МИКОЛА
ХВИЛЬОВИЙ

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

1893—1933

УКРАЇНСЬКА
НОВІТНЯ ЛІТЕРАТУРА

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

НОВЕЛИ, ОПОВІДАННЯ
«ПОВІСТЬ
ПРО САНАТОРІЙНУ ЗОНУ»
«ВАЛЬДШНЕПИ». РОМАН
ПОЕТИЧНІ ТВОРИ
ПАМФЛЕТИ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1995

ББК 84 Ік 7
Х 30

Серію засновано 1982 р.

Друкуються новели, оповідання, «Повість про санаторійну зону», роман «Вальдшнепи», поетичні твори, памфлети.

Вступна стаття, упорядкування і примітки
В. П. АГЕЄВОЇ

Редактор тому
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ

Редакція видань історично-культурної спадщини України
Редактор *Л. П. Чорна*

Х $\frac{4702640206-008}{221 \quad 95}$ 580 92

ISBN 5-12-003303-2

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

Різногранна творчість, незвичайна постать Миколи Хвильового мали величезне значення у літературному процесі 20-х років, справляли вплив на розвиток українського письменства, культури, суспільно-політичної думки всього неспокійного XX віку.

Неперевершений майстер малих прозових форм, він після Коцюбинського й Стефаника створив в українському письменстві власний стиль, своєрідний різновид лірико-романтичної, імпресіоністичної новели. Поява першої новелістичної збірки «Сині етюди» засвідчила непересічність таланту молодого прозаїка, а вже в середині 20-х років Хвильовий стає визнаним лідером літературного покоління. У періодиці з'являються його романтичні новели, гострі сатиричні оповідання. Письменник звертався і до жанру повісті, роману. Яскраво заявив про себе Хвильовий-памфлетист, який, власне, започаткував знамениту літературну дискусію 1925—1928 pp. і був незмінним детонатором гострої критичної полеміки про шляхи розвитку пожовтневої української культури.

Чому ж, попри все сказане, протягом більш як півстоліття не лише твори, а й саме ім'я Миколи Хвильового було під забороною, майже невідоме широкому читачеві? Відповідь на це питання не збагнути без осмислення всього життєвого й творчого шляху митця у контексті його складної й суперечливої епохи. Хвильовий таки справді був сином своєї доби й розділив багато її високих поривів та прикрих ілюзій.

Науково вивірену біографію митця дати поки що неможливо, окремі суперечливі моменти її потребують уточнень, оскільки архівні документи надто довго були не доступними дослідникам. Народився Микола Григорович Фітільов (справжнє прізвище письменника) 13 грудня 1893 р. в селищі Тростянець на Харківщині (тепер це місто Сумської області). У його прозі часом з'являлися спогади про батька Григорія Олексійовича, вчителя, колишнього студента Харківського університету, пристрасного мисливця й рибалку. Батько був людиною неврівноваженою, мало заклопотаною утриманням родини й вихованням п'ятьох своїх дітей, та все ж справив певний вплив на ідейне становлення найстаршого сина, зацікавив тими народницькими ідеалами, що були знаменом батькової студентської молодості. На все життя перейнявсь Микола і мисливською пристрастю. Мати, Єлизавета Іванівна Тарасенко, багато років вчителювала, після розлучення зі своїм легковажним чоловіком самовіддано виховувала дітей. Судилося їй пережити загибель обох своїх синів.

Микола вчився в початковій школі, в Богодухівській гімназії. Здібним хлопцем опікувалися материні родичі, зокрема він мав змогу користуватися солідною бібліотекою свого дядька, земського діяча Савича. П'ятьма класами гімназії й закінчилася систематична офіційна його освіта. Але самотужки майбутній письменник зміг здобути грунтовні знання, блискучу ерудицію, добре знав як українську, так і світову літературу. Певний час працював слюсарем у ремісничій школі, у канцелярії волосної управи села Рублівки, брав діяльну участь у роботі місцевої Просвіти. 1916 р. був змушений іти до війська. В окопах першої світової війни усталюються його демократичні, частково й більшовицькі симпатії, він обирається членом полкової ради солдатських депутатів.

Його мати вчителювала в цей час на хуторі Дем'янівка Богодухівського повіту. Демобілізований юнак працює в Просвіті, виступає з лекціями, бере участь у драматичних виставах. 1918 р. він воював у повстанському загоні, що діяв на Богодухівщині. Брав участь в антигетьманському повстанні, у боях з денікінцями. Розповіді про те, що саме Микола Фітільов був командиром загону, документально поки що не підтверджені. В цей час він, очевидно, розчаровується певними аспектами уенерівської політики. Повстанці повертають зброю проти петлюрівців і переходять на бік червоних військ. Із квітня 1919 р. М. Фітільов уже член КП(б)У.

Десь наприкінці 1918 чи на початку 1919 р. одружується з молодою вчителькою Катериною Гащенко. У них народилася донька Іраїда. Проте шлюб цей не був тривалим. З 1921 р. він у столичному Харкові. Одружується з Юлією Уманцевою, вперше після бурхливих років революції, боротьби й поневірянь у нього налагоджується більш-менш усталений побут, умови для творчої праці. Перші літературні спроби М. Хвильового можна, очевидно, датувати 1913—1915 рр. Він одразу входить у харківське письменницьке коло, яке формувалося навколо редагованої Василем Елланом-Блакитним газети «Вісті ВУЦВК». Саме 1921 р. з'являється окремим виданням поема «В електричний вік» та збірка поезій «Молодість». Вірші М. Хвильового публікуються на сторінках журналу «Шляхи мистецтва», «Арена», альманаху «Поезії». У збірнику «Жовтень» з'являється «Наш Універсал до робітництва і пролетарських мистців українських», підписаний М. Йогансеном, В. Сосюрою й М. Хвильовим. Це була відозва, витримана в пролетарському дусі, суголосна самій атмосфері доби.

Хвильовий вступає до спілки пролетарських письменників «Гарт», пізніше стає одним із ініціаторів створення ВАПЛІТЕ. Але поза цією багатогранною політичною, організаторською діяльністю триває напружена робота за письменницьким столом. Про Хвильового-поета заговорила тодішня критика. У 1922 р. вийшла збірка поезій «Досвітні симфонії». Разом з пізнішими підсумковими «Старими поезіями» (1931) названі видання дають більш-менш повне уявлення про поетичну творчість майбутнього прозаїка, що розвивалася в руслі тодішніх найавторитетніших поетичних течій — символізму та футуризму. Хвильовий культивує верлібр, невтомно експериментує з формою. Вибагливий читач і сьогодні поцінує деякі його цікаві неологізми, оригінальний звукопис. Починав поет як співець нового господаря життя — пролетаріату. У його ранніх віршах звучали бадьорі, життєстверджні нотки.

О рудні, ваше свято,
Вітайте жебрака.
Приніс вам слово-злато
Яскравого Франка.

А в поемі «Досвітні симфонії» він з молодим завзяттям формулює своє поетичне кредо: «Сонце! Я такий же романтик, як і ти».

Критика одразу ж зарахувала його до пролетарських митців. Справді, поет хоче остаточно попрощатися з патріархальним селом, з тими безкраїми просторами, де колись «в степах мантачив сміх», і співати гімни заводам, робітникам. Він намагається відтворити атмосферу заводської праці, окреслити індивідуалізовані постаті пролетарів («Скляр», «Біля коксової печі», «Молотки»). У вірші, присвяченому Павлові Тичині, Хвильовий пробує дати антитезу до знаменитого «Псалома залізу»:

Кохаємо залізо й мідь,
Бетони і чугуни —
Від них родилися громи,
Але і співні струни.

Хвильовий шукає прикмети нового часу, індустріальної України: «Над країною, над пшеничною, жовтоцвітною, голубиною піднялись списи димарів». Поему «Досвітні симфонії», якою відкривалася однойменна збірка, починає гордим «Аз єсмь робітник». Проте ця пролетарська образність здебільшого зоставалася абстрактною. Святослав Гординський, автор чи не найгрунтовнішої статті, присвяченої поезії Хвильового, слушно відзначив: «Сьогодні, з більш як піввікової перспективи для критика та ніби пролетарська поезія здається радше тільки натяками на бажану тему. Герої тієї поезії Хвильового — це тільки півабстрактні фігури, мало конкретні, якщо порівняти їх хоч би з такими безіменними героями фабричних поем Верхарна» [1]. Автор сам відчував схематизм цієї поезії. Він прагне ширших, масштабніших узагальнень, віддає данину популярному у тодішній поезії космізму. Поет бачить «обшир до Оріона», хоче тягнутися до «стяга зорі». Його мучить поривна жага всепізнання.

Молимося мудрості і віку, і секунди.
Молимося тому, чого не знаємо,
бо наша молитва — жага все-всепізнання.
Клавіатурте розум, почуття і волю!
Клавіатурте!

Втім цей поривний романтик уміє тонко відтворити момент якихось інтимних переживань, довірчо поділитися з читачем, скажімо, думками про недоцільність безоглядного відкидання минулого. До залюбленого в індустріальне місто поета приходять дорогі спогади, будять сумніви:

[1] *Гординський С.* Поезія Миколи Хвильового.— В кн.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 5 т.— Нью-Йорк. Балтімор. Торонто, 1982.— Т. 3.— С. 286.

Що ти краще десь найшов на світі
За осінню далечінь в степу?

Самобутній голос автора «Молодості» й «Досвітніх симфоній» не губився в поетичному розмаїтті перших пореволюційних років. Та все ж творчий дар Хвильового був даром прозаїка. Він сам це скоро відчув і після виходу другої збірки до поезії звертався лише епізодично. До того ж вибухове враження, яке справила поява «Синіх етюдів» (1923), змусило майже забути про поетичний дебют їх автора.

На рубежі XIX—XX ст. українська мала проза стала явищем європейського масштабу. Плеяда талановитих новелістів — Коцюбинський, Стефаник, Кобилянська, Черемшина, Винниченко, Яцків — стрімко розширювала естетичні обрії українського письменства, утверджувала нові стильові напрями. В такому блискучому контексті «Сині етюди» Миколи Хвильового були зустрінуті найавторитетнішими тогочасними критиками як явище значне і цілковито новаторське. «З Хвильового безперечно цікава постать саме з художнього погляду: ще не вироблена, не вирізьблена, не докінчена навіть, але сильна,— писав С. Єфремов.— У нього широкі можливості: бистре око меткого спостережника разом з незалежною об'єктивністю художника, вміння різко й рельєфно, без страху зачеркнути контури, вложити в них промовистий образ, знайти відповідне слово без зайвої розволіклості, округлити цілу картину якимнебудь загальним штрихом. Люди у нього здебільшого живі в дії, в описах багато руху, широкого захвату, повітря, синіх просторів...» [2] О. Дорошкевич вважав, що збірка «Сині етюди» «придбала авторові славу першорядного письменника» [3]. О. Білецький у відомій статті «Про прозу взагалі та про нашу прозу 1925 року» назвав Хвильового «основоположником справжньої нової української прози» [4].

Така реакція критики зумовлена аж ніяк не лише тематичною злободенністю, зверненням до бурхливої революційної дійсності. Новели Хвильового приваблювали своєю стильовою, мистецькою самобутністю, засвідчували утвердження нової манери письма. Хвильовий починав як романтик, хоча в його новелістиці легко знайти і впливи імпресіоністичної поетики, і елементи експресіонізму, і навіть сюрреалізму. Виражальність у його ранніх речах відчутно превалювала над зображальністю, це була проза музична, ритмізована, навіть незрідка алітерована, з дуже сильним ліричним струменем. Роль сюжету тут дуже незначна, композиція досить хаотична.

Хвильовий був незрівнянним майстром передати безпосереднє враження, миттєвий настрій через предметну чи пейзажну деталь, через вибагливий ланцюг асоціацій. Камертоном настрою ставав то ліричний рефрен, як в експромті «На глухім шляху» («А сосни гудуть-гудуть,. Чого так сосни

[2] *Єфремов С.* Історія українського письменства.— 4 вид.— Київ — Лейпціг, 1919—1924.— Т. 2.— С. 413.

[3] *Дорошкевич О.* Історія української літератури.— 2 вид.— Харків, 1926.— С. 304.

[4] Червоний шлях.— 1926.— № 3.— С. 138.

гудуть? — Хуртовина. Вітри. Ох ви, сосни мої,— азіатський край!» [5]) чи в «Синьому листопаді», то миттєвий зоровий образ, як «японські ліхтарики» в «Арабесках». Часто виконують цю роль і літературні асоціації, як, скажімо, згадки про старосвітських поміщиків і про тургенєвські «Записки мисливця» в оповіданні «На озера», асоціації з «Тарасом Бульбою» в «Матері» чи виразні біблійні паралелі в оповіданні «Із Вариної біографії».

Музичні, загалом слухові образи превалюють у ранній прозі Хвильового. Музична інструментованість його новели помітна і на рівні композиційному, і в синтаксичній будові фрази, діалогу (при публікації письменник прагнув це увиразнити навіть графічним розташуванням періодів, речень) і, зрештою, на рівні слова. Йдеться, зокрема, і про алітерації, співзвуччя, як знамените «Латвія — латаття» («Свиня») чи «дзвональна звена» у «Лілюлі», і про пристрасть до екзотичних імен і назв. Музичну стихію у прозі Хвильового критики відзначали не раз. Тезу про панмузикалізм як питому рису українського письменства 20-х років сформулював Є. Маланюк. Говорячи про музикальність Тичини як про явище цілковито новаторське у розвитку української поезії, він підкреслює: «Музичну с т и х і ю нашої поезії ми сприймаємо тепер як очевидний факт, музичний с в і т о г л я д нашої поезії («горять світи, біжать світи музичною рікою»), музичну е с т е т и к у («дієзи, дієзи в ключі!») і навіть музичну е т и к у («соціалізму без музики ніякими гарматами не встановити») — словом, панмузикалізм чи панмелодизм нашої духовності в області мистецтва став тепер аксіомою. І коли під таким «музичним» кутом подивимося на новели Хвильового, то мусимо їх поставити г е н е т и ч н о у безпосередній зв'язок не так із «Сонячними кларнетами», як із «Замість сонетів і октав» [6]. Можна, очевидно, вважати це, враховуючи досвід Ю. Яновського, А. Любченка, раннього А. Головка, питомою рисою пропагованого Хвильовим активного романтизму, романтики вітаїзму як стилю їхньої ренесансної доби.

Дальша еволюція Хвильового була непростою, і романтичний пафос нерідко поступався викривально-сатиричним мотивам, на зміну захопленим гімнам весняному революційному оновленню приходив тверезий аналіз реальної дійсності, а відтак і нотки осіннього суму та безнадії. Щодо настроїв, авторських оцінок не була однорідною навіть і дебютна збірка.

Вирізнялися у «Синіх етюдах» героїко-романтичні новели, як «Солонський Яр», «Легенда», «Кіт у чоботях». У цих ранніх творах, написаних у 1921—1922 рр., герої-революціонери постають швидше символічними узагальненнями, ніж індивідуалізованими, психологічно переконливими характерами. Особливо це стосується перших двох новел. «Легенда» є спробою опоетизувати борців за народну волю, лицарів революції через звернення до традиційної фольклорної стилістики. Про подвиг молодої жінки — повстанського ватажка Стеньки — розказано піднесено, захоплено, хоча надмір

---

[5] *Хвильовий М.* Твори: У 2 т.— К.,— 1990.— Т. 1.— С. 176. Далі посилання на це видання дається в тексті.

[6] *Маланюк Євген.* 13 травня 1933 року.— В кн.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 5 т.— Т. 5.— С. 466.

пафосу, неощадне використання поетичних засобів часом справляє прикре враження. Яскравіше окреслено характер головної героїні хрестоматійної свого часу новели «Кіт у чоботях». Патетика в ній зрівноважується теплим гумором, молода жінка-революціонерка «товариш Жучок» постає народним типом. Такі, як вона, самовіддані й безстрашні, пройшли «з краю в край нашу запашну червінькову революцію» [I, 155]. Тут ще звучить палка й наївна віра у початок нової ери, бо «зав'язка — Жовтень, а розв'язка — сонячний вік, і до нього йдемо») [I, 157].

Ці ранні новели відбили нетривалий період майже цілковитого прийняття художником своєї неспокійної сучасності як світанку нової щасливої ери. Але Хвильовий був надто прозірливим і чесним митцем, щоб закривати очі на неодномірність дійсності, на драматичне неспівпадання ідеалу і його реального втілення. Роль захопленого співця не могла довго задовольняти письменника. У його новелах починають вібрувати складні конфлікти, трагічні суперечності доби. Життєствердні мотиви все ж продовжують звучати, але тепер уже художник приймає життя, осмисливши його трагізм, пізнавши велич і ницість, на які здатна людина.

Відчуття перехідності своєї доби, неусталеності, фрагментарності не лише побуту, але й буття було розвинене у митця надзвичайно сильно. І тому пристрасно, нервово, раз у раз кидаючись у крайнощі, він шукав можливостей передати незвичайну суспільно-психологічну атмосферу в слові. У критиці часом лунали нотки подиву з приводу того, що палкий романтик, яким увійшов Хвильовий у літературу, пізніше постав перед читачем пильним аналітиком і нещадним сатириком. Між тим передумови такої еволюції можна побачити ще в ранніх творах. Його герої — вчорашні борці, революціонери почуваються не в своєму часі, на обочині життя, стають зайвими людьми у суспільстві, за утвердження якого вони боролися як за втілення найсвітлішої своєї мрії.

Однією з найважливіших для Хвильового впродовж усієї його творчості була проблема розбіжності мрії і дійсності. А звідси у його новелах майже завжди два часові плани: брудне сьогодення, всі вади якого він аж надто прозірливо помічає,— і протиставлене йому омріяне майбутнє або манливе минуле. Основним композиційним принципом таких кращих новел, як «Синій листопад», «Арабески», «Сентиментальна історія», «Дорога й ластівка» (частково й повісті «Санаторійна зона»), є бінарне протиставлення сцен реальних і вимріяних, уяви і дійсності, романтичних злетів і прикрих приземлень. Усе високе, романтичне, гарне співвідноситься з минулим або майбутнім. Звідси й нестримний політ фантазії, ностальгічні згадки про «тіні середньовічних лицарів» [I, 305] в «Арабесках», і печально-похмурий колорит колись величного князівського палацу, який стає тлом трагічних і жорстоких подій у новелі «Я (Романтика)», і нестримно-наївні мрії Б'янки в «Сентиментальній історії». В ряду цих символів і такий дорогий для Хвильового образ «загірної комуни», яка небагато мала спільного з суворою й непривабливою реальністю будованого комунізму. Письменникові боліла зрада високих ідеалів революції, він намагався застерегти сучасників від поступового зміщанення, здрібнення прагнень і мрій.

Навіть у фіналі наскрізь романтичної новели «Дорога й ластівка» автор несподівано повертає читача до жорстокої реальності. Цей ранній твір Хвильового є роздумом про призначення мистецтва, про служіння красі й про все ту ж фатальну розбіжність між мрією й дійсністю. У химерному перебігу асоціацій поєднуються спогади дитинства, пейзажні етюди і врешті — дивна візія ластівки, яку привабило в кімнату яскраве світло електрики. Вона сполохано шукала виходу, вікна, але навкруги було «чотири оксамитових стіни» [I, 299]. Волелюбна пташка загинула всього за десять хвилин до світанку, який висвітлив прозорий квадрат відкритої кватирки. А мертву ластівку кинули «в помийну яму, де рились бродячі міські пси» [I, 300]. Нагадуванням про суперечність між прекрасними візіями й незрідка потворною реальністю закінчується твір. До багатьох його мотивів письменник звернеться у пізніших «Арабесках».

Новелу «Арабески» (1927) можна вважати своєрідним ключем для розкриття стильової магії Миколи Хвильового. Тут знайдемо чи не всі основні ідеї, колізії, навіть типи героїв, характерні для його прози. В уяві оповідача-alter ego автора постає піднесено-романтична Марія — уособлення самої революції, авторського ідеалу, героїчної жінки в солдатській гімнастерці, «сіроокої гарячої юнки, з багряною полоскою на простріленій скроні» [I, 309]. Жінка-революціонерка, символ вічного материнського начала — була у прозі Хвильового знаменням епохи, матір'ю у муках народжених нових людей, матір'ю, котра самозречено бореться за їхнє майбутнє. Ще один тип героїні, до якого звертається Хвильовий,— це панна Мара в «Арабесках», представниця «безгрунтовних романтиків», котрим немає місця в суспільстві «бездушного американізму» [I, 314]. Ця мрійлива, позбавлена будь-якої своєкорисливості молода лікарка належить до того ж типу людей, що й Катря та Хлоня в «Санаторійній зоні», Вероніка в «Силуетах», значною мірою й Б'янка в «Сентиментальній історії».

Основний композиційний принцип «Арабесок» — протиставлення уявних і реальних епізодів. Новелу можна прочитати як психологічний етюд, як спробу відображення самого творчого процесу, фіксації потоку свідомості митця, напівусвідомлених ідей та образів, «безшумних шумів моїх строкатих аналогій і асоціацій» [I, 317]. Через авторську свідомість примхливо пропускаються картини дійсності, реальні епізоди: «Усе, що тут, на землі, загубилося в хаосі планетарного руху і тільки ледве-ледве блищить у свідомості», «і герої, і події, і пригоди, що їх зовсім не було, здається, ідуть і вже ніколи-ніколи не прийдуть» [I, 317].

Прекрасним картинам «голубої Савойї», «легко-синьої далі надзвичайного минулого» [I, 309], «фейєрверкам гіперболізму» [I, 317] — всім цим незрівнянним видивам минулого або майбутнього протиставлено в «Арабесках» приземлено-реалістичні картини сучасної дійсності. Це розповідь про долю незаконнонародженого хлопчика, якого виховав бездітний чиновник, опис службових буднів радянського вже марнолюбного кар'єриста у ранзі директора видавництва, оточеного пройдисвітами й підлабузниками, і цілком ніби чужорідна в новелістичній композиції історія вбогого студента, який змушений платити любов'ю літній перекупці — своїй квартирній господині.

Насичені саркастичними деталями і картини життя заміського санаторію. Всі ці епізоди несуть значне художнє навантаження. По-перше, Хвильовий вводить їх для того, щоб заявити про свій рішучий розрив з реалістичним побутописанням, вульгарні апологети якого і в 20-ті роки войовничо вимагали не відвертатися від життя, не заводити робітничого читача в містичні хащі, писати «загальнодоступно» тощо. Але «гримить повінь», і творча думка не хоче затримуватися на буднях, і «тікають мутні води в невідому даль» [I, 304]. Письменник недвозначно підкреслює, що в його поетиці важлива не життєподібність деталі сама по собі: «Маріє! Ти наївничаєш. - Нічого подібного не було. Я тільки приніс тобі запах слова» [I, 304].

Крім того, в структурі новели ці епізоди служать розкриттю основного конфлікту — протиставленню потворної сучасності (щодо неї, щодо реальних комунарів, які стали господарями життя, Хвильовий не мав жодних ілюзій) — і прекрасної, виношуваної багатьма поколіннями мрії. Одним із найважливіших у проясненні основної колізії «Арабесок» є сюрреалістичний епізод сну (до речі, тут одразу ж виникає мимовільна асоціація з деякими геніальними фантасмагоріями-сновидіннями Сальвадора Далі). Асоціативний ряд сновидіння вибудовується вибагливо: «Я говорю не про чарівну мандрагору, я говорю про адамову голову: про метелика, що з черепом на голові». Наступним кадром на зміну метеликові з'являється огидний пацюк з перебитим задом. Герой хоче знищити це уособлення потворності й зла, але після удару молотка «пацюк раптом виріс, став розміром із болонку й пішов на задніх лапках, а на його голові я бачу череп: я говорю не про чарівну мандрагору, я говорю про адамову голову, про метелика» [I, 310]. Ще й ще б'є герой огидного пацюка, але після кожного удару той лише збільшується в розмірах. Цим епізодом і закінчується «IX слово», власне, перший розділ «Арабесок». Майстерно виписана алегорія дає можливість різних прочитань. Можна її трактувати як застереження, що спроби побороти зло з допомогою насильства і зла — приречені. Зло і насильство не породжують добро, а лише побільшують зло на землі. Цей гіркий урок вимріяної романтиками і здійсненої фанатиками революції, результатами якої скористалася «світова сволоч», Хвильовий підсумовує недвозначно чітко. Це, в принципі, та ж духовна колізія, навколо якої будується новела «Я (Романтика)». Намагання вбити в собі людину, вбити добро в ім'я фанатизму, в ім'я абстрактної ідеї, навіть якщо вона позірно видається найбільшою цінністю, призводять не до торжества ідеалу, а до переродження людини в дегенерата, до втрати нею своєї сутності.

Прикметно, що в «Арабесках» раз у раз з'являється образ годинника, циферблата, який горить над містом. Він раптово виникає (як позасюжетний кадр-метафора, як асоціація, що раптово напливає з глибин підсвідомості) і в сюрреалістичному епізоді сну, надаючи йому глобальнішого, загальноісторичного сенсу. Письменник постійно мав на увазі безперервність часового плину, а відтак і потребу включення кожного епізоду твору в річище єдиного художнього часу.

У Хвильового була свідома настанова на розрив із старою формою, з традиційним описовим реалізмом. І в цьому зв'язку введення реальних

побутових епізодів у «Арабески» викликане ще й бажанням заперечити старі канони послідовного життєподібного опису. Автор може навіть сумувати за дорогою традицією: «Вмирала стара форма, як лицарство, як запорожці. По таємних лабіринтах мистецтва мчав вітер із незнайомого краю» [I, 312]. Але «поет знав, як далеко одійшов запах тобілевичо-старицьких бур'янів, що прекрасно пахли після «Гайдамаків» і «Катерини», як далеко і «Тіні забутих предків», і все, що хвилювало юність» [I, 311]. У першому вставному епізоді про матір-покритку та Сойрейля-сироту («бо для мене просвітянський реалізм — «к чорту» навіть у прізвищах») [I, 303] згадкою про «шевченківську Катерину» письменник підкреслює, що він пародіює традиційні мотиви, сюжетні кліше класичної української літератури.

В натуралістичному епізоді про стосунки студента з перекупкою Хвильовий в'їдливо кидає, маючи на увазі прихильників неодмінної життєподібності: «Це теж деталь, і «позаяк» вона з життя, я й її пишу» [I, 309]. У новелі «Редактор Карк» він спеціально розкриває перед читачем свою лабораторію, демонструє «оголеність прийому»: «В новелі два головні типи: Карк і Шкіц. Я хотів, щоб Нюся покохала Карка, а Шкіц — Нюсю. Вони не покохали і не треба. Проте не можна в кожній новелі про кохання — як ви гадаєте?» [I, 151]. Хвильовий тут наголошує на відкритості новелістичної композиції: «Справа посувається до розв'язки. Як ви гадаєте, чим закінчиться новела? Американці не читають творів з нещасним кінцем, слов'яни навпаки — така вдача в тих і других. Я буду щиро казати: я сам не знаю, чим закінчиться вона... Я не хочу бути зв'язаним. Я хочу творити по-новому» [I, 150].

Таким чином, відмова від традиційного описового реалізму, від його сюжетних штампів вміщувала і настанову на деструкцію художнього часу, характерну для модерної літератури відмову від послідовного викладу подій, намагання через найрізноманітніші часові зміщення, зіткнення віддалених епізодів, часових площин, введення історичних алюзій і асоціацій досягти сильніших емоційних ефектів, змістового «згущення». (До речі, ряснота історичних асоціацій пов'язана ще й з тим, що письменник хоче поставити революційний переворот, сучасником якого він став, у контекст інших визначних подій національної історії.)

Поетика Хвильового була цілком новаторською навіть у порівнянні з його безпосередніми попередниками, не кажучи вже про «тобілевичо-старицьку» традицію. Проте обнадійливі паростки високого мистецького відродження 20-х років побили жорстокі соціальні бурі.

Всі романтичні позитивні герої Хвильового живуть поза своїм часом, у захоплених мріях про ідеальне майбутнє («загірню комуну», «голубу», «легкосиню» даль) або в спогадах про ідеальне минуле. Марить минулим редактор Карк, болісно прагнучи з'єднати розірвані історичні зв'язки («Редактор Карк»:«А я от Запоріжжя, Хортиця. Навіщо було бунтувати? Я щоденно читаю голодні інформації з Запоріжжя. І я згадую тільки, що це була житниця») [I, 152]. Карка, цього сумного дон Кіхота, жахає усвідомлення, що революція, якій офірували себе цілі покоління, нічого не змінила: «На цій вулиці, на цім місці — тут тепер міщани проходять, провозять свині з околиці — гурток матросів умирав у нерівній боротьбі з ворогами» [I, 138]. Цей мотив

звучав у багатьох сучасників Хвильового. Згадаємо хоча б відоме плужниківське: «Там, де полягли вони за волю, буряки тепер для цукроварні. І не треба сліз, не треба болю...»

Смертельно хворий Вадим («Синій листопад») намагається виправдати неприйнятну сучасність з висоти XXV віку — «і що наші трагедії в цій величній симфонії в майбутнє?» [I, 208]. Не раз пристрасно стверджена великими гуманістами істина, що на сльозинці дитини не можна збудувати щастя людства, що ніхто не має права жертвувати іншими, що кожне людське існування — абсолютна цінність,— все це було відкинуте, і молоді максималісти знову шукають у майбутньому виправдань своїй антигуманній діяльності.

Не знаходять себе у сірій, буденній епосі Уляна, Б'янка («Сентиментальна історія»), горбун Альоша («Лілюлі»), в якого «очі нагадують Голгофу» [I, 360]. Для всіх цих революційних романтиків теперішнього часу ніби й немає. Вони почуваються закинутими (в екзистенціалістському розумінні цього терміна) у це міжчасся, в цю потворну міщанську дійсність, де можна не жити, а лише жертовно терпіти. «Це радість терпіння», «не героїчні будні, а героїчне терпіння» [I, 195, 198] — так визначала свій стан ще одна романтична героїня Хвильового — Вероніка у «Силуетах». Ще недавно «плакатна» Вероніка почувається неприкаяною й самотньою в пореволюційній дійсності. Так само немає в ній місця і самозреченій чекістці Мар'яні, яка прямо з гімназичної лави кинулася у вир революційних боїв, плекаючи красивий романтичний ідеал. Але він виявився ілюзорним. Революційні романтики поставили абстрактний, умоглядний задум, намагання насильно ощасливити світ н а д самоцінністю людської індивідуальності, відкинули традиційну мораль — і за цей абстрактний романтизм закономірною платою був крах ілюзій, відчуття спустошеності, коли замість гармонійної дійсності, яку вони хотіли вибороти, постав хаос і руїна.

Ставлення до таких персонажів неоднозначне. Вони і жертви часу, жертви історії, але ж частково й винуватці (принаймні не можуть не мучитись безвинною виною за причетність до всього потворного, що спричинилось їхньою діяльністю). Всупереч палким мріям таких, як Мар'яна й Вадим, у пореволюційній дійсності почуваються господарями не вони, а ті самі обивателі, пристосуванці, проти чиїх замшілих ідеалів і велася боротьба. Чекістка Мар'яна опиняється на обочині життя. (Найвиразнішим символом цієї обочини постає замкнена в собі, ніби відгороджена від світу незримими мурами заміська санаторійна зона в однойменній повісті М. Хвильового.) Натомість господарями знову стали невмирущі крамарі й столоначальники, як Мар'янині батьки Аркадій Андрійович та Степанида Львівна. Світ, здавалося, перевернувся й переплавився в революційних огнях, а між тим для Степаниди Львівни масштаб змін обмежується лише новими назвами посад все у тій же незнищеній канцелярії та ще новими портретами на стіні: «А в кімнаті, де висів раніш Олександр II, Николай II, а також білий генерал на білому коні,— висять: Ленін, Троцький, Раковський і манесенький портрет Карла Маркса» [I, 285].

Виразне притчеве звучання має новела «Сентиментальна історія». Дещо ідеалізована романтична героїня, чиста й наївна Б'янка, щиро захоплена революційними перетвореннями, в огні яких загинув її старший брат. Але

скоро вона побачила, «що прийшла якась нова дичавина і над нашою провінцією зашуміла модернізована тайга азіатщини» [I, 488]. Вся «Сентиментальна історія» може бути прочитана як життєпис втраченого покоління, трагічна історія безнадійних пошуків втраченого часу. Б'янка намагалася протиставити свій романтизм брудній правді життя. Катастрофічна розбіжність між ідеалами і — «новою дичавиною», «наманікюреним віком» — джерело трагедії і для кращих представників нового покоління (як Б'янка, як Хлоня в «Санаторійній зоні»), і для недавніх учасників революційних подій.

У багатьох романтичних творах Хвильового звучить туга за якимось втраченим часом, втраченим раєм — короткою миттю втіленого ідеалу. Це, у цілковитій згоді з романтичним світоглядом, період битви, збройного повстання, високого духовного пориву. Лише ці легендарні дні, власне, не конкретно-історичний час, а ідеалізоване втілення в ньому своїх романтичних марень, коротку мить співпадання мрії та дійсності, персонажі Хвильового вважають своїм, т е п е р і ш н і м часом, до якого постійно звернені їхні ностальгічні помисли. Це «той дикий і тривожний час, коли люди ходили голі й голодні й були велетнями й богами». Тоді «всі пізнали таємну даль, але той час уже не прийде ніколи, як не прийде ніколи й голуба молодість» [I, 521].

Наслідки революційного перевороту його самовіддані учасники, як от «товаришка Уляна» в «Сентиментальній історії», оцінюють як крах марних ілюзій, як вигнання з раю. «Справа в тому,— пояснює причини своєї внутрішньої спустошеності комуністка Уляна,— що ви ніколи не були в ролі Єви і ви ніколи не зможете затоскувати за раєм, як я й тисячі нас, надломлених людей громадянської війни. ...Ви ніколи не були на т о м у березі, і ви нічого не знаєте. Тільки ми, і тільки нас вигнали відтіля. І от ми ходимо з тоскою. Боже мій, ви й не уявляєте, яка це прекрасна країна. Під її сонцем не тільки внутрішній світ кожного з нас перетворювався й робив нас ідеальними, мало того: ми фізично перероджувались. Клянусь вам! Навіть фізично це були зразкові люди» [I, 502].

Таким чином, твориться позачасовий, чи надчасовий, міф. У раю час має інші виміри, для богів «один день, як тисяча літ, і тисяча літ, як один день». Цей гранично короткий, але безмежний у своїй духовно-емоційній наповненості період втраченого раю співвідноситься лише з майбутнім, з голубою «даллю», якою марять усі романтичні персонажі письменника. Чому ж Єва втратила рай? І в чому надія на віднайдення його? Однією з причин бачиться нежиттєздатність романтичного максималізму, а відтак і утверджуваної романтичної світобудови, відкидання гуманістичної етики.

Вигнані з раю несуть у собі вину за те, що на місці зруйнованого життєвого укладу утвердилася «нова дичавина» і нове міщанство, що «цезарем майбутньої імперії» стане світовий мільярдер або світовий чиновник. Так бачиться прийдешнє романтичній Б'янці.

Що ж до надії, то її у міфологізованій світобудові Хвильового символізує Марія — людська і Божа мати, материнське всепрощення й любов. Це вона з'являється перед внутрішнім зором комунара-чекіста у перших рядках новели «Я (Романтика)»: «З далекого туману, з тихих озер загірної комуни шелестить шелест: то йде Марія». ...«Воістину моя мати — втілений прообраз

тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків. Моя мати — наївність, тиха жура і добрість безмежна» [1, 322]. Убивши матір, герой опиняється серед мертвого степу, а над «тихими озерами загірної комуни» зникає світле видиво Богоматері. Дмитрій Карамазов у «Вальдшнепах» сповідується, що стати закінченим фанатиком, бездумно вбивати в ім'я дорогої йому ідеї заважає все той же образ Богоматері, любов до ближніх, якої він і хотів би позбутися, але не здатен убити в собі людину. Недарма Марією названо і героїню «Арабесок» — уособлення поетової музи, романтичної мрії, натхнення. А в фантасмагоричному сні Б'янки «маестро Дантон» намагається довести свою правоту дон Кіхоту. «І його древній каламар, що з нього падають ножі дві сотні літ, зачаровує такою незвичною деталлю, як спогад, коли він уперше взяв у руки перо й з тривогою вивів першу літеру. Це була «М». Мисль? Милість? М'ятеж? — не знає, але він думає, чи не була то Марія» [1, 532]. Лише в ній, як в уособленні Любові й Материнства — надія на віднайдення втраченого раю і втраченого часу.

Марія — Божа й вселюдська мати — центральний гуманістичний символ новели «Я (Романтика)». У цьому високотрагедійному творі, чи не найсильнішому у прозовому доробку письменника, автор безстрашно аналізує одну з основних колізій часу — колізію гуманізму й фанатизму. Розкривається суперечність між одвічним ідеалом любові — і тим фанатичним служінням абстрактній ідеї, доктрині, яке, мов ненаситний молох, зрештою, вимагає зректися всього людського. У трактуванні основного конфлікту твору помітний вплив антропософських ідей, досить добре знаних серед української мистецької інтелігенції 20-х років. Важливим у художній концепції новели є розвінчування фальшивої романтики, яка заступає собою традиційні етичні цінності. Заполоненого сумнівами героя-чекіста, «главковерха чорного трибуналу комуни», Хвильовий ставить в екстремальну ситуацію неминучого вибору. Роздвоєне єство я-оповідача розкривається в його внутрішніх монологах, у повсякчасних спробах самовиправдання. Він свідомий того, що «воістину: це була дійсність, як зграя голодних вовків» [1, 337]. Він весь час подавлює в собі почуття відрази до вартового-дегенерата й садиста-доктора, намагається виправдати те, що не піддається виправданню. Ці лаконічні й виразні деталі раз у раз з'являються в тексті: «В їхніх руках пляшки з вином, і вони його п'ють пожадливо-хижо. Я думаю: «так треба»; «у дегенерата — низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся й приплюснутий ніс. Мені він завжди нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусив стояти у відділі кримінальної хроніки» [1, 325, 324].

Але засудити дегенерата — означає засудити й частку власної душі, власні романтичні захоплення, які не витримали випробування дійсністю: «Ах, яка нісенітниця! Хіба він палач? Це ж йому, цьому вартовому чорного трибуналу комуни, в моменти великого напруження я складав гімни» [1, 326]. Новелу «Я» в певному розумінні можна вважати порубіжною між ранньою романтичною творчістю письменника і його пізнішими викривально-сатиричними, написаними в об'єктивній манері, оповіданнями. Розвінчування романтики я-оповідача — це й драматична ревізія власної романтичної віри. Саме значимість філософської, етичної колізії надає творові символічного звучання.

Емоційне враження від твору підсилюється формою сповіді героя — розповіді від першої особи. Тут немає об'єктивних сторонніх оцінок, авторського всевідаючого втручання. Натомість майстерне використання внутрішніх монологів, акцентація символічних деталей, які несуть у структурі твору величезне смислове навантаження, допомагає чітко розрізняти позицію героя — й ніде прямо не висловлену авторську позицію, авторські оцінки.

Героя підтримує віра у майбутню «загірну комуну», але цю високу віру вже важко примирити з потворною дійсністю. Свої мрії, «один кінець своєї душі», він «ховає від гільйотини» [І, 327] у затишній материнській хаті, де завжди горить лампада перед образом Богоматері, де чекає м'ятежного заблуканого сина прощення й ласка. Але таке роздвоєння не може тривати довго. Не можна зоставатися людиною, якщо служиш дійсності, схожій на зграю голодних вовків. Настав неминучий момент, коли «схопили нарешті й другий кінець моєї душі» [І, 322]. У незмиренній суперечності зіткнулися найсвятіші для героя почуття: синівська любов, синівський обов'язок перед матір'ю — і революційний обов'язок, служіння найдорожчій ідеї. Він ще пробує якось відстрочити фатальне рішення («я чекіст, але я і людина»), та весь попередній шлях моральних компромісів робить розв'язку неминучою. Герой перестає бути особистістю, яка сама розпоряджається власним життям і власними рішеннями, він стає гвинтиком і заложником могутньої системи. Навіть у синівському праві в останню годину «з матір'ю побуть на самоті» героєві вже відмовлено. Коли чекіст підходить вночі до віконця материної камери, поряд миттю виростає постать вартового-дегенерата, «вірного пса революції» на чатах. Герой тоскно подумав: «Це сторож моєї душі» [І, 334] і покірно побрів геть. Саме цей епізод став, очевидно, моментом остаточного зламу. Не здатному на бунт, на відстоювання себе як суверенної особистості героєві зостається тільки виконати волю системи, зробити те, чого від нього ждуть недремні стражі його душі: «Тоді я у млості, охоплений пожаром якоїсь неможливої радості, закинув руку на шию своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів маузера й нажав спуск на скроню» [І, 338]. Абстрактному видиву майбутнього принесено найбільшу жертву і найбільший злочин — матеревбивство. Чекіста урочисто вітає дегенерат — цей ідеальний представник суспільства, якому потрібні не повноцінні й незалежні люди, а бездумні фанатики. Ціною злочину оповідач остаточно прилучився до них. Йому ще десь «в далекій безвісті невідомо горіли тихі озера загірної комуни» [І, 339], але вже не осіняв їх образ Богоматері — уособлення людяності й любові. Нікого не зігріє та далека холодна мрія серед пустельного степу.

Прекрасна загірна комуна для Хвильового завжди була ідеалом гуманізму, романтичною гармонійною світобудовою, де все — заради людини. Його пристрасна віра в комунізм — це віра в прийдешнє торжество гуманізму, партії, «де на людину дивляться як на скарб світовий і де всі, як один, проти кари на смерть» (П. Тичина). І непрощенний гріх героя «Я» — цей апофеоз злочинної антигуманності — не міг наблизити прекрасну легкосиню даль вимріяного майбутнього. На ріках невинної крові не могло постати гуманне суспільство — це тверезе попередження звучало тоді і у Хвильового,

і в Тичини, і в Плужника, і в Куліша, цим пафосом гуманізму перейнята вся література розстріляного відродження.

Новелу «Я» супроводжує авторська присвята «Цвітові яблуні». Вона породжує ланцюг аналогій, дає змогу глибше простежити визрівання творчого задуму. Хвильовий був пильним учнем М. Коцюбинського, сліди цього навчання можна знайти в багатьох його творах. Ще М. Зеров звернув свого часу увагу на сюжетну подібність новели «Пудель» — і «В дорозі» Коцюбинського. У «Я» та «Цвітові яблуні» авторів цікавить персонаж з роздвоєною свідомістю. Але у Коцюбинського конфлікт між трагічними батьківськими почуваннями і невпинною роботою письменницької пам'яті, для якої навіть момент смерті дитини стає творчим матеріалом, розвивається поза контролем свідомості героя, поза його волею. Він страждає, зневажає себе, але не владен будь-що змінити. Творча, життєствердна сила торжествує. Хвильовий також намагається розкрити глибини підсвідомості персонажа. Але при цьому показує, що він сам несе повноту відповідальності за вчинене. Коли герой Коцюбинського карається безвинною виною, і пережите страждання залишає надію на просвітлення, духовне одужання, то егоїстичний доктринер Хвильового такої надії позбавлений. Його вибір був свідомим, і злочин його непрощенний.

Схожий мотив зазвучав пізніше у новелі М. Хвильового «Мати» (1927), де сильніше наголошено на розумінні синівського обов'язку не лише як обов'язку перед матір'ю, але й ширше — перед нацією, батьківщиною, якої так само не вибирають. Новелу написано в «сказовій», легендарній манері, у читача виникають виразні асоціації то з мотивами народних пісень, козацьких дум, то з гоголівським «Тарасом Бульбою». В історії вдовиних синів Остапа й Андрія віддзеркалилася вся трагедія народу, розділеного барикадами громадянської війни. Доля виводить хлопців із рідної хати у ворогуючі табори. Кожен з них у фантастичному засліпленні виборює ілюзорні вищі ідеали, нехтуючи найсвятішим. Бо коли гордишся, що «рід розпадається, а клас стоїть» (Ю. Яновський), то й братом, і навіть матір'ю легко пожертвувати в бою. До того ж, чужа всезагальному озлобленню мати «ніяк не хотіла зрозуміти, що її сини в різних таборах, що десь на донських степах Остап і Андрій кидаються один на одного, як розлютовані звірі, і що, можливо, десь вони вже у мертвій схватці» [I, 541]. Врешті єдинокровні брати-вороги сходяться на порозі материнської хати. Червоноармієць Андрій має змогу на очах у матері помститися ненависному білогвардійцеві Остапові. Тепер єдине бажання старої матері — вмерти, хай і від синової руки: «Недарма ж їй до болю хочеться вмерти, недарма. І тоді враз гупнуло. То Андрій, гадаючи, що на ліжкові лежить його брат Остап, поспішає виконати свій громадський обов'язок... Мати навіть не встигла скрикнути. Матері вже не було» [I, 546].

В ім'я нових ідеалів стару мораль, старі святині поспішили проголосити шкідливим пережитком. Проте письменник прозірливо показав, як надто дорогою ціною оплачена перемога приводить до неминучої втрати людського в людині. На тлі інших блискучих новел Хвильового «Мати» іноді видається надто простолінійною, плакатною. Авторові так важливо дати точний діагноз

суспільної хвороби, що мислитель, публіцист часом перемагає художника. Романтичне буяння фарб, молода залюбленість у сам «запах слова» тут. як у багатьох пізніших творах письменника, поступається тверезішому аналізові.

Хвильовий-романтик умів бути й пильним спостерігачем, аналітиком пореволюційної дійсності. Критичний, сатиричний струмінь з'являється уже в ранній його прозі. Пізніше він на якийсь час стане домінантним, і Хвильовий-сатирик дасть такі свіфтівської сили сатиричні шедеври, як «Іван Іванович» та «Ревізор». У дебютних «Синіх етюдах» сатира представлена оповіданнями й новелами «Колонії, вілли...», «Свиня», «Кімната ч. 2», «Заулок», «Шляхетне гніздо».

Сюжет «Свині» змонтовано з ряду відразливих картин, епізодів брудного, сповненого дріб'язкових чвар і взаємних принижень «нового» побуту відповідальних радянських чиновників. Паноптикум «совбаринів» складають «христосик Карло Іванович», сповнений пихою вальяжний Райський, котрий вже навіть не може так собі підтримувати розмову, а лише робити «доклад по питанню», і нарешті — «конфектний, карамельний» підлабузник Пєтушков. Про останнього «так думають: тут — відповідальний там, там — відповідальний тут» [I, 256]. У респектабельному «керівному» будинкові мешкають і їхні достойні подруги: вульгарна й егоїстична Хая і сварлива Яблучкіна. Їхні стосунки окреслено з вбивчою точністю: «Стіна. За стіною Хая. Хая демонстративно вистукує закаблучками — ходить. І Яблучкіна теж. Це так: два двори, паркан, біля паркану колючки. В колючках — і там собака, і тут собака:

— Грр! Гав! Гав!

— Грр! Гав! Гав!

Але паркан» [I, 256].

Всі інтереси зосереджені навколо підслухування й донощицтва, наушництва в кабінеті наркома і головне — талонів у раднаркомівську їдальню. Ранковою розвагою стає то кухонна сварка з-за сміття, то демонстрація своєї влади над сільською дівчиною-прибиральницею.

Згадка ж про свиню виконує роль новелістичного обрамлення. Починається твір зоологічною довідкою про свиню, закінчується «оголенням прийому»: «А про свиню я так нічого й не сказав. І не скажу. Свиня для того: «підложити свиню», не сказати про свиню — це прийом» [I, 264].

Невеликою повістю «Іван Іванович» (1929) Хвильовий уже засвідчив віртуозне володіння сатиричним жанром. Гостра іронія, нищівний сарказм письменника спрямовані проти все тих же вічних обивателів, світової сволочі, котра скористалася плодами революції і проникла в усі соти нового суспільного організму. Обюрокрачення партійного і державного керівництва, панування фальшивої подвійної моралі для верхів і для низів, безоглядна спекуляція високими ідеалами — ці донині не зжиті явища зароджувалися уже в перші пореволюційні роки.

Коли в ранніх сатиричних творах Хвильовий не втримувався від дошкульних коментарів, осудливих авторських ремарок, то в пізніших речах («Іван Іванович», «Ревізор», «Оповідання про Степана Трохимовича»)

іронічні ефекти здебільшого досягаються за допомогою іносказань, майстерно виписаних автохарактеристик і взаємооцінок персонажів. А найголовніше — точно відібраних побутових деталей, предметних реалій, через які ніби підсвічується духовне єство героїв.

Про чиновного Івана Івановича читаємо, що цей «зразковий член такої-то колегії, такого-то тресту» [II, 9] був зовсім чужий буржуазним звичкам. Визнавав він тільки «батально-героїчні та мажорно-реалістичні фільми» [II, 20], звичайно ж, радянського виробництва. Куховарка в нього не якась там старорежимна, а «член місцевого харчосмаку», і герой, достатньо скромна людина, «ніколи не вимагав окремої спальні для куховарки. Явдоха спить на ліжкові на підлозі в коридорі. Бо й справді: яке він має право вимагати ще одну кімнату?» [II, 9, 15]. Подібні деталі й факти, ніби дані з точки зору героя, настільки виразні самі по собі, що не потребують авторських коментарів.

Хвильовий не забуває згадати і про тодішню полеміку з вусппівськими діячами про сумновідомий «генеральний стиль» революційної доби. Отож «цілком свідомий партієць» Іван Іванович визнає лише те ідеологічно витримане мистецтво, «що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм справжнього мажорного реалізму» [II, 20].

Весь цей замкнений в собі, наскрізь фальшивий маленький світик, в якому живуть герої, зображено майже зовсім поза зв'язками з великим світом реальних людських інтересів і турбот. Пропорції тут цілковито зміщені, і автор наголошує на цьому в своєрідних підзаголовках, де коротко викладається зміст кожного з розділів. (Письменник свідомо дбає про перегук з такими ж авторськими ремарками в «Мандрах Гулівера» Дж. Свіфта, аж до одвертої стилізації манери вислову геніального попередника. Недаремно Хвильовий кілька разів згадує в повісті про Свіфта. «Чіткий силует» англійського сатирика у цей період творчості був дуже дорогим для автора «Івана Івановича».) Отож випадково покладена в чужий портфель цілком легальна стенограма пленуму наводить на героя панічний жах, майбутня чистка партії видається загибеллю революції, а суть обіцяного довірливому читачеві «трагічного фіналу» всього лиш виключення з партії в ході чистки. Система цінностей у цьому номенклатурному світі викривлена незбагненно. Єдиним голосом реальності чуються слова куховарки Явдохи, що наспівує якусь свою пісню про майбутню кару на її нових панів. Постать мовчазної Явдохи нагадує образ служниці Варвари у новелі М. Коцюбинського «Сміх». Але в цьому потворному світі пасивна героїня Хвильового не здатна на бунт.

Впродовж 1929—1931 рр., аж поки не був остаточно позбавлений можливості друкуватися, Хвильовий написав кілька блискучих сюжетних сатиричних творів, у яких піднісся до широких узагальнень, показав непоодинокість подібних моральних деформацій, потворних явищ тогочасної дійсності.

Таким чином, у творчій еволюції Хвильового можна досить чітко вирізнити два етапи. Перший — це романтична, ліриκо-імпресіоністична, в основному безсюжетна проза. Другий, початок якого можна датувати приблизно 1926—1927 рр.,— період поступового переходу до спокійнішої, врівноваже-

нішої конкретно-реалістичної манери письма, оволодіння майстерністю сюжетобудови, посилення інтересу до великих прозових форм. Ось як характеризував цей пізніший період творчості Хвильового А. Любченко: «Велика прекрасна художня простота, хоч характерні хвильовістські нотки й відтінки залишаються. Тяжіння до спокійного, переконливого своєю правдою життєвою, змалювання дійсності. Тяжіння до класичності. Глибоке зазирання в життя, знання життя, тонкий психологізм. Між рядків — тепла сумовита усмішка (все осінь, осінь... в різних одмінах — улюблений образ, улюблений час)»[7].

Важко передбачити, як розвивався б могутній талант Хвильового за нормальних умов. Мемуаристи згадують, що письменник часом вважав свої ранні твори лише етюдами до майбутнього великого полотна, мріяв написати роман. Як романіст він так і не встиг розкритися, не дожив до віку творчої зрілості. Маємо лише кілька обнадійливих спроб. До кращих творів у прозовому доробку митця належить «Повість про санаторійну зону». Відомі лише частини роману «Вальдшнепи». 1925 р. було опубліковано на сторінках київського журналу «Життя й революція» початок роману «Іраїда», який, як свідчить один з листів М. Хвильового, був, очевидно, знищений.

Принаймні вже опублікована на початку 1924 р. «Повість про санаторійну зону» була багатообіцяючою заявкою молодого письменника на оволодіння жанрами «великої» прози, хоча твір написано у тій же притаманній ранньому Хвильовому лірико-імпресіоністичній манері. Тут (як і в багатьох новелах письменника) постає галерея зайвих людей, вчорашніх палких борців за нове життя, в якому тепер їм немає місця. І сама відгороджена від світу санаторійна зона бачиться уособленням останнього прихистку цих розчарованих, відкинутих на узбіччя героїв. Недарма так багато писали дослідники про «кассандрівське» обдарування Хвильового — зіркість і точність багатьох авторських оцінок, прогнозів, попереджень просто разюча. У заміському санаторії збираються різні люди, здебільшого невдахи чи надломлені життям учорашні борці, які болісно переживають крах своїх ідеалів.

Антиміщанський пафос тодішнього мистецтва (дуже помітний він і у Хвильового) відкинути, звичайно ж, не можна.

Нищівний сарказм митця спрямований проти того паразитуючого прошарку, що одразу ж, за кілька років, присмоктався до правлячої партії («Прошу мєня зачисліть в кандідати Вашей государственной партії»,— старанно виводить, вдягнувши окуляри, один із «служилих» персонажів новели «Завулок»), проти патологічно розмноженого радянського бюрократизму. Але часом така зневага до обивателів з боку романтиків нового життя поширювалася на непроминальні людські цінності. Одним шаленим стрибком сягнути вимріяного життя не вдалося. І виснажені боротьбою революціонери вже не здатні займатися буденними справами, втішатися звичайними людськими радощами. Перехід від руїнницької діяльності до творчої для багатьох активних учасників громадянської війни виявився неможливим.

---

[7] *Луцький Ю.* Ваплітянський збірник.— Торонто, 1977.— С. 45.

Усе сказане може стосуватися і багатьох персонажів «Повісті про санаторійну зону». Мешканці санаторію й самі здебільшого усвідомлюють власну приреченість, несумісність із добою, правда, ставляться до цього по-різному. Найтверезіше дивиться на речі Анарх, недавній боєць революції, її «караючий меч», волелюбний мрійник, що, переживши крах своїх ідей та ілюзій, опинився тепер у становищі безпорадного хворого. Він зневірився у майбутньому, яке було б для людини прекрасним садом,— реальнішою йому уявляється перспектива перетворення особистості на уніфікований додаток до машини. (Слід зауважити, досить тверезе застереження в період, коли чимало українських поетів співало гімни техніці, машинному майбутньому.) «Бачите,— доводить Анарх своїй опонентці Катрі,— не тільки ви гніваєтесь на мене,— а й я сам ненавиджу себе, висловлюючи те, що ви зараз чули. Але що ж робити — так воно єсть, і так воно буде. Для нас, безгрунтовних романтиків (а до них належите і ви, і я, і Хлоня), для нас це, безперечно, боляче. Але, по правді кажучи, і землі, очевидно, боляче держати нас на своїх плечах... Коли хочете, тепер мене мучає не стільки міщанська навала, скільки свідомість того, що я і зайвий, і шкідливий чоловік. Раніш, в інші століття, були зайві люди, а тепер ці зайві не тільки зайві, але й шкідливі» [I, 402]. Все та ж фатальна розбіжність між мрією і дійсністю так виснажує Анарха, що він перестає розрізняти реальність і дивовижні фантоми своєї змученої психіки, втрачає відчуття реального часу. Не знаходять своїм силам застосування не лише ті, хто, як Анарх, пережив світоглядну кризу, зневіру в ідеалах, а й ті, хто, як Хлоня чи сестра Катря, лише вступають у життя. Це молодий поет Хлоня шкодує за тим, що «моя епоха» «затуманила мій мозок і раптом зникла». «Декілька років тому,— переконаний юнак,— почалась нова епоха. Це були прекрасні незабутні дні. Я тоді був зовсім хлоп'яком. Але я й тоді почув цей надзвичайний грохот... Чого ж мені так скучно? І сьогодні стоїть туман, і завтра буде туман. І в цих туманах я нічого не бачу. Де ж моя епоха?» [I, 471].

Дійсність давала якнайреальніші підстави для зневіри. Безсилим щось змінити, багатьом героям Хвильового єдиним виходом бачиться самогубство. Передсмертний монолог Хлоні, котрий вважає себе вірним учнем Леніна, звучить вражаючим у своїй точності пророцтвом: «Я вже зараз бачу, як мислі мойого великого вчителя стогнуть під непосильною вагою бруду й маклерського перекручування. Світова сволоч, що пролізе в святе святих, сховається там за його ім'ям і зробить із нього брудне знаряддя, яким і одкидатиме людськість назад» [I, 470]. Це зізнання не лишає сумнівів, що письменник тверезо оцінював тодішню суспільно-політичну ситуацію.

У створеній Хвильовим досить осяжній галереї зайвих людей нової епохи можна розрізнити кілька типів героїв, схожа життєва позиція яких диктується, проте, неоднаковими причинами. У повісті троє таких близьких, але й різних персонажів: Хлоня, Анарх і Майя. Якщо про розлад Хлоні зі своїм часом можна говорити як про традиційний розлад мрії з далекою від неї, спотвореною багатьма негараздами дійсністю, то причини апатії і зневіри Анарха, сильної, по-своєму цільної особистості, активного учасника революційних подій, значно складніші. Хвильовий показує, що розгул жорстокості, жахи громадянської війни не минули безслідно для духовного здоров'я народу,

нації. Його герої сприймають це по-різному. Анарха голос хворої совісті, тягар всього скосного, хай і в ім'я високої мети, мабуть, і приводять до краху, до самогубства. Але страшнішими, небезпечнішими в суспільстві є навіть не ті, хто кається, мучиться, зламується під тягарем сумління, а ті, кого совість уже не мучить, хто у своїй катівській діяльності бачить сенс життя, джерело самоствердження, навіть якусь патологічну насолоду. Щоб зрозуміти ще один тип зайвих людей у прозі Хвильового, згадаємо твердження Анарха про людей «не тільки зайвих, але й шкідливих». Не будемо слідом за зрозпаченим героєм відносити це перш за все до нього самого й до таких, як він. Є у повісті постать зловісніша. Це — Анархова подруга Майя, таємна чекістка, котра виконує в цьому тихому закутку до абсурду незвичайну роль.

Молода жінка фанатично віддалася боротьбі, все принесла у жертву. Вона й сама, очевидно, не зразу відчула, як роз'їдає душу постійне нехтування мораллю, етичними нормами, хай і в ім'я високої, здавалося б, мети. Виправдання негідних засобів високістю завдань письменник рішуче відкидає. У повсякденному житті Майя зважується на найнепривабливіші вчинки. «Ви розумієте? Я просто звикла висліджувати, доносити. І, оскільки до інших справ була постійна індиферентність і оскільки я завжди пам'ятала, що охранці я віддала все, що могла, я не тільки полюбила цю справу — сто чортів! — не можу без неї жити» [I, 477]. Шпигунство стає потребою душі, єдиним засобом самоствердження, з власної ініціативи вистежується кожен крок Анарха з дня його появи в санаторії: «Я знала, що моє тіло, моя ласка розв'яже вам язик, і ви мені розкажете те, чого я потребую. Так! Я вірила в це: до осені ви будете сидіти в підвалі...» [I, 476].

Ця зловісна жінка — не виняток. Адже в цитованій розмові й Анарх не відчуває до Майї, котра шпигувала за ним, торгувала своїм тілом, ні злоби, ні ворожнечі — а особливу близькість. Абсурдно перевернуту ієрархію цінностей, моральний кодекс, яким вона керується, частково приймає, виправдовує й Анарх.

Міра ницості героїні розкривається у виняткової сили епізоді. Зломлений, доведений до грані самогубства Анарх пропонує Майї... покінчити з собою заради її втіхи: «Ти підеш тоді в охранку і скажеш, що от, мовляв, була така-то людина і... Словом, ти щось там придумаєш. Ти можеш сказати, що мене перехитрила, розкрила мою «провокацію», і я мусив би втікати (а куди тепер утечеш?), або зробити те, що зробив. Можна навіть найти якісь фальшиві документи, якими ти й докажеш мою провину». У діловому ж запитанні співрозмовниці про револьвер Анарх почув «і легкий дріж, і сховану радість», «тваринну радість». Хоч вона невимушено зводила розмову про самовбивство на жарт, «їй не вдалось одурити його. Безперечно, це був не жарт» [I, 478].

Якщо галерею обивателів, усіх цих оміщанених радянських бюрократів Хвильовий зображує в одверто саркастичних тонах, то щодо таких героїв, як Анарх, Мар'яна в «Заулку», авторська позиція складніша. Тут і викриття, і пафос застереження проти потворних духовних деформацій у частини найдіяльніших людей суспільства. Але водночас відчутно й біль за цих щирих мрійників, романтиків, що зламалися у зіткненнях із суперечливою, часом жорстокою дійсністю.

Влітку 1926 р., у розпал літературної дискусії, було написано роман «Вальдшнепи». Хоча автор дбає про сюжетну інтригу, майстерно виписує чарівні південні пейзажі, на тлі яких розвиваються складні стосунки героїв, це все ж насамперед — роман ідеологічний, роман-диспут. Його персонажі, невтомно полемізуючи, дошукуються відповідей на найгостріші суспільно-політичні питання доби. Йдеться про болючі проблеми національного буття, національно-культурного відродження України, про осмислення ролі і значення здійсненого у роки революції. Головний герой «Вальдшнепів», Дмитрій Карамазов,— у недавньому минулому активний учасник революційних подій. Його спогади змушують згадати біографію комунара-чекіста з новели «Я (Романтика)». «Ти розповідав мені,— нагадує Дмитрію Аглая,— як колись, у часи громадянської війни, ти розстріляв когось із ближніх біля якогось монастиря...» [II, 226].

Карамазов — представник тієї романтичної молоді, яка формувалася в революції: «Карамазова захопила соціальна революція своїм розмахом, своїми соціальними ідеалами, що їх вона поставила на своєму прапорі. В ім'я цих ідеалів він ішов на смерть і пішов би, висловлюючись його стилем, ще на тисячу смертей. Але як мусив себе почувати Дмитрій Карамазов, коли він, попавши в так зване «соціалістичне» оточення, побачив, що з розмаху нічого не вийшло й що його Комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі «собірателя землі руської» і спускається, так би мовити, на тормозах до інтересів хитренького міщанина-середнячка» [II, 262].

Крах ідеалів приводить Дмитрія і таких, як він, до глибокої депресії. Він — «вічний опозиціонер» — пробує переглянути й переоцінити свої погляди. Карамазов не може відмовитися від дорогої для нього ідеї національного відродження. Але ця ідея суперечить офіційній партійній ідеології й партійній політиці. Отож українські революційні інтелігенти опиняються на страшному роздоріжжі. Це — трагедія покоління, трагедія самого Миколи Хвильового і його літературних однодумців. Карамазов ще у пошуках виходу з кризи. Для автора ж єдиним виходом став постріл 13 травня. «Зі своєю партією, — вважають Карамазови,— рвати не можна, бо це, мовляв, зрада не тільки партії, але й тим соціальним ідеалам, що за них вони так романтично йшли на смерть, це буде, нарешті, зрада самим собі. Але й не рвати теж не можна» [II, 262].

Співчуваючи зневіреним, змученим сумнівами сучасникам, письменник (наскільки можна судити, не знаючи повного тексту твору) пов'язує надії на майбутнє з новим поколінням сильних, цілеспрямованих, вольових людей. Оповита серпанком таємничості «московка» Аглая (можна думати, з її згадок про знаменитого прадіда, нащадок давнього козацького роду) проголошує культ нових людей, покликаних до активної дії, «не тієї, що комсомолить у пустопорожнє... , а тієї, що, скажемо, Перовська» [II, 245]. Бо тисячі таких, як вона, вже не можуть жити без повітря. Звідси і відкидання провінційності, властивої національній вдачі українця м'якотілості — відкидання настільки безоглядне, що в полемічному запалі зайвим пережитком виявляється навіть... Шевченко.

Уславлення безумства хоробрих, сильних особистостей, покликаних бути вождями, проводирями мас,— новий мотив у творчості Хвильового. Зрозуміло, що вкладене в уста героїв не можна ототожнювати з точкою зору автора. Та все ж висловлені в романі ідеї свідчили про серйозне знайомство з творчістю Ф. Ніцше, а з іншого боку — з вісниківськими статтями Д. Донцова. (Це помітно і в тогочасних памфлетах письменника, зокрема в «Україні чи Малоросії?».) Ранні романтичні концепції Хвильового тепер багато в чому переосмислюються. Це був не відступ від романтизму як такого, а нове трактування романтичного героя. Той активний романтизм (романтика вітаїзму), який пропагував Хвильовий, якраз і передбачав орієнтацію на сильну, діяльну особистість.

Проте саме ці ідеї, як і роздуми про перспективи національного відродження, після журнальної публікації роману піддавалися знищувальній критиці як в республіканській, так і в московській пресі. Шосте число журналу «Вапліте», де друкувалася друга частина «Вальдшнепів», було конфісковане. Повного тексту роману досі не пощастило відшукати.

Цей твір сприймався значною частиною тогочасної інтелігенції перш за все як річ публіцистична, як єдина можливість для опального автора ще раз окреслити свою позицію. Певні підстави для такого сприйняття були. Адже роман насичений політичними диспутами, програмними монологами тощо. Вони здебільшого торкаються все тих же гострих проблем, що дебатувалися в ході тодішньої літературної дискусії.

Хвильовий був у цей час у самому епіцентрі подій, у вирі боротьби. Зосталася позаду коротка й щаслива пора «Урбіно» — створеної за ініціативою Хвильового мистецької студії, куди увійшли ті вихідці з «Гарту», що не поділяли ідей масовізму — Тичина, Дніпровський, Смолич та інші. Якраз група «Урбіно» видала альманах «Квартали». У цьому спілкуванні однодумців всі вони знаходили джерело натхнення і душевної наснаги. В листопаді 1925 р. утворюється ВАПЛІТЕ. Фактичним лідером її також був Микола Хвильовий. Ця представницька група столичних письменників тоді ще мала надію на можливість вільного розвитку літератури і вільного змагання талантів без будь-якого зовнішнього диктату.

Але зосередитися на власне творчих завданнях ні Хвильовому, ні його соратникам по ВАПЛІТЕ не вдавалося. Сама суспільна, загальнокультурна атмосфера не сприяла цьому. З посиленням централістських тенденцій, партійного тиску на культурні процеси все гостріше відчувалася потреба наголосити на самобутності української культури, осмислити шляхи мистецького й літературного розвитку. Своїми памфлетами Хвильовий висловив значною мірою позиції всієї творчої інтелігенції. Його стаття «Про «сатану в бочці», або про графоманів, спекулянтів та інших «просвітян», опублікована 30 квітня 1925 р. у «Культурі і побуті» (додатку до харківської газети «Вісті ВУЦВК»), фактично започаткувала знамениту літературну дискусію 1925—1928 рр. Водночас ця публікація розкрила ще одну грань блискучого таланту Хвильового — таланту незрівнянного памфлетиста, пристрасного полеміста. Впродовж 1925—1926 рр. з'явився ще ряд памфлетів, об'єднаних у цикли «Камо грядеши», «Думки проти течії», «Апологети писаризму». Написаний 1926 р.

памфлет «Україна чи Малоросія?» був заборонений і став відомим читачеві лише 1990 р.

Стиль Хвильового-памфлетиста дуже своєрідний, він і тут зоставався неповторним художником. Афористичність висловлених гасел, багатство й розмаїтість метафоричної образності, історичних, літературних ремінісценцій, виваженість аргументації, поєднання гнівних інвектив з неперевершеними гумористичними пасажами, з тонкою іронією — все це риси індивідуального стилю, які дозволяють трактувати памфлети Хвильового передовсім як мистецьке явище. За мінливою грою образів, багатством інтонацій весь час відчувається неповторна людська індивідуальність бунтівливого автора. Частина висловлених письменником ідей втратила сьогодні свою актуальність, дещо може видатися наївним або само собою зрозумілим. Але попри все це як мистецькі твори памфлети Хвильового можуть приваблювати й нинішнього читача. Ю. Шевельов свого часу наголошував, що кращі памфлети Хвильового «були зразками прози, високоорганізованої логічно, композиційно й стилістично. Їм заслужено відведено місце в історії української громадської думки. Але час і пора відвести їм таке ж заслужене місце в історії української прози поруч таких вершин її — мова мовиться про небелетристичний жанр,— як писання Панька Куліша, Вячеслава Липинського, Дмитра Донцова» [8].

І ще одне, власне, стильове зауваження, яке робили чи не всі, хто писав про Хвильового-памфлетиста. Йдеться про рясноту цитат із класиків марксизму, з партійних постанов і документів. Справді, це було обов'язковим атрибутом тодішньої публіцистики (як і всі наступні десятиліття), і без них, очевидно, памфлети просто не могли з'явитися. Крім того, автор мав на увазі і своїх посадових опонентів, для яких лише подібні цитати й були істиною в останній інстанції.

Можна спробувати звести основні ідеї памфлетів до кількох головніших тез. Хвильовий виступає проти засилля сумнозвісного масовізму («гаркунзадунайства», «червоної просвіти»), проти профанації мистецтва, зведення його до ролі ідеологічного обслуговування партійної та державної політики. Обстоюючи романтику вітаїзму як стиль «мистецтва наших днів», Хвильовий наголошує, що романтика вітаїзму — «це сума нового споглядання, нового світовідчування, нових складних вібрацій». «Вона, як і всяке мистецтво, для розвинених інтелектів» [II, 420]. Творцями такого мистецтва стануть лише талановиті, геніальні митці. У «Камо грядеши» і «Думках проти течії» автор гостро ставить питання про орієнтацію української культури: Європа чи Просвіта? Коли поняття просвіти уособлює тут все відстале, назадницьке, епігонське, то Європу Хвильовий здебільшого трактує не як географічну, а як прихологічну категорію. «Це — Європа грандіозної цивілізації, Європа Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса» [II, 426], це — «психологічна категорія, яка виганяє людськість із «Просвіти» на великий тракт прогресу» [II, 442]. Після цілої зливи нападок і критичних закидів Хвильовий у «Думках проти течії» виділяє спеціальний розділ для тлумачення гасла «психологічної Європи».

[8] *Шевельов Юрій.* Про памфлети Миколи Хвильового.— В кн.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 5 т.— Т. 4.— С. 54.

«Ви питаєте, яка Європа? Беріть яку хочете: «минулу — сучасну, буржуазну — пролетарську, вічну — мінливу». «Тут ми, нарешті, стикаємось з ідеалом громадської людини, яка в своїй біологічній, ясніш психофізіологічній, основі, вдосконалювалась протягом багатьох віків і є власністю всіх класів». «Це — європейський інтелігент у найкращому розумінні цього слова. Це, коли хочете,— знайомий нам чорнокнижник із Вюртемберга, що показав нам грандіозну цивілізацію, і відкрив перед нами безмежні перспективи. Це — доктор Фауст, коли розуміти його як допитливий людський дух» [II, 467, 468]. Антитезою до цієї європейської культури, фаустівського типу людини як уособлення творчого начала, вічної жадоби пізнання й оновлення життя, виступає у Хвильового «культурний епігонізм», примітивне хуторянство гаркун-задунайських.

Плекаючи надії на небачений розквіт українського мистецтва, навіть на месіанську роль своєї молодої нації, письменник насамперед наголошує на необхідності позбутися віковічного назадництва: «Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати» [II, 471]. Саме тому, вважав Хвильовий, сучасне мистецтво переживає кризу.

Треба серйозно подбати про українізацію пролетаріату, тобто про соціальну базу культурної революції. Бо привабливе гасло пролетарської літератури буде порожньою балаканиною, якщо ця література не матиме масового україномовного читача. Висуваючи гасло «дайош інтелігенцію!», автор наголошував на тому, власне, загальнозрозумілому твердженні, що лише інтелігенція, а не напівосвічені робітничо-селянські маси, може творити літературу і мистецтво, відстоював пріоритет таланту і розуму перед войовничим наступом «масовізму». Це тим більш дратувало опонентів, що втілювалося у промовисті образи: для Хвильового незрівнянно дорожчий «радянський інтелігент Зеров, озброєний вищою математикою мистецтва» [II, 394], ніж легіони «просвітян».

У полемічному запалі Хвильовий таки перебирав, стверджуючи, що сучасна російська література, мовляв, стала цілковито міщанською і нічого вартісного не дала. (Ці перехльости, зрештою, обійшлися йому ой як дорого...) Але основна теза була в суті своїй незаперечною. «Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою»,— застерігав Хвильовий [II, 573]. «Коли ми беремо курс на західноєвропейське письменство,— ділився найзаповітнішими прагненнями письменник,— то не з метою припрягти своє мистецтво до якогось нового заднього воза, а з метою освіжити його від задушливої атмосфери позадництва. В Європу ми поїдемо учитись, але з затаєною думкою — за кілька років горіти надзвичайним світлом» [II, 575]. Отож новітня українська література не може орієнтуватися лише на російську, бо інакше не позбудеться рабської наслідувальності, колоніального комплексу меншевартості. Лише оригінальне мистецтво може стати великим мистецтвом, збагатити світову культуру.

Та культурологічні проблеми вже майже не бралися опонентами до уваги. Дискусія все більше набирала політичного характеру. До неї підключилися

визначні партійні діячі — В. Затонський, М. Скрипник, В. Чубар, А. Хвиля. Однак «складність переходового періоду полягала в тому, що епоха вже починала хворіти. Микола Хвильовий симптоми цієї суспільної хвороби відчував уже виразно, бо вона захопила і тих, хто завойовував, і тих, хто спокійно вичікував завойовників» [9]. Фатальний лист Сталіна до українського політбюро від 26 квітня 1926 р. із прямими звинуваченнями на адресу Хвильового остаточно визначив характер і результати полеміки.

Хвильовому вже несила протистояти зовнішньому тискові. «Україну чи Малоросію?», зосереджену, мабуть-таки, більше на суспільно-політичній, аніж власне літературній проблематиці, опублікувати вже не вдалося. Майстерність полеміста тут, здається, розкривається найповніше. Чіткі, відшліфовані формули й визначення змінюються дотепними кпинами над учнівськими помилками високовчених опонентів — Володимира Юринця та Андрія Хвилі, історичні аналогії — авторськими ліричними відступами, що часом нагадують сторінки його романтичної прози.

Хвильовий ще раз роз'яснює свої основні тези: «психологічна Європа», ставлення до російської літератури і, нарешті, «азіатський ренесанс». Під Європою, отже, маються на увазі не лише технічні досягнення, але певна психологічна категорія, тип людини. Щодо ставлення до російського письменства, то Хвильовий формулює свою думку досить чітко: «Є дві Росії» — пролетарська, комуністична і «Росія Сухаревської крамарихи та жидкобородого «богоискателя» [II, 610]. У конкретних оцінках тогочасної російської літератури, зокрема Б. Пільняка. Вс. Іванова, Хвильовий, звичайно ж, необ'єктивний. Але адресат його критики в принципі інший. По-перше, йдеться про літературне міщанство з його зневажливим ставленням до молодих національних культур. Зокрема, Хвильовий дає відсіч напостівським претензіям на пролетарську «гегемонію». По-друге, він справедливо застерігає від пережитків старого імперського мислення, російського імперського шовінізму. Молоді літератури можуть розвиватися, лише звільнившися від колоніальних комплексів. Хвильовий вважає, що сама російська інтелігенція мусить поступово звільнятися від старої імперської психології, пізнавати культури колись гноблених народів.

Розквіт національних культур прийде в атмосфері «весни народів», і тоді «національні генії України, Білорусії, Грузії і т. д. побідним тріумфальним кроком будуть іти по Західній Європі» [II, 603]. Що ж, ця романтична візія була не безгрунтовною. І українська, і білоруська, і грузинська література мають сьогодні європейський резонанс. Конкретних прикладів старого шовіністичного мислення, зневажливого ставлення до національних культур Хвильовому не бракувало. «Більшість наших відповідальних товаришів»,— гірко іронізував письменник,— «напередодні 10-ої річниці смерті Франка, давно відомого Західній Європі, не знають автора «Бориславських оповідань», великого публіциста й вченого» [II, 605]. Ще однією ілюстрацією стала для Хвильового відома історія з листом М. Горького до О. Слісаренка, де росій-

---

[9] *Жулинський Микола.* Талант, що прагнув до зір.— В кн.: *Хвильовий М.* Твори: У 2 т.— Т. 1.— С. 37.

ський письменник зневажливо відгукнувся про «украинское наречие» і перспективи розвитку української культури. Хвильовий нагадував, які глибокі корені має великодержавний шовінізм і якої пильної роботи потребує виховання справжнього, а не показного інтернаціоналізму. А те, що інтернаціоналізм все більше ставав показним, що «Україна так собі, «для блізіру», а справді все-таки Малоросія» [II, 583] відчувалося вже в середині 20-х років. Актуально й до сьогодні звучать думки Хвильового на захист української мови.

В «Україні чи Малоросії?», автор ще раз розтлумачує свою ідею «азіатського ренесансу». Він посилається на теорію О. Шпенглера про циклічну зміну культурно-історичних епох, на його працю «Занепад Європи». За Хвильовим, майже всі культури патріархального періоду утворилися здебільшого народами, які мешкали в Азії або поблизу її кордонів. Європейці тут відіграли порівняно невелику роль. Вже утвердження феодального ладу пов'язане з європейською територією, «де людський матеріал був повний набраної в віках і невиявленої енергії. Цією енергією Європа розв'язала не тільки другий період, але й третій буржуазний» [II, 612]. Звідси — вичерпаність європейського культурно-історичного циклу. І тому нове, четверте культурне відродження Хвильовий пов'язує з Азією. Її енергія після тисячолітнього відпочинку розв'яже всесвітньо-історичні завдання. Передовим авангардом азіатського ренесансу Хвильовий бачить Україну, «молоду» націю, яка стоїть на межі Європи й Азії, «двох великих територій, двох енергій» [II, 615].

Ця романтична теорія не може не захоплювати, хоч навряд, щоб вона мала якесь практичне політичне значення. Але надії на національно-культурний ренесанс мали під собою грунт блискучий розквіт українського мистецтва першої чверті XX ст., справді одного з вершинних осягів української національної культури. Письменники, які творили в цей час,— Франко, Коцюбинський, Стефаник, Винниченко, Тичина, Рильський, Зеров, Куліш — були майстрами європейського рівня.

Розпочавши свій памфлет поетичною згадкою про те, що «таємна птиця відродження розплющила очі і розправляє свої могутні крила» [II, 576], Хвильовий замикає це ліричне обрамлення візією «прекрасного сонця відродження» [II, 621] на світанковому небі.

Але хмари однієї з найстрашніших трагедій XX ст. вже збиралися над Україною. Наступала пора гірких поразок і жахливих розчарувань і для самого Миколи Хвильового. Після публікації першої частини «Вальдшнепів» перестає виходити журнал «Вапліте», а відтак припиняє своє існування й сама організація. Хвильовий змушений писати покаянні листи, клястися у вірності комуністичній ідеології. Читати ці документи гірко й сьогодні, і з них можна лише уявити, в які лещата, у яку безвихідь «героїчного терпіння» був загнаний письменник. Він почувався відповідальним за свою молоду літературну генерацію. Після «самоліквідації» ВАПЛІТЕ пробує заново згуртувати сили.

Впродовж 1929 р. під його фактичним керівництвом виходить позагруповий альманах «Літературний ярмарок». І за змістом, і за мистецьким оформленням це було одне з найвищих досягнень всієї української журналістики

XX ст. Дотепно, винахідливо, вносячи в обговорення найсерйозніших проблем елементи мистецької гри, редакція-ярмарком відстоювала все ті ж ідеї вільного, автономного розвитку мистецтва. Полемізуючи з ВУСППом, висміюючи горезвісну життєподібність і «монументальний реалізм», автори «Літературного ярмарку» розвивали теорію активного романтизму, підтримували все свіже й самобутнє в тодішньому літпроцесі. І хоча кожен номер мав свого редактора, весь час відчувається вплив ідей Хвильового. Та доба відносної свободи слова минала, позагруповий альманах мусив припинити своє існування.

Життя поза організацією ставало для Хвильового та його однодумців неможливим. Останньою спробою відстояти свою незалежність стала нова літературна організація Пролітфронт і видання впродовж 1930 р. однойменного журналу. У порівнянні з «Літературним ярмарком» місячник «Пролітфронт» видається сірим, одноманітним, надміру політизованим. Між цими виданнями пролягла ніби ціла епоха. Хвильовий вже не виступає тут з художніми творами. Не могли з'явитися друком і статті, присвячені загальнішим літературним, ідеологічним проблемам. Об'єктом критики він обирає «Нову генерацію» — організацію українських футуристів, яка в цей час зблизилася з ВУСППом і на сторінках свого журналу публікувала нападки на колишніх ваплітян. Хвильовий намагався захищати своїх однодумців, захищати хоча б у завуальованій формі колишні ідеї, але загальний тон його пролітфронтівських статей справляє гнітюче враження. Вони не випадають із панівного «стилю» часу — лайливого, прокурорського, офіціозно-заідеологізованого.

Від Хвильового вимагали каяття і самообпльовування. Все ясніш ставало, що йшлося до остаточного втиснення літератури у строго регламентовані партійними і соціальними замовленнями рамки. Хвильовий і його друзі мусили пережити принизливу процедуру відбору достойних для вступу у ВУСПП (Ю. Яновського і М. Куліша, скажімо, достойними спершу не визнали). Хвильовий мусив зректися всіх своїх колишніх ідей, ще й ще раз засудити злочинний хвильовізм. Може, цим він сподівався полегшити долю своїх літературних однодумців.

Для нього вже були ясними жахливі помилки й збочення в національній політиці, він прозірливо здогадується (про це свідчать спогади А. Любченка), що голод на Україні свідомо організований. Хвильовий зважується на останній крок у своїй виснажливій боротьбі. Вранці 13 травня 1933 р. він запросив до себе друзів — Куліша, Досвітнього, Епіка, Йогансена, Дніпровського, Сенченка. І за якийсь час у робочому кабінеті письменника пролунав постріл. Залишилися передсмертні записки до друзів-письменників, до дочки.

Постріл 13 травня був трагічною крапкою в історії українського відродження пореволюційних років. Проте все, здійснене цим поколінням, зосталося у скарбниці української культури як одна з неперевершених її сторінок, як запорука майбутнього розквіту, про який так палко мріяв м'ятежний романтик Микола Хвильовий.

В. П. Агеєва

НОВЕЛИ, ОПОВІДАННЯ

ВСТУПНА НОВЕЛА

Вчора в «Седі» [1] безумствувала Ужвій [2], і «Березіль» [3] давав ілюзію екзотичної зливи. А сьогодні над Харковом зупинились табуни південних хмар і йде справжній тропічний дощ — густий, запашний і надзвичайно теплий. Горожани зовсім збожеволіли з такої несподіванки й висипали на вулиці. Про тропік Козерога [4] вони знали тільки з географії, а тут трапилось чудо — і тропік Козерога завітав на Лопань [5]. Натовпи суєтяться, ловлять язиками солодкі краплі тихої тропічної зливи й ніяк не думають ховатись під навісами домиків.

— Чудесно,— говорю я й булькаю в теплі калюжі.

Юліян Шпол [6], автор комедії «Катіна любов, або Будівельна пропаганда», мовчки за мною: я завжди забігаю вперед. Весь він як мокре курча, і — дивно! — з його капелюша тече чомусь синя вода. Я повертаюсь до нього й говорю:

— Сьогодні моє любиме число —13. Отже, сьогоднішній день мусить принести нам якусь приємну несподіванку. Як ти гадаєш, що це має бути?

— Очевидно, зустрінемо професора Канашкіна [7],— серйозно відповідає мій приятель.

І дійсно: в кав'ярні Пока [8] до нас підходить названий професор, і підходить з такою, знаєте, усмішкою, ніби він допіру наївся карамелі. Він нас вітає, робить нам кніксен та кілька компліментів, розповідає щось про критичну оглоблю й тут же читає нам свій науковий труд під такою назвою: «Що таке липа, як так трапляється, що професорська кафедра раптом стає липова, що таке, нарешті, липовий професор, його роль в марксистському суспільстві, а також про соціальне коріння богемських ухилів серед наших іспанських письменників».

— Чудесно! — говорю я, похлопавши Канашкіна по плечу й узявшись двома пальцями за його піджачну петельку.— Чудесно! Ти подаєш великі надії.

— Ну що ви! — червоніє мій професор.— Ну що ви!

Але ми — я й Юліан Шпол — стоїмо на своєму: мовляв, хіба таки і справді Канашкін не геній сучасної критики? Хіба?

— Дякую, дуже дякую! — говорить професор, і ми виходимо з ним на вулицю.

Нас зустрічає та сама тропічна злива. Я запевняю, що «Три мушкетери» написав несамовитий Рінальдо Рінальдіні, а професор Канашкін запевняє, що цей твір не належить перу «письменника Рінальдо Рінальдіні, а належить перу французького письменника Гофмана-молодшого, що писав під псевдонімом Дюма (батько)» [9]. Тоді до нас підходить Олесь Досвітній [10] (переступає через калюжу) і каже:

— Драстуйте, товариші! Драстуйте й ви, професоре Канашкін!

— Драстуй! — говоримо ми й ловимо язиками краплі теплої тропічної зливи.

Олесь Досвітній інформує, що він допіру скінчив свій новий твір під такою назвою: «Собор Паризької Богоматері» [11]. Вищеназваний професор виймає олівець і записує: «Олесь Слісаренко [12] написав удосвіта новий твір «Собор Паризької Богоматері». Потім до нас підходить відомий панфутурист Семенко [13] й одразу ж починає ображати мене дотепами й лаяти за французькі фрази, що я їх вживав у своїх памфлетах: мовляв, це ж французьке парикмахерство. Я з ним погоджуюсь, і таким чином виявляється, що я творив с в і д о м е французьке парикмахерство. Тоді беру «Зустріч трьох» [14] і питаю:

— А що значить NP, що стоїть над кожним твоїм віршем у цьому збірнику?

— Як що? — каже Семенко.— Це значить — кінська сила!

— Боже мій! — скрикнув я.— Таж кінська сила має зовсім інше позначення.

Панфутурист нічого не відповів, і таким чином виявилось, що він творив н е с в і д о м е латинське парикмахерство.

Юліан Шпол зареготав. Семенко зблід і пішов до Красної гостиниці. Ми його не затримували, як і професора Канашкіна.

Нарешті підійшли до Державидаву. Там ми обтрусились від дощу й зустріли ще кількох творців читанок («папа режет, мама клеіт»).

У кімнаті Аркадія Любченка [15], автора «Буремної путі», кількох талановитих оповідань і не закінченого ще роману, до нас підійшов Пилипенко [16], автор «Байківниці» й закінченого роману «Малоросія», і каже до мене:

— А в цьому році вашого прізвища в державидавівському календарі не буде.

— Під рубрикою «історичні події»? — питаю я.

— І під рубрикою, і без рубрики! Ніяк не буде!

— Та невже? — кажу я й сідаю до столу, щоб трохи поплакати.

І я плачу гіркими слізьми. Тоді Пилипенко, Юліан Шпол

і Олесь Досвітній (як і Аркадій Любченко) починають утішати мене. Але як утішити? Я говорю крізь сльози:

— За що? За що? — І, вийнявши з кишені жменю підсмаженого насіння, вибираю гарбузові кабачки й зі смаком лузаю гарбузові кабачки (мовляв, «за що? за що?»).

Нарешті, поговоривши про садизм, пролетарських письмоводителів і рябу шкапу, ми йдемо до нашого мецената — Раїси Азарх [17]. Вона зустрічає нас милою усмішкою.

— А...— говорить Раїса Азарх.— Дуже рада вас бачити! А тебе, Nicolas, особливо!

Вона мені пропонує перевидати мої твори під назвою «Твори». Я, звичайно, відмовляюсь. Словом, я проти. Вона — за. Я проти! Вона — за! Виявляється також, що за і мої приятелі, як от Аркадій Любченко. Тоді я погоджуюсь, і ми складаємо умову.

...І от умову складено. Я знову перечитую свої оповідання (до речі, страшенно нудно перечитувати) і сідаю писати «вступну новелу». Але що писати? Знаю тільки, що написати обов'язково треба, бо ж і я все-таки несу відповідальність за себе.

...І от я відповідаю. По-перше — «твори». Це зовсім не «полное собрание сочинений», це не претензія — це непереможне бажання моїх меценатів: Раїси Азарх, Сергія Пилипенка й Аркадія Любченка. Отже, за всякими справками з приводу назви звертайтесь, будь ласка, до вищеназваних меценатів.

А тепер про зміст. Свою наймолодшу збірку [18] я писав на початку двадцятих років нашого століття (в 1921—1922). В кімнаті, де я працював, було страшенно тісно (жило багато народу), так що я міг сідати за стіл лише вночі. Саме тому, мабуть, у моїх творах і мжичка.

Ні, мабуть, не тому: я просто фіксував настрої двадцятих років.

Тепер про форму. Я, знаєте, належу до того художнього напрямку, який сьогодні не в моді. Я, пробачте за вольтер'янство, я... романтик! Саме відси й іде розхристаність і зворушливе шукання самого себе до ста двадцятьох років (я думаю прожити сто п'ятдесят).

В п л и в и. Я погоджуюсь з тими вельмишановними критиками, що не бачать у моїх творах нічого оригінального. Вони мають рацію: весь я в лабетах пільняківщини [19] та інших «серапіонових братів» [20].

М о в а. Мова моїх творів надзвичайно кострубата. Окремі вирази бувають буквально безграмотні. От приклад: «Балачки його нічого собою не уявляли». Про мову моїх творів можна прочитати у професора Сулими [21].

От і все. А коли сказати, що я можу бути автором тільки

одного твору, який хочу написати через багато років і до якого я дійду, очевидно, через етюди, то це вже буде рішуче все!

Словом, я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумливі вечори, ніжні осінні ранки, коли десь летять огнянопері вальдшнепи — все те, чим там пахне сумновеселий край нашого строкатого життя. Я до безумства люблю ніжних женщин з добрими, розумними очима, і я страшенно шкодую, що мені не судилося народитись таким шикарним, як леопард. Іще люблю я до безумства наші українські степи, де промчалась синя буря громадянської баталії, люблю вишневі садки («садок вишневий коло хати»)[22] і знаю, як пахнуть майбутні городи нашої миргородської країни. Я вірю в «загірну комуну» і вірю так божевільно, що можна вмерти. Я — мрійник і з висоти свого незрівнянного нахабства плюю на слинявий «скепсис» нашого скептичного віку. Ну, і так далі.

А тепер — поки що до побачення! Зараз іду в робітничий квартал до радянських робітничих домиків і буду там слухати, як заливається гармошка бродячого музики.

Вона заливається якось сумно, і я думаю: тут я все-таки не зустріну професора Канашкіна, і я пригадую, що попереду мене стелиться великий життьовий шлях. Він починається десь у минулих віках і шкутильгає осінньою елегією через шведські могили, через Сорочинський ярмарок і далі, аж до гофманської фантастики (між іншим, можна сказати не тільки «Три мушкетери»[23], але й «три мушкетонери». Мушкет, аркебуза — це одно, а мушкетон — це старовинна рушниця з набоями в кілька куль, що одразу летять у кілька сторін).

...Словом, хай живе життя! Хай живе безсмертне слово! Хай живе тропічна злива — густа, запашна й надзвичайно тепла. Я — вірю!

...Юліан Шпол, автор комедії «Катіна любов, або Будівельна пропаганда», мовчки ступає за мною. Весь він як мокре курча, і — дивно! — з його капелюша тече чомусь синя вода.

Драстуй, Юліане Шпол! Драстуй, запашне життя! Тисну вам руку! Завтра піду на могилу комунара, автора «Ударів молота і серця»[24]. Я понесу йому пучок синьооких фіалок і там згадаю про свою загадкову смерть. Драстуй, Юліане Шпол! Драстуй, запашне життя! Я — вірю!

ЖИТТЯ

І

Коли за лісом зав'яне молодик, там десь, на степах, над озиминою, цвіт стелиться, а він зав'яне — в оселях сутеніє, розливаються цебра синяви — тихої, блідої, і вмирають каганці. Тічки тоді бігають, тріщать тини, скаженіють пси, найбільш

крихкотілі,— дужі пси мовчазно шкутильгають за переможцем, а крихкотілі в спорзній солоднечі гризуться. Спорзно тоді в повітрі. Тому наші прадіди теж у цей час бігали тічкою, а наша кров — прадідівська, червона і теж горить.

А от клуні. Так, клуні! В них торішня солома, а на ній зеленіє кохання. І до клунь тріщать тини. І риплять вони теж спорзно. Хто знає, як у ці ночі клуні риплять? Солома зітхає, так вона зітхала віки, навіть коли татарські загони блукали по степах на Україні.

І от: на однім боці Ворскла — Дамаївка, на другім — хутір Комарівка. Недалеко гетьманський ліс, а далі — Диканька (диканьське пиво й меди опішнянські — недалеко біля Полтави). Дивишся на гетьманський ліс, згадується: гетьманщина, Гоголь [1], татари, Карло XII [2] і т. ін. Тоді могили жевріють, ніч, день, ранок, світанок — все одно... Над степами гойдається шуліка...

Із Дамаївки приїздили двоє: Павло й Мишко-комуніст. Приїздили на човні до Степанового городу. Степанова дівка — Гандзя, казали — повна пазуха грудей. У Степановій клуні спала й Оксана. З Оксаною от що: їй 17 літ, батько її, Рубан, сюсюкає, а мати теж сюсюкає. Оксана ходить «корольком», груди що яблука тверді, й несе їх уперед, от і спокушала парубків.

Казали:

— Оксано, пора на вечорниці!

А батько не пускав. Парубки обмазали ворота дьогтем, а на ворота солом'яного діда поставили. Рубан переляхався й засюсюкав:

— Сарас іди носювати в клуню!

Оксана:

— Що ви, тату?

— Сарас, сьоб мені сього гріха більс не було.

І виштовхав із хати, а сам пішов у комнезам скаржитись. А було це вдень. Оксана подумала й пішла до Гандзі. Та ж спить з парубками вже шостий рік. Порадила: лягай зо мною. Послухала. Гандзя з Павлом на возі, а Оксана поки що сама. На другий день Павло приїхав з Мишком, і Мишко ліг біля Оксани.

Було й так: Павло забариться, а Гандзя чекає. Тоді виходили з клуні, щоб парубки не почули, і через город до дощок — прали удень білизну там. Сюди приставав Павлів човен. Комарівка була на узгір'ї, і з дощок майоріли силуети будівель. З річки йшов дух — може, татарський, задвістілітпозадній, може, з баговиння, і річка була далека в своїй глибині, вона з Дніпра в Чорне море бігла, думалось, що й вона морськими синіми бурями дихає, казали — Комарівка над баговинням

замислилась, так: вечори ходили по Комарівці — сірі, тихі — і далі — далі... І Оксана мріяла. А Гандзя булькала у воді ногами, спідницю закочувала й співала:

Маруся отруїлась,
В больничной дом везуть.

І груди її високо підіймались, ніби хотіли полинути в темносині простори. І ще вона співала, і співи лагідно лунали за рікою. А потім зітхала й нудьгувала. Оксана дивилась на Гандзю й теж хвилювалася й думала про очерети, про комуніста, про комуністів, про продподаток — батько лаявся — а вони полинуть восени — качки, про качок думала, а куди — невідомо. І мріялось, і ще мріялось...

Нарешті з-за коси виринав човен, наближався скоро, але тихо, щоб ніч не почула. Павло гребе, мов справжній рибалка, а Мишко в душогубці з очима заплющеними — боязко. І Гандзя завмирала, і Оксана завмирала, і всі завмирали. Ах! Павло... Павло... поспішає — міцний, бадьорий і злий.

Збентежено ховалась в очеретах вона — ніч. Зорі горіли хоробливо й у солодкій тузі падали на поверхню.

...Потім учотирьох ішли в клуню спати. В клуні на возі Гандзя здержливо реготала — і солодко було. Тріщав віз — і було тьмяно. На вулиці, і по городах, і по садках блукали зайві парубки й лякали ніч штучним іржанням:

— І-го-го! І-го-го!

І чути було ще тоскний заспів:

Не за Леніна, не за Троцького... [3]

А в другім кінці співали:

Чий я козак, звуся Воля,
Українець з Гуляй-Поля.
Гей шумуй, моє вино,
Йде за правдою Махно! [4]

Біля Оксани лежав Мишко, мовчки цілував їй волосся, а вона мовчала. Мишко брав її руку й теж цілував. Оксана пручалась тихо.

— Господи, не треба, у мене руки брудні.

Мишко важко дихав і уперто не пускав її руки. Було тремтіння. І так цілу ніч: він її руки цілував, а вона пручалась. Іноді він її брав за груди, але зараз же «вибачався» і казав, що це якось так. Світало — і вони розходились. Дивно, яка ніч була коротка! Оксана козою бігла додому, і цілий день туманіло в голові.

...А від дощок відпливав човен, а десь дзвеніли червоні дзвони зорі.

II

Минали дні, і в спогадах поринали ночі. Як це: десь біля Диканьки є село і хутір — а що тут раніш було? До татарви? Га? Так, село і хутір — і далі-далі... А що через сорок віків? Га? Гоголь, Мазепа [5], Карло XII.

Моя люба соціалістична Україно! Степи, шуліка, і літнє сонце відходить за обрій, а за ним молочна стежка співає білих, а може, й червінькових пісень, мукають корови, з пасовиська бредуть — і далі-далі... Ферми, електричні плуги... машини, фабрики, заводи... Ах!.. І далі-далі... Молочна стежка співає — яких пісень?..

Ішло літо, куріли сіновали, думали підстрижені луки. Проходили громовиці, відходили блискавиці — далеко-далеко, тільки на обрії блимало золото, і ріка тихо хоронила післядощовий глибокий смуток.

Мишко казав Оксані:

— Я скоро поїду до міста. І ти поїдеш. Я докінчу вчення — тепер тихо. Тепер можна, і ти будеш учитись. Тепер усім можна, тепер для бідних школа.

Оксана не любила комуністів, усе село не любило, а в Мишчиних очах стояло кохання, і вона вже любила комуністів.

...У липні ночі були душні, із степів дзвонило — неясно, із невідомих химерних дзвонів. Тоді Мишко казав:

— Оксаночко, яке життя! Хоч би скоріш до міста. Як мені хочеться до міста. У Київ поїду я...

Думала про життя, думала про Київ, думала, що в Києві невідоме життя, думала про великі міста, де курить химерно, і хотілось до великих міст, до життя.

І ще проходили дні, і в спогадах поринали ночі. І знову куріли сіновали. Але стало неспокійно.

В Дамаївці партизани вбили двох комуністів, а Мишко втік.

Із повіту приїхав карний загін. І Мишко знову збирав продподаток, але в Комарівку їздив рідко, бо боязко було. Коли приїздив — був несміливий, прислухався, не говорив про чудесне, тільки Оксані чудесно було.

І от: Оксана до колодязя йшла, назустріч — Гандзя.

Гандзя:

— Чула... виїздить твій?

Захмарилось обличчя:

— Не знаю.

Оксані й гарно було, і погано було — чи візьме й її з собою?

Каже Гандзя:

— Не випускай: комуніст гарний — може, ожениться... Та тільки чорт їх розбере. Мій дід кріпак був, розказував, як колись такі ж паничі теж установлювали власть. Бувало й так, що селянок брали, а бувало й так, що дурили тільки.

Оксана замислилась і пішла на вигін, дивилась і прислухалась, як за суховієм вечір тече. Згадувала, що комуніст їй казав.

Він такий несміливий, а каже так хороше.

...На світанку після однієї солодкої ночі Мишко віддався Оксані й Оксана віддалася Мишкові. Гандзя й Павло спали, а вони не спали. Тоді в клуні було тихо, тільки зрідка миша шаруділа в золотій соломі...

Ах, яка тоді була чудова ніч!

У неї такі тугі зітхання, як яблука з антонівки, і величезні очі, де цвіте життя, щирість і тихий сум кохання... Хто бував на соломі?.. Тоді було передосінньо. На вигоні вистукував перепел, а серця не чути було. Ішов дух від свіжих снопів і нагадував широкі, безмежні лани. Крізь щілину жевріла зоря. Тоді Мишко згадав, що в цю мить (читав десь) цвітуть на серці чайні троянди. А Оксана не призналася Гандзі — їй гарно було хоронити в собі велику таємницю зачаття. Тільки в її кривих японських очах відбився передосінній зажурний шелест тополі і серпнево виглядали її груди, наче стіжки молоді на стерні блідій.

Оксана вже не ходила до дощок вичікувати човна із-за коси. Вона знала, що скоро приїде Мишко, забере її з собою і вони поїдуть у далеке, невідоме місто. Туди — далі-далі, де курить і дзвонить життя, найбільше, наймолодше. Боялась тільки, щоб повстанці Мишка не вбили: вони частіш чужинців убивали, а він був чужинець — з іншої губернії.

Потім пішли дощі і зелина зажурилась. Зрізали очерет, і сумно стало на річці. В Дамаївці майже кожного дня ховали когось, і похоронні дзвони заповнювали річку — голу, сиротливу, осінню, заповнювали її глибінь. Комарівка слухала ці дзвони й дивилась на хмурий гетьманський ліс, на змарнілі степи.

Потім іще пішли дощі.

III

Зими не було, й знову було мокро й осінньо. Мишко чекав наказу виїхати до міста й уже майже не їздив у Комарівку. Партизани вже не ховались у лісах і приходили з повинною. Ліси були нудні й жорстокі, чорні, як смерть, вишкірялись навіть. Оксана почула, що вона завагітніла. Уночі вона лапала свій живіт, їй здавалося, що він росте й вона це почуває.

Виходила на вигін, дивилася на поле, на тумани, до станції (за сорок верст Кочубеївка була), і були гони, і верстви, і тракт, і стовпи, і було тоскно, і хотілося невідомого. А вдома батько сюсюкав, і мати сюсюкала, і комунію лаяли, і ще раз її лаяли.

Дівчата повернулися з буряків і вечорниці улаштовували — і не хотілось на вечорниці. Увечері батько приносив газету й крутив з неї цигарки, а Оксана дивилась на рядки й думала, що там написано про Київ, про місто. А батько ще приносив газети — у волості їх багато, й ніхто їх не читав, вони лежали в шафі в писаря і їх крали в нього курії, а на базарі говорили про Петлюру [6], про румунів, про кінець Радянської влади.

За цілий місяць Мишко приїздив один раз — і вже не говорив, а коли говорив, то про якусь суворість, про нудоту й ще про щось — Оксана не пам'ятає. А вона брала його біленьку руку й гладила нею свій живіт і усміхалась загадково. Потім вона говорила з Гандзею, але й на цей раз хоронила тайну народження. А в хуторі почали ходити темні чутки, що повстанці нахваляються вбити Мишка. Тоді прийшли тривожні ночі. У вікна бив напівдощ, напівсніг, у бовдурі гув вітер, і снились далекі, брудні дороги без кінця, без краю. Верстви, гони, стовпи і шляхи, і знову шляхи...

...І знову зими не було, і було мокро і осінньо... І припадала осінь до Оксаниного серця і стискала його.

Але не гадала Оксана, що в цій чвирі життя кине свою першу важку тінь на її прекрасну молодість, і тому, коли їй було переказано, що Мишко виїхав з Дамаївки, вона навіть здивувалася: як, невже зовсім? Їй сказали, що зовсім. Вона не заплакала, вона навіть не почула, як їй заболіло — так пекуче заболіло. Вона пішла на Полтавський шлях і дивилась у той бік, на Полтаву. І пригадала липневу ніч і неясні дзвони із степу. Потім сіла на зрубаного дуба й дивилась на болото. Вітер носився по Комарівці — чіткий, колючий, жорстокий. І знову, як крізь сон, солодкі ночі й зорі в синім мареві. Але треба було щось думати. І надумала:

— Піду.

І пішла. Коли б вона читала «Кобзаря», вона б знала Катерину [7], але вона була неписьменна. Вона чула тільки про Київ, а що Мишко — ах, Мишко! Мишко!..

Увечері Оксана зібрала таке-сяке шмаття й вийшла за ворота. Сіріло, й дощу не було. Сунулись хмари невідомо куди, сунулись далеко-далеко — у далечінь. Чоботи грузли в багні, а навкруги голе поле й тиша. І ще мріяла про липневі світанки, про неясні дзвони із степу. Думала про великі міста і ще про щось незнайоме, таємне. Зрідка назустріч їй тягнулися підводи, із станції їхали. Коні пнулися і з великим напруженням витягали з багна вози. Люди підозріло оглядали її, оглядалися і ще раз оглядали. Проходили верстви, проходили й гони, а криві очі виразно, з сумом дивилися на мовчазні станційні вогні, що заблищали за могилами. На обличчі застигла скорботна, ледве помітна посмішка. Гетьманський ліс залишився далеко

збоку, а вона дивилася на нього й згадувала Мишка і його жагучий шепіт на соломі. Знову налетіла темна хмара й забризкали сірі води. Повернулася — Комарівки не видно. Було тоскно й було радісно. Згадала газети, батькові цигарки й подумала: це темне життя, а хотілося світлого, молодого, як молодик. Станційні вогні наближалися. Зупинилася біля верстового стовпа відпочити.

...Недалеко прокричав паровик, показалося червоне око. З шумом пролетів поїзд і зник у далині.

Оксана підходила до семафора.

КОЛОНІЇ, ВІЛЛИ...

Так от: єсть вілли, біля міста в кучерявих лісах засіли, і шосе до них гадючиться. Єсть вілли, єсть і колонії — дитячі. Вілли: специ, їхні жінки, відповідальні, взагалі — кваліфікація, цвіт. Ну...

— Ну, я цю гладку корову й близько не допустила б. Ганьба! Годуємо паразитів.

— Да, непорядки.

А вдруге вже друга на першу:

— Подумайте: їй одно місце на віллі, а вона цілу сім'ю притягла, ще й «друга дома» притягла... Безобразіє...

...Отара білорогих баранців посунула до сонця: то хмари, то небо за голубе поле... Ну...

І третя на другу:

— Сволоч! В городі одержує тринадцять пайок, ще й тут у три горла.

Їдять шоколад, п'ють каву, молоко — поправляються. Так живуть.

Синіє вечір — під'їжджають автомобілі. Тоді гості їдять і всі їдять.

...Слобожанські ліси й тракти і досі були тривожні. Ходять бандити по лісах. На віллах тихо тому. Купражили гультяї колись, літали по шосе мотори, кавалькади, й гомонів ліс від музики, гамір буржуйський, купецький ходив по корчах... Тепер тихо, тепер їдять...

...Колонії пішли далеко в ліси. От колонія, скажімо. Цвітуть діти, ростуть з молодняком дубовим, бронзові шиї, очі блищать, як спілі вишні після дощу. В колонії виховательки — тьотя Бася, соцвосниця [1] ... да...

Господарською частиною завідує Гіль. Гіль ходить і співає: «Ми смєло в бой пайдьом [2] за власть совєтов»... Цілий день співає. Соловей. Очі йому теж цвітуть, як спілі вишні після дощу. Звідки він — бородатий, мамулуватий? Хто його знає —

революція родила. І він у свою матір конче закоханий — у революцію. Не знає нічого, крім цієї пісні,— і не треба.

— Та покиньте ви співати,— кричить Анфіса Павлівна, гладка, охайна — німецької породи.

Гіль зникає...

Є ще стара діва — Павлина Анфісівна,— так кажуть, так звуть,— це не так.

Ну, і так далі...

Тьотя Бася — фанатичка. Зустрічає незнайому жінку:

— Що ви читали з жіночої справи? Що? Бебеля [3] «Женщина і соціалізм» не читали? Та невже?

Витягає «Женщину і соціалізм». Читає, слухачі тікають.

Вона молиться на Коллонтай [4] і Ліліну [5]. А Анфіса Павлівна розказує анекдоти:

— Я вам по секрету. Цілий скандал був... Коллонтай кричить: «Стерво! Тебе в публічний дом». А Ліліна як схопиться: «Ах ти розпусто! Тобі жалко, що я з Зінов'євим [6] живу?» Ха! А вона ж молода, а та стара.

Павлина Анфісівна, як заходить сонце, іде до ставка, до купальні, роздягається, оглядає тіло й зітхає. Співає з натхненням: «Місяченьку блідолиций, за хмари швидше ти б сховавсь».

У ставку купається сонце — на ніч. Десь далеко залізниця, десь потяг далеко.

. . . .

Б'ють корову в кошарі. Корова замукала й рогами — в землю. Пахне кізяками, парним молоком і свіжою кров'ю.

Прибігла економка (це вілла):

— Када ви, наконєц, убйотє єйо?

— Та зараз.

— ...Та січас,— кричить економка і біжить — її покликано.

Сидір чухається:

— От стерво! Жалко їй народного добра.

Микита не чухається:

— Нехай. Все одно вже сховав.

Здивований Сидір:

— Що?

— Мнясо!

— Те, що буде?.. Тьху! От практикант!

Микита закурив цигарку.

Пахне зеленню, пахне кізяками.

Сидір умочив у цеберку ножа й перехрестився:

— Яке-небудь стерво, та ще й лізе. А спитати б тебе: де ти було, як ми власть завойовували? Ех! Одно слово — ех! Та й тільки.

Потім він ріже, але не мовчить.

— Більшовицька власть, щоб ти знала, не печериця печена. Це значить воля й свобода. Як ти набиваєш собі пельку, то й іншим не перешкоджай. О!

Микита хитає головою:

— Правильно!

...Вони ріжуть корову.

. . . .

В колонії сідають обідати. Виховательки, діти.

Анфіса Павлівна подивилась на Павлину Анфісівну та й подавилась. Павлина Анфісівна сама ж невинність: вона ж не знала, що Анфіса Павлівна дитячу котлету їла.

Анфіса Павлівна запивала водою:

— Хотіла попробувати...

Павлина Анфісівна:

— Так, так...

...Приїздить до дітей якась мама. Виховательки люб'язно усміхаються.

— Ваша дитина прєлєсть, прямо удівітєльно.

Мама мліє...

...Набігає хмара літня, пахне дощем. Кричать галки, над деревами літаючи,— перед громовицею...

...Тільки в тьоті Басі нема корзини, а в інших є. У корзинах — варення, котлети, білий хліб та інше...

...Навіщо?..

...До тьоті Басі приїхав знайомий. Було місячно, всі були над ставком. Місце гарне, поміщицьке: нагадує поміщиків.

Знайомий сказав:

— Уся Україна повстанська, запорізька. Куди не глянь — усюди бандити. Мабуть, і за цими березами сидять, щоб вискочити, щоб перерізати всю колонію.

Павлина Анфісівна скрикнула:

— Ах!

Це вона кокетує. Всі це знають, не звертають уваги. Знайомий серйозничає:

— Чудний українець — то він флегматик, не знать який, то він злодій з великого шляху... то він революціонер...

Тьотя Бася захвилювалась:

— Що то є українець? Пролетар-революціонер.

Знайомий сперечався, тьотя Бася назвала його «соглашателем», лається ще; іде на терасу.

Анфіса Павлівна глибоко зітхає (їй спати хочеться) і теж іде в кімнату — корова.

Павлина Анфісівна була задоволена, взяла під ручку знайомого й повела в садок однієї вілли.

Відтіля їх вигнано. Знайомий обурився.

— Як ви смієте! Ми ж тільки гуляємо!

— Іді, іді! Не разговарівай!..

Знайомий пообіцяв поскаржитись голові ВУЦВИКу [7]. А Павлина Анфісівна спитала:

— Ну, скажіть правду: ви ж не комуніст?

Він тричі побожився, що він комуніст, але вона йому не повірила.

...Громовиця не прийшла — пройшла. В лісі було тихо, між дерев ходив місяць і крапав срібне масло в гущавину.

Хтось ламав гілки в лісі — не людина, тріскало в лісі. Вилуплювались солов'ята, і соловей уже не співав, і солов'ї мовчали.

— ...Якби ви знали, яка це Анфіса Павлівна: жадна, не дай Господи. Годує дитину, а сама більш за дитину з'їсть: дитячу порцію.

...На якнайдальшій віллі сміялись. Підійшли до тераси, а за терасою тихенька пісня. Це натхненний Гіль.

...Тьотя Бася не обідала: її обід з'їв хтось.

. . . .

Коли поодцвітали вишні (позривали ягоди), поналивались яблука. В яблуках мед, пасіка, бджоли, дід сивенький — смачно...

Летіли трутні по шосе.

...У віллі мешкають два тижні, три, місяць, а то й ціле літо. Одні виїздять, інші приїздять.

Хто приїздить, каже:

— По вулицях голод, а тут...

Через тиждень каже:

— Чому це сьогодні нема какао? Який же це дім відпочинку? Га?

...Пахне кізяками й парним молоком.

Ледве світає, Сидір запрягає коні й везе м'ясо до міста. Насіли: де — хто.

— Захватіть оцього лантуха з яблуками.

— Що за лантух?

— Та оцей.

— Та це ж яблука казенні.

Його просять, він згоджується за двісті п'ятдесят від пуда. Накрив лантух свіжим м'ясом і закаляв у кров.

(Кров і яблука, революція і кров...)

Сидір покликав Микиту, й поїхали.

Як виїхали з села — на місто селяни їдуть. Сидір кричить:

— Гей ти, шкапо селянська, не заступай дороги. Роздавлю!

Кричать із воза:

— Не пан, звернеш і сам. То тільки земському звертали колись... Но-о!..

Почухав Сидір потилицю й згодився:

— Та воно й правда.

Сіпнув за віжку — ліворуч...

...Підводилося сонце — червоне, заспане, невмите...

. . . .

На вілли (мабуть, і в колонії) залітають амури: людське. Буває випадково, буває, свідомо, під кущами, коли думає ліс, коли мовчить ліс, тільки тріщить у глибинах — дрібний звір ходить, буває, в садках... А через дев'ять місяців вилуплюється дитина. Це гарно, природно, свіжо й людяно.

Залітають сюди й погані баси — невдачники з міста й дебютантки — балерини й третьорядні скрипники. Тут усе задовольняє. Усіх задовольняє.

Є і літній театр.

У суботу висіла афіша:

Грандіозний вечер. Участвують... etc.

...У неділю тьотя Бася кричала:

— Я не поведу дітей на цю буржуазну гниль!

Її не послухали й повели дітей. У дітей сьогодні цвіли очі, як спілі вишні після дощу. Кричало голубе небо, і були оплески гучні і сміх дитячий.

Діти задоволені, артисти «в ударі», небо кричить.

Кінчався вечір, заспівали «Інтернаціонал», і скрипник заграв. Тріснула струна в скрипника, й «Інтернаціонал» увірвався.

І розлігся дитячий регіт на весь ліс.

Раптом вискочила з лісу тьотя Бася, бліда, схвильована.

— Як ви смієте! Як ви смієте глузувати?

Стояла біля артистів і махала кулаками. Її заспокоїли, вона — на сцену і плакала. Діти дивились на неї, витріщивши оченята, деякі теж плакали.

Ще з тьотею Басею була істерика, і її повели в колонію: скрипник (що увірвалась струна) і балерина.

. . . .

Зодіаковий блиск видно весною, як заходить сонце, зодіаковий блиск видно і восени, коли сонце сходить.

Ранком жеврів зодіаковий блиск, ранком умирали чебреці, снились і пахли чебреці.

Ходили з вілли в колонію, з колонії на віллу. Вілли, колонії...

Легенький золотий сум.

...Чебреці, чебреці...

Анфіса Павлівна, Павлина Анфісівна посварились.

— До другої чистки не доживете, все одно викинуть! Анфіса Павлівна обурилась:

— Безпартейна! Глядіть, щоб знову в тюрму не попросили.

Приїздив ще знайомий: дитячі порції їв. Він був сумний — осінь. У городі взимку холодно й голодно.

...Колонії, вілли.

Павлина Анфісівна ще ходила в купальню, навіть роздягалась і дивилась на своє тіло. Але не купалась.

...Ставок думав золоту пісню:

«Ой пряду, пряду»...— Леонтович [8].

. . . .

І минуло літо.

Глибокого часу-зажури колонії перевозили в місто. Засмутніли діти, засмутніли вілли. А Анфісу Павлівну викинули з партії, і вона виїхала кудись. Із кущів вилізли бандити і, як вовки, скрадались до осель.

Павлина Анфісівна плакала — йшов тридцять п'ятий листопад.

Коли їхали по шосе, із корзинки випала «Женщина і соціалізм» — пом'ята, некрасива книжка.

Тьотя Бася хвилювалась: думала, що це хтось нарочито. Позад усіх ішов Гіль і співав:

— Ми смєло в бой пайдьом...

Гудів ліс, падало листя — ішов листопад, прийшов листопад.

...А на віллах ще пахло кізяками і парним молоком.

...Стояли золоті ранки й зодіаковий блиск.

. . . .

Із першої вілли Сидір кричав:

— Микито! Та йди-бо, бісова личино! Бандите клятий!

Микита не озивався.

РЕДАКТОР КАРК

І Бєлий, і Блок, і Єсенін, і Клюєв [1]—
Росія, Росія, Росія моя.
Стоїть сторозтерзаний Київ
І двістірозіп'ятий я.

П. ТИЧИНА

Связан я узловыми дорогами [2],
На которых повесилась Русь.
На которых трактиры с острогами
Хоронили народную грусть.

В. АЛЕКСАНДРОВСКИЙ

I

На стола поклав браунінга й на нього дивився тривожно — редактор Карк. Згадав: холодний ранок —1905 року чи 1906, тоді гімназистом був; це було вчора: учитель, а потім учень, в потім їх ховали в той ранок, у холодний, і дні йшли сірі, сірі —

мабуть, того холодний. Гімназіальна церква й піп із жіночим обличчям. Повітове місто, болото, гуси, хмари й цвинтар на горі.

Кожний браунінг має свою історію криваву і темну — у нас, на Україні, сьогодні: 3 березня року нашого п'ятого... а взагалі —1922. Як довго, як курс нашого карбованця, як товарний потяг у момент відступу в невідомість — і вогкий день, і на деревах жовті сльози, а біля дерев танок умирання — листя, а біля вокзалу метушаться сім'ї комуністів, а їх не беруть.

Дехто не встиг сісти, і їх ловили по селах... Мого товариша жінку зловили, а потім згвалтували, і вона стала дурненька.

Кожний браунінг має свою історію: темну, як духовне нутро окремої особи...

Історія браунінга така: ліс, дорога, втікачі, вороги, і хати, і дерева, і всім байдуже, вже дихати не можна, горять груди і згорають-згорають... Постріл... Темна історія. У буржуа відбирали браунінги, і вони плакали, а потім у нас одбирали, і ми не плакали — не іронія! — а може, хто й плакав... Чого одну людину шкода, а до тисячі мертвих байдуже? Почуття колективізму нема — це не з «азбуки комунізму», провірте!

Проте це не щоденник — це справжня сучасна новела.

Редактор Карк підвівся, ще раз тривожно подивився на браунінга і вийшов.

II

Із тихої вулиці пішов на клекіт. Жевріло блакиттю.

На північ ішли води — дощ. На заході сонце в зелених усмішках: за міськими левадами вже зеленіло — теж ішло, і мріялось сонцем, за сонцем на Американський материк, тому — там океан, там велично й синьо.

Так: телеграфні дроти узгір'ям і проходили на брудні квартали міста, там вони вище над будинки.

Так: після теплої зливи дротом котились краплі, зупинялись, звисали, а котрі налітали — вливались і падали на брук. Жевріло блакиттю.

Чудово: смердюче, промислове місто велике, але не величне,— забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки, не утворило американської казки: не йшли будинки в хмари — чудово, воно ховає сьогодні в своїх завулках криваві легенди на сотні віків.

Зійшов на тротуар. Побігли трамваї з задумливим світлом: на фоні вечорового повітря електричні лампочки тьмяно-рожеві. Не хотілось знати, що трамваї біжать на край міста, що трамваї повертаються, що нема далі трамваїв, що далі важкі дороги й кістки замучених коней. А проте чудові легенди революції теж виростають тут.

Наприклад: на цій вулиці, на цім місці — тут тепер міщани проходять, провозять свині з околиці — гурток матросів умирав у нерівній боротьбі з ворогами, умирали на автомобілі, коли барикади посувались на північ — інсургенти [3] йшли на північ, а в проваллі раптово зацвіла Венера.

Редактор Карк дивився на вікна: там Чепіга й теж зацвіла. Йшла синя ніч і налягала на будинки, мабуть, заповнювала коридорне повітря — коридори довгі, темні — установ. А в міщанських домах тукали, мабуть, годинники. Тукали, одмірювали простори по культурних, некультурних віках, згадували революції, не знали революцій — народні бунти, селянські повстання, Хмельниччина [4] Павлюк [5], Трясило [6]...

І дивився Карк на небо: там голуба безодня, там кінчається життя, а степи України теж голубі — асоціація з небом. Думав:

— Чого так вабить туди — там же смерть? Може, тому, що голуба?

Потім повернув додому. Біля цього магазину — тут тепер державний шоколад продають — одного зимового ранку він зустрів нову владу. Згадав, як шумувала Україна,— хохол упертий чоловік, а може, тут десь проходив Сковорода Григорій Савич [7], великий український філософ, а тепер, кажуть, могила бур'яном поросла й бджоли не гудуть біля дупла, тільки пчілка іноді пролетить, і шумують революції, повстання на Україні знову.

Григорій Савич Сковорода — так російська інтелігенція любить: Григорій Савич, Ніколай Романович, Владимир Ілліч, Тарас Григорович. І єсть у цьому якась північна солодкість, упертість, і калузькі нетри, і Іван Калита [8],— і московська сила — велика, велетенська, фатальна, від варязьких гостей іде. І нема тут вишневих садків — на вишнях у червні проростають зорі — і нема тут лунких дівочих пісень — далеких, край села, а то в заводському посьолку, або коли з сапками йдуть, а навкруги їх зелено, а за ними з цукроварні ледве-ледве манячить у літні, ясні ночі дим.

Дим... Подумав, що над Україною завжди був дим, і вся вона задимилась у повстаннях, задимилась у муках, огонь ішов десь у землю, тільки на Дінці спокійно думали й упирались у небо димарі. І був огонь, і теж — велика, велетенська сила, фатальна, тільки від варязьких гостей вона не йшла.

Коли Карк зійшов на місток, біля ліхтаря його зупинили.

— Пачістім!

Здивувався: уночі? Подивився на хлопчиська — очі благають. Поставив ногу на підставку, але згадав, що грошей нема. Пішов. І згадав, як багато тепер дітей на вулиці — з щітками, з цигарками, стільки бачив у Яссах чи в Бакеу [9], в Румунії — там багато кафешантанів, добрі скрипники, а в горах їдять

мамалигу, живуть із свиньми, там же носяться вітри, а збоку Карпатські й Трансільванські гори, снігові верхів'я... Коли в Румунії буде революція?

З Лопані дмухнуло вогкістю.

Лопань теж має свою історію: на березі багато калу й дохлі коні, а вчителі гімназії і досі ловлять удочками рибу й думають — про минулі дні, коли фунт білого хліба коштував три копійки, а півпляшки — двадцять чотири.

Лопань теж має свою історію — вона не знала революції, вона не бачила революції, біля неї проходять червоні крамарі, на ній теж зрідка появляються кайори. Розмова:

— Що за світла ніч, а на душі темно: нема простору. Чека [10]. Госпуп [11]. Ех ти, життя прокляте!

Другий голос:

— Нічого. Сила за нами. Ха! Обиватель. А обиватель — хвиля, дев'ятий вал. Регулятор. Піднявся високо, ану-бо нижче! Не хочете? Себе виніть. Ми теж дещо знаємо. Налетів обиватель — і човен поринув. Обиватель регулятор.

З Лопані дмухнуло вогкістю.

III

Мої любі читачі! — простий і зрозумілий лист.— Я боюсь, що ви мою новелу не дочитаєте до кінця. Ви в лабетах просвітянської літератури. І я поважаю. Та кожному свій час. Творити — то є творити. Да. Соловей — от як дерева здалека пухкі, а між дерев біліє, а біля дерева зарясніло — солов'ї не однаково співають, прислухайтесь. Свої Моцарти [12], Бетховени [13], чув і Лисенка [14]— солов'я. Переспівувати — не творити, а мавпувати. І читач творець, не тільки я, не тільки ми — письменники. Я шукаю, і ви шукайте. Спершу від новаторів — і я теж — це нічого: від них, щоб далі можна. А твір мій буде цілком художній — треба продумати, треба знати... Ах, зелені мої сни за далеким невимовним. Ах, моя молодість — на фабричних посьолках тебе залишив, заблукалась ти ніччю в шахтарських огнях, на степах запорізьких безмежних.

IV

Револьвер системи «браунінг» не виходив із голови. Про браунінг: Конан-Дойль [15] добре знав звичайного читача: розв'язка і зав'язка, фабула, сюжет та інше. Шерлок Холмс [16]. Не виходив із голови не тим, що його куплено в повстанця з банди Ангела [17], а тим, що він лежить у столі, а в кімнаті тихо, домовинно, тим, що є «сьогодні» і нема «вчора» — далекого, несподіваного, великого, особливо на фоні «позавчора».

Карк зійшов на площу й раптом обернувся: його покликано.

— Товаришу!

Дивиться: чоловік розкинув руки, немов повітря хапає. І ще раз:

— Товаришу!

Відкіля цей голос?

Так, він знає цей голос, це сімнадцятого року, голос сімнадцятого року, голос молодої, бадьорої, червінькової революції, тривожної радості — може, глибокої, може, синьої, може, це не голос, а сон з оточеного ворогами героїчного Луганська.

І що ж: був сліпий, вийшов з лікарні — голодний, і радий, і світлий, як усі після хвороби. Він після тифу. І на нього дмухало бузково, ачей ромашками, як дитині, що перший раз стала на ноги або заговорила.

Хотілось обняти сліпого, згадав сентиментальний роман, провів сліпого на тротуар — і тільки.

Той пішов.

— Товаришу,— і руками повітря ловить.

Думав про радість сімнадцятого року.

Пішов тривожний: стояли в очах січневі сніги, іржали десь повстанські коні — думав.

V

Живе редактор Карк близько міського парку, на тім краю, де сонце сходить і блимає в скалках сміття,— там вигін, там собаки, а вночі постріли на сполох — вартові. Між іншим, відповідальності за газету жодної, відповідальний інший.

На квартиру прийшов випусковий.

— Entrez! *

Редактор Карк завжди: entrez! Випусковий товариш Шкіц і суворий, і булий член ЦК есерів [18]. Був на суді — виправдали, тепер щось знає. Поклав останню коректу до підпису.

Редактор Карк:

— Сідайте, прошу.

Шкіц дивиться на всіх трішки з презирством. І на Карка. Безумовно: одні не знають, що є ЦК, а другі — що він булий. Дивився поверх Каркової голови й стояв: Каркові з ним приємно, а коли згадував — неприємно: від ЦК дмухало чимсь величним, мов генерал-губернаторство. І прийшло чомусь в голову про величність. Хтось скаржився — їхати далеко: триста верстов. Не міг уявити: сьогодні за фунт хліба заплатив сто

* Увійдіть! *(франц.) — Ред.*

тисяч карбованців. За маленький шматок. Що ж триста? Мовчав. І Шкіц.

Потім Шкіц запохмурнів.

— Україна... Да... Прогавили — і пішла від нас. Україна пішла. А все тому, що ми поети, що ми не комерційної вдачі.

І ще суворіш:

— Ми не політики. Ми поети. Нема в нас і північної жорстокості. Ми романтики.

Редактор Карк:

— Велику Французьку революцію поети робили.

Із злістю:

— Французи — нація. А ми без міста, в місті ми мужлаї, роззявивши рота ходимо, а в установах революція і на селі революція. А втім, ми не французької вдачі, ми до німців скоріш. Може, вам дивно, а я кажу — не дивно. Це ж у нас німець картопельку садить [19]. Недарма наші культурники до Німеччини їздять. А німецької комерційності в нас і нема. І в цім наше лихо. Ми і короткозорі... А що наш народ? Був по лісах, а тепер в оселі повертається і плює на нас. Він теж романтик. Наш народ.

Редактор Карк слухав, і було боляче й тоскно. Дивився на той стіл, де лежав браунінг, і було сіро, як у 1905 чи в 1906 році. Було:

— Центральна рада [20]. Трудовий конгрес [21].

Випусковий взяв підписану коректу і в'яло промовив:

— До збачення.

Потім хвилину розглядав біля дверей статуетку — бюст якогось римського полководця. І Карк дивився на статуетку. Він приніс її з редакції: старовиною віяло. В його редакції виходила колись велика газета сімнадцятого року. Розповсюджувалось її по всій Україні... Ну, і від статуетки віяло.

Шкіц, зачиняючи двері, сказав:

— Римський полководець... Дивно.

А за дверима зітхнув.

Приходила ще хазяйка і покликала до себе. Із хазяйчиної кімнати видно дорогу й зоологічний сад. Дорога ховається на краю міста, і на ній пасуться по-провінціальному гуси. Хазяйка підфарбовує щоки, дарма що стара. Унизу її спідниці — шмаття, а все-таки вона лермонтівська пані, з гусарів. У неї квартирує декілька чоловік. Вона завжди незадоволена з будинкового податку. Говорить:

— З мене беруть податок, а я нічим не торгую. А тепер усі торгують. Або можна прожити не торгуючи?

І ще каже:

— У мене дочка хвора, а їй не дають пайки. А тепер усі хворі мають одержувати пайки, бо тепер комунізм.

Це вона каже досить щиро. Редактор Карк п'є в неї чай. За чаєм вона оповідає йому, як ховала фарфорові чашки від реквізицій — вони лежали у відомого лікаря внутрішніх хвороб, а в нього реквізицій не було.

Потім вона згадувала минуле. Із станції бігли степові гудки, і хазяйка ще говорила:

— Колись їздила в Крим... Вілла була. Горняшки були — багато. Під'їдемо фаетоном, а потяг уже шипить. Сядемо — гу! — і поїхали. Так гарно в купе колисає. Їдем, їдем — і так без кінця. На віллу в Крим. Все за тобою біжить, як у кінематографі. А тебе колисає...

Думав: все це порожньо, а гарно; спогади за єгипетські сфінкси — для чого? А теж гарно.

Потім він підвівся — іти треба. Похитала головою:

— Ах, редакторе! Працюєте ви багато. Матвій Самійлович...

І замислилась. Матвій Самійлович її чоловік. Розстріляли за контрреволюцію. Це було три роки тому. Висів його портрет над її ліжком, а в рядок — Михайловський [22]. Купила на базарі, казали, що Михайловський теж не з комуністами.

Коли Карк проходив вітальнею, біля вікна сиділа Нюся. На качалці: не ходить, ревматизм. Качалка зі старими візерунками. Придивишся — щось подібне до візантійських малюнків, а то взагалі по фарбопису якогось минуло століття. Століття — віки. А то нагадує чомусь якогось гетьмана.

Нюся покликала. Коли підійшов, подивилась ясно.

— Драстуйте! — і подала руку.

Рука тепла й м'яка, як його маленька подушка з лебединого пуху, що подарувала мама. Мама вмерла, а подушка нагадувала маму.

Налетіла на вікно сіра хмара, і стало волохато. Замріялось. Нюся казала:

— Чому це в голові два дні одбиває: губ-трамот! губ-трамот [23]! Чому це слово? Ну, я не знаю. Чому це слово? Навіть уночі тривожить: знаєте — гупає й утрамбовує. І боляче. Навіщо?

Вечоріло.

Слухав, як десь прокричав півень.

Нюся:

— А на тім тижні думала про степи. Про махновщину. Довго-довго думала. І думала, що махновщина — то є трагедія інтелігенції Лівобережної України. Як ви гадаєте?

Подумав.

— Може.

Потім сів біля неї, а вона ще говорила. Вона говорила краще, як Шкіц: тепло, по-жіночому. І хотілось погладити її руку. За вікном гуділо місто. Десь ще прокричав півень.

VI

Зауважте, як пишуть молоді українські письменники. Ви їх, мабуть, не знаєте, а їх треба знати, це ще в Шевченка написано. Є повір'я, що наші діди всі грали на сопілках, тим-то й мова така музична. Наші діди були чабани і виганяли товар на вигін по синій росі, а біля підбитого бурею дуба грали на сопілках. А от Рабіндранат Тагор[24] теж народився в нетрях.

Так от, зауважте: вони родились в нетрях і заблукалися в нетрях. Це погано. Я виходжу на новий шлях, і мені радісно. Поперед мене горить зоря, як і колись горіла. Я її кладу в своє волосся — і вона горить інакше... Да...

VII

На подальшім розділі мій читач зупиниться й продумає те, що він прочитав. Ах, як радісно блукати невідомими чебрецевими шляхами.

VIII

Для живої мислі читачевої.

IX

Мені хочеться говорити не на тему, і я говорю. Я хочу написати агітаційного листка. Історична справка: великій соціалістичній революції завжди бракувало на талановитих поетів-агітаторів, а халтурили всі, за гонорар. Як мені тяжко писати про халтуру, я дивлюсь у майбутнє, я звертаюсь до нащадків: заплюйте темну тінь моїх сучасників від халтури.

Це — риторика утилітарного походження. Ну і що ж. З Карком спільного — нічого, а з новелою — багато, з життям — теж багато.

Так от, революція творить новий побут, і треба писати революційний побут. Є ще пролетарська поезія, в українській літературі вона утворює добу, а може, епоху...

У мене, як на сеансі на користь голодних, в антрактах — «на користь». Між іншим — читайте оповідання на тему «голод» — це корисно.

...Про вічність твору: де тенденція — межа її, де рафінована художність. Я хочу, щоб твір мій був вічний і величний... Пролетарська поезія — не метелик... Яка загальна композиція моєї новели?.. Важко торувати... твердий грунт, реп'яхи... Коли я вийду з літератури минулого?

Відчувайте змагання мого класу! Мій клас — пролетаріат — по крові в бур'янах і на шляхах боротьби за волю, рівність і братерство.

X

У редактора Карка очі, як у Гаршина [25], а очі Гаршина писав Рєпін [26], а Рєпін оголошував себе за українця, і Нюсі здавалось, що в очах Карка — степи. Крім того, вона часто читала Бельше [27], може, й тому степи.

Стояли ясні дні, і йшли ясні дні. За міськими левадами сторожили простори, і було просторо, а на душах темно. І на тих, і на других, і переможці, і переможені — а хто переміг? Це редактор Карк думає. Усі були похмурі, того й театри так повно заповнювала публіка... республіка... ха!..— це редактор Карк думає.

На заняття ходив уже пізніш відповідального. Вчора зійшлись у кабінеті.

Відповідальний каже:

— Читали «Росію в імлі» Уельса [28]? Хай тепер радіє: на вулицях весело — магазини всі одчинено.

Занозуватий чоловік — це видно, і нервовий — це теж видно. Йому повсякчас здається, що з нього глузують. Він лає інтелігенцію, але любить, коли йому кажуть:

— Та ви ж самі інтелігент!

Правда, замахає руками:

— Ізбави Бог, ізбави Бог!

Каркові він говорить:

— Про присутніх історія замовчує.

Карк інтелігент. Карк червоніє. Відповідальний іде.

В редакції не по собі. В конторі теж. Контора міститься в одній із кімнат другого поверху.

А там, де була контора, губпечать роздає газети.

І там нудно. Згадує, яке життя кипіло тут.

У конторі сидить машиністка, дочка бувшого власника цієї друкарні... (бувшого... тепер усі бувші і все бувше, і в цім глибінь вечірньої мислі...). Каркові шкода її, і він також ставиться до неї, як і до статуї римського полководця,— з повагою, і йому сумно, коли дивиться на неї. Здається, що вона, як і Нюся, вміє говорити, що і в неї такі м'які руки, як у Нюсі. Проте він до неї ніколи не говорить.

Редактор Карк любить сидіти в кімнаті коректорів, а в конторі ні. Тут так тихо, а внизу гуде машина. Голови нахилились над столами. Напруження. Навіть небо працьовито заглядає сюди: світлі-світлі плями на розісланий папір. Думає:

і за триста літ така ж напруженість і байдужість до всього, що діється там.

...Шумить машина внизу.

Пішов знову в кабінет. Йому треба писати передмову. Не хочеться. Але він сідає й пише — треба. Потім згадав про губ-трамот, і в голові почало одбивати:

— Губ-трамот!

Потім він пішов додому.

І завтра він ходив додому, і багато днів ходив додому. Дивився: по верхів'ях парку з паровозобудівельного в задумі заходив десь дим, ішов за димом і думав про дим знову. По дорозі стрічав знайомих. Як от: у чумарці, із стьожкою, він завжди все знає, улесливий, лагідний.

Він каже:

— Хі! Хочете побачити радянський шлюб? Це інтересно. Справжній робітник з тютюнової фабрики. І його батько робітник.

Входять у церкву. Улесливий метушиться, вказує на двох, що біля вівтаря стоять,— шлюб. Запевняє, що це робітник, що батько його робітник. А Карк думає, що улесливий, мабуть, бувший есер, мабуть, бувший есдек [29].

Курить ладан-дим. Церква завжди збирала націю — Кирило-Мефодіївські братчики [30], лаври — фортеці. Та от прийшла революція, і закуріло, і не стало церкви, і воскресла церква.

— Христос воскрес із мертвих!..

Пішов дощ.

До великодніх свят було сіро, холодно, першого (паски святили) заясніло, весело, тепло. І другого. Потім знову дощі. Віруючі думали, що це знамення, і Карк сьогодні трішки збентежений: бачив колись комету з хвостом, чогось тепер зелена, біля Оріону... Нащо комета? А земля одірветься-таки від сонця й полетить у провалля. І тоді будуть смішні революції й автокефалії. Буде тільки дим. Дим заповнить повітря, і буде первотвір.

— Христос воскрес із мертвих!..

У церкві співали мелодії з Леонтовича — кажуть, він загинув химерно однієї зеленої ночі, а це було взимку, а його композиції французькі діти співають, а в нас у церкві, з ладаном. Вийшов із церкви.

Виходило світло, виходило темно, і йшли за обрій, щоб більше не повернутися. Шуміли трамваї, часом давили людей, а назавтра об'ява:

Комендант міста наказує...

Колись Карк бачив, як автомобіль задавив велосипедиста. Летіли обидва.

Що думав велосипедист? І уявив: Сиваш [31], тривожна ніч, море і 10 000. Махновщина по Сивашу на тачанках. Трагедія інтелігенції Лівобережної України...

...Нюся. Вона така лагідна, а візерунки нагадують гетьманщину.

Було сумно.

Вечорами сидів з Нюсею або ходив до відомого українського діяча — з боротьбістів [32] — з рудою борідкою.

Слухав його плани за те, як утворити нову партію,— викинути «Р» з РКП [33], викинути «У» з КП (б) У [34], утворити єдину КП. Це фантазія, це романтика.

Український діяч ще видавав поганенького журнала й не міг його видавати — самоокупність сувора, а в нім не було німецького духу.

І була лагідність і скорбота в сірих очах, і було м'яке тіло.

Фантазії розцвітали під блакитним небом.

Блакитне небо проточувалось на всі вулиці великого промислового міста.

XI

Зазеленіли міські сади. Виходили няньки й діти, і тут же бліді обличчя з вокзалу — невідомі, невідомо, в невідомість. І хотілось кохати і не хотілось кохати.

Редактор Карк виходив у зоологічний сад і прислухався до неясного шуму, що туманів між дерев.

Тягнуло кудись, а на серці наростало слизьке, наростала злість на всіх. У редакції він не хотів стрічатись. Не говорив із відповідальним. Про що говорити?

Була й на нього злість. Росла. Торік думав: parvenu *, а відповідальний ріс, і була вже злість. Образливо було за себе, за руду борідку, за тисячі розкиданих по Україні невідомих і близьких. А відповідальний ріс, знову лаяв інтелігенцію, і хотілось плюнути йому межи очі за його неправду, за його лицемір'я. Годинами стояв біля букініста, а недалеко бандурист набринькував про славу України.

Пішов до Нюсі. Нюся розказувала про козаччину, про боротьбу українського народу за своє визволення.

Тоді він говорив — суворий, ніби з борами говорив:

— Ні, Нюсю, я так не можу. Мені важко. Мене оточують люди, а хто вони? Про ймення замовчують. Я не можу

---

* Парвеню, вихідець із низів *(франц.)*.— *Ред.*

жити, не можу творити. У нас жах — одні продаються, одні — вискакують — темні, невідомі, parvenu. Бувші соціал-демократи метрополії беруть. Соціал-демократи!.. Розумієте — в митрах соціал-демократи. Це — жах. Я не можу. Це — жах.

Нюся втішала, він заспокоювався, і вона знову говорила про козаччину, про Хмельниччину.

Редактор Карк:

— Мені сняться зелені сни — навкруги простори, а на мене лізуть гадюки. Я їх б'ю, а вони лізуть. Я не символіст, а вони на мене лізуть.

Нюся:

— Покладіть на мої коліна голову.

Він клав, і вона пестила йому м'яке волосся.

Вона усміхалась:

— Губ-трамот! Губ-трамот!

І він усміхався хворо:

— Губ-трамот! Губ-трамот!

А потім він знову думав про браунінг, і було тоскно, бо хотілось жити, руда борідка теж хоче жити — одірваний від життя із своїм журналом радянський автомат.

І було його шкода. А от варязька сила — велика, велетенська, напирає, ще напирає. І мовить руда борідка з сумом:

— Не придавіть зовсім!

...Підхопився. Хотілось вилаятись, кріпко, цинічно, матюком. У голову лізли соціал-демократи в митрах...

Простогнав:

— Нюсю!

Вона одкинула руку, подивилась на його обличчя — воно було мертве. Сказала схвильовано:

— Ідіть випийте води!

Редактор Карк підвівся і, як хворий, пішов до дверей.

XII

Вогкий грунт притягує: вогкість на сонці. Майже щодня ходив у ярок і вбирав у легені вогкість. З ярка чути було далекий шум, у ярках блукало сонце. Знаєте, сонце вміє жити: ранком воно веселе, вдень — працьовите, увечері — задумливе, коли за обрій відходить, а біля нього купчаться хмари, обгортають сонце; воно задумливе, як мудрець.

Удень бачив, як гурток дівчат біля акацій із сапками. Смішні в шумнім місті: у них такі ноги бронзові й м'язкі. Знаєте: грунт, рілля — пухко; тільки що важко пройшов плуг, а недалеко панський маєток, а десь збираються води, і зелина буйно б'ється вгору. Знаєте: майбутнє не в обмашиненні життя, а в притягненні природи до машини. Ах, як природа

дивиться на машину! Знаєте: колись я вийшов із цеху на повітря після нічної зміни. Цокотіли молотки, гуділи машини — і все задумливо. А вгорі одне небо з зорями — і тільки. За заводським парканом тиша — ніч. Тоді в голові мудро, тоді в серці мудро, тоді я цар життя, і моя голова підпирає темно-синю височінь.

Редактор Карк заговорив до дівчат:

— Відкіля ви?

— Хі! хі! хі!

Але одна сміливо сказала:

— Що тобі, паничу? Подивись на себе: тобі жити два дні. Хіба тобі до дівчат?

Здригнув.

— Відкіля це ти знаєш?

— Знаю! Тепер усе пішло на комунію. Всі знаємо. І заспівала:

Ципльонок жареной, ципльонок вареной,
Ципльонок тоже хочіть жить.
Я не совецькой, я не кадецькой,
А я народной комісар.

І говорила:

— Бач, і той лізе в комісари — ципльонок.

— Да...— сказав і одійшов. Думав...

...Увечері бачив Шкіца. Дивно: почав одягатися краще, навіть надто. І комуністи одягаються краще, може, й не всі — неп.

Шкіц організовує трест і вже не говорить про Україну, тільки іноді мало.

Але він каже:

— Практика — річ велика. Це життєва пошлість, але й життєва мудрість. Треба жити. Так після пожежі: стоїш на руїнах — важко, бо смердить трішки й нагадує... та треба жити.

Карк нервово кинув:

— Після пожежі не смердить!

Шкіц уперто заявив:

— Після пожежі маленький дим і... смердить.

І розійшлись.

Знову наростала злість. І на Шкіца. Був самотній, сунула непереможна жахна стихія: степова пожежа... А потім буде дим. Крізь дим вирисовується дірка на чолі...

...Цілу ніч горів степ, бігли отари товару, ревли, і душно було в повітрі...

Так снилося.

XIII

Справа посувається до розв'язки. Як ви гадаєте, чим закінчиться новела? Американці не читають творів із нещасним кінцем, слов'яни навпаки — така вдача в тих і других. Я буду щиро казати: я сам не знаю, чим закінчиться вона.

Проте над новелою я працював чимало. Я нарочито не знаю, чим вона закінчиться.

Я не хочу бути зв'язаним. Я хочу творити по-новому. Все-таки новелу мою дочитайте — інтересно, до чого я прийду?

XIV

Уривок із мого щоденника. Міркую про сучасну українську белетристику. Думаю так: іде доба романтизму. Хто цього не розуміє, багато втратить. Реалізм прийде, коли з робфаків вийдуть тисячі, натуралізм — коли конче запаскудимо життя.

XV

В новелі два головні типи: Карк і Шкіц. Я хотів, щоб Нюся кохала Карка, а Шкіц Нюсю. Вони не покохали, і не треба. Проте не можна в кожній новелі про кохання — як ви гадаєте?

XVI

Навіщо стільки розділів?

Така психологія творчого інтелекту: дати якомога більш навіть тоді, коли не можна.

XVII

Ранком заявив відповідальному, щоб підшукав йому заступника.

Спокійно:

— Добре.

Чуття казало:

— Тепер багато знайдеться.

Стрічав руду борідку — це не відповідальний. Хазяйка стала суворіша. Шкіц у тресті заправило.

Каже:

— Практика — велика річ, хоч і життєва пошлість.

Тільки Нюся. А хазяйка стала ще нахабніша.

Не знав, що буде далі, і не цікавився. Без посади? Добре. Далі. Однаковісінько.

Ішов міський вечір: фаркали ліхтарі, шумувало на тротуарах, а брук — тихше.

Сидів проти Нюсі. Нюся не говорила про Хмельниччину — дивно.

З вікна видно третину міста — з другого поверху. Місто загадкове, надмрійне. Уносить ген-ген: чогось згадуються лицарські часи в Німеччині, потім бараки з тифозними — тифозні залишились, а вороги прийшли. Тифозні в гарячці, а палати сумні. І думають палати велику народну думу: де правда?

...Ішов міський вечір, фаркали люкси, шумувало на тротуарах, а брук — тихше...

— А я вам хочу ще сказати.

Це Нюся.

Карк:

— Говоріть.

— Не думаєте ви, що на Волині й сьогодні ліс шумить? Я гадаю, що шумить. Я в цей момент на Волині.

...Як і завжди в тиху погоду, струмками відходив за обрій дим — над вечором, над містом.

Редактор Карк:

— А я от: Запоріжжя, Хортиця. Навіщо було бунтувати? Я щоденно читаю голодні інформації з Запоріжжя. І я згадую тільки, що це була житниця.

На столі стояли фарфорові чашки. Це ті, що лікар ховав.

Карк згадав: український мужик ніколи не бачив фарфорових чашок, а потім він пішов у повстанці — і бачив чашки. Але він не пив з тих чашок — йому ніколи. Український мужик і на заводі — він усюди український. Буває він пролетар — таких багато. Він більшовик і вміє умирати.

Це було в листопаді. Український мужик біг обідраний і темний, з гарячима очима, з порожніми руками на багнети — чимало їх бігло. Вони уміли умирати. Тоді вітер носився з листям. Було й так: приїздили до нього, ставили його до стінки розстрілювати. А він казав:

— Простіть, господа... чи то пак, як вас...

Було ще й у ярках — ярки багато знають...

Я: на те революція, на те боротьба.

Він, редактор Карк:

— А все-таки вклоняюсь тобі, мій героїчний народе! Твоєю кров'ю ми окропили три чверті пройденої нами путі до соціалізму. Почалося з волинців та ізмаїльців [35] у Петрограді; продовжується в посьолках Донеччини, в шахтах і на тихих чебрецевих ланах.

Так от. Карк казав:

— Невже я зайвий чоловік тому, що люблю безумно Україну?

Нюся підвела очі, подивилась на Карка й узяла його руку. Вона сказала:

— Я так її, я так люблю мою Україну убогу [36], що прокляну святого Бога, за неї душу погублю.

...Було тихо. Вулицею пролетіла прольотка. Карк схилив голову: — Нас не зрозуміють: як погубити?

...Було тихо.

Нюся заговорила ледве чутно:

— Моя мама рада, что нема вибухів, а я не рада. Свідомістю моєї мами життя керує, а моєю ні. Чого це? Я вночі прокидаюсь і прислухаюсь, і мені здається, що я в оселях і там громи. Потім гайдамаччина, махновські рейди, тачанки, а над ними я горлицею. Як мені хочеться бути горлицею! У нас у маєтку був байрак, і там реп'яхи. Коли підходила до них, відтіля пурхали горлиці й летіли до лісу. Потім до нас прийшли селяни, лаяли нас, і ми поїхали в місто.

Карк підвівся й нервово заходив по кімнаті. Пішов до вікна. Вбирав у груди свіже повітря. На першому поверсі грали на піаніно щось стародавнє, далеке. Було в голові: чия музика? Верді [37]?

Стукало в голову:

— Ала-верди! Ала-верди!

І ще:

— Губ-трамот! Ала-верди!

Нюся покликала:

— Вам боляче? Скажіть правду!

Він:

— Не знаю, я дивлюся в гору — там синьо і нічого не видно, а я щось знаю. Його ніхто не бачить, а я почуваю. Налетить вітер, развіє його — я про дим — і нічого не буде. Загориться будинок, і довго на всю вулицю йде дух. Тоді буває тоскно.

Нюся:

— Все так, все дим! Я бачила вчора книжечку, червона, для молоді, про козаччину. Малюнки там. Один малюнок: козаки на морі — величний малюнок. Над ними буревісники, над ними в хмарах сховано блукають бурі. Під ними морська безодня. Це символ безумства хоробрих. І от під малюнком напис: «Козаки випливають грабувати турецькі міста». І текст відповідний... Може, й козаччина через сто літ буде дим...

Карк зблід і схопився з канапи. Але не повірив тому, чого хотілось. І було тоскно.

Карк пішов у свою кімнату, сів біля столу, в якому був браунінг.

Так просидів до трьох годин ночі.

...Близько вікна пролетіла пташина, гасли зорі. На міській башті загорівся циферблат.

XVIII

Новелу скінчено... Що? Так, скінчено...

...Велике промислове місто, велике, але не величне: забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки...

...А проте чудові легенди революції теж виростають тут.

. . . .

Нарешті коментарій і дійові особи:

1. Автор.
2. Читач.

Читач. Послухай, шановний авторе, де ж твоє авторське обличчя?

Автор. Любий мій читачу, це ж Карків щоденник (для того: розкрити природу типа), і тільки зрідка проривався я.

Читач. Ну, а хто ж ти, шановний авторе?

Автор. Милий мій читачу, редактор Карк думає, що я — parvenu.

Читач став біля вікна і замислився.

Автор. По-моєму, я виконав своє завдання. Га?

Читач мовчав.

. . . .

У кімнату влетів запашний вітер.

У далекій кузні співали молотки.

За вікном стояв город у вечоровій задумі.

А на горизонті відходило шосе в степову бур'янову безвість.

КІТ У ЧОБОТЯХ

I

Отже, про глухе слово: Гапка. Гапка — глухо, ми її не Гапка, а товариш Жучок. Це так, а то — глухо.

А от гаптувати — це яскраво, бо гаптувати: вишивати золотом або сріблом.

...А то буває гаптований захід, буває схід, це коли підводиться або лягає заграва.

Гаптований — запашне слово, як буває лан у вересні або трави в сіновалах — трави, коли йде з них дух біляплавневої осоки.

Гапка — це глухо. Ми її: товариш Жучок.

І личить.

...От вона.

Це тип: «кіт у чоботях»? Знаєте малюнки за дитинства: «кіт у чоботях»? Він дуже комічний. Але він теплий і близький,

як неньчина рука з синьою жилкою, як прозорий вечір у червінцях осени.

«Кіт у чоботях» — це товариш Жучок. От.

А тепер я питаю:

— Відкіля вони вийшли — товариші Жучки? Скільки їх вийшло? Га?

А пройшли вони з краю в край нашу запашну червінькову революцію. Пройшли товариші Жучки, «кіт у чоботях».

...Ах, я знаю: це Жовтнева тайна. Відкіля вони вийшли — це Жовтнева тайна.

...Сьогодні в степах кінноти не чути, не бачу й «кота в чоботях».

Відкіля прийшов, туди й зник.

...Зникли, розійшлись по шляхах, по кварталах, по глухих дорогах республіки.

«Кіт у чоботях» — цо муралі революції.

І сьогодні, коли голубине небо, коли вітер стиха лоскоче мою скроню, в моїй душі васильковий сум.

?

Так! Я хочу проспівати степову бур'янову пісню цим сіреньким муралям. Я дуже хочу, але —

— Я не можу: треба, щоб була пісня пісень, треба, щоб був —

— Гімн.

Тому й васильковий сум: хіба я створю гімн «коту в чоботях», щоб понести цей гімн у глухі нетрі республіки?

Хіба я створю гімн?

. . . .

От її одіж:

— Блуза, спідничка (зимою стара шинеля), капелюшок, чоботи.

Блуза колір «хакі», без гудзиків, колір «хакі» — це ж зелений, а вся революція стукає, дзвенить, плужить, утрамбовує по ярках, по бур'янах, біля шахти — де колір «хакі».

Вся революція без гудзиків, щоб було просторо, щоб можна розправитись, зітхнути вільно на всі легені, на всі степи, на всі оселі...

— На весь світ!

Спідничка теж «хакі», а коли й не так, то все одно так, бо колір з бур'янів давно вже одбився в ній. Так, і спідничка теж «хакі». Вона трішки подерта спереду, трішки ззаду, трішки по боках.

Але спідньої сорочки не видно, бо революція знає одну гармонію фарб: червіньковий з кольором «хакі», тому й сорочка була зелена — тіні з бур'янів упали на сорочку.

От.

— Капелюшок... а на нім п'ятикутна зоря. Цього досить? А то ще: під капелюшком голена голова — не для моди, а для походу, для простору.

І нарешті —

— чоботи.

Ну, тут ясно:
подивіться на малюнок, той, що за дитинства.

Досить?

А тепер про її зовнішність, а потім —

— про неї...

...Зовнішність.

Русява? Чорнява?

Ясно — жучок.

А втім, це не важно...

...Очі... ах, ці очі... Я зовсім не роман пишу, а тільки маленьку пісню.

Але треба й про очі.

Очі —

— теж жучок.

Іще дивіться на її очі: коли на бузину впаде серпневий промінь — то теж її очі.

А от ніс (для баришень скандал!)... ніс — головка від цвяшка: кирпатенький («Кирпик!» — казали й так, поза очі тільки).

Ну, ще зріст.

Ясно: «кіт у чоботях».

А втім, я зовсім не хочу ідеалізувати товариша Жучка, я хочу написати правду про неї — уривок правди, бо вся правда

— то ціла революція.

Тепер мій читач чекає від мене, мабуть, цікавої зав'язки, цікавої розв'язки, а від «кота в чоботях» — загальновизнаних подвигів, красивих рухів —

— іще багато чого.

Це даремно.

Ми з товаришем Жучком не міщани, красивих рухів у нас не буде:

у товариша Жучка не буде.

За цим звертайтесь до гітарних героїв гітарних поем.

Товариш Жучок — це тільки «кіт у чоботях» із жвавими руками, з бузинковим поглядом, що ходить по бур'янах революції і, як мураль, тягне соняшну вагу, щоб висушити болото...

А яке — ви самі знаєте.

І тільки.

А зав'язки — розв'язки так від мене й не дочекаєтесь.

Бо зав'язка — Жовтень, а розв'язка — соняшний вік, і до нього йдемо.

Розв'язка в гітарних поетів... От: «Вони поцілувались, кінець», або «О моя Дульсінеє [1]! Всаджу собі оцей чингал... Умирає...»

Ми з товаришем Жучком цього не знаємо. Правда, подвиги є, але вони не наші...

— А чиї?

— Ви подумайте!

Так от. Це не роман — це тільки маленька пісня, і я її скоро скінчу.

II

В цьому розділі я оповідаю про невеличкий подвиг...

— А чий? Ви подумайте!..

...Зима, фуга, буруни, іще буруни...

Потяг, залізниця, й рейки, рейки в степ.

На Кубань! На Кубань! На Кубань! Довго паровик борсається в депо: і тут — у депо, і там — у депо...

І тихо в мовчанці стоять снігові станції: може, знову ми будемо бігати сюди розгублені, з запаленими очима, а за холодними станційними будинками завиють вовки на журний холодний семафор.

Але сьогодні ми їдемо на Кубань, бо віримо в свої запалені очі.

— Товаришу Жучок!

Так, і товариш Жучок!

...А чому вона в цьому полку, ви, звичайно, не знаєте й ніколи не взнаєте, бо й я не знаю, а брехати не хочу: це уривок правди, а вся правда — то ціла революція.

...На кожній станції тільки й чути:

— Козаки! Козаки!

Всюди козаки, всюди бандити.

Тягнеться потяг, як ледачі воли в поле, як ледачі воли з поля.

Степ. Раптом:

— Стоп!

— Що таке?

— Нема палива.

. . . .

Товариші! Всеросійская кочегарка в опасності!

Д'ех, яблучко, куда котішся,
Попадьош до Краснова [2] — не воротішся.

І раптом:

Ой на горі та женці жнуть.

— ...Ей, ви, хохли! Чого завили? Буде панахидити — і так сумно.

...Степ. Фуга. Буруни й буруни.

— ...Єфто пятой вагон — антірнаціональной. І скажу я тобє, братяц, про народи. Латиш — єфто тіш, смірной народ, мудрай; оврей — тож нічяво. Ходя — катаяць аль тутарін — суварай і вєрнай народ. А вот єфтот хахол — паняхіда: як завоя про поля аль про дєвчину — тякай!

...Степ. Фуга. І рейки — рейки.

— Козаки!

— Козаки!

— Де? Що? Як?

— Хто паніку робить? Сволочі!

Вискакують сотні «наганів», «браунінгів», «гвинтівок».

Дехто дивиться з тугою, дехто готує набої, дехто сів на тендер і полетів: паровик одчепився й летить по паливо.

Товаришу Жучок, вам не боязко? Козаки!

Усміхається: в їхнім селі були козаки. О, вона добре знає, що то — козаки. І чогось засмутніла, замислилась.

...Довго білі широкі поля. Довго паровик не приходить. Нарешті прийшов. Тоді знову відходить у дикий і німий степ.

...Від станції до станції, від холодної ночі до холодної ночі.

Палива нема. Коли ніч, тоді тріщать станційні паркани, і тріщать і дивляться з тугою обідрані діряві вагони:

...«Поїзд генерала (ім'ярек)».

...Від дикої станції до холодної ночі, від дикої ночі до холодної станції.

...Товариш Жучок дістала палива. А дістає так:

— Тьоту, дайте оцю паличку.

— Що?

— Дайте оцю паличку.

— Бери.

Взяла.

— А може, ще дасте?

Подивиться «тьотя»:

...Жучок: «кіт у чоботях».

Іще дає.

Товариш Жучок заливається:

— Ха! Ха! Обдурила тьотю!

А вона зовсім не обдурила, вона просто — жучок!

Ах, ці жучки в чоботях, вони конче не дають мені покою! Коли я буду відомий письменник, тоді я напишу велику драматичну поему: «Кіт у чоботях».

. . . .

...Тріщить чавунна пічка — паливо. За вагоном летить, виє дика фуга.

Їдемо на Кубань.

— ...Отак... не так. (Це товариш Жучок.)

Отак... не так...

Біля пічки одиниця вагону — може, я, може, хто інший, може, всі ми.

Вона вчить, як залатати пропалену шинелю.

Але вона каже:

— Дурня нічого валяти. Думаєш, як приїдеш додому, то я з тобою буду і тепер панькатись? Дзуськи! Як би не так!.. На, ший!

Вона нам обід варить, вона наша куховарка — і тільки. Вона безпартійна, але вже має в торбинці товстеньку книжку «Что такое коммунизм» (без автора)... Издание N-го боевого участка рабоче-крестьянской Красной Армии.

...Іноді ми їй кажемо:

— Слухай, товаришу Жучок! Чи не можна з тобою пожирувати?

Тоді ми чуємо:

— Дзуськи!

Ми регочемось, бо знаємо, що не всім «дзуськи»! — у нас є молодий «пареньок» — так зветься, так звемо: «пареньок». Він теж кирпатенький, і ми вже бачили, як він обіймав її, і вона мовчала.

Ну, то їхнє діло.

...Але вона нас конче дивувала, вона іноді вживала таких слів, вела такі промови, що ми лише роти роззявляли.

Безумовно, коли ми думали тільки про ворога, вона ще про щось думала.

— Чи не скінчила ти, бува, гімназію? — сміявся дехто.

Вона комічно сплескувала руками:

— Гімназію? Гімназія для панів. А для нас — дзуськи!

Тоді один незграбний хохол авторитетно заявив:

— Це паходной Ленін...

— Да руки порепані.

...А за вікном стояла туга, і звисала туга з дроту, що йшов, відходив за стовпами невідомо куди.

...Хуртовина, морози, станції з заметеними дзвонами, рідка туга на дріт, а завжди:

— Д'ех! Революція — так революція!

А потім знову холодні вагони, довгі поїзди, поїзд, як воли, і раптом:

— Стоп!

— Що таке?

— Нема палива.

Паровик одчеплюють, паровик летить у темну дику хугу, у дикий німий степ.

. . . .

Тільки забув я ще сказати:

Частенько, коли потяг зупинявся на станції «на неопредєльонноє врємя», товариш Жучок, упоравшись біля походної кухні, виходила з вагона невідомо куди, і довго її не було. А відтіля вона приходила завжди в зажурі.

Чого в зажурі?

Це буде видно далі.

. . . .

Плакáти! Плакáти! Плакáти!
Гу-у! Гу-у!
Бах! Бах!
Плакáти! Плакáти! Плакáти!
Схід. Захід. Північ. Південь.
Росія. Україна. Сибір. Польща.
Туркестан. Грузія. Білорусія.
Азербайджан. Крим. Хіва. Бухара.
Плакáти! Плакáти! Плакáти!
Німці, поляки, петлюрівці — ще, ще, ще...
Колчак [3]. Юденіч [4]. Денікін [5] — ще, ще, ще...
Плакáти! Плакáти! Плакáти!
Місяць, два, три, шість, двадцять... ще, ще, ще...
Гу-у! Гу-у!
Бах! Бах!

. . . .

Мчались місяці...

Минуло... я не знаю, скільки минуло: може, це було вчора, а може, позавчора, а може, промайнуло двісті літ?

Коли це було?.. А може, це васильковий сон?

— Не знаю!

І от — літо, степове літо. Це степи біля Дніпра — недалеко Дніпро.

...Тепер ночі в літніх степах.

Це так чудово, так каламутно!

Знаєте? Сидиш у степу й думаєш про тирсу. Це так чудово: думати про тирсу, коли вона таємно шелестить, коли шелест зайчиком: плиг! плиг!

Це так чудово!

Ах, який мене жаль бере, що мої попередники змалювали вже степ уночі. А то б я його так замалював — їй-право!

...Я приїхав.

На третій день одержую записку:

«Товаріщ, ви, кажется, прієхалі еще в пятніцу. Предлагаю нємєдлєнно зарегістріроваться в ячєйкє».

Кажу:

— Секретар, мабуть, жоха, із старих партійців.

Товариш усміхнувся:

— Тебе дивує записка? «Это чепуха». От ти ще понюхаєш дискусію. В печінках мені сидить оця дискусія.

Я зацікавився.

— Що за дискусія?

— Почекай, сам узнаєш.

І не сказав.

...Я пішов.

— Де кімната ком'ячейки?

— Он!

Входжу.

Дивлюсь — щось знайоме. Думаю, пригадую й раптом згадав: та це ж «кіт у чоботях».

Ото штука!

— Ви секретар ком'ячейки?

— Я...

— Вас, здається, товариш Жучок?

— Так.

— Ну, так ми з вами знайомі. Пам'ятаєте?..

Вона, звичайно, все пам'ятає, але вперше зареєструвала мій партквиток, а потім уже говорила.

...Ясно: минуло стільки-то часу. Товариш Жучок дочитала — прочитала «Что такое коммунизм» (без автора)... Издание N-го боевого участка рабоче-крестьянской Красной Армии. І тільки.

А інше так просто: ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції і, може, й сам не знає, що він секретар ком'ячейки, а потім узнає й пише:

«Предлагаю немедленно зарегістріроваться...»

Одне слово, я, мабуть, і не здивувався, тим паче що минуло так багато часу, а «кіт у чоботях» і тоді вже був —

— «паходной Ленін...»

І, треба щиро сказати, друге видання Леніна — «Паходной Ленін» — таке ж іноді було суворе й жахне.

От малюнок:

Я завинив.

Товариш Жучок очі драконом:

— Товаришу! І вам не соромно?

— Дозвольте... я ж... їй-право... я ж...

Товариш Жучок очі драконом:

— Ваш партквиток!.. Давайте!

Віддаю.

Пише:

«Товаріщ такой-то в таком-то месяце пропустіл столько-то

собраній. Получіл виговор от секретаря ком'ячейкі с предупреждєнієм винєсті єго недісціплінірованость на обсуждєніє общественного мнєнія партії посредством партійного суда на предмет перевода в кандідати ілі окончательного ісключєнія із нашіх коммуністічєскіх рядов.

Подпісь».

Точка.

Коротко.

Ясно.

І трішки того... ніяково.

...Звичайно, як і тоді (тоді — в дикім степу), на ній колір «хакі», бо революція знає одну гармонію фарб: червіньковий з кольором «хакі». Як і тоді: величезні чоботи не на ногу. Як і тоді:

— Дзуськи!

Як і тоді, бузиновий погляд, бузиновий сміх і носик — голівка від цвяшка: кирпатенький.

...Як і тоді, були ночі, але вже не холодні, а теплі, замріяні — літні степові ночі.

Тільки тепер тривожили нас не козаки, а бандити-лісовики тривожили наш тил. А з півдня насідав розлютований, поранений (добивали) ведмідь з білого кубла великої Російської імперії.

А от дискусія (у печінках сидить!).

Є ходяча фраза: треба бути начеку і не забувати про чеку.

Зробили перефразовку.

— Дискусія — це бути начеку, щоб не попасти в секретарську чеку.

Товариш Жучок каже:

— Сьогодні вечір дискусії!

Ми:

О-ох! У печінках вона сидить! (Це, звичайно, не вголос.)

— Товаришу! Дайте мені на хвилину «Азбуку комунізму».

— Ах, нє мєшайтє, товаріщ. От я і забил: как ето? Фу, чорт. Значіт, капіталізм імєєт трі прізнака: наймний труд... наймний труд... наймний труд...

Хтось підказує:

— Монополізація стредств проізводства. І...

— І ідітє ви к чорту, сам прекрасно знаю.

А от на другім краю:

— Комєдія! Как все заволновалісь. Товаріщ Ларіков, неужелі ви не волнуєтесь? Нє вєрю. Нє повєрю, чтоб ви всьо знаді.

Це до одного з тих, що все знають:

— Ну от, єслі ви всьо знаєтє, скажітє: когда Тьєр [6] разбіл велікую французскую комуну — в 71 ілі в 48 году. А? От скажітє.

— А ви, товаріщ Молодчіков, нє хітрітє, нє випитивайтє, скажітє просто, что ви нє знаєте. І тогда я вам скажу.

Молодчіков червоніє, і я червонію, і багато з нас червоніє, бо більшість із нас — це ті, що нічого не знають, але цього ні в якім разі не скажуть.

— Це ж дурниці — ці дискусії, наче ми школярики.

— І правда. На чорта це? Це ж буржуазна метода освіти. Не достає ще екзамена з інспектором.

Іще чути:

— Да, наконєц, дайте мнє на мінуту «Азбуку комунізму».

— Фу, чорт, снова забил. Капіталізм імєєт трі прізнака: монополізація проізводства... монополізація проізводства...

— От бачите, все ж одно не знаєте.

— Ах, оставьтє мєня, товаріщ...

Нарешті вечір.

Так: за вікном, як і в інших моїх оповіданнях (не всіх),— громи гармат, а десь у травах, а потім на дорозі — кавалерія. Наша? Кажуть, не наша. А чия? Не знаю. Може, ворожа кавалерія, може, рейд.

І хтось тихенько за травами — «може, завтра тут, де ми сидимо, будуть папірці, ганчірки й дух порожнечі, дух побігу, дух крові».

Але те забувається.

...Доповідач скінчив.

Товариш Жучок:

— Ну, товаришу Бойко, все-таки я нічого не зрозуміла. При чому тут діалектика, коли сказано — історичний матеріалізм? Ви як думаєте?

— Дозвольте, товаришу голова, я, собственно, слова не прохав.

Товариш Жучок очі драконом:

— Як голова нічого не дозволяю, а як товариш прошу вас сказати.

Ми говорили, ми плутались (з нами іноді було навіть дурно).

А все це називалось дискусія.

Товариш Жучок казала:

— Дзуськи! Не так. Ану ви, товаришу Молодчіков?

Вона рішуче входила в роль педагога.

А ми бісились, бо в нас було самолюбство. Ми обурювались на нашу бувшу кухарку, на сьогоднішнього секретаря ком'ячейки — на «кота в чоботях».

...Потім вона бігала, метушилась, збирала жінок, улаштовувала жіночі зібрання, де говорили: про аборт, про кохання, про право куховарки (Ленін сказав).

Кричали:

— Геть сім'ю!

— Хай живе холоста женщина!

А для плодючої женщини казали:

— Хай буде інтернат, хай будуть спільні прачешні й т. д., й т. інш.

— ...Товаришу Жучок, можна двох любити?

— Це залежить від того, як ви знаєте історичний матеріалізм. Я його погано знаю, а тому й «воздержуюсь».

. . . .

Так от —

— багато я написав би ще про товариша Жучка, і це заняття вельми цікаве. Та, бачите, зараз пів на п'яту, і мені треба вже спішити на партзібрання, бо там —

— товариш Жучок № 2, а це значить... проте коли ви партійний, то ви самі знаєте, що це значить.

. . . .

Вона написала так:

«Товаришу Миколо (це до мене, Микола Хвильовий). Ви, здається, післязавтра будете вже в Таращанськім полку, а я зараз буду в резервній кінноті: там щось махновщина, треба поагітувати. Може, ніколи не побачимось, так я вас хочу попрохати: не гнівайтесь на мене за дискусію. Я знаю, у вас — самолюбство, але в нас — темнота. А поскільки диктатура наша... Словом, ви мене розумієте: нам треба за рік-два-три вирости не на вершок, а на весь сажень. З комуністичним привітом. Жучок».

Але вона сьогодні не поїхала і ми ще побачились.

Побачились от де.

Уявіть — порожня школа, політвідділ. По кутках, на столах сплять. Це муралі революції. Частина з них поїде в полки, подиви, частина ще буде тут, а потім теж поїде в полки, в подиви [7].

Це бурса революції.

...Було зоряно, а потім стало темно — пройшли хмари.

...Побігла мжичка.

Мжичило, мжичило, і чогось було сумно тоді. Хотів скоріш заснути.

Але в кутку часто підшморгували носом і не давали спати.

— Товаришу, не мішайте спати!

...Мовчанка.

Мжичка тихо, одноманітно била у вікно. Хотілось, щоб не було мжички й не торохкотіли підводи: нагадували важку дорогу на Москву — іти на Москву, на північ від ворожих рейдів.

— Товаришу, не мішайте спати.

Мовчанка.

...Ви, мабуть, уже знаєте, що то товариш Жучок підшморгувала.

Вона підійшла до мене.

— Ходімте!

Я здивовано подивився на неї.

...Вийшли на ганок.

Була одна сіра дорога в нічний степ, і була мжичка.

— Ви плакали?

— Так!..

І засміялась.

— Мені трішки соромно... знаєте... буває.

І розказала.

Тоді я взнав, що товариш Жучок, хоч і жучок, і «кіт у чоботях», але і їй буває сумно й буває не буває:

— Дзуськи!

Тоді мені кирпатенький носик розказав, що їй не 19, як ми думали, а цілих 25 літ, що в неї вже було байстря і це невеличке байстря —

— повісив на ліхтарі козак.

Це було на Далекім Сході, але це й тепер тяжко.

Це було на Далекім Сході, коли вона пішла по дорозі за отрядом. А то була козача помста.

...Я згадав сніговий степ.

Ішла мжичка.

...Була одна сіра дорога й темні силуети будівель.

. . . .

А втім, це не диво, що дитину на ліхтарі повісили: було ще й не таке.

Я не збираюсь у вас викликати сльозу.

А от маленький подвиг — це без сумніву.

А чий? —

— Ви подумайте.

...Товариш Жучок № 2,
№ 3,
№ 4,

і не знаю, ще скільки є.

Товариш Жучок № 1 нема.

Зник «кіт у чоботях» у глухих нетрях республіки.

Зник товариш Жучок.

...Ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції, носить соняшну вагу, щоб висушити болото, а яке — ви знаєте.

Так:

— піп охрестив Гапка (глухе слово, а от гаптувати — вишивати золотом або сріблом — це яскраво).

Ми назвали —

— товариш Жучок.

А історія назве —

— «кіт у чоботях».

Кіт у чоботях — тип. Точка. Коротко. Ясно.

Все.

ЮРКО

На Донеччині — завод.

Уночі над заводом темно й недосяжно думає небо. Проливається на небо золото золотого шлаку — тоді в посьолку сниться...

На нічній зміні були: Остап, Юрко. Юрко: гори Юри (Швейцарія), юрта, за юртою тайга — холодна, в снігах: бори, бори, і нема їм краю.

Був Перекоп; а після Перекопу Юрко сказав:

— Або в завод, або за кордон революцію робити.

Послали в завод.

Уночі над заводом, мабуть, проходять хмари; коли з півночі — відходять до моря, коли із сходу — на запорізький степ.

...Цех. Вийшли. Пізно.

Мовчазно шуміли машини в таємнім напруженні. Зникали постаті за машинами: носили залізо. З гасом стояв дух заводської ночі — глибокої, як море біля японського берега.

Ішли: Юрко, Остап — люди однакові, люди різні. (Проходили дні — холодні й теплі, близькі, далекі... люди однакові, люди різні.)

Над посьолком люкси, над заводом ніч. Що думає ніч?

Остап брав великі кроки, Юрко відставав. Дивився на саженну постать Остапову...

— ...Так, як почнеш шукати правди, то, гляди, і залізеш у кривду. А чоловік я темний, хоч і пролетаріат. Ну, а Наталка хай ходить до вас, я нічого не імію. Лиш би не в шалапути, не люблю я їх: по-свинячому шукають правди, богородиць наroблять — один розбрат.

...Одчинить двері Наталка, трішки заспана, теплий жіночий дух від неї. У неї ноги трішки колесом і, як у молоденької дівчини, зітхання.

— ...Був я в партизанах. Ще з Махном ходив, а що до чого, й досі не добрав. Така вже вдача: як вип'ю пляшку, то й за власть совітів. Більшовиків подавай — і квит.

Юркові було образливо, а Остап говорив:

— Моє яке діло; хтось добере — нас чимало. А Наталка хай у ячейку ходить, я нічого не імію.

Болото закумкало ніч. Де болото? То — жаби.

Коли увійшли в двері, Наталка в одній сорочці зустріла. Спитала:

— Товаришу Юрко! Що це таке — емісія? А потім: що це таке — девальвація?

— Ти краще постіль постели,— сказав Остап.

А Наталка постіль стелила й уже з сумом:

— Мабуть, довго вчитися нам: революція наша, а слова не наші.

Роздягались, говорили. Потім Наталка увійшла в Юркову кімнату, білою плямою стала край столу.

— Я забула зачинити вікно.

— Зачиніть.

Вона мовчки вийшла. Юрко думав про неї. Боліли плечі, боліла спина — цілий день носив рейки.

Без революції, коли нема творчості, життя тече нудно, одноманітно (або, або: дух творчості, дух руйнування). Живе в посьолку багато людей. Багато з них творять, багато — так.

Ранком, коли пролетять тьмяні одуди світанку, гудок. Один, два, три. Наталка будить і чоловіка, і Юрка. Остап іде раніш, Юрко — потім. (Потім): кидається до дверей. Наталка зупиняє.

— ...Що?

— Підождіть, я вам сніданок загорну, все одно запізнились.

...А то підставляє під його обличчя дзеркало.

— Гарний?

Він знає, що все обличчя в сажі. Йому ніяково: чотири дні лягав не роздягаючись. Не вмивався.

— Ех, Наталю!

Він зітхнув, але зачепити її не відважився. Поспішає через сонний посьолок. Повз Торця парує, а далі парує в степу: тоскно дивитись на степ, де мріє далина. Наталка дивиться синьо, так буває не часто, так дивляться не всі.

І все-таки Юрко звичайнісінька людина, хоч і комуніст (це не Америка, але істина, здорова логіка). Уже проклинав завод — важко, а коли приходив додому, уперто думав про Наталку.

Тече життєва ріка одноманітно, глухо перекликаючись в осоках (зелене баговиння в громовицю глибоко сидить у воді, і йому не страшно).

Єсть заводський клуб. Улаштовували вистави — заводська молодь (заводська молодь у футбол і лаун-теніс грає). Сьогодні улаштували таку — на диво. Сам робітник написав: і рай

був, і пекло було. Виступали (як треба) промовці: один доповідач, а решта — так, свої, заводські.

Одному кричали:

— Та ти, Юхиме, мабуть, злізь, не шкандаль нашої фірми.

Юхим не слухав і все-таки договорив. І все-таки закруглив. Були оплески. Закінчив «урою».

Хтось ударив по халяві й із задоволенням зазначив:

— Хоч свійський, та хитрий... Щоб тебе дощем намочило!..

Остап, Юрко, Наталка — теж на виставі. Остап теж сказав:

— От тобі й революція: і не видно її, і видно її. Як ота благодать з неба: щось, десь, а в руки не візьмеш, мов ужак вислизне.

Наталка сиділа поруч Юрка. Її тіло торкалось його тіла, і йому було гарно. І спитала Наталка:

— А що це таке, що й капітал Маркса, і «Нива» Маркса [1]: директорша колись виписувала?

Юрко сказав Наталці, і зраділа вона:

— А я оце два дні думаю: як же це так, що і в буржуїв був Маркс, і в нас Маркс. Невже одурили Леніна?

Прийшов антракт... Після вечора були танки. Юрко позіхав.

Заводський паркан перстеніє мармурово: сіверко, димно, похмуро. Вийдеш за ворота — жовтява безпорадність ланів. Заглядають, відбігають назад.

Ах, давно це було, за молодості молодої, коли юні дзвони юність молоду дзвонили...

...Кричали, кричали «кукушки», стукали, стукали молотки за брамою, а назад нема вороття.

...Посьолок забайрачився у вітах.

До заводу ходять через залізницю — доріжка така, торована, повз Торця — ріка така: фабрично-заводська, ховається в степах.

Ходив Юрко. А до Юрка приходили комітетчики, секретарі. Казали, що не так лекції читає, що доба епізодичних пройшла. Юрко згоджувався, а десь на споді своєї душі запитував, а ви звідки знаєте? Фамільярно похлопували його по спині, а йому було чогось неприємно. Таранкуваті, мамулуваті, «типічні сурйози», але вони вважали себе за справжніх представників пролетаріату.

...І сказав Остап із кутка:

— Все це гарно, а ще б краще було, коли б хто з вас хоч півпляшки дістав.

Голова фабзавкому примружив око:

— І справді, хлопці, чи не випити?

Юрко запротестував. Тоді підійшли всі й стали його уламувати.

— Пий, та не пропивай розуму,— сказав секретар.

І Наталка підійшла:

— Та що це ви, Юрко! Невже ми в черниці приписалися? Хіба таки Троцький не п'є?

Він хотів сказати, що не п'є, але подумав, що йому однаковісінько не повірять: «він же з ним не живе».

...Вийшли в садок, горіли зорі, текли потоки, зоряні: аероліти.

...Випили небагато (більш не було) і закінчили. Говорили.

— ...От тепер і я скажу: подавай мені більшовицьку власть, а хочеш, то й у саму ком'ячейку записуй.

Наталка сіла біля Остапа.

— Що в п'яного на язиці, то у тверезого на думці. Товаришу Юрко, запишіть його в ячейку.

Наталка говорила щиро, і обличчя її було світле, як винне повітря в осені — ранньої.

...Над заводом знову думало небо — темно, недосяжно.

Секретар сказав:

— Плюю на всіх і вся. М о я в л а с т ь, і б а с т а!

Його спитали:

— А я?

— І твоя.

— А я?

— І твоя.

Наталка взяла за руку Юрка:

— І їхня?

Всі подивились і подумали, а секретар кинув:

— Це гість.

А Остап п'яно й нахабно засміявся:

— Це той, як його... як ото мітинг був...— попутчик. Ха... ха...

Юрко спалахував, а всі зареготали, а секретар похвалив:

— Нічого, хоч попутчик, зате дорогий,— і похлопав Юрка по спині.

...Зорі зазорили все небо. Було тихо, а на залізниці кричав паровик.

Сьогодні возив рейки вагонеткою Юрко, з вальцювального цеху.

...Залізо співало. Надворі дніло, верещали молотки. В гострих лезах тонкого упаду Юркові тихі спогади.

«...Попутчик... так...»

Бантини, бетонні крокви й залізне, кам'яне — ми. Ми — король землі. Ми той, що в скажено-рухомому танці машини керує огняною електричною вагою — непереможною, всесильною.

«Отче наш, електричної системи віку [2], да буде твоя непохитна воля там — на землі, як тут — у заводі».

...У вальцювальному цеху кипіло штавбування нагартованих шматків. По підлозі вогняні гадюки плазували з дріб'язким сміхом.

«Попутчик... так...»

Юрко відпочивав, Остап стояв біля розпаленої печі. В руках важка крицева жердина... Крізь щілини проточувались огняні язики, бурхотала біла курява нагартованого кубла. Стогнала — на зовнішнє повітря.

Остапові м'язи залізні, спругові. Він крикнув:

— Е-ех!

Стукнув (енергійно) по землі жердиною і ще:

— Подавай! Подавай!

Підкотилась одноколеска до печі, щільно притулилась, як дитина до материної спідниці. Остап із силою одкинув дверцята й зашилив у пащу жердину.

І була біла курява, а в ній казковий велетень — Остап. Він боровся з огнем і знову крикнув:

— Держи!

Раптом полилась біла маса, і бухнувся нагартований опецьок.

— Гата!

«Попутчик... так...»

Юрко дивився на це не вперше.

Нудить під серцем — так завжди.

Довгі дні цілого року, тиха лютість, спругова Остапова сила. Підійшов.

— Закуримо?

— Давайте!

Помовчали. Говорив Остап:

— Ну що? Сказали в ячейці, що Наталка пила?

Здвигнув плечима Юрко.

Мовчали...

Вони були люди різні, люди однакові.

...Залізо співало...

Люди жили не тільки в заводі — і за заводом. Люди — не воли. Ходила Наталка, ходив і Остап: «гуляти»; Юрко майже не ходив.

(Я думаю про кінець етюду. Як жили інші — про це в другий раз.)

...Блимали червневі зоряниці — не зорі. Палав краєвид — за вечором. Було душно. Заводська молодь уїдливо домагалась, щоб Юрко читав їм лекції. Він говорив, що не має часу, а вони знову приходили й знову домагались.

Остап пішов у трактир (знову був трактир): прийшли о шостій ранку з заводу.

У кімнаті був він, Юрко і Наталка — червона, горіли очі. Підвела очі від книги.

...Гарно...

— Вам подобається книга?

— Мені подобається книга.

Він подумав і взяв її за руку.

— Гарно?

— Гарно.

Він сів біля неї:

— Гарно?

...Були останні дні червня, запашні, в садку куделив цвіт, летів.

Зацвіла метелиця — літні курделі.

Держав її руку, вона знизила вії.

Він зрозумів, і йому забилось серце.

...Проходила літня метелиця, а в кінематографі грала музика — міщанський мотив: присмерк, будні, зажури, як до революції.

Пересипались дні, пересипались тижні: у кошику часу — сині ночі, далекі зорі, рожеві дороги, бузкові ранки.

І прийшла неділя. Наталка сказала:

— Ходімте на берег Торця.

(Остап пішов до фабзавкому.)

Юрко:

— Ходімте!

Сказав просто, було не просто.

Пішли левадою. Наталка сьогодні надто весела, сміялась, і стан їй манливо колихався. Була, як і завжди, босоніж, а тому, проходячи повз колючок або кропиви, вона раз у раз голосно скрикувала. А коли вони зійшли на стерню, Наталка сіла на землю й рішуче заявила:

— Я далі не піду.

Юрко сказав:

— Ходімте, товаришко.

Наталка сказала:

— Не піду! Не піду!

Він знав, чого вона хоче, і з незадоволенням кинув:

— Я не Остап, у мене бичачої сили нема.

Тоді вона підхопилась:

— Остап! Остап! Остап!

Поперед них промайнула стьожка срібно-лускової ріки. Підбігли до верби, що самотньо на березі Торця стояла. Сюди зайшов дим Торецького заводу.

Коли сіли в тіні лапастої гілки на піску, Наталка з реготом розказувала, як вона маленькою дівчиною хотіла була колись

купатись, та не встигла роздягтися, як біля неї виріс директорів син.

— Тепер, кажуть, за кордон утік. Він хотів зо мною купатися, а я на нього наплювала: таке плюгавеньке та паршиве.

Потім вона спустилась униз, до води. Забулькала, уважно розглядала кущ осоки.

...Біля Торця вогко, а тінь од верби до західсонця лапастіша, густіша. За Торцем широкі мовчазні поля. Сонце мжичить золото на ріку. Полями йде легкий смуток.

Юрко сів біля Наталки, обняв її однією рукою. Вона не говорила, дивилась униз. Він узяв її за талію — вона не говорила. Він поцілував їй шию — вона не говорила.

Юрко подивився назад — було широке поле, і все було видно. Вони сиділи цілу годину — так.

Вона не говорила.

Юрко думав її схилити на землю.

Тоді на ріку упала із сходу синя тінь — ішла ніч.

І сказала Наталка зажурено:

— От я вже й забула. Ніяк не запам'ятаю емісію й девальвацію. Оце з півгодини думаю — де те, де інше! Думаю, думаю і ніяк не пригадаю.

Тоді Юрко раптово підвівся, а Наталка подивилась на нього здивовано. Юрко сказав:

— Пора додому.

...Вона ледве навздогнала його.

Юрко писав до товариша (завтра): «...досі почуваю гармати, досі бачу барикади. Клянуся, що комуніст. Я не винесу цієї тиші. Припустім, я не пішов на завод. Ну? Я завідував би райрибою. Ти розумієш — райрибою! А може, райсіллю? Ха! Чого мене не пускають за кордон? Я ладен робити замах на самого Пуанкаре[3]. Я родився для вибухів... А на заводі я теж не можу — тут треба марудної праці, а я не можу. Я досі почуваю гармати, а завідувати райрибою я теж не можу. Я...»

Він (Юрко) писав довго, натхненно.

Ще була вночі тривога і гули гудки — на заводі пожежа.

Остап прийшов пізно — тільки-но ліг. Підвівся, розбудив Юрка:

— Пожар!

— Де?

— На заводі.

Юрко сказав:

— Я захворів, я не піду.
Остап одягався, скаржився:
— Поставлять його за інженера, а воно ні бе-бе. От і пожар.
Юрко не стерпів:
— А ви, мабуть, і сьогодні випили?
І відповів Остап байдуже:
— Це наше діло, заводське.
І вийшов.
«Попутчик... так...»
Наталка, як пішов Остап, одразу захропла.

За тиждень був суботник: після пожежі прибирали. Пішли на роботу всі.
Юрко не пішов: йому лагодитись до лекції.
У посьолку було тихо, тільки діти на вулицях кричали.
Юрко підійшов до Наталки:
— Наталю! — і голос йому затремтів.
Вона подивилась на нього й зблідла.
— Що таке? — і сіла на ліжко.
І він сів.
— Я вам, як товариш, як...
Вона подивилась на Юрка — йому горіли очі, і їй спалахнули очі.
Він узяв її голову й міцно обняв.
Вона тихо говорила:
— У мене не було дітей... Що ви кажете?.. Я не хочу...
...На розі в меду горіла липа — прийшов солодкий дух.
— Що ви кажете?.. А Остап?.. Не хочу...
(Я зупинився на найцікавішому місці. Правда? І як ви думаєте, чи не час мені плюнути й почати нову новелу? Час, певно, час. Отже, останнє зусилля!)
...Хтось закричав на вулиці, Наталка наставила вухо. Потім підхопилась.
— Якесь нещастя.
Заводські жінки чують нещастя — серцем. Вискочила...
...На розі в меду горіла липа...
А потім у кімнату внесли Остапа й положили на ліжко.
З крана зірвалась стальна хрестовина й перебила Остапові праву ногу.

НА ГЛУХІМ ШЛЯХУ

Глибокі борозни літ... І це — тоска.... Куди сховаюсь від могил твоїх?
...А втім, добре: і штучні вона мала, та з часом повипадали

з омети. А постать її прибила чвиря. Знаєте — чвиря на глухім шляху.

Мороз коле скло, мережить скло.

Школа, клас...

До повіту — 60, до станції — 80.

Навкруги: глуш,

глуш,

глуш...

Це глибокий чатинник моєї несибірської тайги.

. . . .

...Знаєте, милий друже, от мініатюрний фрагмент із забутої, розвіяної поеми «Азія».

«...В п'ятому віці — дикім і далекім — від Уральських хребтів, від волзьких скель до тихих голубих вод Дунаю: гунни [1], сармати [2], германці [3]... І вбив син Мундцука свого брата Бледу. Скажений Аттіла [4], король гуннів.

...Проходили віки. І прийшов глухий вік — XIV. І на невідомих азіатських верхів'ях підвелась грізна постать Тамерлана [5]...

Це nota bene * до моєї віри: велика істина землі: сонце підводиться на сході.

...Сосни гудуть-гудуть...
Чого так сосни гудуть?
— Хуртовина. Вітри.
Ох ви, сосни мої — азіатський край!

. . . .

...Школа, клас.

Дітвора співає:

— Ніхто не дасть нам ізбавлення: ні туз, ні дама, ні валет...

...Наталя Миколаївна стурбована. Наталя Миколаївна біжить:

— Боже мій, діти! Не можна так співати: це ж пісня державна!

Наталя Миколаївна скінчила прогімназію — то так далеко! — Нестір — сторож:

— ...Миколаївно! А хліба вже, мать, нема!

— Ах, Несторе! Боже мій! Чого ви турбуєтесь?.. Я якнебудь...

Вона... «як-небудь». Нестір:

— Ох, Миколаївно! Святий ви чоловік. Потому, як мені уздрівається: забули про нас буржуази... Пожалуйте, махорочки...

Закурюють.

---

* Нотуй добре *(лат.)* — знак особливої уваги, важливості.— *Ред.*

...Нафти нема. Ночі довгі, як степові дороги на великій рівнині. На холодній печі, в ганчірках — фунт сухарів у кутку і старе тіло. А ще старе біля порога: Нестір.

Тоді сни... А може, таємна ява?

— ...у другому двадцятого століття, двадцять років тому він приїхав, бадьорий і радісний, як сама юність.

Стояв вересень. Стояли блакитні далекі простори. Тоді обрій цвів гарячими маками, і облітали пелюстки, і обгортали мозок.

На серці співала струнка, біла, як молоко, береза: у неї пишні молоді перса, у неї золоті кучері...

...(— Ляжу на твоє тьмяне лоно, мій коханий, невідомий обрію!..)

...Над архіпелагом осель, у м'ятову даль линула березова пісня.

...І курів далекий обрій, і пахли в мріях мальтійські мандарини й африканський мигдаль.

— ...Наталочко! Моє миле котятко! Я ввесь дзвеню цукровим троском... Там, десь на Великих Зондських [6], на вулкані Смеру. Наталочко! Моя зелена наядо [7].

Тоді кипіла скажено друга молодість, тоді не вірила, що йде тридцята весна, бо в очах темніло, а під ягодою тугої перси ревли від солодких мук отари самців.

Вона:

— ...Олексо! Мій божевільний! Я п'янію... Налий усю мене столітнім медом, туманним хмелем, Олексо! Розірви мені сорочку!

...Мчався багряний олень по горах, по долинах часу. Над байраками летіли журавлі! Курли! курли!

І прокинулась ріка до порогів.

(— Гей, ти, Дніпре! Гей, ти, сивий! Чи довго ще до навігації?)

...Над оселями проходили сторожкі ночі. Проходили по осоках, по заводях і далі в простір, лісовими стежками, за узлісся.

(— Ляжу на твоє тьмяне лоно, мій коханий, невідомий обрію!)

—...Миколаївно! Чи чуєте?

— Чую, Несторе.

— Мабуть, прийшов кінець. З'їли сукині сини революцію.

— Бог його знає, Несторе! Та тільки я думаю: все гарно буде. Отже, на тому тижні приїздили з наробразу, казали: все гарно буде.

...А сосни гудуть-гудуть...

— Чого так сосни гудуть?

— Хуртовина. Вітри.

Ох, ви, сосни мої — азіатський край!

...Чиркнув сірник. Нестір запалив свічку:

— Отож учора був на базарі, так оратор казав: такий із наших... Треба, каже (читає по записці)... двадцять п'ять архівоєнських комунізмів... Щоб, значить, була правда... Що ви на це скажете?

...— Пф! — свічка погасла.

— Бог його знає, Несторе!

...Перший осадчий прийшов з Правобережжя через Сагайдак — великий чумацький шлях. Перша хата була на березі. Але ріку випивало сонце, а тросків підрізували роки, і відходила вода в долину. Тоді будівлі стояли на горбах, а вулицею летіли бенгальськими огнями піски.

...Співала:

— А я дівчина Наталка [8], а зовуть мене Полтавка...

— ...Наталочко! Моє миле котятко!

...Він приїхав до бунту, коли в глибинах осель ріс бунт. Говорив про бунт — такий гострий, як бритва на горлі, такий грізний, як смерч в океані... шумують, шумують води: вал за валом. На сході — маяк. Рев сирени.

...А друга молодість і в Нестора була: Наталя Миколаївна — це недосяжні кургани зір.

...З Нестором Олекса й посадив цю сосну. Тоді, двадцять літ тому.

...А бунт виріс і положив бритву на горло.

Він:

— Наталочко! Я йду туди, до них!

— Іди, милий.

Він пішов і не вернувся: не вертаються — хто в бунт.

...У Сибір на золоті розсипини по Володимирській [9] пройшов каторжник. І не прийшов.

...І знову сни... а може, таємна яв?.. Хіба знала, що в неї закоханий цей незграбний бородатий Нестір?

...Плоть не розцвіла в закладний час. Від нього, від Олекси. І ніколи не було. Школа осунулась. Сосна росла й ховала дорогу, що на Сагайдак.

У п'ятому двадцятого століття проходив останній шквал другої молодості. І після заняття з сумом дивилась (з сумом врізаної стеблини) на Нестора. Як вона хотіла, щоб він зрозумів її.

Але не зрозумів. І одійшла друга молодість... А третя ніколи не приходить.

...Брели роки. Пролітали журавлі, горіли світанки, горіли зорі. А вранці в садках шуміла діамантова паморозь.

— ...Чи скоро земля воскресне? І біжить глибокий чатинник моєї несибірської тайги назустріч свіжому вітрові...

День за днем, рік за роком — у вічність... (— Гей, ти, Дніпре! Гей, ти, сивий! Чи довго ще до навігації?)

...Нестір ходив у суботу по пошту за десять верстов і приносив відтіля пошту й тютюн «Бурас» за дев'ятнадцять копійок, у синій обгортці. До глибокої ночі вони курили й грали у хвильки.

...Азія — не Азія. Провінція — далі, провінція — глибше. Далекий обрій димиться. Темний вітер, сіверко. Білий вітер. Замело доріжки, вовчі стежки, заячі сліди. Повстали замети, набії. За сараєм іржала, вила і рожала замети ніч.

...А сосни гудуть — гудуть...
— Чого так сосни гудуть.
— Хуртовина. Вітри.
Ох, ви, сосни мої — азіатський край!

. . . .

...Уранці підвівся багряний диск холодного сонця. І стояв чатинник, як бабусина казка. Стояв по груди в снігу. На вітах горіли червінці. Це остання згадка другої молодості.

...Але скоро вітер знову підняв хмари. Вдарив в диск холодного сонця. Розбив диск холодного сонця.

І знову хуга.

...А в школу таки зібрались. У лахміттях федеративного добра. У школі біженець Стасик.

Наталя Миколаївна читає історію: — Поляки гнітили український народ.

Дітвора до хлопчиська:

— Стасику! А ти ж полячок!

— Бережись, Стасику, задавимо тебе вночі.

І скаржилась Наталя Миколаївна. А Наталі Миколаївні кажуть:

— Навіщо ж ви так говорите?

— Боже мій, нас так учили в прогімназії.

А то ще буває з Богом. Діти:

—Ми в класі в Бога не віримо, а вдома віримо, бо й Наталя Миколаївна вдома вірить: ми самі бачили.

І ще:

— Наталю Миколаївно! А навіщо ви ікону зняли?

— Ах, діти, ікон уже в класі не можна вішати: наробраз не дозволяє.

...Давно це: до Наталі Миколаївни з'їжджались із сусідніх сіл учителі, учительки, фельдшери й грали у фанта. Це теж спогади.

А село темне й гниє в пранцях. Медикаменти за горами, за морями. В селі уміють лікувати бешиху.

Вечір. У кімнаті самогонний апарат. Нестір:

— Ну, вже завтра об'язательно продамо дві пляшки, а тоді й хліба купимо.

— Купіть, Несторе!

...Налили по рюмці. Випили... Темніє... І знову надворі хуга.

...А сосни гудуть — гудуть...
— Чого так сосни гудуть?
...Хуртовина. Вітри.
Ох, ви, сосни мої — азіатський край!

СОЛОНСЬКИЙ ЯР

I

До слобожанських Млинків підійшли могутні ліси Полтавщини і за три верстви зупинилися.

Стоять стіною, хмуряться.

В гущавину доріжка по папороті, повз сизі кущі, до Солонського Яру.

Солонський Яр: як і село.

В селі пахтить дубовим молодняком, стоїть над яром — селом, а нижче в провалля поплентались стрункі й темні явори, і тільки за десять верстов виринають, щоб мовчазно відійти на захід, на південь.

Удень над селом сковзається клапоть перламутрових хмар, а вночі хмари зникають за проваллям, тоді Солонський Яр горить огняницями — і ліс, і село, і небо.

Тоді горить, чарує папороть.

Солонський Яр — природна фортеця.

Солонські острожники казали:

— Є Холодний Яр [1], а це — Солонський Яр... Атож...

А в Млинківській волості скаржилися:

— І сукині ж сини! Прохвости! Чортового батька видереш їх відтіля.

Чухали потилиці, збирались на сходку. Міркували. Іще чухали потилиці.

— Яку тут прахтіку зробити? Га? Запетлювали, як той казав...

...Коли приходить ніч, Млинки напружено дивляться на темну стіну полтавського лісу й чекають. Але невідомо, в яку кошару забредуть солонські вовки. Тільки вранці шумить село.

Вранці дізнаються, кого обібрано «до цурки».

...Стоїть могутній дуб на півдорозі до лісу, а до нього сіріє ранковий шлях, од вітряків перехиляється на ділянку молодняку.

...У немите вікно волосної ради дороги майже не видно.

Савко Гордієнко, безусий голова з гострим обличчям, подивився у вікно й підійшов до натовпу.

— Ну, що? І сьогодні обібрано кого?

— Аякже: Матвія Юхименка.

Підійшов ще один селянин і безпорадно розвів руками:

— Не інакше, як дивізію треба сюди.

Притакують.

У кімнаті смердить архівним папером, а писарчуки перами риплять.

Савко вдарив себе по чолі:

— От напасть... Прийдеться воювати.

Згодились.

— Дивіться, вам видніше... А що напасть — то правда.

Але Савчин сусіда попередив:

— Ти гляди, Савко, п'ять предсідателів ухекали, то... може, й тебе отправлять на той світ. Це, брате, тобі не австріяка.

...А в село із Солонського Яру вилазили постаті й зникали за тинами. Іще чути було там про Савка:

— Така йому фортуна: плохий буде — хай головує, а зачепить — лихо буде...

Над Солонським Яром розтанув останній промінь, у лісі почало темніти. Із півночі попливла хмара, теж ішла на захід.

...Пахло дубовим молодняком.

II

«...Наказую н е г а й н о виловити банду, що в Солонському Яру. Отряда прислати не можу, бо майже всі люди в роз'їздах».

Такий папірець від повітового військового комісара.

Савко подумав: «Дійсно пора».

Зібрав міліціонерів:

— Гайда!

Міліціонери — старі партизани, дух партизанщини глибоко сидить.

Рудий міліціонер, старшина, каже:

— А що, того... можна буде в Солонівці самогону... Чуєш, Савко?

Голова не чує, задумався. Думає він, що йому робити: острожників, звичайно, на селі не застанеш, а солончани своїх не видадуть.

...Скоро в'їхали в ліс.

Коні наставили вуха й прислухаються до луни, що гулко йде в гущавину від ударів копит.

Глухі столітні ліси Полтавщини, і чогось тут журливо.

Насторожились кущі, тріщать гілки. Іноді коні збочують, і тоді шелестить листя на ввесь ліс.

Рудий міліціонер поліз за кисетом, а другою рукою порівняв свого коня з Савчиним.

— Слухай, друже, може, не будемо тривожити їх, уладнаємо?

— Це кого? Солончан?

— Авжеж!

Савко сказав:

— Наказ єсть з уїзду. Ніззя.

— Ага... Ну, то інше діло.

А потім погладив корявою рукою коростяву шию свого коня.

— Слиш, Савко! Кажуть по газетках — румунський король селянам слабоду проголосив?

— А тобі що з того?

— Та як же: все-таки слабода...

Савко скрушно похитав головою:

— Мало тобі слабоди!.. Під ким ти сидиш: під королем чи ні? Ну?

— Звісно, що ні.

— Отож-бо й є. Бандити ви гарні, як на вас подивишся.

Останні четверо міліціонерів пахтіли цигарками і мовчки оглядали гущавину. Сизий дим махорки хмаркою стояв над отрядом, а потім струмками розходився за вітами, за зеленню.

...Під'їжджали до Солонського Яру.

Доріжка веде прямо в село, а треба заїхати з іншого боку.

Пустили коні в гущавину, і зашумів, затріщав ліс.

Загінчани потикали обличчя в арчики, а коні легко хропли й уперто продирались до ріжі.

Сонце давно вже гримало над лісом, але тут його не було.

Тут ніколи не було сонця й завжди стояла тінь.

...Порішили: коли виїдуть на ріжу, гайда на Голохватський край (це квартал у Солонськім Яру).

Гвинтівки приготовити, але без наказу голови не стріляти.

Іще продирались, і нарешті крізь гущавину прорізалися стьожки світла.

Нарешті загін вискочив на ріжу.

...Загавкали собаки. По ярку забігали постаті.

— Стій! Куди біжиш? Стій!

Голоси загінчан метушились у зелені, і з усіх кінців одкликались луни.

Савко скрикнув:

— Стріляй у повітря!

Бухнувся випал над Солонським Яром, і раптом село стало мертве.

Під'їхали до голохватських будівель.

— Дома хазяї?

Виходили баби, перелякано дивились на загінчан, але, впізнавши млинківських хлопців, сплескували руками.

— А, щоб вам ні дна, ні покришки. Як же ви налякали. А ми подумали — і справді комунія наскочила.

Савко суворо подивився і спитав:

— Де ваш предсідатель?

— Який предсідатель?

— Та староста ж!

— Так би ви й казали... Марфо! Ану-бо поклич голову.

Незабаром прийшов і голова.

До нього:

— Де твої голохвастівці? З уїзду прийшов наказ заарештувати їх.

Усміхається:

— Де ж я їх візьму... Господи! Ліси ж такі, слава тобі, Миколає угоднику, не маленькі — є де сховатися.

А потім заморгав підсліпуватим оком:

— Пожди, Савко, я, мабуть, піду дістану чогось. Як же так: гості приїхали, треба ж таки підправитись.

Савко рішуче одрізав:

— Нікоторого гвоздя! Спольняй, що требують.

Рудий міліціонер досадливо почухав потилицю:

— Слиш, Савко, а могорич і не помішав би, їй-богу!

Але млинківський голова нічого не слухав. Наказав своїм хлопцям вибирати з голохвастівських скринь шмаття, а «старості» наказав негайно подати підводу.

Зарепетували, заскиглили баби; заметушився «староста».

Зашумів Солонський Яр.

У кожній хаті було розчинено скриню й повибирано з неї одіж на підводу. А від'їжджаючи, Савко пообіцяв ще й спалити все голохвастівське кубло, коли острожники не з'являться доброхітно в Млинки.

Скоро загін із підводою зник у лісі, і до хатів посунулись чоловічі постаті. І довго чути було грізний гомін у Солонськім Яру.

III

У Млинках гомонів базар. Декілька осілих тутешніх циганчат сіпали коней за хвости й вигукували, як двісті літ тому.

Бігали, лопотіли перекупки.

А біля блискучих гір горщиків стояли поважні гончарі Полтавщини.

Савко й рудий міліціонер носили по базару шмаття, що забрали в Солонськім Яру, і викрикували:

— Люди добрі, пізнавайте своє добро!

Підходили, лапали одіж, хитали головами, але ніхто не ризикував пізнати своє.

В натовп падало біле сонце, й пахло сливами й яблуками. Пахло ще кінським потом, і мукали покірні корови.

...До Савка підійшов низенький чоловік в обідраній свитині. Обличчя йому стягнуло зморшками, і здавалося, що він плаче.

Полапав зелену хустку, погладив її ніжно й ледве чутно промовив:

— Конешно, Дуньчина... Дуньки моєї...

Але раптом зник кудись: впірнув у натовп. Тільки біля «потребілки» він підійшов знову до Савка й тоненько, ніби горох розсипав, запитав:

— А що, Савко, чи не чути, довго ще війна буде?

А потім ще полапав зелену хустку й зітхнув про себе:

— Конешно, Дуньчина...

...Мекають вівці. Через базар пройшла отара, і пил сховав сонце. Десь викрикують щітники і біжить гул за вигін, де стоять забиті панські будівлі.

— Люди добрі, пізнавайте своє добро!

...Але не бачить Савко, що за ним стежать солончани; злосливо, лукаво дивляться на нього. А коли повертається до них, вони показують йому спину, а по спині бісового батька пізнаєш.

Рудий міліціонер виблискує червоним носом, і від нього далеко несеться дух самогону.

Іще з годину походили — ніхто не признає...

— Що за напасть!

Пішли у волосну раду, зложили солончанське шмаття біля шафи.

...В раді повно народу.

Зайшло декілька чоловіка в кімнату голови:

— Не так ви робите, Савка, не слід його виносити на базар.

— Чому це?

Підійшов до Савка Онищенко, з комнезаму, на вухо каже:

— Тут вони.

— Хто це?

— Та солончани ж, голохвастівці.

Вдарив себе Савко по потилиці:

— Так он воно чого ніхто не визнає!

Покликав рудого міліціонера:

— Зараз збери хлопців, треба оточити, голохвастівці тут.

Похитав головою рудий:

— Де там їх тепер найдеш... Давайте, мабуть, удвох.

Ніколи Савкові базікати, схопив гвинтівку й побіг.

Ходить повз гончарів, ніби горщики уважно розглядає, а сам оком уп'явся в натовп.

Грає сонце в горщиках, і весело виблискують гори гончарського добра.

А голохвастівці, мабуть, запримітили щось недобре — до коней пішли.

Нарешті Савко побачив їх. Кинувся у натовп.

Але вже було пізно: тільки пил закурів до вітряків, що на полтавський ліс.

— Гей, держи!

Савко націлився й вистрілив.

Галас! Галас! Галас!

Але голохвастівські коні зникли вже за вітряками.

Кинувся Савко до волості, скочив на кобилу, покликав рудого міліціонера — й гайда за солончанами.

...Затривожився базар, гончарі заходились складати горщики на вози, циганчата потягли за хвости коней, посунули люди до дворів.

Тільки щітники уважно розглядали свій крам у скриньках і ще закликали до себе наляканий нарід.

Десь кричала перекупка:

— Куди ти потягнув, харцизяко! Людоньки добрі, держіть злодія!

IV

...Темна наша батьківщина. Розбіглась по жовтих кварталах чорнозему й зойкає росою на обніжках своїх золотих ланів. Блукає вона за вітряками й ніяк не найде веселого шляху.

...Болить наше мільйонове серце, і хочемо запалити їй груди своїм комуністичним сяйвом... Темна наша батьківщина...

...Змилені коні зупинилися на узліссі. Сказав Савко:

— Втекли!

В рудого міліціонера од скаженого бігу ніс був мов та цибуля. Втирав хусткою піт.

— Повернемо, мабуть, додому, чи що?

— Ні! Гайда на Солонський Яр.

— Та чого ж ми поїдемо?

— А того, що треба видивитись, осточортіли вже.

Рудий казав, що небезпечно удвох в таке кубло теліпатися. Але Савко був упертий.

Поїхали. За півверсти зупинились, позлазили з коней і з гущавини оглядали Солонський Яр. Савко сподівався, що

біля дворів буде метушня, але по вуличках нікого не видно було: і яр, і ліс, і село — усе ховалося в зеленій тиші.

Так перебули, мабуть, з півгодини. Потім Савко казав переїхати на другий край, що поринув у дубняку, куди не добиралося око.

Коли посідали на коні, в ліс зайшов уже вечір, і знову гостро пахло молодняком. Зірвався заєць і залопотів по листях.

(...Темна наша батьківщина, і темні в ній ліси. Тягнуться вони на Полтавщині мовчазно на захід, на південь.)

...Казав міліціонер:

— А може б, помирилися... Слиш, Савко?

— Ніззя...

— А то, їй-богу, могорич запили б...

Савко гостро дивився в гущавину.

Сонце, мабуть, упливло за обрій, і в лісі ходив уже важкий присмерк.

Коли знову з'їхали на стежку, що веде на Млинки, Савко раптом схопив рукою гвинтівку. Але в цей момент гримнув випал, і далеко пішла грізна луна.

Коні рвонулись і кинулися з лісу.

Засвистів вітер.

Гримнув ще один випал, і зашумів ліс від цокоту копит: за млинчанами летіла погоня з голохвастівців.

Рудий міліціонер зупинив коня:

— Братці, не бийте!

Але Савко розумів, що йому милості не буде. Як божевільний, гнав він свою кобилу на Млинки.

— Цок! Цок! Цок!

Іще далеко позаду солончани, але Савкові треба бігти до вітряків, поки острожники не вискочать із лісу.

— Цок! Цок! Цок!

Свистить вітер у вухах. Гніда кобила запізнилась, важко дихає на дерева... (Невже навздоженуть?)

...Свистить вітер.

...Нарешті Савко вискочив у поле.

На заході жевріло (конало) небо. Десь горіли бур'яни під огнем польового повітря. Поле горіло бур'янами.

Знову гримнув випал — то вискочила на узлісся ватага солончан.

Савчина кобила пролетіла ще декілька кроків і гепнулась на землю.

Захропла.

Савко заліг за кінський тулуб і почав одстрілюватись. Ватага зупинилася.

Але то був один момент: одразу ж солончани пішли в обхід. Тоді Савко рачки поліз до Млинків.

Біля вітряків він випустив останню кулю й кинувся до першої хати.

Ускочивши у двір, він заліз під комору...

...Скоро в дворі були й солончани.

...Млинки наче вимерли, тільки собаки завзято гавкали по дворах. Зачувши постріли, млинчани поховались по хатах, не виходили.

Голохвастівці витягли з хати хазяїна:

— Кажи, де він? Ти ж бачив, куди він сховався?

— Та я ж... їй-богу...

Свиснув чмілем у повітря нагай.

Хазяїн заплакав і вказав на комору.

Заревли солончани, оточили будівлю.

Гей, ти! Чого перелякався — вилазь!

І наставили під комору одрізи.

...Савко мовчки виліз, подивився навкруги себе й похилив голову.

Зловтішними огняницями горіли в голохвастівців очі.

Підійшли до Савка, мовчки роздягли його й голого повели в поле.

Ішов по дорозі Савко й тупо дивився на полтавський ліс.

...Млинки мовчали.

...За вітряками голохвастівці зупинились:

— Хлопці! В кого гостріший ніж? Виймай!

...А потім двоє одійшли вбік, підійшли до хати й пустили два червоні півні.

...На далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни.

Піднявся вітер. Зашуміли Млинки. Забили в розбиті дзвони. Загаласували вулиці.

— Рятуйте! Рятуйте!

...А глибокої ночі із злизаного пожаром краю посунулись натовпи людей до голохвастівців.

...Тієї ж ночі величезна заграва пожежі стояла над Солонським Яром.

І знову на далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни, і гостро пахло дубовим молодняком.

СИЛУЕТИ

Дядя Варфоломій прийшов на далеку закинуту станцію в ортечека[1] (там був знайомий, теж далекий, але він робив посадку поза чергою) й чекав на потяг. На станції було порожньо, майже нікого: дві-три фігури в постолах, і було прокисло. В залі першого-другого класу буфет: дві-три сосиски, три-чотири

булки. Ще в кімнаті ортечека шипів блідо-зелений самовар, з нього й подавали чай випадковим подорожникам, що випадково застряли на закинутій станції. І от станцію так далеко закинуло, що тільки скажеш — «дивно!». Навіть повітовий город (маячить відци) прокидається, насторожився, а тут і досі в «мужській уборній» лежить огризок сосиски й ручка від кулемета «Maxim». Але саме ця-то станція й ворушила своєю приступністю почуття рішучого задоволення. Тому: тут було тихо, радісно, лише зрідка сторож Матвій збентежить спокій перону різкими дзвонами на повістку. Потім удари одлунають — і знову тихо. Дядя Варфоломій вийняв з кишені телеграму й перечитав її ще раз. Стефан писав так: «Ї д ь т е. З г о д н и й». Це значить, Стефан поведе наступ на Вероніку. І слід: на то він і брат. Не можна ж її залишити в такім становищі. І тут же дядя Варфоломій подумав: «Чудово! Божественно! Приїде — курочок розведе!» А потім ще подумав (по традиції: «хто не був молодий, той не був дурень»): «А літа вгамують, навчать. Ох-о-хо! Суєта житєйська».

Нарешті потяг подали. Тоді Варфоломій забрав клунок і вийшов з далеким знайомим з ортечека. Звичайно, за дорогу (вшиву, коли вітер рветься в щілини, а пічки ще нема; коли придавлять так, що тільки охнеш; коли одноманітний стук коліс заколисає й присниться все, що пройшло, що відходить — і жах, і грюк, і чорт знає що), за таку дорогу остаточно розболиться тіло. Потяг летить за гори, за ліси, на північ. Дядя Варфоломій дрімає.

І сниться йому це:

...Стефан. Дема. Вероніка. Вероніка кричить. Вероніка в кучеряшках (в каштанових, як каштан) і так нагадує строкатий плакат, ніби він висить на перших громах повстання.

«...Ну добре! Коли тобі так плакатно, що ти забула, не хочеш знати родину, то...»

...Дядя Ворфоломій хвилюється:

—...Добре. Добре. Так. Так. І кінчай, будь ласка, скоріш. Дай і мені сказати.

Замовкла.

—...А тепер я тобі скажу. Приїжджає в наш город, провінціальний, так сказать... Ми ж люди темні, провінціальні, так сказать (іронія)... Приїжджає, скажімо, ваш ячейківський губерніальний секретар і кричить на всю горлянку:

«Што тут развєшалі разних Мазепов да Коцюбінскіх [2]!» І що ти йому на це скажеш? Ну?

Тоді Вероніка кричить, що Коцюбинський[3] — син Михайла — живе у Відні й більшовик, і, як резонно замічає Стефан, Вероніка нічого не доказує.

Дядя Варфоломій тріумфує.

І розказує ще про другого, «оні, так сказать» —

— Проєхал двєсті вьорст по Українє і не нашол мови, но зато, правда, нашол українскіє настроєнія.

— Ага! Ага!

Дядя Варфоломій ще тріумфує. А на мольберт прорвалось анемічне проміння й тускло пішло до дверей. З вулиці запахло бензолом. Стефан збирає книги: через чверть години на лекцію. Дема натхненно дивиться на небо, відкіля прорвалось сонце.

Стефан сказав:

— І все-таки я за Вероніку.

Дядя Варфоломій розмахує руками. Подається корпусом:

— О, безумовно! Як же: рука руку миє.

Тоді Стефан ще каже:

— Ви, дядю, вчитель гімназії, і я уявляю, що є ваші учні — мабуть, безпросвітна тупість. Ви не ображайтесь, бо я звик агітувати в фабричній аудиторії. Невже й вам казати, що треба дивитись глибше на речі? Хоч би посоромились цього ж Коцюбинського. Як ви знаєте: який обсяг між вашим політиканством і автором «Він іде»?

Дядя Варфоломій хвилюється:

— Софістика! Софістика!

А Христина, що випадково зайшла сюди, каже:

— А ти б чого хотів?

— Як чого?

— Якого хвістика?

Христина — сива бабуся й мудрих слів не розуміє.

Тоді, звичайно, тріумфує Вероніка. Дядя Варфоломій розмахує руками і —

— бац!

— побіг на вокзал, не попрощавшись, на дачний потяг, щоб знову на закинуту станцію, в ортечека й випити там з далеким знайомим чаю, а потім уже додому, на заняття.

...І знову кімната. Десь проходять вітри, десь стоять пругкі сніги. І от раптом за вікном димить туман. На сивім фоні в імлі маячить постать. Це Дема. Дема стоїть біля мольберта і з мукою дивиться на лінії. Він каже: «Коли я нарешті напишу картину?..» А далі йде міська ніч, десь тривожно б'ється калатушка нічного сторожа. Потім калатушка змовкла. Іде світанок анемічний, матовий, зажурний. Дема

стоїть біля вікна, здавивши голову, під очима лежать синці, і погляд його блукає. Дядя Варфоломій спитав: «Стефане, чи не збожеволів він?» А Дема підійшов і написав:

«Мене, факел, фарес [4]...»

Десь закричала Вероніка.

. . . .

Дядя Варфоломій прокинувся.

Чорт знає що лізе в голову! Це ж було так давно! Хіба Вероніка та? Дядя Варфоломій каже тихо, ледве чути: «І слава Богу!.. Потяг мчить». У дяді Варфоломія одна радість: сестричі, і він давно вже ховає теплу надію, що змовкне нарешті дзвін шабель: тоді засвітить хтось своїм сміхом у цім домі, що на Тарасовій вулиці, вище від гімназії, в тихім повітовім місті... Чудово! Божественно: в кімнаті музика — це співає тиша свої тихі мелодії, за дверима садок і пищить птичка «чик-чирик! чик-чирик! чик-чирик!». А хтось каже: — Дя-адя! — нарозпів, і тьохкає солов'єм серце. Дядя Варфоломій ще раз згадав телеграму. Ще раз вийняв її з кишені, полапав пальцями в темряві вагона й зітхнув з полегкістю.

...Потяг мчав на північ. Стукали одноманітно колеса. Знову дрімалось. Тра-та-та-та... Тра-та-та-та...І тут смерділо прокисло, а вітер рвався в щілини.

...І сниться все, що пройшло, відходить — і жах, і грюк, і чорт знає що.

...Потяг мчав на північ.

Дядя Варфоломій приїхав. На порозі стрічає Стефан. Дема спить, хропить. Посередині мольберт і розкидані пензлі. Дядя Варфоломій каже:

— Нарешті. От доріжка!

Стефан дивиться крізь сині окуляри тихими, розумними, як в оленя, очима й мовчки розв'язує клунок. Дядя Варфоломій спитав:

— Ну, як діла?

— Нічого.

— Добре. І ми нічого, живемо — хліб жуємо. «Красную Ниву» [5] виписую. Єсть і віршики, і «техніка» — все як полагається. А то іноді після обіду політичний огляд прослухаєш, і недорого, і гарно, і промовці приличні.

...Вузлик розв'язаний. Пахне свіжим хлібом, ще чимось смачним, солодким. Стефан каже, що це дуже до речі, бо якраз вийшли продукти й живе з Демою на сухарях.

—...Як же Вероніка? Часто буває в тебе?

— Два тижні не бачились.

— Два тижні?

— Так, і не знаю де, бо жила раніш за раднаргосом, а тепер треба шукати...

Дядя Варфоломій перебиває:

— Так ти з нею досі не говорив???

— Ні.

— Нехорошо. А викликаєш телеграмою.

— Я написав тільки про згоду...

— Нехорошо.

Дядя Варфоломій має вигляд остаточно ображеного, і це для того: завоювати Стефана. А в душі він зовсім не ображений. В його душі співають зараз олесівські солов'ї [6] і пахнуть там українські троянди, знаєте: пелюстки, що в альбом провінціальній баришні.

...В холостяцькій кімнаті поетичний розгардіяш. Наприклад, на столі: «Капітал» [7], тараня, калоша, повидло, фарби, Мікеланджело [8] і — чого тут тільки нема!

В кутку бліді плями шумного міського дня. В коридорах крики мешканців, чути — кричить, гримає брук. Город підвівся, і летять мотори, і біжать тротуари. Дзвін, грюк, рев заполонили кожний заулок. Над городом нависли велетні південно-західних хмар.

Дядя Варфоломій приїхав, скинув пальто й капелюх, поговорив із Стефаном і сів на кровать. Тоді відхиляє ковдру й лоскоче п'ятку Демової ноги. Дема мукає. Дядя регоче. До Стефана:

— В драмі був?

— Ні, на концерті молодої філармонії.

Дядя Варфоломій ще лоскоче:

— Ах ти, ячейко!

—...і от Республіка УСРР. Коли подивитись на південь крізь сиві масиви весняних хмар туди далі — звичайно, його не видно, а він є на півдні: маленький городок і біля нього закинута станція. Колись Вероніка казала: «Це мій милий степовий край, і по ньому тікають дороги на Донеччину». А Дема казав з пафосом: «Ой ти, краю мій тривожний — виконкоми й сум!..»

...І, значить, у цьому городку жила-була сім'я: папа, мама, брат, сестра й т. д. Це Стефанова родина. І от вийшло так (із драми батьки й діти): папа прокляв дітей — Стефана й Вероніку, тому що вони пішли... Потім папа й мама сіли на корабель і не пішли, а поїхали в Болгарію. Дядя Варфоломій, очевидно, не

прокляв. Між іншим, Дема іншої фамілії, просто товариш... І от городок (крізь сиві масиви весняних хмар на півдні), закинута станція, спогади, революція. І кричить революція над вухом: Бундзз! Бундзз! І лежить в просторах ціле проваллля віків, і Достоєвський [9], і Рафаель [10], і глибина глибин.

А в домі за раднаргосом жила з Веронікою Христина (робітниця, бабуся). Вероніка перейшла на другу квартиру — і бабуся перейшла. Тепер Христина каже:

— Що з моєю Веронікою зробили? Не знаєш, Стефане?

Стефан мовчить...

...Дядя Варфоломій ще полоскотав:

— Ах ти, ячейко!

Потім дядя Варфоломій сказав до Стефана:

— Гляди: я чоловік не столичний, не звик до вашого грюку. Чуєш?

Тоді йшла весна.

Зачалась дико, божевільно, надзвичайно — пожарами. З далеких курганів республіки на лоні сизої безвісті палахтіли заграви, а потім небо тануло і по вулицях проходив сторожкий, запашний шум. Ночі клекотіли, кипіли й зачаровано блукали по кварталах. Іноді приходили неясні сни. На прозорій, чистій блакиті зорі творили нечувану загірну симфонію.

Сидить Вероніка, а Христина підбирає своє сиве волосся. І каже Христина:

—...Так, прийшла я в призидум. Що ж ти, кажу, за призидум, що в тебе нема нікоторої правди? Буржуй ти — і больш нічого. А що я безпартєйна, то я на тебе плюю, потому как ресефесер не призидум, а делегацькоє собрання. Должон за правду стоять.

...Вероніка сидить, нахиливши голову.

На каланчі горить огонь, відтіля чути неясний клекіт із слобожанських степів, що оточили город. Весна.

І лише сторожкий клекіт по туманних шляхах. І співає боян [11] вечірню молитву, і каже слово «о полку» людяності: за морями, за лісами, за широкими тривожними ланами лежать золоті піски, і блукають там отари здійснених бажань, і чути вже шум — то зграями линуть на захід. І кажуть з тоскою:

— Чи скоро, горлице? І розбігаються мислі по древу, по степах, далеко, за невідомість.

Боян змовк... Вероніка сказала:

— Бабусю, мені хочеться ласкати ваше сиве волосся.

Христина сказала:

— Товаришочок! Чого ти така сумна стала, змарніла зовсім? Парубчину тобі треба. Ой, бачу, парубчину! Недарма весна пливе.

Вероніка сіла біля Христини й перебирала її сиве волосся.

— ...Знаєте, колись у дитинстві в моєї мами були обмороки. І от я бігала за доктором. Так бігала, що аж вітер свистів. Я, знаєте, дуже кохала маму. І мені хотілося її закохати, зовсім, щоб мене не було. Ляжеш біля мами, притулишся до неї, і так щільно, що хочеться влізти в її тіло, злитись як одно тіло... І от приходив доктор, мама була мертва, бліда, як смерть, і її відкачували. А я тоді йшла терпіти. Підходила до дверей, закладала свою лапку в щілину й потім давила дверима дуже, аж сльози капали, щоб боліло. І тоді, знаєте, мені було легше. Це радість терпіння, бабусю!

Змовкла й ще сказала:

— Це радість терпіння, бабусю.

...На Полярних Посьолках темрява. Зрідка виють пси, зрідка прокинеться брук. В кімнаті вогко, жевріє каганець.

...І в цей час на другому кінці города за рікою Дема стоїть біля мольберта, потім підходить до вікна і з мукою дивиться в глуху весняну імлу. Гори важких мовчазних хмар стоять мовчазно над покрівлями. Навпроти в кабачку «Дайош» раз у раз одчиняються двері і випускають, і впускають (як це в Горького [12]?) «безпокойних і інних».

Дема знову підходить до мольберта і з мукою дивиться в глуху весняну імлу. Дядя Варфоломій спитав: «Де тут у вас політичний огляд кажуть? Думаю завтра піти». Стефан сказав: «Не знаю. Я, дядю, в політичних ділах не фахівець».— «А хто ж ти?» Стефан мовчав. Дядя Варфоломій розгнівався й ліг спати. Спить.

...Стефан, як і завжди після роботи, спокійно читає газети й щось заносить у щоденник. Повернувся. Тихі розумні очі, як в оленя, уважно дивляться крізь окуляри.

— ...Демо, покинь! Лягай спати.

— Ні, Стефане, ти надто просто дивишся на життя. Я так не можу. І от — мої пензлі лежать.

Стефан усміхнувся:

— Знову за своє. Чудний ти, Демо.

Тоді Дема кидається до столу й жагуче говорить:

— Образливо оце; от ти такий собі Стефан, маєш такий же світогляд, як і я. І чого ж твоє життя так тихо, лагідно йде? Чому моє не так? Ти не хам, ти не дурень, ти не ідіот, ти не віл...

— Дякую за компліме́нт!

— Дякуй — не дякуй, а це правда. І от виходиш ранком спокійно на роботу, потім спокійно йдеш читати лекцію, потім читаєш газети. Що це?

Стефан ще усміхається, підводиться й дивиться на гори важких хмар, що мовчазно стоять над покрівлями.

— ...Я, Демо, бувший математик, фізик, і я знаю, скажемо, ціну Декартовій [13] системі координатів... Лягай спати. Я теж утомився.

...Проходили шумно по вулиці натовпи з опери й зникали поодинці у вогких масивах весняної ночі.

— ...Слава в верхів'ях революції і на землі радість.

...Гряде весна. І повінь так шумить, що на серці надзвичайний божевільний пожар.

Дядя Варфоломій пішов у город.

...Було свято. Були вдвох: грали в шахи. Дема разказував щось з індійського, що занесено в епоху хрестових походів [14], про шахи: королю мат! про смерть! Іще розказував з Кіплінга [15], з індійського життя чудову казку: «Рікі-Тікі-Таві» [16]. Дема пішов. За стіною хтось уїдливо-одноманітно повторював:

— Суб'єкт в об'єкті.

Стефан подумав, чогось згадав старого єврея-ортодокса з Полісся. Ad litteram *.

...А вчора прийшов з Поярних Посьолків, був на заводі Струґаль і К°. Тоді тихо конав синій міський вечір. Але гули трамваї, собор, брук.

— ...Вероніка не приходила?

— Ні! — це Дема.

— Варфоломій казав, що бачив її.

...Дема стоїть біля мольберта, й знову падає тоскний погляд на мольберт. «Тільки лінії». Більш нічого. «Тільки лінії».

...Трамвай, собор, брук.

А дядя Варфоломій дійсно бачив Вероніку. Бачив, як виглядає, але Стефанові про це не сказав. Обіцяла завтра зайти. Вероніка йшла з парткому. По вулиці мчали автомобілі. Небо

* Буквально, точно (*лат*). *Ред.*

співало блакитну весняну пісню. Радість так лоскотала, що прямо — чорт! Вероніка розказала, що живе тепер на Поярних Посьолках. Перебралася з квартири, що за раднаргосом. Дядя Варфоломій легенько натякнув. Не сказала...

«Ну, не кажи». І тут же згадав телеграму. Дядя Варфоломій навіть ужалив: «Чого ж ти така неплакатна?» Вероніка сказала: «Не вік дивитися плакатно; треба, Стефан каже, подивитись і глибше. Виросла досить з того часу. Не мала дівчина».

Дядя Варфоломій глянув на неї й раптом зрозумів:

«Вероніка жона». І згадав якийсь портрет з Третьяковської галереї [17]...

...Це було вчора...

...А зараз пахло свіжим хлібом, а з вулиці пахло бензолом. Стефан подивився у вікно.

— Йшла в калошах на босу ногу, без хустки, в якімсь архаїчного покрою пальті. Йшла, похиливши голову, біля бюста Артема по пустельній доріжці саду. Покликав:

— Вероніко!

— Я.

Коли увійшла, обняв, довго держав в обіймах, і довго не говорили. Гладив її каштанове волосся, матове обличчя й сувору складку на чолі.

Синій весняний вечір танув.

— ...Чого не ходиш, Вероніко? Що за фокуси?

Сказала, хоробливо усміхнувшись:

— По твоїй проповіді живу, брате: треба дивитись глибше на життя.

Стефан спитав про поїздку:

— Ну, як, говорила з ним?

— Знаю.

— Що ж ти?

— Нічого!

Стефан сказав:

— Ну, ми ще з тобою поговоримо.

Потім нахилився під кровать і дістав чоботи.

— Надягай.

Вона одхилила його руку.

Стефан незадоволено подивився:

— В ролі страдниці?

— Так.

Хотів переконати, говорив, переконуючи, агітаційно:

— Глупо. Ти хочеш ближче до маси, але цим ти тільки одриваєшся від неї. До кого в робітників антагонізм — до інтелігенції? Помилка. До тих, що ходять у чоботях? Помилка. От до кого: до тих, що хочуть підробитися під них. Скажи

щиро: «Я — інтелігент», працюй щиро, і маса буде поважати тебе.

Вероніка зітхнула і сказала:

— Стефане! Це риторика, фразерство.— І тут же скинулась:— Проте я кажу неправду. Не так. У нас, брате, одна путь, але різні доріжки. Я йду по цій, ти по тій — десь зійдуться.

— Вероніко...

— Ні, Стефане, ти мене не переконаєш... У тебе єсть чай?

...Стефан вийшов. Вероніка сіла й дивилась на портрет Мікеланджело. Прийшов Дема. І чути було, як ростуть дні, і хотілось слухати вітру.

...А вітер на арфі грав, як у книзі «Золотий гомін» [18]. За городом шуміли слобожанські степи. Степи творили буйну весну, і щастя їм, як вагітній матері, що рожає в перший раз.

Дема сказав:

— Коли я намалюю цю велику річ, у якій відчуваю «сьогодні»? Як легко було писати картину на тему «повстання».

Стефан сказав:

— Ясно. Героїчні будні важче написати, ніж героїчне свято.

Вероніка сказала:

— Демо! Ти мистець революції, а от «сьогодні» ти й не напишеш, тому що «сьогодні» є зовсім не те, що каже Стефан. Не героїчні будні, а героїчне терпіння. Зрозумієш — напишеш.

Стефан сказав:

— Це патетика. Це твої босі ноги в калошах, Вероніко!

— Може.

...Розмову кинули — увійшов дядя Варфоломій. Він прийшов з донецького вокзалу, з синього шуму. Він остаточно був радий, що нарешті й Вероніка тут, бо завтра якраз іде потяг на закинуту станцію. Дядя Варфоломій був певний, що Стефан умовить Вероніку, і він жартував.

...Дядя Варфоломій говорив:

— Послухайте старого. Треба їхати. Боятись нічого: у нас все «благонадьожно». Більше. Скажу по щирості — матеріалізм. Як у свій час носили винниченківські сорочки, так тепер наше глухе місто поринуло в матеріалізмі. Якась пошесть. Підеш у гімназію — матеріалізм. Підеш у просвіту — матеріалізм. Навіть в автокефалії про матеріалізм чуєш, словом, цілком «благонадьожно»... А наша, так сказать, генерація старих зубрів, що ведуть свою родословну від Грушевських [19], Петлюр та інших — цих, знаєте, елегантних панів та панночок

з орієнтацією на першу паризьку моду, цих скоро не буде. Де дінуться — Бог його знає. Напевне тільки це: незабаром станем іхтіозаврами, матеріалом для археологів... Їдемо, Вероніко — цілком «благонадьожно».

І тут же дядя Варфоломій подумав про курочок: «Гарно б завести!.. І вся ця суєта житейська... Охо-хо! Позіхнув і ретельно перехрестив уста.

Тоді Вероніка сказала:

— Демо, сюди не заходила Христина?

— Ні.

— Ну, так мені треба йти. Сьогодні у нас спектакль.

Дядя Варфоломій скинувся; щось закричав, заверещав.

Вероніка мовчала. Дядя Варфоломій покликав у сіни Стефана. Як же так? Завтра ж потяг! І рішили йти з нею.

...Вийшли всі на ганок. Небо відходило вдаль. Зорі творили нечувану загірну симфонію. Пішли до ріки. Дядя Варфоломій проводив до берега, останні — з Веронікою на спектакль. Коли виходили за город, дядя Варфоломій, що йшов позаду всіх, покликав Стефана. Розмахував руками, хвилювався.

...З города сунулись вози. Перекликались у вогкій весняній імлі. На сході стояла чітка зоря. Пахло (Дема казав) цедрою з лимона. В далині густо розкидані були заводські огні. Дема творив сентименти:

— Це не від Луки, а від повстання [20]. З нього одна глава на мотив: «гей, долиною, гей, широкою козаки йдуть». І це тому, що я чую далекий тупіт фантастичних коней. Тому, що положила на моє серце головку малюсенька дівчинка, і я бачу народження нового життя.

...Вероніка мовчала.

Тоді промовив Стефан:

— Вероніко, тобі холодно в калошах. Ти хоч би чулки наділа.

Близько підійшла, подивилась в очі й тихо, але чітко й суворо сказала:

— Брате, не глузуй. Я з тобою не буду стрічатись.

Стефан подумав і кинув:

— Добре. Але скажи мені: ти чула що-небудь про аристократизм духа?

Вероніка сказала:

— Чула.

...Підійшов Дема.

— Про що говорите?

Стефан:

— Про цінності: Евклідову [21] на площині і Лобачевського [22] на сферичній поверхні.

— Ну, це не про мене писано.

...Нарешті й ріка. Підійшов і дядя Варфоломій. Десь чиркнув сірник — у весняній ночі стояли два цигаркові огники. Далеко на Поярних Посьолках співали дівчата.

Поїдуть туди, до Христини. Це з книги дум народних: ходять бояни невідомих комун і співають вечірню молитву, коли жевріє свіча загірного сонця:

— Слава в верхів'ях революції і на землі радість!

І чути ще боянову молитву під тихий акомпанемент земного хору — весняного шуму. Стоїть чітка віфліємська зоря [23]. Боян дивиться вдаль і тихо каже: «... твоє життя, ти, твої руки, твій кожний день — це агітація невідомих комун. Чого ж вони хочуть від мене? Невже я вирву своє чингальне серце, невже я зможу погасити цей надзвичайний ранковий пожар?» І пише діва — жіночий ватажок — наказ. І, звичайно, вона добре знає, що Христина й без неї це знає, і, мабуть, у неї теж горить серце, коли бачить Христину, і вона не може погасити пожар своєї творчості.

— Слава в верхів'ях революції і на землі радість! Боян сказав: «Можна згоріти, як свічка перед образом моєї мадонни Христини». Але не втихала боянова молитва під тихий акомпанемент земного хору — весняного шуму.

...Сказав дядя Варфоломій:

— Стефане, йди сюди.

Підійшов.

— Ну, говори по правді: вламав?

Стефан нічого не відповів, одійшов і сів на кайору.

...Сплеснули весла.

...Стояла тиха вогка темрява, і вабили поярські огні, і брів зелений запах із слобожанських безкраїх степів.

...Сплеснули весла.

Дядя Варфоломій подумав не то з іронією, не то так:

— Ячейка!

Потім подумав про потяг, про закинуту станцію, ортечека і про далекого знайомого з ортечека.

Потім дядя Варфоломій уважно дивився в синяву запашної ночі. Туди, де стояли поярські огні, де маячіла кайора й силуети цих чудних невідомих людей.

ШЛЯХЕТНЕ ГНІЗДО

Найзвичайнісінька баба, але її звуть бабушкою, діда — дєдушкою. Бабушці — шістдесят шість, вона жлукто з жаром, від неї вогка білизна з попелом. Батько дєдушчин чумакував у Крим по сіль, тому й у дєдушки широкі суворі брови нависли, чорні — йому сімдесят, а волосся на голові, як пух з трусика для касторового капелюшка — сивий-сивий.

Дєдушка — патріарх і тепер: правнучата, внучата, діти — всі вкупі, шістдесят десятин не поділені, тридцять одібрав ревком — це так ревком, а потім прийшов виконком, а землі все-таки не повернули...

У дєдушки був і син — його Бубирець-незаможник «згріб», а потім Бубирця «згребли», і загинули обидва.

Дєдушка — патріарх, і син був би патріарх, коли б не чотирнадцятий рік: втягли в споживче товариство за скарбника і ходив уже в збірню. А синові сини вже не те: викинули хату на степ — біля шведських могил, і вже хотіли не шістдесят, а двісті шістдесят. У Харків до банку їздили, щоб дєдушка не знав.

От-от щось у Папуцячім маєтку — Папуці прізвище — от-от...

Кожного тижня правили службу в неділю — у неділю вмирав тиждень і народжувався другий. Тижні вмирали, і тижні йшли. Комусь ближче до смерті, а комусь — до народження. І так віки, коли ще й Слобожанщини не було — довго-довго.

Тижні були галасливі, криваві, буйні.

Андрія — синового сина — звабив вовчий шкуровський [1] загін, а Василь і досі живе вдома. Єсть такі в нас, і досі нікому не служили: ні вашим, ні нашим. І не хитрі — фортуна, кажуть. От і Василь.

Уночі розсипаються зорі і зникають у Папуцячім лісі — тепер громадський. Дєдушка ніяк не міг звикнути: як громадський? А йому наказали ще й хмизу не збирати без дозволу. Тоді він зовсім не розумів: як це? з мого лісу?

Потім узнав, що це — закон такий, а коли закон, то це є закон.

Ранком дєдушка каже бабушці:

— Доглянь-бо за хлопцями, а я, мабуть, піду.

І йде в свій не свій ліс. Він теж доглядати. Проте дєдушка — міцний дід: і тепер як візьме косу, то чорта з два вженешся за ним. Старе покоління, із тих, що до двадцятьох літ без штанів у цурки грали.

Доглядає дєдушка добре: колись застав члена виконкому — ліс рубав не по закону — було діло!

Біля Великої Шведської Могили — дєдушчин хутір (хутори, одруби, Столипін [2]). Біля хутора Горбанькове озеро. Добра земля. Ввечері дєдушка запрягає воли — і через ліс — невеличкий, кострубатий, недотепний, і сосни на північ хиляться. Рипить віз до Великої Шведської Могили. Пісок, пісок, а далі степи, чорноземля важка, плодюча, міцна, оранжерейна: культура...

(...І ввижається іноді, що вся Україна оранжерея — там десь, близько моря тулиться. І підпливають до неї кораблі — багато кораблів під червоний стяг...)

Рипить віз: ри-ип!

Тягнуться воли до Великої Шведської Могили.

Дєдушка приїде на хутір і дивиться на ярину. І тут ярина, і далі ярина. Друга ярина — своя не своя. І серце радіє — тільки з сумом — і за свою, і за свою не свою... Пишно дметься вгору ярина...

(...І Україна дметься вгору... І люблю я її — більшовицьку Україну — ясно і буйно...)

...Ходить дєдушка по кварталах, сторожує дєдушка, а сонце ллється на його патріаршу голову, і сміється сонце: скоро-скоро вмреш ти, дєдушко, одійдеш у вічність і на землі тебе, дєдушко, не буде. Тепер земля більшовицька.

Увечері правнучка Манька приганяє корови з дєдушчиного свого не свого вигону. Бабушка становиться проти ікони й молиться:

— Отче наш, іже єси на небесі...

І дивиться у вікно: правнучка Манька заганяє не в ту кошару дійну Маньку. Бабушка кричить у вікно:

— Ах ти, капосна дівчино! Куди ж ти дивишся?

І знову до ікони:

— Отче наш, іже єси на небесі...

Але Манька не слухає, і бабушка кричить і знову до ікони.

У бабушки всі ключі від усіх скринь. Бабушка — хазяйка, а молодицям і жінці синовій — слухняність і робота. Робота довга, вічна, до самої смерті — як коні, як воли, як завжди осінь. Це те, що виспівують у сумних піснях дівчата на буряках. Простяглася ця пісня на великі степові гони. Не можна не слухати цієї пісні: її наші матері співають, наші сестри, наші жінки. І темно в цій пісні, бо сумно в ній, це народна пісня, це жіноча пісня, і всюди і завжди треба казати про неї. Слухав і я цих пісень біля шведських могил, і нагорнули вони в моїх грудях велику могилу народного горя...

...У неділю приїздить до дєдушки батюшка. Дєдушка — церковний староста, дві медалі на грудях. Палажка приносить самогон від Онуфрія, і вони сідають за стіл. Батюшка каже:

— Ох, времена, времена, і ти, смутнеє врем'я.

А дєдушка каже:

— Не розумію, отче Полікарпе, в чім тут річ. Одібрали в мене ліс, і луки, і землю. А хіба це є закон?

Батюшка випиває стаканчик і голосно, щоб за вікном чули, щоб усі чули:

— Закон, дєдушко. Більшовицький закон.

А потім нахиляється до дєдушчиного вуха і, оглядаючись, шепоче:

— Столпотвореніє вавілонське [3]. Смутнеє врем'я на Русі. Он воно що! Розумієте! От воно що!

Але дєдушка не розуміє: столипінські одруби, війна, революція, більшовики, повстанці, білі, червоні, комуністи, зелені, бандити, партизани — дєдушка не розуміє. Дєдушка патріарх.

Якийсь чад, якийсь сумбур ходить по селах, і виють собаки по селах — дєдушка не розуміє.

У неділю приходить і вчитель. Він хитрий, він шкандальник — так каже дєдушка.

Випиває і вчитель із стаканчика.

— За ваше здоров'я! А все-таки ви, дєдушка, пожертвуйте щось на книжки. Їй-богу, нічим учити дітей.

Дєдушка колись був попечителем, а тепер — ні. Каже:

— Ага, знову до мене! Як доглядав школи, то й усе було.

Учитель:

— Тоді й без вас було... Бувайте здоровенькі (п'є)... Ви й тоді нічого не давали.

Старий хвилюється:

— Ах ти шкандальнику! Як же нічого не давав? Зате доглядав. Га?

Батюшка знає, що вчитель у Червоній Армії був, і він обережний.

— Буде, Митре Юхимовичу, буде, голубчику... Бувайте здоровенькі (теж п'є).

. . . .

Свій не свій ліс, щасливий-нещасливий Василь. Щасливий — не вбили, нещасливий — живий.

За повіткою стоїть кузня: було велике господарство, і була потрібна кузня. Вона й тепер потрібна.

Василь біля ковадла.

З луків іде дух свіжого сіна, іде дух свіжого вугілля — з кузні, сплітаються і йдуть до кошари, до загону, до волів. Воли ремигають похилі й думають про ранки, коли їх виженуть на роботу, коли за їхніми ратицями зарипить віз, а вони будуть тягти на захід сонця, а вони будуть тягти до Великої Шведської Могили.

Василь каже про себе:

— За що вбито батька? За що вбито брата?

А потім знову мовчить і одбиває молотком по ковадлі. Він думає: старе не вернеться. І шкода йому: не батька й брата, не дєдушчиного й бабушчиного добра, а шкода йому газети «Нової ради» [4], що виписував колись батько, шкода йому харківського банку й думок неспокійних про двісті шістдесят.

Василь знає, що старе не вернеться. Сміється життя: заходили люди в Сибір шукати золота і щастя, думав викупити в них наділи. А люди думали про таємну тайгу, про «священний» Байкал, про невідомий Сибір — золотий і арештантський. І прийшли знову люди — голі й голодні, і одібрали продані наділи.

А в розправі той же Єпифан, той же Кирилович, а в розправі Василеві все-таки місце,— одрізаний шматок, одрізані шматки, і сила їх, силенська сила. Він уже не є він. Треба життя перевернути — і своє, сім'ї, і всього Папуцячого гнізда.

...Біля кузні пролетів кажан, завив Сірко на цепу. І було в голові далеке, і село було не село.

...Так після вибухів. А в маленькій хаті — є ще й мала — жінки не задоволені.

— Глядіть, і завтра щось сполкомщики [5] загадають везти.

Друга:

— На заможних завжди відбутки більш було.

Третя:

— І чорт з цим заможництвом. Не хочу жити тут. Покину — і більш нічого. Піду краще наймусь десь.

І каже Параска, жінка дєдушчиного сина, того, що загинув:

— Господи, що ти кажеш, Дунько!

І йде Параска в кошару, утирає запаскою сльози й почуває, що вже щось не вернеться — не тільки чоловік; що вже чогось немає, хоч і є ще в бабушки ключі, а в скринях під замком солодощі, цукерки для гостей. Та не буде вже тепер гостей тих.

Над селом місяць, над селом голубі голуби. Не світло на душі — щось минає, щось не вернеться.

Бабушка прокидається, ледве засіріє. В її кімнаті горить біля ікони лампадка — Божа Матір із Сином. В другій кімнаті хтось важко кахикає. Бабушка молиться:

— Божа Мати! Та коли ж ти одженеш цю нечисту більшовицьку силу?

Та нема злоби в її словах, її злоба в минулому і крихкотіла, як сама бабушка.

В кімнаті розвидняється. Бабушка молиться:

— Богородице Діво, радуйся.

Але згадує, що вже пора корови виганяти, і кличе:

— Ану-бо, хлопці, вставайте! Вже нерано.

І знову:

— Богородице Діво, радуйся...

...Дєдушка вчора не поїхав на хутір, він сьогодні їде. Василь запрягає воли. Василь завжди з невеселою думою.

...Рипить віз: ри-ип! Тягнуться воли до Великої Шведської Могили. Свіжий вітрець дмухає на дєдушчине сиве волосся. Його широкі чумацькі брови похмуро нависли, його брови задумались.

Дєдушка мовчить. Василь мовчить. Тягнеться віз, обіймають його сосни кострубаті, на північ похилились. Ходить по соснах ранковий вітер, вибігає із сосен ранковий вітер і летить на поле до гречки.

...Мовчить дєдушка...

Скоро-скоро одійде у вічність і не буде дєдушки на землі.

Тепер земля більшовицька...

...Проїхали ліс, виїхали в степ.

У степу манячить Велика Шведська Могила.

СИНІЙ ЛИСТОПАД

I

З моря джигітували солоні вітри. Мчались степом і зникали в Закаспії.

...Північний Кавказ...

Над станицею мовчали недосяжні голубі верхів'я. Дрижали зорі й сполохано перебігали до небокраю, до гірського масиву.

Іще проходив невідомий синій листопад. Плентався по садках, по городах, заходив під стріхи й відходив за вітрами, такий же невідомий, невідгаданий і мовчазний.

Ще огнище не погасло — догоряло, і обличчя Вадимові ходило в перельотах тіней.

Будинок вилюднявся, розходились: двоє-троє залишилось.

В стіну глухо входили цвяхи.

Прибивали, мабуть, гірлянди.

Скоро підуть і ці.

Пізно.

Ніч.

Коли Зиммель пішов, оддзвенів шпорами, Марія лукаво спитала:

— А все-таки й тобі журно?

Вадим сказав:

— Звичайно, журно. Але... ти мене розумієш...

Вадим сухо й гостро дивився на вугіль.

Зрідка налітав вітер, з-під папахи виривалось волосся й падало йому на тьмяний лоб.

Марія здавила руками голову й глухо говорила:

— Так, Вадиме, тоска. Будні приймаю і серцем, і розумом. Але все-таки — тоска. Це те, коли покидаєш позиції й непевний, що скоро повернешся.

Мовчав.

Марія знітилась на колодці — крапка. Зелений вугіль і в огнищі, і в її зіницях. Теж у шинелі.

Кажуть: «останній з могікан». Правда: женщини революції пішли плодити дітей. Тільки Марія й небагато не пішли.

Будемо слухати солоні вітри, коли мовчазно йде на схід синій листопад.

Говорили ще про Зиммеля, про нрави сучасності й говорили про комуну.

Вадим — комісар бригади, Марія — крапка, вночі: вона надто знітилась, і політком.

Марія ще говорила глухо:

— Ну да — певний, і ну да — непевний, бо інакше шукала б іншої правди. Тут тоска.

Вадим:

— Ти нагадуєш мені жабу з геологічної еволюції, що мала голову з аршин.

По станичних заулках бродили червоноармійці. І знову по станичних заулках джигітував солоний вітер.

Прямо — широка церква проколола хрестом мовчазне небо.

Біля Марії лежав стос запашної сосни (гірлянди робити) і гірські трави: Зиммель привіз.

Невідомо, чий запах — сосни, гірських трав чи то пахтить синій листопад.

Проте, може, то Кавказ, може, гірські аули, а може, солоні вітри.

...Боляче вдарило: «жаба»!

Але Марія раптом згадала — полковий лікар казав, що Вадим доживає останні дні. Вона подивилась на Вадимове обличчя. Жарина лягла біля серця — запекло.

...Кашель сухий, як степовий пожар. Це Вадим. І сказав ласкаво:

— Сідай-но, ближче, моя неспокійна Маріє.

Здригнула.

— Твоя?

— А чому ж не моя? Моя товаришка... так: я буду говорити тихо, щоб не почули. Це моя найбільша тайна... от...

(...Буває, в синю ніч зарипить далеко журавель — витягають воду. Зарипів.)

— ...Я теж романтик. Але романтика така: я закоханий у комуну. Про це не можна казати нікому, як про перше кохання. Тільки тобі. Це ж роки, мільйони років! Це незабутня вічність. Так, Маріє, все треба, як є. І всефедеративне міщанство, і трагедії в душах окремих одиниць, і бюрократизм. Нарешті потрібно з у п и н и т и с я... Так. Але подумай: стоїть неопоетизований пролетаріат, що гігантським бичем підігнав історію, а поруч нього стоїмо ми з своєю нудьгою, з своїм незадоволенням. Хіба це природно?

Знову біля серця запекло.

— Ти теж мені нагадуєш жабу з геологічного руху.

Вадим:

— Не хвилюйся, Маріє...

Марія грубо й чітко:

— Те, чого я хочу, зветься: рух уперед, а не назад. Це не романтика.

...Марія — крапка. Збіглась у грудку, й не видно. А зіниці й білки зеленіють. Сама говорила: песик революції — тяв, тяв! Але не приблудилась: знала Фігнер [1] і ще багато.

Вугіль розтанув. Дивилась крадькома на туберкульозного Вадима й думала з тоскою й про кохання: вона хотіла кохати. Знала — і Вадим хоче кохати.

Вадим догоряв. Лікар казав: на курорт пізно.

Ще глухо входили в стіну цвяхи.

Гірські трави й сосну привезли на гірлянди, для свята сьомого листопада. Через три дні в забутій станиці Передкавказзя згадають буйний день. Червоноармійці заквітчають, причепурять штаб, де буде мітинг-концерт, де жив колись генерал-отаман з шляхетною сім'єю.

...На заході було море. Звичайно, його сюди не чути, але воно почувалось. Почували це Марія й Вадим. Море завжди нагадує мільйони років.

Так, це було на Кавказі, на Північнім, недалеко узгір'їв. А вдень бачили сиві верхів'я Ельбрусу [2]. Іноді верхів'я бігли в тумани.

Огнище вмирало. Мовчали.

Заговорив Вадим, прокидаючись, тихо:

— Так, Маріє, і я люблю твою любов. Але я дивлюсь на нашу сучасність з XXV віку, коли наша сучасність сива. Тому-то я в неї й надто закоханий. Ти от не чуєш, а я чую, як по нашій республіці ходить комуна. Урочисто переходить вона з оселі в оселю, і тільки сліпі цього не бачать. А нащадки запишуть, я вірю. І що наші трегедії в цій величній симфонії в майбутнє?

Вадим ледве договорив і схопився за груди: кашель сухий, як степовий пожар.

Марія підвелась і похмуро кинула:
— Ходім!
Марія погасила останню головню — і огнище вмерло.
Коли проходили біля вікна, постукали.
— Товаришу Гофмане, годі вже, лягайте спати.
Гірські трави й сосну забрали з собою в кімнату. Знову важко було розібрати, що пахтить: чи сосна, чи трави.
...А може, то Кавказ, може, гірські аули, а може, солоні вітри.
Проте солоні вітри джигітували в Закаспії й зникали в невідомих пісках.
...Мабуть, сосна, бо тільки сосна має забутий запах.
Марія прийшла до себе й думала про Вадима. А сказати йому про кохання вона не думала: її дратувала Вадимова впертість.
Потім вона читала брошуру Леніна, але, лягаючи, знову згадала Вадима...
Їй було боляче.
...Ще думала, що кохання таке зелене, як травневий цвіт. Але раптом вдарило: «Вадим доживає останні дні».
В штабі стояла ніч.

II

По республіці також урочисто, як і комуна, ішла руїна вікових підвалин темряви. Це було так відважно, так широко й безмежно, неначе океан, бо горіло бажання на тисячі гін.
З півночі по глухих нетрях республіки продирався рожевий лосунь.
Марія пішла в школу.
...Сотня. Напруженість.
...А може, то підводилось мудре сонце в Закаспії?
— Ми не ра-би!
Клас гудів грубо, незграбно.
Пахло ріллею, грунтом.
Це було найвище таїнство, бо люди темні, неясні, як туман, відходили відціля з радістю криничної прозорої води.
В цім була правда тисячоліть, яку пізнали тільки ми, сучасники.
...В обід прийшов до Марії Гофман — гладкий, суворий — паровик на парах, тиха мудрість.
Обідав з Марією, їв, як і завжди, мало.
Марія вдень була струнка, пружиста, гірської породи, а в білках стояла зелена вода.
Вона (Марія) дочка південної Кубані.
Сказав Гофман:

— А Зиммель знову накапостив.
Марія:
— Що там таке?
— Як же: послав червоноармійців по карти (знаєте, жінщини, карти та інше), а їх біля Шкурівської станції в колодязь укинуто. Сьогодні на підводах привезено.
— Ну й радійте. Ви ж самі кажете — не можна без цього.
Гофман уперто одрубав:
— Безумовно, не можна. Але треба довбати: крапля довбає камінь.
Ще говорив.
Тоді Марія спитала:
— Скажіть мені: де кінчається ваша дурість і починається контрреволюційність? І Вадим теж співає: урочисто ходить по оселях комуна. Де ви її бачите? Просто — тоска. Просто — харя непереможеного хама.
— Ви так думаєте?
— Я цього певна.
Гофман підійшов до вікна й сказав:
— Тоді виходьте з партії.
— А чому вам не вийти?
Марія підвелась.
Гофман сказав спокійно:
— Тому, що нам все ясно.
— Гм... логіка!
...А потім говорила про тоску, про сумніви, про Вадима.
Прийшов Зиммель, дзвенів шпорами, виблискував нашивками.
Марія усміхнулась:
— Коли погони носили на плечах, тоді вирізували плечі, а тепер будуть викручувати руки.
Зиммель:
— Почекайте, товаришко.
Ще усміхнулась:
— Ну, що ви... то я так... жартую...
З вікна бачили гори й сиві верхів'я Ельбрусу. Верхів'я знову бігли в тумани.
Десь співали червоноармійці кавказьких пісень і радянських пісень. Думалось, що й пісні теж зникають у Закаспії, бо й пісні були солоні й забуті; мов мільйони літ.
Пісні були веселі й сумні — радянські.
Сосна, що привіз її Зиммель, лежала на книгах, а одну вітку Марія держала в руці.
Зиммель говорив про своїх козаків, що їх знайдено біля Шкурівської станції в колодязі.
Гофман суворо відрубав:

— Ви б мовчали краще.

Знизав плечима Зиммель:

— Я думаю, що я можу розпоряджатися своїми людьми?

Вмішалася Марія й лукаво наводила балачку на питання про норми комуністичної етики.

Зиммель розійшовся й уперто доводив:

1) не можна зрівняти матеріальне становище всіх комуністів;

2) норми полової моралі й Коллонтай не найти;

3) поняття про мораль дуже «односительне».

Нарешті він сказав:

— Кожний комуніст мусить бути купцем. Це слова Леніна. А скажіть, будь ласка, яка в купця мораль? Не одуриш — не продаси, от його мораль і етика. Дурнем буде той комуніст, що має, припустім, гроші й не дає їх на проценти.

Марія:

— Відци?

— Що ж відци? Мабуть, прийдеться плюнути на мораль.

Гофман почервонів:

— Е... ви заїхали дуже далеко. Так можна й того... з партії.

І раптом закричав на Зиммелля:

— Геть відци... мальчишка!..

Зиммель зблід і відступив на два кроки.

— Чого це ви... Бог з вами! Хіба це моя думка? Я в центрі чув. Це відповідальний робітник висловився. На партзібранні.

Гофман одразу ж одійшов:

— Ну, от... відповідальна балда сказала, а ви повторюєте. Мабуть, бувший комівояжер говорив, комерсантик.

І сів на ліжко.

Марія усміхалась.

Зиммель свиснув демонстративно.

— Робоча опозиція.

Ще раз звякнув шпорами й вийшов.

Марія дивилась у вікно й думала про всефедеративне міщанство, про Вадима і м'яла в руках вітку сосни. Вона думала, що міщанство йде, проходить, коли засіріло, але ще не зійшов східний огонь. Було надто боляче, бо за спиною стояли каларні, але ясні дні, коли з кожного нерва било джерело непохитної завзятості й певності в казковість майбутніх годин.

У вестибюлі чітко й агітаційно кричав хтось:

— Ми не раби!

А другий голос дзвінко одкликався:

— Рабами не будемо!

Ще думала Марія про дитячу наївність мільйонової маси, що на протязі довгих років умирала стійко, мов фанатики

середньовіччя, що під стягом вічності пройшла з гарячими очима вздовж і впоперек рівнини республіки.

Гофман заспокоївся й дивився на сосну:

— От куди б нашому Вадимові. В бір.

Марія раптом згадала й сказала з сумом:

— Це ж жорстоко...

— Ви про Вадима?

— Ну да... Вічний ідіотський трафарет: memento mori *.

За вікном знову посувався синій листопад.

Ішов вечір, як і завжди, невідомий і глибокий.

Ішов сірий і таємний і відходив за вітрами в Закаспії.

Іноді з моря пролітала самотня хмара і, сполохано озираючись, бігла й зникала за обрієм.

III

Марія пішла в свою роту.

Три взводи були в караулі, тому й у помешканні майже нікого.

Підійшла до лампи:

— Що пишете?

Червоноармієць старанно виводив літеру й сказав незадоволено:

— Клята буква. Ніяк не пишеться. «Чи». Буква — «чи». Виходить буква «ги», бо схожа... Хочу оце письмо додому.

Марія сіла допомагати.

Взяла в руку коряві пальці червоноармійця й виводила букву «чи».

Писали довго вдвох.

...А в своїй кімнаті згадувала червоне обличчя бородатого солдата республіки і його літеру «чи».

Літера «чи» довго стояла за вікном знаком запитання, і це мучило.

Потім Марія пішла до Вадима.

Було пізно, але він працював.

Голубом положила руку йому на плече:

— Слухай, Вадиме!

Він підвівся і сів з нею на ліжко.

Знову був сухий кашель, як степовий пожар. Вона приложила ухо до його грудей.

— Слухай, Вадиме.

— Так... слухаю...

Марія схилила голову на Вадимову скроню і вбирала чаймою ніздер запах мужського тіла.

* Пам'ятай про смерть *(лат).— Ред.*

Потім ледве чутно сказала:

— Вадиме! Кохаю тебе так, як гірські аули.

Вадим уважно подивився на Марію:

— І... я тебе теж кохаю!

Вона:

— Але...

Потім сіла з ногами на ліжко, знітилась у крапку й дивилась запаленими очима у вікно. Хтось невідомий стояв біля ясена й тихо, ледве помітно перебирав похиле листя.

Вадим сказав напівсерйозно:

— Я тебе розумію: ворогам не до кохання.

Марія:

— Так, ти мій ворог.

І тихо розсипала хорий сміх.

IV

На світанку шостого листопада вдарив мороз.

Затривожились дерева, пішла листяна хуга.

Дерева порожніли — голо.

А листя спішили, падали.

Падали. Падали.

Стоси.

Земля думала глибоку думу. Мовчали вітри.

По станиці пройшла мідна тиша.

Тільки зрідка рипів далекий журавель — витягали воду.

Гофман з червоноармійцями вже заквітчав зал. Завтра мітинг-концерт. Незграбний Гофман:

— Паф! Паф!

А червоноармійці хвилювались:

— Товаришу Гофмане! Чого командири не допомагають? Що це, старий режим?

Гофман летючий мітинг:

— Паф! Паф!

Заспокоїлись.

Увесь двір штабу в ліхтарях. Завтра буде ілюмінація.

На північ урочисто підуть мідні спогади. Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії — світової, синьої.

Це — революція.

Хіба комунари забудуть цей день? Хіба це не велична поезія?

Поринаємо в синіх тривожних ночах, наші мислі відходять —

на північ,

на південь,

на захід,

на схід.

І ширяємо над землею замріяні, далекі.

...Хіба це не поезія?

Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії — світової, синьої.

...Марія читала європейські новинки про радіо-плуг.

Сказала лукаво Гофманові:

— От пишуть про радіо-плуг, і ще знайте: в Америці є вже орудія, що б'ють на п'ятсот верстов. Хіба нам угнатися за ними?

Гофман:

— Нічого... От прочитайте в «Правді» [3] про наш винахід у виробництві фарб. Теж світова справа.

...Марія на світанку слухала, як кашляв Вадим за стіною. Це її турбувало, і вона пішла до нього. Сказала:

— Слухай, Вадиме, тобі треба на повітря.

Вадим виглядав чорно. Проте говорив іще жваво:

— Що ти так часто до мене?

— Аякже: я ж тебе кохаю.

— Так?

...Марія порадила проїхатись на пошту.

Згодився.

Зиммель сказав, щоб запрягли тачанку.

...Виїхали в степ після обіду.

На тачанці Марія й Вадим. За ними верхи Зиммель.

Стояв голий чорнозем, і без кінця степ. Праворуч летіли гори.

Марія задумалась. І Вадим задумався. Збоку гарцював у бурці Зиммель. Марія дивилась на гори.

А потім сказала:

— Ах, Вадиме, як я не люблю Зиммеля.

— І я не люблю.

Вона:

— Це символ всефедеративного міщанства.

— Так.

Вадим часто кашляв. Марія з болем дивилась на нього.

Бігли дороги — чорні, степові. Маячіло кволе сонце.

...Під'їхав Зиммель і несподівано заговорив:

— Ех, товариші! Все-таки люблю вільну волю. Я, знаєте, родився на Кавказі — може, тому люблю. Мій батько кубанець, а мати грузинка. А в нас тут усе вільне. От слухайте: лезгін, грузин, калмик, туркмен, осетин. Чуєте, як гостро, як вільно звучить усе це? Це мешканці буйної Колхіди [4] А Шаміль? [5] Яке буйство в цім слові!

Вадим сухо сказав:

— Кажіть далі: чеченці, кабардинці. А про Шаміля можна сказати, що він царський пайок одержував. А взагалі — скучно. Ви трішки відстали від життя.

Зиммель, ображений, від'їхав.

Марія — іронія. Кинула:

— Ну от тобі. Теж жертва романтики. Він же комерсант, п'яниця й картьожник.

Вадим:

— Просто — не та романтика.

Гірський чингал упав лезом на серце. Грубо кинула:

— А що ж оспівувати? Всяку сволоч... тільки тому, що вона зветься комуністами?

— Не знаю, а на це хворієш і ти — на романтику.

— Не думаю!

...А потім знову мислі про роки — такі довгі гони. І нило серце, як хорий зуб.

Вадим був надто чорний.

І дороги бігли — чорні, степові.

Туманів Ельбрус.

Було холодно й прозоро.

На сході летіла фортеця. Колись завоювали древню буйну Колхіду — поставили фортецю.

Проїхали ще дві верстви.

...І було так:

...Вадим раптом кинув віжки й схопився за груди.

Марія тривожно:

— Що тобі?

Потім побачила: Вадим вихаркував шматки крові.

Марія зупинила коні. Под'їхав Зиммель.

Положила Вадимову голову до себе на коліна й запитувала:

— Що з тобою, Вадиме?

Серед степу стояли коні й куделили вухами.

Зиммель зліз із свого жеребця й прив'язав його до тачанки.

Схвильовано сказала Зиммелеві:

— Повертайте додому... скоріше.

Тепер побігли дороги на схід.

Чорні, степові.

Марія згадала: «доживає останні дні». Гірський чингал знову впав на серце лезом.

Вадим заплющив очі й важко дихав. Блідне лице зовсім йому почорніло.

В зелених білках Марії промайнув жах. Вона стиснула Вадимові голову й тривожно дивилась на захід, де була станиця.

Тачанка відходила на захід.

— Вадиме, що з тобою?

Вадим сказав ледве чутно:

— Нічого... мені легше...

Марія приложила уста до Вадимового волосся:

— Милий мій...

Зиммель не повертався й гнав коні туди, де вирине станиця, де стрінуть голі дерева й стоси листя.

Міцнішав вітер.

...Марія тривожно дивилась на захід.

V

Коли Вадима внесли в кімнату, з моря знову полетіли солоні вітри.

Вітри джигітували й зникали в Закаспії.

Приходив лікар — широколобий, в окулярах. Вадимові нічого не сказав, а Марії, коли вийшли, говорив:

— Сьогодні вночі...

Марія подивилась йому в холодні очі, але нічого не промовила.

А потім на душі було порожньо.

Був Гофман.

Надходив вечір.

У стіну глухо входили цвяхи.

Це — останні цвяхи: завтра свято.

Вадим лежав на койці. Марія стояла біля етажерки.

За вікном брів синій листопад.

На Вадимовій голові лежав компрес.

Упали вії. Дихати важко.

Машинально перебирала книжки, дивилась пильно на чорні літери, але мислі її були далеко і від книжок, і від кімнати.

Згадувала перше знайомство з Вадимом і постійну майже мовчазну боротьбу з ним.

І думала: віра чи певність? Потім уявила — мчаться кудись дороги. Це наші федеративні. Не зупиняються... А то дороги б'ються в муках і знову мчаться. Вадим каже — «поезія». Припустім... Але, може, дороги не мчаться? Марія думала ще про глухі заулки нашої республіки, де увечері молодь співає «Інтернаціонал» [6], а вранці йде робити на глитая. Розбіглись дороги, розбіглись стовпи.

На однім стовпі написано:

Підеш направо — загризе вовк.

Підеш наліво — уб'єшся в ярку.

Це правда. Це дійсність. Принаймні для неї.

...А от знову глухі заулки нашої республіки. І стоїть Вадим. І Вадимове небо, безумовно, захмарене. Тоді відкіля ця певність? А може, це віра?

Але мчаться дороги. По дорогах мчаться невгамовні, а з боку доріг плентаються навантажені. І ясно дивляться навантажені. Відкіля ця ясність?

І туманіють глухі заулки нашої республіки.

...Раптом вітер стих...

На вулиці стояла порожнеча. На баню церкви злітались галки, тисячі галок. Кричали, падали, злітались.

Здавалось, що тут недавно проїхав Чичиков [7].

— Чи-чи!

— Кра! Кра!

У станицю заглядали хмари.

З Зараївського хутора йшли.

Раптом Вадим розплющив очі й покликав Марію. Говорив розірвано, давився словами:

—...Це — перед смертю... Останнє моєї мелодрами. Круг пройшов... Аде дивись, Маріє, на нашу сучасність... з XXV віку... Пам'ятаєш: Домбровський [8], Россел [9], Делеклюз [10]...

... Пауза.

Потім додав ще:

— Християни мають своє Євангеліє. І ми... Так, Маріє... Я знаю... чого ти не була... моя.

І знову впали вії.

Марія мовчала. Схилилась на коліна біля кроваті й теж була чорна.

...А за вікном стояла порожнеча, і на баню церкви злітались галки:

— Чи-чи!

— Кра! Кра!

Біля етажерки лежала сосна — поруділа, а гірські трави зів'яли. Все-таки пахло сосною.

Коли стемніло, запалила свічку.

Розтаборилась півтемрява.

Теж зів'яла.

Марія пішла до етажерки й знову машинально перебирала книги.

Постукав тихенько Гофман.

Спитав пошепки:.

— Ну що, як?

Марія безглуздо подивилась на нього і, не відповівши, зачинила двері.

А за вікном по станції урочисто брів на схід синій листопад і зникав у невідомих пісках у Закаспії.

Вадим лежав, розкинувши руки, волосся йому спадало на тьмяний лоб. Іноді кашляв і вихаркував шматки крові, які безсило падали йому на груди. Вся сорочка в напівтемній кімнаті оддавала багрянцем.

Стіни дивились сіро й похмуро. Вадим догоряв. Кімнату наповнювали хрипи.

Здавалось, десь булькає вода.

Було болотно.

Марія дивилась на Вадима, заложивши руки за голову.

...Уночі Вадим почав ловити руками повітря.

Марія підійшла до ліжка.

І побачила раптом у Вадимових очах гарячий день. Взяла його руку. Вадим на хвилину завмер, але несподівано рвонувся й одкинув голову.

Ловив ротом повітря, видно було, що хоче щось сказати — і не може.

Далеке, замріяне промайнуло в голові. Марія голосно й схвильовано сказала:

— По оселях урочисто ходить комуна.

На момент обличчя Вадимові покривилось посмішкою.

Тоді Марія в нестямі похилила голову і з жагою промовила...

...Те, що вона промовила, здавила тиша.

...І тиша запахла сосною.

Марія подивилась на чорне обличчя й зрозуміла.

Підійшла до свічки, погасила її й вийшла на повітря. Побрела по станиці, в степ, на схід.

Скоро заметушилось повітря, з моря джигітували солоні вітри.

В синій ночі не було видно, як летіли гори.

Тільки сивий Ельбрус велетнем маячів праворуч.

Марія йшла на схід.

Кавказ мовчав у гірській задумі.

. . . .

На далекій цегельні кликали нічну зміну:

— Гу-у!

ЧУМАКІВСЬКА КОМУНА

I

Повітове місто, де пахне Гоголем, у переліг перекинулось.

Осіло.

Коли летять буйні арештантські весни, повітове місто живе нутром: не вилазить з будинків, плодить діти, ходить до церкви, а ввечері п'є чай з блискучого самовара.

Увечері в тихому затишку міщанського добробуту шипить самовар:

— Ш-ш!

I зимою: — Ш-ш!
I літом: — Ш-ш!
I восени: — Ш-ш!

Це тиха надмрійна пісня обивательського щастя. А апогей його — канарейка в клітці.

...Над повітовим містом промчалась революція. Зламала декілька вікон, зруйнувала чимало будинків, розбила гурт сердець і помчалась далі.

...Все йде, все минає й відходить, не вертається, а обиватель знову намагається впірнути в бакалійний сон старосвітського галантерейного життя.

Але сон неспокійний буде, сон тривожний буде: чує обиватель — блукає містом хтось невідомий, хтось арештантський.

I каже він, зітхаючи:

— Да, шерочко.

...Коли злізти на гору, там монастир. Покрівський зветься, а не долізти до монастиря — Чумаківська комуна. Таки справжня комуна імені Василя Чумака [1].

Мрійник загинув в імлисту київську ніч, а маленька комуна й досі живе в повітовім місті, де пахне Гоголем.

II

Біля воріт написано: «В сем домє прожіваєт дворянін Гараєм».

...А коли на бруку дітвора здіймає гамір, молодий поет Андрій (Андре) декламує з Чумака:

Безнадійно. Є надія: [2] ось, на цьому бруку.
Переможці. Піонери. Тисну вашу руку.

Біля комуни проходять і тіні минулого — черниці чорні (тепер живуть невідомо де, а в монастирі церква й дитячий будинок).

Недалеко й калюжа, а в калюжі вовтузиться сонце, як порося.

Іноді сонце заверещить золотом, тоді на мозок спадає гаптований серпанок.

...До Андрія підходить Варвара й оповідає про яму — недалеко яма, куди черниці скидали колись «незаконних» немовлят: опороситься черниця й запричаститься тайни вбивства.

Підходить товаришка Валентина — високолоба (чудовий високий лоб... люблю високолобих.— *М. Х.)*.

Валентина заїкається до Варвари:

— Ви пппрро це вже ка-а-зали.

А Варвара буркотить:

— Ну й казала, і ще скажу. Забула, значить.

Андрій наставляє вухо й уважно слухає. Варвара починає знову.

Отже, в комуні живуть ще такі особи: 1) Іван Іванов, 2) Же, 3) Мура (останні дві — Бобчинський і Добчинський [3]: зріст), 4) Йосип Гордієнко — безпартійний (і Андрій безпартійний). Здається, всі.

Проте забув: коли теплінь, а в монастирськім саду пахтить медом, у комуні завжди гніздиться сторонній люд. Словом, так: бувають товариші з сіл і губерніального міста. Зимою сторонніх мало.

А сьогодні весна. Розумієте? Буйна, арештантська весна. У-ух, щоб тобі... Сьогодні весна, мов голуба тягучка: їв би й дивився без кінця...— Д'ех, моя коханко. Дай візьму тебе в свої залізні обійми: твоє волосся пахне, мов виноградне вино.

...Прилетів традиційний соловей, порозчиняв вікна — правильно!

...А в їдальні дві дошки, чорна й червона. На чорній написано:

«Товаришка Же за буйство».

На червоній написано:

«Товариш Андре за»... (далі розвезено пальцем).

...Же — надто неспокійна. Же — циганочка, а Іванову співає:

— Мій симпампончик і вкраїнофільчик.

Тоді Мура каже:

— Ах, моншерамі, це ж моветон *.

Розшифровую:

Іванов — пітерський слюсар, а українську мову знає краще за українців. (Буває.) Так міркує нацсправа, мов уюн (це, здається, в Каутського [4]), а на мову — плювать. «За якою наказуєте? За китайською? — Будь ласка!»

Але Іванов каже:

— У нас, у Пітері, так. Ми, пітерські, так.— Словом, авторитет Пітера непорушний. А Пітер — це Іванов.

Це, звичайно, щодо публіцистики.

...Ну-с.

Же — циганочка. Очі інститутукою і гадючкою до Іванова:

— Будь ласка, понюхайте оцей оселедець. Чи не почуваєте тут буржуазного духу? А то хочемо ще купити.

Іванов знає жарти, але досить серйозно наказує:

— Щоб оселедців більш не купували. Досить. Можна жити скромніш.

---

* Мій любий друже, це ж поганий тон *(франц.)*.— *Ред.*

...У монастирськім саду гримнув традиційний соловей. За монастирем заграло сонце в рожеві сурми.

Мура каже (промова в ніс):

— Ан-дре.

Це так поважно, ніби в сальоні графині Х. Але — це не так: тільки погляд маман, а взагалі — йолки зелені. І все.

... Нарешті комуна розійшлась на роботу. Залишились: Варвара і Андрій.

Тут і кінець другому розділові.

III

Варвара варить борщ на примусі, а Андрій чистить картоплю. Рожеві ранкові сурми біліють. Іде день і біла музика дня. Традиційний соловей замовк. Над монастирем сонце.

Звичайно, Варвара буркотить:

— Ну от: була у панів — робила. Тепер у комунії — і знову роби.

Андрій каже:

— Так ви не робіть, Варварушко. Ми й самі справимось.

— Не робіть! А хто ж обід зварить?! Га?!

— Ну, то робіть, Варварушко.

Хвилюється:

— Варварушко... Варварушко... Ні в якім разі й баста. Ну-с...

Андрій раптом зривається з місця й мчиться до столу.

Навздогін йому сміх:

— Ага. Приспічило!

Андрій хапає папірець і олівець і нервово накидає нерівні літери. Це — поезія. Він увійшов у творчий екстаз. Суєтиться по кімнаті, спішить полетіти й бурмоче незрозумілі фрази.

А Варвара? О, Варвара спокійна, як курка на сідалі. Картоплю покинув? І біс із нею, з картоплею. Приспічило — значить будуть гроші. О, Варвара це вже знає.

Коли до Варвари заходить сусідка, Варвара зводить хмуро брови й пошепки каже їй, вказуючи на Андрія:

— Ви не думайте, що він абищо. Він не абищо, а ось...

І виймає з кишені Шевченків портрет.

— Знаєте хто? Це Кобзар, значить. Товариш Шевченко, отой, що на сполкомі висить. А він (жест на Андрія), значить, під Шевченка пише різні пісні, скажемо, та інші прозвіденія.

...Андрій по кімнаті носиться. Варвара картоплю чистить. Борщ над примусом булькає. А за вікном повітове місто, де пахне Гоголем, і відходить за обрій слобожанська степова далечінь.

. . . .

...Да, ще про Гордієнка не казав.

Добре, скажу.

IV

Йосип Гордієнко — хороший хлопець. Але — «педантична пунктуальність»: слова Бобчинського чи Добчинського — не пам'ятаю. Йосип, спец з Упродкому [5], завжди виголений і свіжий, мов хлоп'яча ковзалка.

...Це з його записної книжки:

...«Підвідділ гоління» (підсумок за п'ять років) 113 р. голився своєю бритвою, з них: 14 — на дворі (кімнату зайняли більшовики), 99— у кімнаті; з цих 99-3— порізався: 1 раз сам не знаю чому, а 2 рази забув помантачити бритву. 118 р. голився в місцевого цилюрника, що квартирує за Паланкою; з них 5— в отряді: цилюрник одступав з Червоною Армією. І т. д. А це з відділу самоосвіти: 18 вересня прочитав 3 сторінки (такої-то) книги, звичайно, з марксизму, тоді ж одна година пішла на вивчення англійської мови для ознайомлення з тред-юніонами [6] в оригіналах, звичайно, з марксистського погляду» й т. д.

...З другої кімнати чути:

— Товаришу Гордієнко.

Він підводиться й резонно підкреслює:

— У нас прізвище одкидається. Кажіть просто: товаришу Йосипе.

А Варвара підслухала:

— Варваро. Йдіть-но сюди.

Варвара незадоволено:

— Можете виражаться: товариш Варвара.

...Комуна гигоче, пес у сінях (перелякався) гавкає, а Варвара сердито спльовує:

— А ще комунія... Тьху!

А над містом мчиться, як революція, молода весна. Зазирає в обивательські вікна, показує язика й летить далі.

...Д'ех, моя коханко. Дай, візьму тебе в свої залізні обійми. Твоє волосся пахне, мов виноградне вино.

V

П'ятий розділ пишу, заплющивши очі:

...Жила-була велика імперія — дроти, ліси, тракти. Сходились тракти, були станції, були допотопні наглядачі: гужевих трактів, гужевих станцій. Ідуть ліси, а там, десь у гущавині, дзвоники — це дрижула, поштові коні. Раптом дзвоники стихають — це злодії... А потім посунули стовпи, за стовпами —

шинки... А от іде до царя хохол із скаргою (це, здається, анекдот); узяв квач, уквачив... А далі ще станція, а за нею корчма... за лісами оселі, за оселями туман... І знову чути дзвоники...

...Це ж до чого? — Так собі.

...А з повітового міста, де пахне Гоголем, передають, що дехто з комуністів хазяйствечком обзавівся й будиночок збудував.

...«Е-е-ех, мамочко, заміж хочеться».

...Поле, поле й оберемки з сонця.

Пролітає весна, іде літо.

Комуна живе так: о 4 годині вдень, як курчата під квочку, в будинок, до себе.

А втім, високолоба Валентина рідко буває вдома: на коростевих клячах через бандитські ліси тягнеться вона по волосній периферії — агітувати, організовувати, інспектувати, інструктувати й ще «вати» й «вати».

Високолоба Валентина — завжінвідділом повпаркому [7].

Іванов каже:

— І в Пітері б згодилась.

А Мура каже з апломбом:

— Пітер — цитаделя революції, й форт його — Кронштадт [8].

...А Же ще не прийшла, замість чорної дошки (за буйство) комуна ухвалила: два рази зверх норми прати комунальне шмаття.

Мура зазначає:

— Так і треба. Буде знати, сволочишка.

В комуні «сволочишка» — слово ласкательне, і буржуа тепер сволочами не називають, а називають так: «человєці в благоволєнії».

...Коли всі сходяться — гармидер.

Мура кричить:

— Ан-дре!

. . . .

...А от про телефон так і забув сказати: в комуні є телефонний апарат без дроту.

Андрій підскакує до телефону, бере трубку і —

— Агов!

Мура з апломбом:

— Не агов, а альо!

Всі:

— Ша!

— Ша!

...Тиша.

Андрій голосно:

— Агов!

Комуна:
— Агов!
Потім від телефону урочисто-натхненна промова:
— Ша. Перекличка йде по соціалістичній федеративній радянській республіці... Відкіля? Ага, чую. Передавайте далі по лінії. Чумаківська комуна в бурю непівського [9] лихоліття почуває себе твердо й непохитно. Комуна певна, що вона є шматок мудрого серця республіки. Капітан комуни, Іванов, салютує в усі кінці, в гнізда братерських комун федерації. Румпель в наших руках. Ганьба нудьгуючим. Смерть неврастенії. Комуна ще раз салютує своїм буйним переконанням: шлях важкий, але шлях до комунізму. Гряде час світової революції. Слава комунам федерації! Слава Чумаківській комуні!
В комуні крик:
— Слава!
— Слава!
Екзальтований Андрій скочив на стіл, приймає позу диригента й заводить:
— Чуєш, сурми заграли.
— Слава! Слава!
...А потім сідають пити чай.
...Монастирський годинник.
— Бов! Бов!
Із сходу надходить синя гроза. Півнеба обхопила важка хмара. Завмерли дерева. Ні шелесне. Далеко гримає, а блискавиці ріжуть безкраї степи.
Ой буде горобина ніч! Буде!
...Мура похилила голову на Андрієве плече, а Андрій у задумі. Бідний хлопчисько: гігантські образи ріжуть його мозок — він поет. Завтра почуємо від нього чудову поезію «громовиця».
...Із сходу надходить синя гроза. Іванов сидить за ломберним столом, але там не карти, а звичайнісінькі інструкції: треба переробити й розіслати завтра по волостях.
Же:
— Іване! Подивись — гроза.
— Не мішай, Же.
Мура натхненно:
— Нещасна гроза. Коли б вона знала Івана, не одну б молонню послала сюди.
...А Варвара хреститься в куточку, щоб не бачили.
За столом усі, крім Валентини: Валентина в Дубівській волості на роботі.
Же язвить:
— Товаришу Йосипе. Відкіля це: «гонителі земства й анібали лібералізму»?

Гордієнко спокійно відповідає:

— Здається, записано... (виймає записну книжку)... Це з книги «за 12 лет» Вл. Ільїна [10] (Н. Леніна), видання Петроградської ради депутатів 1919 року, сторінка 157.

Іще говорить спокійно:

— Можна взнати й це, наприклад: «Ернст Геккель [11] і Ернст Мах» [12] — є розділ теж із книги Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм»[13], Держвидав. 1920 р. Або, скажімо, передмова до третього видання «Анти-Дюрінг» [14] написано... зараз скажу... Лондон, 23 травня 1894 року, цебто за три роки, три з половиною місяці й один день пізніш мого народження.

Кімната не витримала — регіт.

Гордієнко спокійно п'є чай.

...Гроза йде.

VI

Валентина... ах, який у неї високий лоб, як башта (люблю високолобих.— *М. Х.*). Валентина несе обов'язки й начальника горо́да, що одвели комуні за Зубівською левадою. А Іванов — начальник кампаній. Місяць має чотири тижні, а два з них призначається для кампаній. Наприклад, тиждень уборки червоноармійських казарм (іде вся комуна), тиждень марксистського знання і т. д.

...Бігли дні (в комуні завжди біжать дні). Вибивалась городина. Після обіду всі виходили на роботу до Зубівської левади. Андрій декламував свої експромти, Іванов підганяв комуну, а комуна кричала:

— Нещасний прикажчику... Геть комбурів [15]!

А коли сонце розсипалось на далеких зелених го́нах, а в монастирі дзвонили до вечірні, комуна становилась у два ряди й з піснями йшла містом додому.

Іванов ішов попереду й командував зводом, він же починав пісню. Одна рука в Іванова (забув сказати) висить: його ранило каледінським [16] снарядом, а другою рукою він розмахує в такт:

— Ать! Тва! Ать! Тва!

Іноді Же каже:

— А може, пісень не треба?

Комуна в регіт:

— Браво! Же соромиться обивателів.

Тоді Же починає перша, і так дзвінко, що на тротуарах зупиняються.

Але от приїздить із волості Валентина. До Іванова:

— Іди сю-юди. Треббба по-о-орадитись.

Іванов:

— Кажи тут.

Валентина мнеться.

Звичайно, Андрій схоплюється й кричить несамовито:

— Це свинство. Чого тут не кажеш? Ховаєш од мене? Я цього не допущу! Я вимагаю, щоб од мене не було партійних тайн. Я все мушу знати. Це свинство.

(...Андрій безпартійний.)

Потім він ще кричить і доказує, що йому треба все знати, інакше він не може орієнтуватися.

Підхоплюється Же:

— Як це орієнтуватися? Ану?

Вмішується й Мура.

— Ан-дре!

Же:

— Ага, знаю як: шпигуни теж орієнтуються.

— Що?

Крик! Крик! Крик!

...А увечері на чорній дошці стоїть:

«Тов. Же за буйство».

...А Варвара ніяк не добере, з ким живе Андрій: чи з Же, чи з Мурою.

— Мама їх розбере.

...І знову біжать дні. Ясні дні відходять, приходять дощі. Комуна забиває чотири кімнати, а в двох ставить пічки-комбідки.

...Повітове місто погрузло в болото й із злістю дивиться на комуну.

Один раз на місяць підводяться підсумки роботи. Виникають жваві дискусії. Теоретичні висновки робить безпартійний Гордієнко, спец за Марксом, а практичні діагнози ставить Іванов. Хороби партії — коники вечорів. У комуні розв'язують питання, а потім у повіті проводять кампанії.

В дебатах приймає участь і Варвара. Вона сідає біля Іванова: авторитет безсумнівний — і дає такі поради:

— А я так скажу оце: недостойні мужики, щоб над ними голови стільки ламали. Не розуміє свого інтересу — цур йому пек. А то можна ще й панів присогласити: хай ще провчать.

Мура становиться в позу артиста:

— О Ціцероне [17]! Твоїми устами тільки мед пити.

Буркотить Варвара:

— Ну, дзиго, хоч на хвилинку замовкни.

Тоді Мура до Андрія:

— О мій Андріє! Який пасаж!

І хилить свою пухку голівку на обідране плече поетове.

...В монастирі знову дзвонять:

— Бов! Бов!

VII

Ну-с. І живе, значить, комуна біля монастиря, а в монастирі:

— Бов! Бов!

Біля вікон проходять черниці чорні — тіні минулого.

...Пройшла буйна, арештантська весна — арештантська юність. Пройшло міцне літо — міцна мужність.

Прийшла старість — болото.

В тихих затишках міського добробуту шипить самовар, і сняться обивателеві бакалейні сни старосвітського галантерейного життя.

...Восени в повітовім місті, як ніколи, пахне Гоголем.

Після службових годин Гордієнко зудить Маркса, а Іванов носиться з новими планами.

...А навкруги комуни сіро, тільки зрідка апельсиновою шкуркою промайне сонце.

Коли обиватель проходить біля комуни й чує відтіля бадьорий сміх, він на момент зупиняється, єхидно усміхається й раптом зникає в темнім заулку.

А в комуні чути:

— Ей, ви, ребятоньки! Не забувайте, завтра починається тиждень заготовки палива!

Саме тоді Іванов прийшов додому надто пізно і зараз же ліг на кровать і одвернувся до стінки.

Підійшла Валентина:

— Що з тобою?

Підлетіла й Же:

— Товаришу капітане, що це ви так довгенько?

Іванов мовчав, потім повернув лице. І почула комуна загробний голос:

— Друзі мої... винний... їй-богу, винний... Погода проклята... осінь проклята...

Же закричала:

— Хлопці, сюди! Скоріш! От так капітан!

Біжить комуна:

— Що там таке?

А вийшло, бачите, так (Іванов сам розповів): прийшов до одного спеца, а той випиває самий справжній спирт. Така взяла досада, а тут ще в «Комуністі» [18] оголосили кампанію боротьби «з п'янством». Хотів був розбити пляшку на голові спецовій, а потім подумав... а тут, як нарочито, дощ дрібний... та нудний.

...На другий день, перший раз за все існування комуни, на чорній дошці стояло: «Тов. Іванов, капітан комуни, за...» (далі розвезено пальцем).

А втім, комуна цілком була задоволена з такого випадку, бо з цього часу всі вже зазнали солодкість чорної дошки.

На другий день Андрій стояв біля телефону й викрикував:

— Агов!

Звичайно, Мура виправляла:

— Не агов, а альо.

— ...Агов! Слухайте, комуни всея федерації: капітан Іванов потерпів аварію...

Же перебиває:

— Ах, який ти! Хіба людина може потерпіти аварію?

За вікном дощ, а в монастирі:

— Бов! Бов!

VIII

Комуна пережила й осінь.

Прийшла зима.

...Мороз бадьорий, мов молода кропива, кріпкий, як спирт.

...Уночі пішов перший сніг — посивіли вулиці.

...Здрастуйте, мої веселі сніжинки!

...Здрастуй, моя юність-метелице!

Пружисте тіло, пружиста думка.

Мороз.

Хо-ро-ше.

А в кімнаті холоднувато. Комбідками не напалиш, та й палива мало.

Вікна злегка помережало лідяшками.

За вікном летять сніжинки, і ковзять перші сани. Весело біжить селянський коник по пухкій сніговій дорозі.

— Ей, братва, гайда розчищати сніг.

Шум. Гам. Крик.

І дзвенить мороз весіллям молодих голосів.

...Але —

— другий сніг приніс із собою й сум. Узнали, що Валентина завагітніла, а Валентину відкликають у центр на дуже відповідальну роботу. Валентина телеграфувала: «приїду через тиждень».

І рішила робити операцію.

Але це так противно. Валентина згадувала яму, що біля комуни, і черниць. Іще було так противно.

Підходила Варвара й питала:

— Від кого ж ти, голубонько? Невже від Івана? А може, від Андрія?

Валентина:

— Ах, як вам не со-о-оромно!

А Же прийшла й сказала:

— Нічого, Валько, то не вбивство, коли цього вимагають інтереси суспільства.

Валентина:

— Не те, Же, ннне те. Мммені ннне того...

...Ну-с... Іще два тижні:

Туп! Туп!

...Стояв мороз бадьорий, мов молода кропива, кріпкий, як спирт.

...На сани сіли всі, вся комуна. Сів і Гордієнко — «пунктуальна педантичність».

Мороз кричав:

— Ан-дре.

І хилила Мура свою пухку голівку на обідране плече поетове.

А Андрій розсипав у степ:

— Передавайте по лінії: Чумаківська комуна салютує в мороз: хай живе світова революція.

І одкликався мороз:

— Слава. Слава. Слава.

...А втім, Варвара так і не поїхала (одвозили Валентину). Одяг усі мали дуже легкий, а Варвара до того була ще й стара. До саней її не пустила сама Валентина.

...Селянський коник весело біжить по пухкій сніговій дорозі.

Одступає монастир усе далі й далі — назад. Їдемо в снігову даль.

. . . .

Ця комуна й зараз існує — вона на Слобожанщині.

НА ОЗЕРА

...Коли твій човен покинув осоння й захлюпотів під парасолями старої лапастої верби (верба самотньо маячить серед глухої дичавини комишів), тоді ти помічаєш раптом, що небо ніколи не буває таке хрустально голубе, як у серпні. І саме в цей момент життя запахне вранішнім запахом і ти думаєш: чи не повертається буря твоєї молодості?

Колись, мільйони років тому (чи то був сон?), тебе тривожили очі якоїсь романтизованої дівчини, і ти йшов у білий сад, ішов похитуючись, мов п'яний,— така солодка путь була перед тобою. Ти падав на землю й безумствував, бо ти згоряв у пожарі першого неповторного кохання.

Але хіба ти думав, що все це ніколи не повернеться, і тільки раптом (під парасолями лапастої верби) перед очима твоїми вітром промчаться спогади? Хіба ти думав?

Так уклонись же цьому хрустально голубому небу, що зробило бурю в твоїй душі і хоч на мить вивело на загублені доріжки твоєї юності.

А втім життя таке барвисте, що кожному своя путь. Один сидить у б'єргалці [1] й нюхає тютюновий дим за чашкою пива, другий фліртує десь з радянськими «мадам», третій мліє біля самовара й радіо-рупора останньої конструкції.

Я відпочиваю на полюванні, і тому покраса незнаних світів мені також відома, як і всякому фламмаріону [2].

В суботу я одягаю ботфорти, перекидаю через плече ремні патронташа, ягдташа й рушниці і кличу свою суку Нелі. Собака добре знає, в чому справа, і починає хвилюватись: лізе до мого обличчя, з вдячністю лиже мені руки й верещить. Тоді я одчиняю двері й дивлюсь на свого ірландського сетера. Але Нелі не піде без мене. Вона скалить зуби й кокетує тоненьким вереском.

— Що з вами? — запитую я.— На якій мові ви говорите? На мові паризьких кокоток? Дуже приємно! Ви питаєте, чи я розумію вас? О, безперечно! Cela va sans dire! *

Нелі робить кілька плижків по кімнаті. Тоді я рішуче кінчаю з цією церемонією й іду з дому.

На вулиці ми беремо візника, і за півгодини я вже за городом, на товарній станції. Сюди подадуть дачний потяг на степові півстанки, і за кілька хвилин ми остаточно розпрощаємось із шумом міських вулиць.

І вже тут, на дальньому пероні, я починаю перероджуватись. Я забуваю сіреньке життя сіреньких болів і турбот і пізнаю інший солодкий світ. Мені так легко на душі, нібито я ніколи не знав тоски й терзаній. Дух моїх прадідів оживає в мені, і я, безтурботний, дивлюся на землю з висоти птичого польоту. Я їду туди, де мене чекає вільний степ, тихі задумливі озера, пісні на чумацьких дорогах і сміх безтурботних селянок.

Коли ми з Нелі приїжджаємо на станцію, там уже давно бродять ватаги мисливців, і давно вже верещать родичі мого сетера. Із степу летить бадьорий надвечірній вітерець і хвилює мені ніздрі. Нарешті подають потяг, і я лізу в мисливський вагон. Нелі махає хвостом і дивиться на мене ласкавими очима. Я розумію, в чому справа: вона просить допомогти їй забратись на верхню полку.

— Добре! — кажу я й підіймаю її.

У вагоні стоїть неймовірний шум. В одному закутку співають старовинних козацьких пісень, у другому — якийсь мисли-

---

* Само собою зрозуміло *(франц.)*.— *Ред.*

вець розповідає анекдоти. Тоді мені прокидається вовчий апетит, і я розгортаю пакунок.

— Ей, держи! Держи її — кричать мисливці: то пробігла вагоном якась дівчина.

Нарешті потяг рушив. Перед очима промайнули кіоски, баби з яблуками (у вагоні страшенно пахне яблуками), промайнув семафор. Потяг вилітає в степ.

Коли місця біля вікон зайнято, я виймаю з ягдташа Горація [3] й перегортаю сторінки. Мій епікурейський [4] настрій цілком відповідає віршам римського поета. Іноді я беру з собою тургенєвські «Нотатки мисливця» [5], але перечитую в них тільки ті абзаци, де автор малює природу. Діалоги я обминаю й обминаю все те, що не відповідає моєму настроєві. Навіть на полюванні я не прислухаюсь до так званих «серйозних» розмов, і все, що я спостерігаю там, все воно світиться крізь рожевий димок моєї безтурботної епікурейської уяви. Сьогодні субота, завтра день відпочинку, і я тікаю від людей.

— Пробачте мені, дорогі друзі,— думаю я.— Але дозвольте забути про вас.

Потяг розриває простори й летить. Нарешті я бачу, що біля правого вікна звільнилось місце, і я поспішаю туди. Я притиснув чоло до скла й дивлюся в степ. Сонце пливе кудись за ярки, і спокійні кургани стережуть спокій безмежності.

Тоді надходить задума, і переді мною виростає наш посьолок, батько-мисливець і той прекрасний вечір, коли я в перший раз поїхав з ним на полювання. Пам'ятаю, ми приїхали на луки вночі. Я думав, що це «Бєжин луг» [6]. Десь хропли коні. Наша підвода зупинилась в комишах. Кобилу випустили на пашу, а самі лягли на віз. Я довго не спав. Були мільярди зір, і я довго мріяв і дивився в небо. Потім я заснув. Сон був короткий і тривожний. А розбудив мене постріл. Батько вже стояв у комишах і зустрічав вранішній переліт. Парувала ріка, й десь загорався світанок. Пам'ятаю, я хотів тоді умерти — так прекрасно було й так билось моє молоде серце.

Але все це так давно було! Батько давно вже лежить у могилі, посьолок навіки зник з мого горизонту, і мені залишається тільки згадувати їх. Та й згадувати мені треба обережно, щоб хтось не помітив. Моя путь уже теж заламується до могили.

Нарешті потяг затримує ходу: попереду нас перша вілла й півстанок. Я одриваюсь від скла й сідаю на своє місце. Нелі положила лапу на свою голову й уважно дивиться на мене. Метушаться мисливці й біжать до дверей. Потяг зупинивси.

— Вілла Стаховського! — кричить кондуктор.

Вилітають постаті — люди, собаки, вилітають клунки, і знову свисток. Потяг рушив, і знову біжать поля, луки й обрії.

На кожному півстанку лишається кілька мисливців. Що далі, то більше порожніє вагон. Я їду на дальній півстанок, на лиманські озера.

Напроти мене мовчки сидять селяни (в наш вагон уже заходять і сторонні люди). Тоді я звертаюсь до них, і ми перекидаємось словами. Вони дивляться суворо й похмуро, і я почуваю себе ніяково, бо мені вже здається, що я в їхніх очах зайва людина, яка зовсім непотрібна суспільству і т. д. і т. інш. Але я поспішаю одігнати від себе ці думки й переконую себе, що це зовсім не так.

І от наближається лиман. Нелі хвилюється, і я здіймаю її з верхньої полки. Сонце ще стоїть на два метри від горизонту, і на вечірній переліт ми, очевидно, встигнемо. Ми зустрінемо його десь у дорозі, на степових озерах.

— Ви де будете? — питає мене якийсь мисливець.

— На Троватому! — відповідаю я.

Діалоги коротенькі, бо тепер уже не до розмов. Тільки маленький робітник із старенькою шомполкою ще регоче на ввесь вагон і з захопленням розповідає, як він сварився із жінкою перед виїздом. Вона, мовляв, страшенно репетує й завжди не пускає його. Біля робітника стоїть його синок і усміхається. Ця парочка мене завжди зворушує. Але, коли потяг прогримить залізничним мостом, я вже збираюсь і спішу на ганок.

Нарешті замаячив і наш півстанок. Потяг пішов поволі й зупинився. Ми висипаємо на перон. За станційними будівлями вже стоять підводи, і тихо іржуть коні. Частина мисливців почвалала пішки, частина сідає на вози й їде на лиман.

Мене завжди зустрічає бабуся із мисливської хати.

— Ах ти, моє соколятко! — говорить вона й влаштовує на возі сіно.

Я тисну бабусі руку, розпитую, що, як і сідаю на воза. Туди ж плигає й Нелі. Ми рушаємо в степ. Рушають і інші підводи — з криком, гамом і піснями. Потяг заревів в останній раз. Потім майнув чорним хвостом і зник за поворотом. Станція осиротіла. Але я ще поглядаю на неї. Інші мисливці, очевидно, не цікавляться цим забутим степовим півстанком. Мене ж він завжди тривожить і викликає багато спогадів. Я взагалі не можу спокійно дивитись на станцію, бо по станціях пройшла вся буря горожанської війни. На станціях так недавно люди вміли вмирати, і вони вміли так надзвичайно жити.

— Ну, розказуй, синку, що там у вас у городі,— каже бабуся й тут же, не дочекавшись мого оповідання, починає виливати свої селянські болі й радості.

— Ну, а як же дід Зідул? — питаю я про її чоловіка.

Що ж Зідул? Зідул, мовляв, шкандибає потроху. Вчора був там-то, сьогодні їздив по сіно. Приходила сваха, трохи випили. І бабуся регоче. Вона теж любить випити, і особливо в компанії.

Тоді переді мною виростають милі й далекі постаті Пульхерії Іванівни й Афанасія Івановича [7], що так тривожили колись Гоголя. Я думаю, що ці постаті безсмертні й що Зідул і бабуся — це тільки варіації одного і того ж типу. Навколо нас фантастичний степ. Гостро пахнуть бур'яни. Бабуся поганяє коника.

Тоді я бачу мертві краї, «старосвітських поміщиків» і гоголівських старичків. Я бачу Пульхерію Іванівну, Афанасія Івановича і їхній домик. Він стоїть тепер (чомусь) над кручею. Внизу духмяна ріка, далі піски, як нова Сахара [8]. Збоку стоять Сорочинці [9] — ті краї, де блукала колись «червона свитка» [10]. Ліворуч — сам славетний Миргород. Коли ясна погода, за кучугурами, крізь марево, гоголівський край як на долоні.

Мені здається, що я теж бував у Афанасія Івановича. Тут живе тепер його якась троюрідна праправнучка. Вона глуха, столітня й тихо доживає вік, і домик теж похилився під вагою віків — от-от завалиться. Праправнучку не зачепили наші осінні мятежі. Тільки там, у старій халупі з химерною вивіскою «Сільська рада» та в бур'янах на майдані метушиться чуже життя — то піонери і якісь ще комольці тривожать старосвітську мертвоту. І чути — ще повелись комісари. Але не з тих часів, коли в ніч під Різдво чорт сховав місяць у кишеню, а зовсім інші, незнані. До Афанасія Івановича, власне, до його глухої праправнучки (старичка давно-давно нема, тільки чебрець на могилі пахне), приходить зрідка десятник. Проте й він зветься тепер сільським виконавцем. Біжить коник. Бабуся раптом заспівала. Вона заспівала своїм старечим голосом:

Ой на горі та женці жнуть,
А попід горою, попід зеленою козаки йдуть...

Тоді переді мною знову виростають забуті постаті й деталі. Я бачу древні етажерки, що на них під густим серпанком пилу лежать старовинні пожовклі книги, чую, як хрипить годинник своєю старовинною зозулею. Чи не Пульхерія Іванівна так тепло глянула на мене? Чи не Афанасій Іванович киває і мені з вогкого кутка?..

— Чиї це дині так запахли мені? — думаю я.

Ми їхали повз баштан. Загавкав собака, і я прокинувся від задуми. Моя бабуся аж заливається своєю піснею. Попереду нас маячать підводи.

Ми вже проїхали верстви три, і я прошу бабусю зупинити коня. Вона зупиняє, і ми з Нелі йдемо вбік. Ми наказали нашій бабусі зробити нам вечерю й зустріти нас на порозі своєї хатки. Відци до лиману дві верстви, і ми з Нелі дійдемо пішки. Зараз ми йдемо на степове озерце, що праворуч, і там постоїмо на вечірньому перельоті. Ми йдемо на надплесне, що його вже тепер нема. Як і багато степових озер, воно навіки зникло з мого мисливського горизонту. Щороку я гублю радісні води, а за ними всихають і рештки струнких комишів та пишних осок. І на мою вразливу душу злітають метелики жури, бо ж так недавно, так недавно все це було.

Я любив зустрічати вечірні перельоти на цьому озері. Коли на дальню ріку спадали липкі тумани й води тихо парували на захід, тоді вогняна куля прекрасного сонця пливла за ліси — туди, за Атлантику, за океан. Надходив вечір. Моя старосвітська бабуся годувала мене кавунами. Я брав рушницю і йшов у степ. Дорога бігла повз табір вітряків, минала цвинтар і пересікала даль біля багаття, що раптом спалахувало серед степу. Тоді на глухому півстанку кричав паровик, і пролітала стьожка огнів. Нарешті надходило надплесне. Я стягував на ботфортах ремні й брів у болото. Сторожова стоянка була на сході, так що переді мною стояло все озеро, і було воно в багрянцях вечорової зорі. Над озером пливла м'яка й тендітна тиша. І тоді в селі дзвонили до вечірні. На небі вже булькали зорі, і із степу йшов легкий димок пожарища. Починався переліт. Таємними кажанами носились над водою чирята. Моя «бельгійка» раз у раз розривала пострілом матовий присмерк...

Це були чудові вечори, і я їх ніколи не забуду. Але надплесне вже давно висохло. Вже давно там, де пахли осоки й своїм запахом викликали химерні асоціації, вже давно там ріже землю прозаїчний і могутній трактор. І тільки я, як невгамовний дон Квізадо [11], все шукаю нових ілюзій до нових невідомих берегів.

. . . .

...Нелі захвилювалась і раптом зробила стійку. Зірвався перепел. Я вистрілив і промазав. Нелі повернула голову й докірливо подивилась на мене. Вона так докірливо дивиться на мене, що я мимоволі переводжу очі в інший бік: мені соромно. О, Нелі вміє присоромити свого двоногого товариша!.. Тоді ми йдемо до озера мовчки. Я ніяк не наважусь поласкати свою суку, а вона теж почуває себе ніяково. І тільки другий вдалий постріл остаточно помирить нас.

Сонце вже лежить на горизонті грандіозною червоною трояндою і збирається на ночівлю. По степу метушаться маленькі вітерці. З далекого села зрідка долітають парубочі й дівочі вигуки.

— Бац! Бац! — чую я навкруги.

Потім сонце ховається, і тільки ледве помітний слід його залишається на заході. Я ще кілька разів «промазав», але я вже не бачу очей моєї Нелі, і до того ж на ягдташі мені висить двоє чирят. І потім я давно вже не стежу за перельотом — я слухаю степ. Постріли рідіють, і нарешті їх не чути. Перельот скінчився. Наді мною стоїть зоряне небо, і десь блимають степові огні.

— Нелі! — кличу я суку, і ми поволі йдемо до лиману — туди, де нас зустріне бабуся і її пахуча вечеря.

Дві верстви ми проходимо скоро. От уже ми дійшли оселі й бредемо глухою вулицею. Гавкають собаки, по хатах жевріють каганці. Ми обминаємо старовинну козацьку церкву. Десь кахикають парубки й верещать під повітками дівчата.

Нарешті ми бачимо хату наших старосвітських друзів. Біля хвіртки нас зустрічає дідусь Зідул.

— Здрастуйте! — каже він.— З качками вас... Чи, може, не пощастило?

Я передаю йому двох чирят. Але він хитає головою і скаржиться: раніш, бувало, як зробиш один постріл — то й десять качок, а тепер тільки порох переводиш. Це — традиційна зустріч, і я на неї, як завжди, «підтакую».

Тоді ми йдемо до хати, і на порозі нас зустрічає бабуся. В хаті пахне смачним борщем. Я виймаю з ягдташа фляжку з горілкою, і ми сідаємо вечеряти. Зідул інформує мене, як стоїть справа з лиманськими озерами. Завжди буває так, що «вчора» було страшенно багато дичини, а сьогодні «щось» мало. Тоді я питаю, скільки ж Зідул «вчора взяв». Дід зітхає й каже:

— Та одного поганенького куличка.

— В чому ж справа? — питаю я.

А справа, бачите, в тому, що йому вже перестали очі служити. З такими очима, мовляв, багато не вб'єш. Потім він розповідає мені кілька мисливських анекдотів. Ці анекдоти я чую вже в сотий раз, але я їх вислухав і тепер з охотою. Зідул завжди розповідає їх як правду, і мені хочеться йому вірити. Мені так хочеться вірити, що нарешті й вірю.

— Це ж така наївна брехня, і стільки в ній дитячої правди,— думаю я парадоксами.

Нарешті фляжка моя порожня. До мене тиснеться Нелі, і я їй кидаю два шматочки м'яса. Вона з подякою дивиться на мене й лягає біля моїх ніг.

На дзвіниці дзвонар б'є одинадцять. Тоді бабуся вносить у кімнату солому, і я лягаю на ній. Завтра, ледве засіріє, Зідул підійде до мене й скаже підводитись. Ми заберемо рушниці й помандруємо на озера. А сьогодні я лежу на соломі, і мої мислі пливуть по хатці моїх старосвітських друзів.

— У чому справа? — думаю я.— Чому я з такою світлою радістю їду сюди?

Але відповіді я не найду. В кутку вистукує цвіркун, десь на вулиці співають дівчата — і все це як якась дитяча казка. Мислі мені в'ялють, і я починаю засинати. І тоді приходить мені мисль, що мої старосвітські друзі просто туман фантастики, що вони зовсім не живі люди, що це тільки тіні справжньої людини.

— Цебто? — знову запитую себе.— Виходить, що мій відпочинок — це не що інше, як порожнє й мертве місце в моєму коротенькому житті?

Але й тепер я не найду відповіді. Мислі мені зовсім зів'яли. Збоку шарудить солома — очевидно, кошеня блукає по хаті. Крізь сон я бачу клаптик зоряного неба й лежачі силуети моїх старосвітських друзів...

...Але на світанку я підводжуся бадьорий і веселий і з надією дивлюся на бабусю й Зідула.

— Ну, Нелі, сьогодні пополюємо на славу,— кажу я ірландці, і ми йдемо за дідом. Нас випроваджає, як і завжди, наша мила бабуся. Тоді кричать півні й стихають парубочі вигуки.

Зітхає півтемрява. Ми довго йдемо вуличками. Зідул пахтить люлькою й мовчить. Нас обминають хатки, повітки. Дене-де знову жевріють каганці. Нарешті ми виходимо в степ, і тоді перед нами блищить матове срібло озер. Ми вже на лимані. За кілька хвилин я буду з Нелі різати човном тиху поверхню комишуватих вод.

— А ранок добрий! — каже Зідул.— Качки підуть із сходу.

Тоді десь уже розривається постріл, і луна біжить на озера. Ми прискорюємо крок. Свіжий вітерець ласкає наші обличчя. Нарешті під ногами забулькало. Мій старосвітський друг передає мені весло, кладе в човен солому, і за хвилину я на воді.

Десь просвистіли чирята. Десь закричав кулик. Нелі тихо заверещала. Тоді я глибоко, на всі легені, зітхаю й починаю свою напівфантастичну путь.

МИСЛИВСЬКІ ОПОВІДАННЯ ДОБРОДІЯ СТЕПЧУКА

— Я, як і всякий мисливець, безперечний поет,— нарешті, порушив тишу добродій Степчук, мешканець того ж таки будинку, що в ньому живу й я.— Але, як і всякий поет, я трошки

фантазер і трошки Мюнхгаузен[1]. Отже, розпочинаючи серію своїх мисливських оповідань, я і тепер прошу вас слухати мене уважно і не перешкоджувати мені вигуками «брехня».

Ми — кілька дівчат і хлопців — поспішили запевнити добродія Степчука, що він і на цей раз буде задоволений з своїх слухачів, і, запевнивши, зробили з своїх тіл таке тісне коло, що коли б наш оповідач схотів раптом проти нашої волі покинути нас, то йому б це ніяк не вдалося.

— Перше своє оповідання,— сказав добродій Степчук,— я назвав би «шилихвіст». Чому саме «шилихвіст», а не якось інакше — ви зараз почуєте.

1. ШИЛИХВІСТ

На Лиманській Ямці кінчався вечірній переліт. Правда, сонце тільки-но загорнулось останнім валом завітрякового темного обрію, але для мене ясно було, що сьогодні наді мною вже не просвистить жодна зграя чирят. Сьогодні тяга почалася раненько, і все, що на моє мисливське око мусило летіти з лиману — все вже летіло і... пролетіло. Ясніше кажучи, я того вечора добре «мазав». Так, можна сказати, «мазав», що навіть і досі ніяково почуваю себе. Так «мазав», що, будучи людиною з дуже маленькими забобонами, я все-таки не втерпів і безнадійно вирішив: «безперечно мою рушницю зачаровано якимсь поганим оком».

Як бачите, невдача на такого романтичного складу мисливця, як я, таки добре впливає. Коли приходиш до таких вищезгаданих, можна сказати, середньовічних забобонів, то, очевидно, кожний свій невдалий постріл розцінюєш як мало не світову катастрофу. Але чи можу я сказати, що ці ж таки невдачі тримають мене в поганому настрої довгий час? Ні в якому разі! Спершу, як і треба чекати, я страшенно хвилююсь, спершу я енергійно лаю себе, свою рушницю і зовсім невинних качок, але потім, коли переліт скінчиться, я одразу заспокоюсь і, нарешті, остаточно примирюсь зі своєю невдачею. Допомагає мені в цьому завжди природа.

На цей раз, себто цього пам'ятного перельоту, заспокоїла мене вона ж таки. Над озером зупинився такий чудовий вечір, що я вже ніяк не міг гніватись ні на себе, ні на рушницю, ні на качок.

Та й справді: як я буду гніватись, коли з мого звичайнісінького човна, що стоїть серед звичайних осок, іде така надзвичайна поверхня срібно-золотого озера! Як я буду обурюватись, коли в груди мені ллється таке запашне повітря, що не треба тоді найкращих коштовних вин! Як я буду лаятись, коли моя

лайка відгукнеться в потойбічному гаю такою мало не земною луною!

На полювання я приїхав у буденний день, так що, крім мене, на Ямці нікого не було. Отже, я залишився господарем становища не тільки на час перельоту, але й на час післяперелітного споглядання. Навіть місцеві сільські мисливці не перешкоджали мені: ні звуком пострілу, ні голосними розмовами та вигуками, ні настирливими плямами своїх фігур, що вже давно чекають мене на березі зі своїми, можна сказати, не зовсім приємними і зовсім безглуздими запитаннями: «Чого ж це ви сьогодні так мазали?». Словом, я дістав цілковиту можливість не квапитись із від'їздом і сидіти та мріяти на човні аж поки остаточно стемніє. Правда, мені ще жевріла в грудях надія, що якийсь одиночка-крижень чи то самотній чирок таки нарветься на мене і я матиму задоволення ще раз, принаймні, вистрілити. Але правда і те, що не тільки ця надія, але й всі фарби й звуки цього надзвичайного вечора не затримали б мене тут, коли б я знав, яка, висловлюючись нашим мисливським жаргоном, «історійка» підчікувала мене.

А втім, не буду забігати вперед. Давайте все пустимо по черзі, не забуваючи навіть деталей, бо в противному разі «історійка» не справить на вас того — скажу одверто — чималого враження, що його вона справила на мене.

Повісивши свою готову до пострілу безкурківку на плече, я вийняв портсигар і запалив папіросу. Ледве помітний вітрець підхопив димок і поніс його на схід. Якісь дві хвилини я дивився на захід — у той бік, де на поверхні срібного озера танули ніжно-рожеві смуги, що їх залишило багате на золото сонце, ховаючись у потойбічних краях темного обрію; спершу, я якийсь час дивився в той бік, де на сторожі озер маячили силуети задумливих вітряків, де одиноко палахкотіло якесь степове багаття, а крізь нього миготіли гурти рогатої худоби зі своїми завжди ідилічними пастушками. Потім я став лицем до лиману.

Лиман погасав зі своїм вечірнім сходом. Небо наді мною було ще світло-голубе і повітря прозоре, але на великі лиманські води вже насувалася важка, поки що синя (в майбутньому чорна) нічна тінь. Хуторок, що стоїть над озером праворуч, потроху танув у просторах, і можна було чекати, що за якісь півгодини він зовсім зникне з очей. На селі завзято гавкали собаки, мукали корови, і вже чути було, як місцеві дівчата то тут, то там робили спроби розпочати гуртових пісень.

Допаливши цигарку, я знову взяв рушницю в руки і, прислухаючись та пильно вдивляючись у небо, продовжував чекати. Божественний вечір не остаточно заворожив мене

своїми фарбами й звуками: принаймні, підсвідомо я досі не розлучався з надією ще разочок вистрілити по якійсь качці.

І я таки вистрілив. Як вистрілив — це буде видно далі, а поки що дозвольте трохи ухилитись убік.

Я, запевняю вас, ніколи не заперечую того твердження, що серед мисливців різні бувають стрільці: погані, гарні, середні і т. д. Я, звичайно, не заперечую й того, що гарний стрілець більше вбиває дичини, ніж поганий. Але я рішуче буду відстоювати ту думку, що і вдачі, і невдачі, і поганого, і гарного мисливця завжди ідуть під знаком мало не фатального випадку, який з'ясувати можна було б тільки при дуже старанному вивченні далеких причин, малопомітними нитками зв'язаних з цим випадком. Я сам не раз бачив, як призери стенду і досвідчені мисливці ганебно «пуделяли» в той час, як у тих же самих умовах слабенькі «берданочники» без промаху збивали одна за одною по кілька штук качок. Правда, це не більш як випадки, але такі випадки все-таки мають місце в нашому мисливському житті, отже, треба думати, ви не здивуєтесь і тому випадкові, що до нього я, нарешті, підійшов.

Вдивляючись пильно в східне небо лиману, я раптом почув свист. Десь недалеко, можливо над моєю головою, летіла качка. Летів, напевне, крижень. Саме тому крижень, що серце мені надто вже хутко забилось, по-друге, тому, що свист був порівнюючи різкий і навіть важкенький. Сказати, що в цей момент було вже зовсім темно, я не можу, але й сподіватися побачити дичину я теж не міг. Коли ви мисливець, то ви добре знаєте, що в ту пору, коли зайде сонце і коли на озері вже тануть його блідо-рожеві смуги,— в цю пору тільки дуже бистре і надзвичайно сильне око може здаля схопити летючу качку. Я такого ока, на жаль, не маю і тому, почувши свист, недовго думаючи і нікуди не націляючись, зробив дуплет із своєї безкурківки. Над спокійним вечірнім озером розтявся грім двох пострілів, і на воду, недалеко від мене, щось шльопнулось.

Ну, я вже цього ніяк не чекав! Як і належить серцеві в таких випадках, воно, серце, закалатало від радості так, що я ледве-ледве не вивернувся з човна. В небі я нічого не бачив, але тепер на воді вже маячила качка. І то не якийсь чирок, а по меншій мірі — крижень. Правда, цей «крижень» був підбитий, очевидно, на крило, бо, опам'ятавшись і повертівши головою, почав пливти від мене, але я зараз же заложив у набійник нового набоя і негайно ж почав його добивати.

Раз, два! «Крижень» пливе. Три, чотири! «Крижень» пливе. П'ять, шість! «Крижень» пливе.

Ви, мабуть, принаймні в душі, смієтесь з мене. Ви, очевидно, вже вважаєте мене за дуже поганого стрільця. Але ви і помиляєтесь, і зовсім даремно смієтесь. Я не такий уже поганий стрілець, як це може здатися комусь (це можуть посвідчити навіть мої вороги із кола «мисливських друзів»), а справа в тому, що такі «випадки» і справді трапляються зі всіма «гарячими» мисливцями. Замість того, щоб спокійно націлитись і добити дичину, «гарячий» мисливець бухкає в повітря з цілковитою певністю, що він стріляє в качку.

Коли я схопив ладівницю, щоб витягти з неї два нові набої, я не тільки побачив, що мій «крижень» від мене не менш уже як на 150 кроків, але й з досадою переконався, що ладівниця моя порожня. Виявилося, що я за один переліт вистріляв стільки набоїв, скільки іншого разу в мене хватило б на кілька перельотів, і виявилося, що мені нічого іншого не залишається, як положити рушницю в човна й, узявши в руки весло, ловити «крижня» руками.

Я так і зробив. Вмить мій човен вискочив із осок, і я вже був на чистій поверхні озера. Почалися шалені перегони. Підбита качка, побачивши, що за нею женуться, напружила всі свої сили й, перелякано озираючись, помчалась від мене. (Зрідка вона робила спроби пірнути, але це їй чомусь не вдалося: очевидно, перебите крило невдало заломилося й перешкоджало їй.) За качкою мчався я на своєму човні. Сили були не рівні, і за якісь кілька хвилин я таки наздогнав свою жертву. Враз качка опинилась у мене на колінах, і я побачив, що це був прекрасний з лебединою шиєю екземпляр тієї породи, яку ми звемо шилихвостами. Я і справді не помилився: шилихвіст був з перебитим і саме невдало для нього заломленим крилом.

Жалість у мисливця до дичини прокидається тоді, коли ця дичина безпомічно лежить у нього на колінах, скажімо, і перелякано крутить головою. Але в таких випадках з жалістю приходить і досада: «Яка шкода, що я її одразу не вбив! Ну, що я, мовляв, тепер буду робити з нею?»

І мій шилихвіст сидів на моїх колінах, і мій шилихвіст крутив перелякано голівкою. Словом, і для мене прийшла морока. Залишити шилихвоста живим для того, припустимо, щоб віддати його до зоологічного саду, я ніяк не міг: до Харкова я повертався за кілька днів, і качка без відповідного догляду обов'язково здохла б,— потім я й не хотів везти її в такому вигляді: поранена дичина завжди викликає в мені почуття ніяковості перед самим собою. Значить, я мусив її добивати.

Але й добивати птицю, доводжу до вашого відома, теж не легка процедура. Вихопити з її крила пір'їну, скажімо, і, найшовши на її голові т[ак] зв[аний] «мозжичок», проколоти його цією пір'їною — це найкращий засіб бистро покінчити

з муками жертви. На великий жаль, я цим засобом погано володію, і тому мені залишалось одне і найгірше: взяти шилихвоста за ноги і, розмахнувшись ним, розбити його голівку об борт свого каюка. Іншими словами, я мусив негайно взяти на себе роль своєрідного ката. Саме роль ката, а не якоїсь домашньої хазяйки, бо одна справа різати, скажімо, курку і зовсім інша добивати ту птицю, що ще так недавно вільно мчалась під небом, що ще так недавно пурхала в ранкових соняшних комишах.

Ах, Боже мій, як це неприємно! Як неприємно виступати в такій ролі! Схопивши все-таки за ніжки прекрасного шилихвоста, я зі всієї сили вдарив його голівкою об борт. Вдарив і кинув птицю в човен. Шилихвіст стрепенувся, кілька разів здригнув ніжками і — стих. Я з полегшенням відкинув своє волосся назад і запалив нову папіросу.

Рожеві смуги від далекого сонця вже догоріли. Синя тінь ночі насунулась з лиману і розтягнулась на водах Ямки. Хутір зовсім зник з очей, і лиманські озера ледве-ледве маячили мені своїм сріблом. Багаття, що в степу, зацвіло буйним вогнем і на південному небі зупинилась заграва від якогось далекого пожару. По всіх кінцях села заметушилися співи гуртових пісень. Звичайні осоки причаїлись по своїх закутках і суворо випроводжали мій човен. Прокинулись таємничі шелести і звуки, що про них уже багато писалося і що все-таки завжди тривожать душу якимись неясними, напівзабутими спогадами. То тут, то там булькала в воді риба і примушувала раз у раз здригатися й озиратися.

До берега не так було далеко. Але я, рушивши до нього, якось непомітно для себе відбився в бік і раптом наскочив на обміль. Зробивши кілька спроб одштовхнутися від єрчика, я побачив, що заліз ще в більше багно. Залишалось встати з човна і взяти його «на буксир». Так було й зроблено: піднявши повище халяви своїх ботфортів, я шугнув ними в болото і взявся за борти.

Раптом у моєму човні щось заворушилось. Я зиркнув і побачив: шилихвіст, що я йому, як мені здалось тоді, зовсім розтрощив голову, шилихвіст, що на моїх очах уже конав в останніх конвульсіях,— цей шилихвіст сидів на моєму ягдташі і, наче нічого не трапилось, крутив своєю голівкою.

— От тобі й раз,— скривившись, подумав я.— Невже ж я тебе так невдало добив?

Нервово підсмикнувши плече, я в другий раз із силою вдарив його голівкою об борт. І, вдаривши, я подивився: голівку було розтрощено і одне око вилізло качці з орбіти. Я кинув шилихвоста до човна і, вже не дивлячись на нього (стільки в мені накопилось вередливості і до себе, і до цієї процедури), посу-

нувся далі. Деякий час качка тріпотіла, здригалася, потім враз стихла і на цей раз безперечно навіки. Пам'ятаю, як мене раптом ні з того, ні з сього потягнуло подивитись на неї, та пам'ятаю, як якась друга внутрішня сила стримала мої очі, і я знову-таки і не зиркнув на шилихвоста.

Човен враз вискочив до єрчика, і я мусив лізти в нього. Але дивно: я відчув несподівано, що лізти в нього я зовсім не маю охоти. Більше того, я відчув раптом, що я в нього не полізу, що, нарешті, ніяка сила не примусить мене витягти свої ноги із багна і положити їх на чистеньку каюкову солому.

— В чому справа? — запитав я самого себе.— Що це таке? Совість? — Нерозумно! Тоді послідовно треба назавжди відмовитись від полювання, чого я, звичайно, ніколи не зроблю. Страх перед мертвим шилихвостом? — Ще нерозумніш! Як же тоді розуміти цей мій внутрішній стан?

Очевидно, тільки так, що це було не те й не друге — і ні совість, і ні страх. І це в той же час було і те, і друге: і совість, і страх. Нерозумно, що совість? — Це безперечно! Яка ж то совість, коли я, можливо, завтра вранці точнісінько також буду катувати другого шилихвоста... І все-таки десь на споді душі ворушиться щось неясне, страшенно подібне до категорії тих душевних зворушень, що ми їх називаємо «совістю». Ще нерозумніш, що страх? І це безперечно! Який же то страх, коли я напевне знаю, що навіть мертва людина нездібна щось комусь заподіяти, не те що якийсь там мертвий шилихвіст... І все-таки десь на споді душі ворушиться щось неясне, страшенно подібне і до тієї категорії душевних зворушень, що їх ми називаємо «страхом».

На сором мені, я в човен все-таки не сів і продовжував тягти його за борти повз того ж таки єрчика.

На Ямці зовсім стемніло. Десь кричали чирята, десь далеко брехали собаки, а тут під зоряним небом стояла напівтаємнича тиша. Ніде поблизу жодної людини, наче вимерло все озеро і вимерли всі його береги. Ніде ні рибалки, ні мисливця, наче хтось нарочито взявся зіпсувати мені вечір, наче хтось спеціально робив ці напівзагадкові шелести. Я відчув раптом таку самотність, ніби нікого на світі, крім мене, вже давно не існує, ніби в цьому океані напівтемного повітря саме тепер мені й судилося якось трагічно загинути. Навіть ріжок молодика, що по моїх підрахунках мусив уже стояти десь у небі, тепер ніде не блискав, наче й його якась невідома сила зірвала з безсмертного круга й затягла в темну, загадкову безвість.

Човна свого я тягнув дуже енергійно, але, поспішаючи, я знову заліз у таке багно, що скоро примушений був ще раз зупинитися й ще раз стати на відпочинок. Діставши з кишені нову цигарку, я чиркнув сірника. Факрнув огник і... я не

втерпів: я таки подивився на те місце, де мусив був лежати мій з розтрощеною головою мертвий шилихвіст.

— Що за чортовщина! — мало не скрикнув я і озирнувся навкруги: качка і тепер спокійно сиділа на ягдташеві й спокійно дивилася на мене своїм одним чорним оком. (Друге око і справді вискочило їй і висіло біля її закривавленої орбіти.)

Я викинув з рота папіросу і, охоплений нервовою зимницею, враз відчув, що ті почуття, які досі панували в мені, залишають мене і в мені прокидається люта тваринна злість. Прокидається саме та злість, що виникає тільки з безвихідної розпуки. В цьому безсилому, побитому мною шилихвості я раптом пізнав якогось свого давнього ворога, і я відчув, що з ним я мушу зараз остаточно розправитись, що інакше, відчув, нагряне велике нещастя, і я вже ніколи не вилізу з цього повного таємничих шелестів болота.

Як смертельно поранений звір, я кинувся до ягдташа. Схопивши качку за ті ж таки ніжки, я безумно замотав її голівку ударами об борт. Я її добивав так, що аж пір'я летіло навкруги, я її добивав так, що від неї могло тільки нічого залишитись. І все-таки коли я кидав шилихвоста до човна, то і тепер мені ввижалося, що він живий, що і тепер він тріпотить крилами, і мені здавалося, що я його ніколи не доб'ю.

Я бив, бив і бив. Я збожеволів. Я бив, бив і бив.

Нарешті, лють моя дійшла до останньої межі, і я відчув, що побороти шилихвоста не можу. Я переконався, що шилихвіст безсмертний і ніколи не злізе з мого ягдташа. Я переконався, що він завжди буде дивитись на мене своїм холодним чорним оком. Страх пройняв усю мою істоту. Це вже був той тваринний страх, що від нього тільки один крок до божевілля. Тоді я схопив рушницю й, покинувши човна, як безумний, кинувсь навпростець.

Там, де мені дозволяло болото, я біг до берега звичайним людським бігом, а там, де я загрузав мало не по пояс, я біг на четвереньках. На березі я був за якісь п'ять хвилин. Але, коли я вискочив на дорогу й кинувся до села, на сході раптом метнулась вогняна блискавиця і, роздерши небо, потрясла озеро різким улюлюкаючим ударом грому. Тоді ще більший жах охопив мене, і я вже не пам'ятаю, як добіг до села.

. . . .

На другий день, коли вже сонце стояло височенько, я пішов до Ямки. В осоках, на східному боці, я побачив свій човен, а біля нього рибалку.

— Це не ваші тут причандали? — крикнув він мені, показуючи рукою на ягдташ.

— Мої,— відповів я.— Будь ласка, заберіть їх, а то йти з берега дуже грузько.

— Та тут ще лежить і качка... Боже мій, як її побито,— сказав селянин і похилився на борт.

«Ще б пак!» — подумав я і мовчки пішов до тієї затоки, що в неї мусив в'їхати рибалчин човен.— Ще б пак! — промовив я й замислився.

. . . .

— На цьому я й кінчаю своє перше оповідання,— помовчавши, сказав д[оброд]ій Степчук.— Друге оповідання теж про втечу, і я назвав би його «Бекаси». Отже, слухайте далі...

II. БЕКАСИ

Гарячого сонячного дня бекас любить сидіти на степових болотах. Сидить він там дуже міцно і виявляє неабияку хоробрість. Ані пастушки, ані корови, що тут же топчуться біля нього, не лякають його. Більше того, у великій кількості саме в таких людних місцях він і буває.

Вищеподані спостереження про названу дичину можна зробити, звичайно, в тому випадкові, коли не взяти до уваги, що справа ходить не стільки про бекасину любов, скільки про бекасине нещастя. Як і всяка інша дичина, бекас любить саме «порожні» болота. Але, на жаль, таких боліт у наших краях так мало залишилося, що, шукаючи бекасиного полювання і найшовши його на якомусь напівсухому озері, засіяному чередою меланхолійних корів, принаймні молодий мисливець думає, що саме в людних місцях бекас і тримається.

Так багато років тому думав і я. І, думаючи так, я не тільки не шукав «порожніх» боліт, а навпаки: я ліз полювати саме туди, де мало не біля кожного «баранця», як сторож, стояла корова. Саме тому й того пам'ятного дня я вийшов зі своєю безкурківкою не кудись там на безлюддя, а до Сухого Лимана.

Це було приблизно о 1-й годині дня. Сонце, скажу я вам, палило голову немилосердно. Всюди, хоч куди гляне око, тремтіли димки тендітного леготу. Золотий степ виблискував буйними хлібами. Там, де селяни зрізали жито косами й косарками та складали їх у копи,— там стояли одинокі вози і маячили самотні коні. Гарячі соняшники то тут, то там вишикувались в окремі ділянки й задумливо посхиляли свої жовті голови. Над степом, в прозорому повітрі, ширяли хижаки. Зрідка то один, то другий із них блискавично кидався на землю й зникав у хлібах.

Я йшов по курній дорозі, не поспішаючи, бо духота і без моїх зусиль давала про себе знати: раз у раз я виймав хустку і витирав нею своє спітніле чоло. Я вже давно обминув останні

вітряки, що досить далеченько відлетіли від села, але мені залишилося пройти ще добрих півтори версти. Щоб не перевтомитися, я вирішив сісти на зеленому обніжкові й трохи відпочити.

На бекасів добрі мисливці ходять з не менш добрими собаками. Тільки з якимсь «польовиком» і можна в смак пополювати цю дичину. Я того часу хоч і мав пойнтерка, але, на жаль, погано дресированого, так що ніяк не міг відважитись взяти його на відповідальну роботу. І, сівши на обніжок, я саме про «польовичка» й почав мріяти.

Раптом мій погляд упав на крапку в далеких хлібах. Не довго розглядаючи, я одразу ж пізнав у ній собаку.

«Собачка! — з сумом подумав я, маючи на увазі «польовичка» і зовсім не припускаючи, що саме про цього конкретного собаку в далеких хлібах мені і слід було подумати тоді.— Собачка!»

Відпочивши трохи, я підвівся, поправив на собі ладівницю і знову помандрував по курній дорозі. На місці призначення я мусив бути за якісь кілька хвилин.

На Сухому Лиманові, коли я підійшов до нього, і справді паслася велика череда корів. Меланхолійні тварини, вгрузаючи по живіт у болото, рухались у різних напрямках, висмикуючи на ходу зелену травичку. По берегах болота картинно купчились гуртки сільських пастушків. Зрідка то один, то другий із них з вигуком «а-гей!» скидав штанці і, кинувшись до якоїсь корови, нагонив її на краще пасовисько. Скрикнувши, вони мчались кудись своїм кривим льотом. Боятися, що хлоп'ята полякають мені всю дичину, не приходилось, бо я бачив, як тут же, на місце зляканих, козиряли з голубої височини нові бекаси, і бачив, що козиряло їх так багато, що тільки подавай і подавай набоїв.

Пастушки, уздрівши мисливця, завжди вважають за свій обов'язок збігтися до нього і, погомонівши з ним про дичину, про мисливський стан болота, попрохати порожній набій, сірничка чи то навіть папіроску. Скоро і біля мене були вони, скоро і ми розмовляли на різні мисливські теми.

Зі слів моїх юних співбесідників усе було добре: «баранців» як написано, і навіть по деяких плесах зрідка сідають качки. Погано було тільки те, що відігнати корів від наміченого мною місця вони не хотіли. Набоїв порожніх я не мав, не мав, на жаль, і дрібних грошей, а папірос я ніколи не даю дітям. Але ще гірше було те, що (я лише тепер примітив це) корови перешкоджали моєму пострілові не тільки на наміченій мною бекасиній ділянці, а і взагалі — на всьому озері. Вони так розповзлися по болоту, що не було жодного місця, де можна було б стріляти, не ризикуючи зачепити якусь теличку.

Це мені одразу зіпсувало настрій. Повертатися додому я не мав охоти, але й полювати на такому «затовареному» болоті теж було ризиковано. Захопившись, легко було сипнути шротом в якусь корову і зовсім нелегко було влучити в бекаса. Як би там не було, але я не втерпів і рішуче поліз у болото. Маневруючи між тваринами, я й не помітив, як мало не добрів до протилежного берега. За весь цей час я тільки один раз вистрілив, хоч з-під ніг мені зірвалося не менш, як штук п'ятдесят бекасів. Постріл був, як і треба було чекати, невдалий, бо в той момент, коли я брав рушницю «на скидку», шургнув однією ногою в таке багно, що потім ледве-ледве з нього виліз.

«Ні, мені таки сьогодні остаточно не везе!» — подумав я і, набачивши горбок, зліз на нього трохи відпочити: піт градом лився з мого обличчя.

Це була та година гарячого літнього дня, коли сонце, зупинившись у зеніті, з такою енергією палить землю своїми вогняними проміннями, що тільки мисливці добровільно витримують його. І справді: крім корів і пастушків, що сонно поглядали на мене, я нікого поблизу не побачив. Степ був порожній, принаймні, в поле мого зору тепер не попадали навіть ті селяни, що десь працювали в хлібах. Степ був до того порожній, що навіть якось неприємно було. І неприємно саме тому, що в цій глухій тиші, яка зрідка злегка подзвонювала своєю порожнечею, я, занадто емоційна людина, раптом ні з того, ні з сього відчув якусь неясну тривогу. Я зараз не пам'ятаю, про що я думав перед тим, але я пам'ятаю, що це було якраз тоді, коли я страждав на неврастенію.

Мій зіпсований настрій ще більш було зіпсовано. І коли б я не побачив, що товар, нарешті, звільнив мені найближчу ділянку болота, я напевне тут же повернувся б додому. Тепер я зненацька дістав можливість знову брести по болоту, і я побрів.

З криком зірвався бекас і човником кинувся від мене. Я вистрілив.

— Єсть!

На цьому бекасі мені і слід було б скінчити своє полювання. Я повернувся б до села хоч і не в дуже гарному настрої, але в усякому разі і не в зовсім поганому. Та, на жаль, ми нічого не знаємо, що з нами трапиться в найближчому часі, і тому не завжди робимо те, що треба було б робити.

По другому бекасу я мусив стріляти за якусь хвилину в правий бік. Але саме в той останній момент, коли я ледве-ледве не потягнув курок, саме за якусь одну мить до мого пострілу я з жахом побачив, що переді мною не бекас, а один із юних моїх співбесідників, один із пастушків. Тепер мені ясно, як він

попав під мою рушницю: праворуч була корова, що із-за неї він і пішов до мене. Але тоді я нічого не розумів, як не розумів, яким чином я затримав рішучого моменту палець на спускові.

Найжахливіше для мене в полюванні — це та мисль, що «на гріх майстра нема», і це останнє часто так отруює мені найкращі хвилини, що я навіть зрідка думаю про свою, так би мовити, мисливську самоліквідацію.

Уявіть же тепер, як на мене мусив вплинути той випадок, що про нього я допіру розповів. Вистріли я саме в ту мить, коли хотів вистрілити — і весь би заряд моєї шістнадцятки пішов би в живіт хлопчака. Отже, нічого нема дивного, що я, стримавши свій палець на спускові в рішучий момент і відвівши трохи вбік рушницю, далі, в дальшу секунду, знижаючи свою шістнадцятку, відчув слабість не тільки в ногах, але і в руках і машинально натиснув пальцем на «собачку».

Грянув постріл. І в ту ж мить я почув здаля страшенний крик. Я зиркнув і побачив таку картину: в глибині озера збилась купа пастушків і метушилася біля одного, що кричав несамовитим голосом. Пастушки, що були по інших кінцях Сухого Лимана, теж почали збігатися до цієї групи.

Перша мисль, яка прийшла мені в голову, була така: смертельно поранив я хлопчака чи легенько? Я подивився на «свого» пастушка. В його очах я побачив таку розгубленість, що одразу ж вирішив: «Смертельно».

— І все-таки не може бути, щоб смертельно,— тут же, втішаючи себе, заперечував я сам собі.— Кроків, здається, півтораста, може, навіть двісті...

Заперечення вийшло негрунтовним, тим паче, що я добре знав, що «на гріх майстра нема». Знову, отже, прийшлося припустити гірший випадок.

Я стояв серед болота й ніяк не міг рухнутися. Ноги мені буквально підкошувались, одного моменту мені навіть здалося, що я от-от знесилію і впаду в багно.

Так пройшло, очевидно, не менш, як хвилини дві. Нарешті я очутився. І тоді ж, озирнувшись навкруги та побачивши, що поки що біля Сухого Лимана нема жодної дорослої людини, побачивши також, що поранений мною хлопчак віддаляється з кількома своїми товаришами до села, я енергійно заступав до берега.

— Ви гадаєте, що я рушив на допомогу до своєї випадкової жертви?

Нічого подібного! Я рушив у зовсім протилежний бік. Я так розгубився, що не найшов іншого виходу, як тікати від проклятого місця.

Ця втеча була багато ганебніша за першу втечу, за втечу від шилихвоста, але в моєму становищі людина (підкреслюю — людина!), очевидно, і не могла б інакше зробити.

Вискочивши на берег, я кинувся без дороги в степ. Я хотів іти дуже бистро, я хотів мчатися, але свідомість, що моя бистра хода може звернути чиюсь увагу,— ця свідомість примушувала мене якось так цікаво іти, що я йшов, то мало не зупиняючись, то роблячи саженні кроки.

Порожній степ у ці хвилини для мене зовсім спорожнів. Глуха степова тиша передзвонювала таким гнітючим передзвоном, що можна було збожеволіти. Я вже нічого не чув, я відчув тільки, як гарячі краплі сонячних променів боляче крапали на мою голову і як у грудях мені, якраз коло серця, пересувався якийсь величезний камінь. Ні голубого неба, ні димчатих лісів на горизонті, ні картинних вітряків на сільському вигоні — нічого я не бачив. Куди я йшов — я й зараз не знаю. Куди б я прийшов — я теж не знаю. Можна припустити навіть, що я, тікаючи від самого себе (а я таки, очевидно, тікав саме від самого себе), міг би збожеволіти, можна ще щось припустити. Але події (я говорю події, бо тоді я тільки гіперболічно міг мислити) — ті події, що раптом пересікли мені шлях, знову очутили мене.

— Дя-а-дю! — раптом почув я за собою голоси кількох пастушків.

Діти, що за браком дорослих, взялися затримати стрільця-вбивцю, вже наздоганяли мене. Частина повела свого пораненого товариша до села, а ці, очевидно, вирішили доти ступати за мною, аж поки десь ми не здибаємо якогось селянина. Це мене не тільки глибоко схвилювало, але й вивело з того стану душевної порожнечі, що в такі моменти і саме таких людей, як я, і приводить до божевільні. Допіру мій інтелект зовсім не функціонував, допіру я буквально нічим не відрізнявся від якогось ідіотика,— тепер мені мислі заметушилися в голові, і я відчув себе цілком живою людиною. Я вже напружено обмірковував становище, в яке я попав, дякуючи нещасливому випадкові, і я вже шукав виправдання своєму вчинкові.

— Дя-а-дю! — знову почув я за собою голоси тих же пастушків.— Дя-а-дю!

Я не повертався. Я вдавав, що я не чую ніяких голосів і йду собі своєю дорогою так, як йшов до цього часу: трохи поспішаючи. Хай вони, принаймні, поки що думають, що я нічого не знаю. Припустимо, я трохи глухий і трохи короткозорий. Відкіля ж мені відомо, що я підстрелив пастушка? А тим часом я все-таки хоч і поволі, я буду прискорювати свою ходу — доти буду прискорювати, аж поки не надумаю, що мені робити. Погано тільки, що от сонце не дає мені спокою! Ці гарячі краплі таки, мабуть, проб'ють мені череп.

І я поволі прискорюю крок. Я прискорюю, бо, не бачачи хлопчаків, я ясно відчуваю, як вони хутко наближаються до

мене. Але куди ж я дивлюсь? Що я думаю? Хоч це й дивно, а дивлюсь я на синю полоску лісу і на тендітні димки леготу, і думаю я не про те, як мені вийти із трагічного становища, а про те, що і ці димки, і цю синю полоску над далеким лісом на горизонті я вже ніколи не побачу так, як її бачив годину тому і мені стискається серце, і я почуваю страшенний біль.

А втім, ці мої останні думки скоро зникають, бо пастушки знову кличуть мене.

— Дя-а-дю!

Коли б не ці дитячі голоси, я вже зупинився б і, зупинившись, спитав би, чого їм треба від мене, я сказав би їм, що я по суті зовсім невинний, що я багато більше за їх страждаю, що вони не мають жодного морального (морального!) права гнатися за мною. Але що я скажу цим дітям? Що я їм скажу?

В ці хвилини я дуже шкодував, що за мною женуться не дорослі, а маленькі і зовсім фізично не страшні пастушки. І тим більше шкодував, що мені вже соромно було тікати від дітвори, що почуття ніяковості за цю втечу щодалі, то більше ображало мою людську гідність.

Пам'ятаю, переді мною на мить постала така картина: з болота зривається бекас, і, зірвавшись, він раптом з криком зникає десь у голубих просторах. Бекас маленький, непомітний, і всі бекаси маленькі, непомітні. Причаїлись вони по закутках болот, як уламки великого ілюзорного щастя. Але в цей уламок треба обов'язково поцілити, інакше попадеш у корову, а ще гірше — в хлопчака. Тоді буде біль, і затюкають тебе навіть діти.

— Дя-а-дю! — знову почув я за собою голоси пастушків.— Дя-а-дю!

Я вже далі не міг терпіти. Я далі вже не міг тікати. Я раптом зупинився й мужньо вирішив поговорити з хлопчаками. Боятись дітей тут, у порожньому степу, мені й справді не приходиться, а узнати, в чому справа, хоч би для того, щоб краще зорієнтуватися,— зовсім не погано. Припустимо, я вирішу тікати,— хіба ж діти зуміють стати мені на перешкоді?

Пастушки, нарешті, підійшли до мене. Це були хлопчаки дуже маленькі. Найстаршому я одразу ж дав не більше, як дев'ять років. Позираючи на «дядю» з-під лоба, як це роблять сільські діти, вони оточили мене й мовчали.

— Чого вам треба від мене? — в розпуці промовив я.

— Дядю, вбийте собаку! — раптом сказав один з них.

— Собаку? — здивовано спитав я, і тут же відчув прилив до серця тваринної радості.— Якого собаку?

— А того скаженого, що покусав Грицька!

Того скаженого, що покусав Грицька? От тобі й маєш! Тільки тут я зрозумів, що не від шроту мого кричав один із

пастушків, коли я вистрілив, тільки тут я збагнув, чого гналися за мною хлопчаки, і тільки в цей момент я згадав того собаку, що метушився по степу, коли я йшов до Сухого Лимана.

«Боже мій, яка ганьба,— подумав я і сором пройняв усю мою істоту.— Замість того, щоб допомогти дітям, я тікав від них, як найгірший злочинець. Боже мій!»

. . . .

Що ж далі? А далі я мусив якомога скоріше спокутувати свій гріх. Я негайно кинувся в той бік, де мусив блукати скажений собака, але, кинувшись, я тут же зрозумів, що нема мені спокути за цей вчинок не тільки тут, на землі, але й там на легендарному небі. І я притишив ходу.

«Такі вчинки, очевидно, не замолюють,— подумав я,— а вияснюють». Хіба я, скажімо, винний, що я саме так робив, а не інакше? Хіба десь у іншому місці не точнісінько так полюють, полювали чи може будуть полювати мої колеги,— поети тендітного леготу й синіх країв далекого привабливого горизонту, хіба, хіба, хіба?.. Очевидно, від прекрасної Маргарити [2] до хама і циніка Фердищенка [3] тільки один крок. Саме в цьому і... не моє виправдання, а нерозгадані загадки на путях до далекої, невідомої і, безперечно, прекрасної людини.

...— Я скінчив і друге оповідання,— коротко кинув д-ій Степчук.— Чи не маєте охоти вислухати й третє?

— Будь ласка! — сказали ми і подали йому традиційну люльку оповідача.— Будь ласка, шановний добродію!

— Коли так,— промовив д-ій Степчук,— то набирайтесь терпцю ще на кілька хвилин. Своє третє оповідання я назвав би «Вовк».

III. ВОВК

Homo hómini Lupus est *

Я ніколи не відмовляюсь поїхати на облаву, коли знаю, що її добре організовано. Я кажу — не відмовляюсь, бо я страшенно люблю постріляти, а на звіра та ще й на облавах стріляти приходиться дуже мало. Правда, це не значить, що в наших краях повиводились зайці, лисиці тощо — в перші роки після громадянської війни навіть вовків не бракувало нам, це значить, що звіра в нас не так багато, скажімо, як качок чи то бекасів, це значить, що на облавах мисливців буває більше, ніж дичини.

В останніх числах жовтня мене сповістили, що в Чугаїв-

* Людина людині вовк *(лат.)*.— *Ред.*

ському лісі призначено на неділю облаву. За тих років у цьому місяці можна було бити і лисиць, і зайців, але і за тих же років на облавах їх полювати заборонялося. Отже, облаву треба було мислити тільки як облаву на вовків. Словом, перспектива постріляти ще менше всміхалася мені і, отже, тільки узнавши, що добрі організатори взялися за цю справу, я міг підтримати, як то кажуть, компанію й вирушити до 272 роз'їзду.

У Чугаївці, в найближчому до облави селі, ми були вночі, а коли рушили до лісу, то вже починався невеселий осінній світанок. Холодне сонце випливало з-за обрію біля лісових озер, що на них я й мої товариші полювали на качок, і, значить, треба було припускати, що ми встигнемо зробити два загони. Хвилювали нас тільки думки про гучків-селян. Хоч вовки і дуже тривожили околичні села, хоч мешканці цих сіл і скаржились на звіра, хоч вони завжди й закликали мисливців допомогти їм у боротьбі проти вовків, але коли ті ж такі мисливці приїздили і заявляли, що без гучків полювання не можна організувати, то мало не кожний селянин вважав за свій обов'язок якось ухилитись від участі в облаві. Одним словом, я вже на цей раз побоювався, що околичні села не дадуть нам потрібної кількості людей і що з нашої непогано організованої облави все-таки нічого не вийде.

Що глибше ми посувалися в ліс, то менше ставало озер і то легше було озиратися навкруги себе. Озера, скажімо, ще місяць тому мали дуже привабливий вигляд, тепер зі своїми поріділими комишами так сиротливо виступали на непривітному фоні загального осіннього ландшафту, що мимоволі на голову насідали сумні думки. Але й зменшення багна не могло добре не вплинути на наш вразливий і привередливий зір. Словом, коли нам загадючилась суха лісова доріжка і коли, нарешті, наші коні покинули булькотіти в брудній рідині, ми всі з полегшенням зітхнули.

Я їхав на останній підводі з трьома другими товаришами. Спершу розмова не клеїлась: усім нам ще хотілось спати і кожний із нас потроху дрімав, але потім, коли осіннє сонце забігало по лісових кварталах і соромливо почало ласкати дерева своїми безсилими проміннями, ми таки трохи очутились і почали перекидатися словами.

— Як хочете, а я все-таки думаю, що і тут не без лавочки! — мало не в десятий раз за дорогу кинув наш гостроголовий товариш.

На полюванні, як і в житті, єсть такі люди, що завжди з чогось незадоволені, завжди буркотять, завжди когось у чомусь запідозрюють. Цим людям важко догодити. Зробите так — вони незадоволені, зробите інакше — вони ще більше незадоволені. І в тому, і в другому випадкові вони в вашу щирість

ніколи не вірять. Навкруги цих людей завжди вештаються «хами, злодії й сукини сини», що здібні лише на «лавочку». Можливо, ці люди й мають рацію так думати про своїх ближніх, але вони не мають ні рації, ні права отруювати отрутою своїх часто безпідставних підозрінь наші найкращі хвилини. І особливо, скажу я від себе, хвилини полювання. Я давно вже знав гостроголового і на цей раз, раптом вирішивши припинити його ідіотські й нудні балачки, сказав:

— Ви, товаришу, завжди дуже часто згадуєте якусь там «лавочку». Згадуєте ви її й сьогодні. Згадуєте її з самого ранку. Але що ви маєте на увазі, я досі так і не збагнув.

Гостроголовий пильно подивився мені в очі. Він так пильно подивився своїми не менш гострими, безперечно, розумними й надзвичайно хитрими очима, що я ніяк не міг його не зрозуміти: він уже й мене підозрював у цій-таки «лавочці».

— В чому справа, ви питаєте? — кинув до мене в'їдливий мисливець.— А ви як... і досі не догадались?

— Коли б я догадався,— спокійно сказав я,— очевидно, не питав би вас.

Гостроголовий нервово крутнув головою і, ображений, повернувся від мене. Один із двох моїх мовчазних товаришів несподівано посміхнувся. Посміхнувся він, можливо, з якогось зовсім іншого приводу — з того приводу, що ніякого відношення не мав до моєї розмови з гостроголовим, але останній вмить підхопив цю усмішку й кинув:

— Кому-кому, а вам я б уже й зовсім не радив підтримувати цю публіку. От нате вам хрест і Бог (він перехрестився), що на наші номерки вовк ніколи не вискочить.

Пророк мав рацію турбуватися, що йому не пощастить не тільки не вбити вовка, а навіть і стріляти в нього. Але він не мав рації думати, що його невдача (коли вона буде) є робота чиєїсь злої волі, а не випадку, бо з такою ж точнісінько турботою їхав на облаву кожний із нас, тридцяти трьох мисливців. Вовк, коли його наженуть, не всюди вискакує, де б хотілося тому чи іншому мисливцеві, вовк має свої улюблені місця на узліссі, що через них він і вибігає в поле, ставши на ці місця, завжди будеш стріляти звіра, але для того ж, щоб попередити зловживання з боку наших організаторів, ми й будемо тягти номерки, для того ж і номерки нами придумано, щоб не було з боку невдачників нарікань і підозрінь.

— Так ви кажете,— промовив я до гостроголового,— що на ваш номерок вовк ніколи не вискочить?

— Авжеж.

— А чому ж він не вискочить?

— А тому, що «лавочка».

— Почекайте,— вже обурено кинув я.— Яка ж тут може бути «лавочка», коли все залежить від щастя, від того, який номерок вам пощастить витягти?

Але мій співбесідник не вгомонявся: ніяк не аргументуючи своїх безпідставних підозрінь, він то таємниче кивав кудись головою, то знову щось настирливо буркотів про ту ж таки «лавочку». Я не втерпів і сказав:

— Знаєте що? Я і справді думаю, що тут «лавочка», тільки «лавочка», так би мовити, навпаки.

Гостроголовий, двоє других моїх товаришів й візниця зиркнули на мене.

— Так, так! — сказав я.— «Лавочка» навпаки. Я певний, що ви навіть і в тому випадкові не будете стріляти, коли вовк і вискочить на вас.

Ці мої останні слова озадачили всю підводу: мовляв, як розуміти мене? Тоді я поспішив з'ясувати. І, з'ясувавши, я заявив, що гостроголовий або зразковий боягуз, що, побачивши вовка, замість стріляти в нього лізе на дерево, або дуже поганий стрілець, що навіть у вовка не зуміє влучити, саме тому на його номері вовк, побувавши, все-таки ніколи й не буде.

— Так, так,— сказав я.— Ви завжди будете жалітись, що на вас вовк не вискочив.

Я скінчив і переможно подивився на вже кілька років мені нелюбого мисливця. (До речі решта моїх товаришів, що сиділи на нашій підводі, не втручалися в суперечку: вони добре знали гостроголового і його крутий норов, і вони не мали охоти сперечатися з ним.) Пророк зневажливо і зі злістю подивився на мене й мовчки сплюнув. Сплюнув і я і, сплюнувши, раптом відчув величезну потребу остаточно знищити цю неприємну людину.

— Так, так,— сказав я.— Ми, коли хочете, будемо прохати товаришів, щоб вам дали найкраще місце, саме таке, що по ньому вовк ніяк не може не пройти.

— А я от не хочу, щоб ви прохали за мене,— нахабно перебив мене гостроголовий,— я стану тільки там, де мені припаде стати.

— Там, де припаде стати? — уже вчепився я.— Цього ніколи не буде! Я обов'язково мушу прохати товаришів. Я таки зроблю так, щоб вас поставили на найкраще місце. Треба ж, нарешті, розшифрувати вашу «лавочку».

Ні я, ні мій співбесідник, ніхто з нас не вірив, що «ми» будемо когось прохати, що, нарешті, хтось зверне увагу на «наше» прохання та пожертвує найкраще місце. І ця неясність, по суті, неясної інтриги так захопила, принаймні, мене, що я готовий був сперечатися аж до початку облави.

Але гостроголовий уже мовчав і тільки з колишньою злістю зрідка поглядав на мене. Треба думати, що не тільки мені, а й моєму співбесідникові зараз кипіло на душі. І треба припускати було, що герць між нами хоч і не відбувся, але, безперечно, в скорому часі відбудеться.

Ми вже були на узліссі тієї ділянки лісу, що на ній мусила розпочатись облава. Наші підводи зустрів єгер-вовчатник, що тут же подбав розвіяти наші сумніви й турботи: гучків вийде з околичних сіл чимало і так що, мовляв, облава мусить відбутися на славу. Прапорці з того боку, де не буде мисливців і де можуть прорватися вовки, вже вішають, і можна гадати, що за якісь півтори години облава зашумить.

Наші організатори пішли намічати номери. Вирішено було, щоб номер від номеру був приблизно на 60 кроків. За якийсь час ми вже тягли жеребки.

Своєї загрози, цебто прохати товаришів віддати найкраще місце гостроголовому, я не реалізував, але, витягши номера, я побачив, що мені судилося стати на вовка якраз поруч з гостроголовим. Це мене, з одного боку, зло звеселило (я ж тепер мав цілковиту можливість простежити за своїм «приятелем» до кінця), але з другого, трохи, буду говорити правду, й стривожило (хіба не бувають нещасні випадки на полюванні? Чим ти доведеш, що такий-то такого-то саме нарочито вбив?). У всякому разі гострота найгостріших моментів облави ще більше загострилась, а цього мені — і тут не буду критися — тільки й треба було: хіба ж то полювання, коли не пощастить як слід похвилюватись?

Осінній ліс справляє на мене дуже сильне враження. Не можу я спокійно на нього дивитись і в негоду, коли на стоси пожовклого листя падають великі в'їдливі дощі, але ще більше говорить він мені в такі години (такі, до речі, стояли і за тих пам'ятних днів), коли мжичить над тобою бірюза чистого, безхмарного неба, коли між мало зовсім не оголених дерев переливається прозоре повітря глибокої осені, коли по кварталах молодняка то тут, то там прокидається якийсь сторожкий тріск, і душу починають тривожити ніжні, вічно юні спогади.

Я вже з чверть години стояв на своєму номері. Палити цигарки не можна було, а тому я ще з більшим нетерпінням чекав початку облави. На жаль оптимізм нашого єгеря-вовчатника не найшов собі підтримки в дійсності, і селяни, що вже давно мусили почати гін, очевидно, збиралися дуже мляво, так що пройшло ще півгодини, а ліс, як і раніше, був мертвий і безголосий.

Я ще досі нічого не сказав вам про гостроголового, що мусив стояти в 60 кроках від мене. Але це я зробив нарочито. Звичайно, я весь час відчував його близьку присутність біля

себе, але я тільки тоді згадав про нього, коли, добре настоявшись на одному місці, я побачив, що короткий осінній день погасає і облава от-от розпочнеться. Я тільки тоді покинув відгонити думки про нього, коли мені раптом здалося, що хтось із гущавини націляється в мене. Я зиркнув у той бік і побачив: гостроголовий вийшов на ріг свого номера... і справді бере мене на «мушку».

— Чи ви не збожеволіли? — скрикнув я глухо (голосно на номері не мав права кричати).— Куди це ви рушницю направляєте?

— Як куди? — відповів він мені теж глухо.— Я націляюсь у того вовка, що його хочу обов'язково вбити, в того вовка, що його, зі слів ваших, я не менш обов'язково злякаюсь.

— Це дуже добре, що ви хочете вбити вовка,— промовив я роздратовано,— але, будь ласка, залиште мою голову в спокою і ловіть на мушку якийсь пеньок, скажімо.

— Я саме пеньок і ловлю,— кинув неохайно гостроголовий.— Он той, що стоїть недалеко від вас. То вам просто здається, що я націляюсь у вашу голову.

Він безперечно брехав. Пеньок і справді стояв недалеко від мене, та тільки я ж добре знав, яке має бажання цей «симпатичний» стрілець, підстрелити мене, і тому, йому зовсім не повіривши, я поспішав стати так, щоб стовбури двох величезних дубів цілком сховали мій тулуб від ока гостроголового. Такі люди, як гостроголовий, ніколи не дарують тим, хто їх так чи інакше образив (а я ж його таки образив), по-друге, гостроголовий дістав у свідки свого поводження на облаві таку неприємну особу, як я, цебто таку, яку він ніяк не хотів мати. Як же тут не тривожитись і не ховатись за стовбури?

А втім, таке становище мені і подобалось. Сьогодні в мені прокинулось таке непоборне бажання якось насолити цьому мисливцеві, що я побоюючись попасти під шріт свого сусіди, все-таки вдячний був фортуні, що вона поставила мене саме на цьому місці.

— Ала-ла! Ала-ла! — раптом здалека донеслось до мене.

Облава почалася. Виходить, що селяни хоч і з великим запізненням, а таки прителіпались на полювання. Наш єгер-вовчатник уже вів їх в атаку.

— Ала-ла! Ала-ла! Ала-ла!

Мовчазний, безголосий ліс зашумів тим тривожним шумом, що його можна чути тільки на облавах, тим шумом, що примушує мисливські серця колотитися й завмирати, як на пожежі. І справді, ці перелякані голоси якоїсь безвихідної розпуки, що їх послали в гущавину гучки, ці підвивання єгеря, що їх ніяк не можна було відрізнити від підвивань вовків, цей таємничий тріск, що раз у раз доносився з глибин лісу,— все це утворю-

вало таку обстанову, що, мабуть, тільки старі вовчатники вміли в ці хвилини тримати себе спокійно. І справді, за якісь кілька хвилин — на тебе піде з лігва зацькований вовк, і ти, зустрівшись із ним віч-на-віч і не знаючи, як він буде поводитись із тобою (чорт його знає, може, й кинеться на тебе!), мусиш негайно так стріляти, щоб обов'язково поцілити в нього. Не влучити в вовка чи то не затримати його ж таки і саме на облаві — це значить зробити з себе сміховисько на цілий вік. Це така ганьба для мисливця, що навіть при одній мислі про таку невдачу виступає піт на чолі.

Та я все-таки, повірте мені, не хвилювався. Хоч як це дивно, але я не хвилювався... саме вищезгаданим хвилюванням. Серце мені колотилося з зовсім інших причин. Я думав про свого сусіду. Я, як задерикуватий хлопчисько, думав про помсту. Гостроголовий стояв на такому номері, куди вовк ніяк не міг вийти. (Номер його лежав у невеличкому яркові, що тягнувся з гущавини лісу.) Але, з другого боку, я певний був, що мій сусіда, почуваючи на собі мій же таки погляд, так нервується, що, вийди на нього вовк, він обов'язково «промаже». У всякому разі, я певний був, що в такому стані він навряд щоб влучив у серце чи то в голову своєї жертви. А цього мені й треба було. Я тут же наздогнав би своїм пострілом звіра і, таким чином, зробив би з гостроголового сміховисько на його цілий вік.

Я визирнув із-за дуба й подивився на те місце, де стояв мій сусіда.

— Ах ти, сукин син! — промовив я тут же про себе (тепер я навіть глухо не міг кричати: мій крик обов'язково налякав би сторожкого зацькованого вовка).— Ах ти стерво гостроголове!

Рудий капелюх мого сусіди і тепер визирав з-за куща, а ствол його рушниці і зараз націлявся в мою голову. Гостроголовий, мабуть, рішуче постановив підстрелити мене.

— Ах ти, сукин син! — ще раз промовив я і, сховавшись за стовбур, потопив свій зір і слух у гущавині.

Кільце гучків вужчало. «Алалакання» й підвивання що далі, то більш голоснішали. Гучки наближалися до генеральної лінії, до мисливців. Уже спалахнуло декілька пострілів, уже я бачив двох вовків, що, десь прорвавшись, як божевільні, мчалися по полях. Уже (я подумав), коли якийсь вовк буде йти на мене чи то на мого сусіду, він пройде не пізніш, як за кілька секунд.

І я не помилився: ці секунди раптом прийшли. Кроків за тридцять від мене праворуч хруснула гілка, зашамотіло осіннє листя й зацькований вовк, витикнувшись із гущавини, зупинився якраз між мною і моїм гостроголовим сусідою. Я притиснув ложу до плеча.

Звір був не із тих, що легко даються в руки. Вовк був, очевидно, дуже досвідчений, і тому, озирнувшись навкруги, він обережно й потихеньку почвалав до куща гостроголового. Це був величезний материй вовк, саме із тих вовків, що, зарізавши, скажімо, теля, легко мчаться з ним до лігва. Це був могутній прекрасний екземпляр.

Була велика спокуса вдарити на нього картеччю, але я все-таки не вдарив. Я все-таки остаточно вирішив перший постріл віддати своєму гостроголовому, загодя передчуваючи, що він вовка не зупинить, і тільки другий взяти собі.

Прекрасно!.. Але що ж мій сусіда робить? Треба ж, нарешті, зиркнути й на нього. Треба ж подивитись, як він буде валити звіра. І я знову визирнув з-за стовбурів, але й на цей раз — мільйон чортів і одна відьма! — я примушений був враз відкинутись назад: вищеназвана рушниця й тепер націлялася в мою голову.

— От сукин син! — подумав я.— Він навіть не звертає уваги на вовка, він навіть в цей рішучий момент хоче похвалитись своєю упевненістю і, бачачи, що вовк іде прямо на нього, не поспішає з пострілом... От сукин син!

А втім, «сукин син», очевидно, постановив до кінця знищити мене, бо пройшло ще кілька секунд, а пострілу все-таки не чути було. Пройшло, нарешті, ще і ще кілька секунд, але й тепер сусідова рушниця мовчала. Мене охопив нервовий дріж. Мені прийшла мисль, що гостроголовий збожеволів, і потім я бачив, що вовк пройде біля нас ніким не зачеплений. Я в розпуці схопив себе за волосся. Залишалось мені тільки одне: якось непомітно долізти до другого куща і лише відтіля стріляти в звіра. Я так і зробив. Пильнуючи не попасти в поле виду гостроголового, я потягнувся на животі по осінніх пожовклих листях...

І я мав рацію саме так зробити. Я таки ще раз побачив вовка, він уже був від мене кроків приблизно за 400, цебто поза можливостями моєї рушниці, але я мав задоволення ще дещо побачити. Це «дещо», що було на номері мого сусіди і що так мене обурило... було почепленим на сучок капелюхом і звичайнісінькою собі палицею, направленою на мій номер.

Я кинувся до місця свого сусіди. Там уже нікого не було. Але крім капелюха і направленої на мій номер палиці я найшов ще в кущах записку. От що написав гостроголовий:

«Залишаю вам свій старенький капелюх і прошу на мене не гніватись. Те, що нам дісталися добрі номери — це, безперечно, «лавочка». Але я з неї все-таки принципово не хочу користатися і тому паняю додому. Бажаю вам успіху».

Я схопив себе за волосся й в розпуці похилився на дерево. Ця записка так обурила мене, що я вже не знав навіть саме

чому така розпука стиснула моє серце: чи тому, що я випустив із рук прекрасного матерого вовка, чи тому, що гостроголовий зумів перемогти мене таким аляповатим, мамуловатим прийомом.

— Ах ти, сукин син! — у безсилій злобі прошепотів я й, до божевілля обурений, почвалав на голоси, що вже метушилися біля підвод. Облава скінчилася, й мисливці зносили трофеї.— Ах ти, сукин син!

. . . .

Уявіть же тепер, в якому настрої я повертався додому, коли ми знову проїздили сиротливі озера з порідiлими комишами і коли раптом невеселий лісовий ландшафт закутало в мжичку дрібного осіннього дощика.

БАРАКИ, ЩО ЗА МІСТОМ

I

Юхим підійшов до паркана й прочитав такий плакат!

Товариші!

Тероризуйте тил ворога. Бийте німчуру! Бийте гайдамаччину [1]! Наше військо недалеко. Хто не з нами, той проти нас.

Підпільний ревком.

Д'ех! Мать твою бог любив!

І тут же Юхим подумав про Мазія:

— Так... Розумію... Ну, держись, Мазію! Посмотрим твою ухватку.

Потім заложив руки в кишені і, посвистуючи, пішов до бараків.

Це було вдень.

II

Розсипається небесний дріб по даху і співають ринви одноманітну пісню в переливах легкого дзвону.

Тиха осіння ніч, коли темно, як сажа, а десь запізнився невідомий птах вилетіти на південь.

Над бараками ліхтар примружив своє старече око, засльозився, з сумом дивиться на провалля. Біля города присіли бараки, а далі ховаються провалля, де навалено сміття з міських будівель, з помийних ям.

А цвинтар, що праворуч, зарився в стоси жовтого листя, і по коліна загрузли могильні верби...

Ну і прислухався Мазій, санітар барачний, і чути було — шарудять у листях мишенята дощовитої осені.

То падають дрібненькі горошинки, щоб напоїти землю невеселим сумом.

Холодно.

Вітер іде широкою вулицею, добігає до бараків і тоді з важким духом трупів несеться до провалля, щоб заритися в сміття.

До бараків, у двір, крізь ворота просунулись рейки, що провели в п'ятнадцятому році, коли з далеких сопок Галичини привезли ранених.

Але зараз не видно рейок — темно, як сажа.

...Ах, Німеччино, Німеччино! Кожного дня заганяєм у ворота чотири-п'ять вагонів напівтрупів, і бараки повні до неможливості.

Тягнуться потяги без станцій, без води, без хліба на батьківщину — і приходять потяги до бараків.

...І от до Мазія прибіг Юхим, кинув спрожогу:

— Ну, єсть плакат!

— Що кажеш, Юхиме?

Мазій дивиться двома ярками. Від нього йде труповий дух.

— Кажу — прояви себе!

І розповів: треба товаришам підсобити. Одним словом, приштокати.

Мазій думає не довго і вже гудить голосом польової порожнечі:

— Це можна... Чого ж не можна?

Юхим дивиться непевним поглядом:

— А не брешеш?

— Навіщо брехати?

— Ну, тоді слухай: давай конкретно абсудим. Скажемо так: зробити треба. Це ясно. А як зробити — подивимось. Згодний?

— Згодний.

— Дивись... Щоб, значить, вийшло все в акурат і нікоторої змєни від тібє не було.

...Отже, в цю ніч ухвалили так: одного обов'язково приштокати, а далі буде видно.

. . . .

Окупація — слово не наше, і прийшло воно з темних країв, щоб захмарити наше блакитне небо.

Ходять по городу каски, суворо дивиться голуба одіж. Не голубіють дні.

Мовчки бунтують вулиці, мовчки бунтує завод.

І порожньо очам, мов о дванадцятій годині ночі в обложенім місті.

Мочить дощ і шлики з червоними китицями й червоними поверхами. Звичайно, з наших.

Але чорно на душі.

І шкірить зуби почуття помсти, і хочеться клацнути.

...Окупація — слово не наше.

. . . .

Від Мазія Юхим пішов до Оришки. Були у неї інші санітари, так би мовити, товариші Юхимові.

«Разговори розговарювали».

Говорили про доктора — старшого лікаря та про інше. Ну, і лаяли — всіх лаяли. Навіть мерців і хорих.

Сказав один:

— А не помічаєте, хлопці, як старший лікар почав хвостом крутити? Це неспроста.

Юхим наставив вухо.

— Невже і він прочитав плакат?

Гм!

І чогось образився:

— Понімаєш, «хвостом круте». Думаєш, тібє спужався? Регочеться санітар:

— Що це ти, Юхимушко, чи не з Мазієм побував?

Здригнув Юхим: «В акурат влучив»:

— Перехрестись. Який мінє антирес?

— Та хто його знає! Мазій чоловік темний...

А другий розповів:

— Проходжу це я, братці, біля кладовиська. Дивлюсь — щось блукає там. Перелякався я, бо темно було. А потім кричу: «Хто там такий?» Не відкликається. Взяв я тоді на бугайця: «Хто там такий? Стріляти буду». Не відкликається і йде до мене. Конче перелякався я, але стою. Коли це підходить. Дивлюсь — Мазій. «Чого ти тут шляєшся»? — «Могилу,— каже,— рив».— «Це уночі?» — «А не все одно: завтра ж знову штук двадцять закопаємо». Отакий!

— Та то його, мабуть, мерці збили з пантелику. Уже нічого йому не страшно.

— Воно так. Та його вже страшно становиться.

Юхим заспокоївся й покликав у сіни Оришку.

Така й така історія. Думаємо одного приштокати. Сам бачив плакат.

Оришка:

— Ну їх до чортової матері! Не зв'язуйся. Коли б чого не вийшло.

Юхим поважно взявся в боки:

— Сайдьоть! Лиш би тібє турботи не було.

А потім пожартував:

— Мінє що — як треба, то й жисті рішусь. Пайдьош на похорон, музика заграє марша...

Отже, говорили ще й про іншу справу, бо помітив Юхим, що Оришка підморгувала комусь.

— Ти гляди, щоб нікотрої змєни. Нащот змєни я чоловєк пронзитєльной.

Оришка в знемозі похилилась Юхимові на груди.

...А за дверима ринви співали одноманітну пісню в переливах легкого дзвону.

III

Чи не здається вам, що ми вже давно в бараках, де труповий дух?

Га?

Суєта. Суєта. Суєта.

Хіба можна кожного зводити у ванну після довгої дороги без станцій?

...Потім рили величезні ями й кидали туди необмиті, чорні, виснажені цурпалки живого м'яса.

Не чекали й смерті — валили на підводи й везли на цвинтар. Везли на цвинтар наших полонених, що були в Німеччині.

Отже, праця на дві зміни.

Лікарі ходили по палатах розгублені, сестри й служанки без ніг.

Носії. Носії. Носії.

...Мазій і Юхим теж.

І через край переливається в палатах стогін — чорний, смердючий. І вовтузяться люди й шукають виходу, ніби пацюки, що попали в раковину з рідким калом.

Душить труповий дух.

Не чути сміху в палатах.

Але не можна ввесь час у такій задусі. Виходять на повітря й з жагою ссуть його, як телята материні груди.

...Пройшла Оришка. До Юхима каже:

— Це не завод пахне.

А Юхим вуглем стоїть, думає:

— Без сумлєння.

І Мазія очима шукає.

...Палатські служники ліками пахнуть, і все це народ, так би мовити, під знаком запитання.

Ядерні баби, звикли жирувати з хорими, і пухкі та смачні, недарма на «хорих» порціях одгодовуються.

Котлети, а не баби!

От і з Юхимом: нежонатий хлопець, а підморгує не одно бабське око.

...Ну, а Оришка уїдлива, шоколадна баба. Одразу до своєї палати принадила («Карі глазки, де ви скрились? Мінє заставили страждать».)

Оришка в аптеці крутиться. «Дохтуры!»

Як нема фельдшера, то й сама ліків дасть:

— Що вам требується? Оліум ріціні? *

І регочеться.

— Ги! Ги!

Хоч окуляри на носа натягай.

— ...У-ух, ти! Шльондро непідтикана! У Хранцію надумала їхати, чи що?

Іще гигоче, шоколадна, а груди, ніби холодець, тіпаються.

...Набачив Юхим Мазія — покликав, убік одвів.

— Ну, що? Може, передумав?

Мазій на цибатих ногах до сонця тягнеться, баньками з безодень виблискує.

Що він думає, ця мавпа з зоологічного? А говорить спокійно, наче дитина конфету ссе.

Напевне, від трупового духу заморока найшла.

— Згарбаємо — не писне!

Юхим хвилюється:

— Завела сорока про Якова. Ти ділом говори. Що за манєра? От падазрітєльной!

Одрубав Мазій:

— Не віриш, то йди!

Заблимали очі:

— Мінє усьо одно. Підсобити треба товаришам. Возьми в унімання... А ти вола, мабуть, перетягнеш... Значить, сьогодні?

...Увечері зійшлись біля Оришчиної кімнати.

— Все готове?

— Все.

Тоді вже насувалось сіре рядно осіннього вечора.

Пішли до Оришки: поки стемніє.

Оришка з Юхимом жартували на кроваті. Борюкались.

Мазій пахтів цигаркою на палатській лаві — білій з голубим блиском.

В Оришки не очі — поросята кувікають.

Натягнула на Юхима млинця (кашкета цебто) і на вухо телеграфує:

— Нащо цього привів? Погратися не дає. Ги! Ги!

Взяв Юхим Оришчине вухо в зуби:

— Мовчи! Хай сидить. Поспіємо.

Від борюкання кімната повна спеки. Оришка, мов сонце, що за обрій перевалює.

П'ють воду, прицмокують.

Потім відпочивали.

Каже Оришка:

— Чого ти, Мазію, такий непривітливий?

Мазій у вікно дивиться, де огні по бараках ходять — хорих переносять.

---

* Олія рицинова *(лат.)*.— *Ред.*

Мовчить. Як пугач.

— Скоро год у нас, а все однаковой!

Це Оришка, і проглинула:

— Кажуть, з мерцями приятелюєш. Ги! Ги!

Мовчить Мазій. Безодні у вікно вставив.

...Ще пожартували.

І от вечір провалився в темряву.

Юхим заюртався:

— Мабуть, ходім!

Підвелись. А Оришка Юхимові підморгує, щоб спати приходив.

«Тяжолоє положеніє: мужчин война перевела».

От...

Та, бачите, надворі гомін глухий пішов.

Наставила вуха.

Оришка:

— Кличуть... Неначе як хворих привезли.

І крикнуло за вікном:

— Виходь!

Юхим досадливо махнув рукою:

— Подаждьош, не пужар!..

...Зійшли з ганку в багно. Двір увесь шумить.

Поліз у кашкет Юхим:

— Ховай струмент. Діла сьогодні не буде.

Пішли за натовпом до рейок.

...А під навісом, де вагони,— лампи та свічки бігають. Сунеться з вагонів скигління і йде в болото.

Метушився вартовий лікар:

— Ану, хлопці, дружніш!

А хлопці й так ледве ходять.

Учора цілу ніч носили цурпалки живого людського м'яса. В палатах повно. Вже ніде ставити носилки.

— Отже, «дружніш». Підожди, скоро вже прийдуть, загетьманують.

...У палатах крик:

— Куди несете? Ніде. Несіть у шосту.

— Там уже наставили.

— Ну, в десяту.

— А... йди від гріха... мать твою так! Чого так язиком ляскати?

...Тільки ринви співають пісню в переливах легкого дзвону.

— ...Земляче! А, земляче! Дай, друже, водички!

Мазій наставив свої глибокі ярки.

— Багато вас... Все одно завтра в яму.

Хорий з жахом подивився на Мазія й заскиглив.

Підбіг Юхим:

— Сматри!

І послав кудись у повітря «в бога і богородицю».

Пахло трупами.

IV

Цвинтар — невеселе місце в нашій республіці.

В'януть трави біля могил.

Зализує на могилах свої рани осіннє сонце, потім крутить хвостом і ховається за небесним тином.

Уранці копали братерську могилу.

Гризуть мотики землю, а лопати навалюють невелику сопку, і дивимося на неї з сумом.

...Мазій стоїть з мотикою в ямі, а Юхим — з лопатою на горі.

Інші пішли обідати.

— От дух, аж сюди чути,— сказав Мазій.

Сказав незадоволено Юхим:

— Не могу я більше терпіти, вашого духу слухати.

І дивиться на Мазія:

— Розумієш: треба завод одкривати. Надоїло мінє. Хіба це робота з мерцями? Так, недоразумєння.

Потім говорили про сьогоднішній нальот. Так би мовити, про діло плакатне.

...Летить під кирки земля, бризками розсипається.

Росте сопка біля ями.

Сонце востаннє крутнуло хвостом і пішло в безвість.

Пішли й грабарі. Яма була готова.

Глибокої ночі піде сюди важкий труповий дух.

Смеркає.

Смеркло.

Від бараків відходять захмарені заулки. Темніє в кварталах — ліхтарів нема, а будинки сиротливі, непривітливі.

...Юхим і Мазій цілу ніч вільні — копали.

Повечеряли й пішли.

Мазій ступає від бараків кішкою, в довгих незграбних ногах оксамит. Щоб не чути, щоб вийти до заводських воріт кішкою.

Юхим каже в долоню:

— Ша!

А сам спотикається, як монополька.

...За десять кварталів — свисток. Пішов по кварталах і тільки за проваллям стих.

Зупинилися. Прилипли до паркану.

Мазій дивиться двома безоднями — очі глибоко пішли під лоб, тільки блиск майорить.

Борода чорна, як ніч.

У Юхима усики з кота. На голові кепі млинцем.

— Ну, от і дивись унімательно. Як підійдемо до пекарні, то й абсуди свайой головой.

Мазій струснув із свитки дощ. Мовчав.

А Юхим кулеметив.

Витяг з багна ногу — багно крюкнуло.

— Здаровий ти мужик і в арманську був. А тут ради салідарності. Я, брате мій, катєльщиком був. Салідарность — первоє діло.

Мазій брав саженні кроки, і знову багно крюкнуло.

...Біля пекарні розлетілись вулиці, а далі хмурі димарі на чатах.

Уже видно. І видно ще на чатах каску.

По дошках провалюється гул кроків — розмірено, мов маятник.

Через плече гвинтівка.

— Бачиш? Ну, тепер прояви себе. Ти їхню манеру зучив.

Відповів спокійно, як дощ:

— Що ж, діло ясне: зайдемо з того кінця — і не писне.

Юхим потер руки.

...Із заводу зрідка спотикаються молотки... А може, то кузня, що край села стоїть?

Завод іще жевріє, тільки готується вмирати, коли замовкне останній цех.

Юхим з погордою сказав:

— Катєльщики. Це тобі не село: підложив бабу під бік і спи. Тут не засньош!

...Чорти його знають: все-таки боязко.

Скільки не говори, а треба ж і діло робити.

Д'ех, мать твою бог любив!

Націлився вже Юхим лізти, а Мазій тут зашепотів щось.

— Ну?

Сказав суворо й уперто:

— Отож тепер мене слухай.

— Ну?

— От тобі й «ну».

Юхим затривожився:

— Що ти такий падазрітєльной... От манєра!

Каже Мазій спокійно:

— Цього чоловіка ти мені даси.

— Це того?

— Та його ж.

Повеселішав.

— Бери без сумлєння.

— В тім-то й річ: допомагати прийдеться. До ями потягнемо. Треба хоч одного живого зарити.

Юхим витріщив очі.

Юхим не розуміє.

А Мазій рішуче одрізав:

— Не хочеш, то я піду додому. Не буду й руки каляти.

Замжичило дрібно й холодно.

От історія! Думав-думав, а думи ніяк не йдуть.

Випалив:

— Сатана ти, а не людина. Не можу я на таке діло піти. А піду. Потом, як я чуствую, поддєржку треба.

Крізь мжичку чути було, як провалювався по дошках гул кроків.

...Мазій поліз.

А за ним поліз і Юхим.

Раптом біля заводу стихло.

Тротуар замовк.

. . . .

Ну, і що ж? Як же далі?

Далі зв'язали віжками, забили хусткою рота й потягли живе тіло по вулиці, а потім по завулках.

Звичайно, притягли на цвинтар до тієї ями, що рили вдень.

А яму вже зарили, свіжа могила стоїть.

Чули — од'їхала фура.

Колеса відходили по бруку.

Коли розрили свіжу сопку, з могили ще плазував кволий стогін.

То цурпалки живого м'яса, що все одно скоро підуть у вічність.

...Смерділо трупами. Мазій поставив над ямою зв'язану голубу людину й штовхнув її.

Гупнуло.

Застогнало.

Ну і діла!.. Мать твою в боженят піднебесних!

Сказав Юхим:

— Сволоч ти, і квит!

...Повернулись захмарені заулки.

Крюкало болото.

Підступали бараки й важкий труповий дух.

В палатах бігали огники.

Але то — не весело. Що тут казати — не весело.

Десь далеко за городом стогнало літо. Мабуть, умирало на чорних ланах.

...Д'ех! Не голубіє на душі!

І праворуч Дніпро, і ліворуч Дніпро.

І похилила в розпуці свою голову моя мила Слобожанщина, щоб слухати свою зажурну осінь.

...Рипнули перелякано ворота у барачний двір.

...А далеко гуділо радіо на тисячі гін про журбу нашої невеселої країни.

V

Дощ ущух.

Світанок ішов із сходу ледаче, довго. Потім брів сірий день, зазираючи в калюжі.

Хмари низько стояли над самотніми бараками.

Хмари придавили одним краєм західні квартали міста.

...З города тягнулись клячі з калом.

Ну, а від заводських воріт сунувся натовп голубих людей.

Попереду біг гладкий собака з обірваними вухами. Іноді собака зупинявся, нюхав землю, тоді зупинялися й люди.

Але це на момент.

Ішли далі.

І от — Юхим ускочив до Мазія.

— Шукають... з собакою...

Мазій спокійно сказав:

— Хай шукають.

— Ну, а як найдуть?

— Не найдуть.

...Юхим побіг до Оришки.

Баба в обійми його:

— Ходім, Юхиме, пограємось.

Оришка вартувала всю ніч. Недавно з ліжка підвелась. Пахне від неї ліками й ядерним бабським тілом — пухким та солодким, як медяник.

Одштовхнув Оришку:

— Куди там гратися... З собакою.

І заметушився по кімнаті.

Оришка розіпріла — сон солодкий. Очі поросятами кувікають.

— Та що таке?

Розповів Юхим: так-то й так-то — біда.

Перелякалася баба. Спідницю схопила. Одягається. Дивиться у вікно.

Видно —

бігає собака на цвинтарі, а потім біля свіжої могили гавкає.

Гавкає, не відходить.

І розривають уже голубі люди свіжу сопку.

Скрикнула Оришка:

— Боже милосердний! Червоні шлики вже бараки оточили.

Ну і спека!

Зовсім збожеволіла — до старшого лікаря посилає. Впросити, значиться.

— Тьху! От хранзоля дурна.

Ще побіг до Мазія, а той, як папуга, завів:

— Не найдуть!

Що тут робити? Вилаявся в «бога й у богородицю» та й пішов у палати. От.

...А на цвинтарі вже вирили чоловіка голубого, і барачний лікар так визнав: умер від задухи, отож живим закопали.

І рветься вже собака до бараків, нюхом чує, де злодії.

Пустили собаку. І самі пішли.

Із старшим-голубим барачний лікар іде.

І вже виганяють з палат.

— Ста-нов-и-ись!

Отже, по-солдатському: становись.

Збились у купу санітари й санітарки.

Не так. У шеренги треба.

Гомоніли. Гомоніли.

Гомін стих.

Держали собаку за нашийника, а потім пустили.

Знову пішов дощ, у калюжах булькає.

Обнюхує собака кожного — мовчить.

А добігла до Мазія — загавкала.

Вивели Мазія з шеренги.

...Ех, Юхиме, Юхиме!

Загавкала й біля Юхима.

— Виходь!

Потім повели до старшого лікаря допит чинити.

Юхим каже: — Нічого не знаю.

А Мазій ярками подивився й байдуже кинув:

— Ну да, живого закопали.

...Вивели їх у двір і повели в місто.

Дощ знову вщух.

. . . .

Було це тоді, коли міські вулиці сонно прислухалися до тиші. Город спав.

Тільки тротуари де-не-де глухо одмірювали кроки вартових.

...Втретє розривали свіжу могилу, що на цвинтарі біля бараків.

Струпішали цурупалки людського тіла.

Сморід.

Не чути було, як співали ринви одноманітну пісню в переливах легкого дзвону.

А збоку шаруділи в листях мишенята дощової осені.

Крізь туман бараків майже не видно. Видно постаті край ями.

Верби йдуть за місто до провалля, де вмирає літо.

І от біля ями із зав'язаними руками стоять — Юхим і Мазій.

Ясно? Скільки шликів? — Ховає туман.

До Юхима:
— Ну, кажи: жидам продався?
Мовчанка.
— Ух, ти, жидівська пико!
Важкий кулак гупнув в обличчя.
Одскочив убік, став біля верби. Це — Юхим.
...Коли могилу розрили, біля ями поставили Мазія.
— Лізь!
Усяка буває смерть, це зрозуміло, і буває смерть, коли від неї смердить трупами.
Промайнула мисль.
Юхим зиркнув на яму і кинувся в туман.
Де руки? Нема рук!
...Бац!
І затріпотіло живе серце, а потім луснуло.
Кров поточилась у листя.
Іще чути було:
— Ух, ти, жидівська пико!
...Над цвинтарем проходив туман важкий — осінній.
...Всяка буває смерть, і буває, коли від неї смердить трупами.
— Лізь!
Мазій подивився безоднями в туман і поліз у яму, в гору людського м'яса.
...Це було тоді, коли міські вулиці сонно прислухалися до осінньої брудної тиші.
...Дощ знову вщух...

СВИНЯ

I

Це каже зоологія:
«...має сорок чотири зуби. Sus domesticus: * йоркширська, темворст, суфолькська, ессекська [1] і ще багато. І ще: sus scrofa **: дик, вепер — є в Азії, залишився і в Європі».
Іще треба розповісти про Карла Івановича і про Хаю — між іншим, а про свиню буду говорити потім.
А тепер іще про будинок, а може, ще про кого-небудь. Будинок...
Будинок має чотири виходи, входи. Вихід вісім квартир, квартира чотири-п'ять кімнат, а кімнати (назад!) — дають ще квартири. У кімнатах, у квартирі, де Хая, не де Карло Іванович, нижче поверхом,— чотири квартири: Хая, сім'я товаришки Зої

* Свиня домашня *(лат.).— Ред.*
** Свиня дика *(лат.).— Ред.*

з Зоєю і два товариші: один товариш з товаришкою, тепер жінка (чи як там?): Райський і вона, Яблучкина. Четвертий — Пєтушков.

От.

А от припустім.

Два балкони: один вище, другий нижче.

...Чи тут, чи там, чи десь цвіркун точить крильця... (Є такі ярки — цвіркунячі, повно точіння, коли вечір, коли в степу блукає таємно червоний огонь: мабуть, багаття, а мабуть... не знаю.) Двадцять кроків гримає духова музика — це сад «Гастроль». А коли стихає, тоді симфонічний оркестр.

Дивлюсь —

ліхтарі, ліхтарі, ліхтарі, як золотий горох: це над будинками, видно з будинку, що над будинками.

...А десь збираються їхати кудись. Під'їдуть до семафора, а там іще семафор, іще семафор...

Так от —

під балконом гризуться собаки, зрідка плачуть коти, мов ті діти.

Вечір. А потім —

ніч.

— Мяу-у-у!

Садок. Із садка арія з «Івана Сусаніна» [2]. І тому, що Глинка великий композитор, і місто не місто, огні не огні, сумно, тоскно, радісно... І знову сумно...

Чи тут, чи там, чи десь цвіркун точить крильця...

А коли вистукував цвіркун (тоді прийшов вечір), Хая пішла на балкон і через бильця перехилилась, щоб покликати:

— Ка-арль! Ка-арль!

Це так: язик до піднебіння. От повторіть голосно:

— Ка-арль! Ка-арль!

Чоловік живе і він не знає, що він мавпує. Один зробить «гав» — другий зробить «гав!», бо в природі теж: весна заплаче дощами, а потім і осінь заплаче дощами. Між іншим, чом ми так любимо бабине літо? Я думаю, не тому, що ми бабники. Ви як гадаєте? А от Латвія нібито ріка і тихенько струмкує, це тому, що Латвія нагадує лататтє, а біля лататтє вода якось завжди струмкує.

Хая покликала й пішла в кімнату.

А тоді на східцях шум, тупіт, і влітає канарейкою Карло Іванович.

— Шьо, дєтошька?

Карло Іванович «шьо» — прибалтійський акцент: «шьо». Христосик Карло Іванович, во благообразії: русява борідка, а в сірих очах смирення (вода біля лататтє тихо струмкує).

Хая показала пальцем:

— Там я напісяла, візьми винеси.

Карло Іванович заметушився, спотикнувся, схопив «генерала» і вискочив.

...А тепер —

— а тепер Хая лежить на канапі. Карло Іванович, коли розсердиться — «Ах, ці жірні шеншіні...» (здається: жірні женщини всюди, навіть, де цвіркун точить крильця, навіть сняться — всюди... жірні шеншіні...).

Карло Іванович увійшов з порожнім «генералом» і поставив його обережно під кровать.

І сів... і не сів...

Хая сказала суворо:

— Іди. Можеш іти. Можеш сьогодні не приходити.

...Коли б'ються півні, а потім один тікає, тоді одному чуб настовбурчений. Так і Карло Іванович.

Карло Іванович пішов, він не розсердився, стримав себе, тому що він північний чоловік, а на півночі довго холодно.

А прийшов сюди через півгодини (на п'ять хвилин) Райський — живе за стіною. Райський прийшов сказати:

— Єрунда!

Єрунда: пишуться тези, тезове царство. У Райського тезовий стіл, спеціально, стоси.— Я здихаю! — Єрунда. З жахом: — Що ви робите? — Єрунда!.. Не думаєте ви цього: коли тези згоріли, тоді вилетіла з них літера «з», поширяла над землею й сіла на своє одвічне місце. І пішло звучати в другім таборі:

— З-з-з-з-з-з-з!

— З-з-з-з-з-з-з!

Звучить холодно, уїдливо, одноманітно...

Райський мовчить. Більше мовчить. Коли висловиться —

— доклад по питанню... Докладач т. Райський.

...Хая взяла за руку, а потім на вухо, а потім лукаво:

— Правда?

Похмуро:

— Так...

Тоді Хая розвела руками:

— А-я-я... Такий розумний, а теж попались на гачок... Ну й Яблучкина!

І ще про Яблучкину, жінку (чи як там?) Райського. А потім грала очима:

— О темпора, о морес! * Де нравственість? От візьміть Тему Касальську. Знаєте? Вона каже: мені що? Сьогодні один, а завтра другий: не все одно, з якої чашки однакове вино пити?

І брала його руку й трошки томилась:

— Я не можу! Я так не можу!

---

* О часи, о звичаї! *(лат.).— Ред.*

...А Карло Іванович не засне, поки в Хаї не темно. Довго не темно — прислухається, хвилюється, а коли говірку чути, Карло Іванович сальтоморталить по-цирковому: заложить ноги в залізні перекладини балкона, а тулуб і голову кине вниз. Дивитись вниз не можна: в голові кружляє, упасти — розбитись на смерть. Зате так видно, що робить Хая (її балкон нижче): чи не прийшов хто, а як прийшов — що таке?

...Чи тут, чи там, чи десь цвіркун точить крильця, а потім симфонія в саду «Гастроль».

...А хтось поїде кудись: під'їде до семафора, а далі ще семафор, ще семафор...

II

Далеко на півдні замислилось море. Далеко-далеко Ялта — порт. Морські купання, і море пахне, і виноград пахне, а грона з винограду на взгір'ях. Виноград у листях, і тільки зрідка соковито на сонці блищить.

Так блищить: морська хвиля мчалась, й вдарило її з нальоту проміння.

...Тут Лівадія, Оріанда, Алупка [3], тут у старовину генуйська [4] оселя з далекої Італії... Пахне тютюном, дурманить тютюном...

Тут нащадки лихої татарви, тепер: «шурум-бурум» — спокійні, задумливі татари... І гори: Яйла, Чатирдаг, Карабах [5]...

Відпустки дають у травні, в червні і коли вже стиглий виноград.

Хая чекала на свіжий виноград і була ввічлива до Карла Івановича, рідко тривожила його з «генералом».

А виноград «скоро поспіє»...

...Ранок, ще рано: пів на одинадцяту. Вікна на захід, сонце на сході. Сонце зійшло, але не видно: на тім боці.

...Нарешті прокидаються, прокинулись. Нарешті — стук: це шофер.

До Зої увійшов шофер. Каже:

— Дозвольте посидіти. Ще не підвівся... совбарин.

Це про Райського — за ним приїхав.

...Минуло ще півгодини. Не прокинувся. Шофер хвилюється:

— Мабуть, піду... постукаю.

Іде й каже незадоволено.

— Атвєтствєнной... гіпо-по-по-там.

...Єсть воли волов'яча шия — Райський. Шофер не заїкається; гіпопотам не скаже, скаже зайве «по»; гіпо-по-по-там.

Нарешті прокинувся, умився. Поїхали.

Тоді до Хаї постукав Карло Іванович:

— Дєтошька, ті не пайдьош на шлюжбу?

І чути незадоволений голос:

— А ти сам не догадаєшся? Не знаєш, що в мене женська хвороба?

І тихо (про себе):

— Остолоп!

Навшпиньках от дверей Карло Іванович. Але Хая кричить:

— А молока, мабуть, не приніс?

Дійсно, молока не приніс Карло Іванович. І кидається від дверей Карло Іванович.

...З усіх ніг! З усіх ніг!..

Але напроти Пєтушков: теж на службу.

— А-а-а...

В грудях повно почуття: не сказати, не говорити, не вимовити! (На дощі лелека вбирає в шию голову і нижче. Так Пєтушков.)

Конфетно, карамельно посміхається і руку плавко й обережно:

— А-а-а...

Карло Іванович ухилився:

— Ах! Залиште!

Біжить, побіг по молоко. Пєтушков конфектно, карамельно посміхається і чимчикує на службу.

В дорозі:

— А-а-а...

І сюди, і туди безцвітний капелюшок. Згинається, туманно розпливається. І от —

— служба.

А потім (нарешті) —

— столовка.

Хитає беззубим ротом (він не старий), каже:

— Ми з Григорій Федоровичем...

«Ми пахали»... Це з наркомом. І так думають: тут — відповідальний там, там — відповідальний тут.

Тому:

— служба, і служба «а-прима» *.

...Коли Пєтушков побіг, прокинулась Яблучкина.

Стіна. За стіною Хая. Хая демонстративно вистукує закаблучками — ходить. І Яблучкина теж. Це так: два двори, паркан, біля паркану колючки. В колючках — і там собака, і тут собака:

— Грр! Гав! Гав!

— Грр! Гав! Гав!

Але паркан.

На Миколаївській церкві годинник ударив дванадцять. На бруку кричать грузовози.

В квартиру увійшла уборщиця. Уборщиця становиться так: між двох дверей — Хаїної й Яблучкиної.

— Баришня!

---

* По-перше *(лат.)*.— *Ред.*

Тоді вискакують разом.

Яблучкина:

— Можете убирати... Котік уже сів на автомобіль. (Автомобіль підкреслюється.)

Між іншим: за Карлом Івановичем автомобіль не приїжджає.

Хая:

— Да, да!.. Будь ласка, скоріш, а то до нас, мабуть, приїде народний комісар.

(Народний комісар підкреслюється.)

Яблучкина зневажливо подивилась на Хаю. Її очі кажуть: — Народний комісар?.. Гм.. Не віриться.

А потім двері: хлоп! хлоп!

За дверима уборщиця: чи сюди, чи туди? Вона непрактична дівчина. Але вона розуміє. Вона згадала село, вигін, дівчат і крем'яшки. Згадала — пішла в кухню. Заплющила очі, розставила руки й покрутила в повітрі пальцями: коли зійдуться, тоді спершу до Хаї прибирати, коли ні — спершу до Яблучкиної прибирати. Не зійшлись, треба в Яблучкиної, але вона з тривогою думає, що й народний комісар — це не абищо. Убирала в Яблучкиної, а Хая демонстративно закаблучками вистукувала.

Потім уборщиця прийшла до Хаї, а Хая на кроваті розкинулась.

— Ах, Боже мій! Чого ви так довго? Я ж просила вас скоріше, бо до нас, мабуть, приїде народний комісар.

А потім закричала глухо:

— Ох! Ох!

Уборщиця:

— Що з вами, баришня?

Тоді Хая сказала з тугою:

— Ах, яка ви дура... простіть мене, Прісю. Невже ви не розумієте, що в мене хвороба матки?

...Маленька справка: Карло Іванович приходив до Зої й казав:

— Ах Зою! Ві такой корошій товаришь. Ніфшелі Хая міня не люпіт? А я не маху, мі сєвєрні люді надолько люпім...

Зоя:

— Я, Карло Іванович, не знаю...

І до матері:

— Мамо, вгомоніть Соню, чого вона розкричалась? Поколишіть...

III

Зоя, сім'я Зоїна. Зоя дивиться перелякано. У неї чоловіка нема (був), у неї солдатський пайок і мільйон (п'ять коп. зол. [отою] валютою) жалування на місяць.

Зоя дивиться перелякано: єсть вулиця, єсть вітрина напроти. Колись у вітрині було порожньо, а потім появились дамські капелюшки, і Зоя трішки забула Маркса.

Хая сказала:

— Бачиш, і живеш, дурочка. А то б жила в конурці. Що значить протеже? Це мені дякуй.

Зоя дякувати не знає, а мати каже, що хліба нема на сьогодні і (о жах!) не варили кулешу в ескадроні: Зоя працює в ескадроні.

І сказала Хая:

— Ну, слава Богу, скоро вже поїду в Ялту.

А потім додала з докукою:

— Тільки нудно з ним. Ах, як нудно. Я вже і так, і сяк, але не можна покинути... Ну, як я буду жити без совнаркомки [6]?

Це про Карла Івановича...

А на покрівлі латають покрівлю. З'їли літа покрівлю, бо йдуть літа, не вертаються.

А на краєвиді акварелі і силуети церков, силуети будівель, димарів...

Іще маленька справка:

Хая їде з Карлом Івановичем у Ялту через півтижня, а Яблучкина з Райським на Кавказ за два дні.

Хая пішла в свою кімнату й стала напроти трюмо. Подивилась на себе.

На покрівлі латали покрівлю: стук! стук! З'їли літа покрівлю...

...Пахло розтопленим салом...

Хая дивиться в трюмо й чує: Яблучкина знову вистукує закаблучками. Тоді Хая знову пішла до Зої й сказала з обуренням:

— Це ж хамка!

Це про Яблучкину. І розповіла:

— Хіба я раніш так жила? Тепер що? За ідеї. А перший мій чоловік був директором у заводі... Да...

Хая задумливо подивилась на Зоїну маму, а Зоя уважно, перелякано слухала.

— А що вона, ця Яблучкина? Потаскушка! Ну візьми: я ж Райського добре знаю... Ти його раніш бачила з нею?.. Ага! Ти б подивилась! він негліже, а вона перед ним, як сучка хвостиком. Ну, а потім розфуфирилась... Розумієш? Амури.

І відзначила з докукою:

— А він — дурень. Радий за всяку ціну одкараскатись від неї і не знає як. Боїться скандалу. Ех ти, теоретик!

...Виходив полудень до Зоїного вікна. Закричали в коридорі Зоїні й мамині діти. В саду «Гастроль» ішла репетиція, кінчалась репетиція, а за силуетами димарів курів шлях.

Подзвонили. Це Карло Іванович приніс обід. Зоя перелякано дивиться на маму, підморгує мамі, щоб не прохала в Хаї

лишків Хаїного обіду. Мама похитала головою й пішла одчинити двері. А Хая пішла до себе.

...Обід починається, почався звичайно з того, що Хая не задоволена з обіду. Дивується: чому не видають шоколаду? А від борщу смердить старим салом.

Карло Іванович:

— Це ж, дєтошька, борщь, борщь всігда з старім салом.

Хая не витримала:

— Дурень!

Лягає на кровать і суворить брови, Карло Іванович винувато дивиться на борщ.

...За вікном «катеринка» грає «Розлуку». Це прийшов німий і закричав за вікном по-дикунськи:

— Е-е-е!

Полетіли, мабуть, засмальцьовані грошзнаки. І знову чути: стук! стук! — латають покрівлю. Стихли бунти, громи, революція — латають покрівлю.

Коли Хая не їсть — не їсть і Карло Іванович. Тоді Хая спитала:

— А узнав, на якій підставі цей оболтус Пєтушков столується в совнаркомці?

Карло Іванович розгублено подивився:

— Ах, дєтошька! Я забуфь.

Скрикнула Хая:

— Забуфь! Забуфь! Нічого сказать — громадянин: забуфь! Хіба ти не бачиш, що ця бездара хитра, як лисиця. А він — забуфь! Ну й годуй Пєтушкових совнаркомкою.

Карло Іванович ще винувато подивився на борщ, а потім несподівано образився.

— Шьорт знає шьо! Шьорт!

І підвівся й підсмикнув брюки.

Тоді Хая раптом заласкавіла:

— Що ти? Що з тобою, не хвилюйся, Карль. Ах, який ти нервовий. От як поїдеш у Ялту...

Карло Іванович зневажливо подивився на Хаю, затрусилась русява борідка, почервонів, як стрючковий перець. Ще раз підсмикнув брюки й кинувся з кімнати.

— Шьорт!..

Прибіг до Зої:

— Тафольно... Ві, Зоя, карошій товарішь. Каваріте: долько она будіт мушіть міня? Ніфшелі она міня не люпіт? Шьорт!

IV

Поспівав виноград — там, на березі моря, де Алупка, Яйла, Чатирдаг, Карабах, де задумливі татари: «шурум-бурум» — нащадки лихої татарви.

Останні дні перед од'їздом.

Ранком уборщиця Пріся заплющує очі: чи зійдуться пальці? І в останні дні демонстративно вистукують закаблучки: Яблучкина й Хая. Пройшов Пєтушков на службу, конфектно, карамельно усміхається. Іноді й Хая йде на службу.

«...Дано сие в том, что он командируется на Кавказ по служебным обязанностям. Предлагается гражданским...» і т. д.

Завтра Райський з Яблучкиною їдуть на Кавказ.

А перед од'їздом розігрався-таки скандал. Яблучкина вилила в раковину помиї, а це побачила Хая.

І сказала Хая:

— Боже мій, яка некультурність!

Яблучкина фиркнула:

— Будь ласка, не вчіть. Сама знаю.

— Знаєте, та, мабуть, не все... Ах, яка некультурність!..

Тоді Яблучкина скрикнула:

— Ідіотка!

Хая зблідла:

— Що ви сказали?

— Ідіотка!

Хая в знемозі похилилась на стіну:

— Ох, мені дурно...

Але раптом побігла до дверей і крикнула:

— Ти думаєш, що тебе Райський любить? Дулю під ніс... Сучка!

Вийшов Пєтушков, конфектно, карамельно посміхався:

— А-а-а!..

Хая скипіла:

— Чого вам треба?

— А-а-а!..

— Дурень! — і вскочила в свою кімнату.

Хая конче хвилювалась і покликала Зою. Лаяла Яблучкину, а потім говорила про Пєтушкова:

— От. Живий ескіз для комедії. Сидить у совнаркомці й підслухує, що говорять. Вислухав засідання, а потім до якогось наркома: «Ви ж не забивайтє, Сергєй Петрович, сегодня у нас в шесть часов засєданіє».— «Да, да... я помню». А він же на бугайця взяв. От ескіз!.. Ну, брешеш, я таки доб'юсь, яким ти махером у совнаркомку попав.

Зоя уважно перелякано слухала й вертіла в руках газету за 26.

Іще казала Хая:

— Брешеш! Ще й з будинку цього виживу.

І додала надто серйозно:

— Хіба ти не знаєш, що тут тільки члени колегії будуть жити? Я за тебе, дурочка, дуже рада. Тепер ти б ніяк не вселилась. Подякуй мені.

. . . .

(Кінець! Кінець! Кінець!)
То б'є в літаври моє натхнення.
(Кінець! Кінець! Кінець!)

. . . .

27. Яблучкина й Райський їдуть на Кавказ.

Метушилась Пріся:

— Баришня!

А шофер перевозив корзини на вокзал.

— Атвєтственной... Гіпо-по-по-там.

Райський увійшов до Хаї:

— Прощайте!

І сказала Хая:

— Мені рішуче вас шкода... Опрідільонно...

Шофер покликав:

— Пожалуйте, машина готова.

Райський підвівся.

...А за стіною Яблучкина вже демонстративно вистукувала закаблучками.

Райський пішов.

. . . .

27, 28, 29.

Їхати. І цим їхати.

...Це, здається, в Ібсена [7], а може, в Пшибишевського [8] — сильна любов перемагає нелюбов, і нелюбов любить.

Так Хая комусь:

— Я знаю, він мене любить до божевілля. Хай же переможе мою нелюбов.

А йому:

— Карль! Я люблю тебе, але в мене хвороба матки. Я нервова.

Комусь:

— Він і справді став неврастенік. Йому треба женщини. Але я не можу! не можу!

Йому:

— Дорогий мій Карль, не забудь захватити в Ялту оце шмаття: це для менструації.

. . . .

Сьогодні Карло Іванович ходить самоваром вичищеним.

— Ка-арль! Ка-арль!

І канарейкою летить Карло Іванович...

...А все-таки сьогодні, в останній день зчинилась драма. Карло Іванович прийшов спати до Хаї і не приніс подушки.

Хая довго мовчала.

...В саду «Гастроль» не було симфонічної оркестри — співав московський Пирогов [9].

Кричали:

— Блоху! Блоху!

Але не схотів співати блоху: гонор знаменитості.
Раптом вдарив духовий оркестр.
Хая спитала:
— Чого ти не приніс подушки?
Карло Іванович:
— Я, дєтошька, забуфь!
— Забуфь! Забуфь!
І... почала розпікати, і... почала.
— Забуфь! Забуфь!
Як і треба було чекати, Карло Іванович довго слухав, а потім пополотнів. Але на цей раз так пополотнів, як ніколи.
Спершу він підсмикнув брюки, потім забігав по кімнаті і раптом закричав мов не своїм голосом:
— Рабіня! Рабіня! Шьо ті мушаєшь меня? Рабіня.
Трусилась борідка, ще підсмикував брюки й кричав не своїм голосом.
Хая перелякалась:
— Зою, Зоїчко! Йди сюди. Він уб'є мене.
Прийшла Зоя, але Карло Іванович конче розійшовся:
— Рабіня!.. Рабіня! Два хота мушаєшь!
Хая теж пополотніла:
— Карль! Що ти кажеш? Боже мій! Ти попираєш усе святе: ми так жили два роки... Ах, Боже мій! Зою, мені темніє в очах. Ох! Ох!
Тоді Карло Іванович вискочив із кімнати й ускочив у Зоїну кімнату. І чути було на всю квартиру гістеричне: — Рабіня! Рабіня!
Хая обняла Зою:
— Що мені робити, скажи, що мені робити... Пропала Ялта!.. Що я буду робити без совнаркомки?
Але коли Карло Іванович стих, Хая заговорила з сумом:
— Він, їй-богу, скоро вмре. Він неврастенік. Я вже спокійно чекаю на його смерть... Тільки що мені робити? Пропала Ялта!..
І плачем заплакала... В саду стихло: публіка розійшлась. За вікном жевріли зорі. Зоя вийшла з Хаїної кімнати й пішла до себе. Карло Іванович, блідий, схвильований, сидів край вікна.
— Канець! Тафольно! Я фам, Зоя, правду скажу: ізтєфалась ана два хота, а теперь канець.— Тафольно.
І підвівся:
— До сфітання! Пойду к сіпє. Тафольно!.. Мі сєферні люді долько терпім, но — тафольно!..
І рішуче пішов до себе на другий поверх.

. . . .

Так було 29. 30 Пріся прийшла убирати і вже не гадала на пальцях.

...Пробіг (конфектно, карамельно) Пєтушков.

А 30 увечері кур'єрським потягом Карло Іванович з Хаєю їхали в Ялту. Карло Іванович говорив:

— Шьо, дєтошька?

Хая дивилась убік...

. . . .

А про свиню я так нічого й не сказав. І не скажу. Свиня для того: «підложити свиню», не сказати про свиню — це прийом.

КІМНАТА Ч. 2

Макс прокидався о сьомій годині, хоч і лягав надто пізніш од Вівді. Хутко одягнувшись, він біг до куба, що був на першому поверсі. Коли там нікого не було, хапав два-три поліна і, озираючись, повертав із ними до кімнати. Так було щодня, а тому й палива в кімнаті ч. 2 було завжди досить.

Вівдя прокидалась не раніш дев'ятої. Надумавши встати, вона похмуро казала:

— Срулю!

Макс покривлював обличчя і з благанням дивився на неї крізь сині окуляри. Тоді Вівдя грізно:

— Срулю!

Макс хвилювався:

— Як тобі не соромно ображати мене?

Вівдя мовчала, тільки брови її збігалися докупи. Макс навшпиньках виходив із кімнати, а Вівдя вдягалась.

Одягалась Вівдя завжди з півгодини, а Макс стояв за дверима й чекав. Потім він приносив окріп і вони пили чай. Вівдя всміхалась:

— Чого ти на мене, Максе, сердишся?

Макс мовчав.

— Може, того, що я не хочу за тебе виходити заміж?

Макс мовчав.

А ввечері вони слухали, як за стіною, в сусідній кімнаті, кричала дитина.

— У-а! У-а!

Вівдя підводилась, брала із столу яку-небудь книжку й говорила:

— Максе! Ти не дурний хлопець. Скажи мені: який логічний зв'язок між життям і цією книгою? Що це за книга? Мах! Ага, філософія Маха. Ну, що він там проповідує?

І тут же Макса за плечі й не давала йому говорити.

— Я знаю! Я все знаю... Ша!

Макс з благанням, як прибите цуценя:

— Дюнічко!

Грізно:

— Максе, не треба плодити дітей! Наслідування відзнак нікчемності.

І серйозно:

— Ти кого зараз студіюєш, Гегеля [1]?

— Ні, Дюнічко, Канта [2].

Потім одягались і виходили на вулицю.

Коли була субота, увечері йшли через площу Карла Лібкнехта [3] до синагоги.

Відя — українка, Макс — єврей.

Макс казав:

— Уй, яке гарне небо!

Питала:

— Ти віриш у небо?

— Гм! Навіщо вірити... споглядаю.

— Тобі хочеться молиться?

— Так. Я хочу споглядати.

...Вони йшли в синагогу.

А повернувшись додому, Відя глузувала:

— Срулю! Уй, Срулю! Які противні твої фанатики.

Макс жахався.

— Дюнічко! Які ж вони мої?

І знову за стіною кричала дитина:

— У-а! У-а!

А у вікно заглядав клаптик сірого неба.

В коридорах гостиниці — «загального помешкання» робітників Н-ської військової установи — вештались люди, а по вулицях шуміли автомобілі й фаетони.

Відя непорушно сиділа біля вікна.

Макс брав книгу й читав уголос.

О десятій годині Відя казала:

— Годі, скажи мені, Максе, що б з тебе вийшло, коли б не війна й не революція?

Макс:

— Не знаю.

— А я знаю. Ти б де-небудь у провінціальнім місті екстерничав. Тебе б жидожери уперто три роки підряд зрізували по латині, чи що. Нарешті ти б видержав іспит і був би дантистом. Ха! Знаєш, як шансонетки...

Відя підняла трошки спідницю й цинічно заспівала:

Пошла я раз к дантісту,
К большому спеціалісту,
Чтоб он мнє вставіл в дирку
Зуб! Зуб

Макс нервово перекосив обличчя.

— Дюнічко!

— Знаю, що Дюнічка. Ну, ладно... А потім...

Потім вона замислилась і додала:

— А я була б інженером. Так, Максе, я була б інженером.

Макс уважно дивився на неї крізь сині окуляри, а вона примружувала очі, як кішка.

Несподівано:

— Сруліку! Мій Сруліку!

Втягував шию в плечі й нахиляв голову.

А за стіною знову кричала дитина:

— У-а! У-а!

. . . .

До Вівді прийшла подружка по гімназії — Христя. Така задумлива, як вечірнє небо. Як і завжди, довго мовчала, а Вівдя стримано чекала. Хвилювалась, що з партії викинуть — інтелігентка. Завжди боялась.

Вівдя сказала:

— Яка ти жалкенька.

Усміхнулась.

— Я тобі як другові...

...Прийшов зі служби й Макс. Сів на канапу й довго дивився на Христю з-під лоба.

Каже:

— Чого турбуєтесь! Хай викидають.

Христя:

— Ах,— зітхнула довго й широко.— Уже три роки в партії.

Вівдя поралась біля умивальника й знову примружувала очі — єхидно.

— Тоді не будеш совнаркомовської пайки одержувати.

Христя підійшла до столу, взяла в руки книжку, подивилась на неї, погладила її ніжно долонею.

— Я не одержую!

А Макс хвилювався:

— Я от вийшов з партії... і нічого.

— Ну, ви ж анархіст.

Максові приємно було, коли його називали так.

Він натхненно сказав:

— Так, анархіст... Вільний чоловік. І більш нічого.

Але Вівдя обрізала:

— Який ти анархіст? Досить похвалятися.

— Дюнічко...

Не хотіла говорити.

Христя підвелась і заломила руки.

Христя така маленька дівчинка, хоч їй і двадцять шість літ.

Вівдя накинула на плечі хустку й пішла з Христею на зібрання комгуртка. Там сиділа оддалік — безпартійна — і слухала. Вона завжди була на партійних зібраннях.

. . . .

У гостиниці ще жила баба Горпина. Служила на кухні — картоплю чистила. Був у неї й чоловік. Чоловік мав орден Червоного Прапора — на фронті праці одержав. Чоловік був дуже ледачий і нічого не вмів, крім як похвалятися. Горпина була товста баба й євангелістка.

Коли хто спотикався, вона казала:

— Це вас Господь Ісус Христос наказав. Значить, вам треба молитися.

А комендантові гостиниці вона радила:

— Заглянь, моє чадо, в євангеліє од Матвія [4].

Комендант «гнув» матюком і т. інш.

...Почистивши картоплю, Горпина піднялась на другий поверх. І сьогодні вона чекала. Так, вона чекала.

Цю ніч їй снились сни золоті, як ризи Господні. Приходив Христос.

...Такий золотий, такий золотий!

Думала — це добрий сон, і згадала серпневі колосся біля сусідського тину... Проте сусідський тин був тридцять років тому.

З Вівдею Горпина зійшлась несподівано й дивно.

— Господня справа,— казала Горпина й витирала сльози радості. Вона щиро вірила в чудеса. Вона людей не шукала, люди самі йшли до неї. Так думала. Вівдя теж сама прийшла.

Каже:

— Ви, бабусю, євангелістка?

Ну, а потім сходились, дивились одна на одну й мовчали. Вівдя так тихо, лагідно, наче за далеким сном тьмяна тиша:

— Нам говорити, бабусю, нічого. Ви дивіться на мене, а я на вас... Отак! Я бачу в ваших очах Христа.

Колись один робітник постукав у цю мить до кімнати. Ой, як Вівдя заскаженіла. Горпина перелякалась, а потім подумала:

— Господнє серце!

І вони знову дивились одна на одну.

...Горпина увійшла в свою кімнату. Взяла Євангеліє й читала. Подумала: навіщо друкують різні книжки, коли не дістає священних книг. Недавно ходила на базар — скільки тих людей приїжджає з села, щоб купити Євангеліє чи то Біблію. А їх і нема.

Потім відкинула занавісу й дивилась у вікно. Вікно виходило в двір. Видно було помийну яму, а Горпина мріяла про небеса. Увечері чоловік її пішов дрова рубати, а в двері постукала Вівдя.

Простягла обійми — поцілувались. Вівдя сіла напроти Горпини. Зітхнула.

І на цей раз дивились в очі.

. . . .

Колись Вівдя, лягаючи спати, сказала:

— Максе! А знаєш, що я бачила сьогодні?

Макс нашорошився.

Вівдя підвелася з ліжка, насунула на босі ноги виступці і, підійшовши до виключателя, погасила електрику.

В кімнаті стало зовсім темно.

Далі поволі поточився відблиск від далекого ліхтаря — блідо-голубий.

Було пізно, бо тільки де-не-де протарахкотить фаетон і змовкне.

Вівдя казала:

— Ти не жахайся. Я буду спокійно. Іду я сьогодні тротуаром. Коли це зирк, а біля мене якась жінка в постолах. Я думала, що вона звичайна, а вона божевільна.

Зареготала:

— Божевільна... Ха! Тобі не страшно?

Раптом підхопилась і побігла на канапу, де сидів Макс. Обняла.

— Ти не бійся, мій Сруліку! Я хочу просто оповідати... Ну... от! Слухай. Вона, ця жінка, була в постолах, а лице її було таке, як оцей відблиск.

Вівдя простягла руку, і на фоні блідого світла чітко вирисувався силует її руки.

Макс важко дихав.

— Так, як оцей відблиск! І я подумала: вона божевільна. Вона йшла поруч мене й говорила з повітрям... Да! Я забула сказати! Вона тягнула з собою мініатюрний возик, а на нім був клуночок. Ти розумієш, клуночок. І все це було так надзвичайно. Я згадала того божевільного, що завжди сидить біля вокзалу. А потім я згадала й усіх міських старців. І мені стало страшно. А потім я подумала. Ти знаєш, що я подумала? Ні, я тобі не скажу.

Вівдя притиснула свою гарячу щоку до Максового лоба. Макс зняв окуляри й протирав очі.

Казав:

— Патологія, Дюнічко. Не своєчасно.

Розсердилась.

— Дурне! А все життя — що таке?

Заговорив уперто:

— Ні, Дюнічко! Життя досить нормальне явище. Я люблю життя.

І засоромився:

— Може, не так, я не знаю. Мені іноді буває жалко, що я покинув партію... А всі ми, правда, може, й ненормальні, бо не кожному пережити ці дні... важко...

Вівдя закричала:

— Мовчи! Мовчи! Ах ти, агішко моя нещасна... Сруліку!

Хтось проходив біля їхніх дверей і зупинився. Тоді Вівдя ще раз закричала:

— Мовчи! Мовчи!

Коли вони полягали на ліжка, біля гостиниці затрубив ріг і з горохотом пробігла пожежна команда.

Не спали майже до ранку.

Завтра Вівдя не пішла на службу, у неї боліла голова.

. . . .

Наближалась весна. Голубіли душі, а в далині імпровізувало на рожевих плямах. Танув сніг, тануло, сентиментальничало сонце.

Баба Горпина казала:

— А там у нас, на селі, поле.

Хтось сміявся весело, дзвінко, на всю гостиницю.

— Ну і що ж, що поле?

Баба Горпина:

— Ціле поле, як ризи Христові.

На неї теж, безумовно, впливала весна. Крім того, вона не звикла до міста. Думала залишити гостиницю і — додому. А чоловік хай тут. Вона навіть не проти того, щоб він добув собі молодшу зозулю. Вона во Христі, що їй? З Вівдею Горпина майже не стрічалась останній час. А коли й стрічалась, то розминались мовчки.

А до Вівді почав ходити комісар Вольський. Такий: самий звичайний комісар із батальйону.

Макс зійшовся біля театру з Христею. Заговорив нервово, поспішно:

— Слухайте, що з моєю Дюнічкою робиться — не знаю. Ну от Вольський — він її любить... А мені що робити?

Христя задумливо дивилась кудись убік, і здавалось, що вона споглядає.

Макс:

— І сьогодні він у нас залишиться. Він буде в нас ночувати. А я не знаю, як мені бути.

Христя спитала:

— Ви з Вівдею живете?

Наївно:

— Так, живу!

Але Макс не зрозумів Христю. Потім вона сказала, що їй треба спішити на зібрання, а Макс, схвильований, побіг у гостиницю. Він став біля дверей і цілу годину стояв тут, затуляючи вуха, коли з кімнати доносились голоси.

Нарешті вийшла Вівдя й здивовано:

— Чого ти в кімнату не йдеш?

Тихо.

— Дюнічко!

Вона засміялась.

Він просив її, щоб Вольський не ночував у них. Тоді вона розсердилась і сказала, щоб не ночував Макс. Вона не боїться Вольського і буде спати з ним в одній кімнаті.

Вівдя пішла, а Макс плакав тихенько ще з годину, а ночував усе-таки дома.

...Далі було щодня — Вольський приходив і ночував у них. Макс змарнів, але боявся сказати Вівді, чого хоче від неї Вольський.

А по всій гостиниці співали-басували.

Кипіло все напередодні весни, як у казані над золотим багаттям.

Баба Горпина ходила коридором і оповіщала:

— Моліться Ісусу Христу, діточки. А я завтра виїжджаю додому. Знаєте — там у нас поле.

Перед од'їздом Горпина зайшла-таки до Вівді. Та подивилась на неї й тихо сказала:

— Ідіть, бабусю... Ви не вірите... а може, я не вірю...

Гапка:

— Що з тобою, дитятко?

Але хутко вийшла й попрямувала до вокзалу.

Вечірнім потягом вона поїхала на село.

. . . .

Макс ходив непритомний по місту й шукав Вівдю. Вона пішла кудись із Вольським. На площі Карла Лібкнехта він зустрівся з червоноармійцем Киптяєвим. (Був такий у батальйоні Вольського).

Раніш Макс якось його не помічав, а сьогодні хотілось говорити з ним.

Повертав розмову на Вольського.

Киптяєв увесь час нервово підморгував очима — його контузило в імперіалістичну війну.

Макс спитав: що таке Вольський? Похвалив: Вольський — хороший чоловік, і головне — витриманий.

Макс образився й пішов до парку.

На доріжках уже були люди. Кожному хотілось, щоб була весна.

Але в цей день дмухав з півночі гострий вітер. Дерева нашорошились на сонце, а на покрівлі будки сиротливо виглядав сніг.

Макс пішов із парку. Потім він стояв біля «вітрини голодуючих». Пильно дивився на фотографії дітей з тоненькими ніжками й розбухлими черевами.

На нього найшло обурення, коли він згадав другу вітрину — з пирожними, і він пішов і оддав старцеві останні п'ятдесят карбованців.

Так зробив незадоволений Макс.

...Пізно він підходив до своєї кімнати.

Боявся, що Вівдя ще не прийшла. Приложив вухо до дверей: там хтось був. Зрадів. Але Вівді дійсно не було. Була Христя.

— Чого ви так пізно?

Христя:

— Я... так...

Говорила лагідно, але видно було, що хвилювалася.

Макс просто:

— Вас, мабуть, турбує щось?

Христя сказала:

— Так турбує.

Потім скаржилась:

...У неї не організуються думки, а тому все, що вона читає, ніколи не може привести до системи. Це для неї велика хиба. Вона не може бути ані агітатором, ані організатором. Це ж жах, бо вона інтелігентка.

Макс і слухав, і нічого не чув. А Вівдя не приходила. В гостиниці було вже зовсім тихо. Тільки зрідка хтось проходив коридором, і кроки його глухо звучали, ніби це було порожнє, нежиле помешкання.

. . . .

Вівдя останній час майже не говорила з Максом. Прийшовши з служби, вона вбиралась і йшла. Біля пасажу її чекав Вольський, і вони йшли за місто.

У неділю вони пішли теж за місто.

Вольський казав:

— Чудово сьогодні...

Вона:

— А завтра?

— Що завтра?

— Завтра теж буде чудово?

— І завтра.

— І післязавтра?

Вольський подивився гостро. Він завжди дивиться гостро й чітко. Вольський сказав, що йому завжди буде чудово, бо він комісар.

Розсміялась:

— Ця цинічність мені подобається.

Він погладив себе по широкому лобі й тихенько засвистів.

— Що ж тут цинічного? Ви, мабуть, не про те подумали. Я просто почуваю себе здібним до життя, до боротьби. І тільки. А коли я комісар, то я, значить, такий.

— Агітація! — і скривила обличчя.

Виходили до залізниці. Збігли на насип.

Вона:

— От, дивіться: все далі й далі, а куди — невідомо.

Він:

— Ви про рейки? Чого ж невідомо? Далі станція — одна, друга, третя.

Вона:

— Тому невідомо, що, може, з цих рейок раптом потяг і звалиться. От вам і невідомо.

— Він:

— На те є семафор. А нещасні випадки завжди бувають — це теж відомо.

Йшли на схід — по рейках. Простори куталися у надвечір'я.

Вівдя казала:

— Я люблю йти на схід, бо навіть вівтар на схід дивиться.

Вольський узяв її за руку й фамільярно посіпав.

— Не всі й вівтарі дивляться на схід... Так-с. Проте і я люблю дивитись на схід.

Вівдя замахала руками.

— Годі вам! Годі вам!

Коли вони вийшли за будку 323, Вівдя кокетувала. А вона вміла кокетувати. Проте вона й так була дуже гарна з себе. Вона дозволила Вольському взяти себе під руку. Щільно тулилась до нього.

...Зайшли далеко й мусили повернути.

Вечоріло. Рейки загублювались удалині, ніби в провалля. Нарешті — до міста.

Вівдя махнула рукою:

— Прощай, поле!

Десь несподівано одкликнулось луною.

Припинилась. Задумалась.

— Це баба Горпина!

— Яка баба? — спитав Вольський.

— Та то так! — засміялась вона.— Була така... баба... чудесна...

Вирвала руку й крикнула:

— Біжім!

. . . .

Христя посідала невеличку посаду. Перепищиця. Але й тут вона не встигала все зробити своєчасно. Цілий день вертілось у голові — чого вона не прочитала, чого вона не знає. З неї підсміхувались. Думали, що вона має коханого, а тому й така розгублена.

Жила вона край міста в одного чоботаря в холодній кімнаті і нічого не хотіла.

В той вечір Христя ходила по сусідах і прохала «трішки нафти». Їй ніхто не давав. Тоді вона засмутилась і поплакалась перед чоботарем, що їй не можна буде сьогодні читати. Чоботар резонно зазначив:

— Завжди читати не можна, на легені погано.

А з Христиними легенями і дійсно було щось неладне: кахикала — тихо й сухо.

Христя подивилась на нього ясними очима й пішла до себе.

Із світла спершу нічого не було видно, а потім — так собі. Спати не хотілось.

Дивилась на книжки й уперто думала про нафту.

Десь далеко гавкав собака, і, слухаючи його, було чогось сумно.

Ще дивилась на книжки, і захотілось плакати.

Вона ніколи не плакала, а в цей час хотілося. Підвелась. Зняла з етажерки «Економічне учення» і придивилась. «Да, воно!» Положила на стіл...

І от вона почуває, що їй хочеться стати навколішки. До болю хочеться.

...Десь гавкав собака.

Стояла. Простягла руки в просторінь, і їй стало солодко. «Невже я молюсь?»

Підхопилась:

«Кому?»

А в голову: «Економічне учення К. Маркса — К. Каутського... Завтра прийдете, одержите... Сьогодні нема!»

Вона побігла до чоботаря. Там вона випила води й сказала, що вона хора. Потім дивилась, як чоботар забивав цвяхи в підошву, й мовчала.

Скоро прийшов і Макс.

— Мені щось вам треба сказати. Ходімте.

Вийшли. Макс оповістив, що сьогодні рішучий день: він скінчить або так, або інакше. Він далі так жити не має сили.

Христя сказала холодно:

— Я не піду!

Макс захвилювався. Христя ще раз сказала холодно:

— Я не піду.

. . . .

В той же вечір Вівдя сиділа з Вольським на ліжку й розмовляла.

На дворі знову знялась курява — зима не здавалась. Макс уже не ходив красти палива, а з установи перестали видавати — останній зимовий місяць (і то кінець). Вівдя задмухала на світло.

— Дивіться, як парує!.. Хіба ви не змерзли?

— Трішки змерз,— сказав Вольський, запалюючи цигарку.

— Ну, то йдіть сідайте біля мене — буде тепліш.

Сів.

Сказала:

— Щільніш. А то положіть руку на плече.

Вольський:
— Ні, мабуть, не треба.
— Чому?
— Зайде Макс, а він і так на мене сердиться.
З іронією:
— А ви боїтесь?
Просто:
— Ні!
Курява заліплювала вікно. Через три кімнати рубали дрова. Гу!.. Гу!..
Вівдя сказала:
— Чого мені сіро?
Подивився на неї. Вона дійсно була бліда й сіра.
— А ви візьміть себе в руки.
— Ха!.. В руки...
Спитав:
— Не можна?
— Ні, не можна. А проте противно, все противно... Ходимо... багато нас... як приголомшені. Щось треба зробити велике, героїчне, а воно й маленьке несила.
— А ви ще раз спробуйте.
Сказав серйозно.
Вівдя нервово перекосила обличчя:
— Що там пробувати! Як не пробуй, а все по-старому виходить... Так! По-старому.
Вольський:
— Я б вам порадив, що робити, та ви ж усе одно скажете: агітація.
— Так, краще не треба!
Вона засміялась.
— Я навіть думала, що мене баба Горпина спасе.
— Це та сама Горпина?..— спитав Вольський.
— Ні, мабуть, не та,— сказала Вівдя й задумалась.
Потім вони декілька хвилин посиділи мовчки.
Ще хтось гупав праворуч.
А хуга била сніжинками в вікно. Вольський ще раз спитав про Макса — де він?
А Макс прийшов уже від Христі й стояв знову біля дверей. По дорозі він спотикнувся й розбив одно скло від окулярів. Окуляри не здіймав, а тому й вигляд мав незвичайний. Крім того, вуха його горіли, а в скронях стукало.
Вівдя не знала, що Макс стоїть за дверима, але була майже упевнена в цім. Це її дратувало.
Вона знову почала кокетувати.
Вольський:
— Я так не люблю!

— А як же ви любите? — і примружила очі.
Сказав:
— Ви мене не перший день дратуєте... Що ви від мене хочете?
Вівдя здивовано:
— Я од вас хочу?
— Так, ви.
Сказав уперто й рішуче.
Вона:
— Це мені подобається.
Вольський:
— А мені зовсім не подобається. Як ви хочете віддатися мені, то робіть це й не мучте Макса, мене й себе.
У Вівді загорілися очі.
— Ви хочете, щоб я вам віддалась? Добре. Ви знаєте, що за дверима Макс?
Вольський мовчав.
— З умовою, щоб двері не замикати! Добре?
Вольський мовчав.
Вівдя поспішно почала розстібати пасок і гудзики на кофточці.
Вольський спокійно відійшов до вікна й став спиною до Вівді.
А вона шелестіла убранням і важко дихала. В кімнаті було тихо, а тому й чути було, як жіночі груди вбирали й видихали повітря.
Нарешті вона сказала:
— Ну, йдіть, я готова.
— Готові? — не повертаючись, спитав Вольський.
Вівдя не відповіла.
Тоді Вольський хутко повернувся, взяв із столу капелюш і вийшов.
Один момент у кімнаті було тихо, а потім Вівдя зіскочила з ліжка і, як ранений звір, завила в повітря:
— Сво-лоч!
Іще підскочила до стінки й билась об неї головою, зціпивши зуби.
Далі сиділа декілька хвилин, поки не увійшов у кімнату Макс.
Макс теж не дивився на неї і, узявши якийсь клуночок, що наготував зранку, теж вийшов.
Вівдя мовчала.
Праворуч і ліворуч уже не гупало.
В гостиниці було тихо.
...А в вікно знову бились сніжинки.
Сніжинки...

ЛЕГЕНДА

I

Влетіла буря, крикнула — дзвінко, просторо:

— Повстання!

Зашуміло в зелених гаях, загримало, загуло. Прокинулась ріка, подумала світанком та й розлилась — широко-широко на великі блакитні гони. Та й побрели по коліна у воді тумани — зажурені, похилі.

...Ішла повінь... Летіла буря...

. . . .

І от я хочу про молодицю коротенько розповісти — як у народі чув.

Таку: край села жила, де незаможницька осада, де верби на ставок схилилися й слухають пісень гнідих, що на зорі застигли й кожну мить сивіють.

Звуть Стенькою (то, мабуть, Степанида), ніхто не брав, а вже за двадцять перевалило. Жила-була метелиця, та й годі, огонь, баска, гаряча кобилиця. А взяв її Володька, та не прожив і років зо три — пішов у повстанці.

Отож і залишилась Стенька з хлопчиськом невеличким та з бабою-свекрухою.

Дитина довго не жила, захворіла на віспу й ночі однієї кикнула.

...Вийшла молодиця на вулицю, стала біля воріт, замислилася.

Ходив Володька два роки на цукроварню, заробляв на коня, купив коня, а кінь теж здох.

...А батько закатував матір.

...Ну, і півтори десятини за двадцять верстов...

...Ех ти, сибірська каторго!

...Колись прокинулась удосвіта (під повіткою спала): за ногу хтось.

— Хто там такий? Одчепись!

Зареготав:

— Хлопці, сюди! Бач, яка краля!

...Отже, червоні прийшли, повстанці прийшли. Д'ех, будуть діла, матері їх ковінька!

Кричали:

— Не печи, не вари: все буде! Де тут у вас буржуї живуть?

Баба-свекруха сплеснула руками:

— Ой, лишенько! Які ж тут буржуї, самі селяни проживають.

Посміхнулися, а потім виймають папірці, читають із папірців.

— А Гордій Пронь є?

— Та є.

— А Остап Забийворота є?

— Та є.

Аж здивувалася стара: усіх чисто хуторян виказали, а хуторяни й справді жили, як коти в сметані.

...А потім повстанці пішли. А ввечері ще прийшли... Ой, було ж молока та ковбас — хоч собак годуй!

— Вари вареники! Печи пиріжки!

Варила, пекла Стенька...

...Мовчала, прислухалася, розглядала... А у вікно зазирав молодик червоний, з лісу підводився. Хлопці їли, дивились на Стеньку, а вона вже цвіла, як мак... Д'ех! До чого була струнка та красива молодиця, а очі їй, як у кози дикої, тільки хитренькі трішки.

...Отже, горіла, цвіла Стенька... а баба спитала:

— Що ви, хлопці, надумали? Невже ліворуція?

— Ліворуція, бабо, повстання, та й квит. Ідемо буржуїв бити.

— Ой, лишенько! — та й утерла рукавом сльози.

Запитало товариство:

— Невже жалко?

— Та де там... щоб вони показилися. Це вже такий звичай бабський — як що, то й плакати.

А повстанці підводилися, до Стеньки йшли...

— Ух ти, кралечко! — цебто обняв один.

...А другий навіть заіржав.

Мовчала молодиця, думала, мабуть... потім спалахнула раптом, наче промінь пробивсь крізь хмари:

— За волю... йдете?

І крикнули хлопці:

— За́ волю! — ще й шаблюки забрязкотіли.

Зашумували очі в слив'янці (під віями ніби слив'янка кипіла), вискочила Стенька до порога:

— Цієї ночі п'ять чоловік присплю... Хто перший? Виходь!

Задзвеніли шаблюки, з грюком розпанахало двері...

...А ранком повстанці засідлали коні, сіли на коні й закуріли з села. Перед вів загін, а позаду летіла забийворотинська хура. Хуру везли гладкі забийворотинські коні: гнідий у яблуках жеребець і білий кінь з чорною ногою, з тавром на стегні.

. . . .

З того часу не бачили Стеньки, не чути було, не говорили про неї.

...Гримали повстання...

II

Не одна молодиця співала: «Ой, зажурюся, запечалюся, піду в садок зелений — розвеселюся...». То не хмари нависли над головою, то очіпок придавив вороне волосся.

...Ой, не чути було вже про баску молодицю, та пройшла вже слава про юнака-молодця.

...Гуділа-дзвеніла слава про Стенька-юнака, червоного повстанця.

. . . .

Не одна трясилова ніч пройшла, іде, пройде — тисячі, тисячі, тисячі... Похилилася на тин кропива й думає про бурю. Заспівають, запишуть нащадки: був Приймак [1] і Будьонний [2], і були — тисячі, тисячі, тисячі...

...Палали панські маєтки, тікали пани. Ішли червоногвардійці — з заводів, з шахт, з Донеччини, з Криворіжжя. А далі йшли повстанці — чабани, байстрюки, голодранці (відтіля, де на ставок верби похилилися). Проходили вздовж і впоперек чорнозем, міста, піски, ліси, байраки...

Гримали повстання. Лютували повстанці.

А найбільш за всіх лютував юнак Стенька. Сама чутка про нього викликала велику тривогу. А де були пани, де були хуторяни (блискучі трактори й череп'яні покрівлі), там тоді важко ходила сумна розпука.

Казали: прийшов юнак із степу, з Хортиці [3], сюди, в ліси, помститися. Казали: тільки краяни радіють (де верби на ставок похилилися), тільки чабани й байстрюки радіють, а іншим — смерть.

Тоді вороги тримали владу, панували знов. І тремтіли вороги, коли чули про Стеньку-юнака.

Дивно, хоч де йому з'явитися, там одразу вибухали повстання: виходили чоловіки й баби з косами, ціпами, ховали борони — догори зубами — в траві й наганяли на них ворожі кінні загони. А ще дивно: людей в юнака було дуже замало.

Казали: ватажок Стенька — стрункий юнак і ясний, мов голубе небо, і буйний, неначе буря, і гордий, мов сокіл. Хто слухав Стеньку, той ішов за ним і в огонь, і в воду. Його мова була блискуча, як весняний ранок. Він горів завжди й вабив завжди, наче степові огні в темряві. І як великий пророк, він віщував — так переказували по селах, по заводах:

— Збираймося до гурту! Насувається чорною хмарою час помсти, час розплати. Гей, виходьте на шляхи — чигає воля. Беріть ножі, одрізи, несіть смерть. Через смерть запанує нам життя. Виходьте з лісів, з нетрів, з темряви. Летіть, як метелики, на світло... Послухайте! Послухайте! Невже ви не чуєте, як віки б'ють на сполох! Невже ви не бачите, що ми видираємося з провалля? Один крок — і ми в голубій країні, не буде кроку — знову безодня, темна, слизька, як жаба... Послухайте! Послухайте! Ми кличемо вас огняним повстанським словом: беріть ножі! точіть ножі!..

І брали ножі, і точили ножі, а Стеньчине слово лунало по оселях, виходило з лісів, відходило далеко-далеко. І знову

палали панські маєтки й череп'яні покрівлі. Ходила кривава помста, а ліси знову гуділи буйну славу юнакові.

...І піднялися тоді вороги, вовчі загони пустили на Стеньку, а за юнакову голову пообіцяли пригоршню червінців. А тоді почали вибухати ще частіш повстання. Як вітер, літав юнак по оселях та підіймав пригноблених, і пригноблені тягнулися з усіх усюд до нього, і лилася цебрами ворожа кров.

. . . .

Так чергувалися зорі: була вечірня, була вранішня. Іще були дні, і відходили нерозгадані дні, за лісом зникали.

Вже майже рік лютує юнак, і не здібні вороги зловити його.

...І от проїздив селом молодий юнак. Висипали люди на вулицю, дивляться на нього. А він сидить на коні й посміхається до людей, наче вечірня зоря до річки.

Був тоді присмерк, стояли жнива, і на майдані пахло полем. Та й під'їхав загін до журавля, і позлазили з коней повстанці. І юнак зліз. І що ж? Юнак як юнак, але справжній Стенька: очі йому, як невиїжідженому коникові, грають...

...Любили люди того юнака, мов буревісник бурю, неначе чайка синє море. Але ховали люди між себе ще й погану думку про нього. Не казали, а тільки ховали. А була ота думка оця: ішла чутка, що Стенька з лісовиками валандається, тому й куля його минає. Дехто думав, що це вороги такі чутки пустили, а дехто й інакше мислив. Що куля минає, то ще й нічого: єсть такі діди, на Чорномор'ї були, від кулі теж заговорюють, по книгах чорноморських вичитали. А от як із нечистою силою що — то анцихрист.

...Отож зліз юнак, з цеберки воду п'є. І підійди до нього на той гріх бабуся старенька; їй сина вороги закатували — червоний повстанець був. Підійшла ото ззаду до юнака та й сунула йому в кишеню карбованця паперового ще й пиріжок маленький. Обернувся юнак: примітив це. А баба схопила його руку — та до уст своїх, та тужити.

— Голубе ти мій рідненький! Синочку ти мій гарненький!

Плаче баба, а юнак, як стовп, стоїть, а громада дивиться на нього.

...Отут-то й було несподіване: як кинеться юнак перед бабою навколішки, зблід, як лист той осінній, і змолився юнак:

— Бабусю велика! Молюся тобі за твої страждання, за твої муки. Ти мій єдиний бог, а іншого не знаю. Молюся всім людським мукам, молюся помстою, що наводжу її на катів жорстоких, на силу не нашу. Молюся й тобі, людино вільна, що взяв ніж і запалив серце грозами.

Сказав це юнак, скочив на коня, і пропав загін у степу.

А люди стояли й думали. І порішили тоді люди, що Стенька дійсно зв'язався з нечистою силою.

І пішла з того часу погана слава про юнака. Тільки байстрюки та голодранці підтримували його, а інші люди відсахнулися від нього. І важко тоді стало юнакові жити з своїм загоном у лісі: вовчі загони стежили за кожним його кроком, а люди вже майже не підтримували його.

. . . .

Та й сунулися хмари над тим лісом, де жив юнак. Сунулися, посувалися, лили води на сосни, а сосни стурбовано гули. І були тоді неясні думи й неясні мрії, і журба була за далеким, неясним, невимовленим...

...Жив у тім лісі й дід Чорноморець сивий. Приходили до нього люди взнавати: куди корова поділась, хто коня вкрав. Розгортав Чорноморець чорноморські книги й узнавав по них, куди корова поділася, хто коня вкрав.

Іще знав дід Чорноморець, де ховається юнак, і розповів він людям, що наступає кінець юнакові, що лютою смертю помре він. Але ще гримали повстання і горіли панські маєтки.

. . . .

Але вже надходив кінець.

Тихо, крадькома, мов кішка, насувалася юнакова загибель. Як осіння журба між дерев, м'яко ступала загибель. І прийшла загибель.

...Була темна ніч. Тоді була темна ніч. Зойкали сичі, тривожно гуділи сосни. З трьох кінців палахкотіли заграви. То горіли панські маєтки, то було діло юнакове — ясного, мов голубе небо, буйного, неначе буря, і гордого, як сокіл. Тоді загін його отаборився в Зеленому Ярку. Біля багаття лежали стрункі постаті, а з боку лежав повстанський пес — здоровий вухатий собака.

І раптом підвівся й завив пес — тихенько й тривожно. І сказав тоді юнак:

— Іде зима. Підемо глибше в ліси... Ще помсті не кінець!

І одгукнулося здалеко таємно:

— Ще помсті не кінець!

І заспівав один повстанець тихенько, зажурно, наче вода виходить із заводі в Дніпро:

— Ой, Морозе-Морозенку [4], ти славний козаче...

І одгукнулось:

— Ой, Морозе-Морозенку...

Та не чули тоді повстанці, що насувається на них неминуче лихо. (Тоді байдуже тріщало багаття, а здалека байдуже виблискували заграви.)

...А Зелений Ярок оточили вовчі загони. Скрадалися вовки. Тихо насувалося лихо...

Гей, гей! Була тоді темна ніч, як далеке-далеке минуле!..

...А потім раптово вибухнули постріли. Зататакали кулемети — то оточили повстанців вороги. І зійшлися тоді дві сили: одна сила юнакова, а друга — вовча...

Довго-довго не здавалися повстанці.

Та тільки перемогла вовча сила: перебили повстанців, тільки троє лишилося, а між ними Стенька-юнак.

Ой, гудів та й тривожно ліс...

. . . .

Не розповідає горлиця про свою дитину малу, що її шуліка забив. Отож важко казати про те, як Стенька-юнак загинув.

...Привели Стеньку на майдан і судили на майдані. І ніхто не прийшов сюди, люди не прийшли сюди.

...Тоді сумніло на шляху. І сказав юнак:

— Одпустіть моїх товаришів, і я сам знайду собі найлютішу смерть.

Найлютішу смерть? Гей, гей, цього панам і треба. Погомоніли вороги й згодилися; вони хотіли перехитрувати юнака: юнак прийме найлютішу смерть! А тоді й товариші його приймуть найлютішу смерть!

І виблискували ворожі багнети, а за майданом умирало сонце.

Та не знали вороги, що їх перехитрував юнак. Говорив він:

— Я вигадав собі смерть, як в старовину було: садовили козаків на палі, і вмирали козаки на гострих палях. Я хочу вмерти на гострій палі — це найлютіша смерть!

Посміхнулися вороги — це найлютіша смерть! Тоді загострили палю й вбили її в землю.

Подивився юнак на товариство й теж посміхнувся, і закипіли йому очі в слив'янці (під віями наче слив'янка кипіла), і сказав він:

— Ой вороги-вороженьки. В старовину було ще й таке: приводили людей до палі й дівчат молодих приводили. Коли яка дівчина захотіла одружитися із злодієм, що на палю сідав, то його й одпускали на всі чотири сторони. Мені не треба прощати, але зробіть, як було в старовину,— поклиичте сюди громаду.

Ще посміхнулися вороги — хай подивиться громада, як злодіїв катують. І вдарили на сполох. І зійшлося народу силасиленна. Але ворожих багнетів ще більш було.

...Тоді вже вмирала й вечірня зоря, і тихо було на майдані, тільки шаблюки іноді цокотіли та здалека гудів ліс.

І сказав тоді юнак:

— Тепер я буду сідати на палю... Але слухайте! Слухайте!

І раптом розірвав юнак свій одяг повстанський, і побачили люди замість юнака буйного голу жінку — красуню, що погордо дивилася поперед себе. І дзвінко сказала вона:

— Слухайте! Слухайте! Я вмираю за волю. Але я знову закликаю вас до помсти: гостріть ножі! Дивіться, дивіться на заграви: вже палає наше визволення, вже йде нова невідома зоря... Слухайте! Слухайте!..

Але не дали їй говорити вороги, як люті шакали, накинулися на неї й зав'язали їй рота.

...А народ уже гудів...

Тоді вовки накинулися на народ і розігнали його. А Стеньку-юнака закатували: одрізали носа, одрізали вуха й наштрикнули на палю.

...Гей, гей! Та й була ж то найлютіша смерть...

Але пройшла тоді про юнака Стеньку, про жінку молоду, красуню — ясну, мов голубе небо, буйну, неначе буря, і горду, як сокіл, ще бучніша слава. Ще й досі гудуть їй ліси невмирущу славу.

. . . .

І от біля ставка, де верби похилилися, стоїть могила. Це юнакова. Приходять до могили люди й слухають, як шумить вітер над нею...

...Гей, гей! Гримали повстання...

...І були — тисячі, тисячі, тисячі.

ЗАУЛОК

З сіверких левад бреде осінь. На заулок насідає сивий присмерк. Але на сході починається день. На башті вдарив дзвін — глухо й вогко.

Леонід Гамбарський допиває вранішній чай. Передчуття неможливої радості остаточно затопило його. Іще була легенька й сріблиста тривога. Сьогодні буде —

— рецензія

на ту книгу, де вміщено його першу статтю. Уявно він давно вже вважав себе за червоного професора і навіть більше:

будучи в Криму, в санаторії, він прочитав декілька лекцій і на афішах стояло:

— професор Гамбарський.

А потім він пригадав фіалково Мар'яну. Ця чванлива дівчина завжди стояла перед його очима.

— Тепер...

Але це було трохи наївно, і він це розумів.

Леонід Гамбарський замкнув портфель і поспішно пішов у город.

Ішла жура осінньої чвирі. Над міськими болотами шкульгали дощі — холодні й нудні.

Аркадій Андрійович прокидається рано й виходить у сіни. Потім прокидається й Степанида Львівна. Мар'яна вдома не ночувала.— Мжичить холодний дощ.— Повз двір проїхав візник на «стійку». Коні ледаче перебирають багно. Проїхала сусідка в рибний ряд.

Напроти кричить півень на весь заулок.

Аркадій Андрійович п'є чай і йде на службу. Степанида Львівна варить обід. Через ті ж сіни проходить і Гамбарський.

...Коні нарешті вивезли

візника на Глухайську вулицю і потюпали жвавіш.

Тротуар прокидається.

...А життя сім'ї таке:

на башті дзвін б'є дев'ять.

і Аркадій Андрійович іде на роботу. Раніш Аркадій Андрійович думав, що він закоханий в столоначальника, а потім думав, що в комісара.

Але було просто: він закоханий у канцелярію — безвихідно, фатально. Майже кожного року сниться йому напередодні Різдва (коли ялина, коли юність): якась чудова казкова королівна, що вся в білому, а біля неї, наче живі, в білих рукавичках — галантні, елегантні — журнали, пакети, сургучі і т. ін.

...Степанида Львівна — ніжна жінка й хороша хазяйка.

...На Глухайській вулиці

кричить сирена — довго, різко, зарізано: мчить автомобіль...

...А в кімнаті, де висів раніш Олександр II [1], Николай II [2], а також білий генерал на білому коні,— висять:

Ленін,

Троцький,

Раковський [3]

і малесенький портрет Карла Маркса.

Степаниді Львівні сказали, що Маркс — жид, і вона образилася, тому що вона цього раніш не знала й казала всім, що Маркс —

з Петербурга!

З того часу — не великий, а маленький.

Про Троцького Степанида Львівна каже:

— Ну, і що ж, що жид? Він же не хоче розігнати всі установи й служащих?.. А жида я знала й у Полтаві, бакалійника, зовсім не поганий, навіть навпаки: і в борг давав.

Зінов'єва Степанида Львівна не повісила, бо дуже кучерявий і молодий.

...А Мар'яна, їхня дочка.

Про Мар'яну говорять!

— Господи! Як може від

таких маленьких родителів вирости така пишна женщина!

Року 1917, покинувши («к чорту»!) середню школу, Мар'яна пішла в чека.

І сказав тоді Аркадій Андрійович.

— Мар'янко! Що ти робиш?

І сказала тоді Степанида Львівна:

— Мар'янко! Що ти робиш??

А потім погодились:

«така Божа воля».

...Леонід Гамбарський живе в цім же домі.

Мар'яна прийшла з роботи й пройшла прямо в свою кімнату. Сіла біля вікна й задумалась. Безсонна ніч положила на її тьмяну щоку холодний хоробливий червінь. З огидою згадувала вакханалію в «гранд-Отелі»...

(...У вікно бились краплі мжички...)

...Згадувала спорзне, звіряче обличчя гладкого типа і гнійні нарости на його животі.

Тоді в її очах загорілися порожні фосфорити. Порожнеча гамарила кожний нерв її істоти.

Але раптом вона відчула біля серця біль і прилив енергії.

Мар'яна вийняла з чулка пачку кредиток і з силою кинула їх у куток. Тоді у вікні, напроти, зашарів огонь. Чути було тринькання на балалайці і веселі вигуки. Долітало:

Ми ковалі, ми ковалі,
Куєм ми щастя на землі.

...За стіною жили комсомольці й завжди тривожили заулок своєю агітаційною бадьорістю.

Мар'яна написала:

«Милий друже! Туди, в твій далекий край, на північ. Мені хочеться сказати інакше: «на сєвєр». Твій народ має два чудових слова, вони не перекладаються — «сєвєр» і «грусть». Але найкраще слово на землі:

— «че-ка».

Пам'ятаєш? — стоять ешелони, а паровик так задумано шипить. Їдемо в дикі замріяні степи, де чекає тривога, невідомість, де ціле проваття жури й радості. Станція, ще станція, і семафори, і степи... Тоді не було порожнечі...

А зараз у мене осінь. Ідуть дощі, бредуть похилі отари хмар. Нема вже: «Секім-башка!» З партії мене вигнано, не пам'ятаю за що, здається, не вносила три місяці членських. Проте це єрунда: мене й так би вигнали. Тепер член парткому каже:

— Наші женщини з папіросками бігають!

...Словом, я безпартійна комуністка. Мій папа, Аркадій Андрійович, каже:

— Мар'янко, як записуються в партію?

...Я йому розказала, хоче кандидатом, витримувати стаж. Правда, зворушливо?.. Але це не те. Ти питаєш, що я роблю? Звичайно, пра-

цюю, але хочу залити себе дурманом до солодкої нестями. Іноді слухаю вчені промови липового професора Гамбарського, який, очевидно, в мене закоханий... Але й це не те. Я тобі писала, що хочу покінчити з життям. І от я рішила. А щоб не було повороту, сьогодні вночі віддалась сифілітикові. Це найкращий спосіб проявити силу своєї волі. Правда? Вже не буде вагань. Так роблять чекісти минулого... Надворі дощ. Сонця не бачимо. «Сєвєр». «Грусть»... Але найкраще слово — «че-ка!» Милий друже, я в твій народ закохана. Я вірю, що воскресне велике слово — «че-ка!» Тоді воскресне бірюзовий потік людського натхнення й степова тривога.

...А зараз дощ і болить серце. «Сєвєр». «Грусть».

P. S. Через годину повішусь. Прощай.

Але тут же Мар'яна з жахом подумала:

— Прощай?

...Брели години. Мар'яна ходила з кімнати в кімнату й нервово перебирала складки на спідниці.

...Брели години.

Аркадій Андрійович одинадцять місяців не одержував грошей і тепер одержав за місяць (40 мільйонів) і був сам не свій.

Кричав:

— Мар'янко! Со-о-о-рок мільйонів!

І переможно трусив кредитками над головою.

Степанида Львівна готовила самовар і теж була сама не своя, і навіть бліді щоки порожевіли їй. Руки дрижали, і ніяк не могла роздмухати огонь.

— От кажуть: Ленін і Троцький... А що ж вони учрежденія прикривають, чи що?

Аркадій Андрійович сказав:

— Ох, Степушко! Якби ти знала, яка в нас катавасія. З П'ятигорська [4] приїхав товариш Аральський, а на його місці вже другий начальник. І от тепер: той собі, а цей собі. Біда. Ну, я думаю, що все-таки Аральський переможе!

— А хто з них симпатичний? — спитала Степанида Львівна.

— Ну, звичайно, Аральський...— І додав серйозно: — У нього великі зв'язки. Це, знаєш, мужчина во-о!

— Так ти ж держи його руку!..— сказала Степанида Львівна й підвела очі догори: — Аркашо! У нього портрета ще нема?

— Га?

— Та повісила б... Може, коли зайде. Хто їх знає — вони люди не горді...

І зітхнула:

— Боже мій! Що то наробила революція. Такі хороші люди, симпатичні... прелість...

Вітер вдирався в сіни, крутив дим і виносив його у вогку осінь. У вікно зазирало меланхолійне небо. Падало листя за вікном. Скоро приїде біла зима...

Знову дзвонять на панахиду.

...У сіни раптом ускочив

Леонід Гамбарський і схвильований побіг до дверей.

Степанида Львівна спитала:

— Пане професоре! Може, вам водички гаряченької? У нас сьогодні, знаєте, Аркаша жалованьє одержав...

А Аркадій Андрійович скаржився: —

— Шу-шу! Шу-шу! Цмок!

Цмок! А роботи й нема: ні входящого, ні сходящого. Тільки й знають, що по коридору.

...Слухала тоді Мар'яна й відчула, як до серця підкотилась злість, і сказала з другої кімнати:

— Це, тату, зветься стадія організації. Чули про таке слово? Я чую його тисячу літ, тисячу літ!

Червінь хоробливо горів їй на щоці, але цього Аркадій Андрійович не бачив, і він образився.

— Ну, ти, Мар'янко, хоч і була в чека, а в ділах государственних ні бельмеса.

А Степанида Львівна сказала:

— Боже мій, Мар'янко! Яке твоє діло до ділов государственних? Я знаю, чого ти хочеш: тобі б якби Ленін і Троцький і товариш Раковський прикрили всі учреждєнія, а папашенька без шматка хліба зостався... Ну, ні, вони люди розумні й симпатичні, цього сурйозно не зроблять.

Мар'яна мовчала й знову нервово перебирала складки на спідниці.

Гамбарський положив на стіл газету й у розпуці похилився на вікно. Рецензент писав, що в його статті багато претензійності на вченість, і Гамбарський йому нагадує —

чехівського телеграфіста Ять [5].

Це було так нахабно, так, нарешті,

нетактовно...

Леонід Гамбарський з тривогою думав, що тепер він не зможе підняти своє реноме, і його професорська кар'єра розлетілася в пух.

Потім зняв пенсне й ліг на кровать.

...З півночі летів сіверкий вітер. Передають: за містом випав вогкий сніг і запорошило дороги. Над містом струмкують хмарні потоки.

З тоскою згадував:

— Ага, телеграфіст Ять!..

І здавив руками голову.

— Ага, телеграфіст Ять!..

Здавалось, б'ють обухом — цією важкою, безглуздою фразою... І майнуло в голові:

— Пропав!

І відчув тоді Гамбарський, що нема вже повороту, і був один якийсь безвихідний тупик.

...А з півночі знову летів сіверкий вітер, і сунулись сірі й нудні хмари. І знову з тоскою згадував:

— Ага, телеграфіст Ять...

— ...Можна зайти?

Підвівся: — Зайдіть!

Увійшла Мар'яна й мовчки сіла біля кроваті. Кілька годин внутрішньої боротьби положили відбиток на її обличчя.

Гамбарський дивився прибито, перелякано, бо Мар'яна рідко до нього заходила,

а зараз зайшла.

— Чого?

І ще дивиться прибито й перелякано.

А Мар'яна в цей момент знала:

«Далі не можна. Треба кінчати!» Сказала схвильовано:

— Прийшла до вас спитати: що таке безпорадність? Що — сила волі? Не знаєте?

А потім підвелася і жагуче промовила:

— Так... Я прийшла спитати вас... прохати вас...

Мар'яна кинулась до столу й розридалась. Гамбарський розгублено дивився на неї й наливав воду в стакан.

— Випийте!.. Що з вами?

Вогкі дзвони загубились

в осені. Вогка луна зарилась у болотній чвирі заулка...

Мар'яна випила води й дивилась сухими фосфоритами на Гамбарського. Потім стиснула руками голову й сказала:

— Треба повіситися... Негайно... зараз...

— Що ви, Мар'яно?

Гамбарський, блідий і розгублений, ходив по кімнаті.

А у вікно знову бив дрібний дощ. І тягуче проходили хвилини напруженої мовчанки.

Думала: «Так! Треба кінчати... Так!.. Скоріше!..» І знала, що вона не може кінчити, що їй бракує сили.

Подумала: «Єрунда, треба кінчати!»

Мар'яна сухо подивилась на Гамбарського, а потім сказала:

— Пробачте! — і хутко пішла до дверей.

Аркадій Андрійович надів окуляри й написав:

«Прошу мєня зачисліть в кандідати Вашей государственной партії. Мої лічниє убєждєнія в правотє комуністическіх ідей...»

В їдальню увійшла Мар'яна. Аркадій Андрійович:

— Мар'янко! Ану йди сюди! Чи так я?..

Степанида Львівна продовжувала:

— ...Він дуже симпатичний... кажуть, уже повишення получив...

...Короткий осінній день сконав. Мар'яна вийшла на ганок.

Дощ прибив жовті листя, і вони лежали холодні, мертві. Через вулицю блимав огонь і млявим світлом освітлював пустельний заулок.

Високо текли потоки сумних хмар. Із стріхи одноманітно падала крапля на камінь. Ішла глибока сіра осінь по сірих заулках республіки.

Коли Мар'яна виходила за ворота, з комсомольської кімнати вискочив натовп юнаків і з реготом кинувся в туман.

Через дорогу, до Глухайської вулиці — сарай,

за сараєм — віжки.

...А далі, коли вийти з пустельного заулка, на міді висічено: Доктор Фальк.

— Куди?

ЕЛЕГІЯ

«Минають дні, минають ночі...» [1]

У грудні згнила зима, і тихий степовий городок знітився в облозі мовчазних нерухомих хмар:

— нагнав вітер із далеких Альпійських гір [2], через Карпатські верхів'я, через Дунай.

Прийшло Різдво.

Зітхали дзвіниці, і промерзло жевріла жура: сум неспокійної землі.

Цього року старожили не бачили різдвяних зір, бо небо стояло в сірій сорочці будня.

І була мряка.

І старий газетяр теж не бачив різдвяних зір. Був він сивий, древній, майже босоніж. Стояв біля ратуші на бульварі й казав мимохідцям:

— Може, купите газету?

Іноді мимохідці купували газету, іноді заклопотано проходили, іноді зупинялись і дивились на старого газетяра.

...А прийшов він восени, коли було прозоро, коли за кварталами пахли гречки...

...Але це було так неможливо давно!!! Це було за народження його прекрасної юності, коли тихий степовий городок стояв перед ним надзвичайною примарою. І він подумав тоді про радість.

І врочисто залунало по кварталах:

— Радість!

І тоді було, як мигдальні потоки під ударом весняного весла. Це був голубиний заспів до тієї синьої пісні, ім'я якій — життя.

Це був новий заповіт, що ми, волхви, бачимо на сході в темну ніч із хрустального Віфлієму...

— Але це було так неможливо давно! І це майже забулось, бо ж — неясні, туманні, мов перший сон за першого м'ятежного кохання, ці уривки, що виринають із тьми перед моїми старечими очима.

«Що це?» — подумав з тоскою старий газетяр.

І чув тоді: ніби раптом прокидалась природа, ніби дзвеніли, пливли й пропадали неясні відголоски з дальніх літ.

...Але це була ілюзія:
натовп тихих міських кварталів
стояв у суворій мовчанці.

...Газети продавали й жваві пацани, і не любили вони старого газетяра, бо був невідомий, невідомо звідкіль і похмурий.

І ще не любили:

— зійшов на великий шлях, по якому йдуть, дико, по-звірячому озираючись.

... і був ще з ним, із старим газетярем, древній пес, що покірно шкульгав за ним і ніс підсліпуваті очі на асфальт...

— пес: вовна прилипла попелом і лізла, падала на землю, щоб угноїти землю. Пес не гавкав, а тільки тихо й нудно вив: на світанках шумів скляний мороз, а пес був голодний. Іноді пес кидав старого газетяра й блукав на базарі, біля рундуків, де били його закаблуками, де гризли його молоді бадьорі пси.

...Вранці тихий степовий городок оживав. Виходили заспані горожани, плентались по мостовій візники, вилітав із гаража єдиний на всю округу виконкомівський автомобіль і з вереском мчав у туман, розганяючи обивательських курей і зграї голодних собак.

Тоді біля редакції — теж єдиної газети з великими підзаголовками і з нудними традиційними гаслами — грубим шрифтом — суєтились газетярі.

Кожний знав:

— треба скоріш!

Треба схопити стос паперу с промовами, статтями про всесвітній пожар:

«Ми на горе всем буржуям
мировой пожар раздуем [3];
мировой пожар в крови...
Господи, благослови!»

— треба схопити й бігти, захопити всі переулки, всіх обивателів, щоб —

— жити один день.

І старий газетяр ніколи не встигав за пацанами, і завжди йому з веселим сміхом, що звучав, як «колокольчик», пацани підставляли ніжку, щоб старий газетяр упав у грязь!

І старий газетяр падав у грязь, розкидав сьогоднішні газети; потім поспішно збирав їх, обтрушувався і, покірний, з кінським калом на лобі, спішив, спотикаючись, до бульвару.

На бульварі проходив день.

Але й увечері старий газетяр був там же, де праворуч від каланчі стояли стільці. Увечері старий газетяр тупо дивився на мимохідців.

...А бульваром проходило багато:

— одні бігли, другі шкульгали, треті раптом зупинялись і потім стурбовано відходили кудись.

...Тоді над головою колихались гілки акацій — була алея акацій. Акації розцвітали, коли в тихім степовім городку потоки мріяли про голубі пісні, про голубу журу і схвильовано бігли до срібних вод забутої ріки Лівобережжя...

Іноді пацани, побачивши старого газетяра, ховались за ріг і шпурляли відтіля в свого колегу грудки землі.

Тоді підводився, відходив до каланчі, за каланчу, до Зеленого Озера, де стояла самотня будка, а нижче лежало небо на поверхні брудної стоячої води...

Тиша. Далеко клекоче брук.
Пес лежить і облизує попіл
— на хвіст. (Мовчиш? —
Мовчу!) Тиша. Далеко клекоче брук.
Пес лежить і облизує попіл —
на хвіст.

...Уночі старого газетяра не бачили на бульварі. І ніхто не знав, як він жив, як він живе. Бо кому це потрібно?

— бо йдуть молоді дні з юнацьким запалом грізними колонами по безмежних ланах часу. І відступають —

місяці,

роки,

тисячоліття

В глуху невідому безвість минулого.

Тихий степовий городок

знав і сум, і великдень цієї

боротьби.

...Коли на древній дзвіниці

годинник протеленькає чверть на восьму, коли повстане заокеанське сонце,—

вулиці знову прокидаються, і тоді бреде бульваром похила постать старого газетяра.

...Так починається день.

...А зима зовсім згнила, і шкульгає Різдво в мряку чвирі. Старожили не бачили в ці дні різдвяних зір, і стояло небо в сірій сорочці будня.

Газетяр теж шукав сузір'я Оріона; але були самі мутні далі. Десь дзюрчала вода, і тому, що вона пром жичила мозок, боліла голова.

Так

ріс

час:

— у грандіозній боротьбі падали переможені дні, на них падали ще дні, і росла гора, від Гавризанкару [4] вища, глибша від океанських глибин. Тоді питали:

— Що це? Тоска чи радість?

...Але на далеких обріях знову гриміли, знову наступали молоді буйні дні грізними колонами.

Так

ріс

час!

...О, я знаю:

багато думав старий газетяр. Думав про юність, думав про те, що було, чого не було, чого хотілось. Все одійшло великим шляхом часу... О, я знаю: і моє кволе, старе тіло прокинеться колись і спитає:

— Невже кінець?

Але не прокинеться світанок.

О, я знаю!..

...Іноді старий газетяр ішов у заозерний край. Шкульгав вище й вище на кучугуру по кварталу кавалерійського полку. За ним шкульгав пес.

Тоді в одинадцятій сотні був пожар: городок поділився на сотні — полковий городок степового краю.

Шуміли на каланчі, над ратушею.

Палахкотіли смолоскипи; під навісом тривожно дзвеніли й саркали коні.

...Старий газетяр виходив за квартали й брів бездоріжжям, на північно-західні межі — туди, де стояв, як лелека, підбитий бурею дуб.

Дуб наближався. В далекім степу горіли огні. І стояло древнє небо, а позаду туманіли міські оселі. І здавалось, що оселі не існують, що вони відійшли вдалину, за гору переможених днів.

...Старий газетяр приходив до дуба, сідав під дубом і озирався. Висіло небо у чвирі, за дубом причаїлась тиша. І промерзла чужа земля. І все було чуже — і земля, і межі, і квартали, і кучугури, і дальні степові огні. Тоді підходив пес і тихенько вив. Потім із сходу прилітав колючий вітер. І відчував старий газетяр:

— десь тліє торішній гній.

Підводився.

За старим газетярем підводились і кучугури, і сунулись у небо, зливались із небом, відходили, пропадали, і була одна сторожка пустота.

Ще городка не видно. Тільки за Балясним Бором маячить невідомий нічний огонь. І був він не близький, тільки далекий, тільки чужий, як чужа земля, де тліє торішній гній.

...Огонь стояв на шпилі ратуші і був надто червоний.

...А іноді бачили:

— брів старий газетяр по дорозі на цвинтар.

І думав старий газетяр:

— Цвинтар?

Тоді пахли могили — глибоко й тихо. Це був запах незносного чебрецю — він ішов з-під білого снігу.

. . . .

Старий газетяр прийшов у городок восени.

...І згнила зима.

З Чорного моря, з Індійського океану, через Малу Азію, прилетів перший тепловій.

І вже на бульварі снили акації.

І знову бачили старого газетяра біля мудрої ратуші. Пацани ще били старого газетяра грудками, і він ішов до Зеленого Озера, до каланчі, за каланчу, до самотньої, нікому не потрібної будки; за ним — древній пес. Тоді були невеселі голубі дзвони: то йшов піст, і каланча перекликалася з іншими церквами.

...А з південного бігуна,
з Австралії, грізними колонами ще насувались

молоді дні, і відступали — місяці, роки, тисячоліття
в глуху безвість минулого.

Старий газетяр це знав. Тільки не хотів знати!..

(О, я знаю: старий газетяр не хотів цього знати!)

...А потім розлилась ріка. По вулицях тихого степового городка летіли вже мільйони тепловіїв. Ріка затопила міст, і не було дороги до кучугури, до дуба.

Старий газетяр зажурився.

І от в одну тривожно-радісну ніч, коли весняні вечорові сутінки пливли над Зеленим Озером, пацани підстерегли старого газетяра й побили.

І таки добре побили: тільки через два тижні він вийшов із лікарні.

...А потім прийшла знову тривожно-радісна ніч: ріка нарешті увійшла в береги. Ранком до мосту прийшли плотники, і зацюкали сокири. Скоро над рікою повис міст.

...Старий газетяр вийшов із лікарні, але він не пішов до редакції — пішов на північно-західні межі.

Одступали дні й тягли за собою. І відчував старий газетяр:

— десь тліє торішній гній.

І падали сили.

Старий газетяр покірно брів у навіщоване: ішов туди, де стояв, як лелека, підбитий бурею дуб.

І прийшов старий газетяр, і ліг під дубом. І, коли у дзвінкій степовій тиші задзвенів перший жайворонок, старий газетяр глибоко, на всі страчені легені зітхнув і вмер.

Тоді знову тихо й нудно завив древній пес, подивився підсліпуватими очима на старого газетяра й побрів туди, до рундуків, де гризли його молоді, бадьорі пси.

. . . .

...Завтра біля дуба найшли мертвого старого газетяра й завтра його одвезли на цвинтар. За два дні за старого газетяра забули. Тільки там, де він лежав, залишився ледве помітний слід.

...Але біля дуба зацвів уже молодий запах юного невідомого дня.

. . . .

Тихого ясного ранку над древнім степовим городком урочисто потопали голубі дзвони.

ДОРОГА Й ЛАСТІВКА

I

У перспективі — дорога.

Праворуч, ліворуч — акварелі. Далеко — ліс. Дорога до лісу, а може, вбік.

Дорога спокійно відходить, і на ній порожньо.

Мабуть, скоро зажовтіє листя, і в небо засумує старий дуб. Старий дуб був колись біля нашої хати, в дитинстві.

Я дивлюсь на дорогу, і вона веде мене за далекі гони.

Покірно йду за нею.

...Колись була береза, зірвав листок і положив у книгу; книзі, здається, більш як сто літ, пожовкли навіть рядки. А в цій книзі лист із берези, пожовклий. (Може, берези вже й нема... А де згадка про автора столітньої книги з пожовклими рядками?)

...Дивлюсь на дорогу. На дорозі порожньо, і я думаю про небуття: коли дорога відходить, тоді щось відходить, кудись відходить.

...Потім згадую сливи.

Саме по цій дорозі везли колись сливи. Я був маленький і прохав у тітки слив.

Тоді вона дала мені жменю.

Та не були то сливи. Було дитинство.

...На краєвиді купчаться хмари, збираються на вечір.

Але то буде не потоп, а впаде звичайна роса. Тоді забуяє рослина.

А в потопі (пам'ятаєте?) були голуби.

. . . .

Біля вікна пролетіли голуби, фуркнули і зникли за величезним будинком.

І каже голубка: — Дорога? — Каже голуб: — Дорога!

Потім полетіли на площу Володарського [1] і там сіли біля ратуші.

...Дивлюсь знов на дорогу.

За нею, куди вона йде, іде суворість, може, жорстокість, може, сама смерть.

Ну, і що ж? Хай ідуть: так треба.

Але все-таки що з дорогою?

І сказав голуб: — Дорога? — Сказала голубка: — Дорога!

. . . .

По далекій дорозі пішла широка тінь. Проходили розпатлані хмари і погасили сонце.

Коли пройшла тінь і сховала дорогу — дороги не було.

Я впав на обніжок своєї мудрості й подумав з тоскою:

— Дорога?

Але голуби не озивались.

. . . .

Город шумів, кричали мотори, летіли будинки.

Мій далекий сон (лебедине крило) розтанув над містом.

...Я надів кашкета й вийшов на вулицю.

II

Було тихо і темно.
Раптом повіяв вітер.
І закрутило,
зашуміло
в деревах.
Був грім — то прийшла літня пахуча громовиця.
Зірвало її, і помчалась вона в темну просторінь.
...А потім зашумів дощ.
Вона шукала світло —
— шукала,
найшла,
полетіла.
Влетіла.
Було чудове блискуче світло і тихо, без дощу.
То була кімната.
Сіла на шафі — спокійно, сухо, тепло.
Але хвилювалась.
Її хвилювало звичайне світло — електрика.
Тоді вона зірвалась і знову полетіла.
І от — чотири оксамитових стіни.

Ясно: вдарилась в оксамитову стіну і впала в фарфорову чашу.

Назад!
Назад!
І — в клавіші!
Пронісся мелодійний звук.
А що вона?

...Ще раз у стелю розписану, а там
в знемозі
впала.

Сиділа. Важко дихала.

А її ніжки обгортав килим — то східний оксамитовий килим із Турції.

Певно, кімната була незвичайна — то була кімната в моїй уяві.

...А за вікном носився вітер, скиглили дерева, тривожно кричали гудки.

Тільки ніч сміялась тихо, темно і лукаво.

...Так! Вона шукала вікна — вилетіти у вікно, у дощ, у ніч.

Але вікна не було.

. . . .

А потім ще довго носилась по кімнаті. Знову падала в фарфорову чашу й билась у розписну стелю.

Була в розпуці — її надто тривожило звичайне світло — електрика.

...Тоді в дощ заскиглили дерева, потім у дощ засміялись дерева.

Чи чула вона, як сміялись дерева?

Нічого не чула вона.

Нічого!

Нарешті —

— вдарилась вона в срібну жирандолю і впала на оксамитовий турецький килим.

Зітхаючи востаннє (вона розбилась на смерть), хилила голівку від світла й шукала очима —

— вікно.

Вікна не було. І вона вмерла.

...А за вікном стояла ніч і тихо, темно і лукаво усміхалась.

. . . .

За десять хвилин світало.

За годину я увійшов у кімнату.

Вже ночі не було.

Пройшла громовиця, пройшов дощ.

Підводилось сонце.

Пахло сонцем, пахло життям.

Я зітхав глибоко й високо підвів голову.

...Потім узяв її за крильця, зневажливо подивився на крильця й кинув її в помийну яму, де рились бродячі міські пси.

То була ластівка.

ПУДЕЛЬ

I

Виходили на іскристе шосе, в перламутр полудня. Утомно дрижали наливні поля, і перелітав димний легіт. Небо блякло; нечутно й зів'яло скрадалися полинялі сонячні дороги до незнайомих горизонтів, до туманово-бузкової маси.

На повороті почули останню міську пісню: трамвайна путь розлетілася в яри й раптом плавко спланувала півколом назад. На перепутті під зеленою мжичкою дерев дрімав парк: бюст Лассаля [1], стежки, алеї. Потім і він одійшов убік.— Тоді знову іскристе шосе й даль молодих лісів.

На двадцять кроків уперед ішли — мадмуазель Арйон (опереточна співачка з «Не ридай») і дві баришні з редвидаву [2]: Тоня (так говорив студент) і, може, Дуня, може, Катя — невідомо: з нею ніхто не говорив. З ними: якийсь тип і студент — організатор вечора.

Вечір (музикально-вокально-танцювальний каламбур) на віллі «Зелений Гай», сьогодні, «на користь». Ще alma mater * прохала Сайгора сказати вступне слово на тему: біжучий момент.

Арйон ішла під рожевою парасолькою, яку ніс тип. Тоню вів під руку студент.

Тераси іподрому й павутиння далекого радіо поволі й рішуче зливалися з будівлями. І коли входили в сутінь придорожніх верб, повернулись і бачили один одномасний узаміт міста.

Сайгор узяв сигаретку й передав портсигара. Григорій переложив ремінь рушниці на праве плече й закурив. І говорив — потім — про Богомольскі Болота, про крижнів, про вечірній переліт. Його руде обличчя наливалося кров'ю, і творчо, по-дитячому світилися зіниці. І знову згадував очерети, село, нирців, заячі стежки, полювання, ще полювання.

Тоді Сайгор примружив очі і зняв кашкета.

— Добре!

І сказав прозу: одкомандирує в райком, а відтіля Григорій поїде далі, на сельроботу, на село.

Підхопив:

— На село?

Григорій довго плутався в незв'язних фразах і нарешті рішив, що йому все-таки тут кур'єром веселіш, ніж десь «на задрипанках».

— Полювання — гарна річ, та бачте...

Сайгор бачив.— Сонце стояло над головою. Город відходив по шосе, а за ним плентались яри, іподром, радіо. Сизою ртуттю коливались далі.

І в цей момент, як звичайно, Сайгор думав про ті ж засідання й згадав термінові пакети.

— ...Глядіть же, не забудьте однести.

— Не турбуйтесь,— сказав Григорій.

---

* Мати-годувальниця *(лат.).— Ред.*

Марчик — дворняжка: літом — лягаш, зимою — гончак, дома — сторож — зірвав гаву й помчав за нею по тирсі. Тоді ж відстав пудель мадмуазель. Арйон від компанії і з кошиком в зубах пішов поруч Сайгора. І тоді ж повернула голову баришня з редвидаву — не Тоня — і чогось подивилась на Сайгора й посміхнулась тихою звичайною усмішкою. Потім кожного разу, коли пудель залишав Арйон, баришня — не Тоня — поверталась і усміхалась тихою звичайною усмішкою.

Сайгор погладив пуделя по кучерявій левиній гриві і сказав:

— Гарний пес. Чудова порода для дресировки.

Григорій, мабуть, образився за свого Марчика й подав бандитський посвист у тирсу. А коли дворняжка підлетіла, помахуючи хвостом, і показала зуби, він тут же, на шосе, примусив її служити на задніх лапах.

— Все-таки я скажу,— промовив Григорій,— не люблю я цих пуделів. Так: ні те ні се. Користі ж мало. Ну, тягає у зубах кошика, а що з того? Подумаєш, штука!

Потім із любов'ю посіпав Марчика за вуха й рушуче заявив:

— Молодчик!

Певно, Григорій був патріотом своєї батьківщини.— А породистий пес труснув левиною гривою й помчав до мадмуазель Арйон.

Входили в ліс. На узліссі рожева парасолька прикрила траву: компанія сіла відпочивати. Коли підходили до них, із глибини зелені постав раптовий вітер і з шумом помчав на шосе. Сайгор і Григорій сіли праворуч.

— Сеньйоре,— сказала Арйон, граючи до Сайгора льонними дзвониками на скронях.— Ви цілком певні, що наш вечір пройде щасливо? В мене якесь передчуття. Знаєте?

Сайгор сказав, що він нічого не знає, що його попрохали сказати вступне слово — і тільки. Все ж інше його не торкається.

— Ах, сеньйоре, як ви індиферентні...

Тоді Сайгор підвів нервово брови й подивився кудись убік.

І тоді ж мадумуазель Арйон скинулась, показуючи рядок прекрасних зубів.

— До жорстокості, знаєте,— до жорстокості.

— О, божественна медхен *,— вмішався довгоногий-довговолосий тип,— шпрехен зі? **

— Ну?

Тип закинув волосся і взяв виточену руку мадмуазель Арйон.

---

* Дівчина *(нім.)*.— *Ред.*

** Розмовляєте? *(нім.)* — *Ред.*

— Я чув! це велике! слово! товариш!..— і продекламував якусь чергову банальність надто театральним голосом.

Сайгор одвернувся й невимушено ліг на траву. Григорій сидів далі й уважно розглядав свою рушницю. Потім розложив ладунку й переглядав набої.

Студент тихо розмовляв із Тонею й зрідка, тьмяно поглядаючи на неї, обережно клав свою руку на її білосніжне мереживо, що виглядало від сорочки до матової шиї, від тугоперсого молодого взгір'я. Тоня розширяла жваві ніздрі, шелестіла віями й бавилась руками в траві. Баришня з редвидаву — не Тоня — самотньо сиділа збоку й дмухала на «божу коровку», що застигла в неї на долоні.

З іподрому зірвався аероплан і, розрізаючи повітря клекотом мотора, закружляв над узліссям.

Тоді ж на краєвиді від города показалась крапка. Наближалась, збільшувалась, і бачили фаетон із парою вороних коней. Коли фаетон порівнявся з компанією, Марчик зірвався й полетів у куриво. Іще чути було буйний бандитський посвист.

Пудель одмахнувся від мух левиною гривою й розумно дивився на кошик, що стояв біля Сайгора біля ніг.— Спека перевалювала за гарячий полудень — непевно й млосно. Але дихати стало трохи легше. За дорогу нагартовані простори стомили, і через деякий час Григорієва фляжка була порожня.

Знову підвелися продовжити путь. Тоді Сайгор пішов до Григорія, сів біля нього і, вийнявши з бокової кишені блокнот, повертів його в руках. Тільки коли компанія з шумом улетіла в ліс і гулко залунала луна, Сайгор сказав:

— Ходім.

Пішли. З листяника чули чергову банальність.

Кричав тип:

— Майне кляйне лібе медхен, іх лібе діх зер гут *.

Мадмуазель Арйон, очевидно, не знала жодної мови й плутала німецьку з французькою.

— Парле ву франсе? **

— Уй! Уй! ***— кричав тип на ввесь ліс.

Ішли. На півдорозі до вілли бачили хлоп'яків-чабанів, бачили корів, що тріщали між дерев, продираючись на узлісся. Томилася вільха, безсило опустивши крила. А ввесь ліс жив якимсь невідомим життям. В'ялі літні мислі хмарою купчилися над головою, і було нерозгадано, таємно і прекрасно.

Григорій насвистував пісню, і від неї линула жура: і пісня, бандитські буйні посвисти були також надзвичайні.

---

* Моя маленька люба дівчинко, я тебе дуже люблю *(нім.).— Ред.*

** Ви говорите по-французьки? *(франц.) — Ред.*

*** Так! Так! *(франц.) — Ред.*

Сайгор уперше за все літо вибрався за город із стосів службових листів, із димних кімнат засідань, з мітингових, ячейкових -овних промов, дебатів, преній, дискусій. Перший раз за все літо дихав вільним чистим повітрям. І, мабуть, перший раз за довгі роки відчував якийсь радісний біль, якусь неясну тривогу. Біль тягнув кудись на невідомі шляхи, і від болю були невідомі шляхи. А навкруги гримав день і чути було — на сопілці — тоскно-радісний гімн життю.

Виходили до соснової посадки, зрідка бачили на взгір'ях білі крила забутих вілл. І був далекий гомін.

Десь ізбоку Марчик зірвав звірину і гулко, завмираючи, помчав за нею в гущавину.

II

Григорій — не встигли підійти до вілли — захвилювався й покликав свого собаку. Поспішно зібрав у Сайгора декілька сигареток. Потім збільшив крок і забіг уперед. Сайгор думав був піти з Григорієм, але потягнуло до ставка — освіжитись від спеки нагартованого дня.

— Подивимось, що наполюєте!

Відповів:

— Якби ви знали, що то за Богомольські Болота — птиці сила!

І знов натхненно говорив про полювання, про крижнів, про вечірні перельоти.

Нарешті, поправивши ладунку, Григорій кинув декілька слів і хутко попрямував убік. Сайгор не злився з компанією й сам пішов до ставка. Пудель, очевидно, передав кошика мадмуазель Арйон і доганяв його.

— Сеньйоре! Бережіть мого Дружка. На вашій відповідальності. Чуєте?

— Чую,— голосно відповів співачці й звернув із доріжки в шелест торішнього листя.

До купальні не пішов — відчув раптом сором'язливість. Трохи здивувався своїй нелюдимості й зупинився. Дивився на білі статні фігури голих людей, що вовтузилися у воді, слухав бадьорі побідні крики мужчин і лемент — різкий, як розбите скло,— женщин. Ще раз попрямував був до купальні, але на півдорозі знову повернув.

Пішов півколом. За ним, помахуючи левиною гривою,— породистий пудель.

Сайгор гадав купатися на тім березі, де лементували підлітки. Але, коли прийшов туди, побачив, відчув: це постійна резиденція юнаків, тут кипить, горить, скаженіє кров, тут коливається голова й повно запашного туману в ній...

Сайгор хутко пішов далі й доти брів сутінковим верболозом, поки нарешті не найшов спокійного місця.

Над ставком клекотів побідний крик сотні баритонових голосів. Сонце мчало з тепло-блакитного неба і з розльоту вдаряло у води. Тоді дзвеніла поверхня міріадами бризок, і в діамантовій млості стогнали береги. Це було життя: і побідний крик, і вороні островки на жіночих тілах, і резиденція підлітків, і запашні перса, і надзвичайний політ божевільного сонця.

Коли Сайгор виліз із води, чув на тім березі, як горошив вереск мадмуазель Арйон.

— Сеньйори! Сеньйори!

Мабуть, підлітки залізли в купальню.

Від вілли «Зелений Гай» розходились доріжки, стежки в ліс, далі, де поринали в океані зелені інші вілли, інші доріжки, інші стежки. По дорозі виростали сади, парки, білі крила будівель.

І тут, де сонце злилося з зеленим океаном в одну тремтячу симфонію, Сайгор знову пізнав надзвичайний солодкий біль. І тоді ж світ, вся земля — буйна й радісна — поринули в цім болю. Ліс рожав загадкові звуки в безмежності. Фуркали крила лебединих вілл.

В гущавині на схід ударив дзвін на першу вечерю... Звук розрісся, потім знітився, потім пішов стежками, сторожко ступаючи оксамитною лапкою. Потім тихо зітхнув і навіки поринув у глибині дерев.

Пудель обережно брів по торішніх листях і ні на крок не відставав від Сайгора. Подумав: чому так несподівано прив'язався до нього цей пес? І тут же згадав, що, виходячи з городу, з пропозиції мадмуазель Арйон, кинув пуделеві з її кошика декілька конфетних плиток.

— Ах, ти! — і потріпав левину гриву.

Ще потріпав. Собака подивився на нього холодними розумними очима. Здалося: погляд здивований.

— Ах, ти!

Пудель холодно й мовчазно приймав ласку. Сайгор згадав Марчика — цю універсальну дворняжку. Звичайно, Марчик на ласку показав би свої гострі зуби, лизнув би руку, а то потерся б об коліна й помахав облізлим хвостом.— Пудель мовчазно й холодно приймав ласку. Входив під біле крило далекої вілли.

Раптом із воріт вискочила ватага.

— А ви як сюди?

Студенти, мадмуазель Арйон і баришні з редвидаву зупинилися біля Сайгора.

— Шпацірую.

— Шпацірен! Шпацірен! * — кричав довгоногий-довговолосий тип, прогримів на ввесь ліс для чогось «віват» і ні з того ні з сього гаркнув:

— Іст шон цайт цу шляфен! **

Як і треба було чекати, співачка серйозно спитала:

— Парле ву франсе?

Потім скаржились, що вже обійшли майже всі вілли, а продали всього чотири квитки.

— Я ж казала вам! Мене ще ніколи не одурило передчуття. Але це не все: обов'язково скандал буде.

Про який скандал говорила мадмуазель Арйон, Сайгор не розумів і машинально дивився на її льонні дзвоники на скронях. І було нудно.

Компанія далеко відійшла від вілли, і мадмуазель Арйон побігла доганяти її. Тоді ж Сайгор повернувся й побачив біля себе баришню з редвидаву — не Тоню. Очевидно, вона вже давно стояла тут. Бачив: як і раніш, усміхалась своєю тихою усмішкою. Чогось збентежився, не знав, що сказати, і сказав:

— І ви тут?

— І я тут,— і ще всміхнулась.

З лісу кричала співачка: «Дружок! Дружок!» Але пудель, мабуть, остаточно рішив не покидати Сайгора і, залишивши компанію, знову виходив на ріжу.

Баришня з редвидаву — не Тоня — мовчала. Тоді, червоніючи, спитав Сайгор:

— Прошу пробачення... я не знаю, як...

— Тетяна — підхопила баришня й теж почервоніла.

Баришню Тетяну Сайгор — згадує — десь бачив, і, звичайно, він саме її, мабуть, не бачив, а бачив їх у своїй установі, в інших установах — сотні. Машиністки, ремінгтоністки, стенографістки, журналістки,-істки, сірі — може, красиві, може, погані, просто манекени, просто автомати, на яких можна прикрикнути, коли треба, бо це ж вони, радянські баришні, які бояться скорочення штату більш, як гармат, революції, вибухів, Махна, бандитів. І тут же згадав якусь сіру стенографістку, котра згоджувалася працювати підряд сімдесят дві години, лиш би їй довелося записати промову тов. Раковського.

Відчув себе ніяково, бо стрів баришню в інших умовах, про які, здається, забув, може, не знав, не чув. Якось дивно було, наче попав у полон, у ворожий табір.

Баришня Тетяна мовчала. Потім іще всміхнулась і йшла поруч із Сайгором по зеленому океану.

---

* Гуляти! *(нім.) — Ред.*

** Час іти спати! *(нім.) — Ред.*

На віллі на північ жагучо виводив хтось у гущавину жагучий мотив якоїсь примітивної забутої пісні. За лісом у степу ревів автомобіль. Раз у раз підлітали білі крила будівель. Зрідка по дорозі виступали лапасті дуби й розкидали буйне шатро. Тоді хотілося зірвати дубовий листок, положити його на чоло і вбирати п'яний міцний дубовий запах.

Знову розбігались доріжки, і ступила по них, як тиха луна дзвону, пляма блідо-голубого неба й теж — оксамитною лапкою повз вілли далі, щоб у млості поринути десь. Зірвалася птиця й дико, побідно закричала над лісом. Тоді ж закричала друга птиця — кволо й тоскно. Тоді ж полетіли на доріжку білі й сірі пелюстки: то хижак рвав тіло своєї жертви. Потім іще крик — дикий і побідний.

— Хороша погода.

— Погода гарна.

І подивився на баришню. Вона говорила про погоду. Мабуть, серйозно тягнула цю одвічну нудну тему. Сайгор спробував був перевести говірку на інше, але зрозумів так: Тетяна воістину недалека дівчина, типічна міщаночка з обмеженим світоглядом.

І все-таки він мав себе з нею ніяково. І не відсутність теми робила ніяковість — було щось інше, чого він ніколи не відчував там, в установі, на мітингах, на засіданнях, на лекціях. І зараз порівняв це з тим, що було колись у юнацтві, коли батько сказав у перший раз «закуримо», і він хотів закурити, і боявся закурити, і боявся загубити батькову повагу. Це були почуття: і злочинця, і юнака, і ними відчував себе.

— Закуримо?

Сайгор здригнув.

— Закуримо,— і вийняв портсигара. Тетяна, очевидно, хотіла, щоб Сайгор взяв її під руку. Очевидно.

Виходили на узлісся. Пудель сів на траву й лизав лапу.

III

Зійшлися випадково: тип, звичайно, раніш не знав мадмуазель Арйон, студент тільки сьогодні познайомився з Тонею — з баришнею з редвидаву,— а Сайгорів знайомий був тільки один: Григорій, кур'єр з його установи, який, як відомо, пішов на полювання. І тому спершу, коли зібрались, відчувалась натягнутість.

Але, як завше буває на віллах, природа взяла своє, тим більш що прибуло ще декілька студентів-організаторів вечора «на користь». Правда, ці студенти держались окремо. Все ж над віллою повис гомін.

Літній театр студенти найняли звечора з усім ужитком: сцену, будку з розбитим роялем, поламані стільці. Студенти

ремонтували кін, утрамбували грунт залу з голубою покрівлею — небом. Поставили біля входу стіл на трьох ніжках (без четвертої) і посадили колегу продавати квитки.

Зібралися з будівель, з лісу, від купальні хлоп'ята, заглядали в щілини, дивилися на мадмуазель Арйон, на довгоногого-довговолосого типа й подавали пікантні репліки.

Зрідка проходили гранд-дами з усією фамілією й заглядали в театр, іронічно посміхаючись. Все-таки підходили до афіші й «негліже» розглядали її.

— Ах! Мадмуазель Арйон теж тут? Обов'язково прийдемо.

Касир пропонував купити квитки, гранд-дами ухилялись: купимо, мовляв, купимо, почекайте.

— Мадам! Це на користь студентів. Будь ласка, квиток.

Тоді говорила гранд-дама:

— Ах, Боже мій, знову на користь!.. Мар'я Петрівно! Ви не можете уявити, як обридла ця «на користь».

— Так... Так... і на голодних, і на голодаючих, і на дітей, і на інвалідів, і на чахоточних. Прямо ужасть!

— А ви, господин студент, маєте мандат? — підпливла до столика третя й змахнула з чола батистовою хусткою сало.— А то, знаєте, разнії бувають...

Студент вийняв мандата. Тоді спитала друга:

— Мар'я Петрівно!.. Ваш Коля ще не приїхав з ком'ячейки? А мій, знаєте, Іван Дем'янович учора обкушався яблуков і таке, знаєте, засореніє желудка...

— Ужасть! — зітхнула Мар'я Петрівна й порадила: — Візьміть же, душенька, від доктора записку. Що ж поробиш — комуніческая дисципліна. Порядок.

Гранд-дама кивнула головою й докірливо дивилася на студента. Потім обидва виводки плавко почали віддалятись.

Віддалялось і сонце: все нижче й нижче сідало за віллою. Криве проміння стояло в задумі, потім гладило оксамитом мигдальний колір лісу. Запахло вечірнім цвітом — таким нестерпно млосним, мов фуркнули десь кропив'яні пожежі. Летіли на ночівлю птахи. Десь прокричав одуд свою одноманітну пісню. Проходили до купальні з рушниками — одиночки, маси, фамілії. За ставком на луках іржав кінь.

Тихо, крадькома ступав надзвичайний голубиний вечір.

Треба було починати музикально-вокально-танцювальний каламбур (так усі учасники казали, тому що вечір був імпровізований, тому що не з'їхались усі учасники й не приїхав гармоніст).

Зійшлись усі — від купальні, з вілл, з лісу. Але аудиторії не було, і навіть на десять-дванадцять квитків, які продали на віллах удень, ніхто не приходив. Організатори хвилювались, тому що були учасники з гонором, для яких треба було дістати аудиторію.

Але порожньо виглядали доріжки, і тільки хлоп'ята осіли дерева навкруги літнього театру й заглядали на сцену, знову подаючи пікантні репліки.

Сайгор давно вже прийшов із лісу й ходив тепер із будки від розбитого рояля до сцени, на повітря. Звичайно, більш за всіх хвилювалися студенти, що утрамбовували імпровізований зал, і більш за всіх — мадмуазель Арйон, яка бачила в цім якийсь скандал.

Все-таки розклали вогнище біля театру під деревами і зварили один куліш і варили ще другий куліш. Баришні з редвидаву дістали десь ложки й запрошували до вечері.

— ...Чого ж ви нічого не їсте, товаришу?

До Сайгора підійшла Тетяна й рішуче потягла його. І тому, що сходив вечір, сходились межі світла: сонячного, що вмирало, і з багаття, що чим далі, то більш розгорялось, Сайгор у Тетянинім звичайнім обличчі побачив хороші лінії, до яких потягнуло. Він узяв її під руку, і вони пішли.

— Я сама не люблю цієї публіки. Обивательщина.

Тетяна сказала безумовно серйозно й щиро, і мабуть, тому, що серйозно й щиро, Сайгор за неї, чи не за неї, а за себе, почервонів, відчув, як прилила до щік хвиля крові. І раптом подумав, що стріне, можливо, цю баришню в городі, що вона й там фамільярно заговорить із ним про обивательщину, і було неприємно.

Після кулешу сиділи за театром на заході. Бачили, як, обнявшись, промайнули в глибокий присмерк дві фігури: Тоня й студент.

— Ви — комісар? — спитала Тетяна.

— Так.

— Я вас бачила. Ви приходили в наш редвидав у тім місяці. Я там машиністкою.

— Мабуть, приходив...— і згадка про редвидав іще далі відкинула від нього Тетяну. Він сухо сказав:

— Пора б починати! — і підвівся. І в цей момент прозвучав перший дзвоник. Смеркло.

Аудиторія була з трьох фігур. Тоді рішили пустити хлоп'ят, які сиділи, чекаючи, на деревах. Сайгор, звичайно, одмовився говорити вступне слово: для кого? Потім сказав студентові, що даремно турбували його і всіх учасників. Студент прохав вибачення й дивувався некультурності публіки з вілл.

— Дружок! Дружок! — закричала з лісу мадмуазель Арйон.

Сайгор інстинктивно повернувся й побачив у напівтемряві два холодних розумних ока пуделя. І тоді ж його це раптом знервувало. Він із злістю кинув:

— П'шов! — і вдарив собаку ногою.

А на сцені стояв уже тип. Він узяв на себе ролю й конферансьє.

— Відомий балабаєчник Букетов-Розін зіграє зараз імітацію на знаменитого санкт-петербурзького Андреєва [3]: «Свєтіт мєсяц ясний».

Тип оголосив, як конферансьє, і взяв балабайку, як артист. Звичайно, ребята гучно вітали його. Тоді він іще зіграв. Потім виступали з декламацією революційних віршів «робочого» поета Бальмонта [4] баришня з редвидаву Тоня і ще якісь баришні з іншою декламацією.

Сайгор пішов у будку, де стояв рояль, і ліг на сіно.

Через півгодини, коли розтанули на заході останні відблиски й вілли поринули в темряві, з лісу побрели парочки і купували квитки «на користь». Через годину зал був повен й не було квитків, але вже нікому було виступати. Студенти викидали хлоп'ят: дати місця дорослим, і тут узнали, що спектаклеві finis, і побігли на сцену. Аудиторія захвилювалась.

Мадмуазель Арйон підійшла до учасників:

— Я ж казала — скандал буде!

Учасники дивувались, чому вона радіє, а вона раділа тому, що її не одурило передчуття.

Іще один скандал: контролер не впускав фігуру. Фігура кричала:

— Як смієте! Непманів понаводили, комуністи на задвірках!

Аудиторія ще більше захвилювалась. Хтось закричав з аудиторії:

— Спитайте в нього партійного квитка.

Студент-розпорядник підійшов до воріт.

— Товаришу, ваш партійний квиток!

Фігура раптом знизила тон і ласкаво сказала:

— Знаєте, товариш студент, у мене партійного квитка нема, у мене дядя, і папаша, і сестра — комуністи і брат страдал на фронті.

Тоді хтось закричав:

— Геть комуністів! — І тихо додав: — Таких!

Фігура змовкла. Нарешті договорились і з аудиторією. Договорились так: виступить мадмуазель Арйон і тип Букетов-Розін. Тип на цей раз хотів здивувати публіку єврейськими анекдотами, але аудиторія його освистала. Тоді він заграв на балабайку імітацію. Його ще раз освистали. Тип скочив на лаву й закричав:

— Нєвєжди!

Тоді його зняли із сцени й виштовхали під оплески з театру. Мадмуазель Арйон казала:

— От. Вийшло по-моєму. Хіба не скандал?

Спектакль скінчився все-таки нічого: мадмуазель Арйон проспівала «душещипательный» романс, який подобався аудиторії. Навіть більше: Букетов-Розін зійшов на кін і попросив у присутніх пробачення за свою нервовість. Йому «пробачили» — і він зіграв свою імітацію.

Потім виходили з натовпу одиниці й нарешті цілі групи імпровізувати: декламували, співали, а наприкінці хтось ударив по клавішах розбитого рояля, і явились танцори.

Іще хтось крикнув:

— «Інтернаціонал»!

Але голос його не найшов відгуку й поринув в аматорськім шумі.

Розходились. І тоді повернувся Григорій із повною торбиною качок. Витягав важких крижнів і побідно держав їх над головою. Біля його вертівся й показував зуби Марчик.

Небо поринуло в зеленій перебіжці зір. Зорі казково жевріли над віллами, над лісом: бавились, перелітали, сковзались над ставком.

Дерева таємно відступали в темряву і, як велетні невідомих країн, тяглися до синіх верховин, до синьої прекрасної безодні. З села на віллу залітали неясні звуки й танули на темних ріжах.

IV

Глуха ніч. На віллі, на віллах, за віллами — темно-зелена тиша. Причаїлась, слухає. Тільки де-не-де прошелестить торішнє листя, трісне гілка: то закохані юнаки й коханки пізнали в урочистій задумі дерев радість великого таїнства.

Після шумного вечора не спалось. Лежали на свіжім запашнім сіні біля театру й дивилися в надмрійну безодню неба. Тип — із мадмуазель Арйон в кутку. Студент із Тонею за стіжком. Тільки Тетяна окремо; до Сайгора фатально тулився пес. Хотів його потихеньку відштовхнути, але пудель не рухався. Нарешті Сайгор не витерпів і спитав:

— У вас він завше такий нав'язливий?

— Ви до мене?

— Так.

— Уявіть собі, сеньйоре: Дружок ніколи не забуває своїх друзів. Ви йому дали тільки три конфети, а він і досі охороняє вас... Поки образите.

— Да, цікавий пес.

Мадмуазель Арйон це подобалось — і вона ще розказувала про талановитого пуделя. Сайгор мовчав. Вдарити ж собаку він не рішався, бо це б значило викликати ще один «скандал».

Хотів заснути й не міг: комарі дзижчали над вухом і палили руки й обличчя. Стихло. За стіжками важко дихала Тоня і щось

незв'язно говорила. Студент мовчав. Зрідка верещала мадмуазель Арйон, і тоді незв'язно говорив тип.

— ...Ви не спите?

Сайгор повернувся. Сказала баришня Тетяна. Іще раз:

— Вам не холодно?

— Ні.

— Я думаю,— і засміялась.

— Що думаєте?

— Думаю — не холодно.

Несподівано фуркнуло: «ідіотка». Потім рахував до сотні: заснути. Хотів, щоб було байдуже, але дратувала і баришня Тетяна, і інші баришні, що безцеремонними рухами в сіні чимсь щось тривожили. Просковзнула мисль — мабуть, від нуди — як клапоть туману: підлізти до Тетяни й навалитись, облапати її — один чорт, натякає ж сміхом!

Мадмуазель Арйон раптом стихла й важко задихала. Тоді Сайгор не витримав: підвівся й пішов повз стіжки. Але не пройшов і десяти-п'ятнадцяти кроків — почув голоси. Потім найомий мотив: тихо співав Григорій. Зупинився.

Будьонновець на коні,
Комісар в кареті,
А бідненькі партизани
Сидять в очереті,—

вивів Григорій і стих. Сказав жіночий голос:

— Бач, і сам співаєш! Чого ж ти так за комісарів?

— Дурна! — відповів Григорій.— Сам я і комісар, і комуніст.

— І камуніст?

— І камуніст,— роздратовано сказав Григорій і враз іще випалив: — Хіба агітнуть тебе? Га? Ну от говори: ти знаєш, що таке «чон»? Не знаєш? Ну й мовчи!.. Відкіля ти? З вілли? Видно, що від бариньки... Ех! Щоб бариня вгарєла... много сахара поєла... Держись! Ще раз агітну!

— Хі! Хі! Куди поліз? Ач, який! Спершу полапай як слід!

— Що там лапать? Не кадетка ж? Ні?

Далі Сайгор не чув. Прийшов і ліг на своє місце.

Зареготала мадмуазель Арйон і голосно сказала.

— Сеньйори, не спите?

Відповіли: студент, Тоня, Тетяна — не спали. Сказав тип:

— Майне кляйне медхен, у вас чудова фантазія. Сеньйори, айда на ставок купатися. Це ж прелість: купатись уночі.

Тільки Сайгор мовчав. Тоді підійшла до нього баришня Тетяна:

— Хіба ви не підете?

...Не думав, підвівся і взяв її під руку, потім інстинктивно нахабно прижав їй лікоть. Тетяна тягнула його: бігом! Побігли.

Зайшли всі в одну, здається, жіночу купальню. Тип роздягався поволі. Тоня прикривалася спідницею. Сайгор не купався. Мадмуазель Арйон звернулася до типа:

— Вам подобається моє тіло? Ви бачите?

Тип іще сказав якусь банальність, а мадмуазель Арйон спитала:

— Парле ву франсе? — і з розльоту полетіла у воду.

Говорив тип:

— У вас, Тетяно, чудове тіло!

Студент захіхікав. Тетяна мовчала. Сайгор уп'явся очима в темряву, в тіло. І в ту ж хвилину відвернувся, мов спіймав себе на якомусь злочині. Потім і Тетяна з розльоту полетіла у воду. Купались: і студент, і Тоня, і тип.

Через півгодини вийшли з купальні. Сайгор взяв знову під руку Тетяну. Від неї пахло свіжим тілом, і тому ще більше дурманило голову. Всі побігли вперед. Тетяна й Сайгор пішли через кручу.

Простори закутав темний серпанок ночі. Далеко за ставком лунало перепелине поле. Поверхня сріблясто сковзалася до верболозів. Коли звернули з доріжки, шелестіло листя. Обходили столітні дуби. Пролетів кажан, і обізвалась птиця над ставком. Проходила глуха, густа, післяпетропавлівська темрява.

Сайгор подумав: що сказати в цей момент? Що кажуть у цей момент? І інстинктивно давив Тетянину руку — пухку, вище ліктя. Ішли до стіжків.

І тоді несподівано сказала Тетяна — і несподівано, і ніби не вона, з легким відтінком болю:

— Думаю от про що: жила-була собі дівчина — це казка-бувальщина — росла, підросла, ходила в гімназію, училась, училась і ще училась. Нарешті вийшла з гімназії з золотою медаллю. І нарешті — стала машиністкою. Щаслива доля? Як ви гадаєте?

— Це ви про себе? — здивовано спитав, ніби машиністка не могла мати такого доступного минулого.

— Так. Ну, як ви гадаєте: щаслива доля? — І поспішно сказала: — Проте не треба. Це важке запитання — важко відповісти.

І тут же інстинктивно, як і притискав, залишив її руку. Помовчали.

Заверещала мадмуазель Арйон.

Проходив тихий тепловій. І він, як дзвін, легко ступаючи оксамитною лапкою. Невідомо росла ніч, росли нічні звуки, і невідомо ріс запашний дуб. Збігалися зорі на тайну вечерю, і нечутно зітхав зелений Оріон на голубиних гонах.

Росла ніч.

Хотілось упасти на землю, крикнути збентежений крик, потім натхненно молитися в тайну вечерю зір. І ріс невідомо запашний дуб. І хотілося взяти запашного дубового листя, приложити його до чола й зойкати радісним зойком і положити в дуб шматок живого серця й струмок — від нього — диму, і знову впасти на землю, і крикнути збентежений крик.

За пíвверстви кричали сичі.

Од ставка запахло осокою.

Баришня Тетяна говорила просто, не так, як баришні з кавалерами, спеціально підготовляючи розмову про кохання.

І Сайгор не міг не відчути це.

— От, скажімо, небо,— і Тетяна зітхнула.— Це ж дивне явище в житті людини. Але ми його ніколи не бачимо. Правда? Думаю зараз: загубилися сотні, тисячі, мільйони в темряві, і загубились сотні, тисячі, мільйони в стосах паперу, і думаю: хіба вони помічають це надзвичайне, дивне явище в житті людини — небо?

Тетяна «дивне» вимовляла надто тепло й чітко.

А густа темрява вже непевно брела між дерев: незабаром із загірних гін фуркне перламутровий ранок. Задумається за ставком — рожевий, чуйний, як сентиментальний юнак, і здивовано подивиться на світ повноросими очима.

— І от десь у стосах паперу загубилась людина. Просто — людина,— Татяна зупинилась.— Як ви гадаєте: банальне це слово? Я думаю, ні. І думаю, що мислі на тему «людина», поки існує земля, завжди будуть свіжі, як наливне яблуко на яблуні... Так от загубилась людина в стосах паперу, і ніхто не бачить її, бо видно тільки машиністку. Це я, звичайно, не про себе — взагалі.

Потім Тетяна скинулась.

— Проте, може, вам не цікаво? Воно й так: і справді, все це тільки інтелігентщина. Може. Не знаю. Знаєте, всього не пізнаєш: життя коротке, а Маркса пробувала читати, та якось не дочитувала: ніколи й дуже нудно.

Сайгор був здивований. І більше за все дивував цей тон — надто впевнений. І тут же відчув себе — не перед Тетяною, перед кимсь — не то винним за те, що досі не давив на сіні цю баришню, як тип мадмуазель Арйон, не то винним за щось інше.

І знову пізнав той надзвичайний біль, коли радість і жура сплітаються в єдину гармонію.

— Що ж ви мовчите?

Підходили до стіжка.

— Знаєте, по правді, ви мене трохи здивували,— несподівано для себе сказав Сайгор.

— Я цього не хотіла,— засміялась барищня Тетяна і, хутко лягаючи, не то жартома, не то серйозно сказала:

— Ну, ідіть до мене.

Потім розкидала біля себе сіно, очевидно, готуючи для нього місце.

Мовчала.

Сайгор стояв і дивився на Тетяну.

Мовчала.

Тоді, не думаючи, ліг на своє попереднє місце.

Компанія рішила, мабуть, не спати всю ніч. Мадмуазель Арйон верещала, і по черзі запитували:

— Ви самотня? Ха! Ха!

— Я — самотня,— напівжартуючи, зітхала Тетяна.

Тоді ж Сайгор знову примітив пуделя, який і тепер лежав біля його ніг. І тоді ж раптом рознервувався.

Від компанії кричали:

— Ви самотня?

— Я — самотня! — зітхала Тетяна.

Іще кричали сичі. Десь загавкав Марчик — дзвінко, як дзвоник. Зірвався метеор, помчав і в розпуці розбив собі голову об дерево.

Сайгор даремно гадав заснути — не міг.

Знову важко задихала мадмуазель Арйон.

— Чорт!

Сайгор якось похапцем підвівся й пішов скорим кроком від стіжків далі на дорогу.

Хто чорт — невідомо. І інстинктивно оглянувся. Побачив: за ним, як примара, брів пес.

— П'шов!

Пудель подивився розумно й холодно й помахав хвостом.

Цей ідіотський випадок із собакою підносив матеріаліста Сайгора тут, на порожній дорозі, в темну даль, на верхів'я фаталізму.

І це, звичайно, дратувало, і дратували згадки про сьогоднішній день; і резиденція юнаків, і порнографічні малюнки з купальні, і тип, і мадмуазель Айрон, і Тетяна, і запах жіночого тіла.

— П'шов!

Але пудель не відставав ні на крок. Сайгор засунув руку в кишеню — нічого не було. Згадав — щось забув дома, в городі.

На сході невідомо ріс день. Починався світлими стежками. Запахло ранком.

Ріс невідомо ранок. І впали на обрій бліді червінці. Кричали з сіл півні, і тремтіла, горіла буйна земля. Скоро зійде сонце, зазгучить проміння, і хтось упаде на землю, і хтось

крикне збентежений крик. Назустріч пливли буйні трави й зелений океан дерев.

На другій верстві пудель нарешті відстав і повернувся на віллу. Сайгор подивився йому вслід: до болю хотілось розмозжити собачу голову.

І тільки на шостій верстві, коли раптом брякнуло вогняне сонце, згадав день, ніч — там — і почервонів.

Перша вілла на узгір'ї майнула білим крилом і пропала за обрієм.

Сайгор, суворий і блідий, поспішав до города.

«ЛІЛЮЛІ» [1]

Павлові Тичині

I

Вилітає експрес і курить.

Тоді в калейдоскопі:

— жита, степи, гони й північний туман із осінньої магістралі. Провалюються темні горизонти, оселі, байраки, глухі нетрі. Виростають фабричні поселки, содові заводи, шахти, домни. Експрес перелітає яри, могили, похмурі перевали, і чути далекий надзвичайний гул.

...А за Тайгайським мостом, де починається робітничий поселок:

— реальні результати капебеу.

То заводський квартал, що вже не мовчить — вийшов із німого мертвого кола й шпурляє в блакитні межі крицевий і грізний клекіт.

Це знає город.

...А вранці, ввечері, вночі в завданий час довго й спроволока гуде заводський гудок.— В центрі города гудка не чути.

— ...А що під Тайгайським мостом?

Там теж гудки: то паровики — і в степ, і на станцію. То за кар'єрами пронизливо «кукушка» — кар'єри далі, за кілька гін.

Товариш Огре живе за мостом:

справа, недалеко, коли з города. Він татарського, казанського походження. Татарського мало: смуглявість, матовість, тьмяність, от. З ним живе двоє. Так що газетна сучасність. Прекрасна газетна сучасність, як запах на клумбі: тютюн. Тоді ранкова зоря надіне нові сап'янці й тихо, нечутно рипить по траві. Тоді каже горбун Альоша:

— Ізмайле, ти чудак.

Товариш Орге мило всміхається:

— Чому чудак?

І справді, чому чудак?.. А у вікно ллється блакить, а десь кричать паровики.— Горбун теж усміхається.

...І прийшла ще Маруся, і тому, що вона якась екзальтована дівчина (горить і тече п'яною вишнівкою), думайте: каесему.

Так. Верещить:

— Бачила барахло минулого: академтеатр. Точка... Айда, хлопці, на суботник. Це ж чудовий пережиток каламбурного часу... Чуєте?.. А ти, Альошко, живо в райком!.. Що?

І розказує: політперевірка, готовляться. Ха-ха! — Горбун узяв partквиток.

...А Льоля подивилась на Марусю й подумала: «Боже мій, хоч би скоріш вечір, хоч би не провалити пародії на «Лілюлі».

Так що сьогодні дебют: пародія на «Лілюлі». І Льоля надзвичайно наелектризована.

...А це в даль майбутніх віків:

— Зима в п'ятім році нової ери була хора, бо довго не було снігу, а була чвиря. Потім випав сріблястий сніжок, але задмухав південний з Озівського моря вітер, і сніжок — сріблястий — розтанув. Зимою були калюжі, і туберкульозний город (90% сухотних) занидів у журі. Це, безперечно, було боляче.

Капебеу формально забігло вперед на тринадцять день — по календарю, місяцеслову, Юліанському, і Україна стала жити по Григоріанському [2] новому стилю, «в стилі» уесесер.

Саме про тринадцять день, чортову дюжину: сьогодні Новий рік був раніш Різдва приблизно (хто знає?) на тиждень. І це були не диканські фантазії геніального Гоголя, а просто — факт.

Під Новий рік снігу не було, і, здається, за Тайгайським мостом не гув гудок. Тільки гули паровики — і в степ, і на станцію. Але про ці гудки потім.

...З товаришем Огре в тім же домі живе й француженка Фур'є. Коли Фур'є брала віолончель (а в степу кричав гудок), вона, Фур'є, думала і про віолончель, і про Бордо [3].

І ще сказати: дім із фасаду — в дим, а задні вікна виходять туди, де рейки спішать од станції й пропадають у лісах, в перельотах далі.

...Так що сидить горбун Альоша (некрасивий карлик) біля вікна, що в степ, і переписує героїчні п'єси для Льолі. Льоля з волоссям різдвяних ляльок і з тендітним біло-рожевим обличчям. Обличчя нагадує серпанкову фату — під вінець. Вона працює в місцевім пролет —

— культі, в театральній

студії, де керують (в пролеткульті [4]) один бувший половий тульського трактиру, один бувший-небувший швейцар (відкіля — в анкеті не записано) і вісім чи дев'ять інтелігентів. Інтелігенти щиро віддаються праці, деякі навіть члени капебеу.

...Але Льоля надзвичайно наелектризована: як вона поставить пародію на «Лілюлі»?

...І ще сказати: напередодні Нового року над городом паслись зоряні отари, а місяць, може, був, а може, і не був, бо кожному багато справ і кожний кудись спішив.

...— Здається, не був: були зоряні отари й майже весняна теплінь.

От.

...Вечір. О дванадцятій ночі буде Новий рік. Це веселечність. Це всі знають. Бо тоді ж згадують молодість, коли хочеться рости вперед, мов дерево, мов рослина, щоб потім умерти, але про останнє не знати — про смерть. Так. Люди завше хочуть жити — і це велика правда, яка на землі, без якої буде порожнеча.— Про інші правди дехто любить говорити й гадати, як під Новий рік або водохрещу: на воді, з воском і як: «Світлана» [5]. Це так; сказано так, бо митець пізнає світ.

...А трамвай теж дзвенить, а коли на поворотах — тоскує, бо рипить і виє. До цього звикли, цієї жури не знають. Митець знає...— Маруся улетіла.

І знову до товариша Огре підходить горбун. І знову у вікно ллється блакить.

...— Ти будеш на пародії?

— Буду, Альошо.

Так що пародію на «Лілюлі» будуть ставити під Новий рік, сьогодні, в пролеткульті.

...Товариш Огре — в капебеу, в експедиції, в редвидаві і ще десь. Любить більш за все відділ хроніки. Колись був членом капебеу, але потім механічно вийшов. Каже: філософські непорозуміння з капебеу. Товариша Огре можна побачити всюди й ніде.— Льоля в партії не була.

...Льоля?

— Ну да, жінка товариша Огре.

...Вечір.

З площі Рози Люксембург [6] трамвай до Тайгайського мосту. Побувати треба дома, щоб потім до півночі збирати хроніку в новорічний випуск.

Приїхав давно.

Дома Льоля й горбун Альоша (горбун швагер, брат Льолин). Горбун і зараз переписує героїчні п'єси для Льолі — для пролеткульту, для інших клубів, де працює тендітна Льоля.

Горбун каже:

— Ізмайле, подивись у вікно.

Товариш Огре підійшов і подивився у вікно... (Горбун — некрасивий карлик, євнух, без рослини й пом'ятий, але його очі нагадують Голгофу [8], коли йшов легендарний Христос на Голгофу).

Горбун задумливо дивиться в присмерк і каже:

— Бачиш? Завше так: паровики чогось суєтяться, шиплять, свистять, гудуть. А навкруги — бруд, грязь... Що це? Не знаєш? А коли паровик, минувши депо, вилітає в степ, він кричить не то радісно, не то журливо: «Гу-гу-гу!... «І от недалеко спускають пари: «Чох-чох!... «А я чомусь думаю, що паровик гудить спроволока так: «Ка-пе-бе-у! Ка-пе-бе-у!»

І Альоша провів «капебеу», мов голодний вовк у голоднім і дикім степу.

Льоля сказала:

— Ти, Альошо, фантазер. От і все.

Товариш Огре сказав:

— Так, він фантазьор. Але він художник. Це правда: паровик у степу кричить «капебеу». Я теж думав про це, але я не найшов образа. Ти, Альошо, художник.

Тоді некрасивий карлик іще сказав:

— А пар по насипу стелеться — ви знаєте чому?.. Коли потяг мчить од семафора — ви знаєте чому?

І засміявся тихо й щиро.

Товариш Огре спитав:

— А чому?

...Альоша не говорив і ще сміявся тихо й щиро й дивився Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу.

...Сказала й Льоля:

— Ну говори...

...Вже зовсім присмерк. І далеко, за паровиками, що шиплять, свистять, за брудом вугілля й пару, далеко фуркнув зелений вогонь семафора. І був такий нетутешній, ніби химерний вартовий забутих заулків города...

А далі степи причаїлись на глухих неосяжних гонах.

Із станції вилетів потяг й кричав на ввесь степ:

— Гу-у!..

...Альоша не сказав чому і знову переписував героїчну п'єсу для Льолі... А Льоля біля вікна й поспішно пришивала до панталонів (білих як сніг) мереживо. Бо Льоля, хоч і сама прала панталони, але без білих, як сніг, панталонів ходити не могла, і без мережива на панталонах.

...Запалили електрику.

Посередині — залізна пічка, а збоку — рояль. А ще збоку біля стіни — туалетний столик. Їдять мало. Іноді Льоля радить, жартуючи, в помкомгол [8]. Але це буквально. А втім, без

одеколону ніхто не може: ні Льоля, ні Ізмайло, ні навіть Альоша.

На туалетнім столику й художні фігурки. Льоля ще з першого курсу (курси покинула — революція) купувала й любила туалетні прибори, щоб пахло від неї молодістю, радістю, гімназією, закоханими вечорами, коли хочеться кохати й без кінця когось невідомого, де малинник, де крижовник, де, може, ходять серпанкові тіні забутих дівчат із забутого теремка, де цілий світ минулого.

...Товариш Огре похапцем різав на маленькі шматки маленький шматок білого хліба й дивився у вікно, де стояв зелений вогонь семафора... І знову у вечорових сутінках степу шипіли, свистіли й вовтузились паровики.

Альоша теж зрідка поглядав туди, і невідомо було, чого поглядав туди некрасивий карлик Альоша.

II

Дивно: під Новий рік весна. Це так геніально, мов замріяні фантазії геніального Гоголя. Це так прекрасно, так надзвичайно...

...Товариш Огре вийшов і поспішно пішов у задуму зимової весни. Льоля піде потім — ще так рано, вона ще встигне зробити репетицію пародії на «Лілюлі».

...До трамвайної постоянки — сорок кроків. Іде. Калюжі тихо замислились на вечірнє небо. Біжить собака, понюхав калюжу й побіг далі. Ще вийшли з двору, що напроти, меланхолійні гуси. Потім із геготом кинулися знову до двору, бо собака раптом звернув і рішуче помчав до воріт.

...Але не калюжі думають про небо. То зорі подумали в калюжі й одразу сховались... Так буває часто, коли починає темніти і в порожній вулиці біжить тротуаром похилий пес.

...Товариш Огре, звичайно, буде збирати хроніку до одинадцятої, а потім піде в клуб пролеткульту, що на Садовій, 30. Це ж там Льоля буде стрічати Новий рік по новому стилю в «стилі» уесесер. Це ж там вона буде ставити пародію не на Ромена Роллана, а на постановку «Лі-лю-лі», п'єси Ромена Роллана. Так що на постановку мільярди, а колізей[9] без плебеїв. І от ставили пародію на «Лілюлі». Товаришка Льоля Огре.

На постоянці була й Маруся. Прилетіла, влетіла, ковтає слова й так розказує газетну сучасність, так од неї пахне життям, що хочеться заверещати на всю землю, як Глаголін у «Собаці садовника»[10].

І летять уривки:

— Тоді духмяний сум не буває п'яною радістю, коли вмирають дзвони кармазинового сонця за тихими гаями сільської ідилії. І як Миклуха-Маклай[11] на острові Нової Гвінеї вивчає побут папуасів, так...

так...

...Маруся верещить:

— Я питаю. Я питаю: що за журнал? А він мені: «Купіть, баришня: тут запрещонноє про Леніна». І це так серйозно, так підпільно... Ха-ха-ха!.. Максиміліяна Гардена з «De profundis».

Присмерк. На тротуарах лежить присмерк. Іще заплутався в заулках і біжить до «Дикої Кішки», до «Дитячого «Спартака»... а десь «ундервуд» шаленіє, а десь стихійна композиція.

І знову Маруся ковтає слова, і знову розказує анекдоти, правду, про це:

— На веранді сидить стара діва й плаче.— «Чого плачете?» — Тоді вона скаржиться, що вона, мовляв, до сорока літ була чиста, мов сльоза, а тепер її спокусив курортний лікар (на веранді) і погубив навіки. Це ж жах! Ви чуєте: навіки! Тепер вона хоче їхати в столицю й ознайомитись із програмою капебеу, бо тепер хто її візьме... Га?.. Кому вона потрібна?

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

І Маруся так заливається, що прямо — чорт!.. А потім знову про веранду, про скелі, про море, про морський вітер, що голубий, мов запах, і запашний, мов смак.

Все переплуталось. Стихія.

...А трамвай підійшов і одійшов у задуму зимової весни — з товаришем Огре, з Марусею, через Тайгайський міст, до центру города, повз міські будівлі, заквітчані червоними стягами. У стягах ходив химерний вітер і перебирав полотнища.

По всій вулиці на всім протязі стояли ватажки світової революції, наче вулиця й справді хотіла, щоб більш було ватажків світової революції.

Але була жура: ватажки розтаборились, загатили всю вулицю з наказу виконкому, і були тільки рисунки:

— Так?

— Так?

Звичайно, справа зовсім не в рисунках. Безперечно, ілюзія прекрасна річ, але —

— на жаль, не завше.

...Чуєте, потенціальні підсвинки з «прекрасної синьої свині»?

— Так?

— Так!

...І шумів трамвай.

...— Гражданін, ваш білєт?

Товариш Огре подав гроші.

Минали червоні вітрини. Назустріч курив автомобіль і дивився гарячими очима. Такими ж очима дивилась і Маруся — вперед, назад, навкруги. І знову верещала:

— Це ж прелість, Огре! Чуєш?

Тоді товариш Огре розказав про фантазію некрасивого карлика — про гудки, про капебеу. Маруся заливається: це ж чудовий матеріал для поеми. Але...

— Ха-ха-ха! Да-ха-ха-ха!.. Ну, уяви ж, голубчику Огре: прийшов поет із своєю поемою в редакцію, де сидить суворий редактор із золотими окулярами на носі. Поет дивиться на окуляри, на золоті дротики, і вони нагадують йому золоті австралійські розписи, і, може, далекий Індійський океан, і, можливо,— нарешті! — невідомий південний бігун. Але він ніяк не знає, чому не приймають його поему. І тоді виходить поет із редакції з безпорадною тоскою й рве на маленькі клапті свою поему «Лі-лю-лі».

...Товариш Огре згадав Альошу й суворо спитав:

— Що ж тут смішного?

— Що ж тут смішного? Дурний! Це ж побут революції. Це ж прелість, Огре!

Потім вискочила з трамвая й крикнула:

— До побачення, Огре! До вечора! Буду і я на пародії... Хай живе Пупишкін — голова пролеткульту і його заступник — Мамочка! О-о, як стрінемо Новий рік!.. До побачення, Огре!

...Знову летіли, минали червоні вітрини. Знову!

...І знову була в цьому така химерна фантастика, що провалитись у безодню, захлинутись, умерти. Воістину в той день город жив невідомим загоризонтним життям.

І здавалось, що тротуаром бредуть натхненні менестрелі. Здавалось...

...І раптом — здалось:

— в шумі трамвая хтось розплющив сентиментальні очі й скрикнув нечутно — в розпуці, в божевіллі — невідомо:

...— о мій прекрасний загоризонтний краю! Вірю! Вірю так глибоко, так незносно, як пахнуть на забутих кварталах степові бур'яни. Вірю!.. Бо бачу — і Дафніса, і Хлою [12], і молоде кохання, а далі Боккаччо «Ameto» [13], а далі ідилія на обніжках духмяних степів. Отари золоторунних і зелена пісня, мов хміль, тиха, мов пух на скроню...

...І дрижить підо мною земля, мов полонянка з диких озер! І пливе мій радісний біль у столітні далі, і мій біль, мов перша пастораль про золоторунну Хлою...

. . . .

ПУПИШКІН І МАМОЧКА

(Цей фрагмент вставлено, мабуть, для контрасту)

...Товариш Огре зиркнув у вікно.

— Хто це?

...Ну да, товариш Пупишкін. Він поспішає до Тайгайського мосту до товариша Огре в такій справі, у справі сьогоднішньої пародії на «Лілюлі».

...— І справді: хіба таки поганий товариш Пупишкін? Безперечно, хороший! Живе він, значить, на такій-то вулиці, такий-то № ...

— Живе?

— Живе!

— Ну і Бог з ним!

Але хтось не вгомоняється.

Тоді це:

— Товариш Пупишкін, голова пролеткульту — не просто голова: і письменник. Оповідання його починаються фатально так: «Галя внесла самовар і розставила чашки. Петро допіру прийшов із заводу й приніс із собою декілька прокламацій etc». Пише товариш Пупишкін свої оповідання за чашкою чаю; говорить: «Я вам кажу понятним руским язиком. Як же так, що ви не розумієте?» І дійсно: як не розуміти? Навіть тульський акцент чути!

...— Це який? Це той, що йде!

— Ну да, той, що йде: товариш Пупишкін. Він же ще не прийшов — не підійшов до Тайгайського мосту. Він розминувся з товаришем Огре.

...т о в а р и ш П у п и ш к і н

має «чотирьох ребятьонков» і щиро стоїть на посту. Він дуже задоволений із балетної студії. Там такі еластичні дівчата (учаться), що «антік маре з шоколадом». Правда, хтось каже, що це міські міщаночки...— Ну, то вільному воля! Знаємо цих архінитиків! Все їм не так!

...— А як же так?

— А так, значить, «вопче».

І от Сонгород. За Тайгайським мостом гудуть паровики.

...Товариш Пупишкін любить говорити, як він захищав Петроград: «Ми захищали Петроград...» А коли приходить товариш Мамочка, заступник його, товариш Пупишкін питає:

— Так як по-твоєму: битіє не определяєт сознаніє?

— Нє!

— Дурак! Битіє завше определяєт сознаніє. От тобі приклад і доказ: що таке битіє?

— Сознаніє!
— Дурак! А що таке сознаніє?
Товариш Мамочка хилиться на канапу:
— Душенька! Яке може бути сознаніє, коли сплошна безсознательність.
Тоді товариш Пупишкін розгортує книгу й рішуче парирує удар:
— От тобі й Бухарін сказав... нарешті й я тобі кажу!
— Нє!
— Дурак... ти, мабуть, і сьогодні підпив?
Тоді Мамочка в обійми:
— А ти не дурак, а дура. Ти, голубок, так би мовити, під пресом авторитарності. А я от кажу: «Геть усяку авторитарність і да здраствуєт колективноє творчество». Понімаєш? От де собака зарита: пролеткульт!
Мамочка, безперечно, тяпнув десь спиртозу: дух нехороший. Правда, і товариш Пупишкін трохи того...
— Ну-ну, не кричи. Лягай спати.
Мамочка:
— Я? Спати? Потомствений пролетарій? Ні за які коврижки! Будемо бодрствовать. До послєднєй каплі крові... Понімаєш?
і т. д. і т. п., etc.
...Здається, товариш Пупишкін підходить до будинку?
— Ну да!
...Тайгайський міст залишився позаду. Знову в порожній вулиці біжить тротуаром похилений піс. Тихо вмирає блакить.
А з заходу насуваються сині тачанки.
...І знову на далеких пустирях тоскує трамвай.

III

Льоля пришила мереживо й слухала, як у сусідній кімнаті віолончель. Це француженка Фур'є.
Мадам Фур'є вранці ходила на ринок в охотний ряд, розкладала біля себе барахло, що залишилось після революції: вази, мереживо, всякі дрібниці, що їх ніхто не купував, а вона думала — куплять. Удень давала уроки, а ввечері грала на віолончелі. Її вважали за «іскопаємоє», бо гроші за уроки вона віддавала за воду, за електрику, інше, і не тільки за себе, а майже за всіх квартирантів. Сама ж жила «бож'їм духом» і віолончелею, музикою, що сама творила.
Француженка — породиста жінка, і коли вона стоїть в охотнім ряду біля барахла, вона імпонує своєю постаттю

й своїм обличчям. До неї підходять і дивляться на неї. А барахло лежить, і його не купують.

Фур'є каже:

— Колего, товар хороший. Може, купите?

«Колега» усміхається й нахабно дивиться на її обличчя. Це більше випадкові завітальники ринку: з кокардами на капелюхах. Спекулянти на Фур'є вже не дивляться, і вона вже їм не каже:

— Колего, товар хороший.

Фур'є вся в зажурних піснях віолончелі. Вона всіх любить, всі для неї друзі: і нарком, і провокатор — це логіка її любові.

...А Льоля підвелась і зітхнула.

Тоді в кімнату входить горбун.

Він розказує про одну комуністку, що має золотий перстень: колись одбирали в паркасу на голодних, а вона «забула» віддати й тепер хоче комусь продати.

...— Як по-твоєму: треба говорити про це чи ні?

— Покинь дурниці! Нічого я не знаю.

— А я от знаю...— І горбун засміявся тихо й щиро і дивився Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу. Потім сів і теж слухав мадам Фур'є: віолончелю.

...А музика така:

— на мільйонних шляхах, на закинутих дорогах брякнула, кинула шпагу зоря. Там же плентаються багряні коні.

...І раптом шум: то за вікном проходять табуни, каравани на північ...

— Хеопс-Хуфу! Хеопс-Хуфу [14]!..

Але віолончель бурю — тоді степовий вітер, і летять в чебрецеву далечінь дороги. Тоді кінь вдаряв на гони й скаженів...

І знову гриміла зоря на далеких шляхах...— Хеопс-Хуфу!..

...— Льольо!

— Я.

— Ти слухаєш?

— Слухаю.

Француженка не втихала.

...І тоді ж, коли чуєш віолончель мадам Фур'є, хочеться сказати, що в житті не буває такого болю, коли проходять вітри тривожні.

І сідає поет, і хоче творити не безпорадний реквієм, а гімн весняному шумові. Він не хоче творити реквієм, бо редактор із золотими окулярами на носі скаже написати іншу поему. Тоді поет виходить на вулицю й думає про життя, що воно обов'язково прекрасне, і думає про тайфун, якого ніколи не бачив; і тоді золоті ріки течуть біля його серця. Поет каже:

— Савойя [15]!

І думає, що савояри [16] — убогі люди, що уходять з гір на чужину, на заробітки, щоб не вмерти в горах, бо життя—

безмежна кармазинова ріка, і протікає вона по віках невідомо відкіля і невідомо куди.

...Альоша сидить, задумався над героїчною п'єсою, а потяг кричить у степу:

— Гу-гу!..— довго, споволока.

І думає горбун тоді про мафію, і думає, що він ніколи не належав до таємної мафії — він тільки врізається клинком у нальоти плутократії, його біль у Сіденгемі [17] життя,

...І знову зажурно сказав Альоша.

— Савойя!

МАДАМ ФУР'Є

...Льоля пішла й сказала:

— Драстуйте, мадам Фур'є!

— А, це ви, Льолю?.. Харашо! Сідайте! Здрастуйте!.. Знаю, знаю: у вас Новий рік. Це радісно... А я сюди вже давно приїхала й звикла по-старому. Але це нічого: Новий рік — це радісно... Я буду святкувати і ваш.

Льоля сказала:

— Ви хорошая, мадам Фур'є, і я вас люблю за вашу щирість.

Мадам Фур'є збентежилась, заметушилась, а потім не знала куди положити руки.

— Ви, Льольо, мене так схвилювали — і мені соромно, бо я забула про ласку.

Потім француженка заспокоїлась і грала Льолі якусь маленьку пісню з Бордо, здається, з департаменту Жіронди [18]. Пісня була тепла й запашна, але й туманна, як винний город далекої Франції, як закинутий берег замріяної Гаронни [19].

Льоля думала, що йти на Садову, 30, рано: ще не зібралась студія, щоб готовитись — генерально — до постановки пародії на «Лілюлі». Льоля слухала пісню й згадувала гімназію й товариша Огре, коли він кінчав університета і коли вони стрілись на концерті Карузо [20] на гальорці. Це перший раз. Огре сказав:

— Я люблю Карузо за теплоту в його голосі.

І Льоля тоді подумала, що він сказав:

— Я люблю тебе, моя кохана.

Потім він провів її до самої квартири, і вона цілу ніч не спала: боялась, щоб товариша Огре не зачепили хулігани.

...Мадам Фур'є два рази зіграла малесеньку пісню з Бордо і ще грала. Француженка прекрасно володіла віолончеллю, бо вона була колись у консерваторії.

...Проходив трамвай повз будинок — це було чути. Ще було чути: біля Тайгайського мосту гудки. Ще було чути: іде зимою весна.

...У мадам Фур'є була порожня кімната, і тільки стояла біла кровать, а над кроваттю на стіні білий килим із білим лебедем, який хотів улетіти.

Француженці на лівій щоці родинка й три волосики на ній.

...Тоді Льоля подумала: мадам Фур'є і «Лілюлі». А потім подумала про Бордо, про далекий город Франції.

Коли віолончель стихла, Льоля сказала:

— Я слухаю віолончель і думаю, що все-таки моїй душі чогось бракує.

Мадам Фур'є сказала:

— Я, Льольо, не скінчила консерваторії — і я не передам тонких нюансів моєї симфонії.

Льоля сказала:

— Ах, мадам Фур'є, ви мене не зрозуміли. Ви так натхненно, так талановито передаєте маленьку пісню з Бордо!.. Я думаю, що ваша віолончель — жива істота, і в ній жодного дисонансу... А от у моїй душі не те.

Француженка обняла Льолю й сказала:

— Ви Льолю, тендітна дівчинка, яка літає, як метелик. А щоб жити, треба... як це сказати? В Бордо так кажуть: ordre de bataille *.

Льоля тихо дивилася на мадам Фур'є й мовчала. Тоді француженка говорила далі:

— Так. Бойовий порядок. Ordre de bataille.
Інакше й ви, Льольо, будете «іскопаємоє». Я знаю, це мене так... Але я вже інакше не можу. Вам треба інакше, по-новому. Інший дух. Більшовизм. А я, Льольо, труп.

Мадам Фур'є схилила голову на віолончель і задумалась. Льоля теж задумалась. А потім раптом француженка скинулась:

— Я, Льольо, дуже рада, що ви сьогодні стрічаєте Новий рік. І я буду стрічати Новий рік — гарно: все думаєш — «а чи не прийде щось інше...»

Ще шумів трамвай. Льоля подумала, що мадам Фур'є ніде стрічати Новий рік, і їй було шкода француженки, бо Льоля не могла покликати мадам Фур'є стрічати Новий рік у пролеткульті, що на Садовій, 30.

* Бойовий порядок *(франц.)*.— *Ред.*

Льоля попрощалась і пішла в свою кімнату, бо вже час було їхати в город. Льоля згадала скриньку з дрібницями біля охотного ряду і на тумбочці підручники й французький роман, здається Гюго, і «Анна Кареніна» [21] французькою мовою з порнографічним малюнком на обкладинці.

...Сидів некрасивий карлик Альоша, і Льоля йому сказала:

— Ти, Альошо, дійсно художник. Ти гарно придумав: саме так і кричить паровик, коли вилітає в степ.

IV

Товариш Огре був на тютюновій фабриці — по хроніку. Там його стріла жіночий організатор — товаришка Шмідт, яку він часто бачив у парткомі. Товаришка Шмідт схопила його за руку й потягла у фабричний клуб.

...— От подивіться, як ми будемо святкувати. От подивіться.

...Був зал, в залі — буфет, а в буфеті — конфети, яблука та інше. Ще в залі було багато дівчат-робітниць із фабрики, які вибігали в зал, підбігали до вікна, дивились у свічадо, і від них пахло дешевими духами. Потім дівчата товпились біля дверей і питали схвильовано.

— Ще?.. Та де ж вони, Господи...

Вони чекали оркестрантів.

Ще було: піраміди (стояли для краси) з рекламою — «Папіроси тов. Петровскій» [22] і з рекламою — «Осінні скрипки».

...Товаришка Шмідт схвильовано говорила:

— Ну, скажіть щиро: де це в світі?.. А може б, хто інший зробив?

Товариш Огре сказав:

— Ясно. Тільки — ми!

Товаришка Шмідт була безмежно рада і рожево-схвильована. Вона побігла до піраміди «тов. Петровській» і до дівчат, що нетерпляче чекали оркестрантів, і не знала, що їй іще зробити, бо все вже було зроблено.

...А коли товариш Огре зібрав хроніку, товаришка Шмідт спитала:

— Ну, а як у вашім районі? Ви, здається, в Замалайськім?

Тоді товариш Огре почервонів і збентежено сказав:

— Я — безпартійний!

— ?.. Ви безпартійний?

...І побігла чорна кішка.

...Товаришка Шмідт холодно сказала:

— А я думала, ви в парткомі... Товариш

Огре гадав, що він згорить, і думав несподівано про Тайгайський міст і — під ним паровики.

Товариш Огре сказав:

— До побачення!

Товаришка Шмідт сказала:

— До побачення!

Але це було так холодно, ніби зима, і непривітливо, ніби глибока осінь.

...В голові блукали уривки. «Ясно. Тільки — ми!»

...На Байкальській вулиці товариш Огре бачив великий прожектор, що освітлював усю вулицю й комольську новорічну процесію. Це, безперечно, було грандіозне видовисько. Пливло голубе небо, з ріки пахло баговинням, ніби й справді баговиння було зимою. За ріку в темряву відходила міська жура.

...А комольці сурмили в сурми, дзвонили в дзвоники й освіщали вулицю сотнями чарівних смолоскипів. За комольцями гуділи натовпи.

...На розі товариш Огре побачив заступника Пупишкіна — товариша Мамочку. Мамочка біг у трактир до вірмена.

...Сотні ватажків світової революції дивились із будівель із наказу виконкому... Але знову була розпроклята тоска.

...— Гражданін, будь ласка, пропустіть!

...— Полюбуйтесь, гражданін, на кощунство... Сссволочі!

...— Ішла бабка напроти комольців, напроти попів-комольців, і побачила кадила в комольців... Скрикнула! і — впала!

За бабкою карета допомоги не приїхала, і бабку підвели громадяни.

...З південних кварталів города пішов теплий вітер; тоді комольці смолоскипи пускали вогняні язики на тротуар. Біля собору, що напроти виконкому, комольці справляли комольське свято Нового року.

...— Гражданін, подивіться, яке кощунство!..

...А висока каланча собору мовчки відходила в синю безодню неба. Ще пролетів вітер із південних кварталів города...

...Новий рік. Щастя.

Думаю: чи не прийде щось інше? — Товариш Огре почув у чоботях воду, бо чоботи були діряві — і туди набралась вода... А під Новий рік і водохрещу старого стилю, не «в стилі» уесесер, гадають про майбутнє на воді з воском і як Світлана.

Товариш Огре згадав (бачив у друкарні), що на Різдво комольці мають колядки й щедрівки, але не ці:

— Щедрик-ведрик, дай вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски...

...Ні!.. Не ці...— ...А життя йде рік за роком, і кожного року — стрічаємо Новий рік: «чи не прийде щось інше?..»

...Товаришка Шмідт сказала: «Ви безпартійний?» — і стало холодно, як зима, і непривітно, мов осінь.

...А збоку хтось регоче й розказує про «артемівців» [23]; про дім пролетарського студентства, про жінвідділ, про каесему. Тоді блакитнить весна дзвональними дзвониками й похмуро костилить баба-яга костяна нога — сива зима із шкульгальною лицею в зимальну північ.

...— О...О...О, новельний Фальстафе [24]! Як Мануель Сведенборг [25], віриш у своє призначення пророка!..

...І тоді дзвональна звена веснальної дзвими блакитнить на душальній душі поета. І припустім, він питає:

— Марусино, скільки років до наших великодніх дзвонів?

Тоді Маруся скаже:

— Я — радість. Я — тема твого життя. Летять журавлі по далеких полинних дорогах. Кричать одуди в гаях: «Уту-тут! уту-тут!» І ти знаєш, як буває біля річки, коли ловимо коропів, коли в прозору воду падає небо!.. О, дзвональна звена веснальної дзвими!..

...— А коли комольська процесія зникла за собором, прожектор погас. Тільки синє небо пливло в тротуари Байкальської вулиці:

Браво! Браво! Браво!

Гучні оплески стріли Льолю, коли вона вийшла після постановки пародії на «Лілюлі». Льоля горіла, Льолі згоріли вуха; потім зробила реверанс і побігла за лаштунки.

Вже все. Більше нічого не буде. Там, на Садовій, 30, у пролеткульті.

Тоді із зала вийшла публіка. Була публіка і п у б л і к а.

Одна публіка розходилась, друга публіка залишилась стрічати Новий рік.

...Героїня вечора — Льоля.

Але герой вечора — бувший і т. д.— товариш Пупишкін. У фойє його качали на руках за труди по організації пролеткульту й пролеткультівських ідей. І за постановку — теж — пародії на «Лілюлі», п'єси Ромена Роллана: качали.

Товаришеві Пупишкіну хотіли зробити приємність і піднести від публіки сюрприз. Пішли за сюрпризом.

...Але в цей момент хтось уже підніс несподіваний сюрприз (це, безперечно, було нетактовно), статуетку з Дон-Кіхота.

Товариш Пупишкін трохи збентежився, але раптом кинувся на підносителя. І, обійнявши його, три рази — по руському звичаю — поцілував.

Тоді публіка (машиністка пролеткульту і писар пролеткульту) вийшли з сусідньої кімнати й піднесли вже справжній сюрприз Пупишкіну. Саме —

ТУЛЬСЬКИЙ ПУЗАТИЙ САМОВАР

Товариш Пупишкін до того був зворушений, що заплакав радісними сльозами й поцілував по три рази — по руському звичаю — публіку, що підносила йому самовар: машиністку пролеткульту й писаря пролеткульту. Потім публіка ще щиро вітала товариша Пупишкіна й качала його на руках.

...А потім одна публіка зовсім розійшлась, а друга публіка зовсім залишилась.

...В театральній студії дзвеніли тарілки.

...Новий рік. Щастя. На вулиці було ясно, бо людське щастя й найсправжніше це: бачити глибоке небо, чути весняні подихи, бачити зиму, літо, осінь, вересень... Це найсправжніше щастя, і не треба для цього гадати на воді, з воском і як Світлана.

...В пролеткульті був некрасивий карлик Альоша — з Льолею приїхав. Прийшов уже й товариш Огре.

Але знову дивився горбун Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу. Потім раптом із тоскою і спорзно дивився на красивих дівчат.

...Летіла Маруся з товаришем Мамочкою й підморгувала товаришеві Огре. За стіл не сідали до пів на дванадцяту й никали з кімнати в кімнату.

Бігав пролеткультівський поет і всім декламував:

— «О, красний прекрасний цвєт! Рабочій, рабства больше нєт! Вперьод, вперьод! Время не ждьот. Так, і вздихая, і вздихая, на панелі ізмизганих уліц струітся Первоє мая».

Пролеткультівський поет ніяких авторитетів теж не визнавав,— як і Мамочка. Він був, так би мовити, зовні всякої «авторитарності». Маруся каже: «Раніш досить порядні вірші писав. А тепер лаври імажинізму [26] не дають покою... Пороть треба».

І ще Маруся каже: «Буває, люди течуть біля серця... Правда?» — і від неї так пахне сонцем, наче вона перепливла сонце, коли ярами проходив туман, а луки співали на «достойно» в юне небо... а хлоп'ята розкладали вогнище й пасли коней. Коні підводять голови, прядуть вухами й тривожно дивляться в ніч.

...Некрасивий карлик спорзно дивився на красивих дівчат, але дівчата не звертали на нього уваги.

Тоді підійшла до Альоші дівчинка, і некрасивий карлик погладив її по голівці.

Віддалік сиділа (теж) некрасива жінка. Від тієї жінки й пішла дівчинка. То була її мама... І мама сказала дівчинці:

— Настенько! Коли тебе будуть питати про маму, так ти не кажи, що я твоя мама, а скажи, що я твоя сестра.

Некрасива жінка, мабуть, хотіла кохати й тому не хотіла, щоб знали, що в неї єсть уже така велика дівчинка.

...Некрасивий карлик іще раз погладив по голівці дівчинку, по її м'яких, як пух, волоссях. Він спитав, показуючи на некрасиву жінку:

— Дівчинко! Ото твоя мама?

Тоді дівчинка сказала:

— Я сестра мамина, у мене мами нема!

...Прийшов товариш Огре з Льолею й з товаришем Пупишкіним. Дзвеніли тарілки. В одній кімнаті співали «малоросійських» пісень — трохи зажурних, не таких, як під Новий рік.

...А Новий рік — щастя.— У Льолі згоріли вуха, Льоля горіла й досі. Товариш Огре розгублено відповідав на запитання:

...Товаришка Шмідт сказала:
«Ви безпартійний?»

...О, красний, прекрасний цвет! Рабочій, рабства больше нет!..

А в фойє й досі говорили про те, як товаришеві Пупишкіну піднесли самовар — сюрприз од публіки, і досі кричав Мамочка.

...Нарешті покликали за стіл. Дзвеніли тарілки. Було пиво. В сусідній кімнаті була й «миколаївська». «Миколаївську» пили ті, кого викликав — по секрету — пролеткультівський поет. Були тости.

...Маруся верещала:

— Слухайте про начотчиків. Скоро почнеться політпровірка. Наша публіка майже збожеволіла: зудить-зудить, як приготовішка. Скоро на Сабурову дачу [27] пачками... Словом — Гопсаса!

Але Марусі ніхто не слухав, і вона втекла з вечора.

...Товариш Огре захмелів.

Захмелів і горбун. Тоді сказав товариш Огре товаришеві Пупишкіну: — Так, я п'яний. Але що в п'яного на язиці, те в тверезого на думці... Знаєте?.. І скажу правду: боляче! Бо ні сюди ні туди: біла ворона.

Товариш Пупишкін сказав:

— Совершенно правільно: ні сюди Микита ні туди Микита... Це участь інтелігенції... Ну, а як і мені правду сказати, то і я трохи інтелігент. Правда, не той, так би мовити...

...А пролеткультівський поет знову кричав над Льоліним вухом:

— Вперьод! Вперьод! Время не ждьот!

Льоля думала про постановку пародії на «Лілюлі», потім подивилась на товариша Огре й задумалась.

...Дванадцята година.

Новий рік. Щастя. Новий рік по новому стилю, «в стилі» уесесер.

...Товариш Огре говорив:

— Так, я трохи п'яний і скажу: сіра осінь на моїй душі... А два з половиною роки я був членом капебеу, і на всіх фронтах... а тепер боляче: знаєте — біла ворона...

Товариш Пупишкін говорив:

— Совершенно правільно! Це закон матеріалістичної діалектики. Битіє определяєт сознаніє. Іде на зміну пролетаріат.

Потім товариш Пупишкін підійшов до самовара, до свого сюрприза, і сказав:

— Хороший самовар. Справжній тульський... Так що молодці, хлопці!

...Некрасивий карлик Альоша раптом зірвався й пішов у куток. Теплий хміль із голови перейшов йому в нутро, і відчував горбун, що наростає в грудях, накипає щось, і дивився на красивих дівчат уже злісно й спорзно. Але раптом усе туманилось — тоді виростали перед очима дикі поля й розстріляний горизонт,— і от загорівся захід. Вечір. Перепелиний бій, і так незносно пахне трава.

...— Чого ви замислились?

До Альоші підійшла некрасива жінка, яка залишила свою дівчинку в сусідній кімнаті. Некрасива жінка, граючи очима, сіла біля горбуна.

...— Сіла?

— Сіла!

...Тоді некрасивий карлик спитав злісно й яро:

— Чого я задумався?

І плюнув в обличчя некрасивої жінки. Цього ніхто не бачив, і некрасива жінка мовчки відійшла, знизивши голову: покірно, як на Голгофу.

...Ішла друга година. Дехто пішов уже в сусідню кімнату й там заснув. Але більшість сиділа за столом.

Льоля ще випила трохи, й була вже весела, і говорила про постановку пародії на «Лілюлі». Товариш Огре мовчки слухав товариша Пупишкіна.

...Тоді підійшов до столу Альоша й сів біля Льолі. Дехто дивився у вікно, де мріяло небо...

ФІНАЛ

...Некрасивий карлик сказав голосно — і всі стихли:

— От що: хочу новину сказати... Знаєте, як гудить паровик, колй вилітає в далекий степ?..

Ви думаєте так: гу-у-у?..

Льоля сказала:

— Ну, да... Він чудово придумав. Скажи, Альошо!..

Всі причаїлись, слухали.

...Тоді некрасивий карлик голосно й схвильовано сказав:

— Коли паровик вилітає в далекий степ, коли він пролетить зелений семафор, тоді він назад кричить так: в п...— -у-у!

Альоша так чітко протягнув на «у» площадне слово, що майже всі підскочили.

Льоля фуркнула.

Всі фуркнули.

Товариш Пупишкін закричав:

— Скоріш ведіть його... він п'яний!..

Товариш Огре підвівся:

— Альошо, ходім додому...

Льоля збентежено підібрала волосся й здивовано дивилася на Альошу.

...Некрасивий карлик мовчав.

ЕПІЛОГ

До Тайгайського мосту йти далеко. Льолю так знервував Альошин вчинок, що вона не могла йти з ним поруч. І Льоля побігла вперед.

В центрі города о другій годині зимою в п'ятім році нової ери, під Новий рік по новому стилю, «в стилі» уесесер — шумували вулиці...

...І думалось, що савояри — убогі люди, які уходять із гір на чужину на заробітки, щоб не вмерти в горах, бо життя —

безмежна кармазинова ріка і протікає вона по віках невідомо відкіля й невідомо куди.

...Далі шум стихав.

І нарешті зовсім стих, коли наблизились до робітничого поселку.

З півдня на город насідав туман

...Товариш Огре й горбун інши поруч. Альоша іронічно подивився у вогку заквартальну даль і зітхнув. Потім спитав:

— Ізмайле, ти на мене сердишся?

Товариш Огре сказав:

— Ні.

— А коли ні, то скажу тобі: нудно мені, Ізмайле, і скоро я умру.

Товариш Огре зиркнув на некрасивого карлика і не бачив: жартує він? І в сірих потоках мряки, що йшла на город, знову пізнавав Голгофу, коли вели легендарного Христа на Голгофу.

І спитав — трохи патетично — товариш Огре:

— Скажи, Альошо: ти не знаєш, в чому полягає краса й радість земної муки?

— Не знаю.

— А я гадав, що ти знаєш, бо ти, Альошо, художник.

...Підходили до Тайгайського мосту.

Вночі під Тайгайським мостом стихають паровики, тільки біля депо чути задумане шипіння.

...Над Тайгайським мостом — далекі — зоряні верхів'я, і їх прикрив туман.

...Ішов Новий рік.

Почався не зовсім весело, і, коли гадати на воді, з воском і, як Світлана,— не весело на цілі довгі — короткі місяці.

...Крізь мряку, туди в степ, маячів зелений огонь семафора.

...Льоля пройшла вже Тайгайський міст і стукала в двері.

Раптом із станції вилетів потяг.

...А коли увійшли в кімнату, чули, як далеко в степу кричав паровик:

— Гу-у!..

...Сказав товариш Огре:

— Альошо, у мене болить голова. Будь ласка, подай графин.

Сказала Льоля:

— Води в графині нема. Хай набере з крана.

Горбун підійшов до столика, де лежали героїчні п'єси, і взяв склянку. Потім некрасивий карлик Альоша подумав, що завтра йому треба йти в райком.

...А за стіною мадам Фур'є, очевидно, взяла віолончель.

І знову чути були зажурну пісню з Бордо — з далекого города загоризонтної Франції.

Мадам Фур'є, мабуть, стрічала Новий рік.

АРАБЕСКИ

IX. СЛОВО

Город.

Я безумно люблю город. Я люблю виходити ввечері із своєї кімнати, іти на шумні бульвари, випивати шум, нюхати запах бензолу й тоді йти на закинуті квартали, щоб побачити японські ліхтарики — так, здається — в трикутниках цифр: будинок на розі, №: горить. Я люблю, коли далеко на дальніх міських левадах рипить трамвай: щось неможливе нагадує цей рип, щоб постали переді мною теплі образи, як хрустальні дороги, як прозоро-фантастичні леденці (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я люблю Еспанію, тому що вона далеко, тому що я фантаст, тому що я пізнаю й кохаю город не так, як інші, тому що город — це Сервантес Сааведра-Мігуель [1], тому що в битві при Лепанто, тому що в полон до алжірських піратів. Тому що підходить до мене Марія й каже:

— Nicolas! Я читала сьогодні еспанські новели, і я скажу: Мартінес Сієрра [2] — моя радість, бо в його новелах маленька музика, мелодія слів, як оркестр моєї душі, коли у вишневих садках моєї чумацької країни жевріють зорі: падають на ягоди крізь темну темряву літньої синєблузої ночі й падають на ставки, щоб прозвучати. Мартінес Сієрра — маленька флейта, веснянка дум про далеку Еспанію.

Ми зупинилися на мосту. Гримить повінь. Над рікою важкі весняні хмари. Тоді Марія дивиться на далекий огонь, що горить на костьолі, і творить поему. Гримить повінь. Над рікою важкі весняні хмари.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

О Мартінесе Сієрра! Тобі, музичному музикантові, твоїм новелам, де звучить така широка й радісна весна, де міріади міріадів голубих метеликів над гармонією моєї душі,— тоді шлю із своєї чумацької країни привіт. О Мартінесе Сієрра! Не тільки ти закоханий у звуки, фарби й запах слова — я теж естет. Я вірю, що наші душі зійдуться десь у

міріадах міріадів голубих метеликів, у цій голубій хуртовині, коли серце так енергійно стисне, наче таємна мавка розказує океанну казку, коли в океанах горять жемчуги, як горить сонце на шляхах моєї чумацької надзвичайної країни. О Мартінесе Сієрра! Про що розповім тобі? Чи розкажу тобі, як співають наші дівчата біля шведських могил, коли пісня з буряків, як сіроока жура, як геніальний Леонтович у бур'янах мого степового краю? Чи розкажу тобі, як повільною ходою бредуть круторогі воли з молочної ферми? Чи сплету тобі вінок із польових дзвоників — з подій: як була, як пройшла, як гриміла, як народжувалася молода епоха? Ішла м'ятежна епоха. Ішла духмяна романтика, і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів. Бігли вітри із сходу — сторожкі й тривожні. І тоді в аулах моєї голубої Савойї стояв гул. Через перевали, з азіатського степу, з глухої тайги, летіли: депеша за депешею.

О Мартінесе Сієрра!..

Ніч. Весна. Гримить повінь. На дальньому костьолі горить огонь і теж творить поему. Я мовчу. Марія мовчить. На мосту тихо, і тільки мутні води клекочуть і тікають у невідому даль. Тоді я знову пізнаю, як я безумно люблю город. Уранці, в городі, де незнайомі вулиці, а по них проходиш, якось невідомо й задумано: проходять і зникають давно забуті тіні іхтіозаврів, і розчиняється рожеве вікно в майбуття. Гарно приїхати в город із села, коли в кварталах дрімає тиша, дрімають візники, а по вулицях метуть двірники, коли в городі прокидається ранок і гулко процокотить фаетон, а потім —

— змовкне.

Слухай, Nicolas! коли я думаю про міські квартали, я думаю, що я чула юнка з голубими прозорими віями, що я амазонянка й джигітую десь у заозерних краях... Слухай, Nicolas!

Ніч. Весна. Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Але так можна збожеволіти, коли ранок почне рундуки: за м'якою зеленню дерев стоять рундуки. І плентаються сюди люди — білі, незнайомі, забуті, як далека Еспанія, як троглодитний вік, коли люди ловили за хвіст леопарда й тут же

роздирали його надвоє, щоб їсти. І починає ще ранок — битий шлях, а за ним плентаються фургони селянської городини.

— Маріє! Я безумно люблю город! Я люблю робітничі квартали й квартали єврейської голоти, коли дивишся відтіля на костьол, коли на костьолі в діадемі ночі горить казковим огнем циферблат. Тоді я похиляюсь на телеграфний стовп і думаю, що я ніколи не розкажу, що робиться в моїй душі, які виникають óбрази, які, як потоки, як жемчуг, протікають біля мого романтичного серця: жемчуг хрумтить і японські ліхтарики (коли гоголівський ярмарок) біля прозоро-фантастичних леденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я наливаю себе вишневим соком моєї неможливої муки і молюся, щоб Боженька зробив мене генієм: щоб розказати як хрумтить жемчуг біля японських ліхтариків: будинок на розі, №: горить.

Я безумно люблю город.

Деталь із моєї біографії.

Народився я (Сойрейль, припустім, бо для мене просвітянський реалізм — «к чорту» ...навіть у прізвищах, бо я його органічно — «органонами» — не виношу), народився я, Сойрейль, которого не треба плутати з Карлейлем [3], автором «Французької республіки», оскільки в Англії нема просвітянства такого, як у нас, але, може, є й покраще: я маю на увазі Ірландію й англійський бокс, після якого й після літургії (підмаслені очі д'горі) навіть coitus за «розписанням»,— народився я в одному з тих городків, саме в степовому краю, саме в полковій залозі, де колись — так давно! — слобожанські полки, а потім недалеко Диканька з Мазепою на шведських могилах перед полтавським побоїщем. Я був сином якогось чиновника, який від мене одмовився. Звичайна історія: чиновник спокусив гоняшку однієї прекрасної травневої ночі, коли зацвіли яблуні, під яблунями. А коли я народився, чиновник, котрий мене народив, щоб не годувати Сойрейля, утік із провінціального городка. Таким чином у країні покриток стало одною покриткою більше. Але моя мати не пішла дорогою — на Сагайдак — шевченківської Катерини й моєї Оксани із «Життя» — з тієї книги, що «Сині етюди», яких, етюдів, я вже ніколи, ніколи не буду писати, бо я пишу —

— роман.

Моя мати не пішла цією дорогою, бо на другий день у м е р л а. Тоді другий чиновник, гадаючи, що його жінка безплідна й нездібна родити, взяв мене за сина. Чиновник помилився. Прийшла друга травнева ніч, коли небо було в яблуневій завірюсі й пахло горизонтом (а небо може пахнути горизонтом наперекір усякій міщанській логіці), коли степовий городок

дрімав під голубим крилом весняної ночі, безплідна чиновникова жінка родила майбутнього колезького реєстратора.

Чиновник цикнув і сказав:

— Помилка-с!

Але мене не можна було викинути, бо формальності щодо закріплення було пророблено. Таким чином, не глядячи на те, що чиновникова жінка була не безплідна, що в травневу ніч, коли стояла яблунева завірюха, родила колезького реєстратора,— незважаючи на все це, я лишився в чиновника на його хлібах.

Я не буду описувати те, інше, що, може, когось і цікавить, але мене, навпаки, і нітрохи; не буду описувати так, як писали наші шановні корифеї; я буду писати так, щоб зрідка почути кармазинові дзвони з глухого заріччя, коли серце так стисне, ніби погляд стрункої юнки, коли вона на моє буйне бажання каже крізь яблуневу завірюху, здригнувши:

— Да!

...Але як же хрумтить жемчуг біля японських ліхтариків, біля прозоро-фантастичних леденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі!

— Слухай, Nicolas! А що ж далі? Як же з твоїм чиновником?

— Маріє! Ти наївничаєш. Нічого подібного не було. Я тільки приніс тобі запах слова.

Ніч. Весна. Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

...А сьогодні вітри насідають із півночі. Цілий день шаленіє хуртовина, і ростуть на дорозі замети. Іде грудень року від народження легендарного Христа тисяча дев'ятсот двадцять третього, від народження епохи громадянських війн — шостого. Я ще не знаю, що я напишу, але на моїй душі — біль. Бо ж подумай, Маріє:

— Я читаю кожного дня книжки, але я ані разу не зустрів справжньої книжки (поеми) про нашу — у віки — революцію. Тоді я знову молюся, щоб Боженька зробив мене генієм, щоб розказати, як ішла, як пройшла, як гриміла молода епоха.

Ішла м'ятежна епоха. Ішла духмяна романтика, і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів. Бігли вітри із сходу, сторожкі й тривожні. І тоді в аулах моєї голубої Савойї стояв гул.

ЩЕ ДЕТАЛЬ

Мені пророкують велике майбуття: одні кажуть, що я буду командором нової художньої школи; на погляд других, я «прорублю вікно в Європу», куди й буде (біс!) виглядати мій чумацький надзвичайний край; треті запевняють мене, що я в потенції...

...Мені навіть неловко писати...

Є, правда, і четверті, які вважають мене графоманом, дилетантом, парвеню і т. д. Але, на радість, я цим не хочу вірити: я гадаю, що я все-таки напишу гарний твір, бо ж яблуні тільки-но зацвітають у садах моєї духмяної фантазії, бо ж переді мною й за мною гори поетичного матеріалу.

Словом, коли б я хотів загубити свою індивідуальність, я б давно її загубив. А коли б я був через міру шанолюбивою людиною (зовсім без шанолюбства — ні риба ні м'ясо), я міг би використати своє становище.

Але я дуже тиха, лагідна людина. І тому, коли мені, як літераторові, що подає надії, запропонували взяти посаду командора одного чималого, правда, видавництва, я навіть з охотою взяв її.

Отже, там, де я працюю, де все так імпозантно, там ви найдете всіх, кого вам треба. Тут і Пульхерія Іванівна Жоха, тут і тов. Крутик (мій заступник, прекрасний «зам»), тут і ціла академія різнобарвної професури.

Але більш за все мені подобаються ті весняні дні, коли потоки ласкавого сонця заливають усі кімнати моєї установи, коли з мого імпозантного будинку падає весняна «капель», коли за моїм кабінетом шум ділового будня.

Я розвалююсь у кріслі, закурюю гаванську сигару (недавно прислав із Германії дипломатичний кур'єр) і кричу:

— Антошка!

Антошка тут як тут. Цей бородатий симпатяга до чотирьох годин сидить за моїми дверима й тиче — автоматично — пальцем у напис:

— «Без докладу не входити».

— Що прикажете, товаришу?

Що ж я йому прикажу? Власне, мені нічого приказувати, бо за мене приказували мої підручні, мої прекрасні підручні, які зараз шумлять, як музика, за дверима мого кабінету.

Тоді я кажу:

— Антошка! — і потираю руки.— Альянс?

Антошка:

— Альянс!

— Ах ти, моя карапуля,— млію я від гарного настрою.— Ах ти, моя дурашка!

— Так точно! — каже Антошка й підходить до мого столу.— Дозвольте прикурити?

Ця фамільярність мене зовсім не нервує: по-перше, в кабінеті нікого нема; по-друге, я радий ще раз доказати свою демократичність, свій комунальний лібералізм.

— Прикурюй, каналья! Прикурюй! — і я галантно підношу йому свою гаванську сигару.

За моїм вікном грає голубе небо. Десь, очевидно, гомонять жайворонки; десь, очевидно, такий простір, така легкокрила даль, що я не можу не мріяти. З мого імпозантного будинку летить весняна «капель». Її не може заглушити навіть шум шумного міста.

— Антошка! — і я потираю руки.— Альянс?

Антошка:

— Альянс!

...А Пульхерія Іванівна завідує в мене редвидавом. Це славетна людина. Коли я приймав посаду, мені стільки про неї наговорили, що я й справді думав її викинути з установи. Але тепер я бачу, що це була робота злих язиків. І справді — Пульхерія Іванівна така прекрасна женщина: у неї таке прекрасне волосся — золотом, що я прямо дивуюсь. І потім вона така енергійна, така розбитна.

— Пульхеріє Іванівно! — питаю я.— Ви заключили договір із професором Чам?

— Як же! Давно заключила. Він такий хороший чоловік; у нього таке, знаєте, велике горе: вчора фокстер'єр здох, і потім він такі прекрасні роботи пише... Я гадаю що йому треба дати найвищу ставку.

О, Пульхерія Іванівна не проморгне. Це я добре знаю. Вона не підірве авторитету нашого видавництва. Вона викине на ринок, так би мовити, сливки наукової мислі.

— Обов'язково! Обов'язково! — кажу я.— Найвищу ставку.

І, щоб завжди бути в курсі справ, виймаю з бокової кишені порожній блокнот і беру олівець.

— Дозвольте, Пульхеріє Іванівно, записати ці прекрасні роботи, які незабаром випустить наше видавництво.

Вона:

— Ах, Миколо Григоровичу, я й забула... От пам'ять... Я зараз принесу їх.

— Що ви! Що ви, Пульхеріє Іванівно! Не турбуйтесь. Дозвольте тоді мені просто написати: в якому це буде відділі?

Вона:

— Відділі?.. Ах, боже мій... от пам'ять... Це ж відомий професор Чам... по... по... неврогеології, здається. Професор Чам.

Професор Чам.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

— Nicolas! Про що ти думаєш? Милий мій!.. Ти думаєш про осінь? Невже ти думаєш про осінь? Милий мій! Похили свою голову на моє плече, розкажи мені голубу поему.

— Маріє! — і я чую, як гримить повінь, як біжать мутні води в невідому даль, і моя радісна Марія кладе на моє чоло свої духмяні кучеряшки й пахне, як юність, як безмежні дороги в прекрасний невідомий край.

...Уранці прийшла весна.

І цілий день тануть сніги. Біжать по дорогах потоки, і чути: десь хропуть коні. Стоїть таке неможливе небо, нібито воно тільки-но народилось.

Учора опівночі, коли за городом урочисто скликав гудок нічну зміну, над костьолом із західного боку повис теплий туман. Учора я думав про Тургенєва й про вальдшнепів, тому що це в крові, тому що мій батько був стрільцем, думав про заводі на Ворсклі, про свій степовий край, про його одинокі озера, що стоять там, де пересікаються чумацькі шляхи. Сьогодні мої мислі про інше. Це знає й Марія. Я думаю зараз про женщину революції.

— Nicolas! — і Марія виймає хустку, що пахне конвалією, і підбирає волосинки під капелюшок, що їх розкидає весняний вітер.— Nicolas! Ти скажи мені: невже женщина так міцно зв'язана з революцією, що без неї новелістові не можна обійтись?

— Да, Маріє! Без женщини не можна обійтись. Бо женщина — це круг наших емоцій.

— А я от тобі не вірю! — говорить Марія й підставляє весняному вітрові своє обличчя.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Гримить весняна повінь. І тікають мутні води в невідому даль. Ми стоїмо на мосту. Перед нами й за нами — город. Ми чуємо, як глухо б'ється крига. Над костьолом горить огонь.

— Nicolas! Я тобі не вірю, тому що ти й досі не показав женщини в революції.

— Да, Маріє! Я ще не показав, але я покажу.

— Ні, ти її не покажеш, бо в твоїм уявленні вона не більше, як самичка.
— Маріє!
— Да, Nicolas! Так.
Гримить повінь.
І тікають мутні води в невідому даль.
Кводлібет*.

У Діккенса [4], здається, в «Записках Піквіккського клубу» герой скрикнув: —

— Їхать — так їхать, як говорив папуга, коли кішка потягла його за хвіст. У Діккенса, здається, з тих же «Записок Піквіккського клубу», є й такий радісний вираз:

— А от і я! — як сказав хтось, падаючи з десятиповерхового будинку.

. . . .

Студент жив у підвалі, в кімнаті з одним тусклим вікном, що виходило на глуху брудну вулицю. Але й тут він жив милістю якоїсь грузної баби, що знімала весь підвал і одводила йому цю кімнату виключно за його прекрасні очі: кожної суботи баба тягла студента до себе на кухню, напоювала його там жовтим (якась примісь) самогоном, і, коли студент часто починав хилити голову на бік, коли повз вікна проходив із калатушкою сторож, грузна баба брала енергійним жестом свою жертву за плече, роздягала її догола і клала на своє ліжко. Після так званої суботньої ночі студент завжди почував у роті якийсь неприємний запах і потім цілий день спльовував. Це теж деталь, і, «позаяк» вона з життя, я й її пишу.

— Маріє! Не будь наївна. Я даю тобі запах слова.

...І знову переді мною легкосиня даль надзвичайного минулого. І знову я чую далекий загірний голос: «Пройдуть віки, найдуть свою змужнілість, пізнають радість і журу твоєї прекрасної землі, відійдуть по древній дорозі в небуття, але ніколи не повториться народження твоєї м'ятежної нареченої».

— Тільки один раз!
— Тільки один раз!

Так б'є годинник над ратушею глибокої ночі, коли тривожно горить циферблат.

...І я, романтик, закоханий у свою наречену, знову бачу її сіроокою гарячою юнкою з багряною полоскою на простріленій скроні. Вона затулила рану жмутом духмяного чебрецю й мчить по ланах часу в безсмертя.

---

* Чого хочете *(лат.)*.— *Ред.*

— Чи наздожену її — свою сіроокy м'ятежну наречену? Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

Я безумно люблю город. Але я похиляюсь на телеграфний стовп і думаю, що я ніколи не розкажу, що робиться в моїй душі, які виникають образи, які, як потоки, як жемчуг, протікають біля мого романтичного серця: жемчуг хрумтить і японські ліхтарики (коли гоголівський ярмарок) біля прозоро-фантастичних леденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я наливаю себе вишневим соком моєї неможливої муки й молюся, щоб Боженька зробив мене генієм: щоб розказати, як хрумтить жемчуг біля японських ліхтариків: будинок, на розі, №: горить. Я безумно люблю город! Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

— Маріє! Ти пам'ятаєш той день, коли я перший раз побачив тебе?

— Да, Nicolas! Ходім! — і вона енергійно переступає калюжі весняної води.— Да, Nicolas, пам'ятаю.

— Маріє! — і я зупинився.

Вона — теж.

Тоді я беру кінчик її солдатської блузки й кладу на нього свої гарячі уста. Марія мовчить. Я мовчу. Пахне конвалією. Весняний вітрець б'ється в кучеряшки моєї нареченої.

— Nicolas! Милий мій! Не треба думати про осінь.

— Маріє! — і я тисну їй руку.

Вона мовчить. Я мовчу. На костьолі горить циферблат, і далеко гримить повінь. Марія оправляє блузку й раптом зникає в темряву, в глухий міський заулок.

P. S. Я говорю не про чарівну мандрагору, я говорю про адамову голову: про метелика, що з черепом на голові. Мені навіть сни якісь химерні. З-під канапи вискочив звичайний пацюк з перебитим задом. Мені кажуть, щоб я його добив. Тоді я беру чималий молоток, і, коли пацюк іде на передніх лапках повз мене, я з гидливістю опускаю з силою молоток на його голову. Але диво: після мого удару поцюк раптом виріс, став розміром із болонку й пішов на задніх лапках, а на його голові я бачу череп: я говорю не про чарівну мандрагору, я говорю про адамову голову, про метелика. Тоді мені зупиняються мислі, і стоїть переді мною якась настирлива пляма, що може довести до божевілля. Я знову підводжу чималий молоток і з гидливістю опускаю з силою на пацюкову голову. Але диво: пацюк знову виріс

і став розміром з фокстер'єра. Пацюк з перебитим задом іде на задніх лапках. В кімнаті тихо, за вікном тихо, і тільки на костьолі горить циферблат. Я мовчу.

XIV. СЛОВО

...Коли цвіркуни на далекому зруйнованому курорті починають мовчазний концерт, тоді за косою в порту горить маяк. Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову за косою в порту неможливо привабливий огник. Тоді далеко серед морської мертвоти реве пароплав і несе людей, їхні муки й сподівання в інші краї, у виноградну даль.

— І от поет з тієї божественно-незрівнянної країни, що, як золота осінь, димить на твоїй патетичній душі, пізнав сірого чортика й тісно жив з ним, і не в сенсі банально-сентиментальної нудьги, а так, як може жити художник. Він був страшенний нахаба, але він міг тільки жевріти, і то в тайзі, і то для утилізацїї обмеженого кола часто обмежених людей. Поет знав, як далеко одійшов запах тобілевичо-старицьких бур'янів [5], що прекрасно пахли після «Гайдамаків» і «Катерини» [6], як далеко і «Тіні забутих предків» [7], і все, що хвилювало юність, а тепер залишило тільки сірого чортика. Поет знав, що в історії народів його божественно-незрівнянній країні, що, як золота осінь, димить на твоїй патетичній душі, принаймні на першу півсотню літ одведено силою рабської психіки тільки два рядки, і то петитом; і на ці два рядки ніхто й ніколи (аж поки пройде півсотні літ!) не зверне уваги. І поет, що крізь огонь своєї інтуїції побачить нові береги, загине, як Катерина, на глухій дорозі невідомості.

...Тоді біжить коник моєї фантазії по першій сніговій дорозі, і летять од його копит діаманти сніжинок. У далекому бору, що ледве маячить, дід мороз трусить білою бородою, і якась фантасмагорія навкруги. Під столом сидить кішечка і муркотить про радість морозного дня. Над оселею здіймаються димки й пливуть у тихе голубе небо. І ніхто не розкаже мені: що це?

. . . .

Степова оселя й дальні виноградники — все потопало в мовчазному концерті цвіркунів. Стояли похмурі хмари, і десь традиційно глухо билось і грало з берегами сіре туманне море. Природа, цей незрівнянний художник, шукала цієї ночі химерного жанру. В кожнім шелесті й тремтінні приморської сиротливої флори я відчував напружену боротьбу за майбутнього прекрасного Рафаеля. Вмирала стара форма, як лицарство, як запорожці. По таємних лабіринтах мистецтва мчав вітер із незнаного краю.

...І жили в тій оселі, що її звали по циркулярах курортом, люди, собаки, коти та інші тварини. Чим годували котів чи то собак, я напевне не знаю. Але людей годували дохлою гнилою рибою, трохи не кращими яйцями й такими ж сосисками. Все це привозили з нудного провінціального міста.

За тих днів, коли до столу подавали (висловлюючись канцелярською мовою) вищезазначене, за тих днів зчинявся бунт. Бунтували пролетарі, службовці й навіть комунари. Тоді комунарів збирали й говорили:

— Вам бунтувати не можна, бо ви — комунари, будівничі нової держави, а курорт, як вам відомо, державний.

Комунари хвилювались, але вони знали, що їм бунтувати не можна, а можна говорити іншим «халатникам» (хворі), що курорт дуже гарний і коли риба гнила, то це — помилка, бо вона зовсім не гнила.

І комунари розпинались і доказували, бо вони знали, що таке дисципліна і що таке для всесвітньої революції ця неприємна деталь, коли ми стоїмо напередодні. Тільки один написав щось у центральну пресу, після чого стало багато краще, бо вже не подавали гнилої риби, а подавали гнилі сосиски.

Проте не зайвим буде зупинитись і на цій деталі: нудне провінціальне місто, на жаль, лежало далеко від степової оселі, що по циркулярах називалась курортом. Отже, підтримуючи інтереси свого населення, курортна адміністрація організувала на своїй території непоганий буфет. Коли «халатники» були незадоволені обідом, вони мали цілковите право піти до буфету й взяти там те, що їм було потрібно. Дешевка тут була надзвичайна: коли, припустім, десь пачка цигарок коштувала сімнадцять копійок, то тут брали всього (за таку ж таки пачку) тридцять п'ять. Те саме і з іншими продуктами.

. . . .

Тоді в мовчазнім концерті цвіркунів я бачив жінку. Її звали панна... не пом'ятаю добре — хай буде за Винниченком [8] панна Мара. Вона виходила, коли йшли з вечері «халатники» до виноградників, де кінчається степ і починається море, і думала. Панна Мара думала про те, що вона — жінка-лікар, прийшла сюди за три червінці на вісімнадцать годин праці, але вона ніколи не почула ласкавого слова від своїх пацієнтів, бо вона була трохи крива і з звичайним сірим обличчям, що ніколи не зупиняє. Вона дивувалась, чому хорі незадоволені гнилою рибою, бо ж гнилу рибу подають не кожного дня, а вона добре знає, як важко відбудувати курорт, що зазнав великих пертурбацій за часів громадянської війни. Правда, є багато неприємних явищ і їх легко усунути, висловлюючись газетною мовою, але для цього бунтувати не треба, особливо комунарам (вона зовсім

позапартійна!), бо про це напишуть письменники в різних газетах та журналах.

Але панна Мара думала й про те, як би гарно йти в цей вечір, коли цвіркуни починають свій химерний концерт, а недалеко рокотить море, з гарною людиною, що буде її нареченим. Вона була за цих хвилин безмежно сентиментальною, й вона трошки плакала.

Море традиційно глухо билось у береги, і тоді за виноградниками зливалися в єдину гармонію і море, і нічний степ, і одинока оселя серед пустелі.

Панна Мара йшла до курзалу, сідала там біля шахматистів, дивилася. Але ніхто на неї не звертав уваги й ніхто не хотів покохати панну Мару, бо такий уже жорстокий закон природи.

...«Мила мамусю! Яке хороше життя, який божественний запах навкруги мене. Тут море таке надзвичайне і тут такі мислі, наче я не звичайний рядовий лікар, якого ніхто не знає і який нікому, за винятком хворих, непотрібний, а якийсь Персі-Біші Шеллі [9], що про нього я мріяла колись у своїй студентській кімнатці. Увечері я йду до моря, дивлюся в сині краї й думаю: відтіля буря принесла уламки кайори й тіло Шеллі, а тут, на піщаному березі, його наречена вихопила з огню його прекрасне серце. Ти, мамусю, будь ласка, не читай нікому мого листа, бо цим ти зробиш мені багато неприємного. Прошу я тебе також ніколи, ніколи не згадувати в своїх листах Стефана, бо я й досі не можу прийти в себе. Ах, як він насміявся наді мною! Але я йому простила, я йому все простила. Ти, як жінка, повіриш мені, бо знаєш, що нема меж тій любові, що її носимо ми. Я пізнала цю любов, і я щаслива. Нехай фігляри й скептики «возводять в канон» бездушний американізм, але людини вони все одно не перероблять. Ах, мамусю! Яке прекрасне життя, який божественний запах навкруги мене, як чудово пахне одвічне море, яка даль за темними виноградниками, що так тривожать мою душу цієї химерної південної ночі».

. . . .

Коли цвіркуни на далекому зруйнованому курорті починають мовчазний концерт, тоді за косою в порту горить маяк. Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову за косою в порту неможливий морський вогник. Тоді далеко серед морської мертвоти реве пароплав і несе людей, їхні муки й сподівання в інші краї, у виноградну даль.

— ...Товаришко Маро, ще раз і ще раз: воістину прекрасне життя. І, коли я умру і на моїй могилі ви положите пучок чебрецю — знайте: я воскрес.

І знайте: біля тієї криниці, що в ній, як у верцадлі, ввесь світ, давно вже стою я, і на моїй душі таке тихе, таке світле

й прозоре озерце, що я відчуваю себе Господом Богом. Товаришко Маро, схиліть свою голову на мої груди і знайте: я ваш друг.

...Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову в порту неможливий морський вогник. Праворуч — море, далі — виноградники й моя мука за пароплавом — у виноградну даль.

Тихо. Тільки одвічні цвіркуни плетуть легенду із далі первісних віків, і нема їй ні кінця ні краю. Тоді зникають і дороги в диких половецьких краях.

Літо тисяча дев'ятсот двадцять четвертого року.— Головний лікар читав сьогодні лекцію про душу. Це характерно: про душу. Народу було досить, майже всі «халатники».

Цікавились усі й особливо комунари. Справді, що може сказати спец про душу?

І от, коли головний лікар скінчив, один несміливий голос запитав:

— А дозвольте, товаришу професоре, спитати вас, що появилось раніш: мисль чи слово?

Лікар, що мусив сказати не те, що хотів сказати, крутнувся:

— А ви як думаєте?

— Скажіть, як ви думаєте,— уперто сказав комунар.

— Я думаю — головний лікар проковтнув слово й кинув: — Я думаю — мисль.

— Тоді дозвольте й мені слово,— і комунар поліз на трибуну.

Він говорив довго, уперто. Він говорив так весело, що майже всі поснули. Комунар був добрим книжником, бо вчився він у партшколі й не міг не знати, як на це питання дивиться товариш Богданов [10].

І, коли б спец не прийшов у себе після першої й не зовсім вдалої вилазки і, набравшись нахабства, не зупинив промовця, промовець, мабуть, і досі розмахував би руками.

Спец:

— Зупиніться, будь ласка. Ми з вами ніколи не договоримося, бо це аналогічно цьому: що раніш появилось — курка чи яйце.

— Звичайно, курка,— вирвалось з мовчазної авдиторії (жіночий голос),— бо курка...

— Ну, ну, що ж таке курка,— єхидно запитав спец,— слово чи мисль?

— Ви, товаришу професоре, застали нас зовсім не підготовленими,— скрикнув жіночий голос,— Треба було попередити комгурток.

Тоді головний лікар зняв окуляри й сказав, що лекцію скінчено і що «халатники» можуть розходитись. Що ж до того, що раніш появилось — мисль чи слово, даному зібранню нема ніякого діла, бо хворим заборонено хвилюватись, і потім останні наукові дані недвозначно натякають: раніш появилась мисль.

Отже, мораль: раніш появилось не слово і не мисль, а гнила риба, бо лекцію про душу було розраховано спеціально на заспокоєння нервів, які розтривожено було вищезазначеною морською твариною.

Повз одинокої оселі, що біля моря, іде залізниця — тупик. І на тупику, коли вийдеш увечері слухати, як приливає море, бачиш зруйновані вагони, розірвані снаряди, бачиш руїну.

То пройшла махновщина і зникла в степовій тирсі, як згадка про дику татарву. Увечері, коли на малому лимані кричать чайки й десь важко сідають баклани, над морем стоїть чіткий місяць і грає срібними веслами на поверхні синьої води. На березі, як хрусталь, медуза. Кажуть; медуза горить, коли йде зграями. І це — як древнє сказання. Тоді в пустельному кутку приморської полоси рибалки підводять чайму над кайорою, беруть невід і йдуть у море.

Міцнішає вітер. Вітер із моря. У порту проревів пароплав, але враз змовк: він сьогодні не вийде за хвилеріз, бо збирається на ніч неабияка буря. Кайора метнулася на обрії й раптом зникла. Тоді з одинокої рибальської хати вийшла мати й дивилася на море. І підійшла до неї ще молода жінка, і вони довго стояли на березі.

. . . .

І сьогодні море казиться, і казяться піщані береги в хуртовині камінців, але це останній шквал. Даль жене табуни: вал, вали і гребні хвиль розкидають бісер. Сходить сонце. І одинокий рибацький поселок зустрічає його золотих вершників тишею.

На якорі кайора. Вона плавно колисається. Але вже скоро вщухне вітер, над морем стане мертвий зиб. Тоді вщухнуть і береги. На камінцях буде муркотіти море. Чайки полинуть на болота, і стане велика морська пустеля.

II

І от вранці Бригітта була на узліссі й там рвала проліски. Бригітті було щось біля шістнадцятьох. Вона рвала проліски й дивилась на них. Потім вона пішла до батька. Це було в тому лісі, де її батько був лісником.

У цей час біля хати з шумом зупинилась кавалькада. То приїхав молодий граф. Він був як казковий лицар, і одяг йому було всипано діамантами. На кашкеті, збоку, біля фазанового пера, стояв великий рубін. Молодий граф грав тростинкою. Кінь його раз у раз хропів і переступав з ноги на ногу. Це був породистий англійський жеребець з агатом на лобі. Бригітта винесла кухоль криничної води й подала молодому графові. Той подивився на неї, сильно вдарив коня, так що кінь знявся на диби, і сказав, що Бригітта, як мавка. Всі зареготали, Бригітта почервоніла. Кавалькада поскакала далі.

Був весняний вечір; за лісом, в оселі, скликали до вечірні. Бригітта вийшла з хати, взяла пойнтера Мілорда й пішла в глуш.

Там вона знову зустріла графа. Він зліз з коня, погладив пойнтера й підійшов до Бригітти.

Він притиснув її до своїх грудей і скрикнув. Бригітта не перелякалась і тільки зітхнула глибоко. Молодий граф схопив її й положив на свого коня. Потім вони поскакали по лісових доріжках.

За годину граф був у своєму маєтку. Він узяв Бригітту за руку й повів її до себе. Там він сказав їй, що вона відци вже ніколи не піде.

Бригітта вирвала руку й стала серед кімнати.

— Графе,— сказала вона,— я виросла в лісі. Пустіть мене.

Граф став її умовляти, але вона його не слухала. Тоді він пообіцяв їй, що примусить її силою. Бригітта підскочила до вікна й вискочила на веранду. Граф свиснув; зграя борзяків кинулась за Бригіттою, але її вже не було.

Вона прибігла до своєї лісової хатки й нічого не сказала батькові. Цілу ніч вона думала про графа. А вранці по слідах копит вона сама пішла до графського маєтку.— От!

І от моїм арабескам — несподіваний finis *. Навколо тиша. Тільки зрідка постріли вартових, тільки зрідка прошелестять підошви незнайомих людей. Люди йдуть і зникають, мов безшумні шуми моїх строкатих аналогій і асоціацій. Город спить. Над ратушею даль божевільно далекого неба. І нерозгаданий зоряний Віфлієм стоїть у квадрильйонах віків таємною загадкою. Мовчки бавляться люкси своїм світлом — білим до різі в очах, і ховаються по темних кутках луни трамвайних ударів. Мовчазно стоїть нічний город, стоять заулки, під'їзди, й усе, що тут на землі, загубилося в хаосі планетарного руху

* Кінець *(лат.)*. — *Ред.*

і тільки ледве-ледве блищить у свідомості. І здається: це химерний Сатурн біжить у телескопі, і біжать його кільця й десять дальніх супутників.

Моїм арабескам — fihis. І герої, і події, і пригоди, що їх зовсім не було, здається, ідуть і вже ніколи-ніколи не прийдуть. І ніколи я не повернусь до своїх арабесок, щоб мучити себе над кожною крапкою. І вже ніколи не промчаться фейєрверки гіперболізму крізь темряву буденщини, і не спалахне огнецвіт моєї фантазії: на рік буває тільки одна ніч — на Івана Купала — коли в зачарованому колі жевріє жемчуг химерної папороті.

Моїм арабескам — finis. Але я не тоскую. Я ще раз пізнав силу безсмертного слова, і воно перетворилось у мені. І з океану варіацій я випливаю, м'ятежний і радісний, до нових невідомих берегів.

— О Маріам! Хіба не коштовні крупинки золотих камчатських розсипин хочу я вихопити з бурі емоціональних вибухів.

Моїм арабескам — finis. Тоді Стерн [11], Гоголь, Діккенс, Гофман, Свіфт [12] ідуть теж від мене, і вже маячать їхні романтичні постаті, як голубі диліжанси на шляхах моєї безумної подорожі.

Так сказав Теодор: це радість бунту проти логіки. Я такий же химерний, як Сатурн у телескопі в хаосі планетарного руху. Я — щасливий, о Маріям! Який орга́н так божественно звучить у кожному нерві моєї істоти? Кому там співають славу?

Це тобі, моє синє, вечірнє місто з легенд Шехерезади [13]. Це ж з тобою я розмовляв по заході сонця, коли треба було найти с л о в о.

— О Маріам! Ти — жінка, й ти пізнаєш радість моєї пісні про синій вечірній город.

...Тихий вечір. Синій вечірній город. Азія. І я цього тут не бачу: ні проституток, ні чорної біржі, ні старців, ні бруду. Я бачу: ідуть квакери [14] — не ті, XVII віку, а ці, сповідники світла, горожани щасливої країни. І я вірю, я безумно вірю: це — не квадратура кола, це — істина, що буде на моєму сентиментальному серці. І тоді в молитовному екстазі я дивлюся, як мільйон разів дивився, в далекий димок на курган, де скликає муедзин до загірної Мекки [15].

Синій вечірній город. Азія. І мені, Сатурнові, не божеству, що біжить у телескопі, коли темна зоряна ніч нависла над обсерваторією, мені радісно сказати, що тут увесь я: із своєю мукою, із своїм «знаю», із своїми трьома кільцями: в і р а, н а д і я, л ю б о в. Синій вечір. Синій вечірній город. Азія.

— Але на сучасність я дивлюсь крізь призму легенд Шехерезади. Liberum arbitrum *. Для епохи великого ренесансу характерним буде тихий азіатський город — без проституток, без чорної біржі, без бруду. І душевна дисгармонія буде тоді легенький вир під водяними ліліями, коли човен без весел несе не несе, а комиші стоять на кордоні зелених луків і прислухаються.

Для епохи великого ренесансу буде характерним строката весна й плебеїв Великдень. Тоді підуть тисячі горожан на площу м'ятежної комуни, а потім підуть карнавалом на аеродром. І цей строкатий колір б'є мені в вічі, мов чітка червона пляма, що від слова «ярмарок».

— О Маріам, я безмежно щасливий. Тільки тепер не забрудню твоєї родинки, що впала на твоє слонове рамено.

Так сказав Теодор.

Тоді пройшла слава про синій вечірній город. Азія. Тоді пішли горожани не в академічні колізеї, де йшла нудота декадансу, де тисячі анемічних надломлених людей дивилися на бутафорію минулої епохи, а пішли до цирку, на футбольне поле, в спортивні клуби. І були ще клуби ділового будня і клуби наук.

— ...Мат королю! Я вам готовий дати форою й ферзя, але й тоді я вийду переможцем. Бо й великий маестро Капабланка [16] не міг перемогти модерніста Реті [17].

...Моїм арабескам — finis. І тобі, синє вечірнє місто, натхненно співаю славу. І йдуть, і пливуть квартали, а за ними трамваї й густий присмерк.

Сторожкий дзвін. Бігають огники — такі химерні, мов фіолетоворожеві ліхтарики в ресторані японських куртизанок. Над площею м'ятежної комуни стоїть прожектор і уперто розглядає строкаті вітрини державних крамниць. Іду. Раптом падає під ноги різнокольорова реклама, і я згадую чарівний ліхтар, що в забутій школі мого дитинства демонстрував на стіні картини. Це — не кіно, це — примітив, але я його ніколи не зрівняю з кіно, бо тоді була надзвичайна вразливість і таке миле й симпатичне дитинство.

Іду. Синій вечірній городок. Азія. Б'є годинник. Іду.

...А за мною прожектор, трамвайні ліхтарики, тротуарні світлові плакати й мільйон інших дрібниць. І все це мчиться в химерному колі асоціацій і пливе, мов Сатурн у телескопі, коли темна зоряна ніч нависла над обсерваторією і все, що тут, на землі, загубилось у хаосі планетарного руху і тільки ледве-ледве блищить у свідомості.

...Іду. Синій вечірній город. Азія. Б'є годинник. Іду.

---

* **Вільний вибір** *(лат.)*.— *Ред.*

Я
(РОМАНТИКА)

«Цвітові яблуні»[1]

З далекого туману, з тихих озер загірної комуни шелестить шелест: то йде Марія. Я виходжу на безгранні поля, проходжу перевали і там, де жевріють кургани, похиляюсь на самотню пустельну скелю. Я дивлюся в даль.— Тоді дума за думою, як амазонянки[2], джигітують навколо мене. Тоді все пропадає... Таємні вершники летять, ритмічно похитуючись, до отрогів, і гасне день; біжить у могилах дорога, а за нею — мовчазний степ... Я одкидаю вії і згадую... воістину моя мати — втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків. Моя мати — наївність, тиха жура і добрість безмежна. (Це я добре пам'ятаю!) І мій неможливий біль, і моя незносна мука теплюють у лампаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом.

. . . .

Мати каже, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе... Тоді я беру її милу голову з нальотом сріблястої сивини і тихо кладу на свої груди... За вікном ішли росяні ранки і падали перламутри. Проходили неможливі дні. В далі з темного лісу брели подорожники й біля синьої криниці, де розлетілись дороги, де розбійний хрест, зупинялись. То — молоде загір'я.

— Але минають ночі, шелестять вечори біля тополь, тополі відходять у шосейну безвість, а за ними — літа, роки і моя буйна юність. Тоді дні перед грозою. Там, за отрогами сизого бору, спалахують блискавиці і накипають, і піняться гори. Важкий душний грім ніяк не прорветься з Індії, зі сходу. І томиться природа в передгроззі. А втім, за хмарним накипом чути й інший гул — ...глуха канонада. Насуваються дві грози.

— Тривога! — Мати каже, що вона поливала сьогодні м'яту, і м'ята вмирає в тузі. Мати каже: «Надходить гроза!» І я бачу: в її очах стоять дві хрустальні росинки.

I

Атака за атакою. Шалено напирають ворожі полки. Тоді наша кавалерія з флангу, і йдуть фаланги інсургентів у контратаку, а гроза росте, і мої мислі — до неможливості натягнутий дріт.

День і ніч я пропадаю в «чека».

Помешкання наше — фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні портьєри, древні візерунки,

портрети княжої фамілії. Все це дивиться на мене з усіх кінців мойого випадкового кабінету.

Десь апарат військового телефону тягне свою печальну тривожну мелодію, що нагадує дальній вокзальний ріжок.

На розкішній канапі сидить, підклавши під себе ноги, озброєний татарин і монотонно наспівує азіатське: «ала-ла-ла».

Я дивлюсь на портрети: князь хмурить брови, княгиня — надменна зневага, княжата — в темряві столітніх дубів.

І в цій надзвичайній суворості я відчуваю весь древній світ, усю безсилу грандіозність і красу третьої молодості минулих шляхетних літ.

Це чіткий перламутр на бенкеті дикої голодної країни.

І я, зовсім чужа людина, бандит — за одною термінологією, інсургент — за другою, я просто і ясно дивлюсь на ці портрети і в моїй душі нема й не буде гніву. І це зрозуміло:

— я — чекіст, але я і людина.

Темної ночі, коли за вікном проходять міські вечори (маєток злетів на гору й царить над містом), коли сині димки здіймаються над цегельнею й обивателі, як миші,— за підворіття, у канареєчний замок, темної ночі в моєму надзвичайному кабінеті збираються мої товариші. Це новий синедріон, це чорний трибунал комуни.

Тоді з кожного закутка дивиться справжня й воістину жахна смерть. Обиватель:

— Тут засідає садизм!

Я:

— ...(мовчу).

На міській башті за перевалом тривожно дзвенить мідь. То б'є годинник. З темного степу доноситься глуха канонада.

Мої товариші сидять за широким столом, що з чорного дерева. Тиша. Тільки дальній вокзальний ріжок телефонного апарату знов тягне свою печальну, тривожну мелодію. Зрідка за вікном проходять інсургенти.

Моїх товаришів легко пізнати:

доктор Тагабат,

Андрюша,

третій — дегенерат (вірний вартовий на чатах).

Чорний трибунал у повному складі.

Я:

— Увага! На порядку денному діло крамаря ікс!

З дальніх покоїв виходять льокаї і також, як і перед князями, схиляються, чітко дивляться на новий синедріон [3] і ставлять на стіл чай. Потім нечутно зникають по оксамиту килимів у лабіринтах високих кімнат.

Канделябр на дві свічі тускло горить. Світлу несила досягти навіть чверті кабінету. У височині ледве манячить жирандоля. В городі — тьма. І тут — тьма: електричну станцію зірвано.

Доктор Тагабат розвалився на широкій канапі вдалі від канделябра, і я бачу тільки білу лисину й надто високий лоб. За ним іще далі в тьму — вірний вартовий із дегенеративною будівлею черепа. Мені видно лише його трохи безумні очі, але я знаю:

у дегенерата — низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся й приплюснутий ніс. Мені він завше нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусив стояти у відділі кримінальної хроніки.

Андрюша сидить праворуч мене з розгубленим обличчям і зрідка тривожно поглядає на доктора. Я знаю, в чому справа.

Андрюшу, мого бідного Андрюшу, призначив цей неможливий ревком сюди, в «чека», проти його кволої волі. І Андрюша, цей невеселий комунар, коли треба енергійно розписатись під темною постановою —

> — «розстрілять»,
> завше мнеться, завше розписується так:
> не ім'я і прізвище на суворому життьовому документі ставить, а зовсім незрозумілий, зовсім химерний, як хетейський ієрогліф [4], хвостик.

Я:

— Діло все. Докторе Тагабате, як ви гадаєте?

Доктор (динамічно):

— Розстрілять!

Андрюша трохи перелякано дивиться на Тагабата й мнеться. Нарешті, тремтячим і непевним голосом, каже:

— Я з вами, докторе, не згодний.

— Ви зі мною не згодні? — і грохіт хриплого реготу покотився в темні княжі покої.

Я цього реготу чекав. Так завше було. Але й на цей раз здригаюсь і мені здається, що я йду в холодну трясовину. Прудкість моєї мислі доходить кульмінацій.

І в той же момент раптом переді мною підводиться образ моєї матері...

— ...«Розстрілять»???

І мати тихо, зажурно дивиться на мене.

...Знову на далекій міській башті за перевалом дзвенить мідь: то б'є годинник. Північна тьма. В шляхетний дім ледве доноситься глуха канонада. Передають у телефон: наші пішли в контратаку. За портьєрою в скляних дверях стоїть заграва: то за дальніми кучугурами горять села, горять степи й виють на

пожар собаки по закутках міських підворіть. В городі тиша й мовчазний передзвін серць.

...Доктор Тагабат нажав кнопку.

Тоді льокай приносить на підносі старі вина. Потім льокай іде, і тануть його кроки, віддаляються по леопардових міхах.

Я дивлюсь на канделябр, але мій погляд мимоволі скрадається туди, де сидить доктор Тагабат і вартовий. В їхніх руках пляшки з вином, і вони його п'ють пожадливо, хижо.

Я думаю «так треба».

Але Андрюша нервово переходить із місця на місце і все поривається щось сказати. Я знаю, що він думає: він хоче сказати, що так нечесно, що так комунари не роблять, що це — вакханалія і т. д., і т. п.

Ах, який він чудний, цей комунар Андрюша!

Але, коли доктор Тагабат кинув на оксамитовий килим порожню пляшку й чітко написав своє прізвище під постановою —

— «розстрілять»,—

мене раптово взяла розпука. Цей доктор із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця,— це ж він і мій безвихідний хазяїн, мій звірячий інстинкт. І я, главковерх чорного трибуналу комуни,— нікчема в його руках, яка віддалася на волю хижої стихії.

«Але який вихід?»

— Який вихід?? — І я не бачив виходу.

Тоді проноситься переді мною темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

— Але я не бачив виходу!

Воістину правда була за доктором Тагабатом.

...Андрюша поспішно робив свій хвостик під постановою, а дегенерат, смакуючи, вдивлявся в літери.

Я подумав: «коли доктор — злий геній, зла моя воля; тоді дегенерат є палач із гільйотини».

Але я подумав:

— Ах, яка нісенітниця! Хіба він палач? Це ж йому, цьому вартовому чорного трибуналу комуни, в моменти великого напруження я складав гімни.

І тоді відходила, удалялась од мене моя мати — прообраз загірної Марії, і застигала у тьмі, чекаючи.

...Свічі танули.

Суворі постаті князя й княгині пропадали в синім тумані цигаркового диму.

...До розстрілу присуджено,

— шість!

Досить! На цю ніч досить!

Татарин знову тягне своє азіатське: «ала-ла-ла». Я дивлюся на портьєру, на заграву в скляних дверях.— Андрюша вже

зник. Тагабат і вартовий п'ють старі вина. Я перекидаю через плече маузер і виходжу з княжого дому. Я йду по пустельних мовчазних вулицях обложеного міста.

Город мертвий. Обивателі знають, що нас за три-чотири дні не буде, що даремні наші контратаки: скоро зариплять наші тачанки в далекий сіверкий край. Город причаївся. Тьма.

Темним волохатим силуетом стоїть на сході княжий маєток, тепер — чорний трибунал комуни.

Я повертаюсь і дивлюся туди, і тоді раптом згадую, що шість на моїй совісті.

...Шість на моїй совісті?

Ні, це неправда. Шість сотень,

шість тисяч, шість мільйонів —

тьма на моїй совісті!!!

— Тьма?

І я здавлюю голову.

...Але знову переді мною проноситься темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

Тоді я, знеможений, похиляюсь на паркан, становлюся на коліна й жагуче благословляю той момент, коли я зустрівся з доктором Тагабатом і вартовим із дегенеративною будівлею черепа. Потім повертаюсь і молитовно дивлюся на східний волохатий силует.

...Я гублюсь у переулках. І нарешті виходжу до самотнього домика, де живе моя мати. У дворі пахне м'ятою. За сараєм палахкотять блискавиці й чути гуркіт задушеного грому.

Тьма!

Я йду в кімнату, знімаю маузера й запалюю свічу.

...— Ти спиш?

Але мати не спала.

Вона підходить до мене, бере моє стомлене обличчя в свої сухі старечі долоні й схиляє свою голову на мої груди. Вона знову каже, що я, її м'ятежний син, зовсім замучив себе. І я чую на своїх руках її хрустальні росинки.

Я:

— Ах, як я втомився, мамо!

Вона підводить мене до свічі й дивиться на моє зморене обличчя.

Потім становиться біля тусклої лампади й зажурено дивиться на образ Марії.— Я знаю: моя мати і завтра піде в монастир: їй незносні наші тривоги й хиже навколо.

Але тут же, дійшовши до ліжка, здригнув:

— Хиже навколо? Хіба мати сміє думати так? Так думають тільки версальці [5]!

І тоді, збентежений, запевняю себе, що це неправда, що ніякої матері нема переді мною, що це не більше, як фантом.

— Фантом? — знову здригнув я.

Ні, саме це — неправда! Тут, у тихій кімнаті, моя мати не фантом, а частина мого власного злочинного «я», якому я даю волю. Тут, у глухому закутку, на краю города, я ховаю від гільйотини один кінець своєї душі.

І тоді в тваринній екстазі я заплющую очі і, як самець напровесні, захлинаюсь і шепочу.

— Кому потрібно знати деталі моїх переживань? Я справжній комунар. Хто посміє сказати інакше? Невже я не маю права відпочити одну хвилину?

Тускло горить лампада перед образом Марії. Перед лампадою, як різьблення, стоїть моя зажурна мати. Але я вже нічого не думаю. Мою голову гладить тихий голубий сон.

II

...Наші назад: з позиції на позицію: на фронті — паніка, в тилу — паніка. Мій батальйон напоготові. За два дні я й сам кинувсь у гарматний гул. Мій батальйон на підбір: це юні фанатики комуни.

Але зараз я не менше потрібний тут. Я знаю, що таке тил, коли ворог під стінами города. Ці мутні чутки ширяться з кожним днем і, як змії, розповзлись по вулицях. Ці чутки мутять уже гарнізонні роти.

Мені доносять:

— Ідуть глухі нарікання.

— Може спалахнути бунт.

Так! Так! Я знаю: може спалахнути бунт, і мої вірні агенти ширяють по заулках, і вже нікуди вміщати цей винний і майже невинний обивательський хлам.

...А канонада все ближче й ближче. Частіш гінці з фронту. Хмарами збирається пил і стоїть над городом, покриваючи мутне вогняне сонце. Зрідка палахкотять блискавиці. Тягнуться обози, кричать тривожно паровики, проносяться кавалеристи.

Тільки біля чорного трибуналу комуни стоїть гнітюча мовчазність.

Так:

будуть сотні розстрілів, і я остаточно збиваюся з ніг!

Так:

вже чують версальці, як у гулкій і мертвій тиші княжого маєтку над городом спалахують чіткі й короткі постріли; версальці знають:

— Штаб Духоніна [6]!

...А ранки цвітуть перламутром і падають вранішні зорі в туман дальнього бору.

...А глуха канонада росте.

Росте передгроззя: скоро буде гроза.

. . . .

...Я входжу в княжий маєток.

Доктор Тагабат і вартовий п'ють вино. Андрюша похмурий сидить у кутку. Потім Андрюша підходить до мене й наївно печально каже:

— Слухай, друже! Одпусти мене!

Я:

— Куди?

Андрюша:

— На фронт. Я більше не можу тут.

Ага! Він більше не може! І в мені раптом спалахнула злість. Нарешті прорвалось. Я довго стримував себе.— Він хоче на фронт? Він хоче подалі від цього чорного брудного діла? Він хоче витерти руки й бути невинним, як голуб? Він мені віддає «своє право» купатися в калюжах крові?

Тоді я кричу:

— Ви забуваєтесь! Чуєте?.. Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю.

Доктор Тагабат динамічно:

— Так його! так його! — і покотив регіт по пустельних лабіринтах княжих кімнат.— Так його! так його!

Андрюша знітився, зблід і вийшов із кабінету.

Доктор сказав:

— Точка! Я відпочину! Працюй ще ти!

Я:

— Хто на черзі?

— Діло № 282.

Я:

— Ведіть.

Вартовий мовчки, мов автомат, вийшов із кімнати.

(Так, це був незамінимий вартовий: не тільки Андрюша — і ми грішили: я й доктор. Ми часто ухилялися доглядати розстріли. Але він, цей дегенерат, завше був солдатом революції, і тільки тоді йшов із поля, коли танули димки й закопували розстріляних.)

...Портьєра роздвинулась, і в мій кабінет увійшло двоє: женщина в траурі й мужчина в пенсне. Вони були остаточно налякані обстановкою: аристократична розкіш, княжі портрети й розгардіяш — порожні пляшки, револьвери й синій цигарковий дим.

Я:

— Ваша фамілія?

Зет!

— Ваша фамілія?

— Ігрек!

Мужчина зібрав тонкі зблідлі губи і впав у безпардонно плаксивий тон: він просив милості. Женщина втирала платком очі.

Я:

— Де вас забрали?

— Там-то!

— За що вас забрали?

— За те-то!

Ага, у вас було зібрання! Які можуть бути зібрання в такий тривожний час уночі на приватній квартирі?

Ага, ви теософи [7]! Шукаєте правди!.. Нової? Так! Так!.. Хто ж це?.. Христос?.. Ні?.. Інший спаситель світу?.. Так! Так! Вас не задовольняє ні Конфуцій [8], ні Лаотсе [9], ні Будда [10], ні Магомет [11], ні сам чорт!.. Ага, розумію: треба заповнити порожнє місце...

Я:

— Так по-вашому, значить, назрів час приходу нового Мессії [12]?

Мужчина й женщина:

— Так!

Я:

— Ви гадаєте, що цей психологічний кризис треба спостерігати і в Європі, і в Азії, і по всіх частинах світу?

Мужчина й женщина:

— Так!

Я:

— Так якого ж ви чорта, мать вашу перетак, не зробите цього Месію з «чека»?

Женщина заплакала. Мужчина ще більше зблід. Суворі портрети князя й княгині похмуро дивились із стін. Доносилась канонада й тривожні гудки з вокзалу. Ворожий панцерник насідає на наші станції — передають у телефон. З города долітає гамір: грохотали по мостовій тачанки.

...Мужчина впав на коліна й просив милості. Я з силою штовхнув його ногою — і він розкинувся горілиць.

Женщина приложила траур до скроні і в розпуці похилилася на стіл.

Женщина сказала глухо й мертво:

— Слухайте, я мати трьох дітей!..

Я:

— Розстріляють!

Вмить підскочив вартовий, і через півхвилини в кабінеті нікого не було.

Тоді я підійшов до столу, налив із графина вина й залпом випив. Потім положив на холодне чоло руку й сказав:

— Далі!

Увійшов дегенерат. Він радить мені одложити діла й розібрати позачергову справу:

— Тільки-но привели з города нову групу версальців, здається, всі черниці, вони на ринку вели одверту агітацію проти комуни.

Я входив у роль. Туман стояв перед очима, і я був у тім стані, який можна кваліфікувати, як надзвичайний екстаз.

Я гадаю, що в такім стані фанатики йшли на священну війну.

Я підійшов до вікна й сказав:

— Ведіть!

...В кабінет увалився цілий натовп черниць. Я цього не бачив, але я це відчував. Я дивився на город. Вечоріло.— Я довго не повертався, я смакував: всіх їх через дві години не буде! — Вечоріло.— І знову передгрозові блискавиці різали краєвид. На дальньому обрії за цегельнею підводились димки. Версальці насідали люто й яро — це передають у телефон. На пустельних трактах зрідка виростають обози й поспішно відступають на північ. В степу стоять, як дальні богатирі, кавалерійські сторожові загони.

Тривога.

В городі крамниці забиті. Город мертвий і йде в дику середньовічну даль. На небі виростають зорі й проливають на землю зелене болотяне світло. Потім гаснуть, пропадають.

Але мені треба спішити! За моєю спиною група черниць! Ну да, мені треба спішити, в підвалі битком набито.

Я рішуче повертаюсь і хочу сказати безвихідне:

— Роз-стрі-лять!

. . . .

але я повертаюсь і бачу — прямо переді мною стоїть моя мати, моя печальна мати з очима Марії.

Я в тривозі метнувся вбік: що це — галюцинація? Я в тривозі метнувся вбік і скрикнув:

— Ти?

І чую з натовпу женщин зажурне:

— Сину! мій м'ятежний сину!

Я почуваю, що от-от упаду. Мені дурно, я схопився рукою за крісло й похилився.

Але в той же момент регіт грохотом покотився, бухнувся об стелю й пропав. То доктор Тагабат:

— «Мамо»?! Ах ти, чортова кукло! Сісі захотів? «Мамо»?!!

Я вмить опам'ятався й схопився рукою за маузер.

— Чорт! — і кинувся на доктора.

Але той холодно подивився на мене й сказав:

— Ну, ну, тихше, зраднику комуни! Зумій розправитись і з «мамою» (він підкреслив «з мамою»), як умів розправлятися з іншими.

І мовчки одійшов.

...Я остовпів. Блідий, майже мертвий, стояв я перед мовчазним натовпом черниць із розгубленими очима, як зацькований вовк. (Це я бачив у гігантське трюмо, що висіло напроти.)

Так! — схопили нарешті й другий кінець моєї душі! Вже не піду я на край города злочинно ховати себе. І тепер я маю одно тільки право:

— нікому, ніколи й нічого не говорити, як розкололось моє власне «я».

І я голови не загубив.

Мислі різали мій мозок. Що я мушу робити? Невже я, солдат революції, схиблю в цей відповідальний момент? Невже я покину чати й ганебно зраджу комуну?

...Я здавив щелепи, похмуро подивився на матір і сказав різко:

— Всіх у підвал. Я зараз буду тут.

Але не встиг я цього промовити, як знову кабінет задрижав од реготу.

Тоді я повернувся до доктора й кинув чітко:

— Докторе Тагабат! Ви, очевидно, забули, з ким маєте діло? Чи не хочете й ви в штаб Духоніна... з цією сволоччю! — я махнув рукою в бік, де стояла моя мати, і мовчки вийшов із кабінету.

...Я за собою нічого не почув.

. . . .

...Від маєтку я пішов, мов п'яний, в нікуди по сутінках передгрозового душного вечора. Канонада росла. Знову спалахували димки над дальньою цегельнею. За курганом грохотали панцерники: то йшла між ними рішуча дуель. Ворожі полки яро насідали на інсургентів. Пахло розстрілами.

Я йшов у нікуди. Повз мене проходили обози, пролітали кавалеристи, грохотали по мостовій тачанки. Город стояв у пилу, і вечір не розрядив заряду передгроззя.

Я йшов у нікуди. Без мислі, з тупою пустотою, з важкою вагою на своїх погорблених плечах.

Я йшов у нікуди.

III

...Так, це були неможливі хвилини. Це була мука.— Але я вже знав, як я зроблю.

Я знав і тоді, коли покинув маєток. Інакше я не вийшов би так швидко з кабінету.

...Ну да, я мушу бути послідовним!

...І цілу ніч я розбирав діла.

Тоді на протязі кількох темних годин періодично спалахували короткі й чіткі постріли:

— я, главковерх чорного трибуналу комуни, виконував свої обов'язки перед революцією.

...І хіба то моя вина, що образ моєї матері не покидав мене в цю ніч ні на хвилину?

Хіба то моя вина?

. . . .

...В обід прийшов Андрюша й кинув похмуро:

— Слухай! Дозволь її випустити!

Я:

— Кого?

— Твою матір!

Я:

(мовчу).

Потім почуваю, що мені до болю хочеться сміятись. Я не витримую й регочу на всі кімнати.

Андрюша суворо дивиться на мене.

Його рішуче не можна пізнати.

— Слухай. Навіщо ця мелодрама?

Мій наївний Андрюша хотів бути на цей раз проникливим. Але він помилився.

Я (грубо):

— Провалівай!

Андрюша й на цей раз зблід.

Ах, цей наївний комунар остаточно нічого не розуміє. Він буквально не знає, навіщо ця безглузда звіряча жорстокість. Він нічого не бачить за моїм холодним дерев'яним обличчям.

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

Андрюша:

— Слухай!..

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

В цей момент над маєтком пронісся з шипінням снаряд і недалеко розірвався. Забряжчали вікна, і луна пішла по гулких порожніх княжих кімнатах.

В трубку передають: версальці насідають, вже близько: за три верстви. Козачі роз'їзди показались біля станції: інсургенти відступають.— Кричить дальній вокзальний ріжок.

...Андрюша вискочив. За ним і я.

...Куріли далі. Знову спалахували димки на горизонті. Над городом хмарою стояв пил. Сонце-мідь, і неба не видно. Тільки горова мутна курява мчала над далеким небосхилом. Здіймалися з дороги фантастичні хуртовини, бігли у височінь, розрізали простори, перелітали оселі й знову мчали і мчали. Стояло, мов зачароване, передгроззя.

...А тут бухкали гармати. Летіли кавалеристи. Відходили на північ тачанки, обози.

...Я забув про все. Я нічого не чув і — сам не пам'ятаю, як я попав до підвалу.

Із дзвоном розірвався біля мене шрапнель, і надворі стало порожньо. Я підійшов до дверей і тільки-но хотів зиркнути в невеличке віконце, де сиділа моя мати, як хтось узяв мене за руку. Я повернувся —

— дегенерат.

— От так стража! Всі повтікали!.. хі... хі...

Я:

— Ви?

Він:

— Я? О, я! — і постукав пальцем по дверях.

Так, це був вірний пес революції. Він стоятиме на чатах і не під таким огнем! Пам'ятаю, я подумав тоді:

— «це сторож моєї душі» — і без мислі побрів на міські пустирі.

. . . .

...А надвечір південну частину околиці було захоплено. Мусили йти на північ, залишити город. Проте інсургентам дано наказа задержатись до ночі, і вони стійко вмирали на валах, на підступах, на роздоріжжях і в мовчазних закутках підворіть.

...Але що ж я?

...Ішла спішна евакуація, ішла чітка перестрілка,

і я остаточно збивався з ніг!

Палили документи. Одправляли партії заложників. Брали решту контрибуцій...

...Я остаточно збивався з ніг!

...Але раптом виринало обличчя моєї матері, і я знову чув зажурний і впертий голос.

Я одкидав волосся й поширеними очима дивився на міську башту. І знову вечоріло, і знову на півдні горіли оселі.

...Чорний трибунал комуни збирається до побігу. Навантажують підводи, бредуть обози, поспішають натовпи на північ.

Тільки наш самотній панцерник завмирає в глибині бору й затримує з правого флангу ворожі полки.

...Андрюша десь ізник. Доктор Тагабат спокійно сидить на канапі й п'є вино. Він мовчки стежить за моїми наказами й зрідка іронічно поглядає на портрет князя. Але цей погляд я відчуваю саме на собі, і він мене нервує й непокоїть.

...Сонце зайшло. Конає вечір. Надходить ніч. На валах ідуть перебіжки, і одноманітно відбиває кулемет. Пустельні княжі кімнати завмерли в чеканні.

Я дивлюся на доктора й не виношу цього погляду в древній портрет.

Я різко кажу:

— Докторе Тагабат! через годину я мушу ліквідувати останню партію засуджених. Я мушу прийняти отряд.

Тоді він іронічно й байдуже:

— Ну, і що ж? Добре!

Я хвилююсь, але доктор єхидно дивиться на мене й усміхається.— О, він, безперечно, розуміє, в чому справа! Це ж у цій партії засуджених моя мати.

Я:

— Будь ласка, покиньте кімнату!

Доктор:

— Ну, і що ж? Добре!

Тоді я не витримую й шаленію.

— Докторе Тагабат! Останній раз попереджаю: не жартуйте зі мною!

Але голос мій зривається, і мені булькає в горлі. Я пориваюся схопити маузера й тут же прикінчити з доктором, але я раптом почуваю себе жалким, нікчемним і пізнаю, що від мене відходять рештки волі. Я сідаю на канапу й жалібно, як побитий безсилий пес, дивлюся на Тагабата.

...Але йдуть хвилини. Треба вирушати.

Я знову беру себе в руки і в останній раз дивлюся на надменний портрет княгині.

Тьма.

...— Конвой!

Вартовий увійшов і доложив:

— Партію вивели. Розстріл призначено за містом: початок бору.

...Із-за дальніх отрогів виринав місяць. Потім плив по тихих голубих потоках, одкидаючи лимонні бризки. Опівночі пронизав зеніт і зупинився над безоднею.

...В городі стояла енергійна перестрілка.

...Ми йшли по північній дорозі.

Я ніколи не забуду цієї мовчазної процесії — темного натовпу на розстріл.

Позаду рипіли тачанки.

Авангардом — конвойні комунари, далі — натовп черниць, в авангарді — я, ще конвойні комунари й доктор Тагабат.

...Але ми напали на справжніх версальців: за всю дорогу жодна черниця не промовила жодного слова. Це були щирі фанатички.

Я йшов по дорозі, як тоді — в нікуди, а збоку мене брели сторожі моєї душі: доктор і дегенерат. Я дивився в натовп, але я там нічого не бачив.

Зате я відчував:

— там ішла моя мати

з похиленою головою. Я відчував: пахне м'ятою. Я гладив її милу голову з нальотом сріблястої сивини.

Але раптом переді мною виростала загірна даль. Тоді мені знову до болю хотілося впасти на коліна й молитовно дивитися на волохатий силует чорного трибуналу комуни.

...Я здавив голову й ішов по мертвій дорозі, а позаду мене рипіли тачанки.

. . . .

Я раптом відкинувсь: що це? галюцинація? Невже це голос моєї матері?

І знову я пізнаю себе нікчемною людиною й пізнаю: десь під серцем нудить. І не ридати, а плакати дрібненькими сльозами хотілось мені — так, як у дитинстві, на теплих грудях.

І спалахнуло:

— невже я веду її на розстріл?

Що це: дійсність чи галюцинація?

Але це була дійсність: справжня життьова дійсність — хижа й жорстока, як зграя голодних вовків. Це була дійсність безвихідна, неминуча, як сама смерть.

...Але, може, це помилка?

Може, треба інакше зробити?

Ах, це ж боюнство, легкодухість. Єсть же певне життєве правило: errare humanum est *. Чого ж тобі? Помиляйся! і помиляйся саме так, а не так!.. І які можуть бути помилки?

Воістину: це була дійсність, як зграя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуни.

...І тоді я горів у вогні фанатизму й чітко відбивав кроки по північній дорозі.

---

* Людині властиво помилятись *(лат.)*.— *Ред.*

...Мовчазна процесія підходила до бору. Я не пам'ятаю, як розставляли черниць, я пам'ятаю:

до мене підійшов доктор і положив мені руку на плече:

— Ваша мати там! Робіть, що хочете!

Я подивився:

— з натовпу виділилася постать і тихо самотньо пішла на узлісся.

...Місяць стояв у зеніті й висів над безоднею. Далі відходила в зелено-лимонну безвість мертва дорога. Праворуч маячив сторожовий загін мойого батальйону. І в цей момент над городом знявся рясний вогонь — перестрілка знову била тривогу. То відходили інсургенти,— то помітив ворог.— Збоку розірвався снаряд.

...Я вийняв із кобури маузера й поспішно пішов до самотньої постаті. І тоді ж, пам'ятаю, спалахнули короткі вогні: так кінчали з черницями.

І тоді ж, пам'ятаю —

з бору вдарив у тривогу наш панцерник.— Загудів ліс.

Метнувся вогонь — раз,

два —

і ще — удар! удар!

...Напирають ворожі полки. Треба спішити. Ах, треба спішити!

Але я йду і йду, а одинока постать моєї матері все там же. Вона стоїть, звівши руки, і зажурно дивиться на мене. Я поспішаю на це зачароване неможливе узлісся, а одинока постать усе там же, все там же.

Навкруги — пусто. Тільки місяць ллє зелений світ з пронизаного зеніту. Я держу в руці маузера, але моя рука слабіє, і я от-от заплачу дрібненькими сльозами, як у дитинстві на теплих грудях. Я пориваюся крикнути:

— Мати! Кажу тобі: іди до мене! Я мушу вбити тебе.

І ріже мій мозок невеселий голос. Я знову чую, як мати говорить, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе.

...Що це? невже знову галюцинація?

Я відкидаю голову.

Так, це була галюцинація: я давно вже стояв на порожнім узліссі напроти своєї матері й дивився на неї.

Вона мовчала.

...Панцерник заревів у бору.

Здіймались огні. Ішла гроза. Ворог пішов у атаку. Інсургенти відходять.

...Тоді я у млості, охоплений пожаром якоїсь неможливої радості, закинув руку за шию своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів маузера й нажав спуск на скроню.

Як зрізаний колос, похилилася вона на мене.

Я положив її на землю й дико озирнувся.— Навкруги було порожньо. Тільки збоку темніли теплі трупи черниць.— Недалеко грохотіли орудія.

...Я заложив руку в кишеню й тут же згадав, що в княжих покоях я щось забув.

«От дурень!» — подумав я.

...Потім скинувся:

— Де ж люди?

Ну да, мені треба спішити до свого батальйону! — І я кинувся на дорогу.

Але не зробив я й трьох кроків, як мене щось зупинило.

Я здригнув і побіг до трупа матері.

Я став перед ним на коліна й пильно вдивлявся в обличчя. Але воно було мертве. По щоці, пам'ятаю, текла темним струменем кров.

Тоді в звів цю безвихідну голову й пожадливо впився устами в білий лоб.— Тьма.

І раптом чую:

— Ну, комунаре, підводься! Пора до батальйону!

Я зиркнув і побачив:

— переді мною знову стояв дегенерат.

Ага, я зараз. Я зараз. Так, мені давно пора! — Тоді я поправив ремінь свого маузера й знову кинувся на дорогу.

...В степу, як дальні богатирі, стояли кінні інсургенти. Я біг туди, здавивши голову.

...Ішла гроза. Десь пробивалися досвітні плями. Тихо вмирав місяць у пронизаному зеніті. З заходу насувалися хмари. Ішла чітка, рясна перестрілка.

. . . .

...Я зупинився серед мертвого степу:

— там, в дальній безвісті, невідомо горіли тихі озера загірної комуни.

СЕНТИМЕНТАЛЬНА ІСТОРІЯ

I

...Вікно було чорне, як агат, але по темних садках уже брів тихий провінціальний світанок.

«Ну, пора»,— подумала я й вийшла з кімнати.

Біля ганку стояла підвода, і ледве чутно іржав кінь. Мама плакала й казала, що я зовсім неможливо поводжуся з нею.

Ну, навіщо, мовляв, їхати кудись у невідомий край? Ну, навіщо? Мама прожила свій вік у чотирьох стінах нашого біленького домика, і для неї все, що простягалось далі Загадайського мосту, все було темною й страшною загадкою. Я поцілувала маму й сказала їй, що я все-таки не можу зоставатися дома. Невже вона не уявляє собі, як мене тягне в даль? Невже вона бачить тут самодурство? Пам'ятаю, я схопила її в обійми й майже простогнала:

— Моя ти милуська! Милу-усько!

Мама перелякано подивилася на мене і ахнула. Тоді я зареготала й ще раз поцілувала її. Потім узяла букет квітів із нашої маленької оранжереї й сіла на підводу. Золотий півник злетів на флюгер і голосно закукурікав. Провінціальний домик, ганок і мама з тоскою подивилися на мене. Я сказала їхати. Потім упала на свіже пахуче сіно і вже сказала сама собі: «Навіки». Я прикусила губу й так боляче, що аж сльози покотилися мені по щоці. Але хіба можна було відмовитися від цієї поїздки?

Пам'ятаю дитинство, його передчуття й неясну тривогу. Коли мені було щось біля шести років, я сама тягла маму до церкви, щоб стати десь у темному закутку й прислухатися до таємного шамотіння.

Бабуся розповідала мені про катакомби, і здавалось, що я стою в катакомбах. Я любила ходити й на луки, любила запах осоки й це зелене море трав, що хлюпотіло за рікою, я безумно любила вечорові кучугури, і червіньковy шелюгу, і димки над нашою оселею. Але я ненавиділа наших провінціальних людей, таких темних і диких, як дичавина тамерланівщини [1], і завжди тоскувала за тим незнаним, що загубилося десь у далеких краях. Колись небіжчик-брат (він був страшенний мрійник, і він загинув на барикадах), колись він патетично декламував мені.

— Б'янко, я вже, мабуть, не повернусь додому, і багато нас, очевидно, не повернуться. Але йдемо ми з такою радістю, ніби чекає нас не смерть, а якесь надзвичайне безсмертя.

Потім він говорив мені про світові пожари, про невідомий фантастичний край. Я довго слухала його, і перед моїми очима виростало химерне коло, і я вже бачила внутрішніми очима нових людей якоїсь ідеальної країни. Пам'ятаю, я випрямилась на ввесь свій дитячий зріст (я й справді тоді була ще дитиною) і сказала натхненно:

— Клянусь тобі, брате!

Більше нічого не сказала, бо знала, що далі не треба говорити, і він зрозумів мене.

Але потім раптом побачила (тоді вже брата давно не було), що прийшла якась нова дичавина, і над нашою провінцією зашуміла модернізована тайга азіатщини, і тільки зрідка

проривалися молоді вітерці. Тоді почала вірити, що десь живуть інші люди, і мене неможливо потягло до них.

Очевидно, і це зміцнювало моє бажання полетіти кудись, до того ж і журавлі принесли мені сімнадцяту весну. Я виходила вночі в садок і вже не могла спокійно слухати їхнього крику. Ця весна так затривожила мене, ніби я була перелітною птицею й мусила летіти кудись за моря.

Я не оглядалася назад і вже не бачила (це візниця мені говорив), як мама випроводжала мене білою хустиною, і не бачила (це теж візниця говорив мені), як повз нас пройшов наш маленький дячок і здивовано подивився на мене.

— Кукуріку,— стояло мені в ушах, але коник біг жваво, і жваво куріла дорога.

Ми вже давно проминули провінціальний виконком, потім ми залишили за собою й комсомольський клуб. «Ах ти, клуб, ти мій клуб, зелененький клубе»,— подумала я й зітхнула. Це місце нашої оселі я обминала з якоюсь полегкістю. Мені було відкрито дорогу до комолу, але я рішуче відмовилася вступити туди. Мене ненавиділи за це, бо знали, чому я стою осторонь. А я стояла осторонь от чому. Я пам'ятала, скільки відважних комольців загинули в часи горожанської війни, і частенько десь у закутку прославляла цих незнаних героїв. Але тут, у нашому комолі, була якась розгнузданість. Я прилюдно говорила про це, і мене називали реакціонеркою. Пам'ятаю, тільки один комунар, що раптово приїхав у наше містечко, тільки він обурився колись:

— В чому справа, хлоп'ята,— сказав він,— хіба вона неправду говорить?

...На нас почала наступати синя полоска далекого лісу. З боку вже розправляло свої малинові крила золоте, як і завжди, невідоме сонце. Ми раптом поїхали поволі: попереду нас ішла отара овець, і йшов пастушок. Пастушок заграв на сопілку. Він був маленький, але він заграв щось сумне, і мені стало ще сумніше. Я свиснула, сказала їхати скоріш — і коник знову побіг. За ним побіг і ранковий вітрець.

— Гоп! Гоп! Гоп! — кричала я.

Потім підставляла вітрові свої молоді груди, і вітер їх лоскотав. Я реготала й реготала всю дорогу до самої станції. Але візниці так і не сказала причини. Справа в тому, що я вже тоді хотіла бути матір'ю, а вітер мене збентежив: мені (хоч це й смішно!) захотілось завагітніти від нього. Мені хотілось так чисто завагітніти, як завагітніло голубе небо, що вже мільйони віків хоронить у собі таємницю найпрекраснішого й найчистішого зачаття. Моя дика фантазія не давала мені спокою й цілу дорогу тривожила мене. Бігли поля, і суворо обминали нас шведські кургани. Я згадала Марію Кочубей [2].

На станцію ми приїхали, коли вже зовсім стемніло. Я купила квиток, поцілувала візницю (він страшенно здивувався) і взяла з возика свій маленький пакунок.

«Саме тепер навіки» прийшла мені мисль, бо візниця був останньою близькою людиною.

Тоді, як ніколи до того, я відчула великий біль розлуки й саме тому, що цей біль був сильний і справжній, саме тому пізнала себе найщирішою людиною.

«Очевидно, теличка нездібна пережити цього» — промайнуло мені в голові, і я почала філософствувати.

Це, звичайно, була страшенно наївна філософія, бо я тоді знайома була (і то поверхово) тільки з Платоном[3]. Але вона мені зовсім не шкодила, і навіть більше того: тільки через неї я діставала собі заспокоєння

...Візниця давно вже зник зі своїм возиком за кучугурами, а я все стояла й дивилась йому вслід. І тільки за півгодини опам'яталась. Треба було кінчати, і я скінчила: махнула рукою й пішла на темний станційний силует.

Станція була глуха, як сотні степових станцій, і там лежали якісь чужі люди. Трохи пахло прісним запахом, бо відціля, здається, за дев'ять верстов була цукроварня. Я подумала, що, коли прийде осінь, наші дівчата підуть на буряки. Тоді будуть сумувати полтавські кургани, і побредуть мої спогади крізь марево віків за виконкомом, за комольську леваду. І мені здавалось, що такі мислі приходять усім, хто знає вишневооку Україну — цей химерний край диких і темних доріг до романтичної комуни. Я знову згадала Марію Кочубей.

Потім пішла на пустельний перон і дивилась на рейки, на зелені вогні й відчула присмерк. Хтось пройшов повз мене (очевидно, начальник станції) і уважно подивився мені в очі. Потім із степу прилетів потяг, заревів, зашумів, загоготав. Я ще раз подивилася в степ туди, де стоїть наш біленький домик і сидить півник на флюгері, де невеличка оранжерея й темні провінціальні садки. Але вже нічого не хотіла згадувати й рішуче полізла у вагон. Те, що було, зникло навіки. Ще раз побачити? Ні! Ні! Ні! І тільки, коли потяг заревів і рушив, я в останній раз уклонилась напівтемній степовій станції. Силуети будівель промайнули перед моїми очима й зникли. Я вже не думала повертатись сюди. Життя було таке широке й безмежне, а вік мій такий коротенький, як носик горобчика.

— Тра-та-та! — одбивали колеса.

Уночі блимала свіча, десь гомоніли пасажири, потяг похитувався, але я не могла заснути. Вдень бігли поля, летіли кургани, але вони мене вже не цікавили. Пам'ятаю, я всю дорогу безумствувала: мислі шалено летіли, наздоганяючи одна одну.

Такі переживання не могли не відбитися на моїм обличчі, і тому пасажири раз у раз здивовано поглядали на мене.

На третій день я була в Z.

II

Коли йшла з вокзалу, мені було страшенно весело. Я оглядала вітрини, автобуси, трамваї, а мені казали збоку:

— Подивіться, яка пейзаночка!

Ішла по великій вулиці й раптом попала на ринок. Стояли селянки з клубникою. Клубника так пахла, що я тут же купила два фунти. Потім довго блукала по городу й зовсім незчулась, як прийшов синій міський вечір. Пам'ятаю, вийняла з пакунка одну соковиту клубнику (одну ягоду) і взяла її на губи. Я взяла її необережно, бо рожевий сік потік і зробив мені на блузці рожеву пляму. Це було неприємно, і я посіпала себе за вухо.

Коли вечір заглибився, тоді по вулиці пішли проститутки. Вони страшенно лаялися, так що мені кілька разів почервоніли уші. І я ніколи б не знайшла в цьому городі свою Лізбет, коли б не випадок.

Стояв літній сад, а біля нього рекламний плакат. Тоді вискочив хлопчик і закричав мені в обличчя: «Бути-тути! трап-трап!» Потім почали під'їжджати фаетони, спалахнув люкс, і вечірнє небо зробилось таким синім-синім. Я пішла в літній сад, з'їла там на п'ять копійок морозива й звернула на алею «Синього кабачка». Там я й зустріла Лізбет. По дорозі товаришка потріпала мене по тазові й сказала:

— Як гарно, як гарно, що ти приїхала!

З Лізбет я товаришувала ще з шкільного часу й ніколи не губила з нею зв'язків. Вона мене страшенно любила. Лізбет працювала в установі машиністкою й обіцяла в ту ж установу й на ту ж посаду пристроїти й мене.

Але як вона зробить це, коли я в цьому нічого не розумію? Лізбет зареготала й запевнила, що за місяць або за півтора з мене буде робітниця «на ять». І дійсно: за місяць я вже була машиністкою «на ять». Я навіть сама здивувалась, як скоро це вийшло, і ми з'ясували такий успіх моїм неабияким хистом. Потім Лізбет хитренько примружила око й сказала, що я мушу тепер піти з нею в установу й там трохи посидіти.

— Для чого це? — спитала я.

Вона ще раз зареготала й назвала мене наївною. Невже я й досі не доміркувалась, що моїм обличчям і моєю фігурою можна цілий світ перевернути? Лізбет піднесла мені дзеркало й запропонувала подивитися на себе. Тоді я запротестувала: невже вона радить мені продати своє тіло? Лізбет почала запевняти, що ніякого тут продажу нема: на мене будуть дивитись

і тільки! Я погодилась і одержала посаду. За кілька тижнів Лізбет поїхала до тьоті й залишила мені свою квартиру.

— Ну, прощай,— сказала вона.— Може, ще колись побачимось.

Вікно моєї кімнати виходило з підвалу в невеличкий дворик, де стояла стара зелена альтанка. Я любила сидіти біля нього й дивитися на клаптик голубого неба: воно було тут таке надзвичайне, ніби всю його радість природа сконцентрувала в цьому закутку. Тут, біля цього вікна, я так багато передумала, скільки, очевидно, мені вже не прийдеться думати. Я думала про химерну даль, що потягла мене з рідного краю, і думала, що до неї — ах, як далеко! Власне, в Z я не сподівалась найти її, але вірила, що в Z я зустрінусь з якимсь великим чоловіком, і тоді станеться чудо.

Іноді після роботи я не йшла додому, я йшла куди очі дивляться. Тоді городяни здивовано оглядали мене. Ішла в південно-східну частину города на край, де тулились по ярках убогі хатки. В степу блимали вогнища, надходила ніч. Я зупинялась на якомусь кургані й згадувала «Пісню Нібелунгів» [4] і юнака Зігфріда й думала, що для нашої країни примітивний «Кобзар», як Нібелунги. Потім споглядала. Я довго споглядала, і мені здавалось, що якась невідома сила насувається на мене. За кілька годин я йшла додому, лягала на ліжко й довго лежала з заплющеними очима. На міській башті бив годинник:

— Бов! Бов!

...Отже, в своїй установі я, очевидно, була одинокою. Коли правду говорити, то тільки в машинці я находила свого друга. Один час я так полюбила її, що вона навіть снилася мені. І снилось мені так, ніби вона зовсім живе створіння і ніби вона на всі мої запитання відповідає таким теплим, хорошим голосом. Тоді я схиляла свою голову на її літери, і валок щось мені муркотів і тихо наспівував. Підводились і літери й вистукували так зажурено, начеб потяг летів у невідомий край. Тоді знову бачила дорогу, степ і руді пахучі обніжки.

— Ах ти, дружечок мій,— говорила я іноді, виймаючи з неї якусь інструкцію для діловода Кука.

Я маю на увазі того діловода, що взяв мене на посаду. Він був дуже спокійною людиною, носив чистенький костюм і завжди мав на голові прилизаний проділ. Він мало чим відрізнявся від гоголівських героїв. Підписував папірці чітко, і від другого «к» (Кук) робив униз розчерк, подібний до маленького бутончика. Перед тим, як поставити печатку на той чи інший папірець, він страсно потирав руки й робив язиком незрозумілий звук задоволення. Ніс його був надзвичайно великий і в усякому разі не відповідав дрібному обличчю. Мені було відомо, що він пристаркуватий і аморальний холостяк, і саме цим я й хочу

з'ясувати його шалену любов до молоденьких машиністок. Особливо часто він підходив до мене й грав своїми маленькими олив'яними очима. Ця «гра» робила з нього майже мавпу, але він цього не помічав. Діловод був страшенно малорозвинена людина й говорив такою мовою, ніби шаржував когось.

— Яка краса,— говорив він мені,— іти з красунею в парку, припустім (Кук натякав на себе й на мене), і почувати, що вона гідна тебе.

Мені було дуже неприємно вислухувати цю парикмахерську пошлятину, і я поспішала від нього відійти.

Але тоді в коридорі я обов'язково зустрічалась із сіроокою журналісткою. Це була досить-таки приємна жінка, але вона ніколи не давала спокою моїм рукам. Проходячи повз мене, сіроока журналістка обов'язково зупинялась біля мого столика й запитувала мене на вухо: «Чи не дозволю я їй іще раз «ущипнути» Б'яночку». Я їй, звичайно, не дозволяла, і все-таки на моїй руці було кілька синців, і навіть був один синець на правому грудному яблуку. Вона, безперечно, була садисткою, і я за кілька місяців у цьому остаточно переконалась.

— Я примушена буду,— говорила я їй колись,— звернутися до місцевкому.

Сіроока журналістка реготала: звертайсь, мовляв, звертайся, я вже давно знаю, що ти «ябеда» (вона так і сказала — «ябеда»)... Але що я могла їй на це відповісти?

Отже, залишалась тільки єдина жінка, що з нею я почувала себе досить спокійно. Я говорю про товаришку Уляну, комуністку, жінку колишнього комуніста, товариша Бе. Вона жила зі мною в одному будинку, і, коли я приходила додому, товаришка Уляна стукала мені в двері й прохала дозволу зайти. Я казала «прошу» — і вона заходила. Вона відразу починала запевняти мене, що в неї страшенно некрасиве обличчя. Я розуміла свою сусідку й тому завжди заспокоювала її: мовляв, нічого подібного нема, вона не така вже некрасива, як це їй здається. Я говорила, що в неї, наприклад, і волосся прекрасне, і очі добрі. Товаришка Уляна не погоджувалась зі мною й дуже сперечалась. Вона приводила убивчі аргументи й нещадно била ними мене.

Так що утворювалось таке враження, ніби я захищаю не її, а себе, і ніби некрасива не вона, а я.

Товаришка Уляна чекала чуда, а чуда не було й не могло бути. Вона була досить-таки розвинена людина й прекрасно знала ціну своєму обличчю й своїй фігурі (моя сусідка була високою й тонкою щукою й до того з перебитим носом). Але вона зі мною відводила душу, і я їй з охотою допомагала в цьому. Мені було відомо, що товаришка Уляна дуже погано живе із своїм чоловіком, але про товариша Бе вона ніколи зі мною не говорила.

— Бідний, бідний товариш Бе,— тільки зрідка проривалось їй, і тоді вона глибоко зітхала.

Товаришкою Уляною власне, і замикалось коло моїх знайомих. Всі ці люди були, на мій погляд, маленькими людьми, так чи інакше подібними до мене, і, очевидно, не могли допомогти мені вийти з того зачарованого круга дичавини, що загородив мені якусь таємну даль.

Колись після роботи до мене підійшов діловод і почав умовляти мене, щоб я пішла з ним обідати. Він говорив: «Позаяк» (він так і говорив — «позаяк») йому видали аванс й «позаяк» сьогодні день його народження, він хоче трохи пошпацірувати зі мною на бульварі й випити зі мною ж пляшку пива. Я погодилась — і ми пішли. Ми пішли в б'єргалку, сіли за столик і замовили десяток раків. В пивній стояв гомін і стояв дим. Пахло п'яним запахом. Запах був різкий, перегорілий і одразу ж п'янив голову. Оркестра грала щось похабне з якоїсь похабної оперетки. Ми випили дві пляшки, і Кук почав тулитись до мене. Потім ми випили ще чотири пляшки. Тоді діловод почав цілувати мені лікоть і розповідати мені про своє нещасне життя. Його нещастя було в тому, що на нього мало уваги звертало начальство й не давало йому вищої посади, а «позаяк» він хотів бути управділом, то «така затримка кар'єри» не могла не тривожити його. Він навіть трошки заплакав, і мені його стало шкода.

— Ах, Б'янко! — говорив він мені.— Яке чудове життя, коли, наприклад, перед тобою стоїть широка кар'єра і ти можеш бути управділом раднаркому [5].

Діловод вимовляв це з красномовними й патетичними наголосами, і я ще більше пожаліла його. Він мені знов цілував лікоть і запевняв, що тільки одну мене кохає. Кук мені цілком серйозно говорив про кохання, наче я й справді була зацікавлена в цьому.

Ми вже випили добре, діловод попрохав мене, щоб я його провела додому. При всій своїй малорозвиненості він завжди жив задньою, захованою думкою й знав, що пиво його добре сп'янило й сам він буде похитуватись. Під руку ж зі мною він не боявся себе скомпрометувати. Я погодилась — і ми пішли.

По дорозі ми зайшли в театральний садок і там сіли на стілець.

Збоку нас сидів якийсь мужчина. Я зиркнула на нього. Йому були зажурені і (мені так здалося) прекрасні очі. Він сидів, як різьблення, і дивився кудись у небо.

Раптом Кук підвівся, посіпав із боків свій піджак, наче збирався відрекомендуватись якомусь начальникові, і звернувся до незнайомого мужчини:

— Так що, дозвольте вас запитати: ви, здається, художник Чаргар?

— Так, я — художник Чаргар,— сказав мужчина, і таким м'яким і приємним баритоном, який я чула тільки в любовних романах.— Чим маю честь служити вам?

Я здригнула. Хіба я могла не здригнути? Мені довелося сидіти поруч із славетним малярем нашої країни. Присутність художника так схвилювала мене, що я відразу спалахнула й відчула, як мені загорілись уші.

Чаргар повернув голову й уважно подивився на мене. Можливо, він подивився звичайними очима, але я тоді не могла витримати цього погляду й знизила вії.

Кук говорив, що він давно вже знає художника й давно вже хотів познайомитись із суб'єктом (він так і сказав «суб'єктом») незрівнянних чаргарівських картин. Тоді художник його поправив: «Ви, очевидно, хотіли сказати творцем?» Діловод розв'язно сказав, що під суб'єктом він саме це й мав на увазі.

Потім сиділи мовчки й дивилися, як горять дроти синім блиском (трамвай летів після дощику). Десь кричала сирена. Кук похилився й почав засинати. Тоді художник сказав:

— Я маю честь говорити з дружиною діловода?

— Ви маєте честь говорити зовсім не з дружиною діловода,— сказала я й зареготала.

Кілька хвилин надзвичайного внутрішнього напруження розірвались у напівістеричному реготі. Я реготала якось зовсім не до речі (очевидно, хміль заохочував), але Чаргар і натяку не подав, що він може мене вважати за дурочку. Потім художник іще раз уважно подивився на мене й сказав:

— Я, знаєте, і не припускав, щоб у нашому городі були такі прекрасні женщини.

— Хіба? — спитала я й знову спалахнула, бо це була найвища похвала моєму тілу.

Потім я нічого іншого не придумала, як сказати той же комплімент і Чаргарові. Він усміхнувся й говорив, що йому страшенно подобається моя простота й непримушеність. Мовляв, у наш брехливий вік це велика рідкість і, коли хочете, навіть моветон. Був він стрункий, із добре виголеним смуглявим обличчям, у простій толстовці й без усяких претензій на якусь оригінальність. Але він увесь час якось розгублено дивився.

Тоді почало вечоріти, і, коли звечоріло, на вуличному екрані застрочила вечірня газета. Небо посиніло. Діловод хропів. Я покликала візницю, записала його номер, номер квартири Кука,— і візниця повіз діловода додому. Все це

я робила не оглядаючись. Але серце мені так хутко билось, що я певна була — художник стоїть десь іззаду й чекає мене.

Я не помилилась: він стояв. Тоді підійшла до нього (так підійшла до нього, ніби ми були давно знайомі), і він мені запропонував руку. Я взяла, і ми пішли по алеї. Чаргар поцікавився, хто я. Сказала. Потім ми вийшли з садка й пішли по вулиці Повстання. Дійшли раднаркому й зупинились. На чатах біля дверей стояв червоноармієць у буденівці. Він стояв, як різьблення, і Чаргар сказав:

— Вам він нічого не нагадує?

Я сказала, що нагадує. Тоді Чаргар чомусь усміхнувся. Я спитала «чому», він нічого не відповів і раптом подав мені руку. Ми попрощались. Я пішла в одну сторону, він — у протилежну.

Додому я прийшла з таким почуттям, що з ним я йшла в дитинстві з великодньої «заутрені». Світ мені став таким милим і рожевим, що я готова була вибігти на вулицю і обіймати й цілувати першого зустрічного.

— Мій милий, хороший! — кричала вся моя істота.— Саме тебе й бракувало мені.

Заснула я тоді тільки перед світанком: цілу ніч думала про те, де знову зустріну Чаргара.

III

Зустріч і знайомство наше було зовсім випадковим, і мені вже спало на думку, що більше такого випадку не трапиться. Не трапиться саме тому, що художник уже, мабуть, і забув про мене. Хіба мало, думала я, зустрічав Чаргар на своєму шляху подібних мені жінок?

Колись я вийшла з установи й кілька годин блукала по городу. Блукала якось без цілі, а підійшла все ж таки до того місця, де ми розлучились із Чаргаром. Я зупинилась. Праворуч мене стояла темна будівля синагоги, і над нею прорізав розірвані хмари ріжок молодика. Під ногами мені грали фіолетові тротуарні реклами. Раптом мене хтось узяв ззаду за руку. Я повернулась і побачила сіроокy журналістку.

— Добрий вечір,— сказала вона.— Нарешті я побачила тебе на вулиці. Я гадала, що ти взагалі нікуди не ходиш.

— Даремно,— сказала я.— Я майже кожного вечора буваю в міських садах.

— Скажіть, будь ласка! А я й не знала!

Потім вона говорила мені, що «в тихому болоті чорти водяться», що... і т. д.

Я сказала, що «чорти» тут зовсім ні при чому, бо ходжу сама й навіть не маю знайомих мужчин. Сіроока журналістка поправила свій капелюшок і кинула:

— Що ж це — світова скорбота з'їдає твоє серце?.. Чи, може інтелігентська самотність спокою не дає?

Вона раптом сплюнула. Був це жест чи був прояв справжнього обурення — я й досі не знаю. У всякому разі це цвіркання крізь зуби ніяк не йшло до її худенької фігури. Я їй, звичайно, про це нічого не сказала й тільки трохи покривила обличчя.

Але вона не вгомонялась і фанфаронствувала далі. Вона розказувала мені про білі петербурзькі ночі, про страсть, яка кипить у ці ночі, і т. д. Особливо її інтригують ці ночі, коли на Невському проспекті [6] блукають юнаки з задуманими очима й продають своє тіло.

Я здивувалась: невже й юнаки продають своє тіло? Сіроока журналістка зареготала й заціпила зуби. Потім вона казала мені, що це звичайна річ, і її дуже дивує, що їх нема в нашому городі. Вони б добре заробляли: хіба вона, припустім, не купувала б їх?

— Але до такого розпутства,— сказала я,— може дійти тільки гнила людина.

— Покинь наливати (вона так і сказала — «наливати»), знаємо вас, тихонь: на словах одно, а на ділі — зовсім інше: все одно в ком'ячейку не візьмуть!

— При чому тут ком'ячейка? — усміхнулась я.

Вона відповіла якось неясно. Потім повернулась до колишньої розмови й знову настирливо запевняла мене, що юнаки мають рацію продавати своє тіло. Коли б її фортуна зробила панянкою, вона б обов'язково держала при собі козачків для розпутства.

Журналістка з таким цинізмом розмовляла зі мною, що мене взяв сумнів: чи не з божевільною я маю справу. На цю тему вона наговорила мені дуже багато, але, коли я рішуче хотіла вклонитись їй і сказала, що поспішаю, вона раптом зітхнула й вже зовсім іншим тоном кинула мені:

— Яка ти, Б'янко, наївна! Їй-бо! Невже ти не бачиш, що земля давно вже летить у безодню й що ми напередодні світової катастрофи. Ну?

Я подивилась на неї. Вона мрійливо дивилась у небо й ніби розмовляла сама з собою.

— Ах, як мало нам жити залишилось! Хіба ти не відчуваєш, що на землі холодніш становиться?

Вона здригнулась, наче й справді їй зимно було. Я не знала, що їй сказати, і мовчала.

— Можливо, іде льодовиковий період. Можливо, щось інше... От якби нам богами зробитись?.. Правда?..

Потім раптом запропонувала мені піти з нею в бардачок, і, коли я відмовилась, журналістка ще раз цвіркнула і, не попрощавшись, пішла від мене.

Повз мене пролетів трамвай, далі пролетів автобус, і я почула крик: автобус роздавив дитину. Ішла мати, переляка-лась і випустила дитину. Тоді наскочила машина — і від дитини залишилось одно м'ясо. Мати тут же збожеволіла, і її повезли в лікарню. Далі над ратушею заблимала вечірня зоря, і побігли квадрати будинків у присмеркову даль. Стояла струнка вулиця, починалась від клубу товариства радянських асенізаторів.

Я пішла далі й чомусь зупинилась біля японського кабачка: висів химерний ліхтар, і закликала автоматична японочка.

Раптом я здригнула: мене знову хтось узяв за лікоть. Я повернулась і побачила Чаргара. Я, очевидно, сильно зблідла, бо він подивився на мене своїми прекрасними очима й промовив:

— Що з вами? Чого вам таке бліде обличчя?

Я сказала, що це йому просто здається, бо почуваю себе цілком добре. Він говорив, що він давно вже хоче бачити мене, але не знав моєї адреси.

— Хіба? — спитала я.

Він почав гаряче наступати на мене: мовляв, я не маю підстави сумніватись. Він запевняє мене, що в останні дні він тільки й думав про те, як би зустрітися зі мною. Хіба це не його так зворушила «свята» (він так і казав — «свята») простота?

Чаргар іще щось говорив мені, але й цього було досить. Я з безмежною вдячністю подивилась на художника.

Ми пішли в підвал. Коли йшли по східцях, Чаргар узяв мене під руку. Нас зустрів вірмен. Я зареготала й спитала, чому ж називається японський кабачок? Вірмен нічого не відповів і запросив нас до окремого кабінету.

Поки нам готували вечерю, ми стояли в загальній залі, де грав на скрипку циган і танцювала проститутка. Чаргар кинув циганові кілька срібних монет, і той заграв щось із «Корсара» [7].

Я тоді цілий вечір сміялась і пила коньяк. В кабінеті ми сиділи години дві. Чаргар гладив мої пальці й говорив, що йому подобається моя рука, і особливо йому подобається те, що мої нігті обрізані й вони зовсім не такі, як у сучасних жінок.

— Щось хижацьке й розпусне,— говорив він,— символізують ці довгі нігті.

Потім умочив хустку в склянку вина і, усміхаючись, попрохав дозволу «провірити моє обличчя». Я дозволила, і він переконався, що я й не підмальовуюсь. Він розповідав щось про полову невинність і нарешті звернув на мою.

— Я не помиляюсь? — спитав він.

— Ви не помиляєтесь,— сказала я, одразу зрозумівши, про що йде мова. Тоді він говорив, як його хвилює невинність і зовсім не в тому сенсі, що в нім прокидається самець, а в тому, що в нім прокидається художник.

Ми випили на брудершафт. Він замовив іще пляшку шампанського, і, коли ми виходили з кабачка, я похитувалась. Чаргар держав однією рукою мою талію, а я уважно дивилась йому в очі. Очі йому блищали, і я бачила в них таку безмежну даль, що можна було збожеволіти.

— Чаргаре,— сказала я.— Ми зовсім випадково зійшлися. Але чи не почуваєш ти в цьому...

Я не підібрала слова й замовкла. Тоді він сказав: «Судьба»,— і я його зрозуміла.

— Тебе ніколи не мучила даль? — раптом спитала я.

Він промовчав. Я його знову спитала. Він забрав свою руку з моєї талії й сказав якось неохоче:

— Я тебе не розумію!

— Ти мене не розумієш? — здивовано спитала я, бо мені і в голову не могло прийти, що Чаргар міг мене не зрозуміти.

Тоді плутано почала виясняти свою мисль.

Від абстракції раптом перебігла до конкретних засад. З одного боку, мою даль було обумовлено певними соціальними взаємовідносинами, з другого — вона мені стояла якось самітно, одірвано від життя, від його буденних інтересів. Мені перший раз довелося відповідати на пряме запитання, і тільки тоді я зрозуміла, яка без кінця складна проблема стоїть переді мною. Це трохи збентежило мене, але зате ще з більшою силою спалахнуло в мені бажання пізнати цю таємну даль.

— Я, очевидно, плутано говорю,— сказала я.— Але ти не можеш не розуміти мене. От що: віддайся, будь ласка, на волю інтуїції — і тобі все буде ясно.

— Мені вже ясно! — раптом сказав Чаргар.

— Значить, і тебе мучила?

Він щось хотів відповісти, але потім якось нервово відкинув назад волосся й перевів розмову на іншу тему. Від нього повіяло холодком. Я спитала, чому він ухиляється від відповіді. Чаргар став іще суворіший і вже всю дорогу мовчав. Мені прийшла мисль, що я дуже некоректно поводилась із Чаргаром. Це ж була тільки друга наша зустріч, і я, по суті, не мала права бути такою в'їдливою. Я хотіла

попрохати пробачення, але так і не попрохала й тільки щільно притиснулась до художника. Він, очевидно, зрозумів мене і взяв мою руку. Він мовчки гладив її цілу дорогу.

Коли ми підходили до моєї вулиці, в авіаційному городку забігали вогні й раптово піднялись до неба. То були люкси, і небо стало агатовим. Десь кричал перепел. В саду Паризьких Комунарів пускали ракети. Вони різали небо червоними хвостами й розсипались на мільйони зір.

Нарешті ми стояли біля мого будинку. Чаргар стиснув мені руку й сказав трохи холоднувато:

— До побачення!

Ну що ж, «до побачення». Тоді я на цей холодок не звернула уваги. Але, коли залишилась сама, я довго думала, чому він сказав холоднувато. Мені прийшла мисль, що Чаргар хотів у мені бачити тільки наївну дівчину, і тому його знервували мої запитання. Потім прийшла мисль, що художник чомусь ревниво береже підступи до свого внутрішнього світу. Це припущення здалося цілком правдивим, коли я пригадала нашу розмову.

«Ну, і добре,— подумала я,— бережи! Але ти їх не збережеш, бо ти вже дав мені право фамільярничати з тобою».

Колись до мене зайшла товаришка Уляна. Вона була страшенно схвильована, і під очима їй були темно-сині синці. Ми сіли на канапі й почали розмовляти. Спершу ми говорили щось про театр (не пам'ятаю добре), потім товаришка Уляна раптом сказала мені:

— Я вам, Б'янко, страшенно заздрю й зовсім не тому, що ви красуня. От догадайтесь, чому?

Про театр я говорила якось механічно, ввесь час підтакувала (я думала про нову зустріч з художником) і тому сказала коротко:

— Не знаю.

Товаришка Уляна підійшла до дзеркала й почала поправляти волосся. Був сірий день, і над городом ішли сірі хмари, так що в моїй кімнаті майже стемніло. Навпроти в кравцяєврея спалахнув навіть каганець.

Я подивилася на товаришку Уляну: їй було бліде чоло, і вона всміхалась. Вона так неприємно всміхалась, що на моєму обличчі відбилось, очевидно, почуття страху. Вона спитала, чого я переляка лась.

— Мені здалось,— сказала я,— що ви дивитесь на мене надзвичайно злим обличчям.

— Нічого подібного! — різко сказала товаришка Уляна, нервово хапаючись за перебитий ніс.— Я на вас дивилася звичайнісінькими очима. Але скажіть мені, чому ви не хочете мене вислухати?

Я згадала, що товаришка Уляна подала якесь запитання, і я справді неуважно поставилась до нього. Тоді я попрохала пробачення й сказала, що в останні дні почуваю себе якось розгублено.

— Я вам заздрю от чому,— сказала вона.— Я вам заздрю тому, що ви людина нового покоління, і для вас наші терзання — порожній звук.

— Ви зовсім даремно так думаєте! — сказала я.

— Не говоріть! — замахала вона руками.— Справа в тому, що ви ніколи не були в ролі Єви і ви ніколи не можете затоскувати за раєм, як я й тисячі нас, надломлених людей громадянської війни.

— Ви зовсім даремно так думаєте! — уперто повторила я.

— Не говоріть! Ви ніколи не були на тому березі, і ви нічого не знаєте. Тільки ми, і тільки нас вигнали відтіля. І от ми ходимо з тоскою. Боже мій, ви й не уявляєте, яка це прекрасна країна. Під її сонцем не тільки внутрішній світ кожного з нас перетворювався й робив нас ідеальними, мало того, ми фізично перероджувались. Клянусь вам! Навіть фізично це були зразкові люди.

Товаришка Уляна глибоко зітхнула. В кімнаті вже зовсім посіріло, але я бачила, що її обличчя світилося в сяйві якоїсь надзвичайної радості.

— Ви, звичайно, не повірите мені, що я кілька років тому була красунею — це я знаю! Але повірте мені, що товариш Бе любив мене. Клянусь вам! Він так любив мене... так любив мене...

Товаришка Уляна раптом похилилася на спинку канапи й тихо заридала. В квартирах було тихо (тільки в зубного лікаря якось жалібно тявкала болонка), і ридання товаришки Уляни так глухо розривалися в повітрі, ніби вона лежала в домовині.

Я почала її заспокоювати. Вона довго не могла заспокоїтись, і тільки за півгодини я почула, як товаришка Уляна крізь сльози прохає мене не звертати не неї уваги, бо після плачу їй завжди легше буває. Вона навіть усміхнулась, і ця усмішка була такою дитячою, що я стала перед нею на коліна й цілком серйозно сказала:

— Товаришко Уляно, клянусь вам, що я вас ніколи не бачила такою! Ви світитесь сьогодні неземною красою й нагадуєте мені Рафаелеву мадонну.

Але вона мовчала. Тоді я схилила свою голову до її подертих черевиків і завмерла. Потім обняла її ноги й жагуче їх поцілувала. Мене обхопило майже релігійне почуття любові до цього маленького людського страждання. І коли б товаришка Уляна в цей момент захотіла мене повести на смерть, я б пішла не здригнувши.

Тоді почав вистукувати цвіркун, і десь довго й протяжно кричала зарізана сирена. За вікном плакав кравців хлопчик, і щось глухо кричав єврей. Товаришка Уляна підвелась. Вона взяла в свої руки мою голову й поцілувала її. Вона так поцілувала, що мені й зараз ходить дріж по спині. Потім вона пішла від мене.

Я раптом заплакала. Це були мої перші сльози в цьому великому городі.

IV

З Чаргаром я зустрічалася дуже часто, але на квартиру до нього попала через три місяці після нашого знайомства. Я зовсім не уявляла собі, як бідно живе наш славетний художник. Кімната його, як і моя, була в підвалі. Із стін завжди несло льохом, а із стелі ніколи не сходила вогка руда пляма. Над його кімнатою був клуб радслужбовців, і тому його стеля завжди дрижала від тупотіння й крику. Чаргар мені сказав, що він уже кілька разів звертався до комхозу, але... словом, він, очевидно, ніколи не wибереться відціля. Я сказала, що треба поговорити з головою виконкому, але, сказавши, махнула рукою. Він теж махнув рукою. Ми зареготали.

Пам'ятаю, я скинула жакетку, поправила волосся й стала переглядати важкі томи, що їх у безпорядку розкидано було по кімнаті. У вікно зазирав промінь сонця й зайчиком грав на стіні. Чаргар сидів напроти мольберта й уважно дивився на полотно. Я спитала, чи не хоче він малювати моє тіло — я з охотою буду йому позувати. Він сказав, що не має в цьому потреби, бо це не його фах.

— Я жінок іще ніколи не малював і, очевидно, не буду малювати. Я спитала чому. Він не відповів. І тоді ж мене зацікавила важка книга: це була розвідка про шведські кургани. Художник це помітив і сказав, що він уже кілька років мучиться над ідеєю дати широке полотно, що по ньому будуть мчати Карло XII і Мазепа після поразки. Він думає написати картину універсального значення.

Чаргар взагалі мало говорив. Фрази йому виривались якось несподівано, ніби він і справді ненормальний був. Але на цей раз він виступив із цілим оповіданням. Говорив він, правда, страшенно плутано й незрозуміло, але мені й цього було досить: я могла вже доводити нашу інтимність до останньої межі, і я рішила взяти його нахабством. Він держав мою руку в своїй руці й цілував мої пальці. Але поцілунки ці були якісь холодні, німі.

— От ти мені цілуєш руки,— сказала я,— але скажи мені: які це поцілунки?

— Що ти хочешь сказати? — спитав Чаргар.

— Я питаю: це ті поцілунки, що ти їх можеш уживати (я нарочито сказала «уживати») при зустрічі з любою жінкою?

Він знизав плечима й подивився на мене здивовано: мовляв, він рішуче відмовляється розуміти мене.

— Pardon!.. * Але мені здається, що я говорю ясно,— і я посунула від нього мольберт.

Чаргар нервово здригнув і якось жалкенько відповів мені дрібним смішком:

— Знаєш... давай покиньмо ці розмови!

Мене це раптом зірвало — і я сказала досить-таки різко:

— Ну, а коли б це справа йшла про кохання, то й тоді б ти те ж саме сказав мені?

Він прибито подивився на мене й ледве чутно промовив:

— Я не вмію кохати.

Його м'який приємний баритон якось загубився, і говорив він майже дитячим дискантом. Тоді перший раз мені прокинулось до нього щось подібне до огиди.

— Ну, добре,— сказала я.— Я й не хочу, щоб ти мене кохав, я й мріяти про це не смію. Але дозволь м е н і кохати тебе.

Він знову дрібно засміявся і, враз перетворившись, суворо промовив:

— Чи не час нам покинути цю розмову?

— Ти так гадаєш? — кинула я.— Ну, а коли б... я хотіла віддатись тобі... ти взяв би мене?

Ця остання фраза вирвалась мені якось зовсім несподівано.

До такого цинізму я ще ніколи не доходила, але тоді передчуття чогось надзвичайного, що раптом із страшною силою затривожило мене, це передчуття могло штовхнути й далі.

— Може, про це сьогодні не будемо говорити? — холодно сказав Чаргар.

Він, як мені здалося, зробив наголос на «сьогодні», і тому я спитала:

— Тоді ти, може, дозволиш мені зайти до тебе завтра?

Чаргар нічого не відповів і заплющив очі. Обличчя йому було майже мертве — і я перелякалась. Якось одразу я усвідомила собі весь жах мого становища. Я ж така випадкова постать на життєвій дорозі славетного художника. Варто йому сказати «досить» — і я вже його ніколи не побачу. «Ах, Боже мій,— думала про себе,— яке нахабство. Хто мені дав право так поводитись із ним? Хіба він не розуміє, що мої цинічні пропозиції — це є тільки один із прийомів, що ними я намагаюсь вивести його на світло».

* Перепрошую! *(франц.) — Ред.*

Але «ахи» («Ах! Ах!») якось тихо прозвучали в моїй душі. Другий голос диявольськи нашіптував уже зовсім інше. Він говорив, що на життєвій дорозі художника я зовсім не випадкова постать. Хіба в мене не всі дані? Інтелектуально я досить розвинена людина, фізично мене вважають красунею, на моїм боці і молодість, і полова невинність. І потім, що значить «випадкова»? Мене вже це слово почало нервувати, бо я якось раптом узнала собі ціну.

— Словом, ти мені рекомендуєш не чіпати цього питання і мовчати? Я мовчу.

— Це краще! — сказав він і раптом спитав: — Ти зі мною підеш обідати?

— Обідати? Який різкий перехід!..— Але я все-таки погодилась, і ми вийшли на вулицю.

За півгодини ми вже були в їдальні Каракадзе. Там ми зустріли молодого композитора. Я познайомилась (прізвище зараз не пам'ятаю). Композитор запропонував нам піти після обіду в зоологічний сад. Він запевняв, що ми не пошкодуємо; туди нещодавно привезено прекрасні екземпляри.

— Мене трохи дивує,— сказала я,— що композитор цікавиться зоологією.

— Це й справді трохи химерно, але в наш вік без природознавства не обійдешся.

Він це сказав з іронією. Але я її не зрозуміла.

— От тільки погано, що наш шановний Чаргар не цікавиться цією наукою.

— Правда? — спитала я, звертаючись до художника.

Чаргар суворо подивився на мене. Композитор, що, мабуть, вважав мене за Чаргарову любовницю, раптом підвівся й уклонився нам: мовляв, він забирає свою пропозицію назад, бо зовсім не хоче бути виновником сімейної драми.

Коли композитор пішов, я звернулася до Чаргара:

— Чуєш,— сказала я,— він зовсім не сумнівається, що я вже твоя любовниця.

— А хіба тебе це дуже цікавить? — тим же рівним і холодним голосом сказав Чаргар.

— Коли б не цікавило, я б не говорила,— сказала я й зрозуміла, що між нами вже почалась якась внутрішня боротьба.

Я підвелась і підійшла до дзеркала. Я знала собі ціну, але такою прекрасною я ще себе не бачила. Тоді мені ще ясніше стало, що Чаргар сьогодні свідомо й проти бажання відштовхує мене від себе. Для мене ясно стало, що він запобігає більш інтимних стосунків між нами. Він чомусь (це вже для мене ясно було) боявся їх.

Але мені вони були потрібні, як повітря, бо тільки такі відношення приводили мене до останнього, невідомого мені

закутка людської душі, що в ньому найкраще мусили віддзеркалитись химерні озера загадкової далі.

Я сказала, що йду додому; він запропонував провести мене. Я відмовилась. Тоді між нами виник іще такий діалог:

— Так от, не турбуйся, я сама піду,— сказала я.— Але дозволь нагадати, що я подобалась тобі за одвертість... правда, за одвертість?

— Ну, да! — сказав Чаргар.

— Так от, одвертість. Міщанська умовність не дозволяє жінці першій заговорити про кохання. Я від цієї умовності далеко стою й тому кажу тобі: я безумно кохаю тебе.

— Я це знаю,— холодно сказав Чаргар.

— І ти, очевидно, знаєш, що я досі не знала мужчини?

— І це знаю.

— Так от, я хочу, щоб ти був моїм першим мужчиною. Я хочу віддатись тобі.

— І це знаю,— знову холодно сказав Чаргар.

— Значить, фізично я противна тобі?

— Нічого подібного,— кинув він і зціпив зуби.

Це була страшенно зворушлива картина. Серед шумної вулиці стояла красива жінка й пропонувала своє тіло. Повз нас пробігали городяни і здивовано оглядали і мене, і Чаргара. В мені палало те почуття, яке переживають спортсмени в часи гри. Я сказала, що мені треба піти в книгозбірню. Чаргар запропонував провести мене. Я не відмовилась. Але, коли ми підійшли до дверей, їх було замкнуто. Я згадала, що сьогодні день відпочинку бібліотекарів.

— Ти мені дозволиш прийти до тебе завтра? — сказала я й подивилась на Чаргара.

— Я тобі вже казав!

— Ти мені сказав, що цього не хочеш?

— Так!

Тоді я стиснула йому руку й пішла додому. Я йшла і ввесь час здригалась, ніби мені була зимниця. Я й не могла не здригатись: в перший раз мені довелося так одверто й так цинічно говорити. «Як сіроока журналістка»,— подумала я.

Пам'ятаю, тоді в перший раз я розгорнула Біблію й почала її уважно читати. Читала мало не всю ніч. Коли я одривалась од неї, переді мною поставав наш біленький домик, золотий півник на флюгері й дорога до нашої глухої степової провінції. «Боже мій, до чого я дійшла! Що це таке? Навіщо мучити себе й другого?» Але тоді якийсь голос диявольськи шепотів мені:

— Він знає все, ти мусиш його побороти й взяти в нього те, без чого тебе нема, без чого ти не існуєш!

Це був, звичайно, страшенний ідеалізм, але я його й зараз поважаю. Поважаю за непохитну волю, за прояви справжнього

людського безумства. Справа в тому, що я, як це потім вияснилось, відважно намагалася протиставити себе своєму вікові, а він, вік, глузував із мене. Я хотіла прилучити чистий, я сказала б, святий романтизм своєї натури до заголеної й брудної правди життя, але це моє бажання розбивалось об глуху стіну наманікюреного віку. Уже з останньої зустрічі з Чаргаром щось ворухнулось мені, що з цього, мабуть, нічого не вийде, в цій нерівній боротьбі мене буде деморалізовано — і тільки. Проте, все це я, мабуть, лише відчула, але не пізнала, бо інакше Чаргар не маячів би мені так довго серед бурного моря сірої, нудної й частіш за все паскудної буденщини.

— Ах, ти, мій нещасненький дон Квізадо! — думала я про себе.

Вся трагедія була в тому, що я народилася все-таки людиною свого часу. Були такі хвилини, коли я й сама глузувала з себе. Тоді всесильний скепсис з'їдав мою гарячу віру — і від мого романтизму залишалося розбите корито. Вісімнадцяти років я вже все знала: знала і глуху провінцію, і столичний рух і навіть знала, чим живе цей прекрасний цвинтар — так звана гнила Європа. Інших доріг я вже не бачила. Повертатися на провінцію я не могла, і ніякий Руссо не зміг би привабити мене сільськими пейзажами.

— Ах, ти, мій нещасненький дон Квізадо! — знову думала я про себе.

Повз моє вікно йшла синя міська ніч, і десь торохтіли традиційні підводи. Тоді я нарешті покинула Біблію й підійшла до вмивальника. Я почистила зуби, витерла холодною водою свої тугі грудні яблука й лягла спати. Але і в ліжку я довго не могла заснути.

Уночі пішов дощик. Була гроза, і блискавиці різали скло мого підвального вікна. Я підвелась і довго дивилася на зелену альтанку. Я згадувала княжий теремок і Ярославну [8], і згадувала тургенєвських женщин — таких чистих і хороших — і подумала, що вже таких женщин ніколи не буде й що навіть я, що не знала ще жодного мужчини, навіть я давно вже загубила свою чистоту й свою невинність.

Блискавиці різали скло. Я відчинила вікно. Цвіла десь липа, і запахло чимсь прекрасним, далеким. Город спав, але я тієї ночі не спала.

V

Коли я тепер мисленно перегортаю сторінку того часу, тоді мені здається, що з моєї історії вийшов би не зовсім поганий людський документ. І як я шкодую, що мені бракує тієї елементарної майстерності, якою обточують слово.

Отже, пройшло літо, прийшла осінь, а я з Чаргаром бачилась, здається, тільки два чи три рази. Але й ці зустрічі були страшенно коротенькі.

Чаргар після тієї розмови, коли я пропонувала йому віддатись, якось замкнувся і, безперечно, запобігав мене. До нього я, звичайно, жодного разу не ходила, бо тут уже голосно говорило моє самолюбство. Але я ввесь час чекала чогось і тому завжди була в стані якогось неясного передчуття.

Колись до мене підійшов діловод і, як завжди, почав зі мною загравати. Він питав мене, чому я не ходжу в міський парк.

— Так що,— сказав він,— мені дуже хотілося б пройтись із такою красунею по парку... біля бюсту Карла Маркса, припустім.

Я сказала, що взагалі рідко виходжу з дому, і, щоб якомога швидше відв'язатися від нього, подала йому для підпису папірець. Але діловод, очевидно, на цей раз не хотів кінчати розмови.

— А що ж ви робите після роботи? — спитав він.— Книжечки читаєте? Просвіщенське діло! Я теж люблю різні романси (він так і сказав «романси») читати. Знаєте,— чомусь захоплено продовжував він,— ляжеш на ліжко, розгорнеш книжечку й читаєш! Про любов та про всякі пригоди.

Я рішуче не мала охоти його слухати й сказала йому, що поспішаю, бо в мене лежить срочна праця. Тоді він знову почав запрошувати мене до парку...

— Нє,— говорив він.— Їй-богу, прийдіть! Там, наприклад, увесь цвіт нашого города збирається. Це ж прямо-таки Бульйонський ліс [9]! (він так і сказав «Бульйонський»). З одного боку, дивишся, прийдуть народний комісар, з другого — ідуть сливки художества. Недавно бачив, наприклад, отого художника... Пам'ятаєте?

Мені раптом забилося серце. Кілька останніх днів я навіть спеціально блукала по городу з надією зустріти Чаргара. І тому, коли діловод сказав мені, що бачив його в міському саду, одразу ж рішила поїхати туди.

Як тільки смерклось, я негайно пішла до автобусної стоянки. Там сіла на шостий номер і за півгодини була вже біля входу в міський парк.

Стояла тепла й прозора осінь. По алеях шелестіли парочки. В глибинах гаїв падало листя. Коли я зупинилась на дальньому горбику, мені здалося, що йде частий дощ. Я тоді подивилась на небо — воно було криштально чисте, і його тиха бірюза ласкала мої очі. За парком, десь на польових гонах, співали дівчата. Я згадала нашу провінціальну дичавину й шведські могили. З-за дерев сходив місяць. Мене затривожило. Передчуття зустрічі з Чаргаром після довгої розлуки примушувало

моє серце то стискатись, то прискорено битись. Хвилинами мені здавалось навіть, що цей вечір буде судним днем мого неспокійного життя. Коли я тепер оглядаю пройдену путь, то мені цілком ясно, що в мені менше всього говорила самичка. Але в той вечір мені навіть приходила мисль, що хочу я одного: хочу віддатись художникові. Я хочу взяти його голову на свої коліна й ласкати її.

— Яка безумна радість,— навіть раз прошепотіла я,— бути рабою цієї людини. Яке щастя лежати біля його ніг і почувати себе такою маленькою й нікчемною.

Мені тоді і в голову не приходило чогось вимагати від нього. Мені вже не потрібні були його тайники — так принаймні здалося мені того вечора. Я просто чекала Чаргара.

Тоді, як завжди було зі мною в такі хвилини, мені захотілося реготати й свистіти. Я свиснула. Потім вивернула свій капелюшок і вивернутим наділа його. Я пішла й сіла на стілець. До мене летіла тоска віолончелі: на обсерваторії стояв радіорупор, і це почалися вечорові концерти. Віолончель тоскувала над парком. Потім я зірвалась до виходу: мій терпець луснув — так я хотіла бачити Чаргара.

Але в цей момент із-за дерева виринула діловодова постать і зупинилась біля мене.

— Добрий вечір! — сказав він.

Я незадоволено відповіла. Кук сказав мені, що він уже давно шпацірує по алеях і зовсім не припускав, що й я тут. Потім він зробив мені руку калачиком і запропонував трохи поблукати з ним. Я хотіла відмовитись, але згадала нашу вранішню розмову й пішла: я боялась, щоб він мене не запідозрив щодо Чаргара.

— Ви, наприклад, не думаєте виходити заміж? — раптом спитав діловод і подивився мені в очі.

— Це мені подобається,— іронічно сказала я.

— Що вам подобається? — не зрозумів мене Кук.

— А от те, що ви з місця в кар'єр приступили до діла.

— З місця в кар'єр? Гм... Цю справу, як той казав, треба розжувати.

Кук грав олив'яними очима й так піжонськи помахував хлистиком, що я ледве втрималась, щоб не зареготати. Це було в буквальному сенсі втілення шаржу. Я дивилась на нього й думала, як могла затриматись до нашого часу така архівна фігура, та ще й у великому городі.

Але довго тішитись із діловодом я, звичайно, не мала охоти, і в слідуючий момент він почав уже нервувати мене. Щохвилини озиралась по сторонах, приглядалась до городян і шукала серед них художника. Я вже проклинала діловода й шукала зачіпки якось одійти від нього.

— Ервика! — раптом крикнув Кук.

— Еврика! — поправила я його.

Він, мабуть, почервонів, бо йому заблищали очі. Кук одвернувся і змовк. Він був страшенно самолюбивий, і всякий казус, подібний до «ервики», його страшенно хвилював. Тоді я, щоб зам'яти неловкий момент, спитала його:

— Ви, здається, хотіли мені щось сказати?

— Так, я вам хотів щось сказати,— ледве чутно промовив Кук.

— От скажіть мені, чому ви на мене розгнівались?

— Коли це я на вас розгнівалась? — здивовано спитала я.

— Тоді ж ото, як з «місця в кар'єр». Ви, може, подумали, що я вас хочу покомпреметувати (він так і сказав — «покомпреметувати»)? Так це зовсім напрасно: Боже спаси,— і в думках не було!

— В чому справа? — занервувалась я.

— Ви, може, подумали,— сказав Кук,— що я насмішки строю над вами (він так і сказав «насмішки строю»): мовляв, не беруть її — от і не виходить заміж!

Я зареготала. І справді: як було не реготати? Ця мавпа не тільки була високого розуміння про себе, більше того: він хотів якось там співчувати мені!

— А може, ви мене візьмете за дружину? — іронічно запитала я.

Діловод зам'явся: виходить, і ця мавпа не хотіла брати мене. Власне, цей уже не хотів мене брати за дружину.

— Не турбуйтеся, товаришу Кук,— сказала я.— То просто жарт, я не думаю виходити заміж.

Діловод одразу ж прояснів. Тоді я сказала Кукові, що я хочу просто бути його любовницею, я хочу віддатись йому, бо мені скучно жити. Я хочу, щоб він заходив до мене на квартиру, і ми вдвох будемо вбивати час. Я, мовляв, завжди була проти міщанської сім'ї з геранню на етажерці. Навіщо, мовляв, це? Можна й так прожити.

Ми виходили на місячну полосу. Це було далеко від головного виходу, і городяни тут майже не зустрічались. Зрідка пройде боковою алеєю парочка й раптом зникне за деревами. На вокзалі кричав традиційний паровик голосно і протяжно. Падало листя, як тихий дощ.

Я подивилась на Кука: він тулився до мене і був блідий. З рота йому (можливо, це мені здалося) текла слина.

— Так що ви це правду говорите? — сказав він тремтячим голосом і змовк.

— Істинну правду! — сказала я.

Тоді він спитав, чи дозволю я йому переночувати в себе. Я спитала для чого — він мовчав. Я сказала, що хочу в нього

переночувати. Кук зітхнув: в нього, мовляв, не можна, бо до нього на ці дні приїхала мати. Тоді ж я спитала, що ж робити? Діловод знову мовчав. Мені прийшла мисль, і я кинула:

— А може, зараз підемо в кущі?

Він зригнув і погодився піти в кущі. Він іще щільніше притиснувся до мене й взявся правою рукою за моє ліве грудне яблуко. Я обережно відхилила йому руку. Потім діловод зупинився.

— От тільки я думаю,— сказав він,— скільки тепер аборт коштує?

— А вам це для чого? — спитала я.

Кук знову зам'явся... Тоді я зрозуміла його й кинула:

— Я з вас на аборт нічого не буду вимагати.

Діловод знову прояснів. Він із вдячністю подивився й ще щільніш притулився до мене. Тоді ми прискореним кроком пішли до кущів. Небо було таке прекрасне, а на душі мені лежав камінь. Я тоді вже забула про Чаргара, ніби й справді мене цікавив тільки Кук — цей діловод із мавпячою фізіономією.

Над парком тоскувала віолончель. Місяць стояв над гігантським дубом і байдуже продовжував свою гігантську путь. Я спокійно йшла поруч діловода, але тепер я не найду епітета тій бурі, що кипіла тоді в моїх грудях. Раптом я зупинилась:

— А знаєте що,— сказала я.— Аборта я не думаю робити!

— Як так? — зупинився й Кук.

— Дуже просто: я хочу народити дитину.

Діловод зам'явся. Я зрозуміла його й сказала, що перед coitus'ом * йому прийдеться трохи подумати. Він не вісімнадцятилітній юнак і повинен знати, чим це пахне.

— Ви, мабуть, говорите про аліменти? — хутко зрозумів він.

— Так, я говорю про аліменти.

Тоді Кук свиснув і сказав розв'язно, що на таке діло він не хоче йти, бо це йому не по кишені, і він краще буде користуватись проститутками. Та не встиг він договорити останньої фрази, як я з усього розмаху вдарила його по фізіономії. Кук зблід і стояв з опущеними очима.

Але я вже погасла. «За віщо я його вдарила?» — метнулося мені в голові, і моє серце занило. Справа в тому, що по суті на землі я не бачила винних, і справа в тому, що й себе я завжди вважала за добру наволоч. Кук був такою маленькою й нікчемною крапкою, що мені до болю шкода його стало. Тоді ледве чутно промовила:

— Пробачте мені, товаришу Кук. Що хочете робіть зі мною, але не гнівайтесь на мене!

---

* Зляганням *(лат.)*.— *Ред.*

— Нічого! Нічого! — говорив він.— Це залишиться між нами... Я не думаю віднімати у вас посади.

Він так і сказав «я не думаю віднімати у вас посади». Я тільки це почула. Ця фраза, як ножем різонула мені в грудях, бо Кук так і не зрозумів мене.

...Діловод давно вже зник за деревами, а я стояла біля дуба на пустельній алеї й тупо дивилась у голубе небо.

VI

З Чаргаром мені так і не вдалося побачитись, аж поки прийшла зима. Зимою я бачилась із ним кілька разів. Ці зустрічі були холодні — і тільки нервували мене. Я вже й сама стала запобігати його. Але мені ввесь час було таке почуття, яке буває людині, коли вона ще щось не скінчила й мусить скінчити. І те, що вона мусить скінчити, прийде обов'язково, бо воно таке ж неминуче, як і природна смерть.

Я ходила з порожнечею в душі, але розглядала такий свій стан, як тимчасове явище, як необхідний і цілком природний етап на темній дорозі мого неспокійного життя. Вранці я йшла до установи, працювала там вісім годин, потім брала якусь роботу додому й дома працювала ще кілька годин.

Зима була вогка, брудна. На вулицях завжди тонули в тумані міські ліхтарі, і мені зовсім не хотілось іти на бульвари.

Іноді до мене заходила товаришка Уляна, але я рідко розмовляла з нею. Іноді я писала листи до мами — і тоді мені знову прокидалися далекі спогади: біленький домик, півник на флюгері й темні провінціальні садки. Але додому мене тепер зовсім не тягнуло — я вже знала, що туди мені нема повороту.

Розбуркала мене, як і треба було чекати, весна. Ця нова весна й була, коли так можна висловитись, початком мого кінця. Вже в перших числах березня я знову затривожилась, і мій зимовий сон якось хутко відлетів. Я знову затоскувала за даллю. Але ця тоска була така неможлива, що мене й справді взяв сумнів, чи не захворіла я. З тоскою знову прийшло буйство, веселий сміх і безтурботність. Іноді підходила я до дзеркала й дивилась на себе, тоді я бачила дві гарячі й вогкі темнокриваві вишні: то були мої очі.

Очевидно, і Чаргар захвилювався. Колись він прислав мені листа й прохав мене поїхати з ним у пригородний молодняк. «Моя хороша Б'янко (писав він), сьогодні так пахне весною, і сьогодні мене так тягне в даль (він так і написав «в даль»), сьогодні летіли з вирію гуси, і ми мусимо побачити захід сонця. Ти згодна?»

Ще б пак: хіба я могла не погодитись? По дорозі до місця зустрічі я купила плитку шоколаду і ввесь час облизувала губи.

Я іноді працювала по п'ятнадцять годин на добу, але я жила так, як хотіла, і за це, до речі, мене в установі називали князівною. Я любила шоколад, голубе небо й прекрасні очі художника.

Чаргара я застала на призначеному місці зустрічі, біля площі Трьох комунарів. Я міцно стиснула йому руку, він відповів мені тим же. Коли я сідала в фаетон, Чаргар невзначай зачепив мені груди. Це так мене схвилювало, що я всю дорогу почувала, як поширюються мені ніздрі.

Коли ми виїхали з останнього міського кварталу й перед нами спалахнув безмежністю степ, я подивилася на Чаргара й сказала:

— Чому ти на протязі цілої зими був такий холодний до мене?

— Чому я був холодний, ти мусиш догадатись,— усміхнувся він.

— Цю зиму так почували себе всі хмурі люди города.

— Рішуче всі? — спитала я.— І комуністи, і радслужбовці, словом, усі ті, хто не може помиритись із своїм оточенням?

— Рішуче всі! — знову усміхнувся він.

— Значить, і ти належиш до категорії хмурих людей?

Мені раптом прийшла мисль, що Чаргар в тяжкому ж становищі, як і я, і боліє моїми дрібненькими болями. Це припущення було таким несподіваним, що я зареготала. Зареготала не то від радості, що я зовсім не самотня в своїх терзаннях: їх, мовляв, не запобіг навіть великий художник, чи тому, що мені гірко стало на душі, бо ж мій кумир мусив при такому припущенні негайно полетіти із свого п'єдесталу.

— А що значить хмурі люди? — спитала я.— Як мені розуміти тебе?

— Я думаю, цей термін такий же старий, як і сам світ,— ухилився він од відповіді.

— А от я й не пам'ятаю, де я чула його.

Я збрехала, і Чаргар це помітив. Тоді він прикусив нижню губу. Так завжди було з ним, коли він починав нервуватись. Я рішила не чіпати його, і далі ми поїхали мовчки.

З фаетона ми вийшли верстов за десять від города. Ми наказали візникові чекати нас і пішли на узлісся. Якраз заходило коротке сонце. Була хрустальна тиша. Дерева стояли ще голі, але рання молода весна вже побідно ступала з півдня. То там, то тут проривалась зелена трава, і всюди гомоніло птаство.

Ми пішли по якомусь лісовому кварталі. Ішли довго й мовчки. Потім перекидались фразами (я зараз забула їх). Раптом Чаргар зупинився й сказав:

— Я хочу тебе залишити на якісь п'ять хвилин. Ти нічого не маєш проти?

— Прошу,— спокійно сказала я, припускаючи, що йому треба... Ну, словом, ясно.

Чаргар пішов, і я залишилась серед лісу сама. Тоді я знову подивилась на небо. Воно було надзвичайно чисте й молоде. Тільки з півдня наступала якась хмарина, але й вона скоро розтанула в просторах. Я глибоко зітхнула й подумала про незнані світи, про мільйони сонячних систем. Ці мислі якось придавили мене. Я відчула себе страшенно нікчемною й маленькою. Всі мої болі й радості були такими смішними на фоні цього грандіозного космосу, як смішний мені біль комахи. Я подумала, що такі мислі приходять уже тисячі років мільйонам людей і що вони будуть приходити ще тисячі років і новим мільйонам людей. Тоді зачарований тупик постав переді мною з такою ясністю, ніби я відчула його якимсь новим, не відомим мені почуттям.

Я стояла без Чаргара вже більше десяти хвилин, і це мене затривожило. Чи не трапилось із ним якогось нещастя? Я рішуче рушила в тому напрямку, куди пішов художник. Ішла по гущавині, і гілки раз у раз били мене по голові. Ішла довго (так здавалось мені тоді), а Чаргара не було. В лісі стояла надзвичайна тиша, і було вечірньо. Що далі, то більше сутеніло. Тоді мені прийшла мисль, що я можу тут заблудитись — і мені стало сумно. Я зупинилась і скрикнула:

— Агов!

Але тільки луна відгукувалась мені й замерла десь у гущавині.

«Наче ліс життя»,— подумала я й кинулась у другий бік. Раптом я вийшла на поляну. Я вийшла на поляну й зупинилась, як укопана. А втім, інакше й не могло бути. Бо й справді: Чаргар стояв серед дерев на колінах обличчям до вечірнього сонця, і було таке враження, ніби він молиться. Це мене так здивувало, що я навіть не найшла, що йому сказати, і мовчки чекала його.

На дальньому дереві жевріла полоска конаючого сонця, і відблиск її падав на південний край чорного лісу. Був прекрасний момент для споглядання. Я пригадала Індію й священні гімни «Рамаяни» [10]. «Чи не найшли вже на вітчизні Тагора,— подумала я,— мою химерну даль?»

Нарешті Чаргар підвівся. Він пішов тихою ходою до мене, ніби нічого не трапилося. Його хода буквально загіпнотизувала мене, і я зустріла його мовчанкою.

— Ходім! — спокійно сказав він.

Очі йому було затуманено, він ішов, похитуючись, мов п'яний. Пам'ятаю, зітхнув і взяв мене під руку. Потім забрав мою другу руку й притиснув її до свого серця. Почуття радості обхопило мене, бо мені прийшла мисль, що тільки сьогодні

Чаргар став близькою мені людиною. Я вже не хотіла тривожити його своїми частенько невдалими запитаннями й тому мовчала. Але на цей раз він сам почав розмову.

— Я гадаю, Б'янко,— сказав він,— ти розумієш мій душевний стан і простиш мені, що я тебе примусив так довго чекати.

— Я тебе розумію,— сказала я.

Потім він говорив, що йому приблизно такий стан, який був Мойсеєві [11], коли він сходив з гори із скрижалями. Але потім він чомусь усміхнувся, наче не довіряв сам собі чи то іронізував над своєю останньою фразою про Мойсея.

— Я тебе розумію,— ще раз сказала я.

— Ти мене й не можеш не розуміти. Я вже не раз думав про спорідненість наших душ.

— Спорідненість наших душ? — якось хутко спитала я.

— Спорідненість наших душ! — ще раз підкреслив Чаргар.

Ця остання фраза знов, як обухом, ударила мене по голові.— Отже, і він говорить, що я нічим не відрізняюсь від нього? Я жодним рухом не показала цього Чаргарові. Я тепер так боялась, щоб він не покинув свою одвертість! Я вже добре знала його — і знала, що найменша моя цікавість одразу викличе небажану мені реакцію, і Чаргар знову стане неприступним.

— Ти знаєш,— раптом зупинився він,— мені на поляні блиснула така геніальна мисль, якої існування я й не міг припускати. І цікаво,— говорив він далі,— сиджу я десь у підвалі, а наді мною клуб... як його...

— Радслужбовців.

— Ну да, радслужбовців,— раптом занервувався він.

— Чому ти хвилюєшся? — спитала я.

— А тому,— різко скрикнув він (і мені знову здалося — дитячим дискантом), що я не виношу цієї самовпевненості нашого віку. Всі ці ячейки, комісари, комуністи — все це така дешева демагогія. Така...

Чаргар не міг підібрати слова і змовк. Потім зупинив мене, подивився уважно мені в очі й сказав тихо:

— Тобі можна довірятись?..

— Що з тобою? — здивовано кинула я.

— Я тобі вірю,— сказав він і схопився руками за голову.

— Ах, Б'янко. Якби ти могла зрозуміти мене! Ну навіщо?.. Ну навіщо ці комуністи, ці ячейки, ці профспілки й тисячі інших організацій? Боже мій, ну навіщо? Я задихаюсь! Я їх зовсім не хочу чіпати — Боже, спаси! Хай вони завойовують цілий світ. Але при чому ж тут я? Чому я повинен кожної хвилини озиратись і повинен слухати ці мітинги? Боже мій, як я хотів би, щоб вони зовсім не знали про моє існування!

Чаргар іще раз у розпуці схопився за голову і змовк. Я подивилась на нього. Він плакав. Далебі, він плакав: я бачила, як кілька сльозинок покотилось йому по щоці. Тоді мені прокинулось почуття неможливої огиди — і я різко й чітко сказала:

— Сер Чаргаре. Що з вами?

Він стояв спиною до мене, похилившись на дерево. Він так постояв хвилини дві. Але коли він повернувся, то я вже знову бачила колишнього неприступного художника.

— В житті все буває,— нарешті зовсім іншим тоном і холодно сказав він.

Я здивовано подивилась на нього. Мені прийшла мисль, що Чаргар побачив, як він далеко забрів у розмовах зі мною, і поспішив замести сліди. Спеціально для цього й було розіграно жалкеньку мелодраму. Ця мисль здалася мені такою правдивою, що я на другий день навіть забула про цей епізод. «Ну нє,— подумала я.— Тепер ти в моїх руках — і я примушу тебе сказати недоговорене».

...Ми вже знову стояли на узліссі. Сонце зайшло. Стояв темний ліс, і бігла темна дорога. На дорозі маячів наш фаетон. Скоро ми сіли в нього й поверталися до города. Чаргар усю дорогу мовчав, і розпрощались ми також мовчки. Пам'ятаю, я стиснула йому руку й трохи її придержала. Він здригнув, але я руки його все-таки не випустила. Тоді Чаргар мусив її вирвати. Я зареготала, він на це ніяк не реагував. Він просто повернувся і пішов од мене прискореним кроком.

VII

Колись на вулиці Делаклюза я зустріла сіроокy журналістку. Вона попрохала в мене п'ять карбованців. Я дала. Вона сказала, що їде до своєї матері, що «живе на північному краю города». Вона хоче повезти їй подарунок. Я їй, звичайно, не повірила, бо знала, що вона просто їде до свого любовника,— він, здається, тайний розпусник. Вона трохи збентежилась, але потім зупинила мене біля вечірньої вітрини й тихо, на вухо, запропонувала поїхати з нею. Вони — її любовник і вона — хочуть улаштувати ніч п'янки й любовної оргії.

— Ну, Б'янко, поїдемо на п'янку,— зробила вона гру слів і всміхнулась.

Я сказала, що я, можливо, і поїхала б, коли б загубила свою невинність.

— Себто яку невинність? — здивовано спитала вона.

Я сказала й хотіла йти. Тоді журналістка схопила мене за руку й нахабно зареготала.

— Так ти ще...— і вона кинула непристойне слово. Потім затягла мене в куток підворіття і, майже захлинаючись, говорила мені:

— Так ти не брешеш, що не знала мужчини?

Я побожилась і раптом відчула, як мене обхопило пожаром бажання. Тоді сіроока журналістка здавила мені руку вище ліктя й так сильно, що я мусила її відштовхнути. Вона казала мені, що я красуня, що за моє тіло дадуть дві тисячі карбованців, що такі жінки живуть в Одесі й Москві, де багато буржуа з капіталом. Я, мовляв, мушу негайно йти з нею — і я найду такий чудовий закуток, який мені й не снився.

Вона мені малювала напрочуд привабливі й цинічні картини. Але вона такими божевільними очима дивилась на мене, що я мусила її ще раз одштовхнути.

— Ти не поїдеш зі мною? — нарешті в розпуці скрикнула вона.

— Не поїду!

Я сказала рішуче. Тоді вона замахнулась і хотіла вдарити мене в обличчя. Але я вчасно схопила її руку й одвела вдар. Я її так міцно схопила, що вона мусила стати на коліна. Я й сама не знала, що я така сильна жінка. Журналістка раптом заплакала. Тоді я поцілувала її в голову (пахло поганенькою пудрою) і посадила її в трамвай. Вона поїхала, а я пішла додому.

Додому я йшла переулками, не поспішаючи. Легенька тривога раз у раз примушувала мене здригатись. На площі Повстання я зупинилася біля шоколадного кіоска й купила плитку міньйону.

Я прийшла за півтори години й сіла за стіл. Пам'ятаю, до мого вікна підійшла товаришка Уляна й спитала, чи не хочу я посидіти в альтанці. Мені не хотілось виходити з кімнати — і я сказала:

— Чи не холоднувато надворі?

— Що ви? — сказала товаришка.

Я не знала, що їй говорити, й мусила вийти до альтанки. Ми сіли на стілець і почали розмовляти. З півгодини ми перекидалися якимись незначними фразами, а потім між нами виникла така розмова:

— Ви вірите в судьбу? — спитала товаришка Уляна.

— Як би сказати вам... очевидно, не вірю.

— Знаєте,— сказала вона,— теоретично, коли так можна висловитись, я теж не вірю. Власне, я і не маю права вірити (вона, очевидно, натякала на приналежність свою до партії), але от на практиці якось інакше виходить.

— Чи не думаєте ви,— сказала я,— що ідеалістичні теорії мають рацію існувати?

Товаришка Уляна замахала руками.

— Що ви! Як може прийти мені така мисль,— перелякано сказала вона.— Я думаю тільки, що в світі завжди варіюються два світогляди. Але коли ідеалізм має багато недоговоренності, то я думаю, що й матеріалізм не без слабих боків.

— Іншими словами — вас не задовольняє ваша партія?

Товаришка Уляна знову замахала руками.

— Нічого подібного! Мені хочеться внести деякі ясності в свій світогляд. Я, знаєте,— казала вона далі,— раніш ніколи не задумувалась над цими питаннями, а тепер вони мене страшенно тривожать.

— Без причини нічого не буває,— резонерствувала я.— Очевидно, і вашій тривозі єсть якась причина.

— От! — раптом підхопила товаришка Уляна.— Ви цілком справедливо кажете. Я, знаєте, почуваю якусь небезпеку. Я певна, що зі мною трапиться якесь нещастя.

Вона зробила не зовсім логічний висновок, але я на це не звернула уваги й стала її заспокоювати. Тоді вона відстоювала свою думку й ніяк не могла заспокоїтись.

— Саме якесь нещастя,— говорила товаришка Уляна.— Я ніколи не помиляюсь. Колись на фронті мені прийшла мисль, що вночі трапиться несподіванка. Я сказала, мені не повірили. Один комісар запропонував навіть викинути мене за пророцтво з партії... А вийшло все-таки по-моєму: наш штаб захопили, і тільки я вирвалась.

— Ну, це — випадок! — сказала я.

Тоді товаришка Уляна знову запротестувала, і я вже з нею не сперечалась. Я тільки думала, що товаришка Уляна, може, й має рацію настоювати на своєму, і думала, що вона одна з тих невдачників, що приходять на світ тільки для того, щоб мучитись.

Раптом по садках долетів до нас рев із зоологічного: то ревів лев за гратами. Рев був якийсь сумний і безвихідний. Можливо, звірові приснились далекі простори його вітчизни, можливо — щось інше.

— От! — з великим наголосом на «от» сказала товаришка Уляна.— Реве лев! Іноді й людям хочеться так ревти.

Потім вона зітхнула. А потім вона багато говорила мені про часи громадянської війни. Вона довго говорила мені того вечора про той дикий і тривожний час, коли люди ходили голі й голодні й були велетнями й богами. Вона так тепло говорила про свою епоху, як про неї не скаже жодний поет. Той химерний час я зачепила тільки одним крилом своєї юності, але товаришка Уляна зовсім даремно думала, що я не розумію його. Він і мені лежав на серці. Я подумала, що тоді всі пізнали

таємну даль, але той час уже не прийде ніколи, як не прийде ніколи й голуба молодість.

«Значить, і даль треба шукати на якихось інших шляхах?» — подумала я.

На другий день я не пішла на службу: я прокинулась із головними болями. Коли вийшла в сіни, щоб там скип'ятити чаю на примусі, в наш коридор хтось постукав. Я пішла і відчинила двері. Увійшов товариш Бе. Обличчя йому було пом'яте й бліде: він, очевидно, не спав цілу ніч. Я до цього часу ніколи з ним не розмовляла (був він якийсь суворий і нелюдимий). Але на цей раз якось механічно кинула:

— Здрастуйте!

Він здивовано подивився на мене й підморгнув мені лівим оком. Тоді я в свою чергу здивовано подивилась на нього. І тоді ж я побачила, що він п'яний. Щоб якось одв'язатись од нього, я сказала йому, що його чекає товаришка Уляна.

— Ви кажете Уляна? — сказав він і підійшов до мого примусу.

— Так!

Товариш Бе вийняв із кишені портсигар й несподівано кинув:

— А ви, знаєте... бабйонка нічого собі... цимес!

Я суворо подивилася на нього й сказала, що він краще зробить, коли піде до себе.

— Чого ж це до себе? — п'яно забелькотів він.

— Там вас чекає товаришка Уляна! — різко сказала я.

Товариш Бе стукнув ногою й вилаяв свою дружину матернім словом. Я круто повернулась і пішла в свою хату. Я довго думала про життя товаришки Уляни, але як їй допомогти — не знала. А втім, можливо, це тільки тепер мені здається, що я турбувалась за товаришку Уляну. Можливо, і товаришка Уляна, і сіроока журналістка, і діловод — всі вони давали мені відпочинок — і тільки. Бо, і справді, всі вони були по суті епізодичні особи в моїй історії й не могли мене цікавити. Я просто дурила себе.

Але цьому мусив прийти кінець, і він прийшов.

VIII

Отже, ішла весна, прилетіли солов'ї. Я кілька разів була в театрі, але частіше я блукала по городу, як бродячий пес. Легенька тривога ніколи не покидала мене. Як і раніш, я ходила безтурботною пейзанкою, посвистуючи. В ці дні я з'їла стільки шоколаду, скільки не з'їла його за весь свій вік.

Уже надходило свято Першого травня. Напередодні я зробила ванну, вимила й надушила своє тіло. Все це так ретельно

робила, ніби й справді збиралась до шлюбної ночі. Я наділа сорочку з рожевими стьожками й лягла спати.

Прокинулась щось о восьмій годині, і мені на душі було як ніколи, радісно й дзвінко. Стояв добрий весняний ранок. На вулицях уже грали оркестри й носились автомобілі до загородного поля. Я хутко одяглась і побігла до установи. Там ми мусили зібратись і відтіля йти на іподром. Мені місцком дав роль організатора, і я перев'язала руку червоною хусткою. В першому коридорі мене зустрів діловод. Я поклонилась, він мені не відповів. З останньої нашої розмови він став уникати мене й завжди сухо звертався до мого столика. Проте поводився він зі мною досить чемно. Я це з'ясовую не так його порядністю, як тим, що до мене гарно ставився місцевий комгурток (я проводила в установі досить-таки велику громадську роботу), Кук страшенно боявся комуністів і завжди ходив перед ними на задніх лапках.

Ми вийшли організованими шеренгами на майдан Лассаля й відтіля пішли на іподром.

Всі вулиці ломилися від городян, і я подумала, що свято Першого травня стало вже нашим національним святом, бо навіть буржуазія святкує його. Я згадала Париж, Францію, тамтешнє всенародне свято й подумала, що між нами й французами є багато спільного. Цю думку я сказала одній машиністці, що йшла поруч мене. Вона мені нічого розумного не відповіла, бо вона була страшенно нерозвинена. Тоді почула нашу розмову сіроока журналістка й підійшла до мене.

— Ти гадаєш, що між нами й Францією можна провести паралель? — спитала вона.

— Так!

— В якому сенсі? — і вона чомусь зло подивилась на мене.

Я сказала. Я говорила, що Велика Французька революція страшенно нагадує нашу, що... і т. д.

— Ти говориш, як Ціцерон! — іронічно сказала вона.

— При чому тут Ціцерон? — спитала я.

— А при тому,— раптом занервувалась вона,— що не тобі тикатись із своїм носом... в політику!

— Припустім, я помиляюсь,— спокійно сказала я.— Але хіба я не маю права думати?

Сіроока журналістка мовчки подивилась на мене й пішла вбік. В цей момент нашу групу зупинили: ми вже підійшли до іподрому.

Було море квітів на величезному майдані, і стояв грохот десятка оркестрів. На головному плаці піонери й комсомольці робили фізичні вправи. На кількох трибунах оратори виступали з доповідями. Ревли сирени, метушились автомобілі. За півгодини великі групи почали розбиватись на невеличкі гуртки,

потім уже блукали й одиночки. Тоді передвижні трупи розкинули передвижні сцени, і на майдані виросло кілька мініатюрних театрів.

Я покинула своїх і пішла блукати. Десь тут я мусила зустріти Чаргара, бо я не припускала, щоб він не вийшов сюди.

Пам'ятаю, зупинилась біля ларка № 4. Взяла пляшку квасу й пожадливо випила. Потім пішла до екрану малярів. Там художники за п'ять хвилин малювали карикатури діячів революції. Там я й зустрілась із Чаргаром.

Він був веселий і весело стиснув мені руку.

— Сьогодні надзвичайно чудовий ранок! — сказав він.

Я притиснулась до нього, і ми пішли. З годину ми блукали по іподрому, потім рушили в степ. Мені прийшла мисль пожартувати.

— Ти знаєш,— кинула я,— сьогодні ти йдеш зовсім не з дівчиною, а з молодичкою!

— Що ти цим хочеш сказати? — спитав він.

Я зареготала й сказала йому, що я вже вийшла заміж. Він почервонів чомусь і, галантно вклонившись, поцікавився:

— Дозвольте ж тепер запитати, хто ваш чоловік?

— Діловод Кук,— сказала я.— Ти, мабуть, знаєш його?

— Так, я його знаю. Здається... прекрасна людина!

Я певна була, що він не вірить мені й жартує, і тому перейшла на іншу тему, не думаючи робити спростування.

Ми йшли в морі безсмертників. Праворуч нас летів у небо величезний спис радіо. Пам'ятаю, мені раптом здалося чомусь, що Чаргар під невеличким «градусом».

— Ти сьогодні наче трохи підвипивши? — спитала я.

— Я сьогодні трохи відвипивши,— усміхнувся він.

Я спитала, чому так рано. Він сказав, що він уже кілька тижнів починає дні горілкою. Він горілку не дуже любить, але не може не визнати, що «горілчані» дні безтурботніші й веселіші. «Невже він серйозно плакав тоді в лісі?» — подумала я й сказала:

— Чому тобі такий безнадійний погляд на життя?

— Відкіля це ти взяла? — усміхнувся Чаргар.

Потім запевняв мене, що він на життя дивиться дуже весело. Він у той день багато реготав, реготала й я. В такому безтурботному реготі і в таких розмовах ми проблукали до вечора. Нарешті Чаргар сказав:

— Ну, пора вже й додому... Ти не думаєш зайти до мене?

Я погодилась, і ми пішли до нього. З півгодини ми блукали по переулках, поки нарешті не вийшли на майдан Трьох комунарів. Біля Чаргарової квартири ми були, коли вже почало темніти. Раптом до нас підійшла циганка. Я погодилась, щоб вона погадала мені. Чаргар занервувався й сказав, що це некультурно фанфаронствувати своєю некультурністю.

— Це — резонерство! — сказала я.

Потім говорила, що він теж деколи впадає в містику, натякаючи на історію в лісі. Чаргар занервувався. Але я вперто стояла на своєму. Тоді він порадив мені відійти вбік, щоб мене хоч не бачили в клубі радторгслужбовців. Я нарешті зрозуміла його й сказала циганці, що гадати не буду. Коли ми сходили на ганок, я звернулась до Чаргара:

— Скажи мені, коли б циганка підійшла до нас десь у безлюдному місці... ти дозволив би їй гадати?

Чаргар мовчав. Але я вже без нього знала, як би він зробив у цьому випадку, і негарне почуття знову прокинулось у мені до художника.

В кімнаті ми сіли на ліжко. Я взяла в руки якусь книгу. Чаргар теж. Так — мовчки — ми просиділи кілька хвилин. Тоді на небо налетіла темна хмара, і в кімнаті майже зовсім стемніло. Десь замирали першотравневі оркестри. Город стихав. Потім за вікном закрапало, і пішов дрібний дощ. Легенький вітер увірвався в кімнату, і запахло якимись польовими квітами.

Хоч Чаргар і зіпсував мені трохи настрій, але я ще переповнена була враженнями дня, і тому, коли він положив свою руку мені на коліно, я із вдячністю подивилась йому в обличчя: в очах йому стояв тихий блиск і нагадував мені нашу першу зустріч. Очі його знову вабили мене своєю неясністю. Що далі, то більше мене хвилювало тіло художника. Нарешті він узяв мене за руку й промовив:

— Б'янко. Ти й сьогодні скажеш, що говорила колись?

— Що саме? — спитала я й здригнула.

Чаргар зам'явся й мовчав. Тоді я впевнено підійшла до електрики й погасила її. Потім я знову сіла на ліжко.

— Ти, може, маєш на увазі циганку? — спитала я, свідомо відтягуючи рішучий момент.

Чаргар мовчав і ласкав мої руки. Потім він цілував мені пальці.

— Ну, в чому ж справа? — знову спитала я.

— Я говорю...— зам'явся він і рішуче додав,— ти говорила, що кохаєш мене?

— Так. Говорила.

Він знову промовчав. Потім плутано почав запевняти, що й він покохав мене, що... і т. д.

— Ти теж говорив мені про це! — усміхнулась я.

Але — почекайте! — тож були, мовляв, несерйозні розмови! Словом, він тільки тепер відчув, як він кохає мене. Я згадала недавній свій жарт про весілля з Куком і спитала, чи не трапилось із ним того, що з Онєгіном [12]. Коли Татьяна була вільна, він її відштовхував. Як вийшла заміж... Ну, ясно: історія

повторюється. Тоді Чаргар став божитись, що нічого подібного не трапилось, що це мої вигадки.

Я занервувалась. Невже це говорить славетний художник? І тоді ж мені блиснула жахна мисль. Чи не думає він і справді, що я вийшла заміж за Кука? «Так от чому покохав він мене!.. Теж алименти». Я обережно стала його випитувати.

— Ну, добре,— сказала я.— Припустім, що ти мене кохаєш, і припустім, що я обдурила тебе.

— Себто як? — не зрозумів мене Чаргар.

— А так,— спокійно сказала я.— Я й не думала виходити заміж. Це просто був жарт.

Він ураз одхилився від мене й захвилювався: мовляв, навіщо ці жарти? І потім, хто мені дав право так жартувати з ним? (Він так і сказав «хто мені дав право».) Тоді я вмить підвелася й засвітила електрику. Я стала напроти Чаргара й різко сказала:

— Що значить — «хто дав мені право?» Відкіля цей тон?

Він сидів блідий і мовчав. Мені знову прийшла мисль, що я перебільшую, що я зовсім не зрозуміла його (він, мовляв, просто не любить жартів у серйозні хвилини), що я зовсім даремно турбуюсь: Чаргар і не думав мене ображати. Я підійшла до нього й закинула свою руку на його шию.

— Милий мій,— сказала я,— не гнівайся! Я, їй-бо, проти волі образила тебе.

Він довгим і уважним поглядом подивився мені в очі. В ці хвилини мені буквально забивало дух і бракувало повітря — так хвилювалась я. За один момент мені в голові пронеслось мільйон думок. Вони летіли, як блискавиці, наздоганяючи одна одну.

— Добре, я на тебе не гніваюсь! — сказав художник.— Але все-таки ти мені мусиш сказати: ти вийшла заміж чи ні?

Тоді мені блиснула мисль, і я сказала:

— Вийшла, мій милий! Вийшла!

Він рішуче взяв мене за руку й посадовив на ліжко. «Аліменти»,— якось мляво подумала я й відчула в усьому тілі неміч. Чаргар мене ласкав. Свіжий вітрець летів у кімнату, і знову запахло якимись польовими травами. Дрібний весняний дощик ущух, і в вікно зазирала темна ніч. Чаргар підійшов до електрики й погасив її. Він обережними рухами примусив мене розтягнутись на ліжку. Чаргар хотів уже брати мене, як у цей момент мені вернулись сили. Я так одштовхнула його, що він ледве вдержався на кроваті. Потім я скочила з ліжка й знову запалила електрику. Я підійшла до Чаргара. Він здивовано поставив на мене свої очі. Тоді я красномовно подивилась на нього, плюнула в обличчя й мовчки пішла до дверей.

IX

Так скінчилася моя історія з художником. Так ганебно скінчилось це святе (він так і говорив колись: «свята простота») і тепле кохання. Хіба можна написати ту муку, що творилась тоді в моїй романтичній душі? Сьогодні я на життя дивлюсь цілком реально. Сьогодні я й сама іноді посміхуюсь із себе. Але тоді в моїх очах маячіла сентиментальна даль, і тому, коли я побачила, що Чаргар, моя остання надія, не міг утекти від світового бардачка, я кинулась у розпач.

Пройшло кілька днів із того часу, як я бачила Чаргара, але мені здалось, що це було так давно й так далеко, як далеко маячить глухий закуток моєї неповторної молодості й тих духмяних золотих півників, що не то ліденцями на ярмарку снились мені, не то серед «анютиних глазок», кануперу й м'яти закукурікали моє дитинство.

Вечір Першого травня рішуче й навіки відкинув усі мої надії й сподівання, і я раптом зупинилась перед порожнечею канцелярських буднів.

Як я тепер ненавиділа художника! Боже мій, як я його ненавиділа! Тільки тоді я зрозуміла, що по суті і біленький домик, і золотого півника на флюгері, і темні провінціальні садки — все це я покинула в ім'я його. Спершу, як і треба було чекати, я хотіла якось помститись за розбиті надії. Мені так хотілось принизити й наочно показати Чаргарові, чого він вартий. Але потім це бажання погасло в мені, і я вже просто не згадувала його — таким маленьким і нікчемним зробився він у моїх очах.

Але тоска за даллю не покидала мене. Більше того: вона тепер так розгорілась, як ніколи. Це було її останнє полум'я.

Ніхто з радслужбовців не брав такої великої громадської нагрузки, як я в ці дні. Я, як п'яничка горілкою, захлиналась нею. Мені здавалось, що я затоплю в цій роботі своє лихо. Але скепсис уже з'їдав мене. Мені ввижалось, що я по суті виконую дрібну й зовсім непотрібну роботу дрібних і нікчемних людей, що живуть, як воли, як корови, що коло їхніх інтересів обмежується «геранню» на столі. Я брала активну участь в організації жінок, в делегатських зібраннях, в редагуванні місцевої стінгазети, але я завжди думала, що нашу стінгазету зовсім не випадково називають «Стінгазом» («стінгаз»). Саме все це — газ, димок. Горить вогка солома, а люди сидять біля цього ілюзорного вогнища й гадають, що «без огню не буває диму».

Колись я виходила з установи й на порозі зустріла сіроокy журналістку. Вона якось нахабно подивилась на мене, взяла мене під руку й пішла зі мною. Коли ми підійшли до театрального садка, вона сказала:

— Ну, так ти й досі Париж згадуєш?

— Який Париж? — спитала я.

— Ах, Боже мій,— сказала вона.— Навіщо ховатись від мене? Я говорю про той Париж, що... Велика Французька революція?

— Одмовляюсь тебе зрозуміти! — холодно сказала я.

Тоді журналістка запевнила мене, що Париж уже ніколи не повернеться й не може повернутися. Вона говорила, що бачить мене наскрізь. Але вона мені радить не турбуватись, бо я зовсім не те, чим здаюсь собі.

— Ти знаєш,— раптом сказала вона,— єсть багато непомітних людей. Ну... комісарів, припустім, але вони живуть так, як усі живуть. І саме тому вони й герої. А що таке ти? Ну, скажи — що таке ти?

Я здвигнула плечима й мовчала, бо я й справді не розуміла, чого вона хоче від мене. Тоді журналістка потріпала мене по плечу й несподівано зареготала.

— От що,— сказала вона,— поспішай на мою доріжку, а то буде пізно.

Потім вона покинула мене, і я пішла додому.

Того дня я не обідала. Мені в'їдливо лізла в голову якась мисль, і я вперто затримувала її в підсвідомості. Так пройшло кілька годин.

В коридорі товаришка Уляна роздмухувала чоботом самовар і гулко кахала. Вже пройшло кілька днів із того часу, як вона заходила до мене, і мені прийшла мисль, що я проти волі холодніш тепер поводжуся з нею. Тоді я пригадала її перебитий ніс, і він зупинився переді мною якоюсь настирливою плямою. Ще я пригадала товариша Бе і його дику розкуйовджену голову й ніяк не могла уявити його в ролі закоханого юнака.

Раптом біля мого вікна сіла якась птичка й заспівала. Це було так химерно на фоні темно-голубого неба, що я згадала дитячу казку про щастя: «Жив-був дід з бабою, і от прилетіла до них...» і т. д. У дворі кричали діти еврея, і я подумала, що старий еврей і досі мудрує над талмудом, як тисячі років тому мудрували такі ж старі евреї.

В моїй кімнатці стемніло, і мені прийшов у голову таємний «голем», чорт-хапун, і судний день еврейської провінції.

Вечоріло. Товаришка Уляна й досі роздмухувала самовар. Десь настирливо кричала сирена. І тоді я раптом відчула, що я вже не гідна далі тікати від себе.

— Отже, журналістка пропонує мені поспішати? — сказала я.— Але куди поспішати? Що значить поспішати?.. Боже мій, що це зі мною робиться!

— Ага! тепер і «Боже мій»! — подумала я.

І саме тоді мені раптом усе ясно стало. І справді: хіба я ввесь час не боролась із Богом? Я хотіла своїми власними силами пізнати напівабстрактну даль. Але без «Нього» (я пишу «Нього», бо він і справді був мені тоді безвихідною судьбою) це неможливо було зробити. Я хотіла пізнати даль без «Нього», але він не міг мені пробачити цього.

— Так,— подумала я.— Це мені за нахабство.

Я підвелась із ліжка. Я ще ніколи не вірила в Бога й тому обрушилась на нього з такою силою свого нового почуття, з якою звертались до неба тільки фанатики. Тоді я відчула потребу стати на коліна перед образом Спасителя.

Я хутко пішла до дверей і вийшла в коридор. В кладовій товаришки Уляни я колись бачила стару ікону: її туди викинув, очевидно, тов. Бе. Я рішила взяти її відтіля й поставити в своїй кімнаті. Але як я зроблю це? Товаришка Уляна кладову завжди замикала, і мені треба було дістати ключ. Але тут же я згадала, що в кладовій стоїть прас. Тоді я пішла до товаришки Уляни за прасом. Я постукала. Вийшла товаришка Уляна з замотаною головою.

— Що з вами? — спитала я.

Вона почервоніла й подивилась на мене зажуреними очима. Вона говорила, що необережно опеклася водою з самовара, і говорила, що це скоро пройде. Але я їй, звичайно, не повірила, бо синці під очима говорили зовсім інше. Це була справа тов. Бе: він, безперечно, бив її цієї ночі.

Товаришка Уляна зітхнула важко і раптом прошепотіла:

— Бідний, бідний товариш Бе!

Потім ми ще з півхвилини постояли в напівтемному коридорі мовчки. Потім у кладовій зашаруділи пацюки, і я сказала:

— Чи не дозволите мені забрати ваш прас?

Товаришка Уляна засуєтилась і побігла в кімнату. Я гадала, що вона винесе ключ, а вона винесла прас: він був на кухні. Так що на цей раз я так і не дістала ключа. Але зате я його дістала пізніш, коли зайшло вже сонце.

Ікона, що я за неї схопилась якось похапки і з тривогою, була старою дошкою, і на ній ледве-ледве вирисовувався образ Спасителя. Спаситель мав надзвичайно привабливе обличчя й одразу настроїв мене на відповідний лад.

Я внесла його в кімнату, прив'язала до нього (до неї, до ікони) невеличку мотузку й повісила в куток.

Потім я побігла в місто й купила там у якоїсь торговки біля базару лампадку й пляшку лампадкового масла.

Потім прибігла додому й засвітила лампадку перед Спасителем. Я не світила електрики, і тому в кімнаті стояв напівмістичний присмерк. Збоку в кладовій шаруділи пацюки.

Тоді я впала на коліна, схрестила на грудях руки й мовчки фанатично дивилась на образ Спасителя. Я молилась. Я так молилась, як молилась тільки в дитинстві. Раз у раз я зітхала тяжко і тоді я думала, що стою в катакомбах перших християн і несу на собі великий хрест. Переді мною проходили фанатики середньовіччя, велика інквізиція й глухі монастирі моєї вітчизни. Страждання людей, їхня хресна путь до світової Голгофи — все це так ясно постало переді мною.

Я дивилась на образ Спасителя, але я думала про темну ніч нашої дійсності, що загубилась в таємному космосі, про придавлених фортуною людей моєї вітчизни, і я так хотіла, щоб легенда про фантастичного доброго ангела перетворилася в дійсність, і я так безумствувала всім тим чистим, що залишилося в мені.

— Боженько! Мій милий, хороший Боженько! — шепотіла я й уважно дивилась на образ Спасителя.

Тихі дитячі сльози падали мені по щоках, і я вже вірила, що прийде якесь чудо раптово й несподівано. Я стояла на колінах кілька годин, але я не почувала втоми.

Вже давно над городом стояла темрява. На башті годинник пробив два рази. Свіже повітря рвалось у мою кімнату й колихало вогненний язичок моєї лампадки. Знову шаруділи в кладовій пацюки.

— Боженько! Мій милий, хороший Боженько!

Я молилась так тепло, як тоді в дитинстві, коли ми з мамою виходили з білого домика і йшли по темних провінціальних садках зустрічати світле Воскресіння Христа.

Я простояла на колінах цілу ніч і тільки тоді підвелась, коли в кімнаті зовсім розвиднилось.

З того часу я кожного дня світила лампадку й кожного дня ставала на коліна перед образом Спасителя.

Іноді я молилась за товаришку Уляну, за сіроокy журналістку і навіть за Кука. Чаргара я не згадувала, і не тому, що мені була злоба до нього, а просто тому, що він якось вилетів мені з голови. Він уже не існував для мене, його місце на моєму серці запосів образ Спасителя. Пройшла весна, прийшло знову гаряче літо. Я працювала в установі так акуратно, як раніш. Більше того, комуністи вважали мене за зразкового робітника. Тільки тепер я не вміла реготати й не вміла так смачно їсти шоколад.

Колись я прийшла з роботи страшенно стомлена й рано лягла спати. Уночі до мене хтось постукав. Я запалила електрику й тільки-но хотіла піти до дверей і одчинити, як двері знову загриміли ще з більшою силою. Я ніколи, здається, нічого не боялась. Але на цей раз я просто обурилась. Мене здивувало нахабство. Така пізня ніч — і так стукати до одинокої дівчини.

Я знову погасила електрику й лягла спати. В мої двері стукали ще з півгодини, але я не звертала уваги й засинала. Місячна пляма впала на спинку мого ліжка, і я згадувала молоді роки й пригадала сусіда-візника. Він теж так уперто стукав на свою жінку, як той невідомий, що стоїть за моїми дверима.

Нарешті я заснула. І сниться мені химерний сон. Ніби я напередодні якоїсь подорожі й чогось чекаю. Завтра ніби буде якийсь карнавал і буде мандоліна. Завтра біля степового вогнища під вечірнім небом — Декамерон [13]. І тоді мій край, як ідилія узамітної Ніцци [14]. Раптом дон Квізадо виносить на прилюдний диспут (і думає захищати) магістерську дисертацію на тему «душа матерії». Маестро Дантон [15] усміхнувся.

— О, маестро! — скрикнув дон Квізадо.— І на моїй мові каламар звучить надто прозаїчно, бо він асоціюється з паламарем. Але от я беру це слово і, як індійський факір, зачаровую ним ваше притуплене ухо. Тоді твій мужній голос у мемуарах твоєї доби — як тигр серед чвирі. Бери перо, наливай у свій каламар атраменту й пиши.

Тоді маестро Дантон пише. І його древній каламар, що з нього падають ножі дві сотні літ, зачаровує таким незначним деталем, як спогад, коли він уперше взяв у руки перо й з тривогою вивів першу літеру. Це була «М». Мисль? Милість? М'ятеж? — не знає, але він думає, чи не була то Марія.

— Я тебе заклинаю, як індійський факір! — кричить дон Квізадо.— Я хочу пізнати твою душу, о матеріє! Невже ти, як панцерник, і сила моєї художньої інтуїції не найде дороги до твоєї темної душі?

Маестро Дантон усміхнувся й кинув царственно похабний жест. Дон Квізадо змовк. Балаганчик заревів, загримів, зарокотав. Вискочив циган, метнувся перед публікою і пропав за тиром...

. . . .

— ...Фу, чорт! Яка нерозбериха! — скрикнула я й прокинулась.

За вікном стояла мертва ніч. Але я, очевидно, недовго спала, бо в двері мені знову настирливо стукали. «Стукаєш?» Ну і стукай! — подумала я, і знову почала засинати. Тоді сниться мені другий сон.

На краю оселі, де праворуч порожній майдан і старовинна козацька церква, стоїть хатка на курячих ніжках. І хатка, мов казка, мов пушкінська няня, як Гофман, як бризки Вайлда [16], як ночі, що тисяча їх і одна. Летять у ніч безшумно кажани. Кричить тривожно сич:

— Угу!

В хатці я, аферистка, провокаторка, убивця, і моя сестра — проститутка. Сестра допіру прийшла з тайного публічного дому

й сидить на печі біля сибірського кота. Кіт таємно муркотить своє одвічне муркотіння.

— ...Але як мені обмити руки,— з тоскою думаю я,— коли вони в людській крові? Кому розповісти свою муку — я, аферистка, провокаторка, убивця? Вчора я зарізала на великій дорозі, що ховається за мигдальними кучугурами, що пересікає тракт Карла XII,— вчора я зарізала жінку з дитиною. Три дні позад я спровокувала цілу країну.

— Б'янко,— раптом звертається до мене сестра, і в її очах стоїть невимовна скорбота.— Яка тоска!

Тоді я повертаюсь і бачу в первіснім степу над вітром тирси гострі списи. Іде ватага, і стоїть степ, як марево в пожарах. Тисяча й одна ніч, забута країна, медові ландшафти, екзотика круторогих волів...

— Чи не це понесе Чаргар на олтар світового мистецтва,— думаю я.

Тоді мене знову зажурено перебиває сестра:

— Б'янко, ти чуєш?

— Що чуєш? — скрикнула я.— Сволоч! Замовчи, потаскухо!

Сестра уткнула обличчя у вовну сибірського кота й тихенько заплакала.

— Сестро! — говорю я далі.— Ти не знаєш, хто буде цезарем [17] майбутньої імперії — світовий мільярдер чи світовий чиновник?

І каже сестра крізь сльози:

— Яка ти чудна, Б'янко, хіба ця мисль і тебе тривожить?

Тоді починає колихатись хатка на курячих ніжках. Мене хилить. Я безумовно хочу заснути. Сестра пестить мою голову. В кімнаті — домовина — така змертвіла тиша, і... раптом очі мої зупинились: вони найшли крапку.

— Морітурі те салютант! * — скрикнула я, як римські гладіатори, що йдуть повз імператора на бій.

Але це було тільки передчуття. Навколо мовчазно, і лише цвіркун, як дячок над мертвим, одбиває речитативом. Тоді я підходжу до вікна й бачу: на темно-синьому фоні бездонного неба, над порожнім майданом, над козацькою церквою, що одиноко стоїть на краю оселі, в повітряних просторах маячить велетенський чорний силует. Це була така божевільна фантастика, що я мимоволі відкинулась від вікна. Але — даремно: дика кішка тривоги вже торкнула мене своєю ласкавою лапкою. Ще раз торкнула і так м'яко, і так енергійно. І впало моє серце, і розсипалось ледве чутним тривожним дзвоном. Я напружую мислі, де я бачила цей велетенський силует в кепі?

* Приречені на смерть вітають тебе! *(лат.) — Ред.*

— О, далекий! — раптом скрикнула я й побачила: з жахною силою, розсікаючи темно-сині простори, летів на землю витвір геніального скульптора. Потім удар — і тиша.

— О, далекий! — знову скрикнула я і, божевільна, вискочила з хатки, що на курячих ніжках.

І знову переді мною змертвілий подорожній майдан і нічне темно-синє небо. «Де ж він упав? — думаю я.— Де ж цей геніальний витвір у кепі?»

Тоді я побачила: там, де впав він, замаячіли три могили. І лежать у цих могилах у середньовічних капелюхах три витязі. І сказав перший:

— Морітурі те салютант!

. . . .

...Я знову прокинулась. На чолі мені лежали краплі холодного поту. У вікно вже зазирав міський світанок. Я підвелась і наділа виступці. Якесь передчуття охопило всю мою істоту. Невідома сила потягла мене до дверей. Я в розпуці відчинила їх і побачила перед дверима закривавлений труп товаришки Уляни з розрубаною головою. Але дивно: я навіть не скрикнула. Я тільки подумала тоді, що товаришку Уляну вбив, очевидно, товариш Бе.

«Бідний, бідний товариш Бе!» — згадала я її теплу фразу.

Тоді я заперла двері й підійшла до ікони (перед нею жевріла лампадка). Я спершу здивовано подивилась на образ Спасителя, а потім суворо сказала:

— Ну, Боженько! Чому ж ти не відчинив дверей, коли до мене стукала твоя раба Уляна? Ну?

В кімнаті стояла півтемрява, і на неї поволі і обережно насувався міський світанок. Лампадка ввесь час миготіла й робила на образі Спасителя химерні тіні. Було тихо й урочисто.

Але я вже безумствувала. Якась дика злоба свердлила мені мозок, і страшна образа лягла на моє серце. Мені прийшла мисль, що образ «Спасителя» — це не що інше, як мертвий Чаргар. Я відкинулась від ікони й підійшла до вікна. Я буквально ковтала свіже повітря, бо мені здавалось, що от-от задихнуся. Потім я підійшла до Спасителя й з не меншою насолодою, як і Чаргарові, плюнула в його прекрасне обличчя. Потім узяла із стола кухонний ніж і порубала дошку з образом Боженьки на маленькі трісочки. Я погасила лампадку й викинула її у вікно.

Ішов світанок. Я вийшла в коридор, переступила через закривавлений труп товаришки Уляни й пішла на вулицю. В коридорі біля розрубаної голови, очевидно, було багато крові, бо я трохи забруднила свою спідницю.

Я йшла поволі. Я вийшла на ту дорогу, що веде до глухої провінції. Тоді я круто повернула й пішла до квартири Кука.

Повз мене проїхав асенізаційний обоз, і вулиця раптом запахла важким калом. Але я не тільки не кинулась убік, навпаки — з якоюсь пожадливістю я вбирала носом важкий запах міських нечистот.

Наді мною, очевидно, стояло м'яко-голубе ранкове небо, але я його не бачила. Я виходила на нову дорогу, де так усе просто й ясно, де люди живуть і вмирають, як справжні епікурейці. Ця дорога ніколи не була для мене загадковою, і я знала, скільки м'ятежних людей пройшло нею. Це мене підбадьорювало. Я вийшла на майдан Трьох комунарів і звернула в кривий завулок.

X

На цьому я й мусила б скінчити свою бліденьку історію, коли б не маленька деталь, що остаточно схарактеризує мого останнього бога.

Я прийшла на квартиру Кука, коли він іще спав. Я постукала. Він вийшов у кальсонах і став прохати в мене пробачення. Тоді я сказала, що нічого не маю проти. Він мене, звичайно, не зрозумів. Я сказала йому, в чому справа. Мовляв, я хочу віддатись йому, але... з умовою: він мусить негайно дістати мені посильного. Кук спершу не повірив мені — він, очевидно, боявся, щоб я його знову не обдурила. Але ранній час і моє бліде обличчя його переконали, що я не жартую. Він заметушився.

Тоді я зайшла в кімнату й сіла до столу. На конверті я написала: «Художникові Чаргарові», а в листі прохала Чаргара спішно прийти до Кука (я дала й адресу),— інакше я негайно віддамся діловодові. Я написала, що я й справді ще не виходила заміж і взагалі не думаю виходити. Але сьогодні вранці я хочу подарувати свою невинність. Коли він встигне — я дарю йому, не встигне — її забере діловод із мавпячою фізіономією.

Я писала дуже незв'язно, але все-таки, що Чаргар мусив мене зрозуміти. Потім я передала листа посильному.

Коли посильний побіг, я сіла біля Кука й обняла його. Від нього пахло неприємним потом, і я подумала: «асенізаційний обоз». Потім я йому віддалася.

Але я ще не встигла й підвестися з ліжка, як у двері постукали. Я вже знала, хто там стояв. Тоді я взяла простиню й понесла її за двері.

Чаргар стояв блідий. Я йому мовчки показала на кров (мені на мить блиснула розрубана голова товаришки Уляни) і сказала, усміхаючись:

— Це рештки моєї невинності... Забери, коли хочеш.

Чаргар мовчав. Тоді я круто повернулась і пішла в свою установу.

НАРЕЧЕНИЙ

Вона була тихесенька собі телефоністка з волосної телефонної станції. Вона жила й виросла в такій глушині, де, крім фанта, ніяких розваг не знають. Ім'я їй було Катруся. Її не можна було назвати красунею, але навіть місцеві кумушки добачали в ній багато симпатичних рисок. Якось так трапилось, що вона закохалась у волосного писаря і якось так трапилось, що волосний писар пішов у партизани — у ті партизани, що проти білих загонів. До цього часу вона буквально нічого не розуміла в політиці. Але тепер вона зрозуміла, що треба воювати проти генералів і що не треба царя. Вона, нарешті, навіть зробилась справжньою революціонеркою, бо Михайлик (так звали її коханого) писав, що справжні революціонери не тільки проти царя, але й проти соціал-угодовців. Коли приходили нудні й довгі степові ночі, вона сідала до столу й писала:

«Дорогий мій, золотий мій Михайлику! Пишу тобі на твою колишню адресу, але не знаю, чи дійде і чи дістанеш ти цього листа. Я тебе кохаю, як і колись кохала — дуже, так, що аж зітхати важко. Я вже тепер не тільки проти царя, а й проти соціал-угодовців. Коли до нас приходять червоні, я страшенно радію і навіть плачу від радості. Всі вони такі гарні й хороші, ніби всі вони були твоїми близькими товаришами. Так що, дорогий мій, золотий мій Михайлику, тільки вони мене трохи втішають у моєму самотньому житті».

І далі вона писала в такому ж дусі і довго потім плакала і радісними й сумними слізьми.

Михайлик написав їй колись, що листів від неї зовсім не одержує, бо їхній загін весь час пересувається з одного місця на друге. Їй боляче було прочитати це, але вона мусила примиритись з таким становищем.

Так пройшов рік, другий і, нарешті, надійшли останні дні громадянської війни. Одного ясного дня, коли над забутим селом стояло ласкаве осіннє сонце, Катруся одержала від Михайлика звістку, що він днями, мабуть, пройде з загоном своє рідне село. Він нічого більше не писав, але вона певна була, що він тепер обов'язково залишиться біля неї, бо не вік же йому воювати за революцію і страждати по фронтах: мовляв, тільки його та ще двох, здається, нема на селі, а решта давно вже сидить по своїх хатах. Вона думала, що вони тепер обов'язково поберуться і заживуть щасливим життям, бо Михайлик тепер не звичайний собі писар, а червоний і, можливо, навіть писар-комуніст.

Сидячи біля телефонного апарата, вона раз у раз зазирала у вікно й дивилась на дорогу, що йшла від далекої сиротливої станції, де мусив зіскочити з поїзда її наречений: вона

не припускала й мислі, що Михайлик може прийти зовсім не зі станції, а з широкого степу, з якоїсь іншої слобідки, походом.

На селі було зовсім тихо, ніби тут ніколи й не було громадянської війни.

Зрідка із степу тягнулися вози зі снопами і пахло молодим хлібом. На бані самотньої церкви лежало спокійне сонце і спокійно випроваджало з вигону першу череду ідилічних корів. Бігли пастушки і чітко замикали коло селянського сентиментального ландшафту.

До Катрусі ввечері приходили подружки: Таня-попівна й Соня — молода вчителька. Вони довго й багато говорили про Михайлика і страшенно заздрили Катрусі. Приходила ще до Катрусі й її мати і теж говорила про Михайлика. Але й мати, й Таня-попівна, і молода вчителька йшли додому, і тоді Катруся брала з полички якусь книжку про життя (у телефонній кімнаті була ще й місцева бібліотека томів на 20) і читала її, сторожко прислухаючись до кожного шелесту за вікном, бо вже було зовсім темно й не видно було дороги до станції.

Так пройшло кілька днів. Кожного дня над волосним селом сходило ласкаве осіннє сонце і кожного дня заходило за золотою банею самотньої церкви. Кожного дня пахло молодим хлібом і з вигону повертались сентиментальні пастушки. Катруся навіть змарніла трохи: коли ж, нарешті, повернеться її Михайлик? Вона вже не боялась, що його десь уб'ють злі вороги-царисти й соціал-угодовці, але вона вже боялась, що її нареченого одіб'є якась інша жінка з тих невідомих країв, що про них вона буквально нічого не знає. Жінок на світі багато, і кожна з них може покохати її Михайлика й навіть може його причарувати. І тепер їй так тривожно билось серце, як ніколи. «Боже мій! Хоч би скоріш він їхав!» — колись прошепотіла вона і тяжко зітхнула.

Саме в цей момент телефон задзеренчав. Катруся здригнула. Сигнал був якийсь незвичайний і тривожний. Вона взяла до вуха рурку й сказала:

— Я слухаю.

— Дуже приємно, що ти слухаєш,— фамільярно сказав незнайомий голос.

Катрусі хутко забилось серце. Їй раптом прийшла мисль, що говорить з нею ніхто інший, як її довгожданий Михайлик. І справді: він же йде з отрядом, і, очевидно, вони їдуть на конях, а не по залізниці.

Як це вона досі про це не думала?

— Це ти, Михайлику? — ледве вимовила вона від хвилювання.

В рурці зареготало.

Регіт був якийсь неприємний і такий образливий, що їй одразу ж тоскно заскиміло в грудях.

— Я слухаю! — уже тремтячим голосом промовила вона.

— Дуже приємно, що ти слухаєш,— знову фамільярно сказав той же голос.

Іншим разом Катруся, очевидно, з обуренням положила б рурку на місце і вже не відповідала б нахабі, але тепер вона цього не могла зробити й стояла біля апарата з розгубленими і стривоженими очима.

— Так ти чекаєш Михайлика? — нарешті спитав її той же голос.— Відкіля ж він мусить дзвонити тобі?

— Коли ви щось знаєте про нього, то, будь ласка, не жартуйте зі мною! — у розпуці промовила Катруся.

Тоді голос сказав їй, що він, звичайно, знає Михайлика, але все-таки цікавиться, відкіля вона чекає його.

Тоді Катруся сказала, що вона чекає його з Червоної Армії і що він мусить днями приїхати додому. Голос спитав, чи не наречена вона його? Вона сказала — «так»! Тоді виявилось, що той, хто говорить з нею, начальник її Михайлика, і вони за якісь дві години будуть у неї. І ще він спитав, як вона ставиться до червоних. Катруся почервоніла і сказала, що вона давно вже на боці червоних і проти царя та соціал-угодовців.

І ще він спитав, чи нема в її селі зараз загону якогось.

Вона сказала, що загону ніякого нема і що взагалі тут давно вже бачили військо. Тоді той, хто говорив з нею, покинув рурку, і вона одійшла від апарата. Вона дуже хвилювалась і навіть розчервонілась від хвилювання, бо за якісь дві години мусила, нарешті, побачити свого довгожданого Михайлика.

Уже зовсім звечоріло. На ліве вікно впав промінь від срібного місяця, і сам він, срібний місяць, почав зазирати в кімнату. На селі співали дівчата.

На дзвіниці старий дзвонар почав довго бити у розбитий дзвін, ніби доба має не 24 години, а ніяк не менше, як 240. Катруся метушилася біля своєї скрині, а потім метушилася біля дзеркала, що стояло на столі біля запаленої лампи. Вона готувалася до зустрічі зі своїм нареченим. На ній уже було найкраще її блакитне плаття, пошите за останньою провінційною модою, і також її найкращі черевики, що вона їх торік купила в найближчому городі, на толкучці. Їй дуже хотілось зараз поділитись з кимось своєю радістю, але їй ні з ким було поділитись, бо мати, як і Таня-попівна та молода вчителька, сьогодні не прийшли до неї, а до них бігти вона боялась, бо їй здавалось, що от-от застукають у двері й на порозі появиться її золотий Михайлик.

Вона раз у раз виглядала у вікно і прислухалась до степу.

Але поки що в степу було тихо. Тільки вози зрідка рипіли та перегукувалися селяни. Десь угорі кричали гуси і так далеко, ніби вони були вже за невідомими морями. Колись Катрусі було сумно слухати їхній сумний гелгіт. Але тепер вона ставилась до нього зовсім байдуже.

Катруся подивилася на годинника: треба було чекати з хвилини на хвилину.

Але вона вже не могла чекати. І тоді ж вона почула, як у степу раптом зашуміло, загоготало й пішов кінський тупіт. То до села наближався дорогий загін з її Михайликом. Вона одійшла від вікна й сіла до апарата. Вона зараз уже покине виглядати, бо — хто його знає! — може, Михайликові й ніяково буде перед товаришами, коли вони побачать, як тоскує за ним його наречена.

Шум, гоготіння й кінський тупіт наближались. Нарешті вона почула голоси якоїсь команди і нарешті біля телефонної станції зупинилось кілька коней.

Хтось зійшов на ганок і постукав у двері. Катруся відчула, як їй затремтіли коліна, і вона ледве-ледве дійшла до сіней. Вона так довго шукала защіпки, що за дверима навіть почали гніватись.

Та от рука їй зупинилась і защіпка з дзвоном одлетіла вбік.

Вона пропустила гостей і пішла за ними в кімнату. При світлі своєї маленької лампочки вона побачила, що поки що нема її Михайлика. І тоді ж їй чомусь одразу ж тоскно стиснуло серце. Люди, що зайшли в кімнату, були дуже озброєні, але якось химерно виглядали вони. На них зовсім не було червоноармійських зірок і не було навіть ніяких прикмет, що вони червоні. Коли б це було рік тому або навіть півроку, вона б подумала, що це ті, що за царя і соціал-угодовців. Але тепер вона цього не могла подумати, бо їй, як і всій волості, було відомо, що фронтів уже нема і навіть Крим давно вже забрано. Катруся зовсім розгубилась і мовчки стояла перед химерними людьми.

Тоді підвівся зі стільця чорнявий (очевидно, старший серед них) і сказав, звертаючись до Катрусі:

— Так що ви, баришня, чекаєте свого нареченого?

Вона одразу ж пізнала цей голос — це той, що говорив з нею по телефону і так неприємно реготав.

— Чого ж ви мовчите? Вашого нареченого, здається, звуть Михайликом?

— Його звуть Михайликом,— сказала Катруся і зблідла.— Але чому його нема з вами?.. Чи, може, він позаду залишився?

Чорнявий зареготав: мовляв, її Михайлик дійсно позаду залишився. Але чи не розповість вона йому ще раз, як вона ставиться до червоних? Чи, може, вона вже не має охоти розповідати про це?

Катрусі раптом прийшло в голову, що ці незнайомі люди запідозрюють її чомусь у прихильності до тих, що за царя й за соціал-угодовців. Вона сіла на стілець і почала розповідати, як вона любить червоних, як їй подобається обличчя товариша Леніна і як вона, нарешті, рада бачити їх у своїй кімнаті. Словом, їм зовсім нічого турбуватись за неї, бо вона вже давно мріє вступити до більшовицької партії.

— Так ви, баришня, так би мовити, уже більшовичка? — зареготав неприємним реготом чорнявий.

Зареготали й інші гості. І інші гості реготали також неприємно. Катруся здивовано подивилась на чорнявого і знову зблідла.

— Ну, а як ви, баришня, нащот п'ятикутньої зірки? Не проти неї?

Боже мій, як вона може бути проти? Чи, може, вони все-таки гадають, що вона з тих, що за царя й соціал-угодовців? Так хай тоді вони спитають Михайлика — він їм розкаже. Це просто непорозуміння — не довіряти їй. Словом, вона ніколи не була проти п'ятикутньої зірки.

— Коли ви, баришня, не проти п'ятикутньої зірки,— неприємно усміхнувся чорнявий,— то ви її мусите носити при собі... Ану-бо, хлопці, заголіть їй,— звернувся він до білявого,— подивимось!

Тільки тут Катруся зрозуміла, що вона в лабетах невідомих ворогів. Вона кинулась до дверей, але вже було пізно: на плечах її лежали дві важкі руки. Вона хотіла закричати, але й кричати було пізно: обличчя їй затулено було величезною долонею. Вона відчула тільки, як щось слизьке черкнуло по її коліну і як кінці її блакитного плаття залетіли їй на голову.

— Ні!.. Поки що нема! — зареготав чорнявий, і важкі руки покинули її.

Катруся знову стояла серед страшних химерних людей.

— Чого вам треба від мене? — спитала вона і раптом заплакала.

— Я маю бажання бути твоїм нареченим! — сказав чорнявий і, схопивши її в міцні обійми, посадив на свої коліна. Вона ще раз хотіла закричати, але й тепер їй не дали цього зробити. Тоді вона якось враз відчула в собі велику порожнечу й мовчки дивилася сухими очима на підлогу. Все це трапилось так несподівано й так дико, ніби це був важкий кошмар. Їй навіть прийшло в голову, що це їй сниться і що цього ніколи не було і не буде в її тихому житті.

Але коли гості почали пити горілку й коли один із них повалив її на підлогу, вона раптом згадала про свого Михайлика і закричала диким криком. Вона кусала чиїсь важкі руки, билась об підлогу, і тільки тоді стихла, коли загубила свідомість.

— Ну, а тепер чия черга? — спитав чорнявий і сплюнув на блакитне плаття нареченої.

До Катрусі підійшов білявий з важкими руками і смачно облизався.

...А за якісь півгодини в кімнату зайшов стрункий хлопець і одрапортував:

— Батьку отамане! Варту всюди розставлено і можна бути спокійним!

Він ще щось почав був говорити, але, зиркнувши на підлогу, де лежала в блакитному розірваному платті Катруся, раптом змовк і подивився на отамана очима божевільного.

Це був Михайлик, Катрусин наречений,— той, що не тільки проти царя, але й проти соціал-угодовців.

. . . .

Ранком, коли ще в небі стояв блідий осінній місяць і темноголубе небо тільки-но займалось добрим, здоровим світанком, махнівський загін поспішав на захід, до Румунії.

БАНДИТИ

I

До самого вечора сліпа Килина сиділа на призьбі й наставляла вухо в той бік, де по зеленому оксамиту луків сріблястою гадюкою плазувала ріка: там погрозливо шуміло. Вона раз у раз зітхала й хрестилась: мовляв, спаси мене, Царице небесна! Потім, налапуючи кілочки на тину, ішла до воріт і кликала:

— Марько! Де ти є?

— Осьдечки, тьотю,— озивалась дівчинка.

— Пасеш?

— Пасу, тьотю!

— Ну й паси з Богом!

І знову прямувала до призьби, і знову прислухалась. Все їй здавалося, що хтось скрадається до хати, і шепотіла:

— Одведи, Мати Божа! Змилуйся, заступнице! Яка ж то заздрість людська! Безпремінно одберуть, чує моє серце!.. Та воно й так: де ж таки водиться, щоб чужу корову у дворі содержати?.. Незаможниця, кажуть... Яка ж то я незаможниця — сліпенька я.

І ще раз зітхала.

В цей час дячок Нечипір, обгорнувшись добре свіжими снопами, дививсь у невеличку дірку на село. З Гордієвої клуні, де лежав він із Кажаном, Грушівка була майже на долоні. Видно було, як сновигали люди по дворах, іноді чути було навіть, про що говорять. Згадав дячок, як за ним гнались; от-от доженуть,

от-от!.. І дріж пробігав по спині! Згадав червоне Кажанове обличчя, і було гидко; мабуть, тому, що той такий величезний парубок, а мав вигляд переможеного півня. Навіть волосся йому стовбурчилось, як у того.

Кажан зарився в снопи й сопів.

І подумав дячок про свого товариша: «Їй-бо, можна зарізати, як кабанця. Тільки зареве, мабуть».

Було навіть трохи весело. Так завжди почував, коли мав біля себе боягуза.

Липневе сонце стояло вже над Котелевським лісом. Але надворі було душно, і майже в кожній хаті селяни порозчиняли вікна. Чути було, як хтось під вікном люшню лагодив, а недалеко гавкав собака.

Надвечір почало стихати і нарешті зовсім стихло.

— Чи не час нам вилазити? — сказав дячок.

Але Кажан і слухати не хотів. Він прохав тремтячим голосом помовчати, поки стемніє.

Тоді хотілось говорити голосно, навіть налякати цього кабанця. «Плаче чи ще?» — і нарочито давив ногою у той сніп, де лежала Кажанова голова.

На ріг до обідраної хати сходились уже цікаві молодиці, і доносились відтіля розмови про Бурися: мовляв, це з ним баталія. Вже потяглися й фури із степу. Вже й селяни пішли до розправи. Видно, як посідали на ганочку, дехто до пожежного інструменту побрів.

Подивився Нечипір на луки й не міг не продерти ще більшу дірку. Парувала ріка, а над нею скиглили чайки.

На покрівлі клуні цвірінькали горобці, і він згадав, як у дитинстві драв їх. Теж у клуні. Дядько у нього був, любив цю справу. Візьмуть лантухи, свічку й сірники — і під стріху. Горобці від світла зовсім дуріють. Ну й складали їх, як грудки. А як накладуть досить, дядько несе лантух на середину двору й б'є по ньому великим кийком. Пищать горобці. А на завтра хоч лантух і в крові, зате на обід гарних засухарених горобців подають. Тоді він, пам'ятає, частенько в кутку плакав — шкода було пташину...

Нечипір повернувся й сказав:

— Мабуть, незручно лежати, друже?

Заворушився Кажан і якось жалібно прошепотів:

— Та що там говорити... Ех!

Дячок витер рукавом піт на чолі і скинув із себе снопи. Він подивився на селянина, що спокійною ходою пройшов повз клуню, і промовив:

— Може, хоч тепер підемо?

Але Кажан і зараз боявся вилазити. Тоді Нечипір сплюнув і поліз у кишеню по цигарку.

II

Біля розправи стояв гомін.

Підбіг до голови Ванько Петренячий і закричав тоненьким голоском:

— Дядю, а якщо вони вискочуть із тієї вулиці, що на Олексієву леваду веде?.. Що тоді буде?

— А тобі яке діло? — сказав голова.

Хлопчик не зрозумів «дядю» й весело застрекотав: мовляв, він напевно знає, що «вони» саме відтіля вийдуть. Він не бачить, що селянський патріарх уже брови зводить докупи. І тільки тоді почав угомонятись, коли хтось із селян порадив голові:

— Та ви його паличкою! — порадив хтось і додав: — Анубо, вишкварок, додому гиля!

— Та ж я кажу, дядю, що вони вискочуть, а вам і не видно буде,— образився хлопчик.

— А воно й справді,— сказав один.

— Та й на самім ділі,— додав другий і звернувся до Ванька: — Чий ти є? Чи не вдовиної дочки?

— Та це ж Петренячий. Ось і батько сидить.

— Так би ти й казав одразу. Отож, мабуть, іди до Омельчиного тину та дивись на шлях. А як забачиш кого, то й подавай знак рукою.

Хлопчик побіг, а чоловіки запалили люльки.

Прителіпався й дід Кудря. Довго не хотів з льоху вилазити: ховався від куль.

— Про мене що? — сказав дід Кудря.— Моя хата з краю. А все ж таки жалько хлопців. Це я завсіди скажу.

— Жалько? — насів на діда Микита Гордійович (глитай місцевий).— Чом же ти їх тоді не жалів, як вони закликали до них у «партію»? Ну?

— Куди мені в партію, як я вже на кладовище дивлюсь.

— Отож-бо й є: як цукор роздавали, то й ти брав. А як підсобити їм, то й нема.

Підійшов до гурту й Онисько Кривий, і одразу ж до Микити Гордійовича звернувся:

— А по-твоєму, Микито, як? За кого нам руку держати? Чи за цих чи за тих?

— Це вже ти, голубчику, спитай у Панаса: він більше звісний у цім... Ось іди сюди, Панасе! — покликав глитай худе обличчя із зляканими очима.

Онисько рішуче махнув рукою.

— Ти мені не наливай! — сказав він.— Панас — батько Кажанів, а Кажан у Бурисевій сотні. Ти мені сам кажи.

— Що казати?

— Те, що я спитав.

— А що ти спитав?

— Не хитруй, Микито, не хитруй!

А Микита Гордійович до людей спрожога:

— Людоньки добрі! Чого він присікався до мене? Чим я винний перед ним? Увільніть, спасибі вам!

— Та й справді, Онисько! — загомоніли селяни.— Чого ти прилип до чоловіка? І вічно ти, кривий, з Микитою Гордійовичем вовтузишся!

Одійшов Онисько вбік і похилив голову: мовляв, знає сорока, про що стрекоче.

Та тільки не встиг він це промовити, як усі — на ноги! Що там таке? Та що там таке?

Подивились на Ванька, а він ніби сказився. Голівку в плечі втяг, руками, як вітряк крилами...

— Та що там таке? — скрикнув нарешті хтось.

— Ку-урява! По вулиці... біжить! — закричав хлопчик.

Одразу трапилась надзвичайна метушня: хто куди. Той через тин, другий у двір, а дехто навіть під ганок заліз — тільки ноги видно.

Патріарх ніяк не влучить, куди йому бігти. На лиці жах. Та зиркнув у цей момент на Ванька. А той присів, аж за живіт береться та регочеться.

— Кажи ж, сукин сину, що там таке? Чого регочешся? — закричав голова.

— То, дядю,— кричить хлопчик,— Мар'янчина дівка біжить. Мабуть, до Палажки Христиної.

— Ах ти, байстря незаконне!..— сказав патріарх.— Чуєте, хлопці?

Знову зійшлися. Не дивляться один на одного — соромно. І кожному хочеться над Ваньком помститись, та не знають, як зробити це.

Перший заговорив дід Кудря. До Петренячого звернувся:

— І коли це ти вилупив такого?

— Це ти про Ванька?

— Авжеж!

Мовчить Петренячий — ніяково і йому. А Микита Гордійович стоїть біля дверей і обтрушується. Шкода: нову жилетку уболотив.

— Та ви б його хоч за вухо посмикали,— порадив хтось патріархові.

— Звісно, що слід,— нерішуче додав другий.

Голова одкашлявся і сказав «несміло»:

— Ванько, ану-бо йди сюди!

— Чого, дядю?

— Іди, я тебе за вухо...

Крутить голівкою хлопчик: мовляв, що це ви надумали?

— Як ти кажеш? — спитав патріарх.

— Нє!

— Як це «нє»?

— Не хочу.

Шипить Микита Гордійович:

— Порядки нові! — «Не хочу!» Теж у товариші приписалось. Сказав би мені це літ п'ять позад. Я б тебе «не захотів».

І витер чоло хусткою.

...А сонце вже зовсім сховалось за Котелевським лісом. Дмухав суховій. Заговорили про врожай. Скаржились, що озиме нікуди. Ванько хотів додому бігти — не пустили.

Проте вийшло зовсім несподівано. Гості хоч і явились у Грушівку, та не з того боку. Вискочили з Гордійового городу — і вже біля збірні. Дехто не встиг навіть підвестись. Були це ніхто інший, як дячок Нечипір із Троїцької церкви, що торік пішов у партизани, та Кажан.

...«Тюхтії!» — думав дячок і нахабно дивився на селян. Очі бігали йому, як у миші, зовнішньо вів себе спокійно й почував, що викликає своєю маленькою постаттю повагу.

Кажан, порішивши, що вороги сюди не прийдуть, одразу ж закричав на людей і замахав одрізом. Був на півтори голови вищий за Нечипора, а селяни все ж таки дивились на дячка.

Стояли, похиливши голови. Кажан нахвалявся:

— Ви думаєте, що це нас так і розбили? Чорта з два! Хай спробують узяти Бурися.

А коли хтось кашлянув несміливо, Кажан майже проверещав:

— Може, хто зачепити нас хоче? Ану, спробуй. За селом цілий отряд стоїть.

Подивились у той бік, куди Кажан головою мотнув,— нічого нема.

— Так-то, люди...— усміхнувся єхидно дячок і думав про Кажана: «Дурень!»

— Недарма амнестію випустили,— казав далі той.— Миритись хочуть!.. Дзуськи! Хай повернуть тих і те, що в «чеку» забрали! Правда, Нечипоре? Не дозволимо цього!

Селяни з цікавістю дивилися на Нечипора, а він сидів на дровиняці й пахтів кільцями. Знали його раніш, чули про його діла, і чомусь не вірилось, що це є він. Хотілось підійти й полапати його. Це ж таки була права рука Бурися. А Бурися хто не знає? От уже цілий рік ловлять і нічого не вдіють — як в'юн крутиться.

Кажан ще казав про згоду, хоч його ніхто й не питав.

— Да! Доки не повернуть — миру нема.

— А що ж у тебе, голубчику, забрали? — спитав Кудря.

— Це вам звісно.

— Та я про те кажу, що в тебе нібито й не було нічого?
Засіпався Кажан, а дячок знову єхидно усміхається.
— Ось я тобі покажу, що в мене було,— і зняв одріза.
— Та про мене, голубчику, все одно...— сказав дід Кудря і зблід.
Дивиться дячок на Кажана й ніби нацьковує: ану-бо ахни! Правда, і думав про це. Але Кажан опустив гвинтівку й підійшов до Микити Гордійовича. Одійшли вбік. Шепотіли. Пішов і Нечипір, став оддаля. Чув:
— Мені незручно. Ви вже йдіть до себе... Якби ж у мене не кумував Нечипір...
— Ну й добре...
Потім Кажан покликав свого батька й Нечипора і пішов до розправи. Дивилися їм мовчки услід, аж поки їхні ледве помітні у присмерках постаті зовсім зникли за кучугурами.
— Розбили їх, мабуть,— сказав хтось і зітхнув.
— Звісно, розбили.
— Отож їм і тікати б куди-небудь. Воно ж, мабуть, цього діла так не зоставлять. Шукатимуть.
— А звісно, війська хоч сьогодні жди.
— Одно слово, буде шаломотня,— сказав дід Кудря й підвівся.— Мабуть, ходім, хлопці, додому.
І, спираючись на гирлигу, зашкандибав по вулиці.

III

Уже зорі почали бліднути, а біля Потапової хати, що на тім краю села, на піщаних кучугурах, стояв галас і п'яні вигуки. Грушівці почували себе в цю ніч моторошно. Майже всюди чекали, що от-от хтось загуркотить у вікна або підніметься стрілянина з гвинтівок. За цей рік так засіпали бійками, що вже й на світ дивитись не хотілось.
Але на селі було тихо. Тільки в Потапа дим коромислом.
— Неси ще! Кажу тобі? — куражився Кажан.— Та гляди — найкращого. Ми звикли гарний самогон пити.
— З удовольствієм,— п'яно лепетав Онисько й звертався до Микити Гордійовича:
— Дозвольте вас, хороший чоловіче, улобизати.
Микита Гордійович ухилявся:
— Іди од мене, причина! Не можу тебе, і квит!
— За що ж така немилість приключилась?
— За те, що і нашим, і вашим. О!
— От тобі й два... чи то пак раз! Це ви нащот сьогоднішнього?
— Звісно, не вчорашнього!
Підсів і Кажан. Хрипить:

— А що там таке? Ну-бо, Микито, кажи! У нас не довго — під ніготь — і в дамках? Одно слово — жир козир, а по пиці — лясь!

І вдарив кулаком об стіл. Задріб'яжчали пляшки.

— Правильно, Нечипоре?

Дячок сидів біля богів і їв яблука. Він випив усього три наперстки й почував себе тверезим. Тільки очі йому підмаслились, а ліве ніби підморгувати стало. Він знав, що тут не тільки піячити, а й сидіти небезпечно. Але все-таки думав: «Правильно, бельбас! Правильно...»

Микита Гордійович і не радий був, що нагадав про сьогоднішнє.

— Ну, годі, Кажане, годі!.. Схаменіть його, Нечипоре!..

Дячок значно промовив:

— Карьожиться треба покинути!

Кажан подивився на Нечипора й зразу змовк. А Микита Гордійович виправдував Ониська:

— Така проклята вдача — ніколи не піде однією стежкою. Йому щоб одразу дві.

Потім підвівсь і підійшов до вікна:

— Щоб, чого доброго, не заснуло кляте хлоп'я. Слухай, свате, чуєш? Не засне твій Ванько?

Але розбуркати Петренячого не можна було. Він схилився на стіл і, держачи в одній руці пляшку, хропів. Микита Гордійович махнув рукою й вийшов із хати.

А Онисько говорив до дячка:

— Це, так би сказати, ви попівську халамиду на вольноє життя змінили? Хороше діло! Як це в Святім писанні сказано: і променях отця і матір свою і пойди за мною. Ну, як ви нащот того... Мабуть, багацько зарізали?

Нечипір здригнув, але промовив спокійно:

— Всяко бувало.

— Правильно! Це мені ндравиться. Одно слово — атльоти!

— А як ці «атльоти» і з тобою те ж зроблять?

Дячок підняв брови й наставив гострі свої очі на Ониська.

Той подивився на Нечипора й усміхнувся полохливо.

— Воно, звичайно, ваша власть і сила, але цього робити не можна. Забороняється, як той казав.

Думав: «Дурить сволоч». Знає, що тепер нічого з ним не вдіємо. Хотілось підвестись і вдарити по пиці.

А Кажанові похвалятись хотілось. Випив випалом із стакана й почав:

— Воно, конешно, всяко. А як розказати як слід, то вийде так. Значить, візьмеш його, положиш горічерева — і нумо видовбувати очі. Звісно, не фунт ізюму. Та ще й нігті на пальцях

обценьками поодриваєш. Да! Одно слово, помститися ми майстри. Ну, а Нечипір молодець. Майстер первий сорт!

Дячок хотів сказати, щоб Кажан помовчав, і не знав, як це зробити.

А Кажан випив ще і ще розказував. Онисько слухав уважно, а Панас сидів біля дверей і миготів очима. Потім підійшов до Кажана і говорив йому пошепки:

— Так що, сину мій дорогий, покинь, просю тебе, оції напасті. Незручно нам. Він же таки (і Панас кивав головою на дячка) вийшов із панів, мабуть. Бог із ним, а нашоє діло сторона.

Кажан похилив голову на стіл і цідив крізь зуби:

— Ви, тату, нічого не понімаєте. Звісно, ваше діло сторона, а моє ні! Бо як був я у пліну, в Германії, скажем, то говоріть мені...

Сів знову струнко:

— Ну, як для приміра содержати картошку в нашім селі? Га? От бачите, і не знаєте. А я цю прахтику пройшов. Скажемо так: вирили ви яму в піску...

Розказав, як збудувати дешевенький льох для бараболі на піщаному грунті.

А Панас утирав очі кулаками й хитав головою:

— Вмерла матір, не зумів я тебе призвести до діла. Ох! бідна моя головонька!

— Воно, звісно, так,— згодився Кажан.— Я сам думав, коли їхав з полону: батько чоловік плохенький, а з матір'ю треба було хатню революцію строїти. Конешно, мати з клевером пшениці не схоче сіяти. А це первоє діло!

В хаті було душно й повно диму. Смерділо паленою ганчіркою і — від розлитого самогону. В розчинене вікно бігли струмки свіжого повітря і чути було крик перепела.

Кажан і Онисько ще наливали в чарки, але Нечипір давно вже не пив і, схилившись на підвіконня, думав про щось. Раптом він підхопивсь і запитав:

— Де Микита Гордійович?

Заспокоїли: щойно був на дворі, Онисько бачив його за ворітьми. Сидить, вартує, а то, мовляв, клятий хлопець утік, мабуть, додому.

Поки Кажан не розказував про «їхні діла», дячок почував себе спокійно. Тепер була напруженість, і кожне маленьке шамотіння змушувало серце стискатись. Не думав уже із зловтіхою про Кажана, навіть радісно було, що одурив його: Кажан безумовно втік би куди-небудь далі, якби знав, що Нечипір тільки тому й залишається тут, що має на це наказ від Бурися.
Удосвіта хтось тихесенько підійшов до вікна, біля якого сидів дячок, і постукав.

Нечипір від несподіванки аж відкинувся. Підхопився і Кажан, одріз узяв. Але за вікном було тихо, а через хвилину увійшла сліпа Килина з проводарем Марькою.

— Це ви стукали?

Стукала, звісно, не вона, а Марька. Побачили, що в хаті майже всі сплять, діло ж таке, що треба Нечипора й Кажана побачити.

Дячок, як почув це,— до дверей, а в Кажана знову чуб настовбурчився.

Виявилося: сліпа хоче дізнатися в них, чи не одберуть у неї корову, що комнезам подарував. А як ступила, перехрестилась:

— Хай вас мати Божа спасе й помилує!

Кажан одразу зрозумів, у чому справа:

— Не підходь, стара,— сказав він,— за сто верстов. Кажи просто: чи дозволимо держати її чи ні?

— Отож, отож, мої дітоньки,— закланялась у пояс сліпа.

— Ну, то ще подивимось! — кинув Кажан.

Так і пішла Килина, не заспокоївши свого серця. Аж поки сонце зійшло, ходила все коло хліва й прислухалась до шамотіння корови.

...А коли зайнялась рожева зоря, в хату вскочив Микита Гордійович і ледве промовив:

— Тікайте, хлопці, їдуть!

Як убачив Кажан лице Микити Гордійовича — одразу зійшов і хміль, і сон.

— Куди ж ховатись? — забігав він по кімнаті й раптом став як стовп. Очі витріщив, з місця не рушить і так жалібно до дячка звернувся:

— Що ти наробив, Нечипоре? Було б же зарання сховатись куди-небудь.

— Було б,— перекривив Нечипір і сплюнув

...Як кішка стоїть він біля дверей: от-от плигне кудись. Шию витягнув, нібито вищий став. Обличчя червоними плямами взялось.

Прокинувся й Онисько, розпух весь, і каже таким насмішкуватим голосом:

— Оце — атльоти, вже й полякались!

— Тікайте в мій очерет,— сказав Микита Гордійович.

Кулею вискочив з хати. Кажан по дорозі згадав, що рушниці забули. Микита Гордійович махнув рукою:

— Та що там про одрізи думати, як «вони» вже цепом ідуть по селу!

Бігли через городи на луки. Зупинились біля розбитої блискавкою верби, перевели дух.

Микита Гордійович указав те місце, де безпечніш було, і вони побігли в болото. Через дві хвилини зникли в очереті.

На селі гавкали собаки — завзято, погрозливо.

Постріл один, другий. І знову тихо. До села вступав загін червоноармійців.

IV

Кажан присів навшпиньки й ледве чутно, спроквола, промовив:

— Ді-іла!

Нечипір, як і раніш, стояв нерухомо, мовчки устромивши погляд кудись у даль.

На корчах було дуже незручно. Перш за все ніяк було присісти, бо прийшлось би ввесь час держати ноги в воді, по-друге, призвичаїтись босоніж до гостряків — теж не легка справа.

А жити тут невідомо скільки прийдеться. Принаймні доки не виїде з Грушівки отряд, покинути це місце небезпечно. Куди там,— мабуть, усе село облазили, в кожну хату заходили. Вийди тільки — так тебе й підхоплять.

— Люди ж які,— каже Кажан,— сьогодні одному богові вклоняються, а завтра другому. Не встигнеш із очерету вилізти, як уже вкажуть, де ти є...

«Так!.. Різні люди бувають,— продовжує далі думати Нечипір.— Інший так і розпинається перед тобою, а за очі готовісінький у спину ніж устромити».

Особливо хвилює дячка Онисько: це ж такий мізерний чоловік. Що він надумав? Чи не викаже? І пробігають по спині холодні колючки. Сидіти ж треба. Нічого не вдієш. Тепер уже тікати нікуди.

Дивиться на Кажана. Читає на обличчі:

«...Чого я забіг із тобою в Грушівку? Показати, з якими людьми валандаюсь? Не варто було!..»

Думає, мабуть, що то є він, дячок. «Мабуть, здаюсь йому нікчемним. Вигляд у мене який?» — і подивився у воду. Потім знову на Кажана.

В очереті тихо. Іноді забреде на лисину дике молоде курча і, побачивши людей, швидко закрутить голівкою й пурхне прожогом у гущавину. Потім по річці пройде дикий пташиний крик. На воді, біля корчів, як у люстерці, відбився шматок блакитного простору. Зелений перстень водяних трав боязко зазирає сюди. А по стрункому стану очерету пробігає легке тріпотіння: — «Ч-і-іч!» — і зникло. Високо над головою пролетіли качки.

— Мабуть, і Бурися піймали вже... звісно! Може, й розстріляли вже... Авжеж не помилують. Діла!

Кажан став на ввесь зріст і, як кінь, що десь застоявся, спирався то на одну, то на другу ногу. Сплюнув.

— Хоч би табаку захватили... А тепер і живи, як хочеш.

Нечипір мовчав. Почував, що Кажан до нього недоброхітно ставиться, й хотілось його як-небудь задобрити. Не знав. Пожалів, що послухав Бурися. Ця людина, що чарувала його цілий рік, тепер робилась звичайною й навіть непотрібною.

Зате розкуйовджена постать Кажанова раптом почала якось перетворюватись, і він не міг уже глузувати з неї.

— Ну, чого ж ти нічого не кажеш? — кинув Кажан.

Нечипір здригнув. Провів по голові долонею — боліла після випивки. Проте вона, мабуть, боліла й Кажанові.

— Чого я нічого не кажу? — сказав він.— Що ж я буду говорити?

— От тобі й маєш: що ж це ми на печі лежимо, чи що? Треба щось думати.

«...Треба думати — це він правду говорить. І саме мені думати». Але придумати нічого не міг і кинув:

— Будемо ждати. Може, поїдуть сьогодні.

— А як не поїдуть?

— Не поїдуть?.. Ні, як же, поїдуть!

— Тьху! наче пообіцяли йому...— сплюнув Кажан.— А я кажу — не поїдуть!

Тоді стало якось дражливо. І тому, що він не міг чогось розумного порадити, відчув себе дячок майже нікчемним, тим більше нікчемним, що постать Кажанова робилась загадковою й навіть страшною.

Хотів сказати щось бадьоре, а вийшло огидно слізливо:

— Не треба, братіку, серчати. Хто ж винен у тім, що приключилося?

Дячок подивився на Кажана. Бачив, як той похилив голову,— мабуть, і йому стало ніяково. А голова ще більш боліла, ніби її хтось обценьками схопив.

От уже сонце й на полудень повернуло, а чуток ніяких. Микити Гордійовича нема, а обіцяв був прийти, коли виїдуть. «...Може, його вже забрали?» — стиснуло серце дячкові, і знову пригадав він Ониська.

Кажан скаржився, що вже їсти хочеться. Нечипір почував те ж.

З далекого заходу підіймалась величезна синя хмара. Повагом сунула вона з обрію вгору, охоплюючи мало не ввесь краєвид. Над очеретами стрілами носились ластівки, а десь скиглила чайка: різко, нібито в неї були не пташині легені. Пурхали зграями шпаки.

Кажан знову підвівсь і злосливо сказав:

— Сволоч!

— Що ти кажеш? — спитав дячок.

— То кажу,— зло усміхнувся той,— що інший страждає, а другий задається. Приміром, надіявся я на декого із своїх, а получилось — ніщо. Так, аби казати та вводити нашого брата.

— А ти що — маленький? Не знаєш, куди тоді йти? — суворо кинув дячок: йому раптово прокинулась ненависть.

Кажан, мабуть, уже не чекав бачити таким свого приятеля й змішався. Змішався він, правда, не надовго, бо Нечипір знову відчув себе безсилим.

— Робили всі, а розквитатись одному, мабуть, прийдеться,— казав Кажан далі.

Дячок подивився на нього: стоїть блідий і щелепи розвернуло, тільки нібито понижчав.

— Інші, може, вже й розплатились,— кинув він.— Та й мене не забувай, бо не один ти тут.

Зрозуміло Нечипорові, чого це Кажанові самому розквитатись прийдеться. Натякає, певно, на його: мовляв, стане осторонь, а його, Кажана, розстріляють. Але це дурниця: хитрує, бельбас, не знає, як вигородити себе.

В цей час нібито хтось когось покликав. Нашорошились — нема. Але в другий раз уже Кажан попередив.

— Хло-о-пці! — нарешті долетіло з очерету.

Кажан заметушився й ледве не впав з корча. А коли голос покликав іще ближче, дячок спитав пошепки:

— Хто там такий?

— Це я, Ванько Петренячий,— долетіло з гущавини і забулькотіло по воді.

— Чого тобі треба? — знову запитав дячок.

— Та їсти приніс.

Почуття голоду зразу дало знати про себе. Хай буде, що буде,— аби наїстися. Кажан уперед дивиться,— очі як у вовка: голодний. Так в отряді не приходилось голодувати.

— Це Килина сліпа прислала,— казав хлопчик, оддаючи клуночка.— Молоко тут та хліб. Просила, щоб корову не одібрали.

Нечипір усміхнувся: де там уже одбирати!

Їли із смаком, опережаючи один одного. Коли в горнятку нічого не залишилось, почували, що тільки роздратували себе. Кажан утер губи рукавом і сказав:

— Мало.

— А вона казала, що й завтра пришле...

Почали розпитувати, як на селі, чи великий загін стоїть.

Розказував Ванько багато, а того, що треба,— не знає: мовляв, де там йому до справи, коли дядьки там такі гарні поприїжджали.

— А не бачив, скільки їх? — спитав Кажан.

— У нас двоє стоїть... Книжку мені подарували... а далі ще кільканадцять.

— А довго вони тут будуть, не чув?

— Мабуть, недовго. Казали, тільки позавтра виставу зроблять. А там, мабуть, і поїдуть... А може, й ні!

Кажан нахмурився, повернув обличчя вбік і — мало не скрикнув. Крізь очерет дивилась на нього пара очей.

— Дядю, чого ви так зблідли? — спитав хлопчисько.

Побачив Нечипір обличчя Кажанове й зрозумів: «Пропали!»

Ванькові теж, мабуть, страшно стало, бо хотів кинутись назад, а ноги не несуть, нібито прив'язані.

— Діду Кудря, де ви є? — проскиглив він жалібно.

Дивиться — у Кажана знову обличчя почервоніло.

— Так ти не сам прийшов? — зітхнув з полегшенням Кажан.

— От ще дурне! Чого ж ти не сказав! — кинув дячок і подивився в гущавину: — Чого ви прийшли, діду?

— Як це, господи, чого? Вам же, бідненьким, мабуть, тут нелегко стояти.

— Ну?

— Навшпиньках, кажу. Це хоч би кому. Біда з вами, хлопці! Жалько мені вас, та й годі!

Скаржився далі Кудря, що занапрасно його вчора Кажан вилаяв. Довго говорив дід, а Нечипір думав: «Прокляті люди, навіть умерти спокійно не дають».

Дід Кудря зовсім розійшовся, навіть доліз до корчів і розказував:

— Дивлюсь — хлоп'я біжить до очерету. Я за ним. Міркую — безпремінно до них. А як догнав — призналось. Спасибі, небрехлива дитина. Ну, оце й побачив вас.

Ще раз пожалів, що на корчах стояти приходиться, і нарешті догадався, що вже час йому й додому поспішати. За кілька хвилин дід і хлопчисько зникли в гущавині.

День хилився до вечора. Синя хмара хоч і повагом плазувала, але вже майже половину неба охопила. Сонце остільки до обрію схилилось, що його вже не видно було за очеретом. Лише золоте проміння проточувалось і лягло на синю воду, що відбивала на собі охмарені рожеві плями. Рипів деркач. На селі іржали коні.

...«Кінні»,— подумав дячок. І хотілось, щоб були піші. Злість брала на діда й на хлопця. Наче з неба скотились. Невже не можна було роздивитись усе як слід?

Згадав Микиту Гордійовича. «Яхида! Хоч би їсти приніс». Але зате трішки заспокоївся за Ониська: мабуть, не викаже. А Кажан ще темніш, ще похмурніш робився. І тоді знову стискало серце.

Не хотілось говорити. Навіть слова виходили з легенів якісь чудні, кострубаті, ніби на шмаття розірвані.

В очереті сумніло. Знову прошумували шпаки й зашарудів очерет.

Думав про життя. Згадав Килину: «Дурна!»

V

Накрапав дощ і поволі перейшов у мжичку. Синя хмара загубила свій колір і сірим шматтям звисала над землею. Ніде не було просвіту. Із сходу дмухав свіженький вітрець і хвилював ріку. Булькотіло в гущавині.

Йшла дванадцята година ночі.

Кажан і Нечипір удягнені були легко, і швидко їх сорочки так ізмокли, що прийшлось знімати й викручувати. Пізніш дощ перестав, але не розпогоджувалось, і знову мусили чекати, коли за комір поллються струмки холодної води.

Уже виходили на берег, сиділи навіть там. Дивились на село, слухали, як десь під повіткою хтось награвав на балабайку — мабуть, із отряду. Дивились на вогники, що фуркали по вулиці й раптово зникали — запалювали цигарки, мабуть. Прийшла думка перебратись на той берег, хоч і не бачили в цім нічого певного, бо на березі зараз за великою могилою починались Золоті Півні, де йшов учора бій і де, безумовно, розставлено варту. Але коли підійшли до того місця, куди завжди витягував свій човен рибалка,— човна не було: мабуть, поїхав рибалити. Далі йти не наважились. Знову сиділи на старім місці. Потім Кажанові вздрілося, що хтось скрадається по цій вулиці, що на луки веде, і потихесеньку полізли до корчів, в очерет.

З годину стоять мовчки.

Нечипір підложив на корч трави й сів, спустивши ноги у воду. Навіть тепліш було, бо після дощу ріка приймала в себе з радістю й м'яко та тепло обгортала покалічені колючками ноги. Кажан стояв, як пугач, настовбурчившись. Його постать нібито закам'яніла, навіть рухів непримітно було.

Дячок слухав звуки балабайки, що ледве долітали сюди, і йому було сумно. І сіре небо, і жалібна пісня, яку вигравали там,— усе сприяло такому настроєві. І тому, мабуть, що ногам було тепло, хотілось думати про минуле.

Згадав духовну семінарію. Коли закрили її (держава коштів не видавала), він приїхав до свого батька — диякона поганенького приходу — і тут вирішив помститись.

Він певний був, що йде боротись за щось світле й справедливе. До ватаги він завжди ставився з презирством, але ж ватага — тільки засіб. Правда, «світле й справедливе» з часом стушувались.

Але ж...

Тут йому раптом прийшло на думку: що ж таке це «але ж»? За віщо ж він боровся так уперто? І коли боротьба загубила свій сенс, то чого бракувало йому? Тоді промайнуло йому в голові якесь просте слово і соромливо сховалось. Воно справило на нього таке враження, нібито він його почув уперше, нібито скотилось воно з цих сірих хмар і упало в воду — тому так тепло стало йому.

А вода дійсно робилась усе тепліша і тепліша. І, коли по спині проходив дріж від подиху легенького вітру, хотілось зовсім залізти в воду.

Кумкали жаби, і знову рипів деркач.

Просте слово прозвучало несподівано так: «любов». Але кого любити? Бідних? Смішно. Але «любов» виходить все-таки природно, а «смішно» — пусто. Правда, раніш любов уявляв дячок в образі християнки, яка буде носити йому яйця в клуночку, коли він одержить парафію, але ця любов зараз була ще безглуздіша й недоречна.

Дячок сидів до Кажана спиною, і коли той заворушився, спитав, зітхнувши:

— Що там таке, друже?

Кажан мовчав.

А хмари пливли кудись у далечінь, і здавалось іноді, що й очерет пнеться вгору і от-от досягне сірого шмаття. І ще десь булькотіло: водяна твар жила своїм нічним життям.

Знову долетіли звуки балабайки. Хтось грав невміло, але з натхненням.

Кажан кашлянув і ніби пробурмотів щось.

— Що ти говориш? — сказав Нечипір і повернувся до приятеля.

Кажан заговорив чітко, з розпачем у голосі.

— Хліб із поля звезли, жити будуть... Мабуть, байдуже, що і як.

— Жалієш, що пішов з нами? — спитав дячок.

— Якби не втік тоді,— казав далі Кажан, не відповідаючи,— то, може, призвів би до діла хазяйство... Год мій одпустили... Да.

Дячок почув у голосі Кажана тоску і скаргу на те, що втік він, мовляв, зовсім даремно.

— От, скажімо, луки... Хіба їх так содержуть? Як зійшла вода — треба граблі в руки та зібрати все, що зверху. А в нас цього нема. Дідів слухають: що Бог дасть... Він дасть...

Кажан зітхнув, а Нечипір почував, що перед ним росте якась велика, досі не відома йому сила. Це вже був не той бельбас, якого хотілось ногою в голову штурхнути, це було щось таке, що перед ним він був занадто маленький.

— Да! Взяти хоч би й попіл. У нас ним двори закапостили.

А германець не дурак, на ці самі луки розвій той попіл — от тобі й трава... Травище!

Останнє слово сказав Кажан так, ніби йому трудно було вимовляти його.

Щоб не мовчати, щоб легше було, дячок спитав:

— Це ти в Германії, в пліну?

І коли приятель не відповів, йому знову стукнуло в голову: — «Любов». І вже важко було від цього слова, як у дитинстві бачити уві сні чиїсь допитливі очі.

А Кажан, що все більш загублював свої людські форми, гудів:

— Отож і пісок... Да! В пісок, як у нас, треба садовити картошку з гноєм. Тоді й буде більш од кулака. Германець не дурак!

Потім змовк і довго переступав з однієї ноги на другу. Почувалось, що головного він ще не сказав. То був лише вступ до чогось жорстокого, що повинно трапитись на воді, розбуркати цей байдужий очерет і розрядити напружену атмосферу.

Дячок хвилювався. Робилось зимно і трясло: зуб на зуб не попадав.

І от спершу тихенько, потім голосніш завило на корчах: «Ву-у-у». «Це Кажан»,— метнулося дячкові в голові і знову стукнуло в голову: «любов».

— Куди ви мене призвели? — раптом сказав Кажан.

— Призвели? — розгублено спитав Нечипір.

— Да, призвели... Микита їсти не принесе... Атож!

Він говорив на ввесь голос, і від голосу йшла луна до річці. В Грушівці кричали завзято півні.

— Якби знати про амнестію. Як воно... ну?..

— Мабуть, помилують,— кинув дячок і чомусь сам перелякався свого голосу.

— Помилують? Не знаю... мабуть, не всіх.

Кажан, як велетень, стояв перед дячком, навіть цей голос розпачу був не його, а когось другого, що сховався за ним в очереті.

Кажан мало не плакав і довго говорив про те, що він нічого нікому не зробив, що його одурили, що він невинний. Але була якась безвихідна упертість у цих словах, і Нечипір зрозумів: свідків Кажанові не треба. Що було — того нема. Кажан невинний. І знову боліла голова, а в висках знову стукало.

Десь далеко падала вода, і здавалось іноді, що це торохтить по бруку віз. Вже не перекликались і півні. Затихли перед світанком. Тільки хмари, як і раніш, сунули кудись та шарудів від легкого подиху очерет.

Раптом розтявся постріл. Загавкали собаки, і заіржав десь кінь.

Замовкла вже й балабайка.

І чує тут дячок напружений голос:

— Нечипоре!

— Що таке? Я тебе слухаю.

— Нечипоре, ти не скажеш? Ти нічого не скажеш? — говорить Кажан.

— Про що? Кому?

Знав, про що питає, хотів сказати й не міг: «Свідків не може бути».

А Кажан ліз уже в воду. Близько. Навіть чути, як важко дихає. Серце закалатало. Хотів дячок кинутись убік і не міг, ніби скований був. Вже не видно було — ні неба, ні очерету, не чув нічого. Ніби величезна гамула нависала над ним, і темніло в очах.

От простягло руку...

. . . .

...Ой! — розрізав повітря задушений крик, і раптом стихло.

Промайнуло в голові: «любов»...

...А пальці здавлювали горло все міцніш і міцніш. Спершу налилось кров'ю лице, а потім стало пусто, тільки десь у кутку билась думка... Потім і її не стало.

...Шарудів очерет.

ЗЛОЧИН

Після вечері Кметь вийшов на ганок. На заході, за курганами хмар, конали смуги весняного сонця. Був останній тиждень перед Великоднем. У квітневім повітрі стояв гострий холодок і чітка прозорість. За повіткою дзюрчали потоки й виносили свою пісню в голубу невідому даль.

На Кметевих колінах лежала газета. Так було багато років: приходив з роботи, вечеряв і брав газету. Але зараз її не читав: замислився.

Далеко вдарили в дзвін. Розірвані хмари низько стояли над заводським кварталом і, коли поволі брели повз димарі, майже зачеплювали гратики. Там, на сході, над заводом було брудно й сіро. Кметь дивився на хмари, і здавалось йому, що так і з життям: клубочиться, тягнеться, а куди — невідомо.

Згадував Кметь, як він жив до цього часу. Він же таки був робітничий ватажок. Всі його поважали, і кожний знав, хто такий Мусій Кметь. Навіть у партійній запільній газеті писав, і, безперечно, до його голосу прислухались. Але от прийшла буря й замела і повагу, і газету, і рішуче все. Більше від того: сина збила з дороги.

Останній удар був несподіваний, раптовий, незрозумілий. Верталиcь колись у посьолок після мітингу. Митька йшов попереду. Кметь подивився на цибату синову постать і спитав:

— Ну як, подобається?

Кметь натякав на промовця. Він певний був, що Митька похитає головою і скаже:

— Я, тату, не знаю!

Але на цей раз син подивився на батька з-під лоба своїми гострими виразними очима й кинув образливо:

— Подобається!

Здається, саме тоді Кметь і рішив піти на це темне діло. Саме тоді, здається, така думка майнула в голові, прорізала мозок і сховалась. І зараз, сидячи на ганку з газетою в руках, Кметь думав про те ж. Він усміхнувся, і обличчя йому нервово перекосилось. Потім подивився на Соньку. Жінка стояла біля повітки й лагодила курям сідало.

Раптом знову бевкнуло. Кметь здригнув.

Праворуч, на заході, як віск, танули червоні плями. Сонце зайшло. Темніло. У сусідськім дворі завив собака, і від того виття Кметеві заскеміло в грудях. Він підвівся, постояв ще декілька хвилин на ганку й пішов у хату.

В кімнаті було темно: жінка, виходячи, не засвітила лампи. Кметь сів на ліжко й мовчки дивився в сіру порожнечу.

«Ну й добре: зробив же це хтось із вокзалом? Хтось таємний і близький, хтось мало не рідний йому».

Згадав Кметь, що йде останній тиждень перед Великоднем.

Гарно. Це дуже гарно. Він не говів і буде вимагати, щоб його одпустили одговітись. А за цей час він підійде з боку левади до нафтового резервуару і...

Кметь уявив із зловтіхою синову постать, пригадав його впевнені рухи, і йому стало легше. Він підійшов до вікна й подивився на вулицю. В синіх просторах виступали зорі, повз вікно проходили сірі постаті.

Ще вдарили у дзвін.

«Роздзвонились!» І раптом подумав, що він десять — дванадцять років не був у церкві. І це його неприємно вразило, бо ж про це, безперечно, всі знають, і в першу чергу знає Сонька.

Він із злістю подумав про жінку: «Чого вона не йде в хату? Чого возиться так довго?» — І голосно вилаявся. Потім одчинив двері й погукав:

— Доки будеш там? Чуєш?

— Та йду вже!

За дві хвилини Сонька увійшла в хату й спитала:

— А світло чого не горить?

— А я почім знаю, де в тебе гас стоїть,— буркнув Кметь і знову пішов до ліжка.

Сонька засвітила каганець і сіла латати кофту. Потім вона подивилась на чоловіка й спитала, скидаючи очі:

— Чого ж ти не лягаєш?

Кметь одвернувся до стіни й мовчав.

— Кажу, чого не лягаєш?

Кметь і очей не підвів. А Соньці байдуже — шиє.

І здається Кметеві, що вона й шиє якось образливо, не так, як люди. І вигляд у неї надто вже світлий, бадьорий і життєрадісний. Почував Кметь, що підступає йому щось до горла, і хочеться йому підійти до Соньки і вдарити її.

Під полом зацокотів цвіркун. В кімнаті стало ще тихше. Лише розмірене жінчине дихання тривожило сірий, півтемний спокій. Зрідка за вікном шумів тротуар.

...Отже, він обов'язково її вдарить. Це буде так несподівано, це так приголомшить Соньку! І справді, за дев'ятнадцять років він навіть не замірявся на неї.

Кметь подивився на жінку і глухо промовив:

— Що ти робиш?

— А твоє яке діло? — спокійно сказала Сонька.

— Таке діло, що люди до свят готовляться, а ти з єрундою возжаєшся.

— Що з тобою? — здивувалась та.— Чого тобі треба?

— А того треба, що в людей свято пройде святом, а в нас і на перший день черствим хлібом давитись прийдеться.

Жінка нічого не розуміє.

— Відкіля це ти взяв? Я ж одержала святкову пайку.

— Одержала! — кинув іронічно Кметь.— Цим нагодуєш!

Сонька рішуче не може зрозуміти, чого від неї хоче чоловік. Рухи їй нетерплячі, очі заблищали. Вона положила кофту, підійшла до столу і спокійно спитала:

— Ну, а де ж більше узяти?

Кметь мовчав.

— Ну, кажи ж, де? Я піду дістану!

— Люди дістають, значить, можна! — кинув Кметь.

Сонька сплеснула руками:

— То ж люди, а то ми. Люди знаєш, як дістають? День робить, а десять спекулянчить. Може, і мене поженеш туди? Як по-твоєму: і я буду шльондати по вагонах?

Кметь цілком погоджується з жінкою. Та почуває він, що підійшов якраз той момент, коли можна підвестись і, зціпивши зуби, замахнутись на Соньку.

— А чим же ти краща від людей? — задирикувато кинув Кметь.

— Що ти, розуму тронувся? — скрикнула Сонька.— Хто тобі дав право мене в курви приписувати? Прошу: «чим краща»? А тим краща, що не поїду я таскатися по станціях.

Кметь став біля столу. Його гострі очі дивились униз, брови йому піднялись стрілками до чуба, а по смуглявих щетинистих щоках проходили нервові зайчики.

— А як заставлю? Що скажеш? — і він зціпив зуби.

Сонька здвигнула плечима:

— Не задавайся! Все одно діла не буде.

— Чого ж це? Може, в «совіт» подаси жалобу? — сказав Кметь і усміхнувся.

— На чорта мені твій «совіт» здався! Не буду спекулянчити — от і все.

Кметь одійшов до дверей і, вийнявши з кишені кисет, почав крутити цигарку. Та знову згадка про те, що Сонька може так чи інакше пошкодити його справі,— знову ця згадка викликала лють, і тоді він кинув задирикувато:

— З кофтами возжається! Нема того, щоб діло робити.

Але Сонька вже мовчала. Вона раптом зрозуміла, що з чоловіком діється щось неладне.

Кметь скрутив цигарку. Він не запалив її і тільки тримав у тремтячих руках. Так пройшло декілька хвилин. Раптом він рішуче пішов до жінки й крикнув:

— Вставай!

Сонька від несподіванки мало не підскочила.

— Що таке? — і поставила на нього свої широкі здивовані очі.

— Вставай, кажу!

— Та встала ж! — розгублено бурмотіла жінка, нічого не розуміючи. Кофта впала додолу, а червоне обличчя враз їй зблідло.

Кметь, як шуліка, дивився на Соньку своїм гострим поглядом і думав: «зараз ударю». Але рука не підводилась, ніби її паралізувало.

В цей момент хтось завозився в сінях. Жінка почула це, і одразу ж їй одійшло.

— Що ти, збожеволів? — сказала вона й нахилилась по кофту.

Але Кметь вмить розмахнувся з усієї сили й спустив кулака на нахилену Соньчину голову. Удар не досяг цілі, і кулак зачепив тільки хустку. Кметь не вдержав рівноваги і ледве-ледве не впав на підлогу.

...А в кімнаті вже стояв цибатий хлопець і здивовано дивився на Кметя. Очі йому теж блищали, і на матовім молодім обличчі появились червоні плями. Він держав в одній руці долото, а в другій — кошик із недоїденим шматком хліба.

— Митю, подивись на батька! — підійшла до нього жінка, затуляючи однією рукою голову. Потім раптом кинулась на ліжко й заплакала.

— За що!.. Що я йому зробила?.. За що?

Митька зиркнув на батька. Той сидів на лаві, знизивши вії, і знову крутив цигарку. Руки його й тепер дрижали.

Сонька змовкла, і в кімнаті стало так тихо, ніби в забутім нежилім помешканні. Тільки цвіркун вистукував свою одноманітну пісню.

Митька підійшов до скрині й положив на неї кошик і долото. Потім зняв засмажену сорочку, кинув її на піч і вдяг чисту. Все це він робив просто, невимушено.

Тоді підвелась Сонька і, дивлячись кудись поверх голів, запитала сухо:

— Будеш вечеряти?

— Давайте! — сказав Митька.

Сонька подивилась на сина червоними, сухими очима й сказала:

— Чого ж ти так запізнився?

— А хіба вам тато нічого не говорили?

Кметь здригнув. В Митьчинім голосі йому почулось щось насмішкувате.

— Що там таке? — просто, ніби нічого й не трапилось, звернулась жінка до Кметя.

Кметеві не хотілось відповідати, але той тон, з яким звернулась до нього жінка, підкуплював, і він не міг мовчати.

— Та то ж прохали на зверхурочні зоставатись,— сказав суворо Кметь і тут же подумав: що йому? От він ударив Соньку — і ніхто не посміє йому на це сказати щось. Не хоче на зверхурочні — теж нікому нема діла.

— А чого ж батько не остався? — звернулась мати до сина.

— То хай тато й скаже!

Митька кинув це недбало, наче його зовсім не цікавило, чому його роботящий батько не хоче на зверхурочні зоставатися. Але Кметь добре розумів, що син бавиться з ним, глузує з нього. О, він добре знає, чого хоче Митька: Митьці хочеться, щоб його батько день і ніч працював на користь ненавидних йому, що покалічили його життя. То байдуже, що Митька ніколи з ним не говорив про це. Кметь і без нього знає, чим дихає його син.

І знову наростала лють.

— А в тебе що — язика нема? — кинув грубо Кметь.

Митька положив ложку на стіл і сказав:

— У мене, тату, єсть язик. Та ви ж самі вчили мене, щоб я даром не ляскав ним. Я ж почім знаю, чого ви не зостались на зверхурочні. Як узнаю, то тоді й скажу.

Сонька сіла на стілець і питливо подивилась на Кметя.

— Не ляскав! — кинув зневажливо Кметь. І тут же подумав: «Він скаже!»

Що він скаже? І раптом здригнув. Може, син знає, що його батько надумав? Так ні, цього не може бути. Відкіля він знає?..

На вулиці бахнув постріл.

— Що це кожну ніч стріляють,— сказала Сонька.— І коли вже цих бандитів не буде?

Кметь подивився на жінку. «Бандитів! Вона теж щось розуміє! Сволоч!» — потім він підвівся і побрів із хати.

II

На другий день Кметь не пішов на роботу: «Він буде говіти». Почуття незадоволення й тривоги не залишали його ні на одну мить. Воно й зрозуміло: думка про злочин гнітила його, а все складалось так, що він мусив одтягувати цю справу. Головне ж, у нього було дуже замало пороху, а він хотів зробити щось грандіозне. Кметь уявляв собі цілий потоп огню. Це, безперечно, буде щось надзвичайне.

Того ж дня Кметь помітив, що Митька, ідучи на завод, чогось посміхнувся, і Кметеві здалось — зловтішно. Невже син догадавсь, чому батькові так забажалось говіти?

З Сонькою після сварки він почував себе краще: жінка тепер не посміє розпитувати його. Правда, було якось не по собі, бо Сонька не тільки нікому не скаржилась на нього, але й поводилась так, ніби між ними нічого й не було. І не розумів Кметь цього, бо навіть Кирпанева жінка і та вже вміла постояти за себе.

Цілий день Кметь ходив по базару й розпитував у людей, де йому можна дістати пороху. Кожному він додавав:

— У нас на річці дикі качки сидять, хочу набити на празник.

Всі йому, звичайно, вірили, і ніхто не звертав особливої уваги на цю людину з хворобливим блиском в очах. Тільки якийсь солдат зауважив:

— Тепер, товаришу, дичі бити не можна. Стріляти будете після Петра.

Кметь запам'ятав це й розпитував ще обережніш.

До обіду базар так розрісся, що загатив трохи не всю вулицю. Як комашня, метушились люди на великому плацу.

«От тобі й нема свободної торгівлі»,— із зловтіхою подумав Кметь. В кожнім крамарі він тепер бачив свого спільника.

Півфунта пороху він усе-таки дістав. Решту рішив дістати завтра. А ввечері, коли задзвонили до сповіді, Кметь пішов до церкви.

Біля дверей він перехрестився і побрів у темний куток. Як і кожна випадкова людина, він почував себе серед ікон якось ніяково.

Збоку хтось погасив свічку, і від неї розлився по церкві сморід. Кметь дивився на бабу, що стояла поперед нього. Вона ретельно молилася і часто била поклони. Потім, коли вийшов священик, Кметь подивився на нього й подумав: «і цей піп буде сповідати мене?» І не вірилось, що саме цей, бо ніяк не в'язалась гладка велетенська попова постать із таїнством сповіді. Кметь замислився.

— І ви говєть прищлі? — нарешті почув він біля себе хрипдий голос.

Священик стояв біля Кметя й солоденько всміхавсь. Очі йому замаслились і дрижало гидке підборіддя.

— Да, батюшка,— ніби прокидаючись, сказав Кметь.

— Тогда пожалуста! — закивав головою священик, наче дуже був задоволений відповіддю парафіянина.

Підложивши голову під чорне покривало, Кметь раптом згадав про злочин. Він здригнув, і йому забилось серце. Він навіть подумав, що може щось крикнути і зробити якусь нісенітницю. Голова його ходила ходором.

Додому він прийшов мало не розбитий. Сонька і сьогодні латала кофту. Але Кметь не тільки не чіпав її, а навіть і не заговорив до неї. На нього несподівано найшла байдужість, і почував він себе безсилим.

Заснув він скоро і прокинувся, коли вже сонце стояло у вікні, а по стіні бігали сріблясті зайчики.

«Ну, будемо кінчати»,— подумав Кметь і пішов під повітку, де лежав захований порох.

Надворі було весело й дзвінко. По блакитному полю сунулись сиві, розірвані хмари. Якась пташка сіла на стріху й вистукувала: «цвірінь-цвірінь».

Кметь пішов у куток, де лежала солома, розрив її і дістав відтіля пакунок. «Мало, треба більше»,— рішив він і знову ретельно уложив пакунок на попереднє місце.

У двох церквах дзвонили — одноманітно й невесело.

Після причастя Кметь ще пішов на базар, але пороху вже дістати не міг (цікаво, коли священик давав йому з ложки вина, його раптом занудило. І потім усе стояв перед ним гладкий попів палець і темно-червоний шматок проскури).

Цілий день Кметь обмірковував, як йому попасти на завод, щоб положити зарання пакунок із порохом у тім місці, де намітив (для чого це, саме зарання, зробити — він не знав). Проходити через ворота він не рішався, бо можна було зустріти когось із знайомих. Цього ж Кметь не хотів.

Коли зайшло сонце, Кметь мовчки вийшов із хати і, як тать, озираючись, пішов до повітки. Дістав там пакунок і побрів на вулицю. Він мав дійти до того місця, де кінчається заводський паркан, перейти на той бік дороги і там перелізти.

Це можна було зробити непомітно, бо з того краю починались луки,й майже ніхто не ходив туди.

Коли Кметь ішов біля заводських воріт, відтіля виходили робітники з кошиками: був шабаш. «Ну, це краще»,— подумав він і звернув за ріг.

Від луків дмухало вогкістю, а в далечині на обрії простягались сизі димки. Сонце стояло ще височенько, але Кметь цього не боявся. Коли б хто й побачив його — кому яке діло. Він же робітник цього заводу і коли перелазить через паркан, то, значить, має на це рацію.

Переліз він невдало. Перш за все важко було дістати верху, а коли скочив на паркан, почув, що болить рука: він розідрав її, і кров залляла всі пальці. Сплигнувши на той бік паркану, він почув ломоту і в нозі.

Кметь попрямував до порожнього цеху (після війни там ще не було праці). В порожньому цеху він бачив резервуар із нафтою.

Дивно, скільки раз проходив біля цього місця й ніколи не відчував того, що зараз. Він завше пізнавав себе тут своєю людиною. А тепер...

Кметь ішов повз велетенські димарі. Збоку стояли гігантські іржаві домни й вигинали свої величезні постаті в небо. З поверху по драбинці, що вела нібито в льох, спустився вниз.

Навкруги було мовчазно. І в цій мовчазності він відчував невимовну тоску.

«Що за причина?» — подумав Кметь і рішив: це того, що він переліз через паркан.

Кметь увійшов у пустельний цех. Бантини полосували весь дах, і крізь незалатані порожнечі витикались шматтях голубих просторів. Стояла залізна тиша. Опецьки сиротливо тулились до мертвих вальців. Печі порозкривали свої пожадливі роти й похмуро дивились у тьму.

Але всюди відчувалась велика сила пориву, що причаївся в цій залізній мовчанці. Здавалось, що не встигне засвистіти ремінь, як тут знову забушує вогняне море й вийдуть із берегів залізні океани, як побідний потоп.

Як тать, скрадавсь Кметь до резервуара.

Раптом десь близько почувся кашель. Кметь здригнув і притьма кинувся за піч... Але вже було пізно — перед ним стояв Кирпань.

— Це ж ти чого тут, куме, шаландаєшся? — спитав той.

— Як чого? Додому йду! — удаючи з себе спокійного, відповів Кметь.

— Хіба ж сюди додому,— сказав Кирпань.— Та ти ж нібито й говієш сьогодні?

Кметь розгубивсь. Він подивився на Кирпаня й ясно побачив на нім хитреньку усмішку.

— Знаю, яке це «додому»,— казав далі той.— Хіба ж таки я не кум тобі? Га? Чого ти ховаєшся?

— Як ховаюся? — спитав Кметь і зблід.

— Слухай, куме! Невже ти думаєш, що я промовлюсь де? Своя ж людина, не чужа.

Далі терпіти не можна було. Кметь інстинктивно схопився рукою за пазуху, де лежав порох, і гарячими очима дивився на Кирпаня. Ще один-два моменти, і він кинувся б на нього.

Але Кирпань його попередив.

— Я ж знаю, за чим ти прийшов, братіку,— сказав він.— Я й сам шукаю чогось підходящого. Що ж зробиш: не вкрадеш — не проживеш.

У Кметя зразу відлягло від серця: он про що він каже!

— Не можна, братіку, ніяк не можна прожити,— казав далі Кирпань.— Те, друге продаси — от і жив чоловік. Без свободної торгівлі ніяк не можна.

Кметь добре знав, що Кирпань на самогон переводить державне залізо, і в іншій обстановці, напевне, полаявся б із ним, але зараз було не до цього, і більше того: він навіть зрадів, що Кирпань має таку вдачу.

— Да,— сказав він із полегкістю.— Я теж хочу дещо підхопити, може, на базарі продам.

— Що ж робити,— виправдувався Кирпань,— все одно наше, народне.

Кметь мовчав. Він уже думав, як би скоріш розійтись із «кумом», інакше йому сьогодні нічого не пощастить зробити.

Знаючи Кирпаневу звичку — не відходити від людини, не попрохавши в неї на цигарку — Кметь вийняв зарання кисет і подав його.

— Кури!

— За це спасибі. Оченно благодарствую. Люблю покурити,— і весь Кирпань лакейськи зігнувсь. Тоді в цех залетіла птиця, покружляла з півхвилини і зникла. Десь цокотіли молотки: почала роботу нічна зміна.

— Оченно благодарствую,— знову сказав Кирпань,— подаючи кисет.

— Кури на здоров'я!

— Ну, а тепер, мабуть, розійдемось: так краще буде.

— Добре, іди,— сказав Кметь, що давно вже чекав цього.— Я ще тут подивлюсь.

Кирпань ступив два кроки вперед і раптом повернувся:

— Да, я забув спитати тебе, братіку: ти, бува, не посварився із жінкою?

Кметь здивовано подивився на Кирпаня:

— Відкіля це ти взяв?

— Ха, ха,— солоденько всміхнувся той.— Це мені вже звісно. Бачив, як учора в ячейку йшла. Думаю, що це з нею — чи не сказилася? А потім догадався: напевне, з чоловіком посварилась.

І ця новина за інших обставин вразила б Кметя, але зараз він тільки сказав:

— Юринда!

— Та про мене...хі-хі...— захіхікав Кирпань і пішов убік.

Кметь доти стояв і дивився услід йому, аж поки Кирпанева постать зовсім зникла за вальківницею й заглохли його кроки в лабіринтах цеху.

Сутеніло. Останній промінь кволо маячив на бантині й конав. Кметь обережно вийняв із пазухи пакунок із порохом і, тихо ступаючи, пішов до резервуару з нафтою.

Недалеко була сторожова будка, і Кметь мусив так підійти, щоб ніхто його не помітив із вікна. В останній хвилині йому прийшла думка: навіщо зараз класти? Чому не зразу? Але рішив, що так буде краще: йому, мовляв, не страшно буде підходити сюди в другий раз.

Кметь вийшов із цеху. Кучеряве світло весняного вечора кинулось йому в очі. Поперед нього лежали рейки, Кметь поспішив зайти за них. Десь збоку знову вистукували молотки, і стук цей біля цього порожнього цеху був якийсь сумний і сиротливий.

На дальній дзвіниці бевкнуло. Кметь рішуче рушив вперед. Біля резервуара, звичайно, нікого не було. Те ж і біля сторожки. Сторож, мабуть, дрімав у помешканні. Поспішно оглядаючи резервуар, Кметь нарешті побачив місце, де можна було, як йому здалося, сховати порох. Озираючись, він кинувсь туди й підложив пакунок під лист іржавого заліза. Потім ще раз подивився навкруги себе, і, коли упевнився, що ніхто його не бачив, крадькома пішов до цеху.

«Може, у ворота тепер вийти?» — подумав він.

«Ні, краще не показуватись на очі» — і попрямував до паркану.

Коли він проходив біля купи зваленого заліза, йому раптом здалося, що хтось збоку зашарудів. Він підвів голову й зупинився: ніде нікого не було й стояла тиша. Але коли він пішов далі, знову той же шум. Кметь відчув, як по його спині покотився дріж і волосся зашаруділо на голові. Він поривався вже піти до резервуара, щоб забрати пакунок. Мовчазне залізо, що похмуро дивилось на нього з усіх кутків, сьогодні лякало його. Та знову нікого ніде не було й стояла тиша. Кметь заспокоївся.

Нарешті він вийшов із цеху. Було тепло. З луків дмухав жвавий вітрець, а на заході линяли останні смуги рожевого

проміння. На цей раз Кметь переліз через паркан більш удало. Він пішов туди, де маячив лісок. Ішов по драговині і в'язнув. Але що далі відходив од заводу, то краще почував себе. Завод гнітив його. Здавалось навіть, що тепер, після того, як він побував у заводі «не через ворота», він у ворота більш ніколи не зайде.

Ходив він дуже довго і, хоч головного ще не зробив, почував себе добре. Про злочин він сьогодні нічого не думав.

Коли Кметь вертався додому, вже було зовсім темно. На горі, де стояла церква, блищали вогники: сині, червоні, фіолетові. Вогники метушились, ховались один за одного і знову вискакували у простір. Кметь згадав, що сьогодні четвер, «страсті», і згадав ту весну, коли він перший раз виходив із села. Це теж було перед Великоднем. Згадав, як він стояв перед заводською брамою і як у нім боролися два почуття: бажання повернутись у тихі селянські оселі і друге — навіки покинути їх.

Кметь ішов угору, а за ним, назустріч горовим огням, бігли спогади. Було тепло, йшла весна.

III

Мало не всю ніч Кметь не спав і перевертався з одного боку на другий. Його знову почала мучити думка: як він зробить те, що надумав? Порох він уже положив і треба, значить, кінчати. Але чи встигне він зробити це до Великодня, щоб хоч на свята найти собі спокій?

Ранком, повний враженнями дня, Кметь заснув. Але і ранковий сон був недовгий. Він прокинувся, ледве засіріло, коли Сонька й Митька ще спали. Підвівся з ліжка й вийшов на ганок. Погасли зорі. На схід лягли пасма сірого світла. Десь кричали півні — задиркувато, бадьоро. Кметя пройняв дріж, і він пішов у хату. «Сьогодні, як стемніє, піду й запалю»,— думав він.

Митька вже одягся, але Сонька ще кежала.

— Що ж це ти так...— звернувся Кметь до Митьки, побачивши, що той бере робітничу сорочку.

— Як це так? — підвів син брови.

— Я питаю: і сьогодні підеш на роботу?

— Звісно, піду! Чого ж мені не йти?

Підвела голову від подушки й Сонька.

— Візьми там, Митю, у скрині паски шматок, а то хліба нема.

— Добре, мамо,— сказав Митька.

«Яка дружба»,— подумав Кметь, і тут же пригадав Кирпаневі слова. «Невже й вона пішла по синовій доріжці?» І йому до болю захотілось зробити їм обом якусь неприємність.

Кметь подивився на дружину. Одно її око, що вийшло з-під ковдри, стрілось із його очима. Якось допитливо дивилось це око, так допитливо, що в нім знову прокидалась лють. Кметь перевів погляд на сина, але й тут його очі стрілись з уважним поглядом. Ледве стримуючи себе, Кметь нахабно зміряв сина з голови до ніг. Це був уже не той гарний Митька, який колись так уважно слухав його. Це була конче доросла людина. Це був його ворог. Він добре помітив, як ніздрі породистого Митьчиного носа широко роздимались, а на високому лобі, над переніссям, (помітив) лежала грізна й уперта складка. І Кметеві знову до болю захотілось, щоб скоріш прийшов той бажаний момент, коли він піднесе сірники до пороху.

— А ви хіба не підете, тату? — спитав Митька, і голос його був тихий, лагідний, навіть наївно-дитячий.

— Чого ж я піду? Хіба забув, що говію?

— Ви ж одговілись уже?

— Ну, все одно! Одпуск я маю до кінця тижня.

Митька перев'язав мотузком сорочку і ніби про себе сказав:

— А воно б слід було. Роботи багато!

— І на самім ділі. Пішов би ти на роботу, Мусію! — сказала Сонька.

— Не піду! — кинув Кметь і підвівся.

Син теж підвівся і насмішкувато подивився на батька. Саме — насмішкувато. Кметь це добре зрозумів.

Потім Митька вийшов, і його довго не було: мабуть, пішов на завод. Кметь залишився з Сонькою. Вона вже поралась біля печі. Він підійшов до вікна й сів біля попелястої кішки. Кішка так жалібно мявкала, що Кметеві стало її шкода, і він спитав:

— Чи нема там у тебе чого-небудь кішці дати?

— Де там візьметься! Хіба не чув, що я й Митьку без хліба випровадила?

Але Кметь ще більшу жалість відчув до кішки, і він сказав:

— Тоді дай їй шматок паски. Вона ж голодна.

Сонька спалахнула:

— Скажіть, будь ласка! Кішку жаліє. Треба спершу людей пожаліти. Одразу видно чоловіка... Не дам!

Сонька рішуче одрізала, і Кметь змовк. Він почував якусь безсилість і не мав охоти сваритися.

Кметь вийшов на вулицю і побрів на базар. Тільки по дорозі до базару він згадав, що йому вже порох не потрібний, і повернув до Кирпаня. Біля воріт його зустрів сам Кирпань. Як і завше, він солоденько усміхався й мав такий вигляд, ніби запитував улесливо: «Чи нема у вас табачку?» Але на цей раз в його очах була ще розгубленість: він дивився на Кметя так жалібно, як побите цуценя. Кирпань надто поспішно простяг руку. Кметь поліз у кишеню по кисета й кинув:

— Зараз дістану!

— Ні, я здоровкаюсь,— сказав Кирпань,— ходім, братіку, до тебе!

— Ага,— зрозумів Кметь і взяв його руку. Потім спитав:

— До мене? Чого?.. А я до тебе прийшов!

— Ні, краще до тебе підемо. Не можу я з цими сволочами жити. Нема вже терпіння,— і Кирпань покривив обличчя.

Тоді вийшла Кирпанева жінка. Вона була бліда, похмура, і хустка злізла їй з голови. І тому, що весь одяг її був з різнокольорових латок, здавалось, вона наділа комедіантське вбрання.

— Хай заходить чоловік! — одразу накинулась вона на Кирпаня.— Ти скоро всіх гарних людей одіб'єш від нашої хати.— І звернулась до Кметя: — Заходьте, пожалуста.

Кметь хоч і знав, що Кирпань не б'є вже свою дружину, але він ніяк не уявляв її такою. Останній раз вона мала саме такий вигляд, який зараз має Кирпань. Кирпань не сперечався, ще більше погорбився й заговорив улесливо:

— Та й у самім ділі, заходь, куме!

— І ти йди,— суворо накинулась на Кирпаня жінка.— Нічого шлятись, все одно прогулюєш дні.

Кирпань побіг уперед, за ним пішли в хату Кметь і жінка. В кімнаті було брудно. Через невеличкі вікна ледве проточувалось світло. На пічці й підлозі плазували маленькі діти. Старша, десятилітня дівчинка, прокачувала на столі скатертину. Від пічки йшов дух печеного тіста. В колисці лежало дитинча й хникало. Ще пахло пелюшками.

Кметь зняв капелюха й сів біля столу.

— От подивіться на нього,— говорила Кирпанева жінка.— Добрі люди роблять, стараються, як би сім'ю прогодувати, а він (і вона кивнула головою на Кирпаня) тільки й знає, що прогули робить... Ну, скажи ж, чого ти не пішов сьогодні на завод?

— Не всім же й робити,— невміло виправдувався Кирпань.— От і кум не працює сьогодні.

Жінка похитала головою:

— І совісті в тебе немає? Кум говіють, а ти самогонку жреш. Совість у тебе собача!

Кметь пересів на другий стілець, він почував себе ніяково.

— Ну, ви чесний, роботящий чоловік,— звернулась жінка до Кметя.— Ну, скажіть хоч ви мені, хіба ж то діло, що він мудрує? Я, каже, дурно не хочу робити, хай мені жалування дадуть, як слід. Та невже ж я від його гулянок більш дістаю? Я, каже, краще поспекулянчу. А де ж воно дівається те, чим похваляється він? Отак і вилітає, як приходить. Сьогодні з приятелями пропив, а завтра в карти прогуляє.

Кирпань вдавав із себе байдужого, але жінка, очевидячки, його допікала, і він раз у раз підводився з місця.

— А я все-таки на тому стою, що нам не рощот покинути моє діло,— казав він тоном комерційної людини, яка й сама не певна того, що вона діло каже: — треба пожаліти дітей. Інакше всі передохнуть.

— Не рощот! — скипіла жінка.— Діти передохнуть! І вродиться ж така людина! Та ти ж дітям від своєї торгівлі й бублика не дав! Він дітей жаліє... Щоб тебе так «чека» пожаліла, як ти їх жалієш! Ви, прокляті супостати, все молоде покоління поморите. Нема у вас совісті, анцихристи!

Кметь слухав Кирпаневу жінку й відчував, як до його обличчя підступає гаряча кров. Він дивився на підлогу, і здавалось йому, що в нього встромлено тисячу допитливих очей.

Заплакала дитина.

— Манько, іди покачай! — сказала жінка.

Десятилітня дівчина повісила на гвіздок рушника й підійшла до колиски.

— Ая-я-я! Спи, моя дитиночко,— заспівала вона одноманітно тоненьким голоском.

На печі шаруділи діти і, мабуть, старший учив меншого:

— Та не так, не так. Ти от як... «ми на горе всім буржуям мировой пожар роздуєм».

Кирпанева жінка розкладала на столі біле шмаття, вибирала подерте й відкладало його. Кирпань стояв біля дверей і пускав дим у щілину. Кметеві хотілось виправдати Кирпаня, але він не знав, що сказати. Кирпань допоміг.

— Да,— сказав він,— тобі гарно говорити. А хіба в мене серце не болить? От як жили ми в льоху, так і живемо. А дехто й тепер у панських хоромах розкошує... І п'ю я, щоб ти знала, з горя. Ну да, з горя!

Кметь відчув у цих словах гнітючу правду і з полегкістю сказав:

— Правда! Це істинна правда!

— Та покачай її, щоб не вила,— крикнула жінка на дочку й додала, звертаючись до Кметя: — Я не знаю різних сволочів. І ніколи мені взнати про них. Та тільки ж ви не потурайте на те, що він каже. Пішов він хоч раз на якесь зібрання? Хоч раз кому слід плюнув у харю... Революціонери погані, поза хахольками тільки перешіптуються!

Кметь знову хотів підсобити Кирпаневі, але й на цей раз не міг. Навіть дивно було — так багато мав сказати, так багато було на що нарікати,— і не міг промовити жодного слова, ніби язик присох. І знову почало нудити його.

А жінка казала далі:

— З серцем він своїм носиться! Самогоном його залляв, стухло воно тобі. Якби горіло, не те б робив, що зараз!

Потім іще говорила довго, але Кметь уже не міг її слухати. Чув він тільки, як вона повернулась до нього й кинула:

— Ви чесний чоловік, роботящий. Ну скажіть, чи єсть у таких людей серце?

— Прощавайте,— раптом сказав Кметь і вийшов із кімнати.

До самого вечора він ходив по вулиці. Його весь час навертало подивитися на пакунок із порохом. Декілька раз він навіть поривався піти до паркану й перелізти на заводський двір. Але цього все-таки не зробив і, як тільки зазоріло небо, пішов додому. Біля дверей він почув голоси. Зупинивсь і слухав. Говорив син і ніби намовляв когось. Щось стукнуло Кметеві в голову. Він потихеньку, скрадаючись, підійшов до вікна й подививсь.

Біля столу стояв Митька, а на лаві сиділа Сонька. Син розмахував руками й щось доводив матері.

— Я кажу, вам треба так зробити...— почув Кметь. Далі нічого не можна було розібрати, бо в цей момент хтось проїхав біля двору, і стук коліс заглушив Митьчин голос.

Постоявши кілька хвилин біля вікна, Кметь пішов у хату. В сінях він зустрівся з сином.

— Куди ж це ти, Митю? — спитав він.

— У завод,— відповів той.

— Знову в завод? Завтра ж свято!

— От саме того й іду,— кинув син.— Треба до свят скінчити замовлення.

Кметь подумав: «куражиться». Бачить, що батько в завод не ходить,— ну й «куражиться». Увійшовши в хату, Кметь зняв чоботи й поліз на піч. І в його хаті, як і в Кирпаня, пахло печеним тістом. На столі стояла паска, а на ній лежала свіча.

— Ти б, може, поїв чого-небудь? — ласкаво сказала Сонька.

— Не хочу,— сказав Кметь.

— Чого там не хочеш? Я тобі одріжу паски. І Сонька полізла в скриню, вийняла відтіля шматок білого хліба й подала його чоловікові.

— На, візьми.

Кметь машинально взяв хліб і положив його в рот. Проте проковтнути не міг; він раптом згадав, що йому вже треба йти т у д и. Зліз з печі й вийшов на ганок. Дві-три останні години він зовсім не думав про те, що йому треба зробити. Але зараз думки насіли на голову й не давали йому спокою.

Небо було чисте й прекрасне. На горі, де стояла церква, метушились люди. Дзвонили одноманітно: розмірено. І знову пригадав Кметь молодечі літа: і далеку церкву, і старого

дячка, і дівочі жарти біля церковних воріт. Навкруги було тихо, і лише від заводу йшов глухий, здавлений гул. Десь угорі кричали гуси.

Кметь подумав про Соньку, про сина, потім згадав слова Кирпаневої жінки. «Вона вважає мене за чесного чоловіка». І знову було тоскно.

— Ну, вже час іти,— мало не голосно сказав він і попрямував з двору. Але на воротах зупинився: він згадав раптом, що не має сірників. «От штука»,— криво всміхнувся він: «Йду на таке діло, а про головне й забув».

Отже, треба було вертатися в хату, і Кметь пішов до дверей. Жінка вже лежала на ліжку. Вона була вдягнена, мабуть, думала йти до заутрені. Каганця було прикручено. Сірників Кметь ніяк не міг знайти — Сонька, мабуть, сховала їх. Подивився на жінку: заплющені очі, очевидно, спить. Постояв серед хати, потім несподівано для самого себе ліг на стілець. Як довго він пролежав, Кметь не пам'ятає. Та тільки бачить він, ніби жінка примружилась і дивиться на нього. «Це, мабуть, здається»,— подумав він і перевів очі на підлогу.

Каганець скупо блимав. І знову одноманітно дзвонили на горі... І знову Кметеві здалося, що дружина таки дивиться на нього. Він не витримав і спитав:

— Ти що, не спиш?

— Не сплю,— сказала зажурено жінка і підвелась.

Потім пішла до нього й сіла на стілець.

Кметь теж підвівся.

— Митька каже, слаба з тебе людина,— раптом якось глухо сказала Сонька.— От я, значить, і надумала.

— Що ти надумала? — спитав Кметь і відчув, як йому знову заскеміло в грудях.

— Надумала, що з тебе слаба людина,— говорила далі Сонька й дивилась кудись убік.— І піду я, значить, од тебе. Це не Митька навчив мене. Сама я. Як можна жити, коли в тебе серце змінилось? Треба, значить, міняти життя.

Кметь здивовано подивився на Соньчине обличчя. Прожив він із нею половину свого віку, а ніколи йому й на думку не спадало, що вона може говорити так. Тільки тепер Кметь помітив, що в неї вже не горіли щоки: позападали.

— Ти на мене не серчай! — казала зажурено жінка.— Це не ти ведеш життя. Я оце лежала й думала: хто веде життя? І не можу сказати, тільки голова болить. Іноді й найдеш винуватого, а потім подумаєш — ні. А що хорі ми, то правда. І ніяк ми не найдемо ліків проти хвороби.

— Я не розумію, про яку ти хворобу говориш? — кинув Кметь і провів долонею по голові: так важко було од думок.

Сонька замислилась. Під скринею зашаруділа миша, і знову на горі дзвонили одноманітно.

— Я й сама думала: яка та хвороба? Не болить — значить, не хвороба, а воно виходить, що болить, та тільки не так. Он що! Не вдарив би ти мене — я, може б, і не догадалась про це. Може б, і вмерла, не пізнавши хвороби. А тепер от пізнала й радію з цього. Радісно мені, Мусію, стало, ніби я тільки-но народилась на світ.

Сонька змовкла й додала рішуче:

— Тепер піду од тебе. І не серчай на мене, Мусію: не злоба мене виводить із цієї хати.

Вона поклала руку на Кметеве чоло. Рука її була холодна, і тому, що рука її була холодна, Кметеві стало легше. Сонька раніш його ніколи так не ласкала, і цей її несподіваний рух він прийняв, як щось надзвичайно приємне. І тоді ж він відчув, як здавило йому горло і раптом захотілось йому кинутись на ліжко, устромити в подушку голову й заридати.

В цю мить кімната раптом задрижала, як під великим вибухом. Шипіння та рев розрізали тишу. На заводі переможно закричав гудок. Кричав довго, напружено. А коли знову стихло, Кметь відчув, як йому по щоках побігли теплі краплі. Почуття самітності відходило, і він уже пізнав біля себе людей з такими ж болями, як і в нього. І з жахом подумав Кметь, що він може зробити щось надзвичайно безглузде.

Він обережно одхилив Соньчину руку і, похитуючись, вийшов із хати. Як божевільний, побіг він до заводу. Переліз через паркан і, не оглядаючись, ускочив у пустельный цех. Зупинився. Стукало в висках і нічим було дихати. Плутаючись у темних лабіринтах, він ніяк не міг потрапити до резервуара з нафтою. Раз у раз чіплявся він у темряві за залізо, і воно, дзенькаючи, луною відходило під стелю.

«А як пакунка нема?» — з жахом подумав він. І тут же пригадав те шарудіння, що почув, повертаючись минулого вечора від резервуара. «Все пропало!» — майнула думка, і він рушив далі.

Резервуара не було. Ніби провалився крізь землю. Кметь знав тут усі ходи й виходи, але зараз він так заплутався, наче перший раз попав сюди. І справді: тут кінчається цех, тут повинна бути яма для шлаку. Але ні ями, ні резервуара не було. Ніби вже все провалилось крізь землю.

Так він проблукав із півгодини. Нарешті зупинився біля будівлі, що в ній пізнав сторожку, і тоді за мить був на тім місці, де поклав порох. Кметь засунув руку під лист заліза й завмер: пакунок і справді зник. Похололо серце, ще хутчіше забило в висках. І знову прийшло в голову шарудіння. Тоді в розпачі він схопив залізний лист і з силою його одкинув. Присів і бігав пальцями по землі.

...І от, нарешті, з його грудей вирвалось зважене зітхання. Він найшов пакунок. І одразу йому полегшало, ніби велику вагу зняв він з себе. Звіряча радість закипіла в нім. Він почував себе так, ніби зробив великий подвиг.

Кметь ішов, нікуди не дивлячись, нічого не бачачи. На захід від пустельного цеху лязгало залізо: працювала нічна зміна. Десь шуміли «кукушки». Спотикаючись, Кметь поспішав уперед, далі, туди, де гримів і кулеметив «дизель».

...А чорні хвости похмурого диму теж поспішали на захід і танули в ніжно-синіх просторах весняного тривожного неба.

ЗАВ'ЯЗКА

(Етюд)

I

На двадцятій версті від кордону експрес зупинили бандити. Результатом перестрілки було: одне вибите вікно і затримання потяга на кілька хвилин. Коли експрес знову рушив у сиву далечінь туманного дня, в купе Криленка ввійшов повожатий і попрохав його дати притулок двом громадянам.

— Прошу пробачення,— сказав він.— В розбите бандою вікно вривається вітер, і пасажири вимагають, щоб я їх перевів у інше місце. Чи не дозволите використати купе дипломатичних кур'єрів?

— Будь ласка,— кинув Криленко і підвівся з ліжка.

В купе увійшло двоє. Один із них середнього зросту з живими мишачими очима мовчки положив на полицю чемодана і, не привітавшись, сів. Другий, очевидно, супутник першого, не в міру худий, не в міру високий, так що, входячи в купе, мусив низько вклонити голову, щоб не зачепитись, нервово відкинув плече і попрохав пробачення за турботу. Сідаючи навпроти Криленка, він поправив ремінь свого саквояжа й сказав:

— Я вам не заважаю, шановний добродію?

— Очевидно, ні,— промовив Криленко і здивовано подивився на пасажира: його увагу зупинила зайва запобігливість.

Не в міру високий пасажир мовчки, не підводячись, скинув пальто й подивився своїми світло-синіми очима у вікно. В такому положенні він просидів декілька станцій, і тільки коли в купе спалахнув ріжок електрики, пасажир здригнув, кинув швидкий погляд на Криленка і, підсівши ближче до столика, забубонів по ньому сухими музичними пальцями.

За цей час його супутник встиг декілька разів вибігти з купе і вихопити з подорожніх станційних буфетів кілька фунтів

шинки, цукерок, яблук та іншої їжі. Раз у раз він наливав чаю в свою металеву чашку і набивав рота принесеним. Коли потяг одходив від станції, швидкий пасажир розгортав якийсь журнал, виймав відтіля записну книжку і щось там занотовував. Іноді, коли вагони пролітали повз оселі, він підбігав до вікна, безцеремонно затуляв його своїм станом і пильно вдивлявся десь. За дві хвилини він знову сідав на своє місце і знову брав олівця. Ні до свого супутника, ні до Криленка він не промовив жодного слова. Очевидно, цей пасажир зайнятий був якимись мислями, що не давали йому спокою. Весь час він наспівував веселу шансонетку, вимовляючи тільки:

— Труля-ля-да-труля-ля!

Осінній вечір несміливо зазирав у вікно. Що далі, то все міцнішало світло електрики. Одноманітні перебої коліс глухо бились у вагон і заколисували. Експрес летів у тумани, одкидаючи верстви, обганяючи гони. Мчались озера, ліси; одлітали стовпи. Паровик, побачивши далекий червоний семафор, тривожно кричав серед порожнього степу.

Коли Криленко розплющив очі, він побачив: високий пасажир і зараз бубонів по столу, викидаючи свої тендітні пальці. Його супутника не було. Від парового опалення в купе стало душно, і Криленко підвівся з ліжка, щоб скинути піджак. Осінній вечір уже розтанув, і в купе заглядала темна мряка дощовитої ночі. З сусіднього купе, що праворуч, доносились голоси.

— Дозвольте спитати вас,— сказав після довгої мовчанки високий пасажир, коли Криленко, повісивши піджака, знову збирався лягти,— відкіля ви їдете?

— З Німеччини,— не повертаючись, коротко кинув Криленко.

— Мабуть, в посольстві працювали? — спитав пасажир і уважно подивився на свого співбесідника.

— Так!

— Я одразу догадався,— усміхнувся він.— Саме в посольстві, бо інакше ви не мали б такого вигляду.

Криленко швидко поправив рогово-совині окуляри: його неприємно вразила така несподівана фамільярність.

— Якого вигляду? — трохи суворо спитав він і круто повернувсь.

Пасажир враз знітився і обличчя йому перекосилось.

— Коли я вас образив, то прошу пробачення,— промовив він.— Мені здалося, що я з вами можу поговорити. Я дуже рідко говорю.

Криленко, який мав здібність завжди й всюди хутко зорієнтуватись, рішив, що він має справу з людиною не зовсім психічно нормальною.

— Я теж радий поговорити з вами,— поспішив він сказати іншим тоном,— ви, очевидно, не зрозуміли мене. Але я знову повторюю: якого вигляду?

— Бачите,— помовчавши, промовив химерний пасажир,— коли б ви були випадковим туристом, то ці ваші гостроносі щиблети дуже хамулувато сиділи б на ваших ногах. А втім,— раптом підводячись і несподівано простягаючи руку, сказав він,— дозвольте одрекомендуватися: інженер Сердюк.

— Дуже приємно,— машинально, не називаючи свого прізвища, стиснув руку Криленко, і тут вже відчув, що приємного було надто мало. Інженер, не по-звичайному представившись, знову замовк, і на його обличчі заграла хороблива усмішка. І ясно: це не могло не вплинути на Криленка. Короткий, але химерний діалог з випадковим подорожником нагадав йому чомусь перші дні 17-го року. В уяві йому промчалось кілька несподіванок, і він здригнув. Але зате Криленко згадав і рівні берлінські вулиці, і тихий кабінет над Шпрее [1], і нормальне й точне, мов годинниковий механізм, німецьке життя. Все це перший раз за всю дорогу пройшло перед ним з кінематографічною швидкістю і залишило за собою в його душі трохи гіркий і неприємний слід. І що його з Берліна зовсім одкликано, він тільки зараз гостро відчув.

— Так от я й дивлюсь на вас,— сказав після невеличкої паузи Сердюк,— не турист ви... А я, знаєте,— і він весело зареготав,— знаєте, поїхав колись до Шварцвальда [2]. Це було комічне турне. Хоч як повернусь — усе моветон. Німкеня, знаєте, за мною як за немовлятком ходить. Це, каже, інженер «рюсь» і робить наголос на «рюсь» мовляв, пробачте йому. Це було так комічно...

Інженер уважно подивився на свого співбесідника. Обличчя йому мінялося щохвилини, і на цей раз воно розпливалося в нудну гримасу, яка одразу пристарила його.

— Чи не думаєте ви підкреслити відому банальність про німецьке філістерство? — кинув Криленко з метою розхолодити інженера та добитись таки нарешті, хто перед ним сидить.

— Саме це я й хотів підкреслити,— поспішно сказав Сердюк.— Хіба вас не цікавить таке питання: як впливає на психічну рівновагу людини комбінація, що складається з Лоенгріга [3], Шпільгагена [4] та бюргера [5]? Я маю на увазі цивілізованого тевтона.

— Але в ваших словах звучить якась образа,— усміхнувся Криленко.— Чому ви з таким завзяттям нападаєте на них?

— На кого це?

— На цих же, вищезгаданих, тевтонів.

Інженер подивився й сказав обурено:

— По-перше, ви даремно підкреслюєте «тевтонів»: що було, те не вернеться. А потім,— невже ви й досі не догадались, шановний пане... будь ласка, ваше прізвище.

— Криленко.

...— Шановний пане Криленко. Я, бачите, заздрю цим гомункулам. Крім того, я думаю,— і Сердюк узяв зовсім професорський тон,— оскільки наша сучасність характеризується проблемами, так би мовити, вищого інтернаціонального порядку, остільки я, частка цієї сучасності, не можу не цікавитися внутрішнім змістом відомих мені народів. Ви мене, очевидно, розумієте?

— На жаль, ні,— вже трохи різко кинув Криленко.

— І я шкодую,— серйозно сказав Сердюк і раптом по-дитячому зареготав: — Ви мене, будь ласка, не слухайте. Все це — експеримент, не більше. Сидів напроти вас і думав: а що як я візьму та й заговорю з цим добродієм езопівською мовою [6]?

Криленко зміряв спокійним поглядом свого співбесідника і мовчки вийняв з кишені портсигара. На цей раз він і натяку не подав, що інженер дратує його своїми виходками. Тепер не залишилось жодного сумніву, що перед ним сиділа психічно ненормальна людина.

Одноманітні перебої коліс бились у вагон з колишньою настирливістю. Сердюк мовчав і дивився у вікно, повз котре з тоскним посвистом летіла осіння ніч. Криленко, запаливши сигару, ліг і одвернувся до стіни. В купе стояв той химерний електрично-тьмяний присмерк, який буває тільки у вагонах вищого класу. Було тепло і затишно, і мисль обминала і будні, і невдачі, і нудні обов'язки. Тоді десь клубились тихі асоціації і загортали купе в філософічно-задумливе мереживо.

— Так... так-с! — кинув за спиною Криленка Сердюк.

Але Криленко вже не звертав уваги на інженера. Він найшов вигіднішим для себе подрімати. Він мав добрі нерви, і тому, коли попадав у становище, подібне даному, завжди вмів найти в нім своє місце. І тепер він скоро втямив, що химерний інженер хоч і явно психічно ненормальний, але, без сумніву, має тихий темперамент, і йому нічого не заподіє. Отже, краще заплющити очі і поміркувати про своє майбутнє. За два дні він мусить увійти в зовсім нову обстановку, що в ній не був більш як чотири роки. Ще декілька станцій — і нова станція його життя. Він поліз у бокову кишеню і, діставши там паперовник, витяг з нього акуратно згорнений учетверо аркуш паперу й посунувся ближче до електрики. Аркуш було списано дрібними, але чіткими літерами — рукою самого Криленка. Це була його біографія, що її він заготував ще в берлінському будинку на Шпрее. Він завбачливо написав її, припускаючи, що в «Цека» загублено

його анкету і що в час призначення його на нову посаду відсутність біографічних даних може ускладнити справу.

— Народився я,— мовчки, через рядки читав він свій життєпис,— в 1891 році, в Києві... Батько мій інженер-путієць, старий есдек (умер)... Мати — відома українська самостійниця (умерла)... Братів, сестер не мав... З двадцяти років член с.-д... В есдебе[7] з 16-го року. Освіту маю університетську, вищу школу скінчив у Німеччині... Фах — інженер-механік... З двадцяти років жив у Швейцарії, Німеччині, Росії, Україні... З дружиною розійшовся... Остання посада...

Він перечитав ще рядків 30 і положив листа на груди — одноманітний перебій коліс заколисував — і сплющувались очі. В купе, що праворуч, зібралась, очевидно, весела компанія, і відтіля, не стихаючи, пробивався гомін. Експрес пролетів уже декілька нічних станцій і, розрізаючи осінній туман порожнього степу, поспішав до вузлового пункту. Криленко мав свій режим і тому рішуче боровся зі сном: в цей час він мусив читати. Положивши в паперовник свою біографію, він почав перебирати в ньому з напівзаплющеними очима акуратно згорнені листи. Не дивлячись, він витяг одного з них і розгорнув.

— Мій коханий Яремо,— байдуже водив він зіницями по претензійних рядках листа колишньої своєї дружини.— Я знову про те ж: ти покинув мене, але я свого котика кохаю, як і в перші дні безумного медового місяця. Як зараз бачу перед собою твою класичну постать. Цей високий енергійний лоб, ці розумні темно-суворі очі, цю іронічну посмішку, що ховається в куточках уст. Цього я ніколи не забуду. Але гадаю, що й ти мене не забудеш, бо за кожним твоїм кроком до самої смерті буде пильно стежити твоя колишня кішечка... І от, як тільки я узнаю, що ти покохав когось,— чекай мене: тебе уб'є жінка, яка...

Криленко, не дочитавши листа, спокійно положив його у конверт і засунув у паперовник. І тут же, зиркнувши на Сердюка, який і тепер сидів у колишній позі біля вікна, він в'яло подумав, що Сердюк по суті його колега і що в Сердюка таке ж волосся, як і в його колишньої дружини. Криленко, щоб розвіяти сон, навіть хотів заговорити з інженером. Але в цей момент двері з шумом одлетіли вбік і в купе увійшов жвавий пасажир. Він мав трохи розхристаний вигляд, і його червоне обличчя уїдливо підкреслювало, що він допіру провів декілька годин з веселою компанією в купе, що праворуч, і не без участі виноградного чи якогось там іншого вина. Криленко тільки тепер догадався, де був цей супутник, і, зиркнувши на його осадкувату фігуру, на його підмаслені очі та парикмахерський проділ, подумав, що йому, Криленкові, усміхається перспектива дещо узнати про Сердюка і головне — розвіяти сон.

II

— Gaudeamus igitur, juvenes dum sumus! * — надто непримушено скрикнув супутник інженера і підсів до Сердюка... Ну... ну... чи не досить мовчати?

— Я не мовчав,— заперечив інженер і підкинув плече.

— Очевидно, вже з вами познайомився? — звернувся жвавий пасажир до Криленка.— Це з ним буває. Так би мовити, «пар оказьон». Але говорив він безперечно не на ту тему, яка його цікавить... Так я кажу, Сердюче, чи ні? Ну?

Інженер не відповідав. По всьому видно було, що його карючить тон і непримушеність супутника.

— Так тоді дозвольте й мені познайомитись з вами,— сказав несподівано жвавий пасажир і подав свою руку Криленкові.

Це знайомство скидалось уже на сценку з оперетки і не тільки не знервувало Криленка, навпаки: цілком задоволило його.

— Журналіст Шарко,— рекомендував себе пасажир.— Співробітник усіх газет стольного града, автор кількох книжок на різноманітні теми, друг і добрий знайомий всіх сильних світу сього, модернізований Хлестаков [8], коли хочете, про що цинічно й сурмлю на всіх перехрестях. Словом, реклама, реклама й реклама... висловлюючись стилем Леніна.

— Дуже приємно,— усміхнувся іронічними куточками уст Криленко.— Я бачу, що наша країна не жартуючи збирається бути новою Америкою.

— О, безперечно! — скрикнув Шарко.— Вашу увагу (він сам догадався, що його співбесідник довго жив за кордоном) явища сучасного побуту будуть вражати на кожнім кроці. Старої інтелігентської закваски ви не найдете й духу. Звичайно, ми ще й зараз в стадії організації, але homo novus **, в кращому розумінні цього слова, проходить, так би мовити, останній процес кристалізації. Я запевняю,— несподівано закінчив він,— ви ні в якому разі не пошкодуєте, що вас «Цека» одкликало сюди.

— А ви ж відкіля знаєте, що я їду сюди за викликом «Цека»? — здивовано спитав Криленко.

— Ха! ха! — зареготав Шарко, стріляючи в співбесідника своїми швидкими мишачими очима.— На те ж я й журналіст, на те ж я й людина нового побуту!.. А потім я й фізіономіст непоганий: я певний, що вас зовсім одкликано, і ви цим незадоволені, бо ви любите стару матушку Європу, звикли до неї,

* Радіймо, отож, поки молоді ми є! *(лат.) — Ред.*

** Людина нова *(лат.).— Ред.*

і наша Євразія вас трохи коробить... Хіба я не так говорю? Ну?

Цей в'юнкий журналіст остаточно шокував Криленка. Він зумів на протязі однієї хвилини вивести його зі звичайної колії думання. Досить уже того, що Криленко не найшовся що сказати й мовчав.

— Ну, як же: не так я говорю? — жонглював словами Шарко.— Чи, може, «може так, може ні»? І до речі, як ви дивитесь на Д'Аннунціо [9]! Я давно вже збираюсь написати про нього брошуру. Пробачте мені, але цей експансивний суб'єкт безперечно багато має спільного з нашим національним героєм, що ім'я йому Симон [10]. Знаєте — життя, пертурбації, ну, і т. п... А втім, я ухилився від теми. Вас цікавить, як ми, я й мій супутник, вельмишановний інженер Сердюк, забрели в ці краї? Я не помиляюсь?

— Так. Ви не помиляєтесь,— збираючись з мислями, сказав Криленко і усміхнувся: ця зустріч його вже зацікавлювала. Як практична людина, він зробив той висновок, що йому і в дорозі не гріх ознайомитися з побутовими явищами тутешнього життя.

— От і добре,— сказав журналіст і, запаливши англійську люльку, сів напроти Криленка.— Їздили ми, власне, в дуже цікавих справах. Як вам відомо, в сузір'ї Рака появилась нова комета. Обсерваторія встановила, що вона в образі туманної плями, що в центрі пляма світліша, що хвоста комета не має, і т. д., і т. п. Комету ми вже розглядали в призматичний бінокль: видно добре. Але справа, бачите, не в тому. Мій друг, астроном Грахе, найшов, що деталі видніші на прикордонній смузі. Ясно: комета наближається до Сонця, видимість її зменшується, скоро вона зовсім сховається на цілих 1208 днів, і було б злочином перед республікою не вивчити її деталі. І от я поспішив до щасливого місця, саме до прикордонної полоси. І знаєте — не жалію. Завтра дам декілька нотаток у столичну пресу.

Криленко знову усміхнувся.

— А не находите ви потрібним написати цілу брошуру з приводу цих деталів?

— Чому ж, можна й брошуру!.. — і, перескочивши з легкістю лані до другої теми, він кинув: — До речі: ви не можете мені сказати, скільки нових видавництв появилось за останні три місяці в Німеччині?

— Не можу.

— Шкода! — серйозно пошкодував Шарко.— Тоді ви, може, знаєте, яка книга користується там зараз найбільшим успіхом?

Криленко згадав одну з недавно випущених у Берліні «популярних» брошур і сказав іронічно:

— Чув я, книга Клари Гофер користується успіхом.

— Дякую. Це я знаю. «Брачне життя Гете». Але ви помиляєтесь: більшим успіхом зустріли «Білого домініканця».

— Виходить, ви краще поінформовані про тамошнє життя,— сказав Криленко.

— Е, все це єрунда! Дрібниці! — скрикнув журналіст.— Моя поінформованість безперечно бліда. В даному разі я цікавлюсь справжньою сенсацією... Знаєте, не хочеться інтелігентній людині плентатись у хвості подій.

Криленко вийняв з бокової кишені нову сигару й запалив її. Сну як не було. Слухав він Шарка все з більшою увагою і тепер напружував мислі, пригадуючи останні європейські новини: треба було підтримати балакучого журналіста.

— От теж «до речі»,— нарешті кинув він.— Астрономічна сенсація. Ви нічого не чули про спостереження потсдамського [11] професора Шнаудера?

Журналіст насторожився і вмить дістав олівця.

— Прошу!

— Так от: його спостереження і справді надзвичайні,— сказав Криленко.— Виявляється, що географічна широта потсдамської обсерваторії на протязі 21-го року почала рухатись і нарешті... перемістилась. За кілька років вона одійшла від північного бігуна на 15 метрів.

— Це — сенсація,— скрикнув Шарко, дописуючи останню фразу.— Дуже вам вдячний. Може, ви дасте ще якусь інформацію?

— На жаль, більше не маю!

— Ну, нічого. Будемо задоволені й цим... Але, до речі,— і журналіст повернувся до Сердюка.— Невже вас не цікавить, які цілі мав у цій подорожі наш шановний інженер?

Тільки тепер Криленко знову звернув увагу на Сердюка. Той сидів у колишній позі і бубонів по столі пальцями. Тільки тепер він звернув увагу, що його супутники мали однакові костюми, однакові капелюхи, що в них був спільний саквояж, і це його навело на таку мисль: Сердюка й Шарка зв'язано якимись спільними інтересами, вони живуть на одній квартирі, навіть користуються одним магазином. І Криленко, якого в новій обстановці цікавила кожна дрібниця, не міг не зупинитися перед цим припущенням.

Але що ж спільного між інженером і журналістом? Яким чином звела їх фортуна? Чи не винні в цьому неприродному сполученні якісь цікаві обставини? Криленко згадав туманні поля, що бігли йому назустріч, рештки княжих палаців, які вискакували на кургани і раптом ховались у сиротливій далечині. Вибухи, повстання зробили своє діло з матеріальними

цінностями, очевидно, вони мусили вплинути й на психіку сучасників. Саме тут і треба шукати розгадки.

Шарко не втихав. За кілька хвилин він устиг наговорити ще одну книгу сенсацій.

— Ну, як же ти, інженере, одрекомендувався? — знову звернувся він до Сердюка.

— Залиш мене, Шарко, ти під градусом! — з несподіваною різкістю кинув інженер.

Журналіст підвівся і, роблячи суворе обличчя, спитав:

— Що ви сказали, сер?

— Ти під градусом,— ще раз різко кинув Сердюк.

Журналіст уже стояв перед інженером у трохи комічній, але небезпечній позі. Його присадкувата фігура насторожилась.

— Ви, сер, не думаєте забрати своїх слів?

Криленко чекав скандалу. Але Шарко раптом схопився за живіт і гучно зареготав.

— Умора! — скрикнув він.— Оракул ти мій перпендикулярний! Невже ж ти гадаєш, що я, випивши трохи цензурного ларкового вина, не зумію тебе відрекомендувати?

Інженер підвівся, подивився прищуленими очима на Шарка й хутко вийшов із купе.

— Ну, от уже й образився,— звернувся журналіст до Криленка.— Все нерви. «Міжпланетні інтервали» [12], так би мовити... Але я вам не договорив. Які ж цілі мав мій друг у цій подорожі? А цілі мав він от які. Будучи членом товариства міжпланетної комунікації... Він про це вам не говорив? А це ж цимес! Хіба це не блискуча рисочка нового побуту? Га? Ви розумієте: членом товариства міжпланетної комунікації, сиріч — напівмарсіанином, напівбогом!.. І от, будучи такою інтересною особою, він, звичайно, не міг не поцікавитись і новою кометою. І їздив він саме для того, щоб виявити: чи не пошкодить дана комета його ракеті, що на ній він збирається летіти на Марс. Як ви на це дивитесь? Га?

— Так, це цікаво! — сказав Криленко, шукаючи в чемодані чайника і готуючись злізти на підлогу: потяг підходив до вузлового пункту, де Криленко хотів набрати гарячої води.

Шарко повалився на ліжко.

— Ви хочете подивитись на наші вокзали,— позіхнув він,— подивіться. Це не пошкодить. Європа — Європою, в біленькому кожний полюбить, ти покохай мене в чорненькому... Йдіть подивіться! А я, мабуть, поки заспокоїться мій друг, подрімаю трохи.

Експрес підходив до семафора. Раптом тривожно заревів він, але хутко змовк: червоний вогник, і йому дали дорогу. Метнулися в тумані білим світлом люкси, будівлі, і потяг

підлетів до перону. Тут мусили одчепити паровик і подати новий з депо. Тому вагони стояли біля перону щось біля 30 хвилин.

Мало не весь цей час Криленко блукав по вокзалу. Тієї пустелі, що її він спостерігав кілька років тому, як не бувало. Ані півголих людей з мішками, ані нудних, часто стривожених, облич він уже не бачив. Вокзал виблискував пофарбованою підлогою, такими ж вікнами та підремонтованими жирандолями. В залі першого класу також холодно й чітко, як і до горожанської війни, стояли стільці й буфети. Навіть люди сиділи тут хоч і з заклопотаними, але з холодними обличчями. В кіоску дрімав хлопець, а ззаду нього, на стіні, висіла поруч із сучасним (теж трохи холодним) плакатом об'ява про шустівський коньяк. Було враження, нібито хтось нарочито вийняв її з архіву, щоб підкреслити недоречність мініатюрного оголошення на тій же стіні про зібрання комгуртка.

Чинно й холодно підносив льокай заспаним пасажирам буфетні продукти.

Тільки в «уборній» Криленко перенісся в минуле: на дверях було намальовано якимсь «братухою» похабне обличчя буржуа з відповідним текстом під ним. Але й це було не до місця й різало очі.

Загальна картина вокзалу цілком задоволила Криленка. Але, порівнюючи її з німецькими станціями, він найшов, що якусь нарочиту холоднечу втиснуто сюди і що таке враження в'їдливо лізе в голову. Внутрішній ледве вловимий зміст вокзалу мав щось інше, зовсім протилежне зовнішньому виглядові. Саме це його трохи й непокоїло.

Криленко пішов на перон. Проходив важкий осінній туман. В депо кричали паровики. За білою стіною люксів стояв темний степ. З багажного вагона поспішно виносили якісь кошики. Метушились і кудись поспішали сірі тіні людей.

Коли Криленко ввійшов у своє купе, в ньому вже сидів інженер. Журналіст хропів.

— Не хочете гарячої води? — звернувся Криленко до Сердюка.

Той щось буркнув, і Криленко, не розібравши що, поставив чайника на столик і поліз на горове ліжко. Скоро він, засинаючи з надією вияснити-таки місце й значення своїх цікавих супутників у сучасному побуті, почув, що потяг покинув вузловий пункт.

III

Розворушив Криленка галас. Осіннє небо вже зайнялося світанком, і світанок поволі йшов у купе, блідий, анемічний, непевний. І при цьому світлі, що ніяк не могло пригасити

електрики, Криленко побачив таку картину: там, де розкинувся звечора журналіст, лежав з заплющеними очима Сердюк, сам журналіст стояв серед купе і, щось викрикуючи, держав в обіймах низеньку й чорненьку жінку.

— Те-емочко! — розібрав нарешті Криленко один із чергових викриків Шарка.— Ну, і що б ти робила, коли б я не вийшов з вагона? І досі б чекала потягу?

Жінка безпорадно борсалась у міцних обіймах і щось тихо говорила, раз у раз поглядаючи на Криленка.

— Ну, сідай-но, моя голубонько! — сказав Шарко, цілуючи волосся жінчиної голови, і посадив її на ліжко.

Журналіст так ласкаво й так без кінця фамільярно поводився з новою особою, що Криленко з певністю рішив: це — Шаркова дружина, по меншій мірі наречена, і, очевидно, він зустрівся з нею після довгої розлуки. І тому Криленко був дуже здивований, коли почув потім від журналіста, що він з цією жінкою не бачився «цілих» два дні і що з нею він познайомився місяць тому, і що він, нарешті, ніколи не покохає Темочку, бо вона пахне фабричним димом. Шарко і сьогодні говорив з тією ж непримушеністю, як і вчора; але сьогодні в нім більше було заклопотаності.

— Ви пробачте мені,— звернувся він до Криленка.— Я гадаю, що присутність нової особи у вашому купе і без вашого дозволу не вплине на ваші ж нерви. Тим паче, ми вже під'їжджаємо до стольного града.

Криленкові нічого іншого не залишилось, як прийняти факт. Після цієї церемонії журналіст, як і треба було чекати, познайомив Криленка з жінкою. Вона подала мініатюрну руку й сказала, що її звуть Тема Брук. Це вже було третє знайомство в дорозі, і Криленко мав певний трафарет реагувати на нього.

— Дуже радий!

— От бачиш, Темочко,— скрикнув журналіст.— Тебе навіть з радістю зустрічають. А ти боялась залишитись без місця.

Тендітна жінка підвела свої вишневі очі й хутко заговорила:

— Товаришу Шарко, я вас дуже прошу не конфузити мене... Ну, навіщо це?.. Не треба!

— Не треба? Ну, й не треба! — і журналіст фамільярно обняв її.— Ах ти, моя жидівочко...

Шарко довго не вгомонявся. Він розпитував жінку, як їй «працюється» на фабриці, чи не думає вона покинути цю посаду і перейти в інше місце. Невже вона не розуміє, що їй, інтелігентній партійці, не варт сидіти десь у тютюновому пилу. Це ж безвихідний ідеалізм, це архаїчне народництво. І коли вона запевняє, що нічого подібного нема, то він їй ніколи не повірить, бо інакше б вона не віддавала так багато часу та енергії

тій праці. Ні, хоч він і безпартійний журналіст, але вона, комуністка, ніколи його не переконає. І не тому не переконає, що він не має партквитка (це єрунда, бо, по суті, він має більше права називатись комуністом), а тому, що вона справді помиляється, хоч вона й не дівчинка, тому що жодний із визначних комдіячів, з якими він щодня зустрічається, не поділяє її поглядів.

— Слухайте, товаришу,— суворо заперечила жінка.— Відкіля ці фантазії? Невже ви це про мене говорите?

— Про тебе, моя мила жидівочко, про тебе!

Жінка почервоніла.

— Слухайте,— ще суворіш сказала вона,— хто вам дав право говорити таку нісенітницю в присутності сторонньої людини?

Але Шарко не вгомонявся. Розкидаючи скорострільні сентенції, він раз у раз притискав до себе жінку.

Це вже переходило межі жарту і набирало безпардонної похабщини. За час цієї сценки Криленко почув себе ніяково, особливо збільшилась ця ніяковість, коли він узнав, що перед ним стоїть однопартійка. Але й втручатись він теж не мав бажання: по-перше, він не знав новітнього місцевого побуту, по-друге, він завжди уникав скандалу, і, щоб вийти з ніякового становища, Криленко спробував був заснути. Але заснути він теж не міг: ані одноманітні перебої коліс, ані рання година не допомогли йому. Звикши до нормального життя, дисциплінованого певним режимом, він фізично не міг піддатися снові більше того, як припадало йому за встановленим у блокноті розписом.

Криленко похилився на вікно, вдаючи, що він уважно розглядає подорожні краєвиди і нічого не чує.

Потяг ішов з надзвичайною швидкістю, так що треба було припустити — за годину-дві вони будуть на місці призначення. Вже зовсім розвиднилось. І сьогодні стояв туманний ранок, і тільки зрідка, коли розходились хмари, одкривалась убога перспектива в сіру осінню далечінь. Також зрідка одлітали оселі, але Криленків погляд зупинявся лише на тих будівлях, що виникали руїною. Він уважно придивлявся до них, наче шукав тут того майбутнього, яке чекає його. Він так замислився, що й не звернув уваги, як Шарко вийшов.

Інженер уже прокинувся і розмовляв з жінкою. Остання, коли її, нарешті, залишив Шарко, зовсім перетворилась. З обличчя зникла розгубленість, і повеселішали вишневі очі. В особі Сердюка вона найшла свого справжнього співбесідника. Але й інженер став балакучіший.

— А все-таки, панно Темо, ви спізнились на роботу,— сказав він.

— Товаришу Сердюче, який ви чудний,— зареготала Брук: — сьогодні ж неділя!

— Неділя?.. Так чому ж ви так поспішаєте?

— Як чому? От тобі й раз: не вік же мені жити в подруги, я й без того спізнилась на дачний.

— На дачний? — чомусь здивовано спитав Сердюк.

— Ну да, на дачний! — і жінка знову зареготала: — Ой, який ви чудний, товаришу!

Інженер підвівся, подивився на Криленка і, підкинувши плече, кинув несподівано:

— Тільки ви, будь ласка, не кажіть панні Іраїді, що зустріли мене тут.

— Чому ж це?

— Та, бачите... словом, я не хочу! — і, помовчавши трохи, додав: — Я все-таки певний, що ніхто не догадається, яку роль зіграє комета із сузір'я Рака.

— Ви вже про комету? — сказала Брук, очевидно, зовсім не дивуючись різкому переходові на іншу тему.— Ну, добре, яку ж роль?

Вона зложила свої руки і так уважно, з такою легкою теплою іронією подивилась на інженера, наче вона мала слухати трьохлітню дитину.

— Мене цікавить, головним чином,— сказав інженер, постоявши хвилину серед купе,— так звана «червона комета», що пройшла по еліпсі ще в 1811 році. Появитись вона мусить тільки через 3000 років. Припускаючи, що цей термін для істоти, яка живе на Землі і зветься людиною, являється терміном поза всяким виміром, я не можу погодитись з вами, що цей же термін для свідомості істот іншої планети являється ірраціональною величиною... Але ви, будь ласка, не шукайте тут якогось символу: ця комета в астрономії так і зветься «червоною».

— Товаришу Сердюче, ви ж допіру говорили про комету в сузір'ї Рака,— заперечила Брук.

Інженер по-дитячому зареготав.

— Так, я говорив про комету із сузір'я Рака, і ви, будь ласка, не звертайте на мене уваги.

Криленко не витримав і, повернувшись, зустрівся з очима Сердюка. Той уважно подивився на нього і з легкою усмішкою перевів погляд на жінку. Все це Криленка збивало з тями. В чому справа: ненормальність чи дешевенька інтрига? Це питання його так зацікавило, що він забув навіть основне: потяг наближався до останньої станції, і йому надходив час збиратися. Він знову ув'язався в розмову.

— Скажіть, будь ласка, товаришко,— звернувся він до жінки,— на якій ви фабриці працюєте?

— На шостій тютюновій.

— Ну... а живете де? — підбирав слова Криленко.

Жінка раптом почервоніла: вона згадала, очевидно, поводження Шаркове з нею.

— А вам яке діло?

Криленко теж почервонів: він і справді кинув нетактовне запитання.

— Будь ласка, пробачте мені,— сказав він.— Я погано знаю город, і мене цікавили деякі дані про розположення вулиць.

Брук заспокоїлась.

— Вулиць?.. Хіба вам це потрібно?.. Щодо мене, то живу я в провулку Вільної Академії, будинок професора Полоза. Не знаю тільки, як ви скористаєтесь з цієї інформації.

— Професора Полоза? — повторив запитанням Криленко: це прізвище по асоціації знову перенесло його в Берлін.

— Так, професора Полоза.

— Тоді скажіть, коли ласка ваша: сам професор чи не був недавно в еміграції?

— Ви саме про нього й говорите: професор декілька місяців як повернувся з-за кордону. Хіба ви знаєте його?

— Так, знаю. Мені приходилося з ним зустрічатись у Берліні.

— Дуже приємно,— кинула Брук,— виявляється, ми маємо спільних знайомих.

Сказавши це, жінка повернулась до Сердюка й повела з ним колишню розмову. Що ж до Криленка, то він, дивуючись випадкові, пригадував останню зустріч з професором.

Це було ще в посольстві. До нього в кабінет увійшов (він акуратно приходив кожного тижня) низенький вчений з довгою, як у схимника, бородою. Він і на цей раз тихо, вкрадливо говорив, що він хоче повернутися знову на Україну і працювати в Радянській Республіці, що він буде корисний новому суспільству і т. д. Криленко і на цей раз дивувався, як солодко говорить цей низенький професор, як тонко обходить небезпечні місця розмови. Навіть на пряме запитання, як він дивиться на диктатуру молодого класу і чи не думає він публічно одмовитись від своєї колишньої політичної позиції, яка привела його до еміграції, професор так відповів, що, з одного боку, можна було розуміти одне, а з другого — зовсім протилежне. Але у всякому разі професор справляв дуже приємне враження і безперечно хотів повернутися на батьківщину. Цього ж разу він навіть показав Криленкові портрет своєї старшої дочки, яка, хоч це й дивно, давно вже належить до комуністичної партії і, очевидно, могла б явитись певною порукою того, що він, не дивлячись на його роки, ще багато б приніс користі суспільству. Уряд амністував професора, професор зі

своєю тонкою дипломатією переїхав на Україну, але образ його дочки на деякий час залишився в Німеччині. Потім в пам'яті Криленка стерся й він.

Тепер, перекинувшись кількома фразами з Темою Брук, він знову пригадав професорову карточку, і щось приємне лягло йому на душу.

— А скажіть, товаришко: нема у професора Полоза дочки? — спитав Криленко, провіряючи, чи дійсно про знайомого йому вченого йшла допіру розмова.

— Яку вам треба? У нього не одна. Вас, очевидно, цікавить Іраїда?

— Можливо, я про неї й чув. Вона комуністка?

— Одразу видно, що ви не тутешній,— усміхнулась Брук.— Але як ви про неї чули?

Криленко розказав про зустріч з професором, про розмову в посольстві і, нарешті, про портрет.

— І що ж: подобалась вона вам? — спитала Брук і в перший раз із зацікавленням зміряла Криленка.

— Я її не знаю,— заперечив той.— Я тільки бачив її портрет.

— Хіба вам не досить цього? — ядовито сказала жінка.— Це ж ще з самого Адама ведеться: женщину судять по фізії. Це, так би мовити, формула... партійна... Ви, здається, теж партійний?

— Так.

— Дуже приємно. Я завжди почуваю себе страшенно зворушеною, коли зустрічаюся з партійним. Так і хочеться кинутись в обійми: як же, такі близькі родичі — я теж належу до тієї ж партії — і така безодня в нас спільних інтересів... Але я ухиляюсь. Добре, я вас можу познайомити з Іраїдою. Завітайте до професора.

— Можливо, завітаю,— сказав Криленко.— Передайте, будь ласка, професорові мій щирий привіт.

Тема Брук ще раз подивилась на свого співбесідника й кинула:

— Як же! Не сумнівайтесь. Найщиріший! Я завжди люблю прислужитися там, де спостерігаю зворушливе єднання комунара з безпартійним вченим.

Потяг підходив до перону, і жінка, не слухаючи Криленка й не дивлячись на Сердюка, вискочила за двері. Через хвилину вбіг журналіст. За той час, коли Криленко збирав свої речі, він встиг наговорити йому ще одну книгу сенсацій. Розлучились вони добрими знайомими з надією (так говорив Шарко) зустрітися в городі. Сердюк після розмови з жінкою не сказав жодного слова і, тільки виходячи з купе, несподівано повернувся до Криленка й кинув:

— Ну, а я з вами зустрінусь обов'язково.

МАТИ

Приїхали до матері та три сини:
Три сини вояки, да не 'днакі,
Що 'дин за бідних,
Другий за багатих...

П. ТИЧИНА

Батько цих бойових хлопців помер дуже давно — так давно, що й не скажеш. Поховали його на осінньому кладовищі в тому ж таки дореволюційному містечку і саме тоді, коли Остап та Андрій тільки-но розпочинали свою життєву путь. Як пам'ятають старожили, з батька був звичайний собі кравець і — можна сказати — надзвичайна людина. Ну, хто б, скажімо, наважився назвати його Тарасом Бульбою [2]? Хто б ризикнув з цього сморчка зробити хоч би поганенького вояку? А от глядіть же: тільки й думок у нього було, що про тую неспокійну козацьку старовину. Зігнувшись над якимись штанцями, скажімо, та перегортаючи сторінки раннього Гоголя, кравець (розповідають старожили) завжди тяжко зітхав і з такими словами звертався до своєї молодої дружини:

— А чи не думаєш ти, що з мене вийшов би непоганий кошовий отаман?

З історії містечка відомо, що коли Остап (старший кравців син) скінчив т[ак] зв[ану] «приходську школу», кравець ціле літо бігав по сусідських дворах і розпитував у мешканців, як йому добитися із своїм перваком до кадетського корпусу. За всяку ціну хотів кравець зробити зі свого любого сина (як і з другого сина) військову людину, й за всяку ціну хотів він бачити своїх синів на вороних кониках. З його біганини, звичайно, нічого не вийшло (не допоміг навіть пан «справник»), і кравець примушений був, продавши своє майно (козу й курку з півнем), повести свого первака до місцевої гімназії. І привів кравець свого первака до місцевої гімназії й благословив його приблизно такими словами:

— Так от що, дорогий мій сину! Не забувай батьківського заповіту: як виростеш, синку, то, просю я тебе, піди ще ти до військової школи і причепи собі там блискучу шаблюку... щоб був ти мені, значить, як Остап для Тараса Бульби.

Остап уважно вислухав батька й побіг на іспити. І поступив він, значить, в тую гімназію, й саме тієї осені, коли чудакуватий кравець навіки розпрощався з нашим білим і без кінця загадковим світом.

Кравець був типовий містечковий кравець, і не наважився він порушити вікову традицію: як і всі містечкові кравці, він був страшенно бідний. Не залишив він після себе буквально нічого, крім двох пар стареньких ножиць та поганенької швацької

машинки. Так що мусила, значить, його дружина перебиватися з хліба на сіль та жити в неможливих злиднях. І вже не могла вона віддати свого другого сина в гімназію й віддала його до простенької ремісничої школи.

Таким чином, сама судьба повела двох братів по різних дорогах, і сталося так, як у сентиментальних народніх казках: один завжди носив чистенький костюмчик та вже з дитинства зростав на негативного типа, а другий і не знімав засмальцьованої сорочки. Одного мати мусила годувати пахучими сосисками («На дві копійки на сніданок, щоб не глузували паничі!»), а другий їв чорний хліб з олією. І тому Остапові, як і треба було чекати, завжди грала на обличчі весела усмішка, а Андрій ніколи й не посміхався: він завжди дивився на світ суворим поглядом незадоволеної людини.

Мати розуміла другого сина, і великим болем стискало їй серце. Як їй хотілось тоді, щоб і Андрій ходив у чистенькій сорочці і ходив учитись у чистеньку гімназію. Хіба він не такий близький і рідний їй, як Остап? Чи, може, й справді вона не на рівні частини поділила свою материню любов? Ні, вона однаково любить своїх дорогих синів, і вона зовсім невинна, що має мізерний заробіток і не здібна виховати обох їх так, як хотілось би... Чи, може, вона мусить взяти Остапа з гімназії і одвести його до ремісничої школи?

В таких болях ішли дні, місяці і, нарешті, роки. Над містечком пролітали весни, перелітні птиці та ще якісь невідомі вітри з невідомих країн. Над містечком брели й осінні невеселі дощі, та йшов, нарешті, північний мороз. Улітку в містечку збирали вишні, сливи та яблука, і тоді пахло на базарах забутою старовиною. Містечкове життя не виходило з дореволюційного кола своїх буденних інтересів і нічим не відрізнялося від того життя, що його намальовано в тисячах новел та оповідань.

Мати починала свій день на вранішньому базарі, де купувала вона найдешевші продукти, й кінчала його коло машинки. З десятої приблизно години до неї починали стікатись люди, й вона приймала від них роботу. Цілий день вона шила сорочки та костюмчики і зовсім не мала часу розмовляти з своїми любими синами. Тільки за обідом чи то вже вночі вона підходила до якогось із них і ласкала його своїми тихими сірими очима.

— Ну, як твоє, синку, вчення? — питала вона і пестила дорогу дитину своїми схудлими руками.

Остап на ласку відповідав ще більшою ласкою. Він обіймав свою матір і говорив їй, що його вчення добре йде, що він скоро скінчить гімназію і тоді буде годувати свою мамуську гарними цукерками, що, нарешті,— говорив,— вона ніколи вже не буде так поневірятись, як зараз поневіряється. Але Андрій не вмів

ласкатись, і ніколи мати не чула від нього теплого слова. І хоч знала вона, що з таких мовчазних хлопців частіш за все виходять гарні люди, та не могла вона знести цього мовчання Андрієвого і йшла від нього в зажурі.

В 1914 році, як відомо, почалась велика європейська війна. В цей час Остап був уже у восьмому класі гімназії, а Андрій, скінчивши ремісничу школу, працював у містечковій кузні. В цей час мати вже не знала колишніх злиднів, бо хоч від старшого сина вона ще й не мала допомоги, але зате Андрій тепер кожного місяця приносив їй той чи інший заробіток. Члени сім'ї могли вже ходити щонеділі до кінематографа і навіть почали думати про власний маленький будиночок. Словом, війна надійшла тоді саме, коли перед кравчихою допіру потихеньку почали розгортатись добрі обрії довгожданого щасливого життя.

Мати затривожилась. Відчула вона, що велике лихо насувається на неї. Як Остапа, так і Андрія,— коли затягнеться війна — можуть забрати в солдати (першому йшов двадцятий, другому дев'ятнадцятий рік) і, значить, можуть забрати всі її надії. Вона виходила на вулицю, зупинялась і розпитувала знайомих та прислухалась до таємничих розмов, що шелестіли по закутках коли спокійного містечка.

А містечко і справді зашумувало. Із зовсім невойовничих будиночків повилазили доти невідомі войовничі патріоти своєї вітчизни і, помахуючи кулаками, кричали, що вони Франца-Йосипа [3] знищать в два тижні, а за місяць завоюють всю Австро-Угорщину з Німеччиною вкупі. З державних установ кожної хвилини летіли вісті про наші «надзвичайні» перемоги, і обивателі остаточно збожеволіли від несподіванок. На базарі цілий день товклися люди і передавали з уст в уста напівфантастичні чутки, і навіть можна було бачити, як дуже поважні містечкові крамарі раптом підскакували до своїх покупців і — ні з того ні з сього — починали вести з ними довгі бесіди про сучасні події. І тільки там, на вокзалах, де матері випроводжали своїх синів у далеку невідому доріженьку,— тільки там було безгоміння. Але й це безгоміння було не буденне. Словом, прийшла якась нечувана тривога й прийшла якась нечувана суєта. Якимсь химерним вентилятором вентилювало запліснявіле містечкове життя.

Тоді й надійшов перший удар для матері. Надійшов тоді, коли Остап раптом заявив за вечерею, що він вирішив іти добровольцем на фронт і що він хоче цим вирішенням, так би мовити, вшанувати пам'ять свого батька. Мати ахнула. Вона довго сперечалась із старшим сином, щоб відмовився від такої безумної думки. Вона доводила йому, що кравець трохи психічно ненормальний був і що, значить, зважати на його запові-

ти не приходиться. Але Остап стояв на своєму, і ніяка сила не могла його переконати. Тоді Андрій порадив матері «плюнути на цю справу» і сказав своєму старшому братові:

— Коли вже ти так хочеш заробити хрестика, то, мабуть, паняй, брате, на фронт і не мороч нам більше голови!

І поїхав Остап на фронт заробляти хрестика, і заробив він їх там цілих чотири. І зробився він там паном ротмістром, і дістав він собі славу бойового вояки. Узнала про це мати не з дорогих синових листів (він за весь час тільки одного написав), а з ілюстрованих журналів, де серед великих героїв вміщено було й його дороге обличчя. І радісно і сумно було дивитись на те обличчя! Радісно було, що вона народила й виховала такого сина. Сумно було, що цей син уже, мабуть, ніколи до неї не повернеться, бо зійшов він на зовсім чужу їй і невідому доріженьку. Як згадка про неповторну молодість, жевріло на серці це колись таке рідне й близьке їй обличчя. І поночіло на душі, і сумно було їй дивитись на цей присмерк, що йде над сірими калюжами її понурого містечка.

А в містечковому житті і справді почало поночіти. Войовничі патріоти вже не виходили на вулиці й не махали кулаками, як на початку війни, і з державних установ уже не летіли радісні вісті. Крамарі мовчки постачали обивателя і вже не мали охоти говорити на сучасні теми. Трапилось щось неможливе: війна робилась звичайним побутовим явищем, і нікого не зворушував лазаретний стогін оборонців вітчизни. Серця почерствіли, і обиватель похмуро чекав на якусь нову екстравагантну несподіванку.

Тоді мати зазнала дальшого удару. Задумала війна одібрати у неї й її другого сина, і покликали Андрія до військової служби. Але не пішов той на військову службу, і оголошено було його дезертиром. Тоді утік Андрій із свого рідного містечка, і залишилась мати самотньою зозулею у своїй підвальній кімнаті. Це був дуже важкий час у її невеселому житті. Вона навіть відчула раптом, що немилий їй стає сам білий світ. Коли раніш вона знала, для кого поневіряється в своїх злиднях, то тепер вона остаточно розгубилась і тільки дивилась мертвими очима у своє туманне вікно. Надворі вже прокидалась весна, дзюрчали потоки, симпатично ніжилось над містечком молоде сонце, а мати ходила з кутка в куток похмурим автоматом і уявляла собі світ як велику й безвихідну домовину. І невідомо, до чого б привели бідну жінку її муки, коли б не революція.

Перший вибух 17-го року зазвучав матері божественним органом. Коли для звичайного містечкового обивателя революція прийшла тільки новою несподіванкою, що він її так похмуро чекав, то для матері вона була чарівним бальзамом.

Мати враз посвіжішала й, виходячи з весняних плакатних вулиць за містечко, з надією дивилась в теплу легко-бірюзову далечінь. Вона вже певна була, що їй тепер недовго чекати своїх любих синів.

— Мені дуже подобається революція,— сказала вона колись своїй сусідці.

Словом, фортуна нібито зжалилась над матір'ю і навіть зжалилась над нею до кінця: за якийсь місяць вона принесла на своїх крилах її першого сина Остапа, георгієвського кавалера чотирьох хрестів. Але принесла вона Остапа саме в той час, коли вже не треба було георгіївських кавалерів і коли зривали погоники з офіцерського плеча. І що ж? Остап недовго прожив у своєму рідному містечку і недовго втішав свою рідну мамусю цукерками, що ними обіцяв колись годувати її. Тільки один раз продзвенів він своєю шаблюкою в її убогій кімнаті і скоро зашумів із своїм отрядом на Дін.

Мати розгубилась: що ж це таке? Чи не солодкий сон приснився їй? Невже ж для того вона виховувала свого любого Остапа, щоб він їй дав тільки одну щасливу хвилину?

Тоді ще раз нібито зжалилась над нею фортуна і принесла їй на своїх крилах другого сина — Андрія. Але й цього вона принесла до рідного містечка з великим отрядом і саме в той час, коли в країні вже зацвіли червоні зірки на кашкетах. І що ж? І Андрій недовго жив у своєму рідному містечку і недовго втішав свою рідну мамусю. Тільки один раз він продзвенів своєю шаблюкою в її убогій кімнаті і, розпитавши добре про Остапа та взнавши, яким шляхом кинувся він, скоро й сам зашумів зі своїм отрядом на Дін.

І став Дін для матері якоюсь страшною загадкою. Вона чула, що на Дону гуртуються якісь офіцерські сили, вона знала, що червоні готуються до смертельної боротьби з ними, але вона ніяк не хотіла зрозуміти, що її сини в різних таборах, що десь на донських степах Остап і Андрій кидаються один на одного, як розлютовані звірі, і що, можливо, десь вони вже в мертвій схватці і якийсь із них уже хрипить на гострому кинджалі свого рідного брата. Мати схоплювалась із свого ліжка і божевільними очима дивилась у вікно. Цей сон був страшніший за всі кошмарні сни, і тільки тепер вона пізнала, що таке справжнє нещастя. І здалося їй тепер життя не домовиною, а безвихідним, страшним виттям смертельно пораненого пса.

Так проходили дні, місяці і, нарешті, роки. По селах, містах і містечках лютувала громадянська війна.

То тут, то там блискали пожари, і дні переповнились кулеметним татаканням . То тут, то там розривались снаряди, і банди блукали по всіх великих і малих степових шляхах. То ці

переможуть, то ті і здавалося напівмертвій матері, що цьому ніколи не буде кінця і вона вже ніколи не найде колишнього спокою.

Тоді десь раптом ударив грім і метнулась блискавка. Ніби хтось мудрий і великий взявся переконати матір, що нічого безконечного нема, і взявся найти їй довгожданий спокій. І ще раз ударив грім і метнулась блискавка: то відступав за своє рідне містечко її рідний син Андрій і насідав на нього його рідний брат Остап.

Мати, звичайно, нічого не знала. Вона не знала, що мало не на порозі її убогої кімнатки стикнулись у мертвій схватці завзяті брати. Цілий тиждень переходило містечко із рук у руки, і мати тільки під кінець узнала, що то її сини воюють один з одним на порожніх вулицях свого рідного містечка. І вона, розпатлана, кинулась до штабу. І побачила вона там Остапа. Вона впала перед ним навколішки і почала благати його, щоб він припинив бійку. Тоді усміхнувся Остап і сказав матері чужим голосом:

— Іди, стара, додому і, будь ласка, не перешкоджай мені!

Вона подивилась на сина і не пізнала його: перед нею стояла сувора і без кінця далека їй людина. Це вже був не той Остап, що обіцяв їй годувати її смачними цукерками. Це було втілення незнаної їй хижої мудрості. Тоді ще раз подивилась мати на свого рідного сина сухими очима і мовчки пішла додому.

І в цю ж таки ніч вона стикнулась із другою своєю дитиною. О третій годині ночі хтось тихесенько постукав їй у вікно. Вона хутко підвелася з ліжка. Тоді чує вона рідний їй голос, і голос цей просить скинути защіпку з її убогих дверей. Вона кинулась до порога і побачила, нарешті, свого дорогого Андрія.

Але й його побачила вона таким же далеким і чужим, як і Остапа. Він навіть не привітав її, він навіть не дивився на неї і, як неприручений звір, увесь час ховав на підлобі свої колись добрі очі.

— Чого ж ти прийшов до мене? — з великою тоскою, нарешті, промовила мати.

— Я прийшов до тебе, матусю,— чужим голосом сказав Андрій,— щоб ти мені допомогла в моїй справі?

— Яка ж твоя справа, синку? — зітхнула мати.— Чому ж вона саме твоя і чому вона не може бути моєю?

Андрій негарно усміхнувся і сів на стільця.

— А тому не може бути твоєю,— сказав він,— що ти нічого не розумієш!

— Боже мій! — скрикнула мати.— Невже ж це не я виховувала тебе, мій любий синку? Чому ж я не найду з тобою спільної мови?

— Не найдеш, матусю,— сказав Андрій,— бо такої мови ти шукаєш і з моїм братом Остапом. З моїм найлютішим ворогом...

— З твоїм найлютішим ворогом? Синку! Що ти говориш? А-ах, Боже мій! — і мати заридала.

Тоді підійшов до неї її рідний син і сказав чужим голосом:

— Покинь, стара, виводити, бо мені ніколи зараз, і до того ж я мушу за твоєю допомогою пролізти до братового штабу.

Та не встиг Андрій вимовити своїх останніх слів, як у дворі зашуміло. Він кинувся до вікна і в присмерках місячної ночі побачив вершників. І зрозумів Андрій, що зграя ворогів оточує його, і сказав він матері:

— Ховай мене, мамусю, і якомога скоріш! Ховай мене від мого брата Остапа!

Мати кинулась. Мати кинулась ховати свого любого сина Андрія. І сховала вона свого любого сина Андрія на глухому горищі і повернулась до кімнати. Тоді з шумом розчинилися двері, і зупинився на порозі Остап з двома своїми молодими вершниками.

— Ну, так де ти, стара, сховала мого брата Андрія? — грізним голосом спитав він.— Чи не думаєш ти, що мої дозорні прозівали його?!

— Не бачила я твого брата Андрія! — рішуче сказала мати і, зблідла, сіла на своє ліжко.— Не бачила!..

— Не бреши, стара! — скрикнув Остап і взявся рукою за свою блискучу шаблюку.— Чи не думаєш ти, що я помилую свого найлютішого ворога?

І, сказавши це, Остап подивився на вершників. Вершники від задоволення крякнули. Мовляв: наш пан-отаман не знає рідні і для нього в боротьбі нема братів!

— Я радий, що ви так думаєте про мене! — сказав Остап.— Отже, хочу я довести вам, що для мене в боротьбі нема і матері.

І георгіївський кавалер всіх чотирьох хрестів, що поважно виблискували на його груді, сів біля своєї матусі. І наказав він своїм вершникам обшукати двір і горище. І запалив він цигарку і звів свої суворі брови біля перенісся.

Мати сиділа бліда і мовчки дивилась на сина. Духом алкоголю так пашило від нього, що вона мимоволі повернула своє обличчя до вікна. Вона раз у раз позирала на двері і прислухалась до шуму: невже ж таки знайдуть її рідного сина? І тільки коли вершники повернулися до кімнати і доложили Остапові, що Андрія ніде нема, вона з полегшенням зітхнула й сказала:

— Хіба я вам не говорила?! Чого ж ви прийшли до мене?

— Так ти, я бачу, хочеш хитрувати? — скрикнув Остап.— Так знай же, відьмо: нема тобі пощади від мене! Коли до ранку ти не видаси мого брата, то...

Остап схопився за клинок і показав його матері. Тоді переповнилась чаша терпіння, і сказала мати:

— Що ти говориш, Остапе? Побійся Бога! Невже ти, мій п'яний сину, забув своє дитинство й «солодкі цукерки»?!

— Ха-ха! — зареготав Остап.— Чуєте, хлопці? Моя мати згадала солодкі цукерки! Моя мати хоче мене розжалобити! Чуєте, хлопці?!

П'яні вершники теж зареготали. Зареготали й шаблі дзвоном якогось страшного розпачу. Тоді знову сказав Остап:

— Нє, матуську, цукерки тебе не спасуть! Спасибі тобі, що ти мене породила й виховала, але не пишайся цим! Бо породити — то зовсім не важка штука... і навіть деяке задоволення... Ха-ха! А виховати — це твій природний обов'язок... Ну, словом, я хочу жити і во ім'я якихось там шляхетних поривань зовсім не думаю підставляти свою голову своєму братові Андрієві!

Мати з жахом дивилась на свого сина і нічого не розуміла. Вона все втішала себе надією, що це — ніщо інше, як п'яний бред п'яної людини, і вже не могла втішати себе такою надією.— «Це пекельний сон сниться мені»,— уперто думала вона і раз у раз клала на своє печальне чоло свою схудлу руку. Вона клала руку, аж поки підвівся Остап.

І підвівся Остап і сказав матері, щоб вона влаштувала йому ліжко на ганку; мовляв, він там буде до ранку чекати відповіді і її останнього слова. Вона мусить сказати, де сховала Андрія. І, похитуючись, пішов він на ганок, а за ним пішли і його вершники.

Стінний годинник одбивав секунди. Час ішов дуже поволі, і якась година здавалася матері за цілу вічність. Вона раз у раз підходила навшпиньках до сінешніх дверей і прислухалась. Десь кричали вранішні півні, а ще далі вили собаки безвихідним виттям. Перед матір'ю проходили одна по одній картини її невеселого життя і проходили дорогі обличчя її маленьких синів. Сьогодні в містечку порожньо і дико, сьогодні зчепились у мертвій схватці два рідних брати, а колись над містечком стояло хоч і вбоге, але ясне й ласкаве сонце, і Остап та Андрій були такими симпатичними людьми. Сьогодні грохочуть оселі грохотом громадянської війни, скачуть по шляхах божевільні вершники, і сини не хочуть визнавати один одного, навіть матері уже не визнають. А тоді вони ласкали її своїми дитячими рученятами і так хороше зазирали в її обличчя. Що ж це таке? Невже ж так завжди буває в житті?

І раптом прийшла матері думка, що ніякого кошмару нема і що все, що діється зараз, є звичайне й природне явище. І коли вона не може зрозуміти цього, то вона, значить, оджила вже свій час, і значить, на її земне місце прийшли нові люди, з новими думками й з новими, далекими їй бажаннями. І тоді захотілось матері вмерти.

Вона підійшла до сінешніх дверей і приложила до них своє ухо.

Остап хропів, хропіли й його п'яні вершники.

Тоді полізла мати на горище до свого сина Андрія й сказала йому:

— Твої вороги, синку, сплять. Отже, тікай якомога скоріш!

— Мені здається, що я від тверезих уже не втік би,— сказав Андрій.— Чи не п'яні вони, матусю?

— П'яні, синку, ти легко вискочиш у вікно... Тікай, синку!

— А де ж мій братік Остап спочиває? — спитав раптом якимсь занадто тремтячим голосом Андрій.

Мати подивилась на сина і в присмерках місячної ночі, що проточились на горище, побачила в Андрієвих очах підозрілий блиск. І вона одразу зрозуміла його: Андрій задумав убити свого п'яного брата Остапа.

І, зрозумівши це, вона, недовго думаючи, сказала:

— Спить твій брат Остап на моїй кроваті,— сказала вона.

— Ну, то й добре! Значить, і я ще можу трохи відпочити.

І ще сказав Андрій своїй матері, щоб вона злазила з горища і не перешкоджала йому. І послухала мати сина і, ступивши на долівку, пішла в кімнату та лягла на своєму ліжку.

І лежить мати під легкою ковдрою і ніяк не може вгадати, скільки часу пройшло. Давно вже чує вона, як Андрій шелестить в сінях сторожкими носками і думає: «Мабуть, сокиру шукає».

І хоче вона йому сказати, щоб він не шукав сокири, і чомусь не може цього зробити. Місяць починає вже поночіти і, мабуть, десь далеко на землю сходить світанок. Стінний годинник одноманітно тукає, і летять у вічність бистрокрилі секунди. Їх навздоганяють хвилини і — ще повільніш — години. І не чують вони цих пострілів, що тривожать порожнє містечко. Організовано, в шахматному порядку, але й байдуже, поважно ступає його королівська величність сам король-час.

Мати вже бачить, як скрадається до її затіненої кроваті її молодший любий син. Вона хоче попередити його й сказати йому, що не Остап, а вона, його мати, лежить на ліжку, і чомусь не може цього зробити. Та й навіщо попереджати, коли так приємно мріяти. І вона продовжує мріяти. І мріє вона про щасливе життя, і мріє, аж поки до неї підходить Андрій, аж поки трапилось те, чого й треба було чекати...

Він і справді підійшов. Підійшов тихо, нечутно і зупинився, як примара.

Але чого ж він стоїть? Невже й тепер не кінець! Ні, мабуть, тепер кінець! Недарма ж їй до болю хочеться вмерти, недарма.

І тоді враз гупнуло. То Андрій, гадаючи, що на ліжку лежить його брат Остап, поспішає виконати свій громадський обов'язок.

І замість мрій, перед материними очима раптом загорілись якісь рожеві потойбічні світи. Мати навіть не встигла скрикнути. Матері вже не було. І зовсім даремно сокира знову падала на її голову і так настирливо гупала в передранковій темряві. Матері вже не було...

Тоді Андрій вискочив у вікно і побіг по порожніх улицях середньовічного містечка. І тоді ж у страшній завірюсі помчались галопом будинки, крамниці і, нарешті, сама земля.

Але матері вже не було. Вже перший удар сокирою переніс її в той загадковий світ, де нема ні печалі, ні зітхань, де ніколи не загоряється ніжна смужка молодого дня і де ніколи так завзято не кричать жовтогарячі півні, як вони кричали в містечку за тієї невеселої передранкової темряви.

Матері вже не було. Матері саме тих бойових хлопців, що їх батько помер дуже давно: так давно, що й не скажеш.

ІЗ ВАРИНОЇ БІОГРАФІЇ

Народилась Варя на Слобожанщині, в повітовому містечку Богодухові, 1900 року, здається. Мати її, Ярина Федорівна, належала до того класичного типу українських бублешниць, що їх, мабуть, ще ніхто в світі не перекричав. Батько Варин, Трохим Климентович, був, навпаки, тихенький п'яничка (за спеціальність узяв собі — носити жінчині бублики на базар) і, можна сказати, доти не виділявся з кола богодухівських мешканців, аж поки вияснилося, що він, четвертий супруг Ярини Федорівни, зовсім не думає вмирати, як це зробили його три нещасливі попередники, цебто аж поки всі побачили, що він, цілком задовольнивши ненажерливі бажання своєї грудастої й широкозадої дружини, примусив її завагітніти й народити бистрооку дівчинку.

Перші дитячі роки Варя провела на Монастирській вулиці — на тій вулиці, де, крім бубликів, так багато ще виробляють паляниць та смачних брусиків. Коли Варі було чотири роки, Ярина Федорівна дуже вславилась своїм майстерством: кращої за неї бублешниці уже не було в цілому повіті. Проте приблизно біля цього часу вияснилося, що Трохим Климентович, остаточно закріпивши за собою славу неабиякого мужчини, все-таки не здібний був відбити в Ярини Федорівни охоту до чужих чоловіків і — головне — приохотити її до народження другої дитини.

Таким чином, бистроока Варя залишилась без брата й без сестри.

В Богодухові, крім вулиці Монастирської, є ще й так звані «Соболі». Це той закуток, що з нього колись вийшов і Трохим

Климентович і де так багато різних кравців та чоботарів тощо. Саме на Соболях Варя й розважалась, коли їй стукнуло дев'ять років. На Соболі вона ходила до свого дідуся, до батька Трохима Климентовича, відомого богодухівського чинбаря. Там її розважав, звичайно, не запах від кожухів,— «чинбарський квасок» (такого, правда, на Монастирській вулиці не було), її розважало там Мерло — річка, що тече у славетне Ворскло, оспіване поетом Щоголевим [1].

На Мерлі Варя гралася «у крем'яшки» з соболівськими дівчатами і на Мерлі ж вона пізнавала життя та — головним чином — анатомію від різних Петриків та Ваньків, що дуже добре орієнтувалися в цій науці і незгірше за своїх батьків загинали в «трьохетажних янголят». З річки Варя йшла до дідуся-кожум'яки, і дідусь-кожум'яка, теж-таки тихенький п'яничка, розповідав їй, що Ворскла тече у Дніпро, а Дніпро — у Чорне море, так що коли західноєвропейська культура «зачепить Расєю», то з Богодухова можна буде доплизти до самісінького океану.

Дідусеві казки не дуже зворушували Варю, але вона їх всетаки уважно вислуховувала. Вона знала, що, розповівши казку, дідусь дасть їй копійку, а на копійку Варя купить собі цукерок.

Таким чином, уже змалку Варя зарекомендувала себе і трошки практичною людиною і людиною без зайвих романтичних ухилів. Правда, Варя вміла і захоплюватись, і горіти, і навіть зробити непродуманий вчинок, вона вміла і гірко плакати, і голосно реготати, але і сміх, і плач, і захоплення — ніщо не виділяло її з її ж таки сіренького оточення. Варя росла на звичайну собі українську жінку, на бублешницю тощо, і можна було чекати, що в свій час і в свою чергу вона народить якусь нову бублешницю чи то якогось нового чинбаря.

Кожна людина дивиться на світ очима свого світогляду. Отже, і я інакше не вмію дивитись. Коли на Вариному життєвому шляху були такі, скажімо, роки, як 1905-й, то я й питаю: як же на неї вплинули вони?

1905 рік на Варю, очевидно, ніяк не міг вплинути, бо їй було тоді тільки п'ять весен. Зате 1914-й, що застав її в городській школі, вже трошки вплинув на неї, і саме в тому сенсі, що вона почала мріяти про невідомого прапорщика з золотими погонами, героя й георгіївського кавалера, а також їй дуже захотілося піти на фронт сестрою милосердя. Особливо її провокували на цей вчинок безусі добровольці і ще особливіш — Петя Покровський, син богодухівського старожила й домовласника. Варя була закохана в Петю, але Петя, колишній гімназист, про це нічого не знав, і от Варі дуже хотілось, щоб він про це узнав, хоч на фронті, куди він поїхав, про її кохання до нього нічого не взнавши.

З мрій про сестру милосердя, звичайно, нічого не вийшло.

— Ти мені гляди, Варко,— сказала колись широкозада бублешниця, побачивши Варю за ілюстраціями «Огонька» [2].— Гляди мені, щоб ці журнали не призвели тебе до мечтанія.

— Ви, мамо, вічно натякаєте на щось.— кинула незадоволено Варя.— Як самі були молоді, то тільки й знали, що до хлопців... Одчепіться від мене!

— До хлопців, кажеш? — здивовано промовила бублешниця.— Ну й падлюка ж ти, Варко!.. Ну й виродок! Ач, куди вже закидає: до хлопців! Гляди мені, щоб за ці твої ранні слова не вибила я тебе цією ось кочергою.

— Ти, того... не дуже,— вставив своє слово і Трохим Климентович — персона з малоросійської комедії.— Щоб, значить, як мати каже...

На цьому розмову й було скінчено. Ярина Федорівна взяла собі в голову, що Варя не така вже маленька дівчина, як це їй здавалося. Ярина Федорівна подумала, що Варя пішла саме в неї, а не в батька (бублешниці теж з 14 років закортіло до хлопців), а Варя подумала, що їй і справді не варто на фронт іти, коли прапорщик може й сам у Богодухів приїхати. Словом, Варя не сперечалася.

Але коли Варя чотирнадцяти років тільки мріяла про вищеназваних прапорщиків з золотими погонами, то сімнадцяти вона вже ходила з ними по алеях богодухівського скверу — того скверу, що його місцеві баришні називали чомусь «шквиреєю». Гуляти, до речі, було страшенно весело: по-перше, тоді якраз трапилась революція і були різні веселі гулянки, по-друге, Ярина Федорівна вже прямо порадила Варі, щоб вона не дуже гавила і, коли підвернеться порядна людина, поспішила «закрутити любов». От що сказала Ярина Федорівна в 1917-му.

— Нічого не зробиш, Варко,— сказала Ярина Федорівна.— І тілом і лицьом ти вилита мати, та й характером, мабуть, пішла в мене. Отже, я й боюсь за твою жіночу долю. Одним словом, крути. Але крути з розумом і без мечтанія. Як приведеш дитину несвоєвременно, їй-богу, з двору вижену!

Варя уважно вислухала цю пораду і добре запам'ятала її. «Лицьом» вона і справді подібна була до матері (носик задиркуватий, щічки як пампушки і червоні, а про очі й говорити не приходиться), подібна була до матері і фігуркою: така ж точнісінька широкозаденька та грудаста. Що ж до характеру, то краще давайте змовчимо: Варі такі соромні сни снилися кожної ночі, що про них Ярина Федорівна навіть і не мріяла.

Отож і пішло тепер друге видання богодухівської бублешниці гуляти з материною інструкцією. Гуляла Варя, «канєшно», в тому-таки ж богодухівському сквері, що стоїть недалеко від базару, якраз напроти дому Савича, колишнього дрібного

богодухівського поміщика. Гуляла вона з прапорщиками та іншими революційними вояками. Прапорщики та інші революційні вояки були люди молоді, веселі і часто водили Варю в кіно.

Ночі були чарівні, завжди пахло небо, і зорі, і весь світ. Над Богодуховом часто стояв ніжний провінціальний місяць, і тоді щось йокало в грудях і хотілося летіти в голубу височінь, під самісіньке небо... І думала, значить, Варя: «от-то закручу!» А воно з гулянок так нічого й не вийшло: мало не всі прапорщики та інші революційні вояки настоювали, щоб Варя «привела дитину несвоєвременно», а Варя цього не хотіла.

Вдалося Варі «закрутити любов» хоч і з прапорщиком, певніше — з офіцером, але, на жаль, з офіцером липовим і, на жаль, не за материною інструкцією.

Богодухів — містечко непомітне. Було там, правда, щось тоді до 15 тисяч мешканців, була там, правда, і одна лікарня, і одна гімназія, і шість нижчих шкіл, і навіть до двадцяти поганеньких промислових установ, але й лікарня, і школи, взагалі всі культурні установи — все це було і по інших повітових містечках, так що мешканцям нічим було й позадаватися трохи. Правда, богодухівські бублики, як сказав би стиліст типу Гоголя, надзвичайно смачні, таких бубликів, мабуть, нема в якійсь, скажімо, Умані; правда, на богодухівських горах стояв колись досить поетичний монастир (дехто з місцевих патріотів навіть запевняв, що він поетичніший за славетний охтирський); правда, в околицях міста є романтичні кучугури, а в самому місті жили колись два незрівнянних юродивих — Вася і Стьопа, але на жаль, правда й те, що слава про все це так і не пішла далі Богодухова.

І все-таки і в це непомітне повітове містечко пролізли більшовики, і все-таки й тут вони немало наробили репету. Так що, значить, мусили прийти після них гетьман з німцями, і оточили всю країну шуцмани, і, значить, був серед німців один німець, що в нього. Варя, звичайно, й закохалася. Але справа не в німцеві, а в гетьманському (можна сказати, колишньому петлюрівському) офіцерові, вроді як у прапорщикові, тільки без золотих наплічників.

У Богодухів прийшов хлопець — Сергій Петренко. Хлопець молодий, цікавий і — командир. Зустрілася Варя з ним на Соболях у свого дальшого родича Івана Панасовича, що служив сільським учителем на Богодухівщині і спершу стояв за Петлюру, розуміючи його, Петлюру, як революціонера, а потім, правда, як це буде видно далі, зрозумівши, що це була помилка, щиро перекинувся в більшовицьку пропаганду і виступав уже далі як голова ревкому. Зустрілася Варя з офіцером гетьманським — Сергієм Петренком — і одразу ж «закрутила з ним любов». І трапилося так, що пішла вона з ним до Мерла. Йдуть

вони, значить, по березі, розмовляють про те, про інше і особливо про кохання. І не помітили вони, як вийшли з города. А за городом ліс і осінь димить на горизонті. Ввійшли в ліс. Осика червона, як червоне золото, аж горить, тихі клени загрузли в ніжному янтарі свого листя, а молоді вільхи наче посміхаються — такі зелені, аж синявою взялися. Ну, тут і трапився гріх. І незчулася Варя, як уже обтрушується — червона й щаслива — й не знає, що їй робити. Цілує Сергія, а самій зрідка в голову порада Ярини Федорівни. Та, правда, скоро заспокоїлась. Сергій пообіцяв оженитися, а про гріх не треба говорити матері. Варя й не сказала. Та поки Сергій збирався оженитися, прийшла «савєцька власть». Варя не встигла навіть і похвилюватися як слід. Підводиться колись з ліжка, а на вулиці вже червоні шпацірують. Молодий сніжок рипить за вікном. Ахнула Варя, а воно, виходить, що її Серьога й не думав тікати кудись. Виявилося, що він був за шпійона в гетьманському війську і зовсім не гетьманець чи то петлюрівець, а «камунічеськой большовик», як одразу ж назвала його Ярина Федорівна. Варя дуже зраділа, хоч їй і неприємно було, що Сергій тепер не офіцер. Але потім зовсім зраділа, бо Серьога і при «савєцькій власті» залишився за командира. Так що почала Варя гуляти з ним і при новому режимі.

— Він, канєшно, твій Серьога, не з благородних виходить і, кажуть, мастеровой з заводського цеху,— сказала колись Ярина Федорівна, бачачи, що Варя не «шутєйно» «заварила любов»,— але що ж зробиш, коли тепер і пропагандисти, і командири пішли з простого народу. Так тому й бути: благословляю... коли не бреше і сурйозно наміряється оженитись.

— Тільки він, мамо, хоче гражданським браком,— несміливо подала Варя.

— Не видумуй, Варко! — скрикнула Ярина Федорівна.— Я тобі дам такого гражданського, що ти й у двері не потрапиш!

— Ти того... не дуже! — вставив своє слово і Трохим Климентович.— Щоб, значить, як мати каже...

— Та я ж, мамо, нічого... Я ж говорю тільки, що він говорить.

— Отож-бо й є! Адійотка ти! Ти говори, що мати говорить, а він хай каже, що ти кажеш. О! Спитай свого батька: посмів би він мені щось непристойне запропонувати?

— Ти того... не дуже! — знову вставив своє слово Трохим Климентович.— Щоб, значить, як мати каже...

— Я, мамо, нічого,— ще раз заперечила Варя.— Я тільки про те, що Серьозі камунічеські правила не дозволяють у церкві вінчатися.

Ярина Федорівна стукнула ногою.

— Ой, краще змовч, Варко! Доки ти мені будеш насупроти виражаться? Га? — Ярина Федорівна так захвилювалась, що аж піт їй виступив на лобі. Тоді вона витерла піт кінцями своєї голов'яної хустки і замовкла. Але потім скоро одійшла й сказала вже багато тихше:

— Так що на тобі, Варко, моє послєднє слово: не хоче він вінчатися прилюдно — ми поїдемо до якогось деревенського попа! Скажи йому, що пущай вон асабливо не турбується: все устрою як слід. Так устрою, що ні одна собака не буде знати.

Можливо, Ярина Федорівна і «устроїла б все як слід», але Сергій Петренко все-таки не схотів вінчатися в церкві. Варя захвилювалася. Саме тому захвилювалась, що під серцем їй вже заворушилось маленьке. Тоді Ярина Федорівна, догадуючись, мабуть, що Варька обов'язково «приведе дитину несвоєвременно», а може, й просто не бажаючи випустити з рук цікавого командира, примушена була остаточно піддатися.

— Ай, дівко,— нарешті сказала вона.— Біда мені з тобою! Та, мабуть, прийдеться плюнути на попа... Прости мені, Господи, на цьому кощунському слові (бублешниця перехрестилася). Іди, мабуть, до ревкому та записуйся там на гражданський брак. Понравився мені твій Серьога і Іван Панасович (Іван Панасович і справді був уже головою ревкому) розпинається за нього. Каже: і командир отлічной, і пропагандист небикновеной.

Варя, «канєшно», дуже зраділа й побігла до Серьоги. А за кілька днів вона вже перейшла до нього й на квартиру.

Сергій цілий день був на ногах і тільки ввечорі приходив до своєї молодої дружини. Але Варя ходила як божевільна, і їй здавалося, що вона ні на хвилину не розлучається з Серьогою. Її неповторний медовий місяць пройшов, звичайно, під золотом осик і, можна сказати, вже давно пройшов, та Варі він знову прийшов. Варя була занадто гаряча самичка, і ягоди її трохи набухлих грушоподібних грудей також сторожко здригалися, як і кілька місяців тому. Одним словом, світ взяло в тісне коло, і в цьому колі залишився один Сергій. Десь когось розстрілювали, десь (і навіть дуже близько) йшла запекла боротьба, десь напружено клекотіло громадське життя, а для Варі існували тільки запашні провінціальні ночі, що в тривозі мчалися над Богодуховом. Варя зітхала спорзними зітханнями гарячої бистроокої самички і нічого не чула й не бачила.

Так пройшло кілька місяців, кілька солодких надзвичайних місяців.

Але от вітер, що стих було, раптом рвонувся і вогні мало непогашеної пожежі знову зашумували. Контрреволюційний південь зібрав усі свої останні сили і, підтриманий гарматами

англо-французьких рантьє, перейшов у наступ. Офіцерські частини так рішучо й упевнено рушили вперед, що армії робітничо-селянського уряду ніяк не могли вдержати позиції і з боями почали відходити на північ.

Країна насторожилась і захвилювалась. Але тепер захвилювалась по-справжньому й Варя. Раніш на зміну влади Варя дивилась дуже просто (мовляв, як же воно за цих буде!), зате тепер вона так просто дивитись не могла. Коли в останній час навіть розмови про рештки генеральських банд — розмови, які загубили свою гостроту,— Варя почала приймати з деякою неохотою, то тепер, побачивши, що недалеке майбутнє багате на серйозні події й обіцяє чимало несподіваних сюрпризів,— тепер вона дуже затривожилась. Правда, Богодухів, як і інші північні райони республіки, жив ще рожевими надіями й тільки по деяких галузях будівництва крадькома (щоб не налякати обивателя) приступав до часткової ліквідації справ, але це Варю зовсім не тішило, і особливо не тішило Ярину Федорівну: бублешниця, а через неї й Варя, знала, що мало не весь південний край вже кипить напруженим, подекуди переляканим життям військового табору, що там замість ревкомів функціонують диктаторські трійки, а замість оптимістичних бюлетнів перемоги населення дістає тривожні й не завжди приємні накази, що там, нарешті, ворога чекають з хвилини на хвилину, і ніхто вже не припускає, що цей раптовий наступ є хоч і красивий, але недовговічний вогонь від феєрверку.

— Ой, Варко! Що ж це ти наробила! Спортила ти все моє життя! — схвильовано сказала колись Ярина Федорівна.— Якби побралася з офіцером, то не було б цієї суматохи... Ну й сукин же син твій шпійон! Ну й гадюка камунічеська! Ех, Варко, Варко! Мовчала я, але тепер не можу мовчати. Як подивлюсь на твій несвоєвременний живіт, так би й розірвала твого Серьогу. Таки обдурив, падлюка... Коли ж це ти з ним нагуляла? Ще, мабуть, за гетьмана?

Ярина Федорівна прямо-таки виходила з себе. Але справжня паніка знялася тоді, коли Варин Серьога вирішив негайно покинути Богодухів. Сергій Петренко був один із тих відважних і відданих людей революції, які добровільно поспішали на найнебезпечніші ділянки фронту й яких навіть ніжні очі молодих дружин не могли зупинити. Він виїхав з Богодухова однієї літньої душної ночі й залишив Варю в сльозах біля Ярини Федорівни. Перед тим, як покинути її, він довго втішав її (також втішав і Ярину Федорівну). Він обіцяв, що все буде добре і що він скоро повернеться з фронту. Та втішити йому так і не вдалося, бо Ярина Федорівна не стільки була стривожена судьбою Сергія Петренка («пропадай він пропадом»), скільки тим, что Варку вже тепер не візьме «благородной чоловєк»,

скільки тим, що... як же тепер бути? Чи не влетить Варці від офіцерської влади за її «командира»?

— Главноє діло — живіт видайоть! — говорила Ярина Федорівна.— Хто там зна, як ти жила з ним? Може, за горняшку служила... А от живіт видайоть!..

Варин живіт і справді був величезний і дуже помітний. Вона була в стані мало не закінченої вагітності й на протязі якихсь трьох-чотирьох тижнів мусила народити дитину.

— Главноє діло — живіт видайоть! — знову зітхала Ярина Федорівна і скреготіла зубами.— І главноє діло — не знаю, що й робити, бо чує моє серце, що скоро вже...

Бублешниця не помилилась. Дні рожевих надій і прихованої тривоги пройшли. Захвилювалась і північ України, а зокрема й Варин городок. Проголошено було становище облоги, і місцевий гарнізон почав реорганізовуватись у партизанський полк. По всіх поштових і степових трактах та дорогах загадючились обози слобожанських возів. Обози так енергійно поспішали на північ, що вже не було жодного сумніву: білі таки будуть в Богодухові!

Хоч Варя й не проклинала вкупі з Яриною Федорівною свою судьбу, але вона все-таки кохала свого Серьогу і все-таки думала про те, що їй не можна залишатися в своєму городі, коли її городок покинуть армії робітничо-селянського уряду. Варя, звичайно, ніколи не належала до партії, але хіба це дає їй хоч маленьку гарантію, що її не зачепить караюча рука контррозвідки? Правда, Серьога, від'їжджаючи на фронт і не припускаючи, очевидно, що далекий від позицій Богодухів скоро почне евакуюватись, не дав їй жодної поради.

Але Варя й без чоловіка знала, що їй треба негайно поспішати з від'їздом.

— Мамо! — сказала колись Варя, звертаючись до Ярини Федорівни.— Чи не підете ви до Івана Панасовича порадитись, як мені виїхати з города?

— Виїхати з города?.. Чи не здуріла ти? — скрикнула бублешниця.— Куди ти поїдеш, та ще й з таким животом?

Ярина Федорівна почала доводити Варі, що їй нема ніякого сенсу «теліпатись кудись у прірву», що, може, нічого й не трапиться і, може (та й напевне!), ніхто її не зачепе за нової влади, що коли вже говорити про Серьогу, то — чорт з ним! На чорта він здався, коли так поводиться з дружиною й залишає її саму? Був гріх — согрішила, ну, так тому й бути! Може, ще й найдеться «благородной чоловєк» і обвінчається з нею. До речі, вона ж і не вінчалася по-християнськи. Може, то сам Бог так зробив, не допустив до другого гріха.

— Мамо! — почала було Варя, але Ярина Федорівна її різко перебила:

— Покинь, я тобі кажу, мамкати! Що ти там понімаєш?

— Ти того... не дуже! — вставив своє слово й Трохим Климентович.— Щоб, значить, як мати каже...

І Варя змовкла. І Варя, можна сказати, упокорилась. Але не тому, між іншим, вона упокорилась, що так дуже боялась батьків, а тому, що вона й сама почала зрідка думати, що й справді її ніхто не зачепе за нової влади, тому що, нарешті, хоч Серьога і гарний хлопець, але, може, його нема вже й на світі, а коли живий він, то вже тепер, за нової влади, не бути йому ні пропагандистом, ні командиром.

Так що вирішено було пересидіти баталію в своєму рідному закутку, що на Монастирській, і не думати про евакуацію.

І з тим більшим задоволенням Варя не думала про евакуацію, що евакуація прямо-таки лякала її своїм хаосом.

Треба щиро сказати: революційний нарід уміє перемагати й наступати, та ніяк не вміє відступати й тягати за собою барахло. Плани евакуації і справді виглядали дуже химерно. Вивозили снаряди, військовий одяг і цілі цейхгаузи, але й вивозили десятки пакгаузів (висловлюючись фігурально) жіночих панталонів та ліфчиків. Вивозили друкарські машинки й цілі типографії, але й вивозили для чогось старі столи, десятки старих столів і надзвичайно багато звичайних стільців, що тоскно витикалися в небо своїми мало не столітніми ніжками. Вивозили курей, гусей, свиней та іншу домашню живність, але й вивозили матраци, кроваті й ще багато дечого з мертвого спального реманенту. Все це посувалося з Богодухова і через Богодухів на слобожанських возах. І ці обози так лякали Варю, що навіть Ярина Федорівна порадила їй рідше виходити з дому й сама взялася діставати інформації про події в місті і на фронтах.

Словом, евакуація йшла прискореним темпом. За обозами поволі й досить поважно для такого блискавичного моменту посувалися отари овець і гурти рогатої худоби. Воли ревли, коні іржали. Над дорогами стояли хмари сірого пороху. Раз у раз, наздоганяючи й переганяючи навантажені тачанки, на шляхи вискакували одинокі вершники й, стурбовані, раптом зникали десь. Появлялися й цілі загони кавалерії. Але ці чомусь весело погикували й так войовничо помахували шаблями, що тил, куди вони рішуче мчалися, кожної такої хвилини можна було прийняти за фронт.

Але те ж приблизно Ярина Федорівна (Варя тепер майже не виходила з дому) спостерігала й на залізниці. Станція ломилась від деморалізованих натовпів і від не менш дезорганізованих вагонів. Тільки «пульман з заложниками» чітко вирисовувався з цього евакуаційного хаосу. Все поспішало від грізної канонади й пожарів, які обхоплювали мало не всі кінці нічного південного неба.

Хоч Ярина Федорівна і категорично була проти виїзду своєї доньки з Богодухова, але вона не могла не цікавитись, хто ж тікає на північ. Зрідка їй самій боляче йокало під серцем і вона думала: «а може, хай виїздить?» Та, придивляючись до евакуаційної публіки, вона тільки ще більше заплуталась.

Людей, що поспішали на північ, і справді не можна було назвати єдиним організованим і організуючим цілим. Це був розхристаний конгломерат. Тікали з містечка й фізично безсилі батьки та матері комуністів, тікали й деякі комунари з барахлом, які вважали, що фронт може почекати, а барахло обов'язково треба «спасти» й обов'язково треба здати «під розписку» десь за тисячу верстов від позиції. Тікали деякі нервові обивателі, котрі страждали на манію переслідугу і, щиро симпатизуючи південному військові, ніяк не могли припустити, що їх помилують за «зраду», за те, що вони в свій час не пішли з друзями англо-французьких рантьє, тікали й різні авантюристи, які, придбавши «іменем пролетаріату» деяке майно, поспішали перенести його у більш безпечне місце. Словом, різні люди тікали на північ за тих душних днів тривожного дев'ятнадцятого року. І, придивляючись до цих людей, Ярина Федорівна тільки зітхала тяжко.

Але Ярині Федорівні, як звичайно й Варі, на тиждень було десять п'ятниць, і тому, зробивши одне вирішення, вони вже почали думати про протилежне. Справа в тому, що колись симпатичні їм крамарі, дрібнобуржуазні інтелігенти та священики стали раптом потроху діяти і вже, очевидно, готували для Варі не зовсім приємні сюрпризи. Дочекавшись довгожданого часу, ці люди тепер не ховали усмішок задоволення й при нагоді, коли це було безпечно, з надзвичайно злою іронією поглядали на Варю й на Ярину Федорівну. Правда, вони так поглядали й на всіх інших городян, які так чи інакше зв'язали свою долю з долею революції і які з тих чи інших причин примушені були залишатися вдома й чекати на прихід нової влади, але від цього легше не було.

— Так що, мамо, буде біда! — крикнула одного разу Варя, входячи до хати.— Зустріла я сьогодні Карпа Сидоровича, так він так подивився на мене, що аж сумно стало.

— Та й чого ж йому дивитись на тебе привітно,— сказала прибита горем бублешниця,— коли твій Серьога стояв у його зятя на квартирі по камунічеській лінії? Він не асабливо до неї прихильний.

Бублешниця й тепер не помилялась. Карпо Сидорович, місцевий крамар і давній ворог Ярини Федорівни, давно вже «точив зуба» на Варку — «камунічеську шлюху» і тепер при зустрічах з молодицею вже не міг стерпіти й не подивитись на неї відповідно. Одного разу він уже навіть і розперезався, можна сказати.

— Так що, здравстуйте, Варваро Трохимівно Петренкова... тоїсь вєрная гражданськая супруга камуніста Петренка,— сказав Карпо Сидорович, зустрівшись з Варею.— Що ж це ви пошли з панської фатери? Сумліваєтесь?

Карпо Сидорович особливо не міг пробачити Варі, що вона жила в будинку його зятя, крамаря другої гільдії. І не те обурювало Карпа Сидоровича, що подружжя Петренкових проживало на цій квартирі, не заплативши ані копійки («цур їм пек з цією платнею, зять навіть сам шукав когось із чекістів до себе в дім, щоб менше робили реквізицій і щоб не тремтіти кожної хвилини!»),— обурювало Карпа Сидоровича те, що якась там Варка, дочка поганої бублешниці, з якою він от уже кілька років судиться, котру він знає «як облуплену» і яка, на його компетентний погляд, мідного п'ятака не варта,— так от ця Варка задрипана насмілилась жити в покоях його зятя, поважного крамаря другої гільдії.

От що обурювало Карпа Сидоровича, і він уже давно постановив при першій нагоді подякувати їй за таку образу.

— Чого ж це ви мовчите, Варваро Трохимівно Петренкова? — говорив далі крамар і дивився на Варю своїми маленькими підмасленими очима.— Сумліваєтесь?.. Воно й правда: камунічеська платформа не пройшла, тікають по чім попало!

Варя стояла перед крамарем і перелякано дивилась на нього. Та й що вона скаже йому, коли вона давно вже в його власті? Піде на нього пожаліється? Піде до свого дальнього родича, Івана Панасовича, і розповість йому про думки Карпа Сидоровича? Ні, вона цього ніколи не зробить, бо тоді вже напевне генерали її не помилують.

— А це ж... що це ви собі набігали, Варваро Трохимівно? — говорив крамар, сально посміхаючись і пальцем тикаючи у Варин живіт.— Від гражданського мужа? Хі-хі!.. Камунічеський приплод для нового офіцерського режиму? Непогана справа — що й казати!.. Та тільки — звиняюсь! Хто його знає, де цей приплод опиниться. Звиняюсь!

Тут крамар уже не міг не зірватись із тону й, підбадьорений свідомістю, що Варя добровільно мусить віддати себе на глум і ні в якому разі не піде на нього скаржитись, заскреготів зубами й дав волю своїм схованим почуттям.

— Звиняюсь! Господа генерали тобі, Варко, не подарують камунічеської пропаґанди. Звиняюсь!

— Що ви кажете, Карпе Сидоровичу,— не стерпіла тут перелякана Варя.— Коли ж це я пропаганду вела? Невже ви не знаєте, що я ніколи не була в партії?

— Ти не була в партії? А чому ж ти тоді в гражданськім браку состояла з камуністом? Ну? Ну, от скажи мені? Чому? Захотілось камунічеського? От тобі й буде камунічеський! —

Тут Карпо Сидорович раптом облизався й засюсюкав: — Я, звісно, не проти природи... Воно й шлюха — чоловік... Але зачем ти, детка, завагітніла? Зачем не зробила аборту? От що мене мучає!..

На доказ того, що його й справді мучає, Карпо Сидорович нервово висякався й тяжко зітхнув. Варя мовчки стояла серед вулиці. В грудях їй було тісно й неприємно. Варя думала: «Треба тікати». Але Варя, мабуть, так би й не втекла, коли б не випадок. Словом, Варя таки примушена була, мало не остаточно вирішивши не покидати Богодухова, знову передумати своє вирішення й не тільки передумати, але й справді покинути свій рідний городок.

Це трапилося не тоді, коли можна було порівнюючи добре влаштуватись в якомусь з поїздів, що евакуювались на північ, навіть не за тих душних днів, коли козачі роз'їзди були в якихось двадцяти верствах від повітового містечка,— це трапилося якраз в останній день.

Ніч була гаряча. Грози не було, але далекі зоряниці аж до ранку палахкотіли по всіх кінцях повітового містечка. Чути було короткі постріли. І на цей раз не тільки обивателі не наважувались трошки поспати, але й активні діячі робітничо-селянського уряду ніяк не могли раціонально використати подаровані їм судьбою години відпочинку. Все було в тривозі. Центр города вже давно змертвів, та цієї ночі він був особливо мертвий. Ранок прийшов надзвичайно тривожний. До дев'ятої приблизно години решток загонів робітничо-селянського уряду не видно було. І, тільки коли вже байдуже гаряче сонце височенько зупинилось над городком, по порожніх вулицях заторохкотіли полкові обози відступаючої армії. О дванадцятій приблизно годині розірвався перший шрапнель. Ворог був уже під «стінами города». Ярина Федорівна, що її дуже тривожила Варина судьба, навіть цього дня не стерпіла не вийти з дому. Повернулась вона захекана й червона.

— Ох, Варко! Ох, донечко моя! — сказала вона, важко дихаючи й сідаючи на ослінчик.— Зустріла я, значить, зараз Івана Панасовича. Так ти слухай, що він каже мені...

Тут бублешниця змовкла й раптом заплакала.

— Та що ж він каже, мамо! — затривожилась Варя.— Ну говоріть же, не мучайте мене!

До Ярини Федорівни підійшов і Трохим Климентович: в таких випадках, коли плакала бублешниця, він, завжди до всього байдужий і завжди трохи п'яненький, мовчки зупинявся біля своєї дружини й дивився на неї чомусь здивованими очима.

— Що він каже? — промовила нарешті Ярина Федорівна крізь сльози й витираючи очі кінцями голов'яної хустки.—

А от що він каже. Як почув він, що ти сидиш досі в городі, так як не сплесне руками, як не закричить! Що це ви, каже, зі своєю донею надумали? Чи не тронулись розуму? Невже ж, каже, думаєте, що її бєлі не розстріляють? (Так і сказав, голубонько, «розстріляють»!) Я йому те, інше, навіть про вагітність твою згадала. А він мені своє. Невже ви, каже, забули, що Сергій, цебто чоловік твій, у «чеці» служив? Я йому те, інше: мовляв, чим же моя донька винна, що він у «чеці» служив? Так він і слухати не хоче. Негайно, каже, кличте до мене товаришку Варю (цебто тебе так називає) і більше, каже, я з вами й розмовляти не хочу... цебто зо мною. Ну, оце я й прибігла. Думаю: як уже моя Варка товаришкою стала, то вже тут треба щось міркувати... Ох, бідна моя головонько!

Ярина Федорівна знову заплакала. Трохим Климентович ще більш поширив свої здивовані очі. А Варя зблідла й мовчить.

— Невже ж таки, доню, тебе можуть розстріляти?.. Бєлі, значить, афіцери?

— Бог його знає... Може, й розстріляють,— нарешті промовила перелякана Варя.— Карпо Сидорович дуже нахваляється...

Та далі Варя вже нічого не промовила.

Ярина Федорівна гнівно подивилась на неї й скрикнула:

— Так чого ж це ти мені цього раніш не говорила? Ну?

— Про Карпа Сидоровича? Та хіба ж я вам не говорила?

— Про якого там Карпа! Про те, що тебе бєлі розстріляють?

— А я ж почім знала, мамо? — почала було Варя.— Та ви ж і самі мені не радили тікати...

— Я не радила? — ще голосніше скрикнула Ярина Федорівна.— Та я ж тільки не радила тобі зв'язуватись з цим жевжиком камунічеським, з цим твоїм Серьогою... щоб він тобі...

— Мамо! — в свою чергу скрикнула Варя.— Що ви говорите? Навіщо ви на мене набріхуєте?

Ярина Федорівна вдарила об поли руками.

— Я набріхую?.. Ой, Варко, гляди, щоб я тебе й сьогодні не вибила.

— Ти того... не дуже! — вставив своє слово й Трохим Климентович.— Щоб, значить, як мати каже...

Але Ярина Федорівна вже нічого не казала й знову витирала очі кінцями своєї голов'яної хустки: в цей надто тривожний момент вона не могла до кінця показати свого характеру. Ярина Федорівна тому не могла показати характеру, що вона (ах, Боже мій!), вона нічого не розуміє, буквально нічого, в цих «камунічеських та афіцерських» справах, тому що вона — не будемо ховатись — дещо й радила своїй доні, але хіба ж вона

думала, що все так погано закінчиться? Тому, що вона — й тепер не будемо ховатись — і справді не радила Варці тікати з Богодухова, але хіба ж таки всі й тікають? Чому ж не залишитись?.. Невже ж таки вона мусила «безприкословно» відпустити свою доньку чорт знає куди, та ще й в такий час, коли, мабуть, на тому тижні прийдеться до «кушерки» йти?.. І невідомо, чим би скінчилася ця трагікомічна сценка, коли б у цей момент недалеко від їхньої хати не розірвався снаряд. Варя, що ніколи не відзначалася великою рішучістю, на цей раз інстинктивно рвонулася до дверей і, не попрощавшись з батьками, кинулась на вулицю. За кілька хвилин вона вже бігла до центрального майдану свого рідного повітового містечка.

Тільки тепер Варя як слід усвідомила собі весь жах свого становища. І справді: хіба ж її чоловіка не зненавиділи місцеві крамарі тощо? Хіба ж вони за Серьогу не зненавиділи й її? Боже мій, як же їй розум затуманило на цей час! Хіба ж мати щось розуміє в цих справах? Чому ж Варя тільки до її порад прислухалася? Хіба Карпо Сидорович не нахваляється щось зробити з її «приплодом»? Хіба вчора він не прямо натякнув їй, що тільки в тому разі, коли вона стане його полюбовницею, він не піде до нової генеральської влади з відповідними доносами? Отже, треба негайно тікати з города! Негайно!

Варя мало не бігла до ревкомівського будинку, де вона сподівалася зустріти Івана Панасовича, голову, як відомо, цього ж таки ревкому, її дальнього родича. Варине обличчя зовсім спітніло і від швидкої ходи і від гарячого сонця. Її великий живіт випинався вперед, і здавалося, що Варя несе велику повітряну кулю.

На вулицях було зовсім мертво. То тут, то там розривалися снаряди. Рештки полкових обозів уже пройшли, і тепер ніхто не порушував тиші. Обивателі сиділи по льохах і не наважувались виходити на вулиці. Тільки де-не-де надто вже цікаві мешканці випроводжали з вікон Варю своїми здивованими поглядами. За Богодуховом у південній частині околиці йшла рясна перестрілка.

Іван Панасович, що до нього поспішала Варя, опинившись у скрутному становищі, не тільки не перекинувся до якогось нового Петлюри, але й енергійно почав організовувати місцевий партизанський полк. По-перше, йому подобався робітничо-селянський лад і подобалось те, що за цього ладу навіть він, непомітний сільський вчитель, що вийшов із задрипаних богодухівських Соболів, може керувати цілим повітом, по-друге, він, як він сам говорив, почав «пронікатися» матеріалістичним розумінням історії: мовляв, без пролетарської революції ніяк не обійдешся і, значить, треба довести її до кінця. Соболівські кустарі хоч і почали вироджуватись в десятих роках нашого

сторіччя в п'яничок та непотрібних людей, але, з другого боку, вони почали й постачати для богодухівського суспільства немало інтелігентних і надзвичайно цікавих горожан. Іван Панасович саме до останніх, цебто до інтелігентних та цікавих, і належав. (Мав він, до речі, й голову таку левину й таку велику, як мав колись і Карло Маркс.) Так що Варя даремно поспішала до ревкомівського будинку. Іван Панасович у цей час там не міг бути: він, енергійний та молодий (справа йде про його партійний стаж) більшовик, міг бути тільки на передових позиціях.

Саме там Іван Панасович і був. Ревкомівський будинок — для голови ревкому, а Іван Панасович ревком уже ліквідував і виступав тепер у ролі командира нового партизанського полку.

Варя вскочила в колишній дім Савича, цебто в ревкомівський будинок, і побачила там тільки розкидані папери. Тоді вона почала перебігати з кімнати в кімнату і доти перебігала, аж поки гнітюче безгоміння не перелякало її до смерті. Варя знову вибігла на вулицю й кинулась по дорогах. Серце так билося, що от-от вискочить. І, безперечно, вона доти б метушилася по містечку, доки б у містечко зайшли й білі. Але все Варине життя складалося, по суті, з випадків і завжди було під контролем чужої волі, а тому й на цей раз на допомогу прийшов новий випадок і нова чужа воля.

— Куди це ти, Варю, так розігналася? — зупинила її нарешті людина, що раптом вийшла з-за рогу.

Варя від несподіванки мало не впала. Але, побачивши, що перед нею стоїть товариш Матвій, з сльозами кинулась до нього й почала виясняти, в чому справа. Виясняла вона довго й плутано, навіть можна було чекати, що її співбесідник не витримає бесіди і втече, але товариш Матвій, на щастя, не втік. Звичайно, колишньому бомбардиру-наводчикові, а нинішньому помічникові командира полку, цебто помічникові Івана Панасовича, не до Варі було (він, віддавши деякі розпорядження своєму обозові, біг до бойової частини), проте й не вислухати Вариного горя, цебто не вислухати горя дружини свого великого приятеля Сергія Петренка, він теж не міг.

Товариш Матвій нарешті зупинив свою співбесідницю:

— До ревкому тобі,— незадоволено сказав він,— нічого було й бігти, бо Івана Панасовича не тільки там давно нема, но, можна сказати, і в городі.

— Нема? — скрикнула Варя.— Що ж мені робити, товаришу Матвію?

— А я ж почом знаю? — суворо кинув старий артилерист.— Ну, говори: почом?.. Чи, може, ти думаєш, що ми до тебе спеціальну няньку приставимо?

Старий артилерист був дуже незадоволений з Вариної поведінки. Він навіть щось пробурмотів собі під ніс з приводу того, що ще довго, мовляв, Богодухову прийдеться «давати порядок». Але, будучи по суті добродушною людиною й мало чим відрізняючись від оспіваного в тисячах оповідань та романів типу вояки-добряка, він, по-перше, пояснив Варі, що Іван Панасович зараз за містечком, в шанцях, командує тією частиною, що стримує офіцерські банди, і по-друге, наказав їй негайно бігти до полкового обозу, давши їй точну адресу і записку з наказом пристроїти Варю десь біля полкової кухні.

Таким чином Варя й попала в партизанський полк.

У своєму містечку полк недовго простояв. Відбивався він досить героїчно, але видержати офіцерські частини не було жодної фізичної можливості. Полк знову зупинився тільки в містечку (в колишньому заштатному городку) Красному Куті [3], або, як його ще інакше називають, в Краснокутську, що стоїть на тому ж таки Мерлі, і мав тоді, здається, до 10 000 мешканців. Містечко кілька разів переходило із рук у руки і нарешті залишилося за партизанським полком. Отже, партизани розтаборилися в городі, по одному боці Мерла, а офіцери в лісі — по другому. Штаб партизанського полку зупинився в містечкового крамаря. За кілька днів безперервних боїв противники так виснажилися, що тепер здібні були тільки досить в'яленько перестрілюватись та посилати один одному по два чи то по чотири снаряди в день. Полковий обоз теж стояв у вищеназваного крамаря, отже, й Варя опинилася там же. Полкова кухня поки що не функціонувала (партизани діставали їжу від місцевих городян), і Варя, по суті, нічого не робила. Так що залишилося їй тільки зрідка плакати по закутках і багато думати про свій рідний Богодухів.

І Варя плакала, і Варя думала. Думала, «канєшно», і про свою судьбу, що розбила її молоде життя. Думала, що вона в Богодухів, на Монастирську вулицю, вже ніколи не повернеться, думала про сквер — «шквирю», про Стьопу юродивого, головатого, що так багато їсть на тротуарі і що його все-таки дуже шкода, бо і з ним зв'язано запах богодухівських закутків і запах пахучих ночей біля провінціального кіна. Думала навіть про Карпа Сидоровича і думала, що Карпо Сидорович, мабуть, не пішов би на неї жалітись білим і, значить, не треба було тікати. Думала, нарешті, що вона днями, очевидно, народить дитину, і тоді що ж їй робити? Мабуть, все-таки даремно вона виїхала з Богодухова, даремно «кинулась у прірву». І Варя почала придивлятись до краснокутських мешканців. Їй вже бракувало чужої волі, і вона мусила шукати доброї людини, що вивела б її із цієї дороги в безвість на дуже приємний і ясний шлях до Монастирської вулиці. Але, на жаль, краснокутські

мешканці були налякані стріляниною й боями так, що їх не видно було на вулицях, а шукати їх по хатах Варя боялася.

Одного разу (саме в ті дні, коли партизани добре закріпилися в Красному Куті, саме в ті дні, що на них кінчаються уривки Вариної біографії), одного разу над містечком сходив літній прозорий світанок. Мало не весь штаб полку сидів у садку крамаря. Дехто так досі й не лягав спати, дехто вже відпочив трохи. Крамар раз у раз виносив з хати гарячі самовари й, затаївши злобу, люб'язно посміхався та поїв «дорогих гостей» пахучим чаєм, що залишився в нього ще зі старого режиму, а також підносив різні варення. Партизани пили чай і їли з таким смаком варення, наче вони ніколи не пили чаю й ніколи не бачили варення. (Правда, більшість з них варення таки й не бачили.) До столу раз у раз підбігали вістові, що, прив'язавши біля палісадничка своїх коней, йшли інформувати штаб про стан того чи іншого фланга. За столом сиділи також Іван Панасович та товариш Матвій. Вони вже встигли по черзі відпочити й тепер зустрічали новий день новими турботами. Розмова йшла про батарею й про снаряди. Річ у тому, що через селян-перебіжчиків ворог дуже вихваляв партизанську батарею (нею керував товариш Матвій) і через цих же селян партизани узнали, що їхня батарея «прямо-таки наводить паніку» на супротивника і що, можливо, тільки завдяки батареї товариша Матвія партизани так довго й затримуються під Красним Кутом, але партизанам також було відомо, що їхня батарея не сьогодні-завтра мусить змовкнути, бо снарядів залишилося щось дуже мало, і тоді вже, мабуть, і триматися далі під Красним Кутом буде неможливо. Товариш Матвій нарешті замислився: він, очевидно, думав про те, де б дістати снарядів, а Іван Панасович тільки трусив незадоволено своєю марксовою головою і, очевидно, нічого не думав. З Івана Панасовича вийшов дуже непоганий вояка, його можна було бачити на найнебезпечніших ділянках фронту, і тільки завдяки капризам химерної фортуни його не вибило з рядів у першій же сутичці із супротивником. Іван Панасович так сміливо їздив по лінії фронту в час бою на своїй білій кобилі, що її він реквізував ув одній з богодухівських економій, як міг би їздити лише якийсь полководець за часів Аттіли,— за тих часів, коли ще наука не знала вогнестрільної зброї, але організувати постачання, скажімо, снарядів для полку чи то щось інше організувати в тій же частині — на це Іван Панасович не мав, на жаль, здібностей. Отже, товариш Матвій замислився, а Іван Панасович трусив головою.

В цей момент раптом до столу підскочив один з безвусих партизанів — схвильований, червоний та, можна сказати, радісний і, звернувшись до Івана Панасовича, скрикнув:

— Уже!

— Що таке «уже?» — спитав Іван Панасович, здивовано подивившись на юнака.— Чи не склад снарядів ти десь намацав?

— Які там снаряди!..— безнадійно махнув той рукою.— Треба бігти за кушеркою.

Іван Панасович, як і товариш Матвій, ще з більшим здивуванням поширили очі на чудакуватого вояку робітничо-селянського уряду.

— За якою там «кушеркою»?.. — мало не одночасно спитали вони.

— А за такою кушеркою,— сказав партизан,— що Варка дитину народила. Цілу ніч мучилась у клуні і тепер ось народила... Пищить!

Іван Панасович усміхнувся. Посміхнувся й товариш Матвій. Тоді сказав, значить, товариш Матвій, трохи схвильованим голосом і начебто в задумі:

— Пищить!.. Кажеш, пищить новорождьонной малютка?.. Но, помежду прочим, ти, товаришок, не в курсі діла, і можна сказати, кушерка вже не потрібна, раз запищало.

Молодий партизан збентежено подивився на товариша Матвія й почервонів. І справді: як це йому досі не прийшло в голову, що «кушерка» потрібна саме тоді, коли дитина ще не появилась на світ Божий і зовсім не тоді, коли ця дитина вже примружує очі під ударами досі невідомого їй світа й пищить.

— Ну, так де ж там воно пищить? — сказав Іван Панасович і підвівся.— Веди нас до нього.

Підвівся й товариш Матвій. За якусь хвилину вони мусили бути в клуні. Але, коли вони підійшли до Варі, біля неї вже був цілий натовп партизан. Варя лежала в яслах бліда й схудла, а біля неї на рядні — живий шматок м'яса. Варя всміхалась, можна сказати, зажурено-щасливою посмішкою й раз у раз позирала на своє немовля. На її чоло лягли тонкі риски втоми від недавно перенесеної фізичної муки, але її зовсім не тривожила присутність біля неї людей, їй навіть приємно було, що ці люди прийшли до неї, і тому ані Іван Панасович, ані товариш Матвій — ніхто з них не найшов потрібним звільнити клуню від натовпу, і тому командира та помічника його одразу ж замкнуло тісне партизанське коло.

— Народила, Варю, дитину? — спитав Іван Панасович і, скинувши догори свою марксову голову, теж чомусь почервонів: він, мабуть, таким же хлопчиком відчував себе, як і той пацан-партизан, що допіру доносив йому про народження Вариного пацаночка.

— Народила, Іване Панасовичу! — ледве чутно промовила Варя і обвела весь натовп своїми химерними й тепер уже переляканно-

здивованими очима, наче вона боялася, що в неї віднімуть її дитину.— Синочка народила. Від камунічеського більшовика.

Немовля запищало. Партизани ще тіснішим колом оточили ясла. Всі ці суворі вояки робітничо-селянського уряду дивились на Варю такими зацікавленими очима, ніби й справді Варина дитина раптом розв'язала їм якусь надзвичайну загадку.

— Так, значить, від камунічеського більшовика? — промовив вражений в саме серце товариш Матвій і, зробивши надзвичайно серйозне обличчя, замислився.— От гражданський случай. Сключительний!

Старого артилериста, дуже, до речі, сентиментальну людину, так зворушив цей «гражданський случай», що він навіть ні з того ні з сього сльозу змахнув з правого ока. Старий артилерист далі вже нічого не міг промовити. Мовчали і всі інші партизани. В клуні зупинилась така урочиста тиша, ніби в яслах лежав не Варин карапет, а син легендарної богоматері — легендарне немовля Ісус. Якраз над яслами, де лежала Варя зі своєю дитиною, ворожий снаряд кілька днів тому прорвав стелю (товариш Матвій запевняв, що це зовсім випадково, бо й справді більше таких вдалих пострілів супротивник уже не робив), і тому якраз над яслами стояли голубі далі вранішнього літнього неба. Десь під стріхою цвірінькали горобці і так весело й бадьоро іржали за повітками коні, що навіть близька одноманітна перестрілка біля Мерла не викликала суму й важких думок. Варя тиснула до своїх грудей своє маленьке дитинча, і загадкова посмішка (чи то щастя, чи то зажури) так і не злітала з її натхненного обличчя. Зрідка вона позирала на партизанів, і те, що вони мамулувато топталися на одному місці, що вони невідомо для чого оточили її, що вони, не знаючи, що їй говорити, тільки чомусь ніяково посміхалися дитячими, наївними, такими ж, як Варя, посмішками — це Варю зовсім не бентежило. В цих молодих і старих, бородатих і безусих обличчях вона відчувала щось велике, незрозуміле, щось рідне й одночасно чуже, щось близьке й одночасно далеке, але все-таки щось таке, що з його власті їй вже ніколи не вирватись. Перервав безгоміння той же товариш Матвій і таким же занадто серйозним та врочистим голосом:

— Так що життя чоловіческе возродилось! Від камунічеського більшовика! — філософськи відзначив товариш Матвій.— Ну, що ж: пущай живе паходной малютка на здоров'я! А тебе, Варю, всі ми, можна сказати, од лиця всієї нашої робочо-крестьянської маси поздоровляємо з новорождьонним сином і так що просимо не турбуватись.

Але не встиг товариш Матвій договорити останніх слів, як на Мерлі в цей момент енергійно затарахкали ворожі кулемети. Ворог, мабуть, вирішив перейти в наступ. Відсутність

снарядів у партизанській батареї підбадьорила його. Червоне, як кров, сонце вже лягло на обрій і обіцяло гарячий день гарячого, завзятого бою. Партизани посунули з клуні. Першим вискочив заклопотаний Іван Панасович. Зацвірінькав горобець і стих. Знову енергійно зататакали ворожі кулемети й десь, уже тривожно, заіржав партизанський кінь. Над Красним Кутом розірвався шрапнель.

— Іч, як кроє, падлець! — сказав товариш Матвій, прокидаючись від своєї врочистої промови.— Ну, нічого, не турбуйся, Варю — ми його зараз трохи припинимо. Відпочивай зі своїм малюткою спокійно... А якщо буде невдержка, то для такого случаю ми тобі й підводу заброніруємо.

Товариш Матвій насторожився, ще трохи постояв і рішучо рушив за ворота.

Клуня зовсім спорожніла. Горобці, що стихли було, знову завзято зацвірінькали. Десь закричав півень і хтось когось далеко покликав. Словом, Варя залишилася сама.

— Баю-бай! — глибоко зітхнувши, в перший раз несміливо промовила вона і пригорнула дитину до своїх грудей.— Баю-бай!

Дитина стала засинати. Але й перевтомлена за ніч Варя теж відчула, як злипаються їй очі... Та й чому їм не злипатися, коли їй так спокійно на душі, ніби й справді нема ніякої перестрілки, ніби й справді тривога ніколи й не безумствовала над Красним Кутом. Варя починає згадувати товариша Матвія, і кожного разу, коли вона згадає його, на її серце лягає якийсь досі не знаний їй ніжний біль...

...І так пройшло кілька хвилин і нарешті кілька годин. Уже давно Красний Кут відкурив порохом гарячого, завзятого бою, вже давно зникла «забронірована підвода» десь далеко за ворітьми клуні, а героїня «склкючительного гражданського случаю» і досі була в стані якогось химерного забуття. Лежить Варя, «канєшно», в клуні того ж таки краснокутського крамаря, а їй здається, що вона лежить десь за тисячу верстов, десь Бог знає де, мало не на небесах. І, значить, дивиться Варя в ворота. І бачить Варя: на сході сходить зоря. Така велика й така червона, як кров... І ніч.

Надворі тепло, і в клуні тепло. Струмки нічного вітру ніжать її обличчя. Немовля раз у раз дригає своєю пухкенькою ніжкою, і з ясел летить золота солома. Десь на півдні, на полтавській дорозі (Полтава, як відомо, від Красного Кута на південь), співають Варині богодухівські подружки. Пісня якась химерна... така іноді буває осика восени! І Варі чомусь боляче... Можна сказати, і радісно, і боляче!.. Чи, може, тому, що згадала свій Монастирський закуток? Хто його знає — може,

й не тому!.. Варя пригорнула своє тепленьке немовля до своїх набухлих грудей і дала йому в його вогкенький ротик свою грушеподібну сісю. Дитина схопила її сісю й раптом відхилилася. Тонкий струмок Вариного молока вирвався й полетів під самісіньку стелю. Варя схопила очима цей білий, аж сліпить, струмок молока в червоному світлі від зорі, що вже давно розповзається по клуні, і кудись здивовано дивиться наївними очима. І чує Варя, як десь гавкають собаки: «гав! гав!» «Пізно чи ні?» «Мабуть, пізно»... Закукурікав півень — голосно й завзято, і Варя подумала: «Мабуть, червоний, як кров». Тоді тепле молоко, що дзюрчить у вогкому ротику її маленької дитини, вже здається їй червоним, мало не святим вином.

— Ку-ку-ріку! Ку-ку-ріку! — кричить голосно й завзято півень.

...У городській школі, де вчилася Варя, «канєшно», вчили й «закону Божому». От і згадала вона. І стало їй трошки страшно і трошки радісно: вона то — що й говорити — звичайна собі Варя з Монастирської, але от і Богоматір теж народила в яслах своє дитинча. Виходить, що її синок, як немовля Ісус. Тоді пригадала Варя ніч з віфліємською зорею і подивилась у ворота.

На сході, там, де Богодухів, але, мабуть, багато далі за її повітовим містечком стояла в небі червона, як кров, зоря. «Очевидно, завтра буде добрий день»,— думає Варя й дивиться в прозоре повітря, в діру покрівлі, що від ворожого снаряда. Голубе небо аж сліпить їй очі своєю блакиттю. І хочеться їй сильніше, якомога сильніше притиснути до себе тепленьке тільце своєї дитини. Але вона боїться, вона дуже боїться: чи не роздавить своє дитинча? І Варя прислухається. Чує Варя, як десь пурхають і, чи то тоскно, чи то радісно, перекликаються голуби. Вони так перекликаються ніжно, що Варина душа не стерпіла й раптом заспівала. І не тільки душа: вона відчуває, що співає й її тіло, і нарешті все співає — і клуня, і ясла, і небо, і весь безмежний всесвіт, що він їй зараз такий загадковий і такий цікавий, як фантастичний «бойовик» з кіна. Тоді з її грудей з надзвичайною силою рветься молоко. Воно рветься з такою надзвичайною силою, що може захлинутись дитина. Варя вириває грудну ягоду, свою набухлу сісю, з синового вогкого ротика і кладе цей вогкий ротик на свої гарячі вуста. Немовля пищить.

— Баю-бай! — говорить Варя й ніжить руками тепленьке тільце своєї дитини... І дитина засинає... Але потроху, непомітно засинає й сама Варя.

. . . .

Важким ударом розсікло їй голову. Варя скрикнула й прокинулась. Та дитини вже біля неї не було. Де вона? Де її дитина? Де люди, нарешті?.. Не було дитини, не було й людей.

Стояло таке страшне безгоміння, як сам страшний суд. І перше, що постало перед Вариними очима — це обличчя товариша Матвія. І вона догадалась: була ніч, партизани відступили, а товариш Матвій забрав її дитинча... Варя рвонулася з ясел і вискочила. Вискочила й озирнулась.

Краснокутськ замертвів: ніде нікого, і тільки з-за лісу, з-за Мерла стукотіли підводи.

— Бєлі! — метнулось у Вариній голові.— Ой, Боже мій! Ой, що мені робити! Ой, рятуйте, хто в Бога вірує!

Варя ще раз рвонулася і вже була на шляху. Вона так бігла, так мчалася, що аж дух забивало їй. Вона мчалася туди, куди відступили червоні полки. Вона падала, спотикалась і знову бігла й бігла. Варя вже нічого не чула і вже нічого не бачила. Вона тільки чула, як вітер тоненько й різко свистів їй над вухом, вона тільки бачила, як якась червона, як кров, пляма весь час миготіла перед її очима. Страшне безгоміння мчалося за нею!

...Боже мій, Боже мій! Як далеко, як неможливо далеко, як важко бігти туди, куди з боями відступали загони червоних полків!

. . . .

А втім, нічого подібного ніколи не було. Це просто привердилося. Ніхто й не думав брати Варину дитину. Того пам'ятного дня партизани успішно одбили атаку супротивника і навіть з неменшим успіхом відбили ще дві атаки. Відступили вони з-під Красого Кута тільки на четвертий день, а з ними, «канєшно», відступила на «заброніророваній підводі» й дочка богодухівської бублешниці, бистроока Варя зі своїм не менш бистрооким карапетом, «тоїсь» «паходним малюткою» і, можна сказати, сином тривожних років великої громадянської війни.

ІВАН ІВАНОВИЧ

— Сім'я, друзі, винаходи, взагалі деталі його зворушливого життя, нарешті, опис трагічної загибелі.

Зачем же изображать бедность [1], да бедность, да несовершенство нашей жизни, выкапывая людей из глуши, из отдаленных закоулков государства? Что же делать, если уже таковы свойства сочинителя, и, заболев собственным несовершенством, уже и не может изображать он ничего другого, как только бедность, да бедность, да несовершенство нашей жизни, выкапывая людей из глуши, из отдаленных закоулков государства? И вот опять попали мы в глушь, опять наткнулись на закоулок. Зато какая глушь и какой закоулок!

Н. ГОГОЛЬ

Теккерей [2], наприклад, каже, що Свіфт (ви пам'ятаєте «Гулліверову подорож») справляє на нього враження величезного гіганта і що загибель його, Свіфтова, нагадує йому, Теккерею, загибель грандіозного царства.

...Так думав про названого автора і Іван Іванович і думав саме в ті дні, коли його було вигнано з третього курсу юридичного факультету за «вольтер'янство». Він тоді навіть обіцяв комусь, на випадок перемоги «революційного народу» зробити «Гуллівèрову подорож» настільною книгою і положити її з правого боку від Рабле [3] («Гаргантюа і Пантагрюеля» він уже давно дістав за невеличку ціну у букініста). Але, по-перше, це було страшенно давно, а по-друге, Іван Іванович просто забув про Свіфтове існування. Правда, сьогодні підростає його симпатичний синок, що колись (все можливо!) зупинить свій вольтер'янський погляд на чіткому силуеті злого англійського сатирика, та, на жаль, оповідання це не про сина, а про батька, і тому дозвольте попрохати пробачення за деяку непослідовність і витіюватість в думках і перейти нарешті до необхідних зарисовок.

I

Декілька слів про мажорне сонце, а також і про те, що мусить цікавити читача.

Вулицю, що на ній живе мій симпатичний герой, названо ім'ям Томаса Мора [4] («вулиця Томаса Мора»). Це не зовсім поганий закуток в нагірній частині нашого, як говорить Іван Іванович, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство,— нашого «від голови до п'ят революційного города». Тут вам асфальт і на тротуарах, тут вам асфальт і там, де пролітають бадьорі автомобілі (таксі!) і де вже не плентаються зовсім сумні допотопні візники. Тут вам, нарешті, мало не біля кожного будинку розведено запашні клумби, що так пахнуть улітку приїсним запахом резеди. Багато років тому ця вулиця звалась Губернаторською і по ній метушились чиновники імператорського режиму. Тепер, як запевняє Методій Кирилович (про Методія Кириловича читайте далі), на цій вулиці ви не зустрінете жодного чиновника того ж таки імператорського режиму. Словом, на вулиці Томаса Мора панує зразковий порядок і, як говорить мій герой, порядок в, так би мовити, «новій революційній інтерпретації». Отже, нема нічого дивного, що Іван Іванович мешкає саме в цьому зразковому закутку, а не десь на старорежимно подібній околиці.

Будинок, де жив Іван Іванович, теж не без видатних заслуг: його збудовано тільки два роки тому, і тому його пролетарське походження не підлягає ніякому сумніву. Правда, виникнення цього хмародряпу зв'язано з якоюсь випадковою панамою, але, по-перше, яке це має відношення до цього оповідання? і, по-друге, хто ж має сумнів, що наш цими днями розкасирований робітничо-селянською інспекцією комхоз ніколи нічого

не мав спільного хоч би з тією ж міською думою, де, як відомо, теж засідали не завжди не грабіжники й не завжди не спекулянти. Словом, і згаданий будинок цілком відповідає прогресивним прагненням мого симпатичного героя.

...— Добрий вечір, Іване Івановичу! Як ся маєте?

— Доброго здоров'я, Іполите Онуфрієвичу! Як бачите, іду з ячейки!

Мій герой іде по вулиці таким повільним кроком, що ним ходять тільки дуже поважні й шановні громадяни. Мажорне сонце грає зайчиками у вікнах симпатичних будинків і своїми ласкавими біло-рожевими проміннями благословляє його важку путь.

А втім, додому Іван Іванович дійде тільки за якісь півгодини, і тому дозвольте забігти вперед і одрекомендувати його сім'ю — саме ту сім'ю, що творить «новий комуністичний побут». Дозвольте помандрувати до вищезгаданого будинку і пошукати відповідної квартири.

Перші двері — не ті! Другі — не ті! Нарешті число 38, і на вас війнуло приємним одеколоном. Та, на жаль, в кімнатах ви застали тільки дружину мойого героя — Марфу Галактіонівну (партійна кличка — «товаришка Галакта»). Марфа Галактіонівна теж надзвичайно симпатична женщина і теж цілком відповідає прогресивним прагненням Івана Івановича (до речі, партійна кличка «Жан»). Вона, наприклад, ніколи не манікюрить нігтів і тільки в останній час (і то зрідка) трошки манікюрить... для здоров'я («для гігієни», як говорить товаришка Галакта). Одягається вона дуже просто, хоч і з смаком, і у всякому разі багато дешевше т. зв. непманок. Вона не худа і не гладка, а, просто кажучи, середнього зросту та з деяким нахилом до повноти. Її чорне волосся і тепер підстрижене, але з таким похвальним розрахунком, щоб на партзібранні її можна було назвати товаришкою Галактою, а дома — Марфою Галактіонівною. Словом, дружина Івана Івановича — зразковий тип дружини нового побуту. Правда, вона трохи хитріша за свого чоловіка, але це питання треба, очевидно, розглядати як момент чисто біологічного порядку, що виникає незалежно від соціальних пертурбацій.

Марфа Галактіонівна дуже любить читати Леніна й Маркса. Але іноді вона сідає читати Леніна й Маркса, а рука тягнеться за Мопассаном [5]. Це буває тоді, коли в кімнату влетить такий симпатичний, але зовсім не підпорядкований монументально-реалістичній теорії [6] весняний вітерець і почне валяти дурня в її декольте. Але й тоді товаришка Галакта уміє себе тримати в руках: вона в цей час читає тільки такі романи, як от «Хуліо Хуреніто» з передмовою М. Бухаріна [7] і «Любов Жанни Ней» [8]— без передмови названого Бухаріна, але зате того ж

самого автора, що до його твору писав передмову член ЦК ВКП.

Товаришка Галакта (Марфа Галактіонівна) народила з Іваном Івановичем (товариш Жан) сина й доньку. Сина назвали революційним ім'ям — Май, а доньку не менш революційним — Фіалка. Май уже записався в жовтенята, а Фіалка поки що кандидатка.

Крім цих законних членів сім'ї, є ще, так би мовити, незаконні, себто не зв'язані інтимними родинними зв'язками. Це — мадмуазель Люсі, гувернантка, і Явдоха — радянська куховарка, член місцевого харчсмаку. Словом, челядь Івана Івановича так відноситься до хазяїв, як приблизно 2 до 4. Іншими словами, пропорція цілком законна і у всякому разі нічого не має спільного з буржуазними замашками.

Але хто ж цей Іван Іванович? (Мій герой уже прийшов додому і поставив свою парасольку в сонячну пляму того сонця, що благословляло його важку путь — саме важку, бо щось із серцем не ладно — своїми мажорними рожево-білими промінням). Хто ж цей Іван Іванович?

Ах, Боже мій! Хіба ж не ясно? Це, на погляд Семена Яковича (про Семена Яковича теж читайте далі), це зразковий член такої-то колегії, такого-то тресту. Правда, утримання його складається всього з 250 карбованців, але про цю цифру можна говорити в тому разі, коли не рахувати різних дрібничок, як-от: поверхурочних, добових і того регулярного гонорару, що його він добуває від місцевої преси за не зовсім некомпілятивні статті. Словом, матеріальний стан мого героя нижче нормального, коли взяти до уваги бюджет нашого сучасного буржуа чи то курс червінця і особливо той факт, що Іван Іванович — людина мало не з вищою освітою.

Товариш Жан (Іван Іванович) свій високий лоб і свої рогові окуляри протирає завжди білосніжною хусткою і говорить, так би мовити, баритональним басом.

Костюм Іван Іванович носить не із дешевих, бо добре засвоїв відповідну англійську мудрість.

— Я,— каже мій герой,— не такий багатий, щоб купувати дешеві костюми.

— Розуміється,— каже Марфа Галактіонівна.— Це тільки наші дикуни не додумуються до цього.

— Невже ще не додумались? — дивиться на дружину поверх окулярів товариш Жан і поправляє жилет на своєму досить-таки надутому, наче незадоволеному, череві.

Марфа Галактіонівна не любить відповідати на такі запитання і тому, заплющивши очі, лягає на канапу. Тоді на вікно сідає якась птичка (зовсім як канарейка) і каже: «чирик-чирик». Тоді ж куховарка Явдоха щось наспівує в кухні, але

наспівує вона якусь зовсім незрозумілу пісню: з одного боку, нібито мажорну, а з другого — начебто дражнить («У народі ходить звстка, що на вас ще буде чистка... Ось тоді моя рука РСІ [9] й партєйная КаКа» [10]). І товаришка Галакта думає: «Як дивно! Як незрозуміло, що простий народ і досі чимсь незадоволений і досі ніяк не перейде на справжній мажор... Ех, проклятая спадщина царизму!»

Але Іван Іванович знову подивився на дружину поверх окулярів і, зиркнувши на кухонні двері, де порається Явдоха, запитує ледве чутним голосом:

— Ну, Галакточко... А... що там взагалі говорять про мене?

— Себто де говорять?

— Ну... взагалі. Так би мовити, і в партійних колах, і... взагалі де прийдеться.

Товаришка Галакта дивиться на товариша Жана матернім поглядом і каже:

— Що ж про тебе можуть говорити?.. Говорять, що ти дуже гарний робітник і зразковий партієць.

Іван Іванович протирає руки, йде до радіорупора і ніжно гладить його своєю долонею: він цілком задоволений з цієї інформації. Головне, щоб не вийшло тих чи інших непорозумінь. Хіба він не готовий піти на смерть за свою партію і за будування соціалізму, скажім? Таким чином, товаришка Галакта зовсім не даремно прислухається до різних розмов, що в них так чи інакше може фігурувати його незаплямоване ім'я.

— Галакточко,— каже Іван Іванович, виймаючи з бокової кишені картку.— Здається, завтра вносити на «друга дітей»?

— Чого ти так поспішаєш! — каже Марфа Галактіонівна.— Це вже буде зверхакуратність. Люди іноді не вносять по п'ять місяців, а ти не даєш і місяцю пройти.

Іван Іванович задоволено посміхається.

— І прекрасно! — говорить він.— Треба бути зразком для інших і особливо для несвідомої позапартійної маси.

— Воно, звичайно, так! — говорить Марфа Галактіонівна.— Але все-таки образливо, що цього маленького геройства ніколи й ніхто не помітить і не поставить тобі на плюс.

Мій герой рішуче махає своєю білосніжною рукою.

— І не треба! — махає він своєю білосніжною рукою.— Боже борони! Я зовсім не хочу, щоб мої безкорисливі вчинки помічали плюсами... Саме так і треба нести знам'я комунізму!

Іван Іванович іде до вікна, розчиняє його і задумливими очима дивиться в даль. Він дивиться туди, де кінчається город, де починаються тихі поля і м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм мажорно-монументального реалізму!

— Не треба! — уже майже несвідомо махає руками Іаан Іванович в прекрасний горизонт і, поширюючи ніздрі, вбирає запах резеди з першої «робітничо-селянської» (так кваліфікує він першу клумбу) клумби.

Зворушлива самовідданість мого героя досягає в ці хвилини апогею. І хочеться перед такою самовідданістю посхиляти всі республіканські прапори і з почуттям задоволення промовити:

— Іване Івановичу! Воістину ви — зразкова людина нашої безприміриої епохи, і ваше ім'я, очевидно, буде фігурувати в пантеоні «Червоних дощок».

Бо й справді: хто ще так акуратно вносить членські внески, як мій герой? Правда, вони не перевищують щось 2-х процентів його заробітку, але справа ж не в якості, а в кількості. А кількість тут воістину солідна: він і член «Друга дітей», і член «Повітрофлоту» та «Доброхіма» [11], він член якогось клубу мало не політкаторжан (ще б пак: хіба це не мого героя хотіли колись вислати — при старому режимі — із одної губернії в другу?), він і член профспілки, він... і т. д., і т. п. Словом, в цьому сенсі Іван Іванович, очевидно, не має собі рівних.

Але мало того, він навіть Марфу Галактіонівну загітував на таке широке членство і, головне, на таку безкорисливість, коли нікому не відомо маленького геройства серед бурхливих подій нашого, як думає товариш Жан, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, «з голови до п'ят революційного города».

— Тек-с! — говорить нарешті, зітхаючи, Іван Іванович і сідає на канапу.— Коли хочеш, я буквально не розумію!

— Чого ти, Жане, не розумієш? — питає Марфа Галактіонівна.

— Та взагалі... З приводу, знаєш, будування соціалізму.

Товаришка Галакта насторожується. Вона підходить до чоловіка і ніжно обіймає його.

— Невже і ти вже почав сумніватися? — говорить вона таємничим голосом і попередливо заглядає в другу кімнату: чи не зайшов хто?

— Що ти кажеш, голубонько! — нервово махає рукою мій герой.— За кого ти приймаєш мене? Я просто... не розумію цих... як би їх назвати... бузотерів! Ну, словом, наших супротивників. Чого їм треба? Чого вони хочуть від нас? Ну, скажімо, так: диктатура пролетаріату єсть? Єсть! Власть у наших руках? У наших! Фабрики і заводи націоналізовано? Націоналізовано! Червону Армію організовано? Організовано! Комінтерн [12] єсть? Єсть! Профінтерн [13] єсть? Єсть!..

Іван Іванович на момент зупиняється, виймає з кишені білосніжну хустку і протирає нею свої рогові окуляри.

— Але візьми далі! — каже він.— Загальне навчання провадиться? Провадиться! До соціалізму посуваємось? Посуваємось! Комсомол єсть? Єсть! Піонери єсть? Єсть!.. Чого ж їм іще треба?.. Буквально нічого не розумію!

Марфа Галактіонівна хитренько примружує свої розумні очі.

— Чого їм треба?..— каже вона.— Нічого їм не треба, а просто особисті рахунки!.. Позакулісна боротьба!

— Припустім... припустім! — раптом ще більше починає нервуватись Іван Іванович, і його баритональний бас дістає дискантових ноток.— Але коли виродження я можу простити рядовим членам партії, то... вождям (мій герой робить тут знак величезного наголосу!), вождям я цього простити не можу!.. Такий уже мені характер: стань переді мною на коліна, проси мене, що хочеш роби зі мною, а я все-таки... не можу!

Іван Іванович бігає по кімнаті, розмахує руками і уперто дивиться на одну крапку на підлозі. І здається, що ця крапка не хто інший, як вищеназваний «вождь». І цей «вождь» стоїть на колінах і просить милості в Івана Івановича.

— Ну, добре,— говорить Марфа Галактіонівна.— Ти дуже не хвилюйся, Жане, а то я боюся за твоє серце.

Але Іван Іванович не вгомоняється. Він іде до вікна, вбирає носом приїсний запах резеди з першої клумби, ловить слухом блакитний резонанс і, мало не переходячи в стан трансу, говорить:

— Серце!.. Що мені серце, коли справа йде про інтереси пролетаріату? Я не люблю похвалятись своєю самовідданістю, я не вискакую на партзібраннях та в газетках з красивими словами... Але дозволь мені хоч дома одвести душу і вилити те, що накипіло... Ти думаєш, мені мало накипіло?.. Ого!

Тут Іван Іванович почуває, що йому серце все-таки зрадило: він сідає на канапу і просить води.

— Ах, Боже мій! — кидає схвильованим голосом Марфа Галактіонівна і біжить до графина.— Ти знову розтривожив себе!.. Чи не послати за лікарем?.. Знову прокляті дискусійщики!

— Не треба, голубонько! Не треба!..— і Іван Іванович заплющує очі.— Я вже сам не радий, що маю такий палкий характер і таку більшовицько-витриману натуру. Але що робити: не можу я спокійно реагувати на партійне виродження.

Потім мій симпатичний герой іде до свого кабінету. Товаришка Галакта підходить до вікна і дивиться на свою зміну: на синка й на доньку, що в цей мент проходять повз клумби.

— Vous aimez les fleurs *, мадмуазель Люсі? — питає Марфа Галактіонівна.

* Ви любите квіти? *(франц.)* — *Ред.*

— Comment donc, madame! * — каже мадмуазель Люсі.

Тоді хтось стукає в двері, і в кімнату йде Методій Кирилович — колега Івана Івановича. Методій Кирилович, як мишка: очі бігають, руки бігають і вся істота бігає. Товаришка Галакта каже, що їй Методій Кирилович подобається особливо своїми хитренько підкинутими бровами та розумною головою.

— Тихше,— говорить Марфа Галактіонівна.— Жан зараз страшенно розтривожив себе і треба дати йому відпочинок. Хай ще полежить в кабінеті.

Методій Кирилович цілує руку хазяйці і інформує, що він забіг на кілька хвилин. Потім вони сідають на канапу і ведуть розмови на тему полового питання.

— Нічого не зробиш! — заплющивши очі, кидає Марфа Галактіонівна і зітхає.— Для народу ми вже, по суті, так би мовити, в принципі, розв'язали цю прокляту проблему, і в цьому сенсі буржуазна наука мусить капітулювати перед марксизмом. Але, знаєте, єсть ще такі виключні індивідуальності, що для них полове питання й досі являється загадкою.

— Ви, звичайно, маєте себе на увазі? — мило посміхається своєю хитренькою бровою Методій Кирилович і зовсім не нарочито, а випадково, майже позасвідомо, кладе свою руку на безумовно привабливий таз своєї співбесідниці.

— Я не люблю брехати! — знову зітхає Марфа Галактіонівна.— І скажу я одверто, без всяких міщанських забобонів: іноді мені так хочеться ласкати чужого мужчину, що ви й не в'являєте!

Методій Кирилович дивиться на двері кабінету і, ближче підсунувшись до товаришки Галакти, уже гладить її безумовно привабливе коліно.

— Їй-богу, не в'являєте! — шепоче товаришка Галакта.— Це таке, знаєте... як би його сказати... бажання, що...

Методій Кирилович починає нервово здригатись, Методій Кирилович...

Але автор в цей момент рішуче йде від дверей. Звичайно, сатирик, як і сатира, цілком заслужено не користуються поспіхом серед деяких поважних людей нашої республіки, звичайно, деякі поважні люди нашої республіки не без підстав вважають, що сатира віджила свій вік і в нашому суспільстві їй нема місця, але дозвольте все-таки запевнити: ми ніколи не підслуховуємо тоді, коли не можна підслуховувати. Ми також і не підглядаємо тоді, коли не можна підглядати. Отже, дозвольте зробити ще декілька цілком цензурних зарисовок.

---

* Так, звичайно, мадам! *(франц.)* — *Ред.*

II

Розмова на ліжку. Фіалка робить «па», а також і те, як дивиться Іван Іванович на соціалізм та на комунізм.

Квартира, де живе Іван Іванович зі своєю симпатичною сім'єю, складається тільки (тільки!) з чотирьох кімнат (не рахуючи, звичайно, кухні, клозету і ванної), себто: кабінету, їдальні, дитячої спальні (там же спить і мадмуазель Люсі) і спальні мого героя та його дружини. Словом, квартирна криза дала себе знати, і мій герой самовіддано пішов їй назустріч. Іван Іванович, наприклад, ніколи не вимагав окремої спальні для своєї куховарки, і Явдоха спить на ліжку, на підлозі, в коридорі. Бо й справді: яке він має право вимагати ще одну кімнату? Йому, звичайно, приємно було б почувати, що його власна куховарка має свій закуток, але... він же цілком свідомий партієць і добре знає, як живуть інші. Іншим ще гірше становище: буває й так, що мають не чотири, а тільки три кімнати... от, наприклад, Микола Григорович.

— Ти, Галакточко, як гадаєш,— звертається мій герой до своєї дружини.— Невже всі мають по чотири кімнати?

— Звичайно, не всі! — рішуче інформує Марфа Галактіонівна.— Коли б усі мали по чотири, то тоді, може, не було б і квартирної кризи. А то буває по три і навіть по дві буває!

Іван Іванович задоволено посміхається.

— Ні,— каже він,— я ніколи не помиляюсь. Почуття пролетарської норми мене ще ніколи не залишало.

Мій герой іде до бюста якогось відомого марксиста (в нього кілька таких бюстів) і задумливими очима дивиться на свого, як каже він, «ватажка» і на іншу кабінетну, їдальну та спальну меблю. Він згадує бурхливі дні, коли мчалась огняна більшовицька кавалерія і на Заході стояла тривожна заграва світового пожару, коли ще якось зовсім йому не вірилось, що він таки прийде на деякий час до порівнюючи спокійного пролетарського життя серед ворожих, міщансько-буржуазних держав. Тоді Іван Іванович самовіддано проливав кров во ім'я кращого майбутнього і рішуче працював з товаришкою Галактою, завідуючи губерніальною наросвітою. Саме тоді він і одержав дещо з вищезгаданої меблі як сюрприз від своїх співробітників. Мебля ця й досі була майже новенька і цілком відповідала новаторським поглядам мого симпатичного героя.

— Але що ж це за мебля? — запитує мене цікавий читач.

— Це — шість чи то сім турецьких килимів, беккеровський рояль, дюжина віденських стільців, наукова бібліотека, дубовий письмовий стіл з відповідним на ньому приладдям,

великий стіл (з чорного чи то червоного дерева) для їдальні, кілька ліжниць з пружинними матрацами і т. д.

Правда, що із цієї мебелі було прикуплено — я напевно це знаю. Але я знаю, що Іван Іванович, будучи скромною людиною, не любить похвалятись своїм сюрпризом. Правда, почуття деякої прихильності до своїх співробітників у нього залишилось аж до сьогоднішнього дня, але не будемо критись: в часи комунхозівської переписки мій герой ледве-ледве не одмовився від свого сюрпризу. Тільки завдяки Марфі Галактіонівні і не заплуталась справа.

— Ну, добре,— сказала вона.— Припустім, що співробітники, що подарували тобі цю меблю, реквізували її у якогось поміщика. Але по-перше: хіба це легко було зробити? Реквізувати? Хіба їх контрреволюціонери не могли перебити? А подруге, чого нам церемонитись, коли приблизно таке ж майно прийшлось залишити нам в свій час білогвардійським бандам?.. І потім хіба зараз згадаєш, що нам було подарено і що ми прикупили?!

Іван Іванович не зовсім певний був, що його майно було «приблизно таке ж», але, будучи людиною з рішучим темпераментом, не любив сентиментальничати, і, коли на фоні блакитного, ніжно-прекрасного неба появився силует якоїсь майже фантастичної птички (мабуть, гави), він сказав агентові комхозу:

— Очевидно, переписуйте все! Я, їй-богу, зараз не пам'ятаю, де тут і що тут я купив і де тут і що тут мені подаровано.

— Дозвольте: як же я буду переписувати, коли ви зовсім не маєте казенних речей?

Іван Іванович почервонів. Йому так неприємна була вся ця історія. Здається, чеснішої людини і в світі нема, а отже, піди: складається таке неприємне враження, що прямо хоч крізь землю провалюйсь.

— Ні! Я вас прошу переписати! — кинув енергійно мій самовідданий герой.— Бачите, подарунок мені зробили мої співробітники, і я не певний, що тут нема реквізованих речей.

— Дозвольте тоді узнати, де тут речі вами прикуплені?

— Їй-богу, не пам'ятаю! — цілком щиро скрикнув Іван Іванович.— Переписуйте все!

— Ну, тоді я зовсім одмовляюсь вас тривожити! — засоромився вже і агент і, шаркаючи ногами, вискочив із кімнати.

Таким чином, Іван Іванович проти свого бажання опинився в оточенні своїх сюрпризних речей. Таким чином, і день його починається, так би мовити, на сюрпризній ліжниці.

Це один із тих днів, коли вже стоїть робочий сезон — осінь, коли небо іноді нарочито бризкає на різних нитиків нудними дощами і нацьковує їх на Івана Івановича, коли вже

комосередок мойого героя збирається регулярно кожного тижня і більшість цього комосередку не хоче манкірувати ячейкою в четвер, бо ще зовсім невідомо: буде нова чистка чи ні?

Іван Іванович прокидається з почуттям задоволення і з мажорним, цілком монументально реалістичним настроєм. Мій герой примружує свої короткозорі очі і дивиться на Марфу Галактіонівну. Товаришка Галакта іще спить симпатичним сном, і їй сняться, очевидно, м'ятежні дні у відділі наросвіти.

Іван Іванович ще раз подивився на свою дружину і легенько полоскотав її своїми пальцями. Марфа Галактіонівна дригнула ногою й раптом прокинулась.

— Ну, так що ж ми будемо сьогодні обідати? — питає Іван Іванович і усміхається мажорно-витриманою усмішкою.

Товаришка Галакта широко позіхає, підводиться на таз і підбирає волосся.

— А що ти думаєш запропонувати? — питає вона.

Іван Іванович знову таємно усміхається тією ж таки мажорно-витриманою усмішкою.

— А як ти гадаєш? Ну?.. от тобі й ребус!

— Я думаю, що ти знов придумаєш якесь міщанське меню,— каже незадоволено Марфа Галактіонівна.

— От і не вгадала! — радісно скрикнув Іван Іванович.— Нічого подібного. Я вже по своїй натурі не можу придумати міщанське меню.

Марфа Галактіонівна незадоволено дригає ногою.

— Так кажи вже! Буде тобі паяцничати!

— Геніальна ідея! — сказав Іван Іванович.— Ти сьогодні зроби, будь ласка, малоросійський борщ, на друге... нічого не треба, а на третє — зроби желе!

— Що за фантазія! — каже товаришка Галакта.— Як це можна без другого блюда?..

Тоді Іван Іванович просить дружину не хвилюватися і говорить, що вчора він бачив у церобкопі свіжі капчушки (тількино привезли) і такі прекрасні капчушки, що аж слинка тече! І от він надумав: купимо сьогодні капчушок і півпляшки вірменської горілки. Це йому, їй-богу, замінить друге блюдо.

— Ти як гадаєш, голубонько? — спитав Іван Іванович і подивився на дружину.

— Я гадаю,— каже незадоволено Марфа Галактіонівна,— що капчушки і вірменська тобі замінять друге блюдо. Але як же бути з дітворою й мадмуазель Люсі?

Мій герой розгнівано зиркнув на двері дитячої спальні.

— Мадмуазель Люсі теж може їсти капчушки,— рішуче говорить він.— Скажіть, будь ласка, які ніжності! Обов'язково давай друге блюдо... Нє, ти, Галакточко, все-таки не вмієш

виховувати челядь в пролетарському дусі. Так, знаєш, легко скотитись і до міщанства...

— Але почекай,— перебиває мого героя Марфа Галактіонівна.— Справа ж іде не тільки про мадмуазель Люсі,— я маю на увазі головним чином дітвору. Що їм на друге блюдо? Теж вірменську і капчушки?

Іван Іванович надягає на ніс рогові окуляри й, безпорадно розвівши руками, каже:

— От біда!.. Нічого не зробиш: їм, очевидно, прийдеться приготувати котлети.

Таким чином, виясняється, що сьогодні на друге блюдо нічого не треба, а треба тільки — малоросійський борщ, желе, капчушки, вірменську горілку до речі, мій герой завжди п'є в міру) і котлети. Але котлети не на друге, а для дітей і для всіх інших, звичайно, крім Івана Івановича, коли Іван Іванович не захоче їсти котлет.

Отже, з ідеологічно витриманим меню покінчено. Словом, почався день в сім'ї Івана Івановича. За вікном уже прогрохотів грузовий автомобіль і десь закричала м'ятежна сирена, що так тривожить обивателя своїм бадьорим криком.

Тоді Іван Іванович іде до тресту, Марфа Галактіонівна в цей час дає розпорядження Явдосі і мадмуазель Люсі.

— Чого ви, Явдохо, так пізно прийшли сьогодні? — каже товаришка Галакта, входячи до кухні.

— Я заходила до союзу,— відповідає куховарка.

Марфа Галактіонівна незадоволено підводить брови. Вона, звичайно, не проти союзу, навіть за союз. Але все-таки треба тримати себе організованіш. Хіба не можна було заранія попередити хазяйку.

— Ви розумієте мене,— говорить товаришка Галакта.— Ви ж самі знаєте, як я прихильно ставлюся до вас. Я вам не раз говорила нашу думку з приводу цього. Це ж ми сказали, що кожна куховарка мусить бути народним комісаром. Але я не виношу анархізму... Ви розумієте? Так ніколи не можна збудувати соціалізму... За такий вчинок я, звичайно, могла б вас розщитати, але хіба я це зроблю? Хіба я не знаю, що ви зараз ніде не знайдете роботи?

Марфа Галактіонівна говорить таким зворушливим і упевненим голосом, що Явдоха відразу ж відчуває, як вона негарно зробила, зайшовши на три хвилини до союзу без відповідного дозволу хазяйки, і зрозумівши, що таким чином «не можна збудувати соціалізму», просить пробачення.

Тоді Марфа Галактіонівна, прочитавши Явдосі лекцію політграмоти, йде до їдальні, де п'ють чай мадмуазель Люсі і дітвора.

— Ну як там Фіалочка? Гарно їсть? — питає вона.

— A la bonne heure, madame! * — відповідає мадмуазель Люсі.

Тоді товаришка Галакта дивиться матернім поглядом на дітвору і каже ніжним соцвихівським голосом:

— Ну, як ви дітки, гарно спали? Добре себе почуваєте?

Фіалка нічого не розуміє і тому байдуже ковиряє пальчиком у носі, а Май, що йому вже чотири роки, бадьоро інформує:

— Qui, qui, maman! **

— Ну й прекрасно! — говорить Марфа Галактіонівна.— Треба, дітки, завжди бути задоволеним, не треба забувати, що на вулиці бігають сотні безпритульних. Цим дітям ще гірше! Вони не мають кватири і бігають зовсім, як собачатка. Треба, дітки, не забувати і їх.

— Qui, qui, maman! — кричить мажорним голосом майже свідомий Май.

Але Марфа Галактіонівна вже пропонує мадмуазель Люсі повести дітей на півтори години в дитячий садок: моляв, не можна одривати їх (себто Мая й Фіалку) від колективного життя. Тільки в колективі дитина загартовується. Гувернантка бере за руку Фіалку й Мая, і вони йдуть до коридора.

Тоді Марфа Галактіонівна допиває свою склянку кофе, допомагає Явдосі поставити посуд в буфет і нарешті сідає проти вікна. Вона дивиться туди, де кінчається город і починаються тихі поля та осіннє м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм справжнього мажорного реалізму.

Іноді в ці хвилини випадково заходить Методій Кирилович чи то Семен Якович (головний начальник тресту), і тоді чути із спальні розмови на таку тему: «полова проблема і сучасний побут». Але буває й так, що ніхто не заходить, і тоді на цьому місці застає Марфу Галактіонівну з «Жанною Ней» Іван Іванович (він приходить іноді о 5-й годині). Після обіду мій герой іде на якесь засідання. Але коли не йде на засідання — лягає трохи відпочивати. Увечері, коли субота, Іван Іванович іде з Марфою Галактіонівною і зі своїм другом дому, Методієм Кириловичем, в кінематограф і там дивиться на фільми радянського виробництва. Іван Іванович не визнає конструктивного театру і визнає тільки батально-героїчні та мажорно реалістичні фільми: вони йому нагадують ті дні, коли він проливав кров за радянську республіку, коли по запорізьких степах мчалась огняна більшовицька кавалерія. Побутово-сатиричних картин мій герой особливо не любить дивитись.

---

* На все добре вам, пані! *(франц.)* — *Ред.*

** Так, так, мамо! *(франц.)* — *Ред.*

— От нещастя! — каже він, випадково попавши на такий фільм.— Знову міщанська побрякушка! Дивно: така прекрасна епоха, такі героїчні дні і така, можна сказати, песимістична пустишка!

— Але чим з'ясувати появу такого фільму? — питає Методій Кирилович, беручи під руку Марфу Галактіонівну.— Які тут причини?

Іван Іванович знімає окуляри й протирає їх білосніжною хусткою.

— Причини тут ясні,— неохайно кидає він.— Марксист не може їх не розуміти.

— Ти, очевидно, маєш на увазі плехановську формулу? — дуже серйозно питає Марфа Галактіонівна.

— Безперечно! — відповідає Іван Іванович.— Буття визначає свідомість. І потім треба сказати, що наші письменники страшенно темний і малорозвинений народ.

— Я з вами цілком погоджуюсь! — говорить Методій Кирилович і тисне руку своєму приятелеві.— До побачення!

Іван Іваноич і Марфа Галактіонівна звертають на вулицю Томаса Мора.

Тоді починає йти дрібний осінній дощик. Дощик дзвонить у ринвах, і тоді дрібнобуржуазну душу тривожить печаль — та сама печаль, що штовхає людину, говорячи канцелярською мовою (а ля Стендаль [14]), на дуже невитримані вчинки (наприклад: примушує не погоджуватись, що в нашому суспільстві сатира не має свого місця), та печаль, що до неї з таким обуренням ставиться мій милий, симпатичний і надзвичайно корисний для республіки герой.

Але в кватирі Івана Івановича ніякої печалі й песимізму нема. Тут так весело й бадьоро грає електрика своїм матовим блиском і так мило сміється Фіалка і Май, що прямо — мажор. Тут так симпатично й затишно (саме в цьому революційно-витриманому закутку), що мимоволі починаєш дивуватись і думаєш: «Боже мій, чого ж нам іще треба!»

От Іван Іванович підходить до радіорупора, робить найпростіший рух своєю рукою, і ви раптом чуєте чудовий симфонічний концерт. І хіба це не елемент соціалістичного будівництва? Саме цей радіорупор? Хіба не за це проливав кров мій герой, щоб пролетаріат міг «жити для власного задоволення» і використовувати для власного ж таки задоволення всі найновіші досягнення техніки?

Правда, частина пролетаріату ще не дістала собі домашнього радіорупора, але треба ж не забувати, яку ганебну спадщину залишив нам старий режим!.. Ну, взяти хоч би тих же безпритульних. Хто посміє сказати, що йому (ім'ярек) приємно

зустрічатись з цією публікою, з цими нещасними дітками? Але що робити! Тут міщанській філантропії нема місця! Треба боротися з соціальними хворобами організовано. Саме тому Іван Іванович ніколи й не ділиться з індивідуалістами-жебраками своєю копійкою.

Май бере за руку Фіалку і виробляє з нею «па». Він бадьорим і сміливим поглядом дивиться в рупор. Мадмуазель Люсі мило посміхається. Посміхаються й Іван Іванович та Марфа Галактіоніва.

Явдоха стоїть на порозі і теж усміхається. Куховарка усміхається тією радісною усмішкою, коли напевне можна сказати, що вона цілком свідомо ставиться до свого хазяїна і прекрасно знає, що кожна горняшка мусить бути народним комісаром.

— Гоп-гоп! — б'є в долоні Іван Іванович.— Жвавіш, Фіалочко!

Кандидатка в жовтенятка раптом робить прекрасне «па», так що мало не всі ахають від задоволення.

— Hola! — скрикнула мадмуазель Люсі.

Скрикнув щось і Іван Іванович. Навіть сирена скрикнула десь за вікном. Але цей останній крик почула тільки Марфа Галактіонівна. Вона підійшла до вікна й подивилась у тьму. У ринвах дзвенів той же дрібний осінній дощик, але товаришка Галакта його майже не чула. Вона мажорно думала про нове літо, про те, як вони — вся сім'я — після важкої роботи одержать від свого начальника відпустку і місце на курорті. Там вони знову побачать чудове море, Кавказькі чи то Кримські гори і будуть там згадувати знову ж таки минулі дні і будуть там так багато сміятись тим безтурботним сміхом, що так довго дзвенить поетичною луною в не менш художніх горах.

...Нарешті діти цілують Івана Івановича в його високий лоб і йдуть слухати соцвихівських матеріалістичних оповідань, себто зовсім не ідеалістичних казок. Марфа Галактіонівна лягає на канапу, Іван Іванович сідає в крісло, і починається вечір спогадів чи то розмов на теми сучасного політичного життя: про комунізм і соціалізм.

— Хоч як це й дивно,— каже Марфа Галактіонівна, поправляючи декольте,— а я й досі не розумію, чим комунізм відрізняється від соціалізму.

— Невже не розумієш? — здивовано питає мій герой.

— Їй-богу!.. Ну, от скажімо так: що ми сьогодні будуємо: комунізм чи соціалізм?

Іван Іванович знімає свої рогові окуляри і протирає їх білосніжною хусткою.

— Ну, звичайно, соціалізм! — задоволено посміхається він.— Комунізм — це вища форма.

— Така відповідь мене не задовольняє,— говорить Марфа Галактіонівна.— Ти мені скажи конкретно: чим конкретно соціалізм відрізняється від комунізму?

Але Іван Іванович не встигає відповісти конкретно. В кабінеті дзвонить телефонний апарат: мій герой іде до телефону і буде, очевидно, розмовляти там з Методієм Кириловичем. Довго він просидить у вищезгаданому кабінеті — я не знаю, але я знаю, що читачі приблизно вже уявляють собі сім'ю Івана Івановича, і тому переходжу до дальшого, більш динамічного штриха. На мій погляд, з цього місця читачеві вже не доведеться позіхати, а можливо, доведеться тільки несподівано погодитись, що самокритику тут доведено до кінця.

III

Мій герой збирається з товаришкою Галактою на зібрання комосередку, а також і про те, що трапилось після цього.

— Чи не час уже йти нам на ячейку? — сказав Іван Іванович, коли на сусідній дзвіниці вдарило до вечірні.

Марфа Галактіонівна подивилась на годинника й сказала, що і справді уже пора.

Це був один із тих четвергів, коли кожний партієць комосередку мого героя організовано бере участь у будівництві першої в світі радянської республіки.

Іван Іванович взяв портфель і пішов у коридор одягатись. Марфа Галактіонівна теж пішла одягатись. Вона наділа простеньку червону хустку і старенький жакет, так що виглядала зовсім симпатично і нагадувала моєму герою робітницю з тютюнової фабрики. Іван Іванович теж в ці дні виглядав багато скромніш, як звичайно. Капелюх він брав старенький і навіть виймав з комода солдатську блузку, що залишилась в нього з часів воєнного комунізму. Щось надзвичайно зворушливе було в цьому передяганні, ніби це передягання було подібне до того, що його ми спостерігаємо у вівтарі. Але в той час, коли піп надягає на себе шикарну, цілком ідеалістичну ризу, тут ми бачимо, як краще вбрання міняють на скромний, можна сказати, матеріалістичний одяг і до того ж у звичайному коридорі. Словом, Іван Іванович (товариш Жан) і Марфа Галактіонівна (товаришка Галакта) воістину зразково і похвально орієнтувалися у всіх вимогах епохи переходового періоду.

— Знаєш,— сказав мій герой, ступаючи калошами і своєю незмінною парасолькою по асфальту вулиці Томаса Мора.— Мені зараз прийшла геніальна ідея.

— Тобі, Жане, вічно лізуть у голову геніальні ідеї,— сказала Марфа Галактіонівна, ступаючи по асфальту тієї ж вулиці.

Іван Іванович трохи покривився незадоволено, але «геніальна ідея», очевидно, не давала йому спокою, і тому він почав:

— Що соціалізм,— почав він,— можна збудувати в одній країні — це факт. Це надзвичайно талановито доказано і Леніним і Марксом. Але, коли наші дискусійщики не вірять в це, то, по-моєму, можна і одмовитись од вищезгаданої теоретичної формули.

— Що ти мелеш! — оглядаючись, скрикнула Марфа Галактіонівна.— Ти ще гляди ляпни десь. Чого доброго, подумають, що ти проти побудови соціалізму в одній країні.

— А я от все-таки настоюю на свойому! — рішуче сказав Іван Іванович.— Чому ти хочеш, щоб я обов'язково думав по шаблону? Ми зовсім не проти оригінальних думок. Я тільки хочу сказати, що з цієї формули, по суті, можна зробити трохи іншу, яка мусить задовольняти і нас і не може не задовольняти і їх.

Марфа Галактіонівна зупинилась і здивовано подивилась на свого чоловіка.

— Я тебе не розумію! — сказала вона.

— Не розумієш?.. Ну, як же це так? — задоволено посміхнувся мій герой.— Собаку зарито ось у чому: хіба ми будуємо соціалізм в одній країні? Ну?

Марфа Галактіонівна знову зупинилась і знову здивовано подивилась на свого чоловіка.

— Я тебе все-таки не розумію! — ще раз сказала вона.

Тоді Іван Іванович побідно визирнув поверх своїх окулярів і сказав тремтячим від задоволення голосом:

— А що, як ми для штуки поставимо так питання: Росія — раз, Україна — два, Грузія — три, Білорусія — чотири. Хіба це буде одна країна?

— Але ти не подумав про економіку? — кинула товаришка Галакта.

— Правильно! Я про економіку не подумав, але я подумав, що для маси так буде ясніш,— сказав Іван Іванович.

— Тоді твоя геніальна ідея є не що інше, як глупота,— різко кинула Марфа Галактіонівна.

Товариш Жан образився: мовляв, навіщо так ображати його?

— Нічого подібного! — сказав він.— Це буде не зовсім поганий полемічний прийом.

— Але цей «прийом» може привести тебе до буржуазної України.

Мій герой раптом вдарив себе по коліну: мовляв, це вже, їй-богу, слушне зауваження!

Словом, Іван Іванович певний, що ми «для маси» будуємо соціалізм не в одній країні, а саме в кількох, але, беручи на увагу той факт, що в центральній пресі ще так не ставилось питання і не дебатувалось в цій площині, беручи на увагу також те, що на такій «формулі» може зіграти хтось, Іван Іванович одмовляється від цієї ідеї і цілком стоїть на постулатах останнього пленуму ЦК.

В таких цікавих розмовах мої герої пройшли половину путі,— тієї святкової путі, що один раз на тиждень (а саме в четвер) веде декого із «ідеологічно витриманих» партійців саме до залу засідань Івана Івановича.

Уже вечоріло. То тут, то там — по дорозі — фуркали люкси. У церкві дзвонили до вечірні, і дзвін цей тривожив душу кожного обивателя. Обиватель, очевидно, думав про воскресіння Христа, але Іван Іванович про це зовсім не думав і нарочито думав про антирелігійну пропаганду. Інша справа гудки на заводах: от коли б вони заревли! О, тоді мій герой теж відчув би якусь тривогу на душі (власне, не на душі — пробачте за цей безпардонний ідеалізм! — а якось більш моністично). Але думав би Іван Іванович не про якусь там первісну християнську комуну, а саме про матеріалістичну діалектику. Це зовсім не значить, що він хоче вульгарно прищепити дарвінізм до соціології,— Боже борони! Інакше він не йшов би зараз на зібрання комосередку, так би мовити, per pedes Apostolorum *, а найняв би візника й поїхав візником,— це значить, що Іван Іванович (із слів Семена Яковича) завжди був, єсть і буде зразковим будівничим радянської держави.

По дорозі до моїх героїв підійшов Методій Кирилович, і скоро вони входили до залу засідань комосередку.

IV

Зал засідань комосередку, а також і про те, як проходили збори.

Це досить-таки симпатично декорована кімната. Кожний її закуток нагадує глядачам, що він не просто закуток, а головним чином «червоний куточок». Тут висять на стіні мало не всі вожді революції.

Крім вождів, тут багато різних революційних плакатів з різними текстами — профсоюзного, комсомольського та іншого походження. Тексти страшенно цікаві, художньо витримані

* Стопами апостолів *(лат.)*.— *Ред.*

(художня простота!) і такі переконуючі, що погляд ніколи на них довго не затримується: одразу все ясно й зрозуміло. На правій стіні в ореолі «монументального реалізму» висить місцева стінгазета. Це надзвичайно цікава газета. Там вам і оригінальні відділи, як-от: «маленькі дефекти великої машини», тут вам і їдкі сатири на місцеве начальство, як-от: «шашні бувшої кандидатки в комсомол машиністки Попадько».

...Іван Іванович сів на першому стільці у першому ряду. Поруч його сіла Марфа Галактіонівна, а далі — Методій Кирилович.

Було тихо. Тільки зрідка прокидалось то тут, то там стримане шепотіння. Раз у раз рипали двері, і зал потроху залюднювавсь. За вікном настирливо дзвонили до вечірні, і смішно було, що десь там, у церкві, люди стоять перед лампадками і думають про ідеалістичні катакомби перших християнських мучеників, а тут ніяких лампад нема, світить цілком матеріалістична електрика і люди думають без всякої ідеалістичної беліберди.

— Ти пам'ятаєш, яку поставлено сьогодні доповідь? — спитав тихим голосом Іван Іванович і подивився на Марфу Галактіонівну.

— Хіба ти забув? — сказала товаришка Галакта.— Та сьогодні ж доповідь про остачню вилазку проти самокритики.

— О! — сказав Іван Іванович і підняв сніжно-білий вказательний палець.

І він мав рацію саме так підняти палець. Це значило, що мій герой сьогодні буде уважно ловити кожне слово і ні разу не задрімає тією безм'ятежною дрімотою, коли певний, що можна спокійно трохи поспати, бо, по-перше, в потрібний момент (коли голосують одноголосно) Марфа Галактіонівна легенько штовхне його під бік, і, по-друге, Іван Іванович певний був, що його комосередок «ніколи не зрадить інтересів пролетаріату».

— Інтересно послухати! — сказав мій герой і подивився на Методія Кириловича.

— Надзвичайно інтересно! — сказав Методій Кирилович і, підсунувшись ближче до свого друга, промовив таємничим голосом: — У нас... теж єсть!..

— Що єсть? — не зрозумів Іван Іванович.

Методій Кирилович подивився бистрими очима по сторонах — праворуч, ліворуч, назад — і нарешті прошепотів чітко і рішуче:

— Дискусійщик! Ви розумієте? Справжній дискусійщик... От вгадайте, де він?

Іван Іванович від такої несподіванки аж одкинувся назад.

— Що ви говорите? — сказав він схвильовано.— В нашій примірній ячейці єсть дискусійщик?.. Галакточко, ти чуєш?

Але Марфа Галактіонівна вже почула цю сенсацію і уважно розглядала обличчя всіх присутніх членів.

— Чи не кур'єр? — спитала вона, пронизуючи поглядом дальню фігуру, що самотньо сиділа в останньому ряду.

— Нє! — рішуче одрубав Методій Кирилович.

Тоді Марфа Галактіонівна знову забігала очима по стільцях.

Комосередок явився вже, так би мовити, in corpore*: прийшли всі члени колегії, прийшли завідуючі відділами і начальники та замісники різних канцелярій, прийшов уже голова місцевкому і три рядових службовці, прийшла й організаторша жінок і її організація: секретарша головного начальника, секретарша головного зама і жінка головного начальника (остання, як і Марфа Галактіонівна, ніде не посідала посади і, як і Марфа Галактіонівна, доглядала своїх дітей). Словом, не прийшли ще тільки секретар комосередку і сам головний начальник, що мусив сьогодні робити доповідь.

...Товаришка Галакта губилась в догадках і ніяк не могла вгадати, хто ж цей дискусійщик.

— Ага! — сказав нарешті Іван Іванович.— Я тепер знаю: це, очевидно, уборщиця!

— Нічого подібного! — сказав Методій Кирилович.— Уборщиця не може бути дискусійщицею, бо вона тільки кандидатка в партію.

— Ну, так хто ж такий? — мало не скрикнула Марфа Галактіонівна.— Ну, не мучайте мене!..

Методій Кирилович побачив, що далі він і справді не має комуністичного права мучити своїх товаришів і, скосивши очі, вправо, сказав іронічно:

— От він!.. Товариш Лайтер!

— Товариш Лайтер? Що ви кажете! — розвів руками Іван Іванович.— Ніколи б не подумав. Такий тихенький і лагідний — і на тобі! Воістину: в тихому болоті завжди чорти водяться.

Марфа Галактіонівна вп'ялась очима в маленьку фігурку товариша Лайтера (він сидів далеко ліворуч).

— Так,— сказала вона, зітхнувши,— він може! Він може бути дискусійщиком. Ти зверни увагу, Жане, на його обличчя — воно страшенно бліде і, я б сказала, майже дегенеративне. Мені чомусь завжди здавалось, що він анархіст-індивідуаліст.

---

* В повному складі *(лат.).— Ред.*

— Ви, може, думаєте, що він і справді якісь ідеї найшов? — сказав Методій Кирилович, бігаючи очима по підлозі.— Нічого подібного! Свій! Свій свого, так би мовити... От в чому сіль!

— Що ви цим хочете сказати? — спитав недогадливий Іван Іванович.

— Та то я... так! — байдуже махнув рукою Методій Кирилович.

Але це таємне «свій» заінтригувало Марфу Галактіонівну, хоч вона і розуміла, в чому справа.

— Ви вічно говорите натяками! — незадоволено сказала вона.— При чому тут «свій»?

— Та то мені просто жалко товариша Лайтера,— сказав Методій Кирилович.— Це буде ще одна зачіпка для антисемітів: знову, скажуть, єврей!

Потім Методій Кирилович почав розповідати, як його колись до глибини душі обурювало «діло Бейліса» [15] і як він взагалі страшенно симпатично ставиться до євреїв. Навіть більше того: він вважає, що найгеніальніших людей дала саме ця нація.

— От, приміром, візьмемо Христа,— сказав він.— Наш народ і досі не знає, що Христос був єврей.

— А де він тепер працює? — спитав Іван Іванович.

— Христос? — здивовано подивився Методій Кирилович.

— Та який там Христос! Товариш Лайтер!

Мій герой вже давно надів другу пару окулярів і уважно розглядав дискусійщика. Його зовсім не обходить, що товариш Лайтер єврей: соціальна боротьба не знає національних рамців, і він, як витриманий партієць, мусить бити всякого, хто так чи інакше піде проти самокритики і, значить, проти пролетаріату. І коли Іван Іванович узнав, що в останній час товариш Лайтер завідує трестівською бібліотекою, він тут же вирішив: «інтелігент! деморалізований член партії»!

Але на товариша Лайтера дивились зараз мало не всі члени комосередку. Марфа Галактіонівна передала новину сусідці, сусідка сусідові і т. д. Погляди були пронизливі і такі ідеологічно витримані, що «дискусійщик», здається, ще більш зблід.

...Нарешті на дзвіниці покинули дзвонити. Вечірня почалась. Тоді до залу увійшов головний начальник і секретар ком'ячейки. В залі ще тихше стало, навіть зникло шушукання. Все причаїлось в напруженні: дисципліна в комгуртку була зразкова, і члени осередку організовано і по-товариському поважали свого начальника.

— Товариші,— сказав секретар, сходячи на трибуну.— Прошу намітити кандидатуру на голову даного зібрання.

— Семена Яковича! — скрикнуло одразу кілька голосів.

Головний начальник (Семен Якович) поправив свою краватку, мило усміхнувся й розвів руками: мовляв, не можу! Дякую, тисячу разів дякую за таке зворушливе довір'я, але — не можу! Він зрідка показував на своє горло, і присутні могли подумати, що справа в задусі (головний начальник теж страждав на зажиріння серця), але ці припущення (правда, їх і не було) одразу ж розвіяв секретар.

— Семен Якович сьогодні не може головувати,— сказав він,— бо сьогодні Семен Якович робить доповідь.

— А... а... це інша справа,— загуло в залі, і комосередок, добре пам'ятаючи вирішення партії про середпартійну демократію, запропонував кандидатуру з низів.

— Методія Кириловича! — знову скрикнуло одразу кілька голосів.

Іванові Івановичу якось неприємно йойкнуло під серцем. Річ у тім, що він з Методієм Кириловичем був, так би мовити, на рівних правах: обидва були члени колегії і обидва вважалися «замами». І тому, коли комосередок після головного начальника називав ім'я Методія Кириловича, мій герой завжди почував себе не зовсім гарно і думав, що трапилось велике непорозуміння.

Марфа Галактіонівна одразу помітила це.

— Я гадаю, так і треба! — сказала вона, коли Методій Кирилович не тулився вже до неї і сів на місце голови зібрання (звичайно, після одноголосного голосування).— Саме його й треба було вибирати по останній інструкції з ЦК. Не можна ж весь час вибирати Семена Яковича й тебе. Треба ж видвигати й більш нижчі інстанції.

Іван Іванович з вдячністю подивився на свою дружину і, можна сказати, трохи заспокоївся.

— Товариші! — сказав Методій Кирилович.— Перше питання нашого порядку дня — це остання вилазка проти самокритики. Слово має Семен Якович.

В залі зовсім змертвіло. Навіть чути було, як ударив по вікнах дрібний осінній дощик. Частина поглядів пронизала головного начальника, що в цей момент зійшов на трибуну і вже положив конспект для доповіді — номер «Правди», частина комгуртка дивилась на товариша Лайтера, що в цей час нервово ламав пальці і уперто дивився на підлогу.

— Товариші! — почав головний начальник.— На попередньому зібранні я робив доповідь про режим економії. Що я говорив? Я говорив, що до режиму економії ми, комуністи, не можемо ставитись пасивно і потім я говорив, що таке режим економії. Що ж таке режим економії? Режим економії є один із останніх бойових лозунгів нашої пролетарської партії, і треба його розуміти не тільки... е... так би мовити, в широкому масштабі, але треба найти йому місце і в нашому особистому

житті. Беремо знову ж таки олівець. Без режиму економії як би ми до нього ставились? Ми до його ставились... е... е... так би мовити, неохайно. Я сам мав честь бачити, як один із наших шановних товаришів (тут Семен Якович мило усміхнувся й подивився на управділа) викинув у кошика олівець на $1^1/_2$, приблизно, ще не списаного вершка... Тек-с!.. хе... хе...

Головний начальник зупинився, налив з графина води й, запиваючи водою початок своєї цікавої промови, батьківським весело докірливим оком дивився на управділа, що викинув у кошик олівець на $1^1/_2$ приблизно ще не списаного вершка. Дивилась в цей час і вся аудиторія на вищеназваного управділа.

Але ніхто не дивився на управділа вовком: всім грала на устах мила й симпатична усмішка, хоч і трохи докірлива, як і головному начальникові, бо всі були певні, що управділ цілком свідома людина і цього більше не зробить.

— Тек-с! — продовжував Семен Якович.— Але що треба було зробити при іншій ситуації?.. Е... е... Так би мовити, при режимі економії?.. Ну-с?.. Треба було цього олівця не викидати в кошика, а купити для нього наконечника за дві копійки і списати олівець до кінця. Ну-с?.. От що, на мій погляд, є режим економії, так би мовити, в буденному житті.

Головний начальник ще налив з графина води і запив дальшу частину своєї цікавої промови.

— Тек-с!..— продовжував він далі.— І коли я тепер підходжу до останньої вилазки проти самокритики, то що я бачу в ній? Я в ній бачу ту ж саму несвідомість!.. Цим я зовсім не думаю образити нашого шановного Климентія Степановича і прирівняти його цілком законну помилку з олівцем до беззаконної вилазки проти самокритики, але елементи несвідомості ... е... е... так би мовити, трохи сходяться!

— Семене Яковичу! — скрикнув управділ.— Я свою помилку давно вже визнав. Для мене нема самолюбства в партійних справах.

— Прекрасно! — сказав головний начальник.— В партійних справах і не може бути самолюбства. Треба завжди одверто і публічно визнавати свої помилки... Але дозвольте до діла... Отже... е... е... остання вилазка проти самокритики.

Тут докладчик зробив відповідно серйозне обличчя, вийняв з бокової кишені пенсне, розгорнув «Правду» і совісно, без всяких ліричних рефренів, цілком конкретно розповів комосередкові те, що було написано в газеті з приводу самокритики і що читали партійці і що вони мусили ще прослухати. Доповідь була цікава й аудиторія так захопилась нею, як ніколи.

— Тепер дозвольте зрезюмувати! — сказав нарешті головний начальник.— Отже, остання вилазка проти самокритики є, так би мовити, цілком несвідомий і бузотерський акт. Але

ми віримо, що товариші визнають свої помилки і покинуть бузу. Коли ж вони цього не зроблять (тут Семен Якович прийняв відповідно суворе обличчя), то... е... е... пролетаріат примусить їх це зробити!

Гучні оплески покрили промову оратора. Хтось скрикнув: «Хай живуть наші вожді» і аудиторія, зробивши Семену Яковичу овацію, мало не проспівала «Інтернаціонал». Такого ентузіазму давно вже не було в комосередку, і відчувалось, що загроза з боку Лайтера міцно з'єднала ввесь, коли так можна висловитись, авангард пролетаріату.

— Товариші! — сказав Методій Кирилович, коли аудиторія стихла.— Хто хоче взяти слово?

Всі подивились на того ж таки товариша Лайтера. Хто ж, як не він, мусить перший виступити? Звичайно, йому не зовсім приємно боротись з такою витриманою аудиторією, але що ж робити: не лізь куди не треба!

— Дайте мені слово! — сказав нарешті товариш Лайтер.

По аудиторії пронісся шум і раптом стих. Так буває перед грозою, коли замирають дерева і десь далеко синіє грізний тайфун. Чути було, як у вікно б'є дрібний осінній дощик і як Іван Іванович протирає собі рогові окуляри білосніжною хусткою.

— Товариші! — сказав товариш Лайтер.— Я не тільки не думаю виступати з критикою постанов ЦК, я, навпаки, я...

Але тайфун уже налетів: аудиторія зашуміла. Скажіть, будь ласка, яка самовпевненість! Він «не думає виступати з критикою постанов ЦК»? Боже мій, до чого ми дожили! Який-небудь шпінгалет і... з такими претензіями: «він не думає виступати проти постанов ЦК»! Яке нахабство, яка самозакоханість.

— Товариші! — скрикнув товариш Лайтер і ще більше зблід.— Дозвольте мені висловити деякі думки з приводу справжньої постановки самокритики.

— Що таке? Що він там каже?.. «справжньої постановки самокритики»? Скажіть, будь ласка, який науковий співробітник! Яка самозакоханість!.. Ну, це вже занадто! Ми не припустимо, щоб різні шпінгалети морочили нам голову своєю демагогією.

— Товариші! — ще раз скрикнув товариш Лайтер.— Я тільки хочу дещо сказати про членів нашого комосередку... Я...

Аудиторія ще більше зашуміла. В кожному прокинувся бойовий дух, коли так можна висловитись, «більшовицького старогвардійця», і кожному хотілось підскочити до трибуни і скрикнути: «Досить нам меншовицьких промов»!

— Товариші! — востаннє скрикнув товариш Лайтер.— Я... я... я... ми... ми... ми...

Але даремно: тайфун бушував! Тоді Методій Кирилович зробив знак рукою, і тайфун зник. Методій Кирилович звернувся до товариша Лайтера з милою, батьківською усмішкою:

— Як бачите, товаришу Лайтер, аудиторія вас не хоче слухати. Я тут зовсім ні при чому. Очевидно, ваші ідеї не користуються в масі успіхом.

Товариш Лайтер знизив очі (йому, очевидно, було ніяково за свої ухили і за провал своїх ідей в масі), і сів на своє попереднє місце.

— Хто ще хоче взяти слово? — сказав Методій Кирилович.

Іван Іванович відчув, що тепер якраз прийшла черга за ним. Саме тепер і він мусить виступити і показати свій ораторський хист в боротьбі з місцевою опозицією.

— Я прошу! — сказав мій герой і, побідно ступаючи, зійшов на трибуну.

Мій рішучий і симпатичний герой положив свій портфель на портфель головного начальника, протер свої окуляри білосніжною хусткою й почав:

— Дорогі товариші! Наш друг, товариш Лайтер, хоче взяти на себе роль місіонера і проповідувати свої сумнівні і, як ви бачили, безгрунтовні ідеї в тій країні, яка ніколи не була християнською — episcopus in partibus *. Ви розумієте?..

Тут Іван Іванович, як і його начальник, налив з графина води і побідно подивився поверх окулярів на аудиторію: мовляв, єхидний початок?

— Ловко! — пронісся шум похвали по аудиторії.

— Але,— продовжував мій герой,— ми таких місіонерів не приймаємо!.. (Голоси: «Правильно! Правильно!») Попередній оратор, себто товариш Лайтер, багато розпинався з цієї трибуни, запевняючи нас, що самокритика нам не потрібна, що самокритика загальмує наш господарчий процес, що і т. д. і т. п. А я от говорю — нічого подібного! Вона не може загальмувати господарчий процес! (Голоси: «Правильно! Правильно»!) Хто повірить товаришу Лайтеру? Ну, скажіть мені: хто йому повірить?

— Ніхто! — скрикнуло одразу кілька голосів.

— Цілком справедливо: ніхто! Тисячу разів — ніхто! (Мій герой вже входив в азарт.) Ми всі пам'ятаємо, як важко нам було завоювати диктатуру пролетаріату, скільки ми крові пролили на полях громадянської війни, скільки наших дорогих товаришів розстріляно в контррозвідці, і ми не можемо мовчати і не сказати товаришу Лайтеру: «Уберіть, будь ласка, ваші

* Єпископ у частинах *(лат.)*.— *Ред.*

сумнівні руки від досягнень пролетаріату і не морочте нам голови!» Ви хочете розколоти партію, але це вам не вдасться. Ви хочете... але — досить! Досить!..

Тут Іван Іванович раптом взявся за серце і сказав, що він не може скінчити своєї промови, бо боїться «за розрив серця». Аудиторія покрила Івана Івановича гучними і вдячними оплесками. Видно було, що товариш Лайтер і справді помилився: осередок був цілком ідеологічно витриманий.

Після Івана Івановича ще виступали промовці, але все вже було ясно, і тому Методій Кирилович закрив зібрання.

Комосередок повалив на вулицю. Дощик в цей час ущух і над городом мовчазно стояли важкі осінні хмари.

...— Ну, як я його? Добре? — спитав Іван Іванович.

— Ти сьогодні прекрасно говорив,— сказала Марфа Галактіонівна.— Мар'я Іванівна прямо захоплена твоєю промовою.

— Шкода тільки, що мені серце не дає розійтися! — зітхнув мій герой.— Тепер я цілком переконаний, що маю ораторський хист. Цілком!

V

І от мої симпатичні герої увійшли вже в свою кватиру, а також і про те, як може звичайний випадок наробити багато неприємностей.

І от мої симпатичні герої увійшли вже в свою кватиру. Всюди зразковий порядок і все на своєму місці. Явдоха порається у кухні біля помийного корита, мадмуазель Люсі вишиває сорочку своєму майбутньому нареченому. Діти уже сплять безм'ятежним сном.

— Ти не пам'ятаєш,— спитав Іван Іванович,— мені не подавали на зібранні записок?

— Здається, ні! — сказала Марфа Галактіонівна.

Мій цілком задоволений герой одсунув од себе чашку з чаєм і взяв портфель.

— А все-таки подивимось! — сказав він.— Може, я так захопився, що й не помітив, як укинув якось.

Іван Іванович поліз у теку і почав там ритись. Рився він недовго, бо раптом натрапив на якийсь документ. Він витяг його.

— В чому справа? — сказав Іван Іванович і зблід.

— Що ти там найшов, Жане? — спитала Марфа Галактіонівна.

Іван Іванович подивився на дружину розгубленими очима й передав їй документ. Марфа Галактіонівна вихопила із рук

Івана Івановича вищезгаданий таємний документ і теж зблідла.

— Як ти гадаєш,— спитав Іван Іванович.— Що це значить?

— Не розумію! — розвела руками Марфа Галактіонівна.

— Чи не підсунув хтось нарочито... з метою скомпрометувати мене? Як ти гадаєш?

Марфа Галактіонівна уважно подивилась на стелю: вона думала. Вона довго думала і нарешті сказала:

— Все можливо...— сказала вона.— Я знаю: у тебе багато ворогів.

— Що ти кажеш, Галакточко! — скрикнув Іван Іванович.— У мене багато ворогів? Чого ж ти мені раніш про це не говорила?

— Я не хотіла тебе турбувати! — зітхнула Марфа Галактіонівна.— Навіщо про це говорити, коли в тебе й так погане серце!

— Хто ж ті вороги? — знову скрикнув Іван Іванович.

— Я не знаю! — зітхнула Марфа Галактіонівна.— Як я їх можу знати, коли вони таємні.

Іван Іванович в розпуці схопився руками за своє волосся й похилився на стіл.

. . . .

Проте він і мав рацію: документ, що його хтось підсунув у його портфель, і справді був страшний документ. Це була хоч, може, й легальна, але, на жаль, ще не оголошена стенограма якогось пленуму ЦК. Це була, можливо, зовсім не таємна, а можливо, й цілком таємна книжечка, бо мій герой її, на жаль, зовсім не читав, а прочитати зараз (та ще й всю!) він ніяк не міг. Як нарочито, в цей момент за вікном знову побіг дрібний осінній дощик, і здавалося уже Івану Івановичу, що й справді в нашому житті є місце для мінору і що не завжди однаково світить електрика: іноді бадьорим радісним світлом ідеологічно витриманого куточка, а іноді трохи інакше.

— Ну, так що ж робити? — спитав Іван Іванович підстреленим голосом.

— Очевидно, треба цю книжечку негайно спалити — і квит! — сказала Марфа Галактіонівна.

— Спалити? А ти певна, що її не нарочито підложено мені? А що як спитають, де я її дів?.. Може, однести її Семену Яковичу?

— І це не діло! — сказала Марфа Галактіонівна.— Знову ж таки спитають, д е т и ї ї в з я в?

— Боже мій! — простогнав мій герой.— Що мені робити?

Марфа Галактіонівна теж не знала, що робити. Чого тільки вона не передумала в цей момент. Але проклятий документ загадково маячів на столі і розгадки не видно було.

Але от раптом почало вияснятись, і Марфа Галактіонівна скрикнула.

— Я вже знаю! — скрикнула вона.— Це непорозуміння!

— Що ти хочеш сказати? — з полегшенням зітхнув Іван Іванович.

— Я хочу спитати тебе: де лежав твій портфель? Здається, на портфелі Семена Яковича?

Іван Іванович приложив пальця до своїх уст і задумався.

— Здається,— сказав він,— здається, на портфелі Семена Яковича.

— Ну й от! Так знай же: цей документ положив у твій портфель не хто інший, як Семен Якович, і положив зовсім випадково.

— Як так випадково? — не зрозумів Іван Іванович.

— А так! Я пам'ятаю, він щось виймав зі свого портфеля, і, очевидно, саме цю книжечку. Він, мабуть, хотів нею ілюструвати свою промову, але потім передумав і положив її... та уже не в свій портфель, а випадково — в твій!

— Геніальна ідея! — скрикнув Іван Іванович.— Ти, голубко, їй-богу, як Шерлок Холмс... Тільки як його спитати?

— Ну, це просто,— сказала Марфа Галактіонівна.— Іди зараз до телефону і поцікався, чи не загубив він чогось із свого портфеля.

Мій герой схопивсь зі свого стільця й побіг до кабінету. Чути було, як він нервово взяв рурку і чітко сказав:

— Сорок ноль два... Не в і л ь н о?.. Фу!.. Чорт!..

Чути було, як він знову сказав: «4002», але знову було не вільно. І так до трьох разів. На четвертий раз Івана Івановича сполучили з Семеном Яковичем, а за дві хвилини мій герой вже вскочив до їдальні.

— Ти не помилилась! — скрикнув він і схопив в свої обійми свою симпатичну й догадливу дружину.— Ти не помилилась! Семен Якович випадково положив цей документ у мій портфель!

Марфа Галактіонівна надзвичайно раділа такому щасливому кінцю і запропонувала навіть Івану Івановичу повечеряти з вірменською.

. . . .

І от Іван Іванович вже лежить на своїй сюрпризній ліжниці і читає останній номер «Правды». З радіорупора чути оркестр якоїсь оперетки, а з кухні чути, як Явдоха порається біля помийного корита.

Марфа Галактіонівна зняла спідницю й залишилась в панталонах.

— Eccoutez! * Передайте мені, будь ласка, ночний горщик.

---

* Слухайте! *(франц.) — Ред.*

— Avec plaisir, madame, *— сказала мадмуазель Люсі і передала сосуд.

Потім мадмуазель Люсі пішла до дитячих колисок, де вже спали безм'ятежним сном Май і Фіалка, а Марфа Галактіонівна полізла на сюрпризну ліжницю й посунула Івана Івановича до стіни своїм шикарним торсом.

...— Ну, а все ж таки,— сказала вона.— Чим же соціалізм відрізняється від комунізму... Конкретно?

— Боже мій! Я ж тобі вже говорив,— сказав Іван Іванович,— комунізм — це вища, так би мовити, ідеальна суспільна форма.

Марфа Галактіонівна широко позіхнула й погасила електрику. Скоро в кімнаті чути було легенький храп. За вікном мжичив осінній дощик мажорного сезону. Після трагічної події з вищеназваним документом Івану Івановичу снились поля і м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм мажорно-монументального реалізму.

VI

Чим же треба кінчити, а також і про те, що ж не дає авторові скінчити негайно.

Чим же треба кінчати? Кінчати, очевидно, прийдеться не сном Івана Івановича (хай він собі спить на здоров'я), а описом такого трагічного фіналу, що все-таки звалився на зовсім і ніяк невинну голову мого ідеологічно витриманого героя.

Правда, славетний винахід (про нього далі, це саме той винахід, що зробив ім'я Івана Івановича безсмертним!) примушує автора написати ще невеликий розділ, але, по-перше, цей передостанній розділ є, так би мовити, розділ не обов'язковий (нетерплячий читач може його й не читати), а, по-друге, великим злочином було б обминути те, чого обминути ніяк не можна.

Отже, після осені прийшла, як і треба було чекати, зима.

Морози були люті, але мій герой самовіддано томився в духоті: його будинок, що на вулиці Томаса Мора, викликав на «соціалістичне змагання» (так саме і написано в домкомівських книжках) будинок, що на вулиці Щукіна, і тому не можна було «підкачати» навіть в сенсі опалення: кожний із будинків доводив, що він тепліший за свого супротивника і що він не тільки уміє боротись з буржуазією, але й з природою

* З задоволенням, мадам *(франц.)*.—*Ред.*

з успіхом сперечається. І от колись, сидячи в такій от духоті, Іван Іванович сказав:

— Галакточко! — сказав колись Іван Іванович.— Я почуваю, що я можу прислужитись своїй партії, по-перше, партійною та радянською роботою, а по-друге, й своїми винаходами.

— Що ти надумав, Жане? — сказала Марфа Галактіонівна, кусаючи державні горіхи (вона ніколи принципово не купувала горіхів у приватника і їла тільки державні горіхи з державних лісів, саме ті, що, як подарунок, присилав їй брат — лісничий). Ну, говори — я послухаю.

— Бачиш,— промовив Іван Іванович,— сидів я оце й думав про літо. Прийде, значить, літо, а з ним прилетять і мухи. Ти уявляєш, як вони перешкоджають нашій роботі? Жах! Так от я й вирішив: треба вигадати якусь мухобойку. І я вигадаю, даю тобі чесне комуністичне слово. Ти думаєш, що мені бракує таланту? Ну, не скажи, голубонько!

— Чому ж бракує? — промовила товаришка Галакта, підкочуючи очі до лоба.— Я зовсім не сумніваюсь! Буває так, що талант проявляється навіть у простого народу, а ти ж інтелігент, з вищою освітою.

Такий відгук з боку дружини на його бажання винайти мухобойку так підбадьорив мого героя, що він тут же приступив до роботи. По-перше, він написав заяву до свого комосередку, щоб його звільнили від партнавантаження (бюро комосередку вже на другий день звільнило його від партнавантаження «як наукового робітника, що працює над власним винаходом»), а подавши заяву, взявся за мухобойку.

Всю зиму Іван Іванович самовіддано ламав собі голову і тільки напровесні прийшов до того висновку, що відповідно найновішим досягненням техніки, мухобойку треба зробити за допомогою електрики. Тоді Іван Іванович почав студіювати деякі дисципліни і почав робити спроби. На його столі появились електроскопи з листочками, він утворював, скажім, протилежні електрики на сполучених електроскопах, він ловив «електричний вітер» і гасив ним свічку. Він звертався до лейденської банки [16] та франклінового колеса [17] і, нарешті, після довгої праці, вражений був раптом у саме серце загадкою про т. зв. спробу Гальвані [18]. Як відомо, Гальвані довів, що м'язи й нерви у тварини можуть бути за джерела електрики, але Івана Івановича страшенно зворушило те, що при сполученні нерва і м'язів жаби, скажім, жаб'яча ніжка дригає. Зворушувало саме те, що вона дригає. Мій герой інакше і не уявляв собі смерті мухи на електричній мухобойці, як смерть, що їй, так би мовити, прелімінарно відповідало дригання ніжками.

В скорому часі Іван Іванович зробився героєм дня нашого, як він говорить, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне

міщанство, «з голови до п'ят революційного міста»: він таки винайшов електричну мухобойку. Про нього заговорили всюди, а Марфа Галактіонівна стала ще більше поважати його. Секрет винаходу не було оголошено, але відомо було, що мухобойка надзвичайно оригінально била мух: коли муха сідала на апарат мого героя і саме на тому місці, де за проектом бажано було, щоб вона сіла, електрика обов'язково вбивала її.

— От тільки біда,— говорив Іван Іванович,— що муха не завжди сідає там, де треба... Ну, нічого,— додавав він.— Нічого!..

І він мав рацію — так додавати. Головне — початок, а потім якось удосконалиться: коли не він удосконалить свій апарат-мухобойку, то синок його Май, підрісши, завершить справу свого талановитого батька-винахідника. Одним словом, Іван Іванович на деякий час заспокоївся. Саме на той час, поки його голову знову не пронизала нова геніальна ідея.

Як уже було сказано, будинок мого героя був у стані «соціалістичного змагання». Цей надзвичайно похвальний факт теж міг би навести Івана Івановича на ту думку, що «соціалістично» можуть змагатися не тільки колективи, але й окремі індивідууми, та цього не трапилося, а навів його на цю думку (хоч на перший погляд і дивно!) — навів його власний радіорупор.

Відпочивав, значить, мій герой на канапі і чекав чергового концерту з місцевої радіостанції. Май і Фіалка гралися в спальні з мадмуазель Люсі, товаришка Галакта сиділа з його другом Методієм Кириловичем у кабінеті. Раптом зашипіло.

— Гало! Гало! Говорить радіостанція на хвилі...— і т. д.

Прекрасно! Але чує тут Іван Іванович від конферанса, що радіостанція бере сьогодні на себе роль плацдарму для «соціалістичного змагання». Конкретно кажучи, сьогодні (конферанс говорить) змагаються: балабаєшник, скрипник, бандурист, піаністка, домрист, гармоніст та гобойщик.

— Інтересно послухати! — подумав мій герой.— Подивимось, хто кого!

Першим виступив балабаєшник. Беручи до уваги, що саме так, по вищезазначеному, змагатися можуть тільки здорові мажорні елементи нашого суспільства, балабаєшник на цей раз найшов можливим заграти якусь песимістичну пісеньку, що їй досі не давали місця на радіостанції. В такому ж дусі грали й інші змагальники. Мій герой спершу незадоволено хитав головою, але потім прийшов до тієї ж думки, що й балабаєшник («саме так, по-вищезазначеному, змагатися можуть тільки здорові, мажорні елементи нашого суспільства»), і, прийшовши до цієї думки, раптом прийшов і до другої.

— Методію Кириловичу,— покликав він схвильованим голосом свого симпатичного колегу.— Я вас викликаю на соціалістичне змагання!

Сказавши це, Іван Іванович протер окуляри своєю білосніжною хусткою, з вдячністю подивився на радіорупор і нарешті помандрував до їдальні, де його симпатичний друг сидів з його ж таки милою дружиною. Момент був не зовсім вдалий для зустрічі двох приятелів (Методій Кирилович ще не встиг зовсім очутитись після інтимної розмови з товаришкою Галактою), і все-таки до згоди прийшли негайно.

— Я ваш виклик приймаю! — обсмикнувшись нарешті, рішуче заявив Методій Кирилович.— Будь ласка!

І тут же вирішено було, що Іван Іванович зробить три мухобойки, а Методій Кирилович буде три дні агітувати серед службовців тресту за утворення фабрики виробництва цих же таки мухобойок.

В таких цікавих розмовах і в таких же не менш цікавих думках проходили дні мойого героя.

Після Різдва приїхав до Івана Івановича брат Марфи Галактіонівни — товариш Мрачний (псевдонім). Саме той брат, що лісничий. Брат приїхав, як вияснилось, надовго, бо його, як вияснилося, партія зняла з партії та з лісництва чи то за шахрайство («за шахрайство» — говорили злі язики), чи то за опозиційні ухили («за опозиційні ухили» — говорила товаришка Галакта). Проти ухилів Іван Іванович, як відомо, рішуче боровся, але в даному разі він не міг боротись,— не тому, що справа йшла про боротьбу проти родича, а тому, що мій герой був тактовною, шляхетною людиною і нешляхетно поводитись із гостем, можна сказати, органічно не міг, тим паче, що по городу почали ходити «т р и в о ж н і» чутки відносно якогось «переобрання» політбюро.

Товариш Мрачний цілими днями громив «апаратчиків» і запевняв Івана Івановича, що «це їм так не пройде». Іван Іванович слухав, а Марфа Галактіонівна говорила.

— Я думаю,— говорила Марфа Галактіонівна,— що Зюзя має рацію бути незадоволеним з апаратчиків. Ти як гадаєш, Жане?.. Ти знаєш, я вже давно точу зуби на Сталіна [19].

— Я, Галакточко, нічого не маю проти,— нарешті зітхав мій стійкий герой,— але щодо Сталіна, я з тобою (тут Іван Іванович озирався) згодний. Згодний, Галакточко. Цілком! На мій погляд, він теж... як би його сказати,— дискусійщик... Себто треба припускати, що він буде дискусійщик.

— Треба припускати? — кричав товариш Мрачний.— І це говорите ви, високоінтелігентна людина?

Тут мій герой не те щоб дрейфив, а просто говорив, що його не так зрозуміли, що він, звичайно, і в цьому питанні

«органічно» не може бути не революціонером «з голови до п'ят» і що він хоче тільки, щоб все було добре і щоб перемога була на боці пролетаріату, себто щоб можна було спокійно ходити до ячейки в четвер і жити по-людськи. Досить вже він настраждався на фронтах, себто у Наросвіті, коли була громадянська війна.

— А все-таки,— насідав товариш Мрачний,— все-таки скажіть мені: невже й по-вашому потрібна ця ідіотська самокритика?

Іван Іванович виймав свою білосніжну хустку і нервово протирав нею окуляри. Він, звичайно, знав, як він має відповісти, але він не міг, на жаль, відповісти, бо тут якраз втручалася товаришка Галакта.

Марфа Галактіонівна причиняла двері і говорила конспіративним голосом.

— Звичайно, Жане, це абсурд,— говорила вона.— Невже ти й досі погоджуєшся? Ну, скажи мені! Скажи!

Іван Іванович нібито раніш погоджувався, себто гадав, що товаришка Галакта теж погоджується, але тепер він уже не міг погоджуватись, тим паче, що, зі слів товариша Мрачного, «апаратчики» мусили «на днях полетіти» і «взагалі загубити свою силу».

— Ні!.. не погоджуюсь! — раптом рішуче ще раз зітхав Іван Іванович і, тут же підбадьорений вдячним поглядом дружини, додавав: — Я навіть скажу вам по секрету, що я з самого початку мало довіряв цій ідеї. Їй-богу.

Словом, Іван Іванович говорив тільки те, що підказувала йому його революційна совість. Правда, коли товариш Мрачний, діставши посаду, раптом змінив свої погляди, Іван Іванович не змінив своїх поглядів, він просто знову зупинився на своїх, що були до приїзду товариша Мрачного, позиціях, себто він знову почав гаряче захищати «самокритику», але це показує тільки те, що мій герой, будучи ортодоксальним марксистом, не міг не володіти добре ланцетом матеріалістичної діалектики. От і все, плюс, звичайно, революційна совість.

І тому не зрозуміло (рішуче не зрозуміло!), як могло трапитись це велике горе, це грандіозне нещастя. Ви питаєте, яке нещастя, яке горе? Читайте останній розділ — і ви побачите.

VII

Трагічний фінал, а також і не про те, які треба зробити висновки.

Колись Іван Іванович лежав після смачного обіду на канапі і переглядав «Вісті» [20]. Він завжди уважно переглядав цю газету:

по-перше, тому, що тут було багато урядових розпоряджень, а він не хотів бути не в курсі державного будівництва, а по-друге, тому, що редакція цієї газети його остаточно зворушувала підбором матеріалу. Тут було всього вміру: і смішного (Іван Іванович, наприклад, дуже обурювався з поведінки драматурга Куліша, що в своїй п'єсі «Мина Мазайло»[21] нахабно висміяв майстра мажорного сміху Іону Вочревісущого[22]. Іону Вочревісущого Іван Іванович вважав мало не за геніальну людину) — тут було трохи і про кооперацію, трохи про сільське господарство, а також трохи і про культурне життя країни. Особливо Івана Івановича зворушували передові статті і саме ті, що йшли без підпису.

— Не говори, Галакточко! — часто схвильованим голосом кидав він у бік своєї дружини.— От би в кого повчитись нашим газетам! Яка краса вислову! Скільки в цих передових споживи для серця й розуму. Як вони хвилюють своєю тематикою! Ні, не говори, Галакточко, все-таки постановка справи — велике діло!

— Ще б пак! — зітхала Марфа Галактіонівна.— Це ж наша найстаріша газета. Скоро матиме мало не десятилітній досвід!

Іван Іванович дивився у вікно на молодий сніжок і на його душі була радість і гордість невимовні...

...Так от, значить, одного разу Іван Іванович лежав після смачного обіду на канапі і переглядав «Вісті».

Раптом його очі поширились, і він, як і тоді, коли натрапив на випадково положений до його портфеля «страшний документ», як і тоді, дуже зблід. Ніжні пальці мого героя затремтіли. Як на гріх, в цей час в квартирі нікого не було (вся сім'я поїхала до парку шпацірувати), була тільки в кухні Явдоха. Іван Іванович протер очі і ще раз уважно перечитав ті рядки, які його так схвилювали. Потім мій герой підвівся з канапи і, можна сказати, навіть забігав по кімнаті. Він ніколи так енергійно не метушився, як тепер, і тому треба було припускати, що він вичитав, по меншій мірі, про оголошення війни, навіть уже про вступ ворожих сил на радянську республіку чи то оголошення про смерть якогось свого любимого вождя.

— Загибель революції,— шепотів він.— Явна загибель! Коли газета не бреше — а я їй завжди вірив! — коли вона не бреше, то... Ні! Ні! Цього не може бути. Ні! Ні!

Іванові Івановичу навіть піт виступив на лобі. Хвилинами здавалося, що він знепритомніє і, як підстрелений заєць (правда, він цього моменту скоріше подібний був до, коли так можна висловитися, схвильованої породистої корови) — і, як підстрелений заєць, впаде на свій сюрпризний килим.

Та цього — слава тобі Господи — не трапилося. Мій герой потроху почав відходити і нарешті зовсім одійшов. Тоді він підійшов до вікна і одчинив вікно. Запахло весняними пахощами (тоді вже йшла весна). Прямо — заходило сонце. Воно заходило так звичайно, ніби в газеті нічого страшного й не було. Навіть образливо було дивитися на цю байдужу огняну кулю. Але Іван Іванович навіть не звертав на це уваги: мовляв, плювать йому на сонце, він давно вже взяв себе в руки. Правда, ті руки, що він в них взяв себе, ще трохи, і навіть більше ніж трохи, тремтіли, але при чому ж тут він?

Мій герой витер з лоба вищезгаданий піт і, не маючи з ким поділитися своїми думками, раптом відчув у собі приплив ніжності й велике бажання поговорити зі своєю куховаркою.

— Посуд миєте, Явдошко? — ніжним, ласкавим, мало не соцвиховським голосом сказав Іван Іванович і зупинився на порозі кухні.— Ну, як воно — не важко вам жити у нас?

— Чого там важко! — відповіла, як і завжди, трохи холоднувато («чорна невдячність»!) куховарка.— Чого там важко, ми вже звикли, барин!

Іншого разу мій, зрідка трохи глухуватий, герой, можливо, і не звернув би уваги на це обурливе «барин». Товаришка Галакта навіть думала, що це в порядку речей: мовляв, нічого тут особливого нема, коли куховарка називає Жана «барином» — по-перше, ніхто того не чує і, значить, нема тут ніякої компрометації, а по-друге, товаришка Галакта ніколи не посміє позбавити Явдоху волі слова (куховарці так подобається — хай так і говорить!). Але на цей раз Іван Іванович мало не підскочив.

— Який я вам барин, Явдошко! — скрикнув він у жахливій розпуці! — Хіба я вам барин? — Іван Іванович мило усміхнувся і, розвівши руками, пояснив:

— Товариш! Так! Товариш!

Явдоха здивовано подивилась на хазяїна.

— Хай буде й по-вашому! — знизала вона плечима і, знизавши плечима, взялася за цеберку з помиями.

Але тут з Іваном Івановичем трапилось щось небуденне. Підскочивши з незвичайною для нього легкістю до куховарки, він делікатно відштовхнув її від цеберки з помиями.

— Так, как, Явдошко! — промовив Іван Іванович тремтячим голосом.— Я вам не барин, я... я вам справжній друг і товариш. Я вам — ви ж пам'ятаєте? — Я вам завжди говорив, щоб ви називали мене товаришем! (Іван Іванович і сам уже вірив, що він завжди пропонував Явдосі називати себе товаришем, хоч цього, можна сказати, й не було — не тому не було, що він не хотів, а тому, що він просто забув.) Завжди говорив, Явдошко. І тепер говорю! Да!..

Іван Іванович знову витер піт зі свого чола й несподівано скрикнув:

— Дозвольте,— скрикнув він,— я винесу цеберку з помиями!

Ця остання пропозиція вискочила з уст хазяїна якось зовсім без всякої потреби. Але, вискочивши, вона вже не могла повернутися в ті ж таки уста і саме так, наче її й не було (воістину, слово не муха — вилетить не спіймаєш навіть за допомогою мухобойки). Іван Іванович захвилювався тим хвилюванням, коли почуваєш себе героєм, а здивована Явдоха рішуче не хотіла йому віддати цеберки. Почалась боротьба. І невідомо, чим би вона скінчилась, коли б в цей момент не відчинилися двері і в дверях не зупинилась Марфа Галактіонівна.

— Жане! В чому справа? — грізно сказала Марфа Галактіонівна, побачивши боротьбу.— Що це значить?

Товаришка Галакта зрозуміла, звичайно, цю сценку, як залицяння мого героя до куховарки, і тому, недовго думаючи, вона тут же скрикнула.

— Геть! — скрикнула вона, звертаючись до Явдохи.— Щоб твоя нога більш тут не була. Геть! Геть!

— Що ти робиш, Галакточко,— в свою чергу скрикнув Іван Іванович.— Не роби цього, голубонько. Не роби! Просю тебе, не роби!

Але Марфа Галактіонівна вже нічого не чула і тільки кричала «геть». Коли ж куховарка вийшла з кухні і коли червоний і спітнілий Іван Іванович підвів свою дружину до канапи, то вона, Марфа Галактіонівна, й тоді не дала промовити слова. Потім товаришка Галакта зробила істерику. Нарешті істерика скінчилась, і тоді вияснилося, в чому справа. Вияснилося тоді, коли мій герой остаточно переконав свою стурбовану дружину, що він не залицятися хотів до Явдохи, а тільки хотів показати їй, що він нічим (буквально нічим!) не відрізняється від неї, від куховарки, і навіть може винести цеберку з помиями. Переконав він її не словами, а, так би мовити, ділом. Це трапилося саме тоді, коли й товаришка Галакта прочитала в «Вістях» ті рядки, які так схвилювали Івана Івановича.

— Так! Ти мав рацію! — уже подвійним голосом (спокійним, що Іван Іванович не зрадив і неспокійним, що газета) сказала вона, бризкаючи на себе одеколоном.— Так. Ти мав рацію. Але ти, Жане, не маєш рації хвилюватись. Боже мій, чого ти, Жане, так хвилюєшся? Не роби паніки! Пожалій своє серце! Чистка ж тільки для низів! Члени колегії, на мій погляд, ні в якому разі не будуть чиститись.

— Ах, Галакточко! — підстреленим голосом сказав мій герой.— Ти не дочитала.— Іван Іванович подав дружині номер

«Вістей».— Ну, ось дивись, голубонько. Тут написано навіть, що будуть чистити навіть членів ЦК. Ти розумієш? Членів ЦК!

— Цього не може бути! Я не вірю! — рішуче одрізала Марфа Галактіонівна.— Членів ЦК не можуть чистити... Це просто для народу... для маси! В противному разі ми загубили б революцію... Да...

— Безперечно! Безперечно, загибель революції! — сказав Іван Іванович і в розпуці схопився за голову.— Ах, Боже мій, що вони роблять! Нє, Галакточко, я таки недарма не погоджувався з самокритикою. Що хочеш роби зі мною, а я апаратчикам тепер не можу довіряти. Даю тобі чесне комуністичне слово. Ти розумієш — не можу!

Схвильований Іван Іванович кинувся до кабінету й подзвонив до Методія Кириловича.

— Чули?..— спитав він у рурку.— Ну да! Ну да!.. Ну, як ви?.. Я? Я ж, знаєте, мені що? Будь ласка, хоч сьогодні! Тільки я думаю, знаєте... Ну, словом, заходьте — поговоримо. Треба улаштувати сімейну нараду.

Тут мій герой закашлявся й положив рурку на її руркове місце.

Цілу ніч Івана Івановича і Марфу Галактіонівну кусали чи то блощиці, чи то блохи, і вони ніяк не могли заснути. А коли прийшов новий ранок, мій герой поспішив до установи. Він навіть забув поцілувати Мая і Фіалку батьківським поцілунком. Але в установі його чекала ще більша неприємність. Там він, по-перше, остаточно пересвідчився, що йому обов'язково прийдеться чиститись (виходить його любима газета й на цей раз не збрехала), по-друге, він узнав, що роботу його комосередку з сьогоднішнього дня починає обслідувати спеціальна комісія з райкому.

Про це сповістив Методій Кирилович.

— Для чого комісія? Для чого обслідування? — спитав зблідлий за ніч Іван Іванович, безсило сідаючи в крісло.— Ну, скажіть мені, для чого?

— А хіба вам не ясно? Мабуть, хочуть когось вичистити. І, мабуть, не тільки з комосередку,— сказав догадливий Методій Кирилович,— а навіть декого і з бюро.

— І з бюро? — в розпуці промовив мій герой (він був членом, хоч і не активним, свого бюро).— Що ви говорите? Ні, ви просто робите паніку. Ви помиляєтесь, Методію Кириловичу! Да, помиляєтесь... Я тільки не розумію, відкіля це все взялося?

— Це ви вже спитайте в свого товариша Лайтера,— відповів Методій Кирилович, підкресливши «свого».— Це, будьте певні, це його роботка.

— Мого товариша Лайтера? — до того розгубився Іван Іванович, що навіть випустив із рук окуляри, які протирав своєю білосніжною хусткою.— Ви серйозно кажете «мого»?

— Так! — як і завжди, спокійно відповів Методій Кирилович.— Іменно вашого. Я не член бюро, а ви, як член бюро, мусили вже давно знати, що це за штучка. Хіба я вам не говорив? Свій свого, так би мовити!.. Чому ж ви його досі...

— Ах, боже мій! Нічого не розумію! — скрикнув Іван Іванович тим же таки підстреленим голосом.— Буквально нічого!

Мій герой раптом покинув Методія Кириловича й побіг до Семена Яковича, головного начальника і члена бюро. Про що вони там говорили — мені невідомо. Проте, я гадаю, що це й не цікавить читача. Давати в деталях трагічну загибель мого героя я й не брався. Скажу тільки, що райком прислав комісію, так би мовити, необ'єктивну, по-перше, вона сконстатувала, що товариш Лайтер не опозиціонер і не бузотер, а просто собі активний партієць, по-друге, комісія наказала негайно переобрати бюро комосередку, а по-третє (це вже просто якесь трагічне непорозуміння), Івану Івановичу, Марфі Галактіонівні, Методію Кириловичу і ще багатьом ще до чистки судилося «вийти із партії», як потім говорила товаришка Галакта.

. . . .

Іван Іванович, прийшовши додому після «вийти із партії», похилився на свою мухобойку і раптом заплакав дрібненькими в перший раз мінорними сльозами.

— Пропав! — скрикнув він.— Боже мій, яке трагічне непорозуміння! Чому саме мені судилося так страждати за революцію? Чим я провинився?

Але йому на його останнє запитання ніхто не відповів. Марфа Галактіонівна ще не прийшла після «вийти із партії», а Май і Фіалка десь шпацірували з мадмуазель Люсі. Що ж до куховарки Явдохи, то вона поки що нічого не знала, і тому й тепер виспівувала якусь свою зовсім не зрозумілу пісню, саме ту, що, з одного боку, нібито веселу, а з другого,— начебто дражнить.

. . . .

Так що мажорну новелу, можна сказати, скінчено. Звичайно, я й зараз бачу незадоволені обличчя (мовляв все добре, та от багато публіцистики), але й тепер, на жаль, нічим не можу допомогти.

Що ж робити, дорогі читачі, коли я хочу, щоб мої твори читали рішуче всі громадяни нашої республіки, навіть такі ділові, як от Іван Іванович та Марфа Галактіонівна, а ділові люди, як відомо, читають тільки мажорні новели з ухилом у публіцистику. Треба, очевидно, йти на компроміс.

...А втім, Теккерей, наприклад, каже, що Свіфт (ви пам'ятаєте «Гулліверову подорож»?) справляє на нього враження величезного гіганта і що загибель його, Свіфта, нагадує йому, Теккерею, загибель грандіозного царства.

Так думав колись не тільки Іван Іванович, але думаю сьогодні й я, коли зупиняю свій зрідка вольтеріанський погляд на чіткому силуеті злого англійського сатирика.

...І потім чому Салтиков-Щедрін [23] міг бути віце-губернатором, а я не можу? Правда?

Отже, до побачення, золотий мій читачу! Сподіваюся ще раз зустрітися з вами. В моїй шухлядці (доводжу до вашого відома) єсть ціла галерея ідеологічно витриманих, монументально-реалістичних типів нашої ніжно-прекрасної епохи, а ви (доводжу до свого відома), очевидно, маєте охоту познайомитися з ними. Ну, і от!

РЕВІЗОР

I

На квартирі Валентина Бродського, репортера провінціальної газети, з раннього рання готувалися до прийому надзвичайного гостя. Власне, «товариш із центру» мусив обідати в редактора, але редактор, Іван Сірко, ніяк не міг його прийняти: по-перше, жив Сірко в надто маленькій кімнаті (в ній навіть двом тіснувато було), а по-друге, його спартанському помешканню замкнутого одиночки ніяк не личило виконувати роль закутка для бенкету хоч би й з «товаришем із центру».

Репортерова дружина — Леся — як тільки прокинулась, одразу ж метнулася по сусідах. Хотілось прийняти гостя як слід, хотілось навіть купити вина, горілки та консервів тощо, але, на жаль, не було більш-менш пристойного посуду і, головне, не було грошей на вищепоіменовані закупки. Правда, Сірко з охотою допоміг би Лесі карбованцями із свого утримання, але Валентин був рішуче проти того, щоб вона улаштовувала обід на кошти редактора, і навіть проти того, щоб вона робила позичку в того ж таки Сірка. Бродський був не тільки великим хлібосолом, але й по-своєму шанобливою людиною.

Гроші Леся з великими труднощами дістала. Та коли прибігла додому, щоб забрати кошика й коопівську книжку, Валентин зустрів її незадоволеним обличчям і категорично заявив:

— Я зараз іду. Не можна ж, Лесічко, так довго бігати! Невже ти не розумієш, що ревізор давно, мабуть, в редакції?

— Почекай, Валю! — сказала Леся.— На кого ж я дітей покину? Дай же мені хоч до коопу збігати.

Чотирилітня Нелічка заплакала. Зайорзався й дволітній Мурзик. Діти одразу ж зрозуміли, що їхня мама знову збирається іти з дому.

— Ну, от бачиш, Валю? Як же я покину дітей?

Бродський занервувався. І занервувався він саме тому, що «це — просто нетактовно ставити його в таке ніякове становище». Він добре розуміє, що дружина не хоче покинути дітей, але хай же і вона збагне, що приїзд ревізора — дуже небуденна подія в його газеті і що він ніяк не може бути дома в той час, коли «товариш із центру» сидить у редакції. Можна, скажім, попрохати сусідку, щоб доглянула за дітьми... Нарешті, що це за фокуси? Що за буржуазні замашки? Хіба можна так виховати справжню робітничо-селянську дітвору? Отже, Валентин радить взяти на ключа Нелічку й Мурзика і таким чином припинити дискусію. Хай кричать: покричать, покричать і замовкнуть.

Хоч репортер і не переконав свою дружину, але вона вже не сперечалася. Вона поспішила відпустити чоловіка і, залишивши дітвору під доглядом сусідки, побігла до коопу.

О десятій годині ранку на квартирі Бродських шипів примус, а о дванадцятій був готовий уже й обід. Нарешті, за якийсь час не треба було думати й про стіл: і пляшка горілки, і пляшка шатоікему, і коробка сардин, і картопля — все було на місці і чекало свого споживача. Гість міг вільно заходити до кімнати.

Але гості, на жаль, публіка дуже капризна. Погодившись зайти до когось о першій годині, скажім, вони о першій ніколи не приходять, і їх мають чекати до четвертої. Але й о четвертій вони, на жаль, не являються, і їх чекають до сьомої. Нарешті годинник показує пів на восьму, і тоді виявляється, що гість не може прийти.

Так було і з «товаришем із центру». Увечері прибіг Валентин і сказав Лесі, що ревізор просить в неї «пробачення за турботи», але сьогодні він у Бродських ніяк не зможе бути... певніше, не зміг, бо ревізор і він, Валентин, уже «пошамали» в б'єргальці.

— Ти хочеш сказати, що він завтра буде в нас обідати? — сказала Леся.

— Завтра?..— Валентин зам'явся.— І буде, і не буде. Завтра ж, Лесічко, неділя і, значить... Що значить?

Репортер з захопленням потер руку об руку і з не меншим захопленням почав інформувати свою дружину про план і перспективи на завтрашній день. За репортеровим планом виходило так, що вранці вони (себто Леся, він, редактор і ревізор), забравши з собою всю закуску і всі напої, що їх наготувала Леся, сідають на пароплав і їдуть до Берестечка.

Зійшовши на берег, вони йдуть до виноградаря Бергмана і там улаштовують маленький пікнік. Додому вони повернуться вечірнім херсонським пароплавом. Поїздка (Валентин клянеться чесним комуністичним словом!) обіцяє багато непоганих хвилин, і треба тільки якось улаштувати з дітьми.

Репортер все-таки почував себе трохи ніяково перед дружиною. (Хіба, мовляв, не можна було раніш сповістити про таке вирішення? Навіщо ж він мучив її цілий день біля примуса?) Репортер, нарешті, побоювався, що ображена дружина не захоче підтримати компанії «на пікнік», саме тому він так гаряче й насідав на Лесю. Але виявилося, що він зовсім даремно робив це, бо, як тільки він змовк, Леся одразу ж схопила його в обійми і сказала, що вона дає згоду їхати до Берестечка і що вона дуже задоволена з плану. Більше того, вона, недовго думаючи, навіть легко розв'язала справу з дітьми:

— З понеділка,— сказала вона,— до нас мусить прийти праля. Але я її попрохаю, щоб вона прийшла в неділю. Під її доглядом ми і залишимо дітей.

— От і добре! — сказав трохи здивований Валентин (він все-таки не чекав такої швидкої згоди) і, трохи погравшись із дітьми, ліг на своє ліжко. Б'єргальський обід, треба гадати, не обійшовся без пива, і тому в скорому часі репортер солодко і безм'ятежно хропів.

Тоді Леся приспала дітвору, сходила до пралі (праля, слава Богу, погодилась!) і, повернувшись, сіла біля вікна розчісуватись. Іншого разу (та ще й так набігавшись) вона поспішила б лягти на кровать і скоріш заснути, але зараз вона й не думала про сон.

Леся зовсім неспроста так хутко погодилася їхати до Берестечка, ні скільки не образившись на Валентина і на гостя за їхню нетактовність. Річ у тім, що, по-перше, ревізорів приїзд і без перспективи зустрітись з ним на загородньому «пікніку» дуже схвилював її. Схвилював якось приємно, ніжно й молодо. Навіть більше того, він схвилював її, так би мовити, заборонено: недарма ж вона про це нічого не сказала чоловікові і навіть не думала про це щось говорити йому. По-друге, довідавшись про завтрашню поїздку, вона відчула тільки почуття подяки до нетактовного Валентина.

Власне, нічого особливого не трапилось, і все-таки, розпустивши своє довге волосся і спершись ліктем на підвіконня, Леся стала так карколомно мріяти, як мріяли якісь екзальтовані героїні давно прочитаних нею романів. Леся навіть згадала мадам Боварі [1] і думка про цю женщину віддзеркалилась в її серці ніжним, давно не знаним тремтінням.

Зі східного обрію раптом виглянув літній задумливий місяць і повис над сусіднім сараєм. Наддніпрянський провінці-

альний городок стихав. Не чути було ні грохоту підвод комгоспівських биндюжників, ні гулу вантажних авт. Вгомонились уже й голоси провінціальних мешканців, що весь день метушились по базарних вулицях. Давно проревів вечірній пароплав, вирушаючи на південь.

Уже кілька років живе Леся в цьому провінціальному городку. Приїхала вона сюди з Валентином із Харкова, де вона прожила всього один рік і відкіля так не хотілося і все-таки треба було їхати, бо Бродського посилали на провінцію, а вона свого чоловіка дуже любила і тому не могла його самого відпустити. Їхала вона сюди з цілковитою упевненістю, що скоро знову повернеться до Харкова. (Хіба Валентин не обіцяв улаштувати це повернення?) А приїхавши, стала чекати. Потім, коли виявилося, що з Харковом треба розпрощатися коли не навіки, то принаймні на довгий час, Леся покинула чекати, тим паче що Валентин пообіцяв, що вони і на глухому березі Дніпра найдуть «повне людське життя». Потім вияснилося, що історія, так би мовити, повторюється: як і вищезгадані героїні, Леся замість Харкова і «повного людського життя» дістала одноманітні безперспективні дні. Тоді Леся зрідка стала замислюватись.

Леся була звичайна собі жінка-мрійниця, яких так багато у нас, на Україні, і про яких, мабуть, нічого нового і не скажеш. Але й зав'язка цього оповідання, на жаль, теж дуже нескладна. Схвилював Лесю ревізорів приїзд не тому, що ревізор був, скажім, її давній знайомий, в которого вона, припустім, була закохана, а тільки тому, що він приїхав із Харкова — з того города, про який вона так часто мріяла і який що довше вона його не бачила, то більше приваблював до себе. Як і на всяку провінціалку, Харків на Лесю справив сильне враження. Автобуси, трамваї, опера, драма, шестиповерхові будинки, великий рух на вулицях і т. д., і т. п.— все це й досі стояло перед її очима. І тепер, одійшовши в даль минулого, це ж таки все набрало надзвичайної привабливості. Як і вся наша романтична республіканська молодь, Леся сприймала харківське життя, як життя, по меншій мірі, казкове, і тому не дивно, що і зустріч з харківським ревізором так схвилювала її. Хіба харківських мешканців вона, принаймні підсвідомо, не вважала за людей якихсь особливих, небуденних, хіба вона не сподівалася від ревізора багато цікавого почути? Нарешті (тут уже безперечно підсвідомо), хіба від зустрічі з ревізором вона, трохи екзальтована і змучена розчаруванням жінка, могла не чекати чогось надзвичайного, чогось такого, що може раптом перевернути все її життя?

Леся подивилась на Валентина. Він лежав, розкинувши руки, і його ноги вилізли з-під ковдри. Леся подивилася на

Валентинові ноги і, побачивши, що Валентинові ноги брудні і що на них траурні, давно не різані нігті, одвернулась.

«Ах ти Валю, Валю! — подумала вона.— Як я буду чогось прекрасного сподіватися від тебе, коли ти сам собі навіть ніг не помиєш?»

І пригадала Леся солодкі чоловікові слова, що він їх говорив, коли вони їхали кілька років тому до цього провінціального містечка, і, пригадавши, ще раз порівняла їх з дійсністю. Хіба Валентин, скажім, не обіцяв допомогти їй вступити до компартії? Хіба він не запевняв, що вона ніколи не відірветься від громадської роботи? Хіба він не малював їй їхнє родинне життя як життя «нового побуту»? А вийшло так, що вона замість широкої громадської роботи дістала пелюшки, горщики тощо. А вийшло так, що замість родинного життя, «нового побуту» вона дістала безконечні дрібненькі сварки і, можна сказати, цілковиту родинну кабалу, бо, не маючи служки — а служки вона не мала не тільки тому, що їй бракувало коштів, а і тому, що Валентин «був рішуче проти служки» в «його домі» — бо, не маючи служки і маючи двох маленьких дітей, Леся не може збігати навіть до кінематографа.

«Ах ти Валю, Валю!» — знову з болем подумала Леся.

Кохаючи Валентина, Леся все ж бачила, що Валентин вдвічі безпорадніший і навіть нещасніший за неї, вона вже бачила, нарешті, що він може тільки стояти їй на перешкоді. Коли в ній ще живе дух неспокою, то в нім він давно вже вмер. Коли вона здатна хоч якось виховувати дітвору, то він тепер здібний тільки плодити. Належачи до тих молодих людей післяреволюційного часу, яких покликано було творити новий побут, Леся не хотіла стати ні покірною міщаночкою, ні людиною, що в ній любов до чоловіка ніяк і нічим не корегується. Свою любов до Валентина Леся корегувала, і тому не дивно, що в останні півтора року вона стала відчувати цю любов, як мало не нещастя, як, у всякому разі, добровільне рабство.

Прокинулась Нелічка і заплакала. Леся підійшла до ліжка.

— Не плач, моя дитинко,— тихо казала вона і пригорнула Нелічку до своїх грудей.

За кілька хвилин дівчинка вже знову спала. Промінь срібного місяця впав на каштанове волосся Нелічки, і Лесі здавалося, що це волосся, ці кучері — як хвилі бистролетних днів. Леся скинула з себе верхній одяг і залишилася в одній сорочці. Щоки їй горіли, і вона раз у раз прикладувала до них свої долоні. Її мало не дівочі груди тривожно підіймалися, і здавалося, що вона збирається на перші неповторні зальоти.

Раптом прокинувся вітер і понісся по вулицях. Прокинувся і Валентин. Побачивши свою дружину, він сказав:

— Ти ще, Лесічко, не спиш?

— Як бачиш, Валю! — сказала Леся і додала: — Голова розболілась.

— А може, ти...— солодко позіхнувши й простягаючи до дружини руки, почав був Валентин.— Може, ти...

— Ні, Валю! Будь ласка, звільни мене на сьогодні,— поспішно підхопила Леся.

Але репортер був уже біля дружини і м'яв її в своїх обіймах.

II

Вітер лютував цілу ніч. На ранок він зовсім стих — залишились тільки маленькі вітерці. Коли Леся прокинулась, ці вітерці жартували в полотнищах білизни, розвішаної на мотузку через увесь двір. Кричали вранішні півні. По покрівлі сарая бігали сусідові голуби і приємно буркотали.

Напившись чаю, Бродський побіг до редактора, що в нього ночував ревізор. Відтіля він повернувся, коли вже праля прийшла і коли Леся давала відповідні накази. Залишалося забрати закуски і йти до пароплава, що мусив одійти за якісь півгодини. Так і зробили.

На дамбі зустріли Сірка і ревізора, Валентин познайомив Лесю з харківцем.

— Топченко! — сказав ревізор, потискаючи Лесину руку.

Це був високий мужчина з досить-таки сірим обличчям і некрасивими очима. І чи тому, що Бродський і Сірко були низенького росту, чи тому, що в них не було тих самовпевнених рухів, якими мало не рисувався Топченко, чоловік і редактор все-таки зразу здалися Лесі до болю нікчемними і безпорадними.

Підходячи до пристані, ревізор неохайно положив свою руку на плече Валентина і, обережно відсторонивши його від Лесі, взяв Лесю під руку. Ревнивому Бродському це, звичайно, не сподобалося, але він нічого не сказав і тільки, як і раніш, посміхався до ревізора та щеголяв нікому не зрозумілими дотепами.

А втім, Валентинові взагалі сьогодні не щастило, це Леся одразу ж помітила. Він весь час намагався бути розв'язним, дотепним і зовсім не провінціалом, але і його в'юнка чорненька і остаточно не мужня фігурка і його банальні дотепи і, нарешті, його мало приховане бажання «показати себе» перед ревізором — все це красномовно підкреслювало, що він провінціал, що він все-таки не може зрівнятися з Топченком. Багато краще виглядав Сірко. Завжди мовчазний і задумливий, він і тепер більше мовчав і більше дивився собі під ноги сірими задумливими очима. Тільки зрідка, коли ревізор подавав йому

якесь запитання, він раптом ні з того ні з сього здригався і тим показував, що і він відчував себе з ревізором не зовсім добре.

— Невже вам досі не осточортів ваш городок? — сказав Топченко, звертаючись до Лесі.

— Ще б пак! — підхопив Бродський, розмахуючи руками, і додав, фамільярно беручи під руку ревізора.— Ке вуле ву? * Нічого не зробиш! Ви, щасливці, захопили столицю, а ми можемо попасти туди тільки як висуванці.

Топченко насмішкувато подивився на Валентина і раптом кинув:

— Пробачте, але я не вас питаю. Я звертаюсь до товаришки Лесі.

— До Лесі? — заметушився Бродський.— Будь ласка! Лесічко, чого ж ти мовчиш? Ну, скажи ж товаришу!

— Товаришка Леся, мабуть, і не думає мовчати! — заперечив ревізор і знову іронічно подивився на Бродського.— Це ж ви їй не даєте говорити.

— Я? Що ви! Будь ласка!.. Лесічко, чого ж ти мовчиш?

Валентин, відчуваючи себе не зовсім добре, почервонів. Він уже і справді встиг приревнувати Лесю до ревізора і думав, що ревізор зрозумів його.

— Так! — нарешті промовила Леся.— Мені дуже обридла провінція. Ви вгадали.

— Чому ж ви до Харкова не повернетесь? — спитав Топченко.

Леся здивовано подивилась на ревізора: мовляв, відкіля він знає, що вона вже жила в Харкові?

— Ви, мабуть, дивуєтесь моєму запитанню? — сказав ревізор і тут же з'ясував, у чому річ.

Про Лесине життя уже розповів йому в б'єргальці Валентин, і від нього ж він знає, що вона вже жила в Харкові. Більше того — за чашкою пива Бродський встиг познайомити його з найінтимнішими закутками свого життя.

Леся прекрасно знала чоловіка і знала, який він має язик, особливо напідпитку, вона знала, що ревнивий Валентин все-таки любив трохи «позадаватись» серед товаришів своєю дружиною і навіть поінформувати їх про свої «спальні справи», але вона не чекала, що він і з ревізором, з зовсім випадковою людиною, буде таким одвертим, і це її дуже образило. Правда, вона про це нічого не сказала ні Валентину, ні Топченкові, але почуття незадоволення з Валентинової поведінки не менш години залишалося в ній.

---

* Що ви хочете? *(франц.)* — *Ред.*

Коли підійшли до пристані, Топченко, не кидаючи Лесиної руки, сказав, звертаючись до Сірка і до Валентина:

— Ну, ви йдіть, мабуть, до пароплава, а ми станемо в чергу і купимо квитки.

— Що ви! — скрикнув, рушаючи до каси, Бродський.— Ви — наш гість! Квитки я сам куплю.

— Будь ласка! — одразу ж погодився ревізор і, пропустивши вперед редактора, пішов з Лесею до портового залу.

Уже в другий раз проревів пароплав, і публіка валом повалила з площадки. На південь їхали найрізноманітніші люди. Їхали мовчазні селяни, їхали галасливі перекупки, що, спродавши овочі чи то фрукти, поверталися в свої села. Їхали різноманітні дачники від робітника до непмана включно, метушились на пароплаві і учні тощо. Коли пароплав проревів у третій раз, Леся, ревізор, Сірко та Бродський були вже на верхній палубі. Нарешті пароплав заклекотав і рушив від пристані.

Починався прекрасний літній день. На небі жодної хмари. Дніпро виблискував сріблом своїх широких вод і ловив поверхнею проміння веселого сонця. Зелені береги посувалися від пароплава назад і пропадали десь у синіх димках обрію. Їхати треба було до четвертої зупинки, так що пароплав мусив кілька разів підходити до берега.

Валентин купив квитки першого класу. Коли його спитали, чому першого, а не другого (їхати ж недалеко і користуватися з кают не прийдеться), він неохайно махнув рукою і сказав, що це «все одно». Мовляв, навіщо зважати на дрібниці? Леся подивилася на чоловіка й подумала: «Які ж тут дрібниці, Валю, коли б ці дрібниці дали мені можливість прожити з дітворою ще один день?»

Сірко, як тільки зійшов на пароплав, одразу ж одійшов убік і мовчки дивився на поверхню ріки. Він, очевидно, не хотів заважати ревізорові в його розмовах з Лесею. Але Валентин, що далі, то більше ревнуючи дружину до Топченка, не відходив від ревізора ні на хвилину і, як і раніш, метушився зі своїми дотепами.

— Подивіться, які пікантні дівчатка! — сказав він, коли пароплав став наближатися до берега і коли на пристань висипав натовп місцевих дівчат.— Ви як? — підморгнув він оком ревізорові.— Охотник до бабочок?

Топченко прекрасно розумів репортера, він розумів, що Валентин уже ревнує його і намагається відтягнути його увагу від Лесі, але ревізор з неменшою очевидністю відчував свою перевагу над в'юнким репортером і тому, одверто і нахабно притиснувшись плечем до Лесі, так відповів:

— Ви не помиляєтесь. Я охотник до бабочок.

Леся відчула, як їй неприємно стиснуло серце. І вона знала, що Валентин ревнує її до ревізора, і вона відчувала, що перед останнім чоловік її давно вже спасував, але зараз їй, як ніколи, хотілось, щоб Валентин в ревізорових очах стояв багато вище, хотілось навіть, щоб він був переможцем у тій внутрішній нерівній боротьбі, яка вже безперечно почалась між ним і Топченком. Правда, як про це вже сказано, Лесю давно не задовольняє чоловік, але невже він в такій мірі нікчемний, як це намагається підкреслити гість? Тоді як же дивитися на неї, на Лесю, яка кілька років не тільки любила, але й до певної міри поважала Валентина? Значить, і вона не більше, як смазлива провінціальна дурепонька?

Леся повернулась до Валентина і, можна сказати, різко (так вона ще ніколи з ним не говорила) промовила:

— Валю! Треба все ж таки поважати свою дружину і не губити почуття людської гідності.

— Ти про що, Лесічко? — не зрозумів давно вже розгублений Бродський.

— Я говорю про «бабочок».

Валентин недоречно захіхікав і підморгнув оком ревізорові, але Топченко зробив серйозне обличчя й сказав:

— Пробачте, товаришко Лесю! Ми і справді далеко зайшли в своїх розмовах.

Здавалося б, на цьому інцидент і треба було б ліквідувати, але репортер раптом ні з того ні з сього образився. Власне, не ні з того ні з сього, а саме тому, що вже з годину відчував потребу на комусь зірвати свою злобу і своє незадоволення з «нахабних» вчинків гостя, але все-таки вийшло, що наче б то ні з того ні з сього.

— Що це за фокуси? — сказав він грубо.— Скажіть, яка невинність: про звичайні природні потреби при ній не можна говорити? А ти хіба, Лесю, цими справами не займаєшся? Як же ти дістала своїх двох дітей? Лелека принесла на крилах? Хі-хі!

Леся спалахнула. Валентинова пошлятина обурила її надзвичайно, але вона нічого на неї не сказала. Мовчав і ревізор. Не находив потрібним і далі сперечатися і Бродський. Сказавши свою недоречність, він знову відчув ніяковість і, почервонівши, пішов до Сірка, що стояв за кілька кроків від співбесідників. Там він мовчки сів на крісло.

Таким чином, інцидент все-таки було ліквідовано.

Пароплав, висадивши на берег кількох пасажирів, прийняв на палубу двох дачників і, прийнявши, рушив далі, на південь. І що далі він посувався на південь, то більше затягувало горизонти масивами сизих хмар. Треба було припускати, що, можливо, за якийсь час ці хмари насунуться на блакить ясного неба

і зроблять грозу. Саме цієї грози не хотіли ні Топченко, ні Леся, ні навіть Валентин. (Останній вже заспокоївся і тільки зрідка ревниво дивився на Топченка, що вів розмову з його дружиною). Гроза безперечно не дала б можливості провести час так, як хотілося б. Щоправда, хазяїн виноградників, Бергман, що до нього їхали, улаштував би непоганий пікнік і в своїх кімнатах, але все-таки цей пікнік був би багато гірший за той, що його хотіли улаштувати на свіжому повітрі, і, значить, залишалося все-таки благати фортуну, щоб вона не зіпсувала грозою добрий день.

— Ви як гадаєте? — сказав ревізор, звертаючись до Лесі.— Буде сьогодні дощ чи ні?

— Я гадаю, що ні,— промовила Леся і усміхнулася.

— Чому ж ні? Хіба ж не бачите, які хмари купчаться на горизонті?

— А тому, що я не хочу, щоб він був.— Леся повернулася до чоловіка і сказала: — Валю, чи не думаєш ти, що хмари купчаться на дощ?

— Ні,— кинув Валентин, підходячи до дружини.— Метеорологічна станція запевняє, що тижнів два буде стояти суха година.

Підійшов і Сірко. Зав'язалась розмова на тему: наша метеорологія і її недосконалість. З цієї теми перейшли на інші. Говорили про врожай, про настрої серед селян, про колективізацію сільського господарства. У всіх цих питаннях Топченко показував себе остільки компетентним, що і тут Леся не могла не бачити його перевагу над чоловіком і редактором. Нарешті розмова перешла на тему: виноградники Бергмана і «наше» відношення до виноградарів. Виникла суперечка. Сірко запевняв, що виноградарі нічим не відрізняються від звичайних куркулів і що, значить, їх треба краще притиснути і не давати їм «потачки», як це робить, на жаль, центр. Топченко, що і в цій справі добре обізнаний був, теж кваліфікуючи їх куркулями, все-таки не погоджувався з Сірком. Нарешті, коли суперечка зайшла дуже далеко, ревізор роздратовано кинув:

— Знаєте... пробачте мене, але крізь ваші аргументи я бачу обличчя глибокої провінції. Ви дивитесь на наше будівництво не, скажімо, з птичого польоту, а зі своєї місцевої дзвіниці.

Здавалося, що після такої фрази хтось із «провінціалів» мусив використати момент і присоромити Топченка, але і тепер ні Сірко, ні Бродський — ніхто із них не найшовся, що сказати ревізорові: першому тільки незадоволено пересмикнулося обличчя, другий навіть льокайськи посміхнувся.

— Звичайно! Звичайно! — підхопив Валентин.— Ми дійсно дивимось на наше будівництво з своєї місцевої дзвіниці, але... хіба нас в цьому можна обвинувачувати? Хіба ви так не дивилися б, коли б жили на провінції?

— Я й не збираюся вас обвинувачувати,— сказав ревізор і додав цілком резонно: — Але я бачу, що ви вже погодились зі мною?

— Як так погодився? — мило посміхаючись, мало не скрикнув Бродський.— Який ви, їй-богу, пробачте на слові, демагог.

Суперечка знову обіцяла розгорітися, але на цей раз її припинила Леся. Бачачи, що Валентин загубив здібність логічно мислити і що далі він здібний тільки остаточно себе скомпрометувати в очах ревізора, Леся повернулася обличчям до правого берега і, не дивлячись ні на кого, сказала:

— Ви мене, товариші, ображаєте. Ви забули про мене. Які ж ви кавалери, коли досі ніхто з вас не запропонував мені навіть склянки квасу? Я страшенно хочу пити.

Топченко галантно розшаркався і, беручи Лесю під руку, промовив:

— Прошу до буфету... Може, ви вже й їстоньки хочете?

— Їстоньки я не хочу,— сказала Леся.— А квас я хочу пити на чистому повітрі.

Жінка сподівалася, що ревізор залишить її на кілька хвилин, і вона дістане можливість перекинутись двома-трьома словами з чоловіком (вона хотіла сказати Валентинові, щоб він не показував себе таким нікчемним перед ревізором), але вийшло так, що по квас пішов Сірко, і вона знову примушена була спостерігати продовження тієї ж самої неприємної їй сцени.

До Берестечка залишилось версти чотири. Зупинок більше не передбачалося. Пароплав йшов так бистро, що за кілька хвилин треба було висаджуватись, і тому пасажири, які мусили вилізати на цю пристань, засуєтились. Почали збиратися і Сірко та Валентин. Забравши кошики, вони пішли до виходу. Бродський, звичайно, хотів, щоб з ним пішла і Леся, але цього не трапилося.

— Ми ще встигнемо,— сказав Топченко, затримуючи Лесю на верхній палубі.

Не турбуватись, на жаль, ревнивий Валентин не міг, але він на цей раз найшов у собі досить такту, щоб не затриматись.

— Ви горілку п'єте? — раптом спитав Топченко, пригадавши сценку з якогось прочитаного роману, спитав, коли біля Лесі вже нікого не було: ні редактора, ні репортера.

— А вам для чого це? — сказала Леся.

— Та ви ж, здається, в своїх кошиках везете й горілку?

— Ні. Не п'ю. А горілку веземо спеціально для виноградарів. У них, крім вина, нічого нема: ні пива, ні горілки... Ви, мабуть, теж не п'єте?

— Ні, п'ю.— Топченко запалив папіросу і далі поцікавився.— А ваш чоловік теж п'є?

— А це вам для чого?

— Та... так! Між іншим. Хочу знати, для кого ви везете горілку.

Леся усміхнулася.

— Я ж вам сказала, для кого: для виноградарів.— І раптом додала: — А ви хочете, щоб мій чоловік напився до неможливості?

Це останнє запитання вирвалось несподівано навіть для самої Лесі. Правда, вона допіру думала, що безвільний Валентин і справді може напитися до неможливості і тим самим остаточно скомпрометувати себе в очах «товариша із центру», але подавати таке запитання все-таки не слід було: по-перше, в кращому разі вона цим видає себе з головою і дає зрозуміти ревізорові, що боїться за чоловіка, а по-друге... ні, «так він не може подумати»!

Але Топченко саме «так» і збагнув її запитання.

— Боже борони! — сказав він.— Я на вас зовсім не претендую і особливо тоді, коли ваш чоловік п'яний «до неможливості».

Леся почервоніла. Бесіда приймала дуже неприємний характер. Ясно було, що Топченко залицявся до неї, але залицявся так мамуловато, що вона ніяк не могла на нього трохи не образитись.

— Знаєте... ходімте до виходу,— сказала вона, рушаючи з палуби.

Але ревізор, ніби нічого не трапилось, взяв її під руку і спокійно промовив:

— Ходімте! Зараз, мабуть, повернемо до берега.

Пароплав і справді брав курс на голу скелю, що біля неї метушилися люди. Скоро він заревів і плавко підійшов до пристані.

— Хто зупиняється в Берестечку? — закричав кондуктор.

— Берестечко!

Канати полетіли на берег і пароплав, заклекотавши, зупинився.

III

Виноградники Бергмана, що до них, висадившись на берег, прямувала компанія, лежали приблизно на півтори версти від пристані. Дійшли до них за дуже короткий час.

Зустрів сам Бергман, інтелігентний, гладкий німець. З Бродським він, очевидно, давно вже був знайомий, бо звертався до нього «як до свого друга» («шкода», подумала Леся, «що він не знає, як Валя допіру рекомендував його ревізорові»), з редактором Бергман теж, мабуть, зустрічався, але з останнім він тримав себе багато холодніш. Що ж до Лесі і Топченка, то він тут же став рекомендувати їм своє Берестечко. Із цієї рекомендації Леся узнала, що предки Бергмана прибули із Швейцарії як фахівці по виноградарству. Їх викликав руський уряд через відомого французького енциклопедиста Лягарна [2] ще в 1822 році. Діставши землю в околицях Акермана [3], вони заснували в п'яти верстах від нього колонію Шабо. Узнавши про існування наддніпрянських пісків, ці предки в 90-х роках переселилися сюди і заснували Берестечко.

— Ви не можете уявити, як моїм предкам важко було,— сказав Бергман, коли компанія нарешті розташувалась в абрикосовому саду виноградаря.— Місцеве населення відносилось до них надзвичайно насторожено і критично, а з другого боку — переселенцям прийшлося витримати чималу боротьбу з природою. Досить відмітити, що посадочний матеріал вони привозили на парусних катерах із Шабо, а воду для поливки посадок виноградної лози возили за кілька верст від Дніпра при цілковитій відсутності доріг.

Далі Бергман говорив про мармуровий хрущ, що систематично знищував цілі площі виноградних насаджень, про пісок, що, пересовуючись силою східних вітрів, завжди був страшним бичем виноградаря, про весняні й осінні заморозки, про грибні хвороби, про град та тумани тощо.

— Не дивно,— сказав нарешті Бергман,— що в цих виняткових обставинах багато з моїх предків не витримали іспиту і остаточно збанкротували. Тільки надзвичайно стійкі, я б сказав, фанатики, перебороли всі перешкоди.

Сірко раптом підвівся й промовив:

— Все це правда, та тільки при чому ж тут ви? Виходить, що «наші гуси Рим спасли» [4]. Так?

— Зовсім не так! — сказав Бергман.— З тим же героїзмом, що й наші предки, і ми ведемо виноградарство. А втім,— тут же чемно додав він,— про це ми, мабуть, ще встигнемо поговорити. Дозвольте поцікавитись: ви приїхали улаштувати на природі невеличкий пікнік?

— Ви не помиляєтесь,— сказав ревізор, що вже почав позіхати від оповідання виноградаря.— Саме пікнік.

За годину на зеленій оксамитовій траві появилась скатертина і різні напої. Прийшла дружина Бергмана, поважна теж досить гладенька німкеня. Вона сіла біля чоловіка і мовчки частувала гостей. Гості пили й їли, і, не знаючи, про що гово-

рити, розповідали один одному про хмари, які збиралися зробити грозу і які так грози й не зробили. Нарешті, всі, крім Лесі й Сірка, були на маленькому підпитку. Репортер випив більш за всіх, так що Леся примушена була зупинити його й сказати:

— Валю, чи не досить тобі?

Але Бродський не вгомонявся й пив далі. Він підсів до ревізора і з захопленням розповідав йому про свої таланти.

— Ви знаєте репортера Скалуського? — спитав він, звертаючись до Топченка.— Він колись, це ще було при старому режимі, вдарив об заклад, що візьме інтерв'ю в славетного Мечникова [5]... Мечников, як вам відомо, нікого не приймав із нашої газетної братії. І, знаєте, взяв!.. Ха... Ха... Вскочив, а той на... горщику, ну і взяв... Ха-ха!

— Для чого ви все це говорите? — спитав Топченко.

— Як для чого? — несподіване запитання сп'янілого репортера приголомшило.— Ну, знаєте, взагалі...

— От бачите! — тоном наставника сказав, глузуючи, ревізор,— «взагалі»... Невже ви не знаєте більш цікавої теми?.. Ви пробачте за різкість,— звернувся він до Лесі,— я не виношу органічно порожніх розмов.

Лесі знову заскеміло в грудях. Цей «нахабний» ревізор остаточно знахабнів, а цей Валентин остаточно став дурнем. Леся раптом простягнула руку за вином і вмить випорожнила чарку.

— Браво! Браво! — закричав Бродський.— Браво!

Леся повернулась до чоловіка і сказала чітко:

— Коли б ти, Валю, знав, чому я так захотіла вина, то напевне не кричав би «браво»... Ти дозволиш мені,— додала вона,— піти з товаришем Топченком подивитись на виноградники?

— Будь ласка!.. З охотою! Я теж думаю піти туди.

Ревізор усміхнувся, подивився спідлоба на Валентина і промовив:

— Чи не ревнуєте ви мене до своєї дружини?

— А відкіля це ви взяли? — спитав репортер.

Знову ж таки сміючись очима і позираючи на флегматичного Бергмана, Топченко сказав:

— Відтіля, що ви якось без охоти відпускаєте зі мною свою дружину.

Репортер зареготав хоч і не природним, але зате голосним реготом:

— Ха-ха! Ну й дивак ви! Будь ласка, йдіть самі. Я тепер ні в якому разі не піду з вами.

Бродський сподівався, очевидно, що ревізор виявить шляхетність і поспішить попрохати в нього пробачення, та цього, на Валентинів жаль, не трапилось.

— І прекрасно! — сказав спокійно Топченко і, взявши під руку Лесю, вийшов з нею за ворота.

Берестечко дрімало і ніжилось в проміннях гарячого південного сонця, коли ревізор заступав по пісках виселка. На вулиці — жодної людини, тільки в крайньому дворі якісь невгамовні швайцарці грали в крокет. Виноградарі відпочивали.

— Який все-таки культурний поселок,— сказав ревізор, зупиняючись в тіні спаленого сонцем дерева.— Не можна його рівняти з нашими селами. Коли там хати, то тут будинки, коли там пияцтво, то тут здоровий відпочинок, коли там бруд, то тут зразкова чистота й зразковий порядок... Як ви на це дивитесь?

Лесі дуже приємно було, що Топченко звертається до неї з таким питанням: на такі громадського значення теми Валентин давно вже з нею не говорив.

— Ваші порівняння,— сказала Леся,— безперечно вдалі, але радісного в них дуже мало. Я ніколи не припускала, що Берестечко живе таким культурним життям.

— Невже ви в перший раз тут?

— В перший.

— Ну, це вже не по-товариському! — зі щирим обуренням сказав ревізор.— Невже ваш чоловік не міг жодного разу повезти вас сюди? З розмов із ним я бачу, що він не раз тут був... Ні, це не по-товариському. Ви пробачте, але від такого поводження з дружиною пахне старовинним домостроєм.

Леся усміхнулася дитячою усмішкою.

— Ви, мабуть, не помиляєтесь,— промовила вона.— Але що зробиш?

— Як що зробиш? Він же, здається, комуніст?

— Так. Комуніст.

Топченко ще з більшим обуренням поставився до вчинків Бродського. Він говорив, що «це неможливо», що за це — хай Леся ще раз пробачить йому — за це навіть з партії виключають, що і т. д. Іншого разу Леся, мабуть, не дійшла б до такої одвертості з малознайомою людиною і не дозволила б хоч би тому ж Топченкові говорити з нею на таку тему, але тепер вона, чи то під впливом скандальних, негідних справжньої людини Валентинових вчинків, чи то під впливом випитого нею вина,— тепер вона слухала ревізора з великим задоволенням.

— Ви ще раз пробачте,— сказав Топченко й притиснувся ліктем до Лесиної руки.— Я, знаєте, не міг би так жити.

Леся здригнула: подивившись на Топченка і побачивши в його очах ласку і щире співчуття до неї, вона відчула в ревізорі ту саму людину, що про неї мріяла минулої ночі. Топченко помітив це. Він ще щільніш притиснувся був до жінки, але в цей момент дорогу їм пересік Бергман.

— А я найближчою доріжкою,— сказав Бергман.— От і обігнав вас. Ви не туди йдете. Кращі виноградники на цей бік.

І Леся і ревізор незадоволені були появою виноградаря, але вони, звичайно, не показали цього Бергманові і, подякувавши йому за турботу, пішли з ним у тому напрямку, в якому вказував виноградар.

— Я вам не договорив,— сказав Бергман, повертаючись до розмови, що її розпочав був до обіду і що із-за неї й вибіг сюди.— Товариш Сірко не вірить ні мені, ні моїм колегам, а по суті, я турбуюся не за себе, не за своїх колег, а за державу.

І Бергман знову почав довге оповідання про те, як виноградарі коректно тримали себе в час громадянської війни, з якими вони зусиллями організовували виноградну кооперацію і т. д. і т. п. І тому він ніяк не розуміє, чому його і його колег позбавили права голосу.

— Цим позбавленням,— сказав Бергман,— ми зовсім розвалили кооперацію, бо позбавлених осіб було виключено із рядів кооперації.

— Ви поінформували б про це центр,— кинув, позіхаючи, Топченко.

— Як же! Інформували,— сказав Бергман, витираючи піт з чола.— Відношення до нас радянського уряду...

Виноградар став тут перелічувати всіх відповідальних осіб, що побували в Берестечку і що «так симпатично» ставилися до нього. А перелічивши, підійшов до одного із головних питань.

— Ви тільки подумайте,— сказав він.— За офіційними даними, скажімо, Дагестанської республіки робітник у Кизлярі [6] дістає 50 копійок у день, у Дагестані середня ціна 1 карбованець. А у нас по сімнадцятирозрядній сітці з співвідношенням 1 : 8 річні робітники по 1 розряду дістають 18 карбованців. Це нормально? Як ви гадаєте?

— Нічого я не гадаю,— сказав ревізор, ще раз нарочито позіхнувши і зиркнувши на Лесю, що йшла, кудись мрійливо поглядаючи своїми трохи гарячими від вина очима.— Ви ясніш кажіть.

— Будь ласка! Я вас вже поінформував про дагестанські норми. Слухайте наші. Підрізник у нас дістає 2 карбованці 48 коп. плюс 27 %, цебто 67 коп. (начислення на всю зарплату складають: соцстрах — 16 %, на утримання робочкома і ведення культроботи — $5^1/_2$ %, утримання будинку відпочинку — 1 %, стипендіальний фонд — $^1/_2$ %, будівля нардому — $^1/_2$ %, помешкання робочкому і утримання столу рободателів — $3^1/_2$ % — всього 27 %) — отже, 2 карб. 48 коп. плюс 67 коп.— 3.15. Купоросники, сапальники, терпійники...

Виноградар не вгомонявся. А коли він підійшов до довоєнних цін і сказав, що підрізник дістав від нього «тільки 1 карб.», Леся повернулась до нього і кинула:

— До війни він діставав 1 карб., тепер 2.48 (27 % до рук його не попадає). Невже ви гадаєте, що це вже таке велике збільшення, коли взяти на увагу, що курс довоєнного карбованця був вищий і що революцію саме для робітників та селян і роблено?

— Справедливо! Цілком справедливо,— заметушився виноградар.— Але увійдіть і у наше становище.

Але лагідна Леся на цей раз не захотіла «увійти в становище» і, подякувавши Бергманові за інформацію, чемно вклонилася і пішла з Топченком на дальній виноградник.

Південне гаряче сонце почало вже падати, але ще стояла шалена спека. На небі жодної хмари, в повітрі жодного хижака, наче вимерло все. Сипучі піски дюнами посувалися праворуч, і в цьому безмежному степу не було їм ні кінця, ні краю. І коли б не виноградні лози, що участками витикались то тут, то там, здавалося б, що це не наддніпрянський степ, а сама пустельна Сахара. Словом, далі йти не можна було, і тому ревізор і Леся повернули до Дніпра. І, як тільки вони ступили на високий берег, одразу повіяло холодком. І одразу ж розмову знову повернено було на відношення Валентина до своєї дружини.

— Це все-таки, їй-богу, домостроєм відгонить,— продовжував ревізор, сідаючи біля Лесі, що вже, найшовши тінь, вмостилась на береговій траві.— Як хочете, а я вас все-таки вважаю за ідеальну жінку. Такі жінки залишились тільки на провінції.

Леся розуміла, що Топченко просто говорить їй компліменти, що Топченко, повернувшись до Харкова, забуде про неї і саме на другий день, і все-таки Леся з задоволенням слухала ревізора, і все-таки вона слухала б його без кінця.

— Я, знаєте,— говорив далі Топченко, наче невзначай притискуючись плечем до Лесиного плеча,— я... власне, мені... ніколи не везе з жінками! Ви, очевидно, хочете спитати, для чого це я говорю? Відповідаю одверто: я заздрю вашому чоловікові.

Леся знала, що ревізор, хоч, може, й не бреше, але у всякому разі «трохи» перебільшує, і все-таки їй приємно було слухати його: хоч як там, а його, самовпевненого і нахабного, не можна рівняти з Валентином, нікчемним і справді безпорадним провінціалом. Боже мій, як Лесі боляче і неприємно дивитись сьогодні на чоловіка! Так боляче, що вона з охотою ще випила б вина: вино ще більше затуманить голову і серце ще скоріш заб'ється.

Леся так і зробила: повертаючись до Бергмана, вона завітала з ревізором до одного із виноградарів і там випила ще одну пляшку вина. І Леся не помилилась: світ тепер постав перед нею уже в надзвичайно прекрасних фарбах.

Але Леся помилилась, думаючи (а вона про це таки думала), що Валентин зустріне її розгніваними очима: ревнивий репортер, розгубившись остаточно і не знаючи, як він має припинити залицяння ревізора до дружини, «з горя» напився і лежав в Бергмановому саду, як-то кажуть, без ніг. Друга новина, якою зустрів Лесю і Топченка виноградар, була та, що мовчазний Сірко, залишившись сам, пішов на пристань і відтіля моторкою поїхав додому.

— От тобі й маєш! — сказав Топченко.— Так багато чекали від пікніка, а вийшло, пробачте на слові, пшик. У вас на провінції завжди так улаштовують пікніки?

Ревізор говорив це ображеним голосом, але навіть трохи сп'яніла Леся розуміла, що він дуже задоволений з такого фіналу і що кращого він і не бажав. Ці новини прийняла з задоволенням і Леся; і їй приємно було залишитись з ревізором сам на сам на декілька годин, але і вона це глибоко заховала біля свого схвильованого серця.

— Ну, що ж,— сказав ревізор,— нам залишається тільки подякувати хазяїнові за гостинність і йти на пристань... Коли тут пароплав буває?

— Може бути за годину, а може і за три! — відповів Бергман.— Це залежить від Херсона.

— Коли так, то давайте помаленьку рушати. Я сьогодні обов'язково мушу виїхати до Харкова.

IV

З Валентином була велика морока: він ніяк не міг підвестися. Лаявся, щось бурмотів і нікого не пізнавав. І тільки за допомогою Бергмана його вдалося довести до пристані. Там він ліг на траву і захропів. За якийсь час він раптом прокинувся, заложив в рот два пальці і, зробивши біля себе калюжу, знову заснув.

— Як це противно! — сказала Леся, зиркнувши на чоловіка, і зробила гримасу незадоволення.

— Прекрасного малувато,— кинув Топченко і запропонував женщині одійти під тінь дальшого дуба.

Вони вже сиділи біля пристані години півтори, а пароплава не видно було. Вони просиділи ще з годину, але й тоді пароплав не появлявся. Нарешті почало темніти. Зайшло сонце, спалахнув десь далеко на дніпрових водах маяк, і заблищали зорі. З села висипали дівчата та хлопці й, згрупувавшись біля пристані, стали розважатись піснями й танками. Пароплав, очевидно, спізнявся на кілька годин. Валентин не прокидався.

— Як химерно зараз біля цієї глухої пристані,— сказала Леся.— Химерні і зорі, і небо, і це голубе повітря, і води дніпрові — і все. Ви відчуваєте?

— Як же! Безперечно! — кинув ревізор, наче невзначай положивши свою руку на руку Лесину.— Я теж відчуваю.

— І знаєте,— мрійливо поглядаючи кудись, говорила далі Леся,— я думаю, що все нещастя людське тільки в тому, що серед них багато провінціалів. Коли б, скажім, всі вони жили в таких городах, як Харків, вони б не знали моїх мук. Провінція звужує кругозір.

— Особливо такі... в такій родині,— обережно додав Топченко.

Леся раптом повернулась до ревізора і сказала:

— Нє, ви говоріть прямо: і особливо звужують такі чоловіки, як Валентин. Ви мене цим зовсім не образите.— Леся зітхнула й додала: — Так, товаришу. Я хочу зараз говорити одверто: мені дуже боляче, що Валя не вміє себе так тримати в компанії, як... ну, от ви, скажім.

Топченко замахав руками. Мовляв, він теж людина з чималими хибами, брати його за зразок ніяк не можна. Але говорив він це так, що в цьому самознищенні можна було бачити тільки бажання показати свою надзвичайну скромність. Скромність Леся бачила, але бажання показати її вона не помічала — і тому, що на неї так сильно вплинуло вино, і тому, що в цей вечір усе їй здавалось прекрасним, крім, звичайно, п'яного Валентина.

Рушили вони від Берестечка тільки о 10 годині вечора: так запізнився пароплав. З Валентином була нова морока: його ледве-ледве втягли в каюту, і то зарання поговоривши з капітаном і взявши в нього відповідний дозвіл. Як тільки він добрів до свого ліжка (в каюті), одразу ж заснув. Леся і Топченко залишились на палубі.

На землю зійшла місячна ніч. Дніпрові води взялися блиском діаманта і клекотали під колесами пароплава.

Було тихо: тільки легенький вітерець ласкав обличчя. На верхній палубі нікого не було, так що ревізор і Леся залишилися тет-а-тет.

— Я вас розумію! — сказав ревізор, знову притискаючись до Лесі плечем.— Розумію ваше нещастя. З вашим характером і з вашею вдачею — вам жити не в цьому болоті, що ви в ньому живете. Вам жити...

Ревізор взяв Лесину руку і ніжно стиснув її. Вона, не бачачи біля себе нікого, відчула, як їй спалахнуло обличчя, і відповіла ревізорові тим же.

— Ви така прекрасна женщина,— говорив далі ревізор.— Ви...

Починалась звичайна історія: п'яний чоловік не міг підвестися, а трохи підпила і зневірена в чоловікові жінка з охотою приймала залицяння хоч і стороннього, але вже до

певної міри симпатичного їй мужчини. За деякий час ревізор уже обіймав Лесю, а ще за деякий час він ризикнув її й обережно поцілувати. Тепер вони вже нічого не говорили і красномовно мовчали. Вони тільки кидали швидкі погляди то в ту, то в другу сторону, боячись, щоб хтось не наскочив на них.

Але боятись не приходилось. В залі першого класу нікого не було, ніхто не виходив і на палубу. В першому і другому класі їхало народу малувато, а ті, що їхали, відпочивали по своїх каютах. Тільки на палубі третього класу чути було голоси та зрідка доносилась відтіля зажурна пісня якоїсь селянської дівчини, що їхала на північ.

Як так трапилось, що Леся хутко піддалась на залицяння стороннього мужчини, сама Леся, мабуть, не зуміла б відповісти, але Топченко знав, що, не випий Леся стільки, скільки вона випила, і не поводься з нею Валентин так, як він поводився сьогодні, із залицянь, безперечно, нічого б не вийшло, саме тому ревізор і поспішав використати момент. Він уже не тільки цілував Лесю, але він, набравшись нахабства, вже й пропонував їй на вухо зайти до його каюти і «там трохи полежати».

— Що ви говорите! — з жахом промовила жінка і сама відчувала, що вона зовсім не жахається, що вона таки зайде до каюти Топченка і що там трапиться те, чого так боявся ревнивий Валентин, коли відпускав її з ревізором до виноградників.— Що ви говорите?

— Лесічко! — шепотів Топченко.— Ну, скажи мені (він уже говорив їй «ти»): чому ти не хочеш піти зі мною? Невже ти любиш свого чоловіка?

— Так. Я люблю його. Не говоріть мені цього. Я не піду.

Леся величала ревізора на «ви» і пручалася. Але і ревізор і сама вона — обидва вони знали, що з цього пручання нічого не вийде, що вони таки підуть до ревізорової каюти. Нарешті, коли Лесине обличчя мало не згоріло від ревізорових поцілунків, вона раптом тремтячим голосом промовила:

— Я згодна. Тільки спершу підідь і взнайте, чи не прокинувся Валя.

Топченко поспішно рвонувся і пішов до репортера. Леся залишилася сама. Вона підійшла до бильця і сперлась на нього. Нервовий дріж охопив усю її істоту. Якось так просто виходило, ніби в цьому нічого поганого й надзвичайного не було, і все-таки вона знала, що робить щось непоправиме, жахливе і злочинне.

Пароплав поспішно повертався на північ. Розсікаючи тихі води дніпрові, він ритмічно клекотав своїми колесами. Місяць уже давно зійшов і остаточно задіамантив поверхню ріки. Даль була напівтемна, зрідка вискакував огник якогось маяка і булькав своїм привабливим світлом. Берегів не видно було —

вони посунулись в сторони, і тільки коли пароплав підходив до якогось із них, на око падали неясні силуети темних дерев.

Топченко скоро повернувся і, обіймаючи Лесю, сказав, що Валентин міцно спить.

— Ви певні, що він міцно спить? — спитала тремтячим голосом Леся.

— Так. Ми можемо бути цілком спокійними.

Залишалося йти до ревізорової каюти, але жінка ще вагалася і тому, підвівши Топченка до бильця, сказала:

— Ви розумієте, що ми хочемо робити?

— Розумію.

— І вам не страшно? — Леся в цей момент тремтіла в нервовій зимниці.— Вам не страшно? А я — скажу вам одверто — я дуже боюсь!

— Ну що ти, Лесічко! — сказав ревізор, обіймаючи і пригортаючи до себе жінку.— Це ж, Лесічко, міщанство.

— Ви цілком переконані, що це і справді міщанство?

— Цілком.

— Ну, а як я себе буду почувати після того, як це трапиться? Ви над цим подумали?

Топченкові Лесина поведінка не зовсім подобалась. Будучи нетерплячою людиною, він далі не міг чекати і тому схитрував:

— Коли ви боїтесь чи то не хочете віддатись мені, то... не треба.

— Ні,— тихо сказала жінка,— я хочу, і я вже не боюся.

Ревізор обняв Лесю і, взявши її під руку, обережно потяг її до своєї каюти.

Та не пройшли вони і трьох кроків, як їм назустріч хтось пішов. Вони зупинились. І Леся, і ревізор подумали, що іде Валентин, і, зупинившись, ревізор приготовився щось говорити, а Леся, спалахнувши огнем чистоти, вирішила сказати чоловікові всю правду і сказати йому, що вона вже не любить його, розповісти йому, який він нікчемний, і що вона уже далі не може з ним жити. Вона вирішила навіть запропонувати йому не перешкоджати їй віддатись Топченкові. Ці мислі, метнувшись у жінчиній голові з хуткістю блискавиці, навіть заспокоїли Лесю. Але, коли з ними порівнялась людина, вони побачили, що це — не Валентин: хоч обличчя пасажира й не видно було, але він був досить високого зросту і в цьому сенсі нічого спільного не мав з репортером. Проте зустріч все-таки мала свої наслідки. Пасажир, порівнявшись з Лесею і ревізором, несподівано кинув:

— Це ви, Топченку?

— Я! — відповів ревізор і раптом, кинувши Лесину руку, побіг до пасажира.— Семене Петровичу? От не сподівався вас бачити!

— А ви ж це як попали сюди? — суворо сказав той, що його ревізор назвав Семеном Петровичем.— Мені здається, ви вже давно мусили бути в Харкові?

Ревізор заюлив. Видно було, що перед ним стоїть його начальник. Він став вибріхуватись. Вибріхувався він якось мамуловато, а юлив саме так, як удень перед ним юлив репортер і почасти Сірко. Навіть гірше за них. Він навіть не попрохав у Лесі пробачення і пішов зі своїм Семеном Петровичем, ніби з ним, з ревізором, ніколи й не було жінки.

— Семене Петровичу! — говорив десь ревізор,— даю вам чесне слово, що я їздив у справах. Я...

Але Леся уже нічого не чула. Спершу її цей випадок так приголомшив, що вона навіть одразу протверезилась, але потім, не бачачи з собою Топченка, вона відчула, як їй знову боляче, надзвичайно боляче, заскеміло в грудях. Не тому заскеміло, що не трапилося те, що могло трапитись, а тому, що ревізор, якого вона взяла за людину виняткової вдачі, за людину, яка принаймні нічого спільного не має з Валентином, був, як виявилось, звичайним чиновником і навіть більше: мабуть, гіршим за її чоловіка.

«І це я йому допіру хотіла віддатися?» — зло усміхнувшись, подумала Леся.

І побачила вона раптом життя в його звичайних, непідроблених фарбах і побачила, що люди цього життя всюди, завжди до смішного однакові. Леся схилилась на бильце і подивилась у даль. Даль була напівтемна. Тільки десь дуже далеко, мало не біля Кічкаса, блимав річний маяк. Леся замислилась. За п'ять хвилин прибіг ревізор і, положивши свою руку на плече жінки, сказав:

— Пробач мене, Лесічко. Я... зустрів свого бурбона і примушений був... ну, словом, я вже вільний. Ходім.

Леся обережно зняла зі свого плеча ревізорову руку, мовчки подивилась в обличчя свого кавалера і, схилившись на бильце, тихо заплакала.

З ЛАБОРАТОРІЇ

Письменник вирішив написати роман. Письменник був не зовсім бездарний (так принаймні авторитетна критика заявляла) і, безперечно, близький пролетаріатові.

— Але про що писати? — подумав письменник.— Про старі часи? Ні в якому разі! Про буденні, непомітні дрібниці? Ні за що! Треба писати про великі події наших днів.

Хто робить події — письменникові відомо: їх робить робітничо-селянська маса! Відомо йому, і за чиїм проводом: за проводом комуністичної партії.

Отже, в його романі головними дійовими особами будуть виступати партійці. Це по-перше. По-друге, треба вирішити, яку подію він візьметься описувати. Тут письменник замислився.

— Ага! — раптом сказав він.— Я опишу початок реконструктивної доби.

Ця ідея (описати початок реконструктивної доби) йому дуже сподобалася: вона давала йому можливість показати не тільки сильних людей нашого часу, але й без великої затрати енергії показати опозиціонерів (головними ж героями мусять виступати партійці), без великої затрати енергії тому, що тоді ж, на початку реконструктивної доби, опозиціонери виступали зі своїми самовпевненими заявами одверто, нахабно й неприховано.

Словом, ідея є, і ідея не погана. Залишається ще розв'язати таке питання: в якому плані писати — сатиричному чи в психологічному? Була потрібна сатира (були ж негативні типи), але й без психології письменник ніяк не міг обійтися. Як він, скажім, покаже такого опозиціонера, який з душевними болями й стражданнями находить правильну лінію? Тоді письменник вирішив поєднати два плани. І вирішивши так, він став, як-то кажуть, роман «виношувати». «Виношував» він приблизно рік. На кінець року він мав цілковите уявлення про героїв свого оповідання, мав зав'язку й загальний план, нарешті, мав зошитів з 5 різних заміток для своєї роботи.

І от одного бадьорого осіннього ранку, відчувши в собі величезне натхнення, письменник сів до столу і розпочав.

Розділ перший

1

З західних провінцій республіки на Харків насувалась гроза. Поважно й поволі повзла вона чорним драконом і, зрідка блимаючи своїми вогненними очима, грізно й незадоволено буркотіла. Коли б в цей час якийсь допитливий горожанин зійшов, скажім, на Холодну Гору [1] і, приставивши до очей цейсівський бінокль, подивився на поля й дороги грозової магістралі, він не тільки міг би бачити розтріпаних та преляканих подорожників і не тільки дістав би можливість спостерігати, як панічно тікають на схід якісь підводи, але і, можливо, поспішав би негайно сигналізувати небезпеку принаймні в напрямку тих безтурботних тротуарів своєї столиці, що по них шпацірували його добрі знайомі.

В городі і справді нічого не знали. Нікому й на думку не спадало, що за якісь двадцять хвилин по вулицях пронесеться

страшний ураган. Нікому й на думку не спадало, що скоро все полетить шкереберть і над Харковом забушує шалена злива. Весняне сонце, що весело посміхалося з голубої бані й кокетливо шпурляло на брук свої золоті проміння, остаточно зачарувало всіх: святкова публіка весело пливла по асфальтових тротуарах і, шмигаючи своїм строкатим вбранням, безтурботно шелестіла симпатичним, міським гомоном, комхозівські автобуси цілком нормально курсували по своїх маршрутних напрямках і наївно покрикували своїми англійськими сиренами, навіть журавлівські [2] візники — ці музейні експонати, що їм і без грози приходиться тримати себе сторожко,— навіть вони, на подив, легковажно шмигали по вулицях, жартівливо демонструючи пішоходам задрипаність своїх старозавітних екіпажів.

Але от гроза нарешті доповзла, і дракон розкинув свої крила над околицею. І тоді якось враз, блискавично, над костьолом повисли темно-сині шматтяавангардних хмар і колись дальній грім уже забуркотів чітко, голосно і недвозначно. Якось враз над городом знялась курява й завертівся передгрозовий вихор. Закрапав рідкий, краплистий дощ.

І милі до цього часу харківські вулиці перетворились: ласкаве сонце зникло з теплого неба і тільки зрідка викидало на брук свої перелякані проміння; автобуси тривожно заревли до цього часу спокійними сиренами; візники взяли на добрі віжки своїх незагнузданих шкап і стали поспішно натягувати на голови брезентові капюшони; жінки полетіли кудись, безрезультатно притримуючи кінці своїх, підхоплених вітром, легеньких спідниць; мужчини в паніці кинулись на брук, наганяючи свої жартівливі капелюхи; навіть зареєстровані по фінвідділах породисті й слухняні собаки, загубивши своїх хазяїв, з виттям і скавучанням раз у раз почали тикатись у підворітні, як справжні бродячі пси.

Та уже було пізно: чорний дракон важко, міцно й упевнено насів на свою наївну й безтурботну жертву. Над Харковом метнулась огняно-біла блискавиця і, роздерши небо, потрясала город різким, улюлюкаючим ударом розлютованого грому. На землю впала фантастична півтемрява й забушувала шалена злива. Все це трапилось так раптово, що святкова публіка встигла тільки втекти під випадкові навіси крамниць і вже й не мріяла про затишні куточки своїх міських квартир та домиків.

І саме в цей час по порожній вулиці Карла Лібкнехта крізь оскаженілий потоп весняного дощу плигала через калюжі маленька жінка й у тривозі озиралася навкруги. Блузка й спідниця так уже змокли їй, що вона не найшла б на собі жодної сухої нитки. Підбігаючи то до одного, то до другого навісу й не находячи потрібного їй затишку, вона якось смішно сплескувала руками й плигала далі. І так вона метушилася доти, аж поки

погляд її нарешті впав на порожній ганок, що на ньому обличчям до стіни стояв якийсь високий мужчина в таких же високих чоботях. Тоді вона безпорадно махнула рукою й рішуче залишила тротуар.

І от вона вже стоїть під поганенькою покрівлею (недарма стихія тільки одного чудасія занесла сюди) й протирає вогкими руками очі. От вона озирається навкруги, от поправляє мізинцями свою розтріпану зачіску, от погляд її на мить зупиняється на спині високого мужчини. І чи то спина була їй така вже сонгородна, чи то й справді їй спати хотілось, але — як би там не було,— вона ні з того ні з сього широко й з задоволенням позіхнула. І позіхнувши з задоволенням, жінка скинула догори стрілки своїх тоненьких химерних брів, сперлась на бильце і замислилась. Так пройшло кілька секунд.

Раптом ніжне створіння зітхнуло і, швидко підвівши голову, знову зиркнуло на свого сусіду. І тоді одразу ж з жінкою трапилось щось надзвичайне: спершу вона зблідла, потім її обличчя зайнялося червоною фарбою і, нарешті, вона — і без того тендітна й маленька — якось зразу зробилась ще тендітніша, ще мініатюрніша. На одну мить здалося навіть, що її перелякала нерухомість мужчини (ураганна злива так мертво прицвяхувала цю велетенську фігуру до дверей, що мужчину й справді можна було прийняти за різьблення), але в скорому часі все остаточно вияснилось: жінка просто пізнала свого знайомого. Вона вже юрталась, переступала з ноги на ногу й зітхала. Вона голосно скаржилась на дощ і, нарешті, коли ніщо не допомогло і коли мужчина, не звертаючи на неї жодної уваги під напором зливи ще більше почав вгрузати головою в двері, вона промовила тремтячим (чи то від хвилювання, чи то від холоду) співучим і воднораз надірваним сопрано:

— Я, здається, не помиляюсь?.. Ви — товариш Марченко?

В її голосі прозвучало одразу кілька ноток: була тут і нотка поваги до того, до кого вона зверталася, і нотка ледве помітного страху, і навіть нотка якоїсь тривоги. Але мужчину, мабуть, ніщо не зворушило. Принаймні він не найшов потрібним навіть на мить підставити своє обличчя під удари зливи і вступив до розмови в тому ж стані мертвого різьблення, в якому він був і до цього часу.

— Так,— відповів він спокійним і зовсім не здивованим басом.— Я — Потап Марченко.

В цей момент у небі метнулась огняна блискавиця, і над Харковом розсипався черговий удар грому. Жінка від несподіванки здригнула і, інстинктивно відкинувшись до сусіди, тихо скрикнула.

— Страшнувато? — тим же спокійним басом промовив мужчина.

— Я думаю... Хіба не бачите, як лютує? — вона розгублено подивилась навкруги себе й сказала: — Але почекайте, товаришу. Чому ви й досі не поцікавились, з ким маєте задоволення розмовляти?

— А хіба я не знаю, з ким я маю задоволення розмовляти?

Справді? Він знає, з ким має задоволення розмовляти? Так-таки й не жартуючи він говорить це? Ну, тоді вона знову скине догори стрілки своїх тоненьких химерних брів і з таким здивуванням подивиться на свого сусіду, що навіть спина його (а він же стоїть до неї спиною) почне якось реагувати на її розгубленість.

— Невже ви так добре запам'ятали мене, що навіть по голосу пізнаєте?

Запитання було поставлене прямо і досить голосно. Але мужчина чомусь не відповідав. І не відповідав він, здавалося, саме тому, що запитанням зачеплено було щось дуже лоскотливе, щось таке, що про нього можна говорити тільки по темних закутках.

— Чого ж ви мовчите? — дивлячись тим же здивованим поглядом, спитала жінка.— Ну, переконайте ж мене, що ви знаєте, хто я?

— Хто ви? — бас, мабуть, добродушно посміхнувся.— Ви — настирлива дівчина. Я бачу, що ви досі не переробили себе... Ну, нате вам, заспокійтесь: ви — Ліда Спиридонова.

— Саме це я й хотіла від вас почути. Я і справді — Ліда Спиридонова... Та тільки чому ви не хочете до мене повернутись? Га?

— А тому я не хочу повернутись,— цілком резонно відповів мужчина,— що не хочу підставляти своє обличчя дощеві.

— Тільки цьому?.. Я задоволена!

Жінка змовкла. Мовчав і мужчина. Буря безумствувала. Що далі, то більше темнішало, і вулиці остаточно закутало в скло дощового урагану. Тоді чи то в мужчині прокинувся середньовічний лицар, і він за всяку ціну вирішив здобути для своєї несподіваної дами хоч поганенький затишний закуток, чи то він і сам не міг далі терпіти,— як би там не було, він рішуче і з силою застукав у двері незнайомого йому помешкання.

Деякий час ніхто й ніяк не відповідав. Але коли велетень знову розправив свої плечі і знову гуркнув кулаком у двері, в коридорі хтось поспішно зачовгав пантофлями, і за якісь півхвилини вже чути було обережний кашель. Нарешті дзвякнув замок, і двері з шумом одлетіли вбік. Перед непроханими гостями стояв якийсь чоловічок і, одбігаючи невеличкими кроками в глибину коридора, наперекір сподіванням, гостинно посміхався милою усмішкою.

— Будь ласка! — ввічливо запрохав він, захищаючись халатом від оскаженілого вітру та раз у раз показуючи на незакутаний вихід.— Будь ласка! Не чекав сьогодні такого гостя. Пробачте... це ваша дружина?

— Ні, це не моя дружина! — обтрушуючись від дощу і нібито зовсім не дивуючись несподіваному запитанню, спокійно сказав той, що його Спиридонова назвала Марченком.

Гостинний господар зніяковів. Він щось тихо скрикнув, якось зовсім не до речі похитав головою і, зробивши легкий уклін дамі, промовив:

— Пробачте. Пробачте за помилку! Пробачте!

Чоловік остаточно увійшов в роль доброго приятеля, але Спиридонова навіть не підвела на нього очей: ще раз широко і енергійно позіхнувши, вона мовчки одійшла вбік. Зате Марченко нарешті подивився на свого співбесідника уже трохи здивованими очима.

— Себто відкіля ж ви знаєте мене? — спитав він.

— Відкіля я вас знаю? — і собі здивувався господар.— Невже ви забули? Я — професор Ярута.

Тепер прийшла черга за високим мужчиною: він теж зніяковів. І зніяковів він саме тому, що ніяк не міг пригадати, де він бачив Яруту. Очевидно, він так багато зустрічав професорів, що всі вони, на жаль, не могли залишитись у його пам'яті.

— Пардон, професоре,— пробасив Марченко,— я... як би вам сказати...

— Будь ласка, будь ласка! Я розумію,— і, мило простягаючи руку, Ярута рушив до дверей.

Ясно було, що професор має бажання поручкатись нарешті зі своїм гостем. Марченко одразу зрозумів це, але (мабуть, за своєю звичкою) спершу підніс праву руку догори, як це роблять піонери, і тільки потім, бачачи рішучий професорів намір стиснути йому долоню, зробив різкий рух уперед і попередливо підхопив тендітно-білі пальці свого співбесідника.

— Пардон, професоре... («пардон» він вимовляв без усякого французького акценту). Трапилось, знаєте...

Марченко многозначно підкреслив своє «знаєте», що ж до «професоре», то він це слово проковтнув. Видно було, що в Яруті він визнав позапартійного і, по-друге,— що перед професором стоїть один із тих комуністів, які стикаються з позапартійними тільки (або принаймні головним чином) на тих чи інших офіційних побаченнях. До професора треба було додати або «пан» або «товариш», але ні того, ні другого ніяк не можна було додавати. «Пан» професор треба було говорити з іронією (за даного разу зовсім недоречною), «товариш професор» теж не зривалося з язика (Марченко, очевидно, не знав, з **я к и м** професором має нагоду розмовляти), саме тому «професоре»

і вийшло у нього, як «псоре» і навіть, як «пс». А втім, як ми побачимо далі, наш велетень мав цілковиту рацію бути таким стриманим в зустрічі з Ярутою.

— Будь ласка, будь ласка! — говорив професор і, увійшовши в свою, можливо, звичайну роль кокетливої панянки, весь час присідав і крутив головою.

Був він тоненький, можна сказати, ніжний і якийсь запашний, як шкіра з абрикоса. В правому куточку уст ховалась йому приємна й надзвичайно улеслива посмішка, з-під простеньких окулярів виглядали його безперечно хитренькі очі. Але коли б, скажім, оголошено було конкурс на кращий зразок втіленої ввічливості, він напевне дістав би на ньому першу премію.

Зате співбесідник його справляв враження людини іншого покрою. Це був темний шатен зі спокійним лицем і такими ж спокійними темно-сірими очима. На перший погляд Марченкові можна було дати років за тридцять, але потім вияснилося, що це помилка, що це просто рання мудрість десь невловимо заплуталась в цьому обличчі й так пристарила його. Насправді Марченкові було років 26. Назвати його надто гречним не можна було і не можна було хоч би тому, що його трохи мамулуваті рухи ніяк не в'язалися з старими поняттями про зразкову ввічливість. Але в той же час ніхто б не ризикував назвати його й дикуном. Якась своєрідна культурність пройняла всю його велетенську фігуру.

Професор довго запрошував Марченка й Спиридонову до себе і ніяк не міг погодитись, що «гості» залюбки обійдуться й без його покоїв. Він довго не хотів навіть слухати заперечень. І тільки коли Марченко щось рішуче і трохи незадоволено буркнув, Ярута покинув сперечатися. Він, нарешті, зібрався був шкутильгати до себе, але зібравшись, зітхнув.

— Ах, яка шкода,— зітхнув професор на прощання.— Яка шкода, що нема Катруськи: кого-кого, а вас, товаришу Марченко, вона (тут Ярута приємно посміхнувся) затягла б до кімнати.

— Якої Катруськи? — вирвалося в здивованого Марченка.

— Та Катруськи ж Жукової. Хіба ви не знаєте, що вона живе в мене? — і професор знову приємно посміхнувся.

Несподіванка за несподіванкою налітали сьогодні на сіроокого велетня. День суцільною несподіванкою зустрічав його. Проте хоч остання професорова інформація, можна сказати, приголомшила Марченка, але він уже стояв перед Ярутою в непримушеній позі людини, що нічого нового не почула від свого співбесідника і тільки дивується, чому співбесідник так довго не залишає його.

— Я знаю, що Жукова живе у вас,— сказав Марченко і повернувся задом до настирливого професора. Тепер Ярутi

вже рішуче нічого іншого не залишилося, як негайно ж покинути своїх «гостей».

Він так і зробив: за мить його вже не було в коридорі.

Спиридонова, мабуть, давно вже чекала цього моменту і тому, як тільки за професором зачинилися двері, вона, скинувши догори стрілки своїх химерних тоненьких брів, сказала:

— Так, значить, ви, товаришу, пам'ятаєте мене?.. Ну, і що ж ви пам'ятаєте?

— А те пам'ятаю, що й ви пам'ятаєте,— різко крикнув Марченко.— Покиньте, Спиридонова, розігрувати фарса!

Зустріч з настирливим професором, настирливість Спиридонової, нарешті розмова про поки що невідому читачеві Катрю Жукову, таки вивели з рівноваги нашого героя, і він не міг інакше відповісти жінці, як відповів. Проте відсутність рівноваги захопила його на одну мить: Марченко вже знову встиг прибрати себе до рук.

— До речі, чому це вас так давно не видно було? — спитав він, трохи помовчавши.

— Ви навіть і це помітили? Виходить, що вам не на всіх така погана пам'ять, як на професора?.. Я, бачите, була на Сабурці... Нервова система, знаєте, підкачала.

— Ага! — зовсім спокійно кинув мужчина, наче й справді справа йшла не про дім божевільних, а про якесь закордонне турне.— Це добре... Ну, і що ж — покращало?

Спиридонова не відповіла. Ніби згадуючи щось надзвичайно важливе, вона мовчки дивилася на землю й нервово ламала собі пальці. Тільки багато пізніш вона скинула очі на свого співбесідника і, якось прибито посміхнувшись, промовила:

— Так! Краще. Дякую! Ви навіть не припускаєте, товаришу! Дякую!

Вона зробила декілька кроків в глибину коридора і, одвернувшись од Марченка, стала розправляти на своїх плечах блузку. І видно було, що вона вже не має жодного бажання продовжувати бесіду.

Злива не вгавала. Вітер скаженів і так рвав покрівлю, що вона ввесь час верещала жалібним вереском. І хоч грім потроху віддалявся і блискавиці вже не так різали вікно, але гроза, розірвавшись над Харковом величезним потопом, не мала охоти хутко проскочити далі й залишити город. Про вулицю, таким чином, поки що й думати не приходилося. І двоє людей, випадково занесених стихією до професорського коридора, очевидно, не тому так скупо перекидались словами, що боялись не скінчити цікавої розмови — якісь інші причини стримували їх від балачок.

— Я бачу, що вам зимно, товаришко? — і щось пошукавши в кишенях свого піджака, Марченко скинув його з плечей.— Застужуватись не треба. Прошу!

— Дякую! — рішуче відмовилась Спиридонова.— Я не змерзла. І... не застуджусь,— тепер же весна.

— Як хочете. Воля ваша. Моє діло запропонувати.

Марченко одійшов убік і став ретельно викручувати воду з рукавів свого верхнього одягу. Зрідка він скидав очі на Спиридонову, але в очах його було стільки байдужості й спокою, що важко було доміркуватися, як треба розцінювати ці погляди. Можливо, він думав про Спиридонову, можливо, про зустріч з професором і про поки що таємничу Катрю Жукову, що згадкою про неї і особливо інформацією про ню, безперечно, його трохи приголомшив Ярута. Потім Марченко підійшов до того вікна, що освітлювало коридорним світлом хазяйську кімнату і, спершись на стіну, став безцеремонно, хоч нібито й без усякого інтересу, розглядати професорові покої.

І так, мовчки, вони простояли в коридорі мало не з півгодини, себто до того часу, аж поки стих грім і злива покинула бушувати за вікном. Нарешті Марченко зробив рух уперед з бажанням вийти на вулицю.

— Почекайте, товаришу,— скинулась Спиридонова.— Як же це так? Ви самі йдете? — Жінка так пильно й з такою тривогою дивилась на мужчину, ніби його відповідь вирішувала питання її життя й смерті.

— А з ким же я піду? — сказав Марченко.

— Хіба ні з ким?

— Ви, очевидно, на себе натякаєте? Можу й з вами.

Спиридонова зиркнула на коридорне вікно і, нікого не уздрівши в ньому, на мить затримала руку мужчини і, затримавши, погладила її.

— Ви обіцяєте зараз зайти до мене? — сказала вона.— Обіцяєте?

Марченко похитав головою, наче й справді перед ним стояла не доросла жінка, а маленька дівчинка, і промовив:

— Ах, яка ви невгомонна! — промовив він.— І коли ви вже нарешті виправитесь. Га?.. А втім, де ви зараз живете? Там же?

Він «там же» підкреслив так, наче жінка в якомусь сенсі жила раніш в зовсім безнадійному місці.

— Там же,— хутко проказала вона й з запитанням подивилась на нього.— Так як же, зайдете?

— Добре! — сказав Марченко.— Ходімте!

Жінка взяла за рукав свого співбесідника, уважно перевірила йому очі й раптом швидкими кроками кинулась до дверей. За мить вони були на вулиці.

2

Поставивши крапку, письменник з полегшенням зітхнув, запалив цигарку й став перечитувати свій перший розділ. Прочитав раз, прочитав удруге. Раз прочитав з захопленням: особливо подобався йому ліричний початок. Зате остання читка принесла йому багато неприємностей. По-перше, його прикро вразили настовбурчені претензійні «магістралі» і всякі такі викрутаси з «бродячими псами»; по-друге, він незадоволений був з «велетня»: чому це обов'язково нова людина (а з Марченка він і хотів робити саме нову людину),— чому це нова людина мусить ходити на котурнах? Не подобалась йому неприродна зустріч з Ярутою та й сам Ярута не подобався: мовляв, навіщо його робити професором? Дешевою здалася йому й інтрижка з «поки що невідомою читачеві» Катрею Жуковою.

— А Ліда Спиридонова? — подумав письменник.— Що це таке? Хіба це опозиціонерка (та хоч би й та, що кається!)? Та це ж персона з бульварного роману.

Письменник остаточно губив голову й думав уже, наперекір авторитетній критиці, що він страшенний бездара й що він ніколи не напише роману з сучасного бурхливого й надзвичайно цікавого життя. Як він напише роман, коли йому бракує вміння показати людей свого часу, коли обертається в колі фраз, що на вуха не налазять?

Покинувши стіл, письменник скинув штани, натягнув на себе ковдру й почав робити собі сон. Але заснути він довго не міг: боліла голова і від важких думок, і від папіросного чаду: пишучи перший розділ, він спалив три пачки папірос, що обійшлося йому, до речі кажучи, 2 карб. 55 коп. (ч. 2). Заснув нарешті письменник, коли вже підвелося сонечко, і заснув у гнітючому настрої. Сон був тривожний й на подив фантастичний. Снилось йому, що він скінчив свій роман і що критики за цей роман назвали його геніальним поетом. Отже, коли письменник розплющив очі, він, по-перше, дуже шкодував, що сон не продовжився, а по-друге, відчув прилив нової енергії. Письменник сказав:

— Я вчора даремно турбувався. Нічого подібного! Розділ перший — розділ прекрасний. Треба, значить, роман продовжувати.

Сказавши так, письменник знову сів до столу і написав:

Розділ другий

Вийшли вони з професорового коридора саме в той час, коли над городом пролітали останні пера розірваних хмар і коли бірюзове небо і післяобіднє сонце почали вже прориватись на брук і винувато посміхатись до публіки. Вулиці шуміли такими величезними потоками весняної води, що не можна

було ні пройти, ні проїхати. По всіх кінцях дзюрчали ринви і пропускали останню воду з добре обмитих водою покрівель. Публіка, як і треба було чекати, стояла ще під навісами і безпорадно топталася на місці. І тільки, коли трохи зійшла вода і коли домовласники почали виносити на тротуари дошки та робити з них імпровізовані мостики, город потроху зашумів.

Звичайно, і наші напівзагадкові герої дістали можливість рушити по тротуарах теж дуже згодя. Вони ще довгий час стояли біля квартири професора і, як і досі, скупо перекидались словами. Проте з їхньої розмови остаточно виявилось, що, по-перше, обидва вони партійці, і по-друге, що Спиридонова колишня опозиціонерка. Виявилось також, що Марченко раніш зустрічався з Спиридоновою тільки на кущових зборах партії і що там він декілька разів виступав проти неї і виступав, до речі, не без успіху. Мало того, і захворіла Спиридонова, як виявилось (принаймні зі слів тієї ж Спиридонової), саме після однієї зустрічі з Марченком на кущовому зібранні, де він її публічно назвав «контрреволюціонеркою». Про те ж, як вона так близько взяла до серця його різкість і навіть скоро після того (цю інформацію дала та ж таки Спиридонова) мусила йти до Сабурової дачі, він, як вияснилось, нічого не знав до цього часу, бо в домашній обстановці він ніколи з нею не зустрічався, а поцікавитись йому й на думку не спадало.

— Ну і прекрасно! — тихо промовила Спиридонова.— Вам і цікавитись не треба.

— Чому ж не треба? Я не такий вже мізантроп, як це вам здається.

Марченко винувато посміхнувся і навіть трохи почервонів. Остання фраза вирвалась йому, очевидно, зовсім несподівано й, у всякому разі, проти його волі.

— Не треба, товаришу,— ще тихше сказала Спиридонова.— Це не ваша справа... А втім, про це іншим разом поговоримо. Тепер скажіть мені от що: ви знаєте, де я зараз працюю?

— Ну?

— Ви просто будете реготати... Їй-богу!.. От вгадайте!

Вона засміялась тихим, глибинним та неприємним сміхом і, переплигнувши через калюжу, раптом зупинилась. Стрілки її химерних брів знову вп'ялися їй в зачіску. Марченко здивовано подивився на неї і цілком щиро сказав:

— Де ви зараз працюєте — я не знаю... Але, на жаль, не знаю, й чому ви зараз засміялись.

— А вас це дуже цікавить?

— Як би вам сказати... Не то щоб дуже... Просто рідко мені приходиться сам на сам зустрічатися з такими людьми...

— А чому вам прийшла така мисль? Чи, може, у мене таке вже чудне обличчя?

— Як би вам сказати,— Марченко незадоволено подивився на прохожих і на Спиридонову.— Чудненьке трохи.

— В чому ж ви це «чудненьке» добачаєте?

— Як би вам сказати... Очі у вас, скажім, хоч і незрозумілі трохи, але це все-таки звичайні безцвітні очі. Ніс — рівний і теж... звичайний. Брови... От, мабуть, брови!

Він раптом посміхнувся. Видно було, що таких розмов йому й справді ще не приходилось вести.

— Так де ж я зараз працюю? — кинула Спиридонова, і здалося, що вона зовсім не слухала свого супутника і що в той час, коли він говорив, вона й справді, дивлячись в землю, про щось інше думала і що ставила вона йому запитання цілком механічно.

— Не знаю! — трохи незадоволено кинув той.

— Але, може, ви тоді знаєте, де я раніше працювала?

— Знаю.

— Серйозно?.. Ну, так чому ви не говорите? — з зовсім невиправданим гнівом сказала жінка.— Чому ж ви мовчите?

Мужчина здивовано подивився на свою супутницю і, нічого не промовивши, зробив різкий рух у сторону.

— Ви хочете мене залишити? — перелякано промовила Спиридонова й схопила Марченка за руку.— Не робіть цього, товаришу! Благаю вас, не робіть!.. А то... їй-богу, закричу на всю вулицю!..

В її очах було стільки рішучості й стільки упертості, що мужчина, зиркнувши на неї, вже не сумнівався — вона й справді може закричати на всю вулицю. І він — кремезна людина — відчув себе зараз перед нею таким безпорадним, що тільки приходилось поступитись перед жіночими чудійствами.

— Ну, не хвилюйтесь, будь ласка! — сказав він.— Я й не думаю залишити вас.

— От і добре. Дякую,— промовила Спиридонова, якось враз заспокоюючись.

— Дякую сердешно... А працюю я,— несподівано додала вона,— щоб ви знали, в канцелярії? Правда, смішно?..

— По-моєму нічого тут смішного нема,— похмуро заперечив Марченко.

— Хіба?.. А по-моєму... смішно... Ну, яка ж з мене канцеляристка? Ну, скажіть? Хіба я умію, скажім, писати якісь циркуляри! Ні! Хіба я умію, скажім, стукати на друкарській машинці? Ні! Нарешті, хіба я у входящих та сходящих щось розумію? Буквально нічого! Так сиджу собі і пишу, що мені підкажуть... Знаєте, як в дитинстві підказували нам, коли ми не хотіли вчити уроків... І ви думаєте, мені це легко? Га? — Це ж жах! — раптом мало не крикнула вона й схопилась руками за голову.— Це — жах! Це білий жах!

— Ну, заспокойтесь! Заспокойтесь! — Марченко остаточно розгубився й розвів руками.— Не знаю, що й робити з вами.

— Що вам зі мною робити?.. Ви не знаєте? Так тоді я вам пораджу... От скажіть мені, я — маленька?.. Ну, чого ж ви мовчите? Я — маленька?

— Ну, ладно, маленька.

— Ну, так от: беріть мене, маленьку, несіть мене до мосту і вкиньте в Лопань... Добре? І побачите ви тоді, як далеко-далеко занесе мене весняна каламуть... І не буде тоді Ліди Спиридонової ніколи! Ви мене розумієте? Ніколи!

Останні слова вона майже прошепотіла. Вона подивилась на свого супутника очима, поними страждання, і стрілки її химерних брів на цей раз не розлетілися до зачіски. Її безцвітні очі якось миттю погасли. Промовила вона свою останню фразу з великим почуттям, але в тоні її голосу прозвучало тільки одне: мовляв, туди їй і дорога — Ліді Спиридоновій!

— Що значить — не буде Ліди Спиридонової? — сказала вона.— Що значить — ніколи, ніколи не буде Ліди Спиридонової?.. Про це я вас, товаришу, поінформую колись, а зараз — ходімте!

Вона взяла його під руку, і вони пішли. І чи то Марченко не вмів як слід ходити, чи то вона не находила в собі енергії й бажання міцно притиснутись до нього — у всякому разі, вони йшли «підруку» приблизно так, як іде сліпий з проводирем. Спиридонова мовчала.

Над городом уже стояло чисте небо, і сонце розкидало свої теплі проміння. Післядощове повітря пахло тим ледве вловимим і надзвичайно приємним запахом, що завжди асоціюється з народженням якогось нового, досі не відомого життя. Всюди шелестів симпатичний міський гомін і всюди, під ногами веселих балакучих пішоходів, тротуари фуркали бризками дощової води. І не тільки асфальт, але й звичайний сірий булижник почав блискати й переливатися в срібних ромбиках віддзеркаленого сонця. На темно-синій грозовій полосі підвелася, як і завжди прекрасна, райдуга й, закоронувавши город, урочисто повисла в прозорому етері. Уже бігли автобуси, дзвеніли трамваї й між ними метушилися візники.

Спиридонова, що деякий час ішла в задумі й мовчки дивилася в землю, раптом сказала:

— Ну от — і пройшов потоп! І пройшла злива. Все змило! Рішуче все! І нема бруду. Правда? І хоч трохи зимно (вона здригнулася, бо одіж її і справді ще не зовсім підсохла), але зате якось легко стало дихати. Правда?

І боячись, що супутник не зовсім її зрозуміє, вона тут же поспішила додати:

— Я, звичайно,— сказала вона,— говорю не про цю сьогоднішню зливу, що допомогла нам зустрітись,— я говорю про інший потоп... Ви вже... збагнули?

— На жаль, мабуть, не зовсім,— сказав Марченко.

Спиридонова засміялась. Вона засміялась тим же неприємним сміхом.

— Як же так не зовсім? Ну?..— вона вмить вхопила його за руку й прошепотіла.— Ах ви Потопчику! Вас не Потапом, а Потопом треба було б назвати.

Мужчина здивовано подивився на Спиридонову і промовив:

— Яка ви чудна дівчина... Їй-богу!

— От бачите! — підхопила Спиридонова.— І ви кажете, що я чудна. І всі кажуть. А я от думаю, що це просто непорозуміння. І я вам, коли хочете, доведу... Ну от, скажім, так: ви знаєте, що вас чекає в моїй квартирі?.. Саме в тій, куди я вас зараз веду? Не знаєте?..

— Не знаю!

— Уявіть собі,— усміхнулась Спиридонова,— я теж не знаю. Веду... і не знаю. А втім, досить, давайте ще помовчимо.

Вона сказала це останнє таким тоном, що Марченко вже не наважувався розпочинати нову розмову, і тому дальшу путь вони продовжували мовчки.

З вулиці Карла Лібкнехта вони звернули й пішли по глухих нагірних заулках. На півдороги до квартири Спиридонової їх наздогнав мужчина з важкою текою в руці. Власне, назвати цього нашого нового героя мужчиною якось важко було: він скоріш подібний був на обпатране курча, але у всякому разі вияснилось, що це не хто інший, як «відомий харківський опозиціонер» (так принаймні автор про нього не раз чув) Коля Хрущ. Держав він голову на лівому плечі і чи то весь час чомусь дивувався, чи то весь час збирався комусь розповісти щось надзвичайно секретне.

— Драстуйте! — сказав він, рівняючись із Марченком (між іншим, «драстуйте» він вимовляв, як — «драстє»).

— От і Коля,— зрадівши, кинула Спиридонова.— Це — до речі, ти мені, Коля, дуже потрібний.

Товариш Хрущ враз почервонів, наче потреба, яку відчувала Спиридонова, носила надзвичайно інтимний характер.

— Я знаю, Лідусю,— поспішно сказав він.— Ти, будь ласка, не турбуйся. Я знаю!

Між Спиридоновою і новою людиною зав'язалася розмова і тому Марченко поцікавився:

— Може, я вам перешкоджаю?

— Боже борони! — поспішно заперечила Спиридонова.— Ви мене мусите обов'язково провести додому. Я вас дуже прошу, товаришу!

Вона і на цей раз подивилась на нього повним тривоги поглядом, він і на цей раз піддався її проханню. І, можливо, вони б решту путі пройшли мовчки, коли б не Коля Хрущ.

Товариш Хрущ, що йшов до цього часу спокійно, раптом, ні з того ні з сього, заюртався і, озирнувшись назад, тихо й таємничо промовив:

— Ви, безперечно, знаєте про останню секретну постанову Політбюра?

— Себто про яку це секретну постанову? — буркнув Марченко.

— Ну, та про ту ж, що...— І товарищ Хрущ потягнувся до вуха свого однопартійця.

— Покиньте, будь ласка, свої секрети,— ухиляючись, рішуче пробасив Марченко.— Яка там постанова?

Товариш Хрущ розгублено подивився навкруги себе, красномовно кинув пальцем в бік Спиридонової (мовляв, вона про це не мусить знати) і знову, притримуючи свого співбесідника, став навшпиньки. Але Марченко й на цей раз рішуче ухилився.

— Я вам кажу, покиньте ви свої секрети! — уперто сказав він.— Яка там постанова?

Товариш Хрущ здивовано подивився на «дивака» (так принаймні він подумав про свого співбесідника) і безпорадно розвів руками.

— Я голосно говорити не можу! — сказав він.— Постанова дуже секретна.

— Ну, тоді і не треба,— добродушно посміхнувся Марченко.— Тоді й не говоріть.

Спиридонова зареготала і, зупинившись, схопила Хруща за теку.

— Ах ти Колю, мій Колю,— козлітоном заспівала вона,— нещасненький Колю! Ходиш ти, Колю, по городу й шукаєш вчорашнього дня... І ніяк ти його не найдеш, Колю!

Хрущ зупинився. Він шукає вчорашнього дня? Ну, це вже занадто. Це вже нетактовно... і навіть образливо. І, головним чином, мабуть, тому образливо, що заспівала саме Спиридонова. Товариш Хрущ подивився на свою товаришку поглядом «і ти Брут» [3] і, подивившись, промовив тихо:

— Ти, Лідусю, мабуть, хочеш поглузувати з мене? Ну і глузуй, Господь з тобою, я вже звик до цього.

— Ні, Колю,— сказала Спиридонова, раптом замисливишись,— я й не думаю глузувати з тебе. То тобі просто здалося так.

То йому «здалося так»? Ну, тоді товариш Хрущ заспокоїться. І Коля заспокоївся. І, заспокоївшись, він уже якось таємничо поглянув на свою теку. Нарешті, він знову переляканo озирнувся, взяв Марченка за руку й ледве чутно промовив:

— Невже вам невідомо, хто тепер у нас буде за голову раднаркому? — ледве чутно промовив він.

— Себто це питання безпосередньо зв'язано з секретною постановою Політбюра? — Марченко добродушно посміхнувся і, батьківським жестом положивши свою руку на плече товариша, додав: — Так я вас зрозумів?

Товариш Хрущ енергійно замахав руками.

— Нє! — тихо скрикнувши, заперечив він.— Це до секретної постанови не має ніякого відношення.

— Ну, так хто ж? — спитав Марченко і, відхиливши від себе товариша Хруща, додав: — І, будь ласка, не лізьте до мого вуха: я не глухий. Говоріть голосно.

— Ні, я так не можу,— безпорадно розвів руками товариш Хрущ, і видно було, що він і справді «не може так».

Спиридонова зареготала своїм глибинним, неприємним сміхом.

— Ну, скажи мені, Колю, від кого ти ховаєш свої «секрети»? Від мене? Чому ти не говориш голосно? Ти ж мене в цій справі разів з двадцять інформував!

— Я тебе інформував? — тихо скрикнув товариш Хрущ.— Відкіля ти взяла, Лідусю?

— Так, ти мене інформував! І навіть давно вже інформував. І навіть (Спиридонова схопилась руками за голову) здається мені, що ти мене кожної хвилини якось інформуєш.

— І це ти як?.. Серйозно говориш чи... жартуєш?

— Ах, Боже мій, Боже мій! Яка в тебе погана пам'ять, Колю... Ну, от слухай, що ти мені говорив...

І Спиридонова почала було розповідати, що їй говорив товариш Хрущ, але останній враз зблід і замахав руками.

— Ша! — тихо скрикнув він.— Я тобі не дозволю виголошувати на вулиці партійних тайн. Чуєш, Лідусю?.. не дозволю!

— Ну, от уже й на вулиці,— сказала Спиридонова.— Як же на вулиці? Яка ж це вулиця, Колю?

Яка це вулиця? Вона не розуміє? Ах, яка вона недогадлива! Товариш Хрущ вже зовсім кладе голову на плече і непомітно киває їй пальцем... тепер уже на Марченка: мовляв, при ньому цього ніяк не можна говорити!

— Так, Лідусю, не можна,— підкреслив він.— Ну, ти сама знаєш.

Що «знала» Спиридонова, залишилося невідомим. Але, у всякому разі, вона на цей раз рішуче змовкла.

Марченко теж нічого не говорив, він тільки зрідка позирав на товариша Хруща, і в його погляді було стільки добродушної іронії, ніби він дивився не на дорослого Колю, а на Колю страшенно маленького, що, скажім, з цілком серйозною міною грає якусь роль, яка йому зовсім не під силу й яка його робить надзвичайно комічним.

— Де ви працюєте? — мило посміхаючись, запитав він Хруща.

— Як де? — із зовсім невиправданою похапливістю промовив той.— Хіба ви не знаєте?

Марченко безпорадно розвів руками і, з неприхованим бажанням попрохати пробачення, сказав:

— Їй-богу, не знаю.

— Ну, от! — з великою образою промовив товариш Хрущ.— Та там же, звичайно! В архіві.

— Що ж ви там робите?

— Як що? — чомусь настовбурчився Коля.— Що за «вопрос»?

— Я питаю, яку ви там посаду посідаєте?

— Коля там,— сказала Спиридонова,— за архівдиякона, архівмандрита і архівпастиря — одночасно.

— Ти, будь ласка, не плутай, Лідусю. Я в таких питаннях... не люблю жартів.— Товариш Хрущ зробив надзвичайно серйозне обличчя і кинув до Марченка: — Я посідаю посаду архіваріуса.

— Цілком правильно, Колю,— не менш серйозно промовила Спиридонова.— Це ти так думаєш... і я. А от інші гадають, що ти і справді за архіваріуса, та зовсім в іншому місці. Ти знаєш, саме в якому? Не знаєш? Та невже ти не знаєш?..

Товариш Хрущ зупинився. Він раз у раз блимав своїми змутнілими очима, і видно було, що він ніяк не може втямити, в чому річ. І, ніби чекаючи відповіді від третьої особи, він здивовано дивився на товариша Марченка.

— І я не знаю! — коротко відповів той його поглядові і, переступивши калюжу, сказав: — Все-таки ви, Спиридонова, химерна дівчина. Їй-богу.

— Дякую за комплімент! — не повертаючи голови, кинула жінка.— Тільки от що я думаю,— несподівано перекинулась вона на іншу тему.— Я думаю так, що б вийшло з того, якби Колю (тут товариш Хрущ здригнув) взяти, скажім, з архіву і посадити ближче до життя. Що б з того вийшло? Як ви гадаєте?

— Хто його знає... У всякому разі,— Марченко повернувся до товариша Хруща і зробив легенький уклін,— у всякому разі... це видніше самому Колі.

— Мені нічого не видно! — мало не істеричним голосом скрикнув товариш Хрущ.— Ви, будь ласка, не чіпайте мене. І... взагалі я прошу...

Він не скінчив і рушив кудись убік. Він так енергійно рушив, що навіть бризки полетіли з-під коротеньких ніг. Але далеко він не забіг.

— Куди ж ти, Колю? — покликала його Спиридонова.

— Ти ж мені потрібний.— Почувши голос своєї товаришки, товариш Хрущ зупинився.

— Я тобі потрібний?.. Коли так, тоді я піду з тобою.

Товариш Хрущ порівнявся з Марченком, і навіть вже не видно було, що він допіру з такою образою кидався кудись від жінки.

За якісь кілька хвилин вони підходили до квартири Спиридонової.

3

Письменник знову з полегшенням зітхнув: він скінчив і розділ другий. Увесь стіл був засипаний попелом з цигарок (сьогодні він спалив три з половиною пачки, ч. 2, що, до речі, обійшлося йому рівно 2 карбованці 97 $^{1}/_{2}$ копійок). Проте попіл його не тривожив. Переглянувши другий розділ, письменник був страшенно задоволений. Подобалось йому і «бірюзове небо», і «післяобідне сонце», подобався «глибинний неприємний сміх» Ліди Спиридонової. Особливо йому сподобалось те місце, де Ліда пропонує Марченкові вкинути її в Лопань.

— Як це вона симпатично сказала,— думав письменник.— «Я маленька? Ну, чого ж ви мовчите? Я маленька? Так от беріть мене, маленьку і т.д.». Страшенно симпатично.

Захоплювався письменник і «ледве вловимим запахом», що «асоціюється з народженням нового невідомого життя». Подобався йому і товариш Хрущ, себто в тому сенсі подобався, що краще його й подати не можна. Письменник вже малював фантастичні палаци: то він уявляв себе чистим, як сльоза (в сенсі боргів — себто без боргів), то думав про гучну славу, яку йому несе його роман, то нарешті, з великим задоволенням констатував, що він нарешті робиться корисною людиною і що він має цілковиту рацію і право входити до пролетарської літорганізації.

Письменник випив склянку міцного чаю і вдруге почав перечитувати свій другий розділ.

— О жах! — раптом скрикнув не своїм голосом письменник.— Що я написав? Та це ж найсправжнісінька халтура.

І він став підкреслювати ті місця, що його особливо неприємно вразили. От його замітки на бережках:

1. Спиридонова раптом попала на Сабурку з тої причини, що її Марченко назвав контрреволюціонеркою. Припустім. Але де ж психологічна підготовка? Нісенітниця. Глупота! Білими нитками шито. Автор з цим типом не справляється (з типом, так би мовити, «кающейся дворянки»). Білими нитками шито. Глупота.

2. Марченко, винувато посміхаючись та «червоніючи», говорить, що він не мізантроп. Припустім. Але яка ж це нова людина? Хіба новій людині фрази вириваються «проти його волі»? Нісенітниця. Глупота! Це не нова людина, а якесь сюсюкало.

3. Боже мій! Скільки розмов! Нарешті, де ж художні місточки, що зв'язують ці розмови одна з другою? Спиридонова раз у раз сміється «глибинним неприємним сміхом», а її «супутник» то «кидає» без перерви, то говорить нудно: «сказав». Відчувається цілковита творча імпотенція.

4. Нарешті, що це таке: «вона подивилась очима, повними страждання»? Себто автор симпатизує Спиридоновій? Тій, що, нічого не вміючи робити, збирається топитися в Лопані? Ну і чорт з нею — хай топиться. Але при чому ж тут Александр Македонський? Не автор, а суцільний тобі... потапчик... чи то пак — потопчик сентиментальної і до того ж шкідливої води.

5. Колю Хруща подано занадто карикатурно. Прощаю. Але не можу простити такої мішанини психологізму з сатирою. Коля мусить виступити в другій опері. Словом, ще раз білими нитками шито. Бездарно.

Письменник ще довго писав на бережках. На бережки він потратив багато більше атраменту, як на розділ! Письменник критикував себе до смертельної втоми. За столом він і заснув.

Що снилося письменникові — невідомо. Але і наступного дня він (в сенсі пописати) знову не дав собі спокою. Ще раз перечитавши перший і другий розділи, письменник демонстративно поляпав себе по заду, засвистів якийсь бравурний марш і, скінчивши архібадьору арію, промовив:

— Це нічого. Це буквально нічого не доводить. Навпаки, саме бездари до себе безкритично ставляться. Я бачу свої хиби,— значить, я росту. Словом, вперед, до переможного кінця!

І, сказавши так, письменник знову сів до столу. Письменник написав:

Розділ третій

Спиридонова жила в глухому закутку однієї з старих харківських вулиць в одноповерховому будинку на кілька кімнат. Будинок стояв якось самотньо від інших будівель і одразу ж звертав на себе увагу: по-перше, на фронтоні йому архітектор поставив якихось янголяток, що збиралися летіти кудись, по-друге, осідав він в симпатичному дворику, що в ньому розкинуто було декілька клумб. До революції будинок цей належав якомусь поміщикові. Потім поміщик

емігрував за кордон і в будинку осіла інтелігентська комуна (він так довгий час і називався «будинок комуни»). Але от і інтелігентська комуна розпалась і став будинок просто собі комхозівським будинком. Правда, декілька колишніх мешканців з «комуни» залишились тут, правда, він і за того часу, що про нього йде мова, кипів якимсь своєрідним життям, але вже тепер він ніяк не виділявся серед багатьох одноповерхових будинків,— це вже був звичайний собі будинок із глухого закутку.

На Спиридонову, очевидно, війнуло запахом молодих клумб, і вона, підходячи до дверей, сказала:

— Правда, не погано пахне?.. Як до вас, товаришу Потапе! — вона в перший раз назвала Марченка Потапом.

— Не погано,— відповів Марченко і тут же висловив свою другу думку.— Але запах якийсь чи то тогорічний, чи то.. як би вам сказати...

— Ви це добре підмітили,— гаряче підхопила Спиридонова й поінформувала.— Це, знаєте, запах з могилок... Тут багато чебрецю.

Вони вже були в галереї. Товариш Хрущ, як тільки опинився в коридорі, одразу ж зник у якійсь із кімнат, і назустріч Марченкові й Спиридоновій вже йшла нова особа. Нова особа йшла поволі, роблено і з безперечно хижацькими намірами. Це була добре відома Потапові товаришка Люся — доситьтаки симпатична брюнетка з прищуленими очима. Порівнявшись з товаришем Марченком, вона кинула на нього зневажливий погляд і сказала:

— Ну-с, мільонок? Цікаво вас послухати т у т! Н е т а м, а т у т!

Вона зробила дуже енергійні наголоси на цих таємничих «тут» і «там», але вони Марченка, мабуть, зовсім не зворушили, і він спокійно пробасив:

— Краще ви мене слухайте «там»!

— Ага! — скрикнула товаришка Люся.— Здрейфили?! Тут ви не маєте апарату? Ну, говоріть,— не маєте? — вона ще раз зневажливо подивилась на Потапа й кинула: — Апаратчик!!

Вона кинула це останнє слово з безперечним бажанням сильно образити свого співбесідника, але Марченко (будемо говорити правду) навіть оком не моргнув.

— Що й говорити,— спокійно говорив він.— Апарат велика річ. Апаратом, та ще й з розумом, все можна зробити.

Це вже був одвертий цинізм, і він не міг не обурити товаришку Люсю. Вона зірвалась зі спокійного тону.

— Ви ще й глузувати збираєтесь? — істерично закричала вона.— Ах, який ви нахаба! Я, їй-богу, не в'являла, що ви

такий нахаба! Товаришка Люся від несподіванки навіть сіла на стілець. І, сівши, вона тут же вирішила рішуче «приперти до стіни» свого супротивника. Та далі сперечатися їй, на жаль, не дала Спиридонова, що в цей час встигла вже збігати до своєї кімнати. Спиридонова взяла товаришку Люсю за руку й сказала:

— Я зовсім не для того запрохала сюди товариша Потапа. Про це ти поговориш з ним на якомусь зібранні.

— Там? — вказуючи пальцем в якусь стіну, прищулила око товаришка Люся.— Там, я знаю, як він буде говорити. Хай він говорить т у т!!!

— А я все-таки прошу покинути дискусію,— скинувши до зачіски стрілки своїх тоненьких брів, підвищила голос товаришка Спиридонова: — Я товариша Потапа зовсім не для цього прохала сюди.

Треба було чекати невеличкого скандалу. Уже з різних кімнат почали виглядати якісь зацікавлені обличчя. Вже хтось і десь голосно і викликаючо зареготав, але товаришка Люся раптом одразу загубила вигляд хижака і зовсім іншим тоном промовила:

— Заспокойся, Лідусю! Я вже мовчу. Я в собі маю досить такту і... хай він іде.— Вона з презирством подивилась на свого супротивника і, роблячи галантний жест, додала: — Йдіть! Прошу!

Марченко зробив товаришці Люсі легкий, трохи іронічний уклін і пішов за Спиридоновою.

— Ну, от і моя кімната! — сказала Спиридонова, відчиняючи двері.— Прошу!

Кімната була така ж мініатюрна, як сама її господарка. Назвати її шикарною ніхто б, очевидно, не ризикнув. На долівці валялись якісь огризки, на столі, поруч з флаконом одеколону, стояв примус і пляшка з нафтою. Видо було, що господарка цієї кімнати не тільки давно вже живе холостяцьким життям, але й не може похвалитись великою охайністю. Вікно виходило в якусь кам'яну стіну, так що світла тут було дуже мало. Можливо, тому й пахло вогкістю. Але й видно було, що не зовсім охайна господарка дуже охайно поводилась зі своєю головою (тут, до речі, письменник зробив на бережках великий знак запитання): всюди — на долівці, на столах і на канапі,— всюди валялись книжки книжечки й величезні монографії.

— І от ви, значить, у мене! — сказала Спиридонова, сідаючи біля Потапа. І якось, знаєте, вийшло це зовсім випадково... Ну, скажіть мені, ви думали сьогодні бути в мене? Очевидно, ні. Все в житті якось смішно виходить. Не тому, що як сказав би якийсь провінціал, на кожному кроці

порушується принцип каузальності. А тому, що ці самі причини, що приводять нас зовсім не туди, куди ми сподівалися,— ці причини проходять перед нами сховано, і ми тільки потім знаходимо їх. А втім, я зовсім не збираюсь вам читати лекцію політграмоти. Я зараз... просто хочу дивитись на вас... Ви нічого не маєте проти?

— Будь ласка,— посміхнувся Марченко.— Дивіться.

Спиридонова поправила собі зачіску і, положивши ноги на канапу, промовила: — Так от скажіть мені, ви знайомі з працею доктора Кречмера?

— Ні!

— Як же це так? — щиро здивувалася Спиридонова.— А мені переказували, що ви психіатр! Ви вчилися в Петроградському університеті?

— Навіть близько біля нього не був.

— От тобі й раз! Де ж ви тоді вчились?.. Себто не те я хочу вас спитати. Ну, все одно, так де ж ви вчились?

Видно було що Спиридонова про інше думала, але Марченко цього не помічав і тому так відповів:

— Можна сказати, ніде: дуже маленьку ми маємо, Спиридонова, освіту.

— Дуже маленьку? — чомусь зареготала жінка і, зареготавши, враз заговорила тихо і серйозно: — А я, знаєте, училась дуже багато. Так багато, що ви й не в'являєте. Я, товаришу Потапе, людина з вищою освітою. Ви розумієте? — і сказавши це, вона зробила здивовані очі.— От тобі й раз! Чому ж ви не дивитесь на мене з відповідною повагою?

— Чи не думаєте ви сьогодні зайнятись самобичуванням? — спокійно промовив Марченко.— Це непогана справа, коли й справді надійшов слушний час.

Спиридонова зітхнула й положила свою руку на руку співбесідника.

— От бачите,— зажурно сказала вона,— ви вже й розгадали мене... Тепер я вже й не знаю, що мені говорити далі.

Вона підвелась з канапи і мовчки зупинилась біля вікна.

— Ви тільки-но говорили про якийсь труд доктора Кречмера? — прийшов їй на допомогу мужчина.

— От! От! — сказала Спиридонова і знову підбігла до Марченка.— Я, знаєте, от що хотіла вас спитати: ви бачили коли-небудь обличчя шизофреників? Ну, звичайно, бачили! Так от, чи не здається вам, що я шизофренічка? Мене, знаєте, це страшенно мучить. Ви знаєте, скільки мені років?

— Не знаю!

— Ви й не припускаєте, мабуть. Мені, щоб ви знали, уже на тридцять п'ятий перевалило. Себто я, коли й не на

десяток, то у всякому разі, років на вісім старіша за вас. Правда?.. Ну і от. А тепер скажіть мені, вам подобається моє обличчя чи ні?

— Обличчя то мені ваше подобається,— посміхнувся Марченко.— Але от не подобаються ваші розмови, бо не добачаю в них ніякого сенсу.

— Так-таки й ніякого? — цілком щиро здивувалась товаришка Спиридонова.— А чому ви не хочете припустити, що я... ну, як би вам сказати... ну, словом, я хочу закрутити з вами кохання? Зараз, до речі, весна, солов'ї, запах, знаєте, такий надзвичайний, ну і т. д.

— Ви питаєте чому? Багато, бачите, перешкод до цього кохання.— Перша перешкода: ви дуже мініатюрна. Друга перешкода — я надто величенький. Але третя й найголовніша — та що, хто його знає, може, я вже й жонатий.

— А хіба жонатим не можна кохати?

— Звичайно, можна, і навіть рекомендується: ну, скажім, свою жінку.

— Гм! — кинула Спиридонова й замислилась.— Свою жінку... А хто ж ваша жінка? Себто я не про це хочу спитати... Про що я думала вас спитати? От я й забула!

Спиридонова безпорадно розвела руками і, прямо та одверто подивившись на Марченка, засміялась тихим, щирим дитячим сміхом. І стільки в цім сміху було справжньої безпосередньої наївності, що Потап знову здивовано подивився на жінку.

— Їй-богу, не розумію вас,— сказав він.— То ви говорите зі мною, як звичайна собі балакуча людина, то...

— То,— підхопила Спиридонова,— говорю, як психічно ненормальна? Так?.. Ну і чому ж ви мовчите? Ну і говоріть так!.. Знаєте,— продовжувала вона.— Такі люди єсть в житті. І, скажу я вам, страшенна морока з ними: держати їх на волі ніяк не можна, але й на Сабурку їх теж не приймають. І коли живуть вони по своїх глухих закутках — з ними ще можна миритися. Та...

4

Тут письменник, не дописавши останньої фрази, яка йому давалася з таким страшенним трудом, що він навіть запарився,— тут письменник раптом чхнув, висякався в носову хустку і, поклавши ручку, несподівано промовив:

— Фініта! Нарешті зрозумів! Я тепер розумію, чому в таких муках народжується мій роман,— його не треба писати. Я тепер розумію, чому люди мого роману говорять такою надуманою мовою: вони не існують. Я, так би мовити, попав пальцем в небо. Хруща нема, бо він надто нікчемний. Спири-

донова на Сабурці, і її ніхто не бачить. Марченко не лікар і тому він вийшов такий штучний. Треба, нарешті, взяти інший типаж, і саме той, що був би далекий від інтелігентщини й був би близький до творчого життя. Саме тоді я й найду потрібні мені слова і образи. Саме тоді і вийде роман.

І, сказавши це, письменник зібрав свої розділи (два скінчені і один розпочатий) і, заховавши їх подалі у шухлядку (для нащадків!!!), сів на поїзд і поїхав на Донбас. Письменник вирішив писати новий роман: без сумнівних професорів (Ярута мусив бути сумнівним професором), без істеричок, без котурнових «нових» людей. Письменник вирішив написати роман з живими людьми, себто з звичайними робітниками, з колективістами, з трудовою інтелігенцією, себто реалістичний роман, який би читали робітники, колективісти, трудова інтелігенція,— всі ті, хто за проводом комуністичної партії творить нове життя, й до якого б з погордою ставились нарешті доморощені, скажім, Марселі Прусти [4].

. . . .

Мораль: раніш як братися за роман, треба з'їсти з сучасними героями ще один пуд солі і не треба звертати уваги на те, чого ніхто не хоче помічати і має рацію.

ЩАСЛИВИЙ СЕКРЕТАР

Остапові Вишні [1]

Це не має ніякого значення для особистого щастя, що на одному місці не приходиться довго затримуватись. Навпаки, зміна обстановки дисциплінує людину й робить її більш ініціативною, і коли герань і канарку ви й зустрінете на квартирі, припустимо, товариша N, що партія раз у раз перекидає його із одного району в другий на ту чи ту відповідальну роботу, то ви обов'язково подумаєте: «І все-таки міщанства я тут не бачу».

Товариш Старк належав саме до тієї категорії партійців, що для них не тільки не існувало власного району, але й не було в цьому жодної трагедії для особистого життя. Як тільки траплявся десь прорив і район відчував сильну потребу в доброму організаторі, перш за все згадували такого от собі товариша Старка й, переконавшись, що він уже налагодив справу на останньому своєму місці, пропонували йому їхати туди, де були потрібні міцна рука й добра вдумлива голова. Нарікав на це товариш Старк? Ніколи! Більш за те: він навіть

пишався з такої уваги до нього з боку партії й зовсім не відчував, що йому перешкоджають у його родинному побуті.

Прориви на вугільному фронті притягли в Донбас чимало сильних організаторів. Перекинула партія туди ж і товариша Старка. Досі він був секретарем одного із степових районів, тепер він став секретарем одного із районів Донбасу.

Товариш Старк був молодою високого зросту людиною. Рівний ніс, високий лоб, кучеряве волосся й вузькі очі робили його обличчя надзвичайно привабливим. Молоді роки не заважали товаришеві Старкові мати досить-таки величенький партійний стаж: уже 16-літнім хлопцем він брав активну участь у революційному русі. Товариш Старк був одружений і мав чотирилітнього хлопчика Вову — надзвичайно симпатичну й обличчям дуже подібну до нього дитину. Любив він Вову так, як може любити ніжний пристрасний батько. Навіть Дуся (Старкова дружина), жінка сумирна й лагідна, навіть вона поступалась своєю любов'ю до сина. В о с о б и с т о м у житті для товариша Старка існував тільки кучерявий «сміхунчик» (так батько називав свого Вову за те, що той вічно посміхався). Проте синові він не міг приділити багато часу й часто навіть тижнями не бачив його: то поїде до центру, то сидить у глибинах району, допомагаючи відсталим.

Переїзд із степового району до Донбасу спричинився до того, що прийшлося розлучитися Старкові зі своїм Вовою мало не на півтора місяця. В новому районі він ніяк не міг знайти відповідної квартири, й тому дружина примушена була поки що жити на старому місці й чекати пропозиції виїхати на Донбас. Розлука з дружиною вплинула на Старка (в межах можливого для зразкової громадської людини), але розлука з сином вплинула на нього, так би мовити, подвійно. Іноді, сидячи в автомобілі, що ним він поспішав на якусь невдалу шахту, товариш Старк раптом замислювався, і перед його очима повставав такий милий йому образ його дитини. Образ цей так ласкав йому очі, що він їх навіть примружував від щастя. І тоді він щось шепотів і, потираючи руки, замріяно дивився на поля й дороги, що пролітали повз нього.

Тоді товариша Старка не можна було пізнати: це вже був не заклопотаний суворий організатор,— це був звичайнісінький собі схвильований молодий батько. Коли б у цей момент його побачив хтось із обивателів, скажімо, що, правду кажучи, трохи побоювались його (Старк не дарував нікому жодної розхлябаності), він би страшенно здивувався й уже не думав би про нього, як про машинізовану людину. Проте секретар добре знав, що всьому єсть своє місце і свій час, і тому згадував він Вову хіба що в дорозі, чи то лягаючи спати.

II

Спати, по суті, багато не приходилось: роботи було сила, і він ледве встигав її виконувати. В районному центрі він сидів дуже мало, його можна було тут бачити лише пізно вночі (вдень він був, коли відбувалися засідання бюро), але зате на шахтах ви зустріли б його завжди. Він там докопувався до кожної дрібниці й за короткий час його знали навіть рядові рудокопи. Він лазив по найнебезпечніших місцях, і за місяць не було такого гезенку в районі, який би не пропустив у шахтне поле його здорове, молоде тіло. Він уже сальтоморталив по кріпях так, як може сальтоморталити хіба що заправський шахтар. Коли його спускали на 500—600 метрів «з вітерцем», він тільки посміхався з наївності місцевого керівництва: мовляв, злякати Старка нікому не вдасться! Про нього вже так говорили шахтарі:

— Це не білоручка! Цього не злякаєш!

Товариш Старк уже добре володів навіть відбійним молотком і коли брав його до рук, то він йому безповоротно не вгрузав у пласт, як він вгрузає всім новакам.

— От щаслива людина! — говорили всюди про нього.— За що не візьметься,— вже й майстер... Щасливий секретар!

Пощастило, нарешті, товаришеві Старкові найти відповідну квартиру. Квартира спершу мала не зовсім відповідний вигляд: одна кімната з кухнею й невеличка кладова. Потім квартира змінила своє обличчя. Варити щось у кухні товариш Старк не збирався (він сім'ю вирішив пристроїти до їдальні для приїжджих), і тому з кухні він зробив другу кімнату. Що ж до кладової, то з неї вийшла непогана вбиральна з душем: кожного ранку він обливав себе холодною водою.

Переробивши таким чином квартиру, він спершу виписав усе своє «барахло» з бібліотекою (ця бібліотека побачила не один район), обставив кімнату там-сям зібраними меблями й вирішив, що вже час викликати дружину з дитиною. І, вирішивши так, він негайно ж послав у степовий район телеграму. Дружина відповіла, що виїздить за два-три дні, а саме сьогодні нічним поїздом вона й мусила приїхати.

Передчуття зустрічі з Дусею, й особливо з сином, дуже розхвилювало молодого секретаря. Тільки велика витриманість стримувала його сильне бажання поділитися з кимсь із партійців своєю радістю. Йому (скажемо по секрету) навіть хотілось вибігти на вулицю, стати серед дороги й, як хлопчисько, закричати на всю горлянку:

— Дивіться, який я щасливий! Знайте, що більш щасливого секретаря — і в громадському, і в особистому житті — нема!

Вчора він ліг дуже пізно. Власне, він ліг сьогодні: він ліг о 4-й годині ночі. Всю ніч його тривожили телефонні дзвінки: зі всіх шахт поступали відомості про добич і до того ж за його наказом завшахти чи то секретар шахтного осередку мусив його негайно ж інформувати про ту чи ту неполадку.

Підвівся він з ліжка о 8-й годині, так що спав всього 4. Проте такий короткий відпочинок на нього не впливав. Сильний душ холодної води, що його, як ми вже говорили, він приймав кожного ранку, робили його тіло пругким, еластичним і працездатним, а голову — свіжою й здібною працювати так, як вона б відпочивала нормальних 8 годин.

Викликавши телефоном автомобіль, що ним він мусив їхати на одну із відсталих шахт, товариш Старк вийшов до воріт і став чекати свого шофера.

День був теж надзвичайно щасливий. Щасливе було сонце, щасливе було голубе небо, щаслива була вся просторінь, що попадала в коло зору щасливого секретаря. Люди, що проходили повз нього, усміхалися Старкові дуже приємною усмішкою (принаймні йому так здавалося), собаки дзвінко і весело заливалися в сусідньому дворі. Навіть гігантський терикон, охоплений сонячною пожежею вранішніх променів, виблискував якось по-святковому. Пройшли повз нього якісь дві дівчини. Порівнявшись з ним і зиркнувши на нього, вони весело зареготали: треба припускати, що сонячний секретарів настрій відбився на його обличчі й був помітний навіть стороннім людям.

Отже, сьогодні район посунувся вперед на цілих дев'ять відсотків. Але й сьогодні ж приїздить Дуся, а з нею й його незрівняний, такий милий і до солодкого болю симпатичний син. Сьогодні він знову буде тримати на колінах свого карапета й ласкати руками його кучеряву голівку. А завтра його сміхунчик має вже бігати по його порожніх кімнатах, і квартира забушує: на підлозі появляться ляльки, молоточки, папір, на столі — дитячі рисунки, що їх утворить олівцем Вовина фантазія... Як він любить свого карапета! Йому здається іноді, що він може задавити його в своїх пристрасних обіймах...

Розлучений молодий батько вже уявляв свого сина дорослим і уявляв його (хай йому пробачать цю хвилину сентиментального піднесення) одним із проводирів партії, тієї всесвітнього значення партії, з якої він так захоплений і за яку він, до речі кажучи, не один, а тисячу разів може вмерти...

Тут йому раптом метнулась така думка: сам то він може вмерти, а от як з сином? Приніс би він у офіру свого сміхунчика, коли б цього вимагала партія?

В яку офіру?

Ну, скажімо, у найсерйознішу, в найнесподіванішу? І, принісши в офіру сина, був би він і далі такий щасливий як зараз?

Товариш Старк махнув рукою, наче й справді хтось з ним сперечався. Мовляв, навіщо робити такі припущення! Хіба од нього вимагають офіри? Словом, він не розв'язав цього питання, і хоч впіймав себе на тому, що не розв'язав, усе ж розв'язувати не схотів, ніби ця справа для нього була цілком ясна.

З-за рогу вискочила машина, і скоро секретар мчався по донецьких дорогах до відсталої шахти, що осіла за сорок кілометрів від районного центру.

III

Як приємно повертатися додому після важкої, але продуктивної праці, повертатися літнім степом на «форді» й, виставивши руку у вікно під стривожене повітря (автомобіль мчався), думати про зустріч з дружиною й сином, яких ти не бачив мало не півтора місяця. Надзвичайно приємно!

Товариш Старк лазив сьогодні по шахтних полях годин із шість, але він не відчував втоми. Він навіть готовий з таким же напруженням працювати (і фізично, й розумово) ще кілька годин.

Автомобіль, керований добрим шофером, не стримував ходи навіть по вулицях зустрілих шахтних виселків, і секретареві здавалося, що й машина сьогодні щаслива: так ловко й грайливо обминати пішоходів і вибоїни можуть лише ті, кому серце переповнено радістю.

— Товаришу Крайко! — звернувся Старк до шофера.— Ви маєте дітей?

— Аж двох! — не повертаючись сказав шофер.

— Ви їх дуже любите?

Крайко, що не звик до таких розмов з секретарем, нарешті зиркнув на нього. Але побачивши натхненне обличчя Старкове, усміхнувся й промовив:

— Аякже!

— Ну звичайно,— сказав товариш Старк і подумав, що шофер теж щасливий, інакше б він так тепло не усміхався.

— Син і донька в мене,— інформував зворушений Крайко.— Синові вісім років, і він уже вчиться. Доньці чотири.

— Моєму синові теж чотири,— з ледве помітною погордою поінформував і товариш Старк, відчуваючи величезну потребу поділитися з кимсь своєю радістю.

— Хіба ви одружені? — здивувався шофер.

— Аякже! Сьогодні дружина і син приїздять!

На цьому розмова увірвалася, але секретар був задоволений, бо дістав можливість сказати те, що йому вже давно хотілось сказати.

Машина доставила його на квартиру. Так-сяк перехопивши дещо з їжі (він сьогодні не обідав), товариш Старк оглянув хазяйновитим оком кімнати й, переконавшись, що все на місці й що все підготовлено до зустрічі, вийшов до райкому підписати деякі папірці і дати розпорядження.

Стояла тиха зоряна ніч. Десь безумствовала молодь. Співала так, як можуть співати тільки щасливі люди. Десь дзвінко вигавкував собака, але ця його брехня не мала в собі нічого злісного: собака, очевидно, гавкав тому, що був переповнений своєю собачою радістю. Щасливий був навіть палац культури: весь взятий в огні, наче ілюмінований, він витанцьовував на своєму взгір'ї.

Отже, за кілька годин товариш Старк буде стискати в обіймах свого сина. За кілька годин його карапет буде дивитись на нього своїми голубими очима. Секретар візьме пухкі рученята сміхунчика й положе їх на свої схвильовані уста. Правда, він дуже радий і Дусі, він їй теж дуже радий, але... Ні, сина він любить багато більше!

Тут секретареві ні з того ні з сього знову прийшла думка про офіру. Але й зараз, як і тоді вранці, він махнув рукою й уперто відкинув цю неприємну мисль, не розв'язавши її.

В райкомі його зустрів швейцар. На запитання товариша Старка, кого він може бачити, швейцар відповів, що в райкомі, крім нього, нікого нема.

— Як так нема? — чомусь здивувався секретар: уже було досить пізно, значить, райком і мусив бути порожнім, але щасливому секретареві хотілось мати багато людей, і підсвідомо він не мислив себе на самоті.

І те, що він не найшов в райкомі нікого, і те, що райкомівські кімнати були темні (проходячи до свого кабінету, товариш Старк увесь час відчував за спиною глуху порожнечу),— все це раптом зіпсувало йому настрій і навіть вселило в нього якусь тривогу.

Увійшовши до своєї кімнати, товариш Старк засвітив електрику й сів до столу. На столі він найшов кілька пакетів і дві телеграми. Прочитавши першу телеграму, він положив її в шухлядку і, засвистівши, промовив:

— От тобі й маєш!.. Ну, нічого! Гм!

Телеграма була від ЦК партії й такого змісту: «Негайно виїздіть до Харкова. Дістаєте нове призначення».

— От тобі й маєш,— підсвистував товариш Старк.— Ну, нічого!..

Але коли допіру щасливий секретар розтяв другу «блискавку» й прочитав її, руки йому затремтіли й він раптом зблід.

Друга телеграма була від дружини й такого змісту: «Негайно виїзди, Вова при смерті: попав під автомобіль».

...Степове містечко від Харкова за 600 кілометрів. Треба негайно їхати до Харкова й треба негайно поспішати до степового містечка. В Харкові важливі громадські справи, в містечкові умирає його єдиний, неповторний син.

Блідий товариш Старк взяв ручку, забив у перо атраменту й написав:

— Приїхати не можу, їду до Харкова, міцно поцілуй мого голубоокого сміхунчика.

Похитуючись, секретар покинув свій кабінет, мовчки обминув здивованого швейцара (швейцар подумав, що героїчний секретар підвипив) і вийшов на повітря. Він пішов у синю ніч і раптом звернув у провулок до поштамту.

ПОВІСТЬ ПРО САНАТОРІЙНУ ЗОНУ

(Етюд)

Із щоденника хворої: «...І стоїть той тихий осінній сум, що буває на одинокому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білонфгої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо в невідомий дальній димок...»

I

Над сторожкою тишею санаторійного закутка метнувся молодий голос і — пропав. Але дзвінкий відголосок, затихаючи за дальніми осоками, ще довго стояв над рікою.

— Ма-а-айо!

На зоні конав ніжний присмерк. Вечір стояв стрункий, прозорий і легкий, мов трусиковий пух. Крізь гущавину кучерявих дерев линула тиховійна жура. Стояло глибоке літо. Над верандою жевріла голубоока суєта вечірнього неба, а з безодні виринав молодик: неясні лінії і мідний німий хребет.

На Гралтайських Межах ледве чутно кричав санаторійний дурень.

І тоді ж із-за пишної яблуні вийшов ординатор і пішов по доріжці — суворий, у білому халаті, пенсне в землю. Він провіряв останню лежанку. На другому краю санаторійної зони суєтилась сестра з термометром. Потім сестра пішла в березовий куток, підійшла до порожніх койок і сказала:

— Ах, Боже мій! І сьогодні шоста палата? Де ж Майя?.. Де ж, нарешті, анарх?.. А-ах, Боже мій!

Але їй ніхто не відповів. Тільки легенький вітер шамотів у дикому малиннику й виганяв на трави табунці зелених хвиль.

Сестра трохи постояла в роздум'ї й раптом кинула, повертаючись до койок з хворими:

— Скажіть, будь ласка, анархові, що я йому цього не пробачу. Це ж неможливо! Який же це режим? — І пішла туди, де стояв суворий ординатор...

Потім хтось вибіг за зону і — в рупор:

— Аго-о-ов!

Насторожилася ріка й понесла озов на низини, на плеса, замираючи. І знову нічого не чути. Тільки зрідка з десятин міської в'язниці долітав волохатий гомін: то кричав глухим напруженим криком тюремний наглядач.

Нарешті з дикого малинника вискочила Майя. Слідом за нею своєю звичайною млявою ходою — величезний волохатий анарх. Скоро лежали на своїх койках і перекидались фразами. Скоро заговорила й Унікум: вона ніколи в таких випадках не мовчала. Унікум має для цього спеціальну тираду, що в ній згадується Савонаролу [1], флорентійців, аскетизм, жах, ридання й т. д., і все це недвозначний натяк на анарха.

Хтось позіхнув. Очевидно, тирада не тільки на того, кому її було призначено, але й на решту публіки вже не впливала. Проте незабаром і сама Унікум замовкла: мабуть, і їй було нудно. І справді: промову її зовсім не розраховано на анархову запальність. Вона добре розуміє, як важко розторсати цього ведмедя. Сказала — і все!

Тільки за півгодини миршавий дідок (лежав тут недалеко), прокидаючись, згадав:

— Хе... Хе... Тавонарола!

Цим би, очевидно, і зліквідовано було відголоски на тираду Унікум, коли б не Хлоня.

— А що то значить «тавонарола»? — спитав він дідка, нервово одкинувши голову.

— Тантіменталітм — от що! — кинув дідок і захіхікав.

Цього було досить. Така відповідь зірвала Хлоню, «нашого оригінального пацанка», як його називали хворі, «нашого меланхоліка», що за кілька місяців встиг чотири рази збігати до ріки топитися.

Хлоня зірвався з місця і, підбігши до дідка, закричав істерично.

— Ну да! Ну да! Сентименталізм!.. Але ти розумієш, що це? Чуєш, чортова тютя?

Всі обернулись. Це ж неможливо! Який-небудь молокосос — і так поводиться з дорослими. Сестра мусить обов'язково доложити ординаторові. Хіба анарх маленький? Та він же дідка може одним пальцем убити! Хіба він не постоїть за себе, коли він всерйоз приймає цю кличку? А що тут особливого? Невже Савонарола — таке погане ім'я?.. Нарешті, чого ж анарх мовчить?.. От ще байдужий ведмідь!

А з Хлонею треба покінчити. Бо ж і справді ніхто нічого не знає про справжній душевний стан цього хлопця. Можливо він просто рисується... А коли він істерик, треба лікуватися, для цього єсть спеціальні лікарні. Не можна допускати, щоб він наводив терор на весь санаторій.

Сестра Катря заспокоювала хворих. І коли на койках стихло, вона звернулася до Хлоні:

— Навіщо ви так?.. Ах, як негарно!

Хлоня мовчав.

Анарх теж не промовив жодного слова. Всі ці «історії» давно йому обридли, і він не буде втручатися в розмову.

Краще він буде уважно дивитися на чисте прозоре небо і мріяти. І він мріє. Він бачить, як у небі росте хрустальна фортеця з неможливо синім фасадом, як по безкрайому гоpовому океані, починаючи свій повітряний путь від експериментальної ферми, пливуть білі барашки на своїх білорунних човнах. І коли б не цей негарний смішок, що ним весь час сміялася Майя (була в тому смішку якась неприємна нотка), анарх почував би себе цілком добре. Принаймні зараз.

Майя знову засміялась.

Звичайно, можна повернутись і спитати, чому їй так весело. Але ж це даремно: Майя скаже, що вона згадала щось смішне. На тім і крапка. А справді це не так. Він має на це докази.

Нарешті, всі ці ідіотські історії з Савонаролою, безперечно, не обходяться без її злого язичка.

Сестра Катря остаточно заспокоїла хворих. Власне, ніхто й нікого не хотів ображати (виправдувався дехто), і зроблено невеличкий тарарам лише для того, щоб трохи збаламутити тихе озеро сірого санаторійного будня.

Над санаторієм стояла сторожка тиша. Проходила остання лежанка. Розкидані по садку койки вже не перекидались голосними фразами. Хворі чекали вечері.

Але за чверть години до дзвоника біля пустельної клумби на північному краю будинку раптом виросла фігура. Одразу ж мало не всі звернули на неї увагу.

Майя цієї фігури не бачила. Вона повернулася до анарха й сказала:

— Ну... як діла?

— Не знаю! — неохоче кинув той.

Тоді Майя підвелась і сіла біля нього. Потім погладила його волохату голову своєю вихоленою рукою:

— Ах ти, моя волохатко!

— Майо!.. Не треба! — тихо сказав він і взяв її не в міру тонку талію в свою мускулясту руку.

Вона засміялася тихим смішком, кокетливо опустила голову, швидко метнула погляд, схопила його погляд і обидва перевела до тонкої сорочки на свої тугі грудні яблука.

— Не тре-ба? — протягнула Майя, і, зиркнувши на веранду, раптово скинулась:— Савонаролочко! Він і досі тут?

Атож! І справді біля клумби з клунком метранпаж. Сьогодні зранку він прийшов у санаторій і рішуче заявив, що не піде

відціля. Це було трохи комічно, але й трохи трагікомічно, як дехто казав.

Метранпаж заявив, що він хоче оселитись на санаторійній зоні. Він має від свого виробництва відпустку, та він не має можливості подихати свіжим повітрям. А через те, що в державних санаторіях завше забрано всі безплатні місця і — між нами кажучи (на це «між нами кажучи» метранпаж зробив декілька наголосів) — не тими, кому слід забирати,— він революційним шляхом хоче виправити деякі дрібненькі хиби «нашого» апарату.

Дзвонили до губздраву. Не було начальника: буде ввечері. Метранпаж чекав.

— Коли хочеш — це мені подобається,— сказала Майя,— бо це справжня упертість.

— Упертість — то так, але подивіться на анарха,— говорила на дальній койці Унікум.— Це ж цілі океани іронії, цілі таємниці анархістської мудрості. Як же: республіка покинула метранпажів!

Унікум і тепер ніхто не відповідав.

Падало сонце. Нечутно гриміло за рікою нагартованим за день жовтожаром. Ухнув сич...

Анарх раптом згадав тихий негарний смішок. Він подивився на Майю й коротко кинув:

— От!

— Що от? — суворо, міняючи тон, спитала та.— Особливого нічого не бачу.

Вона розуміє, куди закидає він, і вона цинічно заявляє, що її не тільки радує, але й злить метранпажева впертість. Майя добре знає життя й знає таких плебеїв, котрі тільки-но й корисні, що своєю товстозадою під боком. Ця ж, остання, продає на бульварі бублики (мухи загадили) або гнилі вишні: на фунт півфунта хвостиків — і плює на все і вся.

— Але це ж ти про дружину? — вставив анарх.

— Знаємо! — грубо кинула Майя.— Знаємо, що таке вплив оточення!

Він не сперечався, він навіть був незадоволений, що, не стримавши себе, необережно кинув це «от». Він знав: спогади про цю невеличку сутичку з Майєю будуть тримати його в поганому настрої декілька днів... І, власне, навіщо це робити? Коли він незадоволений з санаторійної публіки і вважає, що їй не місце тут, коли він так уже симпатизує опозиції, то, по-перше, чому анарх тут живе? По-друге, і сам він недалеко одійшов від Унікум, припустимо.

— Нє! Зрозумійте,— говорила десь Унікум.— При чому тут ми?

— Е, на злодію шапка горить,— викрикнув хтось.— Плебеї все розуміють. Пора б на викиньштейн! Пора б дати місця метранпажам.

— Махаївщина [2]! — і Унікум удавано позіхнула.

Перекидались фразами, мов фліртували: гостро. Анарх подивився на клумбу: до метранпажа підійшла сестра.

Тоді заворушилася зона. Кожне навіть нікчемне явище зустрічали тут із хвилюванням, із сваркою. Хтось сказав, що метранпажа беруть у санаторій, і полетіла чутка по койках.

Одна рудоволоса дама скочила з ліжка й запитала:

— Ви не бачили, який він?.. Дуже старий?..

— Так що метранпажі не котячої породи! — вульгарно відрубали плебеї.— «Пуговки не вкрутиш!».

— Галдіть! — і дама сплюнула.

Але шум не стихав.

...І тоді ж рішили, що перший метранпажів учинок був досить оригінальний. Ця нова особа, безперечно, буде розвагою на протязі кількох санаторійних буднів. Від метранпажа чекали нових трюків.

Вже світлові тіні пали на яблуні, і яблуні стояли тихо, нерухомо. Пухові сплески повисли над рікою: грали верховоди. Від кошари запахло дальнім гноєм.

— Тям! Тям! Тям! — прозвучало біля центрального будинку.

Розбитим черепком міді кінчалась остання лежанка. Хворі підводились і йшли до веранди.

II

На другий день узнали: метранпаж — із центру, прізвище — Карно! Він одразу ж всіх зацікавив. Зацікавив і своєю поведінкою і своїми манерами.

Він, скажімо, дивився завше так, ніби говорив із людиною на дві голови нижчою за себе: якось зверху вниз ухитрявся він ставити свої очі, і так з усіма, навіть із тими, кому він був по плече. І коли потім (ще приклад) йому приходилось зустрічатися з випадковими людьми, які не знали його, він, ведучи з ними розмови, трохи нервувався й доти тягнувся навшпиньки, поки його співбесідник не здавав, як казали санаторійці, «внутрішні» позиції.

Колись, коли падали легкі тіні, з дального поселку до гори підвівся важкий гул: полудневий шабаш. Це було перед другою лежанкою.

Хлоня подивився задумано в гущавину дерев і сказав, звертаючись до метранпажа:

— Чуєте, як гудить? Як вам? Подобається?

Анарх чомусь подумав, що Карно нічого не скаже, а миршавий дідок і зараз буде фольконіти гнилими зубами. Тому він і одвернувся до веранди.

Дідок і справді щось сказав. І те, що він сказав, було, як і завжди, безглузде. Анарх не втерпів і підвівся. Він подивився навкруги себе: нікого з медичного персоналу не було. Тільки сестра Катря маячила під яблунею з одуванчиком у руці.

Стояла гаряча тиша. Навіть одуванчик, коли сестра Катря дмухнула на нього, спалахнув, як фейєрверк, і розтанув у просторах білим димком.

Анарх пішов повз койок, що на них лежали хворі. Недалеко він почув розмову. Один із хворих натхненно розповідав про барикади під Києвом, про божевільного Муравйова [3], про арсенал.

За асоціацією — божевільний Муравйов — він подумав про розстріли й тут же, зиркнувши на оповідача, раптом згадав, що ординатор наказав сестрі поповнити про його анамнез. І це неприємно вразило й зіпсувало й без того поганий настрій. «Для чого анамнез?». І йому раптом прийшло в голову, що анамнез — причіпка: просто треба комусь поповнити його біографію.

Словом, сьогодні він знову відчув тривогу.

До анарха підсунула койку Унікум. Праворуч лежала Майя, ближче — метранпаж.

— Чому я з вами так мало говорю? — спитала Унікум, звертаючись до анарха.

Хтось пирхнув: цю солом'яну вдовушку, безперечно, мучить еротоманія. Вона буквально й остаточно нікому не дає покою.

— Знаєте, краще було б, коли б ви до мене не приставали!

— Що? — скрикнула Унікум.

Хтось ще раз пирхнув.

Тоді Унікум, щоб вийти з ніякового становища, підвелась і погладила своєю рукою загорілі анархові груди. Потім похилила голову на бік, на дикий малинник: мовляв, ходім! І раптом одвернулась.

— От іще нелюдимий!

— І справді: якийсь Мендель в окулярах,— сказала Майя, втручаючись у розмову, і кинула до анарха:— Чого ж ви? Сама ж кличе, ну, і йшов би!

— Нікого я не кличу,— образилась Унікум.— Подумаєш, яка цяця! — і понесла свою койку до веранди.

Майя випровадила її іронічним поглядом, потім розставила руки й затопила яблуневий глуш:

— О-о-о!

— Так кричить санаторійний дурень! — подав із дальньої койки психопат.

— Коли хочете знати, так кричить життя! — кинула в бік Майя.

Психопат усміхнувся: «Життя?». Він ніколи цьому не повірить. Дідок правий: у неї, безперечно, хворий огник в очах.

«О» пішло в глуш, у бур'яни й там поринуло, щоб більше не вернутися. Але «о» стривожило медичний персонал. Прибігла сестра й одразу ж накинулась:

— Не можна так, Майо,— сказала вона.— Що ви робите? Я ординаторові скажу!

Майя звернулася котятком. Майї нема. Майя ніколи не кричала.

— Хто ж?

— О! — і Майя показала пальцем на анарха.

Сестра до нього: мовляв, такий серйозний — і на тобі! Що це з ним? То невчасно на койку лягає, то ще що-небудь. Це ж недисциплінованість! Так порушувати санаторійний режим ні в якому разі не можна. Він мусить негайно себе виправити — інакше, будуть неприємності.

Але сестру несподівано перебив метранпаж.

— Це кричали вони! — сказав він, роблячи наголос на «вони», і махнув рукою в Майїн бік.

— Що? — зробила здивовані очі Майя.

— Нічого! — спокійно сказав Карно і потім раптом спитав, звертаючись до анарха: — А що то у вас лежить у кишені?

— В кишені?

— Я питаю: що то у вас лежить у кишені?

Анарх зиркнув на свою кишеню й тут же почервонів. Проходячи повз загороджений молодняк, він зірвав три яблука, що їх хотів дати Хлоні. Тепер Карно його несподівано поставив у таке становище, ніби він тільки те й робить, що нищить заборонений молодняк.

— Яблука,— сказав він і витяг їх.

— Яблука ж заборонено рвати,— кинув метранпаж і перевів свій іронічний погляд на Майю.

До цього часу анарх жодного разу не говорив із Карно. І тепер йому раптом здалося, що метранпажів голос він уже десь чув. Анарх навіть пам'ятає: саме такий упертий, повний сарказму, з гаркавим акцентом.

Сестра здвигнула плечима й одійшла від койки. Наступила ніякова мовчанка. Майя вперто дивилася на метранпажа, останній — іронічно на неї. Анарх похилив голову на плече й теж мовчав. І, коли б не дідок, що підсів до нього, він мусив би кудись одійти.

Дідок нахилився до анархового вуха й знову пошепки говорив якусь нісенітницю про Річардсона [4], про сентименталізм. Це була одна з його улюблених тем. Майя, мовляв, не біблійська Рахіль [5] (смакував він далі), але щось подібне. Знаєте: фосфоричний блиск, легенька хвороба в очах, ніжка, знаєте, коли неловко сяде напроти без панталонів.

— Хе... хе... Тантіменталітм?

Анарх тільки хмурився. Він завжди мовчки вислухував цю пошлятину: то в нім прокидалась у такі моменти неможлива огида й презирство до цього безсилого самця, то раптом охоплювало бажання чути це слиняве белькотіння, що його він приймав як молитву перед своїм могутнім тілом.

Тепер анарх просто не чув дідка. Він крадькома поглядав на метранпажа і з кожним поглядом усе більш находив знайомих рис у його обличчі. Один раз йому навіть здалося, що це його старий знайомий.

Підійшла сестра Катря. А коли прозвучав дзвінок і зашуміли хворі, підійшов психопат.

Сестра Катря зривала одуванчики й дмухала на них. Одуванчики спалахували й тут же танули. Хлоня уважно дивився на цю процедуру й ніби щось згадував.

Розмови йшли на антирелігійні теми. Дійшли, нарешті, до попів, до тих, що «к чорту рясу» й на партизанських коней сідали. Говорили й про інших: про святих і преподобних Онаніїв і Озаріїв. Для відомого кола й це улюблена тема. Дідок і тут подавав пошлятину. Особливо хвилювався психопат.

— Ви кажете піп? Добре! Утилізируй і попа! Нема в нетрях ячейки — хай піп агітує з амвона. І потім я думаю,— додав він,— що і в цім оновленні ікон єсть своя прелість. По-моєму, це все-таки містика революції. Не погоджуєтесь?

Звичайно, з ним не погоджувались. Мало того, Майя назвала придуркуватим, за що психопат і образився.

Нарешті, коли біля жовтого пісочку хтось крикнув: «Хто робив — той валяв», публіка кинулась туди. І через деякий час на койці зосталися: анарх і сестра Катря.

Ця дівчина завше шукала побачення з анархом. Але природний такт і черезмірна делікатність утримували її від такої безцеремонної й уїдливої нав'язі, на яку здібна була Майя. І тому не дивно, що анарх, порівнюючи, також рідко бачився з сестрою Катрею, як і з Хлонею (останній взагалі любив самотність).

Зійшовся анарх із цією дівчиною в перші дні свого промешкання на санаторійній зоні. Близьке знайомство почалося з того, що сестра Катря відрекомендувала йому Хлоню. Сестра Катря була тихою дівчиною, голос її ніколи не підносився на вищі нотки, і навіть тоді, коли вона хотіла висловити своє

обурення, у неї нічого не виходило. Приваблювала вона анарха не красою своєю, а саме некрасивістю, в якій була своєрідна краса: саме цим трохи кирпатеньким носом і безцвітними тихими очима. Вся її одіж сиділа на ній якось незграбно, але і в цьому була своя привабливість. Особливо подобались анархові неслухняні кучеряшки з її русявого волосся, «вічна» біленька блузка, на шиї — «вічний» бантик «котиком». Чимсь древнім, забутим, але й близьким віяло від цього бантика.

І зараз, коли публіка розбіглась, анарх, зиркнувши на сестру Катрю, згадав глуху доріжку в крижовник, що по ній ходили тургенєвські дівчата.

Навкруги стояла гаряча тиша. На далеких перевалах до експериментальної ферми відходила сонячна дорога. На поверхні ріки бігали сріблясті зайчики і похило — під вагою сонця — стояли осоки. Біля домів відпочинку зрідка прокидалися голоси, але глохли в сонячній порожнечі.

Сестра Катря подивилася своїми тихими очима на анарха й сказала:

— Знаєте? Скоро їду. Подала рапорт.

— Зовсім?

— Так! Буду працювати десь в іншому місці...

— І радий за вас, і шкода, що їдете! — сказав анарх ласкавим голосом: він завжди почував необхідність говорити з сестрою Катрею задушевно.

— А ви ж коли? — спитала сестра Катря.

— Думаю, через два місяці — не більше: бачу — мене збираються затримати тут.

— Я чула. Ординатор казав, що у вас щось подібне до істерії.

— Можливо! — покривився він.

Потім сестра Катря скаржилась, що бути біля города в нетрях надто важче, ніж десь у далеких нетрях. І потім вона вже не буде сестрою. Але сестра Катря розуміє, що для анарха ця тема не зовсім приємна.

— Ну, колись і ви виїдете! — сказала вона, зиркнувши на ріку, і задумалась.

Він скинув очима в яблуневий глуш і подумав: «Колись». І раптом захотілось йому образити цю милу дівчину. Він ледве стримав себе, щоб не сказати: «А чи не хочете ви комбінації з трьох пальців?». Чому це всі певні, що він у стані повного анабіозу? Чому це всі говорять із ним таким жалісливим тоном, ніби й справді з ним діється щось неладне? Безперечно, він мусить підлікуватися... Але що з того?..

З ріки війнуло вогким росяним потоком. Сестра Катря положила руку на анархове плече й говорила, легко хвилюючись і підкреслюючи свої фрази жестами степової дівчини:

наївними і м'яко-суворими. Темою її оповідання були наші сірі санаторійні «будні», що з їх кола вона шукала виходу.

— Це якась ідіотська плутанина! — сказала сестра Катря й наївно подивилася на осоки.— Це якась ідіотська проблема, і їй нема ні кінця, ні краю. Я буквально не розберу: де починається вільний геній царя природи й кінчається крамар, світовий чортик. Знаєте, мисль підійде до цієї мовчазної стіни й робиться порожнім дріб'язком. Ви не думайте, що я тут, на санаторійній зоні, давно. Ні, я більш, як півроку, ніде не проживу. Це — натура. Іноді дивуються: я така тиха, смирненька дівчина — і така непосидюща... І уїду я відціля все для того ж: шукати виходу з цього тупика, з цієї буденної мізерії...

Потім сестра Катря говорила, що її давить якась невимовна тьма. До того ж, сестра Катря певна, що основної проблеми, яка виникає з природи людини, незалежне від її переконань, виховання ect, саме: де починається вільний геній царя природи й кінчається крамар, світовий чортик — цієї проблеми ще ніхто не розв'язав. Сестра Катря гадає, що навіть уплутавши сюди Шпенглера [6], Бергсона [7], революцію, кохання й мільйон інших дрібниць, можна здобути тільки одну мовчазну стіну, перед якою й буде стояти мисль. Сестра Катря гадає, що прогноз на майбутнє поставити можна, але вона говорить про сьогоднішній день.

— І нарешті,— і сестра Катря зітхнула,— я говорю про день, який буде через п'ятсот літ? Ви мене розумієте? Так, товаришу! Я гадаю, що тут треба щось найти. Знаєте — підійти не гарячково, тихо, повільно й пошукати. Тут десь, безперечно, криється помилка.

Сестра Катря скінчила й наївно розвела руками. Анарх подивився на неї й згадав її вікно, в якому до глухої ночі він часто спостерігав цю дівчину в стосах книжок. І в цей момент він відчув якусь спорідненість із нею і, добре знаючи собі ціну, він подумав із любов'ю: «Дон Квізадо!».

Але тут же анарх почув ізбоку метранпажів голос. Той, очевидно, давно вже стояв позаду їх. Ця миша без хвоста (як казали хворі), цей Карно нахабно подивився на анарха, подав уперед своє гостреньке обличчя й спитав із відтінком гаркавого сарказму:

— А дозвольте взнати: з якої це оперетки? Єсть різні оперетки. Наприклад, «Весьолая вдова» [8].

— Це ви до мене? — спитала сестра Катря.

— До вас, баришня,— кинув Карно.

Сестра Катря засміялась: хіба ж вона баришня? Це ж помилка: вона тільки дівчина. І сказала метранпажеві, що вона трохи цікавиться філософією. Словом, треба пізнати природу

людини. Це, безперечно, щільно прилягає й до марксизму. Але це ні в якому разі не вульгарний.

Потім сестра Катря, маючи на увазі, що говорить із «примітивною особою», з'ясувала ще й так:

— Ну, це, припустимо, як і між робітництвом буває: єсть свої «ізобретателі». Ви мене розумієте?

Коли сестра Катря говорила, анархові було ніяково: вона мов дитина. Але, зиркнувши на Карно, він раптом пізнав до нього почуття ворожнечі.

Проте він нічого не сказав і підвівся. За ним — і сестра Катря. Підійшовши до веранди, анарх інстинктивно, почуваючи на собі погляд, повернувся і зустрівся очима з Карно.

Метранпаж стояв на тім же місці й криво всміхався.

III

Не встигла сестра Катря зійти на веранду, як її хтось покликав із їдальні.

— Я все-таки не гублю надії ще поговорити з вами,— сказала вона й зникла за дверима.

Анарх сів за стіл і став переглядати газету.

За другим столом сиділа Унікум і родина однієї худорлявої хворої.

— Як живемо? — сказала Унікум.— На зоні все автоматично робиться.

— А все-таки?

Унікум зітхнула, ніби їй і справді не хотілось говорити.

— Ну, коли ви так настоюєте,— почала вона,— то слухайте. О восьмій годині дзвоник, потім сніданок, другий сніданок, обід, чай, вечеря. Між ними лежанки, з яких одна — мертва. В години лежанок завше непорозуміння з сестрами. Як бачите, без цього не можна: один хворий — недисциплінований, другий — просто випадково не дотримується режиму. Наприклад, на мертвій лежанці замість того, щоб лежати колодою: дехто зривається й кудись уходить... А то з куріями нелади, бо ж режим не дозволяє вживати тютюну.

— Хіба? — чомусь здивувалась родина.

— Так! — казала далі Унікум.— Ну, а в неділю бредуть на терези важитись.

— Важитись?

Анарх підвів очі й подивився на групу за другим столом.

— А що, як би ви підвелись! — говорила родина худорлявої хворої, звертаючись до Унікум.

— Для чого це?

— Та ну-бо не соромтесь!

Нарешті, Унікум зрозуміла, в чому справа, і підвелася. Тоді родина сказала:

— Ах, який у вас торс... прелість!.. Невже ви стільки це за півтора місяця?

— Да! — побідно сказала Унікум.

— Ох, яка ви симпатична женщина! — похлопала родина Унікум по її гладкому торсу й звернулась до своєї родички: — Як же ти, Анелічко?.. Ну?

Худорлява хвора раптом заплакала.

Тоді родина обурилась: це ж неможливо! Тут щось єсть! Або сестри, або ординатор винні. Знаємо, мовляв, цю публіку: специ! Вони обов'язково переговорять із товаришем ікс.

Худорлява хвора ще плакала й радила своїм родичам звернутися спершу до ординатора. Тоді Унікум запропонувала їм свої послуги й повела всіх у докторський кабінет.

Коли група зникла в дверях і заглухли її кроки, анарх знову відчув якийсь неприємний накип на серці. Ті невидимі ланцюжки, якими його зв'язано було з Хлонею, сестрою Катрею і, особливо, з Майєю, раптом почали потроху розпадатись, і всю його увагу перенесено було на метранпажа. Навіть незадоволеності собою він зараз не почував. Якась неясна тривога, якесь передчуття стало в нім.

Але в цю хвилину повернулась сестра Катря й підійшла до нього.

— Я вам не перешкоджаю своєю присутністю? — сказала вона й поправила свій чорненький бантик.

— Будь ласка! — кинув він і дав на стільці сестрі Катрі місце.

— Бачили за столом гостей із городу?

— Бачив.

— Ну і... як ви? Подобаються? От особи: так і просяться в якусь комедію.

Анарх положив руку на бильце й зітхнув. З ріки несло запахом прибережних осок. Непомітно спадав день, і на доріжки падали довгі тіні.

— І все-таки,— сказала сестра Катря,— я і цих, і інших — нікого не хочу винити. І не виню як їх не в теорії, так би мовити, а так, серцем. От тепер і розберіться: і не виню, і виню; нелогічно, але це так. Це, коли хочете, і консеквентно: теорія моїх переконань говорить, що з такими людьми я повинна завше ворогувати. За своєю теорією я не маю навіть права подавати їм руки. Але та ж теорія каже: міщанство, як і кожне соціальне зло, є просто продукт певних виробничих взаємовідносин. От і розберіться. Отже, оскільки я живу на землі, а не десь на Марсі, оскільки між мною і родиною худорлявої хворої є певна тотожність, оскільки, нарешті, я не вживаю

ніяких екстраординарних заходів щодо боротьби з міщанством,— остільки я не маю права не тільки не подавати руки цим людям, але не маю права їх і обвинувачувати.

Сестра Катря ще раз поправила свій чорненький бантик і зажурно всміхнулась.

— Але, з другого боку, я не тільки повинна їх обвинувачувати, але й повинна бути їхнім завзятим ворогом. От і розплутайте мене.

Анарх подивився на сестру Катрю, на її «вічну» блузку й сказав:

— Знаєте, коли я вас слухаю, то мені здається, що це не ви говорите, а я. І між вами і мною тільки та різниця, що ви не озираєтесь, коли говорите ці сентиментальності...

— Хіба це сентиментальності? — підхопила сестра Катря.

— Так. У вас такий же спосіб думання, як і в мене. А я себе добре знаю.

— Ні, не кажіть так! — гаряче перебила сестра Катря.— Я з вами ніяк не можу погодитись. Коли ви віднімете від людини її кращі почуття, що ж тоді залишиться?

— Що? — анарх подумав і сказав: — Мабуть, машина.

— Машина? І ви це спокійно говорите? — сестра Катря знову взялася за бантик.— Ні, я цього не хочу! Я проти цього рішуче протестую. Майбуття я собі уявляю не інакше, як прекрасним запашним садом, що в нім буде хазяїном сам чоловік. В противнім разі в житті нема ніякого сенсу. Боротися для того, щоб вибороти собі право бути додатком до машини, є безглуздя.

— Але це все-таки так!

— Ні, це не так!

— Ні, це так! — і анарх одкинув волосся.— Інакше я був би не тут, а в махновськім степу. Боремося саме для того, щоб бути додатком до машини... І це воля, коли хочете, і моя, і ваша, і всіх. З цим парадоксальним твердженням ми не погоджувалися по тій же самій причині, по якій не погоджуємося і з нашею волею до смерті. По суті кажучи, ми живемо зовсім не для того, щоб жити, а для того, щоб умерти. Така наша воля. Решта — не більше, як ілюзія. І дивно було б, коли б я оголосив похід проти самого життя.

— І це ви серйозно говорите? — збентежено спитала сестра Катря.

— Цілком серйозно... Хоч це й не значить, що я примирився з таким становищем, з такою роллю на землі.

— Але почекайте. Яке ви маєте право говорити так? З таким же поспіхом і я можу...

— Безперечно. Але ваше «можу», як ви мені колись самі сказали, буде в лапках. А в даному випадку треба найти...

— Ні, ви просто перекручуєте мої слова! — з обуренням кинула дівчина.— Це було сказано зовсім з іншим сенсом.

Анарх узяв за руку сестру Катрю і всміхнувся:

— Ну, заспокойтесь... Бачите, не тільки в гніваєтесь на мене,— я й сам ненавиджу себе, висловлюючи те, що ви зараз чули. Але що ж робити — так воно єсть і так воно буде. Для нас, безґрунтовних романтиків (а до них належите і ви, і я, і Хлоня), для нас це, безперечно, боляче. Але, по правді кажучи, і землі, очевидно, боляче держати нас на своїх плечах. Процес машинізації людини йде неухильно, і ніхто його не стримає. І наше завдання — тільки прискорювати його.

— Ніколи! — різко сказала сестра Катря.

— От бачите! Ви така тендітна дівчина, людина з таким м'яким характером, але й ви затримуєте цей непереможний хід. Очевидно, я не помиляюсь, кажучи, що й землі важко держати нас на своїх плечах. Коли хочете, тепер мене мучає не стільки міщанська навала, скільки свідомість того, що я і зайвий, і шкідливий чоловік. Раніш, в інші століття, були зайві люди, а тепер ці зайві не тільки зайві, але й шкідливі. Я бачив колись, як убивали старого, глухого, нікому не потрібного пса. І, повірте мені, коли добивали цього собаку, він таки вхитрився укусити за руку. Так і з нами. Ми — останні з могікан, остання фаланга зайвих людей. І, передчуваючи свою остаточну загибель, ми теж норовимо вкусити когось за руку.

— Почекайте,— зробила здивовані очі сестра Катря.— Що ж тоді, по-вашому, революція?

— По-моєму? По-моєму — романтика, а справді — штейнахівське «омоложеніє» [9]. Те ж, приблизно, і всяка війна, хоч це застарілий спосіб вентиляції. Хіба ви не чули, що розумні люди, до яких належать так звані франк-масони, над цим спеціально й працюють, саме: вентилюють землю побоїщами. Для того ж, щоб можна було нацькувати одну державу на другу, до цієї прекрасної чоловіколюбивої громади належали й належать воротили всіх великих держав. Наприклад, щоб розпочати війну, припустимо, між Німеччиною й Францією, треба було тільки найти зачіпку. Що ж до розв'язання цієї справи, то вона давно вже була розв'язана за дружньою чашкою кави в масонській ложі воротилами цих держав. Це називається провентилювати трохи землю.

— Невже це правда? — подивилася перелякано сестра Катря своїми безцвітними очима й знову взялася за чорненький бантик.

— Не лякайтесь. Звичайно, це проста базарна вигадка. Я хочу сказати тільки одне: ми не тільки зайві люди, але й шкідливі.

Сестра Катря задумалась. Непокірні кучеряшки раз у раз налазили їй на очі, і вона їх одкидала нервовими рухами... Росли тіні. Над командною висотою низько проходило сонце. Зрідка з города долітали неясні гудки... Сьогодні (як і завше в неділю) одну лежанку було одмінено, а тому й хворі порозходилися за межі санаторійної зони.

— Ні, все-таки скажіть мені: ви серйозно говорили? — спитала, прокидаючись від задуми, сестра Катря.

Йому стало шкода дівчини, і він сказав:

— Ні! То я, звичайно, жартував.

IV

— Цікаво, ви навіть умієте жартувати? — зареготала за бильцем Майя і вискочила з виноградного куща.— Майя так тихо підійшла до веранди, що анарх і сестра Катря, почувши її, здригнули.

— Підслуховувати, кажуть, некрасиво! — кинув анарх.

— А ви відкіля це знаєте? — Майя, прищуливши очі, зійшла на веранду.

— Що таке?

— Та от те, що я підслуховувала?

— А коли не підслуховувала, то могла б зійти сюди простіш!

— Савонаролочко! — і Майя безцеремонно закинула на його шию свою руку.— Покинь учительствовать, бо ця роль тобі не підходить.

Сестра Катря відразу якось знітилась і раптом підвелася.

— Куди ж ви?.. Чого тікаєте? — грубо кинула Майя.

— Я тікаю?

— Ви тікаєте. Мені принаймні так здається.

— Коли вам так здається, то я сяду.

І сестра Катря знову сіла на своє попереднє місце.

— От і добре! А тепер скажіть мені, чого мені не можна підслуховувати?

— Коли ви така наївна, то я вам можу сказати: це не гідно серйозної людини.

— Ха-ха! Серйозної людини? По-вашому, виходить, всякий охранник є втілення наївності?

— Я трохи не так висловилась,— почервоніла сестра Катря.— Але я гадаю, що ви мене все-таки розумієте. І потім: ви ж не охранник?

— А ви відкіля це знаєте, що я не охранник?

— Майо! — сказав анарх.— Покинь говорити дурниці.

— О, мої наївності! Мовчу, як сфінкс.— І раптом додала: — А все-таки ваші розмови про франк-масонів я підслухала.

— Тим гірше для вас! — несподівано перейшла на різкий тон сестра Катря і на цей раз рішуче підвелася.

— Не затримую! — і Майя провела прищуленими очима тендітну дівчину.

— Ну...— сказала Майя, коли вони залишилися вдвох,— ти все-таки серйозно не подумай, що я вас підслуховувала. На чорта ви мені здалися! Я, власне, прийшла до тебе порадитись, що нам робити з тим типом...

— З яким типом?.. Що робити?..

— Ну, хіба ти не знаєш?..— і Майя розширила ніздрі свого виточеного носа і, як це може робити тільки самичка, перевела погляд на свої грудні яблука: задумалась.

Але анарх тільки вдав із себе спокійного: він ураз зрозумів, у чому справа, і підозрілість знову ні з того, ні з сього затривожила його. Майя тонко підмітила його настрій, натякнувши на метранпажа. Саме яблука. Випадок із яблуками раптом навів на ту мисль, що від Карно нічого не можна сховати.

На річці стояли сторожкі шамотіння. Десь кричав санаторійний дурень, і крик його був глухий і далекий. На Гралтайських Межах маячила експериментальна ферма химерною крапкою.

Нарешті Майя прокинулася від задуми й сказала:

— Ходім у палату, я хочу з тобою поговорити.

V

— От що! — сказала Майя, коли анарх зачинив двері.— Я все-таки не вірю тобі, щоб ти мене кохав.

Анарх ходив широкими кроками по своїй палаті, де, крім його й Майї, нікого не було, і палив цигарку за цигаркою.

— Я думаю,— продовжувала вона, сміючись своїм тихим негарним смішком,— що і взагалі ніякого кохання нема, а єсть тільки потяг до coitus'а. Звичайно, таким твердженням я не відкриваю Америки, зате я ще раз підкреслюю одну з великих істин. Крім того...

Майя зупинилась і підійшла до вікна. Потім приложила свою щоку до скла й подивилась кудись. Стояв літній хмарний вечір. Небо було сіре й мовчазне. Це було за годину до нічної лежанки. Санаторій майже спорожнів, і тільки з дальнього плацу доносилися голоси хворих, що грали в крокет, та на кухні дзвеніли тарілки.

Майя помовчала деякий час, потім одійшла від вікна й сіла на стілець.

— Да...— сказала вона.— Крім того, що я ще раз підкреслюю одну з великих істин, я хочу зробити екскурс у нетрі женської душі,— і кинула: — Ти... як, маєш охоту мене слухати?

Він нічого не відповів і ступав, підсмикуючи плече. Зрідка підходив до вікна й дивився на срібну стежку ріки, яка гадючилась крізь вечорові сутінки й пропадала в туманному обрію. Яблуневий глуш і дальні дуби стояли нерухомо. Над диким малинником нависли важкі масиви хмарних хребтів.

Анарх перевів свій погляд на садові стільці і раптом побачив на одному з них Карно. Метранпаж сидів нерухомо, мов різьблення, і держав на коліні книгу. Якась неясна, неприємна мисль метнулась йому в голові, і він збентежений пішов до дверей.

— Мовчанка — знак згоди,— сказала Майя і ще раз засміялась тихим негарним смішком.— Очевидно, ти маєш охоту слухати мене? Так слухай же! — і вона підійшла до нього.— Отже, зробимо екскурс у нетрі женської душі. Я гадаю, що це цікаво. Історія женської душі — це ж велика тайна, куди увійдуть тільки вибрані. Ще не один натхненний поет і не одне перо зламає під глухим вікном цього невідомого сфінксу...— Майя положила руку на анархове плече й сказала: — Правда, знігсшибательні слова: сфінкс, тайна... Ха-ха!

— Але, власне, я й досі від тебе нічого не почув! — кинув анарх.

— І це правда! — засміялась Майя.— Це, знаєш, у мене такий прийом: я хочу тебе заінтригувати — от і воджу за ніс. Це прийом чекістів. Да...— поволі говорила вона.— Як ти гадаєш... багато серед нас, хворих, чекістів?

— Навіщо це тобі?

— Та так... Мені чогось здається, що й ти таємний чекіст!

— Покинь говорити нісенітницю! Кажи скоріш, навіщо ти мене покликала сюди? Мені ніколи!

— Ніколи? — різко сказала Майя й нахмурилась.— Да... А як ти... повірив би, коли б я тобі сказала, що я — тайна чекістка? Ти як... повірив би мені?

Ці розмови вже його виводили з себе. Він теж перейшов на різкий тон.

— Я йду! — і взяв капелюха.

— Ні, почекай,— схопила його за руку Майя.— Не віриш — не треба... А про женську душу я все-таки хочу сказати. Отже, екскурс. Я тільки-но підкреслювала велику істину, що кохання нема, а є лише потяг до coitus'а. Але це неправда. Саме про істину, бо ж абсолютної істини нема навіть у математиці. Я не знаю точно, що там Ейнштейн [10] доказує, але, у всякім разі, у данім випадку він являється для мене підтвердженням... Отже, стара істина про абсолютний потяг до coitus'а є, можна гадати, така ж фікція, як і платонічне кохання. Даю приклад: перший раз я віддалася сильному красивому самцеві. Віддалася йому не тому, що покохала, а тому, що так

було треба. Це була ідейна офіра, і про неї — іншим разом. Кохала ж я нікчемного, некрасивого, кирпатенького юнака, який потім, коли брав мене, не знав, як узяти, безпорадно топтався на однім місці, і я часто з гидливістю допомагала йому. Але цей нікчемний юнак тепер стоїть перед моїми очима, і навіть більше скажу: коли я віддаюся зараз комусь — ну, хоч би тобі...— ти знаєш, чому я за час coitus'а заплющую очі?

Майя зупинилась і уважно подивилася в анархові зіниці. Анарх стояв, схрестивши руки, і стежив за нервовими зайчиками, які бігали по Майїнім обличчі. Він удивлявся в ці зайчики й почував, що й йому щось смикає щоку, і Майїна рука, яка лежала на його плечі, все більш набирала ваги і, здавалось, неможливо давить його. Він хотів сказати їй, щоб вона скинула свою руку, і не міг чомусь цього зробити, наче хтось здавив йому горло... А рука знову набирала ваги і, мабуть, тому, що це було в звичайній обстановці, яка наймрійливішого фантазера не могла б навести на якісь таємничі попередження, анархові прийшло в голову, що він остаточно захворів.

Власне, Майї він майже не чув: перед ним стояла метранпажева постать, яку він тільки-но бачив на стільці. Карно, здалося йому («Яка глупота!»), стежить за його вікном.

— От глупота! — вже голосно сказав він і скинув Майїну руку з свого плеча.

— Не глупота, а справжня правда! — не зрозуміла його та.— Ти, звичайно, ніколи не догадаєшся, чому я заплющую очі за час coitus'а... Я заплющую тому, що в цю хвилину уявляю собі образ т о г о нікчемного юнака і уявляю собі, що це в і н бере, а не ти або хтось інший.

І вона ще раз засміялась тихим негарним смішком.

— От тобі фікція платонічного кохання й абсолютна істина! — сказала вона.— Це нетрі женської душі... Але це, звичайно, не все...

— Да, це не все! — кинув машинально анарх і пішов до дверей.

— Куди ж ти? — спитала Майя й розгублено подивилася на нього.

— У мене голова болить! Я піду на повітря!

Майя вмить догнала анарха й обхопила руками його шию.

— Савонаролочко! — сказала вона, і в її голосі затремтіла непевна нотка.— Скажи по правді: ти чув, що я зараз говорила, чи ні.

Коли б він знав, що своєю відповіддю так сильно образить її, від нього б, звичайно, вона не дочекалась прямого одвіту. Але зараз на голову йому насіли зовсім інші мислі, а тому й відповів він прямо:

— По правді, Майо, я нічого не чув!

— Не чув? — мало не скрикнула вона, і на очах їй показались сльозинки злості.

— Ну да, не чув!..

— Ну, я гадала, що ти не такий мугир і не така... сволоч! — сказала вона й хутко пішла з палати.

Анарх прийняв цю виходку, як чергову сцену, на які така щедра була Майя. Іншим разом він побіг би за нею, щоб зліквідувати інцидент. Але тепер йому було не до цього. Йому прийшло раптом у голову, що він мусить піти до метранпажа й поговорити з ним. Він певний, що після цього заспокоїться. Карно, безперечно, найзвичайнісінький метранпаж і ніколи не думав за ним, анархом, стежити. Треба тільки стати ближче до Карно, і тоді зникнуть усякі тривоги й підозрілість. Він вийшов через задні двері й поспішно, обминаючи чорну кухню, пішов у садок, де сидів Карно.

Темніло. Сонце давно вже скотилось у провалля, що з боку Гралтайських Меж, а тому й хмари набрали темнішого кольору й ще похмуріш стояли мовчазні над рікою. Над санаторієм розтаборилась та гнітюча тиша, яка бувала там лише за цих годин: хворі не сходились, а медичний персонал відпочивав. Тільки з ріки доносились таємні шамотіння й ховались у похмурих комишах.

Зрідка пахло тим тривожним запахом осоки, що нагадує якісь смутні далі, який буває тільки вночі.

Анарх пізнав, як йому хутко б'ється серце, ніби він ішов на якесь надзвичайне «діло». Він не думав про те, що він скаже метранпажеві, коли підійде до нього, але він зарання знав, що вийде якась нісенітниця.

Нарешті, звернувши на доріжку, він подивився на той стілець, на якому бачив Карно. І тоді ж здригнув: Карно там не було. Він озирнувся навкруги себе: стояв порожній сад, і над ним проходили темно-сірі хмари.

Ну да, нікого не було, і саме це й затривожило анарха. Все складувалось так, що він — хотів-не хотів, а мусив хвилюватись. Чому це в той момент, коли він збирався ближче взнати метранпажа, останній, ніби знаючи про це, раптово зникає, наче нарочито накидає на себе таємничість.

«Ах, це просто нерви!» — подумав він, заспокоюючи себе.

З дальнього плацу доносились голоси; виділявся голос Унікум. Збоку напружено гуркотіла місцева електрична станція. А головний санаторійний будинок іще стояв у тьмі, і тільки у вікні сестри Катрі ярко горів огонь. Полоси цього світла падали на яблуневий глуш, і нерухомі дерева насторожувались у своїй чіткій мовчанці. На дальньому шосе торохкотіли підводи. І знову пахнуло з ріки тривожним запахом прибережних осок.

Анарх сів на той стілець, на якому недавно був Карно. Він ніколи не почував себе таким розбитим, як у ці хвилини. Власне, в чому річ — він і сам не знав.

Над санаторієм ішла глуха тиша. За темним силуетом флігеля росли нічні звуки.

Анарх нервово ламав пальці й уважно дивився на яркий огонь, що стояв у кімнаті сестри Катрі.

Розітнулось декілька пострілів. То стрільці лякали бандитів. Десь, ніби за тисячу верст, дзвенів лікарів сетер... Ішла тьма. Надходила санаторійна ніч.

VI

Який час просидів анарх на стільці — сказати не можна... Скинувся він од шамотіння, яке наближалось до нього з дикого малинника. Шамотіння надходило поволі: той, хто йшов, не поспішав. Анарх подивився в темряву, але в гущавині дерев не видно було нікого.

«Метранпаж»?

Тоді знову пробіг йому по спині нервовий дріж.

...Але це ж неможливо! Що це з ним? Коли він був боягузом? Він мусить негайно взяти себе в руки! Хай буде це не тільки метранпаж, а сам чорт — що з того? У нього вистачало мужності й не на такі випадки. Невже йому, велетневі, боятися когось? Такий стан можна кваліфікувати не інакше як «глупотою».

Але як анарх не заспокоював себе, нервовий дріж пробігав усе також хутко, як і раніш, і напруженість росла з такою ж швидкістю, як і до того. Він пильно дивився в гущавину й прислухався до шамотіння.

Шамотіння наближалось.

І ще раз анарх почув запах тривожної осоки. Десь дзвенів лікарів сетер, наче за тисячу верст.

І раптом перед ним виріс силует і спинився.

І тоді ж анарх із полегкістю зітхнув: він побачив Хлоню.

— А, це ви? — сказав юнак.

— Як бачите!

— А я ходив на командну висоту,— одразу почав патетично Хлоня.— Знаєте, товаришу, відтіля маячать воістину прекрасні далі. Я тепер розумію, чому ви туди ходите. Коли я оглянувся, зійшовши на гору, я подумав, що ці вогні в поселках, ці дальні міські люкси, ця степова безгранність, ця, нарешті, ріка, що біжить у невідомі обрії,— я подумав, що все це — якась молода казка, що я стою на зачарованому колі, що я в якомусь півсні й пливу, пливу, віддаляюся в якусь невідомість — далі, далі, далі...

Хлоня говорив це, натхненно й чітко вимовляючи слова. Все це в нього виходило досить природно й мило. Голос був якийсь вкрадчивий, але не без задушевності. І звучала в нім щирість. Анарх любив Хлоню, й на нього він завжди впливав доброчинно. На цей раз теж.

— Який ти, Хлоню, фантаст! — заспокоюючись, сказав анарх і взяв юнака за руку.— Ти, мабуть, вічно ширяєш у сфері фантомів?

— А хіба це погано?

— Звичайно, ні!

— Я думаю теж,— сказав Хлоня й додав: — бо... скучно на землі!

— Ти знову про землю, нехороший поете,— і анарх положив свою руку на Хлонині кучері.— Покинь про це думати!

— І правда! — скинувся Хлоня і замовк.

В палатах спалахували огні: збирались хворі. Але дзвоника не було. На веранді зійшлась група санаторійців, і доносився сюди голос миршавого дідка. В крайній палаті кричала Унікум. Дідкові, очевидно, бракувало теми, а тому раз у раз долітала докучлива фраза:

— Хе... Хе... Тавонарола!

І тоді ж раптом тишу розрізав химерний крик: то кричав десь за сіновалом санаторійний дурень. Луна зійшла на ріку й попливла по ній, віддаляючись і замираючи на Гралтайських Межах. Крізь гущавину дерев замаячили чотири люкси: вони спалахнули біля домів відпочинку. Буйним цвітом пахтів кінець мудрого степового літа. І знову долетіло з веранди:

— Хе... Хе... Тавонарола!

— Чуєте, яка вбогість! — сказав Хлоня.— Він нічого іншого не придумає, крім «Тавонароли». Іноді навіть шкода його.

Анарх подивився на хлопчика й сказав:

— Який ти розвинений, Хлоню! Ти навіть дивуєш мене!

— Дивуватися зовсім нічому! — і Хлоня відкинув волосся.— Давайте краще про інше... От, припустимо, знову про командну висоту... Колись, знаєте, зійшов я туди, коли прокидалася земля й горів ранок. Що це була за картина — я не можу вам розказати. І от у цю мить я — ні з того, ні з сього — згадав нашого миршавого дідка. І от, уявіть: я гадав, що я тут почую до нього лише більшу огиду, а вийшло зовсім не так...— Хлоня замовк і насвистував якусь невеселу пісеньку.

— А як же вийшло? — спитав анарх.

— А так,— сказав Хлоня.— Переді мною стояло обличчя дідка, і я бачив, що воно з кожною хвилиною міняє свої форми, свої риси, і раптом замість дідка переді мною стоїть троглодит із дальніх віків, жалібно дивиться на мене своїми розумними очима, і я чую якісь нечленороздільні звуки. Навкруги мене

прокидається земля, горить ранок, а я стою й дикими очима дивлюся вдаль. Я питаю: «Що це?». Але чую тільки, як у нетрях землі щось клекоче, бурлить, вирує. Тоді я лечу, мов божевільний, і пронизую своєю дикою тоскою землю... Що це?.. Я кинувся з командної висоти й біг, не оглядаючись, в степ і кричав: «Банзай! Банзай! Банзай!».

Хлоня замовк і знову насвистував якусь невеселу пісеньку.

— Ви не знаєте,— спитав він раптом,— що це «банзай»? Здається, це те, що в нас «слава». Це так в Японії? Да?..

— Да! — кинув анарх і, запропонувавши сісти на стілець, сказав: — А все-таки видно, що ти поет, Хлоню, в тебе навіть фантоми якісь своєрідні.

— Можливо! — сказав Хлоня й раптом додав: — А знаєте, товаришу, чому я хотів утопитись?

— Чому? — спитав анарх.— Мабуть тому, що ти глупенький юнак.

— Нє! — почав Хлоня.— Неправду ви кажете. Ви самі знаєте, що я досить розвинена людина. А втопитися хотів я от чому. Десь я чув чи читав легенду про невідомого Леніна, можливо, я її й сам утворив, і от вона мені й приснилась. Нібито я — не я, а китайча... Знаєте, з тієї от далекої Маньчжурії чи Монголії... І от я, китайча, іду по вулиці й співаю:

Пекін, Нанкін і Кантон
Сєлі вмєстє в фаетон
І-і-і... поєхалі в Шанхай
Добивать кітайскій чай,—

співаю оце так і йду. І дивлюсь я кудись в Азію. А потім підійду до паркану (я, китайча) і так хитренько напишу на паркані: «Ле-ні-н». Тоді повертаюсь і бачу: за мною бреде полісмен і стирає ганчіркою це слово. Я обурений, я знову пишу, а він знову стирає. Тоді мені раптом зробилося весело. Думаю: і зовсім я не китайча, а Макс Ліндер [11]. Ну, почекай же, гадаю, і знову пишу й пишу... А він стирає й стирає — брудною ганчіркою.

Хлоня зупинився.

— А коли я прокинувся,— говорив він далі,— то що б ви думали, товаришу? Одним словом, я пішов топитися, бо я згадав, що Леніна я вже ніколи не побачу.

Хлоня відвернувся, а анарх почув на своїй руці дві теплі сентиментальні краплини.

— Ах, який ти глупенький, Хлоню! — сказав ласкаво анарх.

— Да, товаришу,— кинув тремтячим голосом Хлоня,— я — глупеньке китайча, яке мріє про невідомого Леніна...— і раптом скинувся: — Товаришу! Це, здається, сестра Катря

сказала: «Ленін повторюється через п'ятсот літ»?.. Це сестра Катря сказала?

Хлоня скочив із стільця, здавив голову й кинувся до веранди. Анарх здивовано подивився йому вслід.

Потім підвівся й теж пішов у свою палату. Він уже не прислухався до шамотіння ночі. Але у вухах його й досі звучало:

Пекін, Нанкін і Кантон
Сєлі вмєстє в фаетон
І-і-і... поєхалі в Шанхай
Добивать кітайскій чай.

І знову, ніби за тисячу верст, дзвенів лікарів сетер.

Коли анарх підходив до веранди, вдарило в мідь на нічну лежанку. За амбарами, що біля конторських будівель, стукар одноманітно задробив у калатушку. Електрична станція добивала останню годину: через годину погасне світло, і санаторійна зона порине в морок. Темні хмари стануть мовчазно над будівлями, знизяться й повиснуть на верхів'ях строгих дерев. Яблуневий глуш одійде до ріки, а в дикому малиннику спалахне духмяність химерної папороті.

Тільки на міській магістралі будуть метушитися багряні огні, а на поселках загавкають собаки, і цей собачий концерт буде неясний і смутний, як перше юне кохання.

Анарх відчув, як горіло йому обличчя. Він повернувся й пішов до чорної кухні, де завше можна було дістати холодної криничної води.

Добрівши до вікна, він постукав туди й попрохав, щоб йому винесли кухоль.

Вийшла покоївка й подала воду. Скоро вибіг і санаторійний дурень. Уздрівши анарха, він — ні з того ні з сього — загоготав, метнувся вбік і пропав у гущавині дерев.

VII

Випадок, що його чекав анарх довго й з такою незрозумілою для нього самого тривогою, випадок цей нарешті прийшов. Скоро він стикнувся з метранпажем сам на сам. Цьому допомогла заразна хвороба одного з санаторійців. Санаторієць захворів саме в тій палаті, де був Карно, а коли почали розміщати його співпалатників, то випадково метранпажа положили в той номер, де був анарх. Таким чином, виявилось багато можливостей для tête-á-tête *. І однією з них він і скористався.

* Віч-на-віч *(франц.)*.— *Ред.*

Проходив якийсь неможливий кінець літа. Стояла гаряча нагартована спека й добігала 35 градусів. Потім раптом ртуть падала так низько, ніби дальні верхів'я розрізали трикутники печальних гусей, що летіли у вирій із вологодських сіверких озер. З ріки прокидались холодні потоки й бігли на санаторійну зону, заливаючи повітря запахом вогкої осоки.

Тоді сад похмуро нашорошувався й стояв пустельний і невеселий. Хворі купчились у палатах, і ніхто з них не рішався вийти туди.

Проте на другий день хмари зникали, сіверкий вітер пропадав, і тільки маленькі вітерці, що випадково залишились на зоні, збентежено метушилися по саду, вдарялися в яблуневий глуш і, прорвавшись, нарешті, в степ, панічно, як оглашені, відкидаючи від воїх невидимих підків бризки грязі, тікали за обрій.

Тоді знову за межами миготіли нагартовані дні, і по шкалі спішила — вище й вище — ртуть. Тоді вдень стояла густа, спокійна спека, а надвечір'я тривожили неспокійні мислі: мислі відходили в степ і поринали в мовчазних перевалах. Стояла матова безгранність, сторожка й схвильована, і не було берегів за межами санаторійної зони. Дикий малинник чутко прислухався до чистих прозорих просторів.

Але в той день, коли він поговорив сам на сам із Карно, ртуть упала до неможливості. В цей день знову прилетів сіверкий вітер, і над санаторійною зоною стояли похмурі сконденсовані води.

Це було, приблизно, на третій день після того, як метранпажа положили в анархів номер. В цей вечір ніхто їм не пошкодив побувати вдвох. Навіть сестра Катря, яка так часто заходила до анарха, на цей раз десь забарилась.

Цікаво: з метранпажем анарх як би умовився не говорити. От уже третій день ні той, ні другий не сказав жодного слова. Ця мовчанка іноді доходила такої напруженості, що анарх остаточно виходив із себе. І тоді він навіть шкодував, що Карно положили в його палату. Коли це було вдень, анарх або залишав кімнату, або підходив до штори і вперто розглядав сусідній флігель. Цей напіврозбитий будинок, який пережив грозу горожанської війни, відходив у яблуневий глуш і переносив мислі в інші сфери відчувань. І те, що він загруз у буйний ярко-зелений листяник, приносило заспокоєння, а замуровані двері й розбита самотня жирандоля біля них нагадувала тихий димок юної інсурекції: димок, мов дальній святочний запах ладану, заносив на своїх парусних крилах анархову душу в тихе наївне дитинство.

Зате глухої ночі, коли анарх — ні з того ні з сього — раптом прокидався, він не находив виходу. Йому навіть ввижалось,

коли він заплющував очі, що від метранпажевого ліжка хтось іде, і йому виступав холодний піт на чолі.

«Але, в чому річ? — думав він.— Що за глупота! Це ж найсправжніша патологія!»

І тоді він знову шукав причини манії переслідування. І здавалось іноді, що він от-от її найде. От-от із таємної тайги підсвідомості вийде якась мисль, і тоді все йому буде ясно. Саме якась деталь. І цю деталь йому обов'язково треба найти.

Анарх впирався очима в одну якусь крапку й довго дивився на неї. Перед ним проходили картина за картиною. Перед ним брів час по сірій дорозі санаторійного закутку, проходили якісь підсумки, знову поставали мислі, маячив санаторій на краю світу,— але стояв і тоді туман. І замість деталі, яку він там шукав, поставали інші деталі й тільки заплутували справу.

От він бачив себе в якомусь закинутому провінціальному городку. Іде ніч, іде Великдень. Тюрма. В камері він — анарх, господар становища, і якийсь дрібний буржуа — лавочник. Анарх навалюється своєю велетенською постаттю на лавочника й приставляє до його скроні револьвер. Анарх питає: «Внесеш контрибуцію?» Лавочник сухо й уперто: «Нема, товаришу!» Ага, він буде ще базікати! Ну, добре: коли крамар іще раз так відповість, анарх його розстріляє під перші удари великодного дзвону. Тільки так розвінчують старих божків. В цім краса й радість м'ятежа... Нарешті дрібного буржуа виводять. Тоді анарх бреде з в'язниці на тюремний двір і легко зітхає. Стоїть густа темрява. Зараз опівночі. З глухих кварталів провінціального городка долітає хмільний шум: прокидається весна. Збоку чохкає невтомно водокачка. Десь б'ється повінь, і глухо гримлять криги. Тоді над городком спалахує фейєрверк, і враз урочисто гудуть великодні дзвони. То християни стрічають воскресіння Христа. І тоді ж за похмурою стіною в'язниці розриваються короткі постріли... Анарх заходить у в'язницю, йому доносять, що крамаря розстріляно. Він бере список і просто викреслює його ім'я. Так проходить одна деталь, за нею — друга і — без кінця... То йому раптом до болю захочеться вибігти з палати й пограти з кимсь «в дурника» або «в свинки».

Десь, ніби за тисячу верст, дзвенить лікарів сетер.

«Ах, яка глупота!» Ніякої деталі нема, і деталь є звичайний фантом, який утворила його хвора фантазія. Більше того, він, безперечно, нормальна людина й тільки має претензію на складність натури. Тут давно пора поставити крапку! І справді: все це тільки смішно й дико. Все це — результат його легкодухості, не більше... На чорта й кому він здався? Його ж ніхто не примушував поривати із своїм світоглядом! Очевидно, ніхто

й не перелякається, коли він знову об'явить війну сучасному ладові. Нарешті, коли на нього так погано впливає санаторійна обстановка, його ж ніхто не затримує тут. Можна виїхати хоч завтра.

Але, коли анарх підходив до тієї думки, що він може, коли схоче, покинути санаторійну зону, десь у глибоких тайниках ховалась йому мисль, що це він неправду каже, що відціля він ніколи не вийде, що відціля нема повороту, як із того світу, що в цім саме й полягає — коли він хоче — вся драма.

І він знову дивився в одну крапку й шукав цю неможливу деталь.

І в той вечір, коли він зостався сам на сам із Карно, він лежав на койці й тупо дивився кудись у стелю.

Зранку стояв темрявий день. Над санаторієм проходили дощі. Дрібно горошила покрівля, і тільки зрідка налітав сіверкий вітер. Ртуть падала. Ріки не видно було: вона пішла в тумани, за провалля. Сьогодні хворі не ходили в садок.

Хворі, крім Карно, пішли на веранду, де зібралася група: відтіля доносились голосні голоси. Здавалось, що вони хочуть перекричати чвирю.

Але не вгомонити стихію, не вгомонити дощ. Коли тямкають краплі, тоді дерева похило в грунт і ледве-ледве шелестять зеленóю. Одгриміли грози в степовім краю. Сонце здає позиції й відходить у даль. Риплять тачанки дощів і тріскотять кулемети чвирі. Степами, оселями наступають туманні дні... І падає ртуть.

Але, може, то так здається? Отже, вчора на далекій десятині горів соняшник?..

За вікном, за зоною скрикнув хтось і — безгоміння. Анарх подивився на метранпажа.

Той лежав нерухомо, заплющивши очі. Але анарх напевно знав, що він не спить. Був він і справді нікчемний, непоказний. Тільки високий лоб, що починався від енергійного перенісся, міг би збентежити нервову людину. Це була якась безвихідна башта... Вона розганялася на крейдяну лисину і, здавалось, впирається в неї тільки для того, щоб піднятись вище. Більше в нім нічого показного не було. Це все-таки був найзвичайнісінький метранпаж, яких багато бачив анарх у різних друкарнях.

Анарх певний, що Карно, як і кожний Карно, відіграє в своєму виробництві не тільки технічну роль, але — головним побитом — культурну. Інтелектуальна кваліфікація Карно, безперечно, досить висока, як і кожного Карно. Анарх певний, що Карно завше воює з інтелігенцією, щиро ненавидить її, рекомендує їй стати до виробництва й страшенно буває здивований, коли виясняється, що цей чи інший об'єкт його нападок

стоїть нижче за його своєю ерудицією. Карно знає: він, метранпаж, вісім годин у день стоїть в отруйному пилові своєї друкарні, вісім годин збирає набори, підбирає літери, перев'язує мотузком гранки. Карно знає, що як би його не пхали на відповідальну посаду, він ніколи не вийде з друкарні, бо він не хоче керувати апаратом: він ніде не скінчив не тільки вищої школи, але й середньої. В анкетах Карно пише у відповідній рубриці: «Робітник». Освіта? — «Самоосвіта».

Анарх був певний, що це і є той Карно, якого він малює в своїй уяві. І тим більше незрозумілою була тривога. І справді, чому він так хвилюється?

Він подивився на Карно.

Метранпаж і тепер лежав нерухомо, витягнувши руки по боках і тим нагадуючи різьблення. Карно так тихо й непомітно дихав, що здавалось, він давно вже випустив останній подих.

Над вікном нависла чорна хмара. Накрапав дощ. І знову, ніби за тисячу верст, дзвенів лікарів сетер. Вечоріло.

Раптом Карно підвівся й спустив із ліжка ноги. Анарх не стримав себе й здригнув. Тоді метранпаж провів рукою по своїй голеній голові й спитав із відтінком звичайного йому гаркавого сарказму:

— Навіщо ви мене шукали? Пам'ятаєте?.. На стільці?

— Це ж коли? — спитав анарх, і в ту ж мить йому прийшло в голову, що метранпаж зовсім не той Карно, якого він тільки-но малював у своїй уяві в колі друкарів на фоні буденної професійної праці. Це була саме та людина, яка не дає йому покою. І ця мисль остаточно паралізувала його волю.

— А тоді... хіба забули? — кинув Карно.— Здається, декілька днів тому?

— Ага... це тоді...— ніби й справді анархові остаточно потрібно було признатися, що він шукав метранпажа.

Карно саркастично усміхнувся:

— Так! Тоді... Для чого шукали?

Наступила ніякова мовчанка. Карно вперто дивився на анарха і, очевидно, чекав від нього відповіді. Але анарх не тільки не знав, що відповісти йому,— мало того, йому здалося, що перед ним стоїть щось надзвичайне і росте, і росте, і затоплює собою всі кімнати. І він, волохатий, величезний анарх, безпомічно борсається. Ще один-два моменти — і він упаде на коліна й заскиглить жалібним голосом, щоб не чіпали, щоб помилували його.

Але проясняється: перед ним — нікчемний, мов миша без хвоста, Карно. І тоді анарх почуває, що він шаленіє. Перед ним раптом повстає відпускний солдат, який, прийшовши вночі з війни додому, застає на брачному ліжку свою жінку з сусідським дванадцятилітнім хлопчиком. Він схоплює цього хлопчика

за ноги, дивиться на перелякану, білу, як крейда, дружину, робить помах тілом цього юного ловеласа, спокушеного його ж жінкою, із силою вдаряє ним об стіну. І замість хлопчика перед ним розтрощений череп.

Анарх, як ведмідь, підвівся і — воістину — рявкнув:

— Чого ви хочете від мене?

— Чого я хочу? — усміхнувся Карно.— Власне, нічого! Мені здалося тільки, що ви шукали мене...

— Да! Я... вас... шукав! — направляючись до дверей і ледве стримуючи себе, чітко сказав анарх. Потім із силою грюкнув дверима й пішов на веранду. Проходячи повз вікна у вестибюль, він мимоволі зиркнув у свою кімнату.

Карно й тепер сидів на ліжку, як різьблення, і всміхався саркастичною усмішкою.

Анарх повернувся в палату тільки тоді, коли до неї зібрались усі хворі. Забігала в палату сестра Катря. Вона, очевидно, хотіла ближче познайомитись з метранпажем. Сестра Катря звернулася до Карно з якимсь запитанням, але той — ні з того, ні з сього — зустрів її нахабним поглядом і одвернувся до стіни. Про це, між іншим, узнав весь санаторій, і метранпаж остаточно всіх обурив.

Але плебеї — певна частина санаторійної публіки — виправдовували «свого». Проте й плебеї здвигували плечима по закутках, бо й від них Карно тримав себе окремо.

Тільки Хлоня сміливо підходив до метранпажа й похлопував його по спині:

— Що, братішка?

Що ж до анарха, то він почував: безпричинна ворожість до Карно що далі, то більш зростає. Тієї ж ночі він якось зиркнув на метранпажа — і темна мисль майнула йому в голові.

А втім, можливо, то не темна мисль, а темна чвиря, бо надворі не переставали шкульгати дощі, бо над санаторійною зоною похилилось похмуре небо, і хмари затопили всю даль.

Бо далеко — чи з буряків, чи на буряки — рвалась проста й невесела, мов побут дикунів, дівоча пісня.

VIII

Його ніби щось штовхнуло, і він розплющив очі. Зиркнувши у вікно, анарх відчув радість теплого безхмарого дня. Хутко вдягнувшись, він вийшов на повітря.

За ніч хмари пропали, і прийшла теплінь. На дикий малинник, що на заході зони, наступав ясний прозорий ранок. По травах нечутно свистіла коса світанку.

І тоді за межами санаторійної зони на березу злетів півень і крикнув урочисто й побідно: «Кукуріку!».

Він подивився на кошару: відтіля виходила корова з білою плямою на нозі, з очима ласкавими, мов ласка. І здалося йому, що вона теж співає якусь невідому пісню, в якій звучить побідний гімн землі.

Із шумом виходили свійські тварини, і вилітало, вибігало, прокидалось дике царство. Прокидалась земля.

До ріки побрела отара товару. Виліз заспаний санаторійний дурень і крикнув теж дико: «О!». Потім підбіг до ялової й почав ударяти по ній клюкою. Дурень остаточно збожеволів. Він так яро бив тварину, наче вибивав їй велике горе («Вона ж досі не продовжила свого існування, вона ж досі не завагітніла».). І, здавалось, що в глибинах ріки ходить зграями риба і в хворій млості треться, ще треться й викидає, затоплює ікрою ріку.

Анарх бадьоро ступав по доріжці.

Відсутність рівноваги цього ранку дала себе знати. До того ж, цієї ночі приснився йому якийсь рожевий сон і сприятливо вплинув на нерви. Виходячи на свіже повітря, він навіть мало не зареготав голосно, згадавши метранпажа й жахи минулого дня. Анарх розкидав свої мускулясті руки і в млості витягував своє грандіозне тіло. Він почував себе так, ніби тільки-но вийшов із лікарні, перемігши хворобу. Такого душевного стану він давно вже не пізнавав. Правда, і тепер ховався сумнів. Хвилинами приходила мисль, що цей день не більше як примара. Можливо, все це скоро розсіється, пропаде.

«Ну, і хай пропаде,— подумав він.— Лише б не зараз».

Підводилось сонце, прекрасне, як і в перші дні народження світу. Палахкотів жовтожар. Завагітніли яблуні й родили; тепер легко зітхали в голубу далечінь. Тільки-но відлетіли ранкові сни крізь яблуневий глуш і зупинились на дальніх полях.

Скоро з палат повиходили хворі й сестри. Десь уже шуміла Унікум. Десь хтось уже жартував. Десь хтось когось, жартуючи, обнімав.

Анарх пізнав прилив гарячої крові і, коли в залі раптом ударив хтось по клавішах, коли, спотикаючись, побігла музика легкої шансонетки й наздогнала його, він чітко пішов уперед. Він знав, що раптово може вирости башта неможливої муки, і він поспішав; зараз кипить над рікою жовтожар, і зараз не треба думати.

Звернувши у дикий малинник, він зупинився й прислухався до шуму на санаторійній зоні. Тоді ж, зиркнувши у той бік, де самотньо стояв старий дуб, вискочивши з пустельної доріжки, він побачив ментранпажа. Підйом раптом підупав. Але зараз Карно викликав в ньому не більше, як прилив апатії.

Анарх сходив на командну висоту. За гонами вже кипіла індустрія: розбігались роздоріжжя й залізниці. До промислового центру спішили з усіх кінців путі. Кожні п'ятнадцять хвилин вилітали потяги і мчались у степ по глухих дорогах республіки.

Високо підвівши голову, мовчки ішов до кульмінаційної крапки анарх. І тільки коли в листянику майнула спідниця, він зупинився.

Анарх одкинув убік гілку й побачив сестру Катрю.

Вона підійшла до нього, як і завжди, печальна.

— Раненько ви підвелися сьогодні! — сказала сестра Катря.

— Як бачите!

— Я теж не можу спати. Власне, ночі тепер ще й не такі довгі, але й вони наводять тоску.

— Хіба ви ще й досі не одержали командировки? — спитав він, щоб що-небудь сказати.

— І досі! Вони остаточно мене замучили! — гаряче сказала сестра Катря.— Я буквально не маю вже сили жити тут.

— А от Майя мені казала, що вона, навпаки, так би на санаторійній зоні цілий вік і прожила.

Анарх і це сказав, щоб що-небудь сказати. Але сестра Катря нервово взялася за свій чорненький бантик.

— Перш за все, Майя неправду каже. І взагалі, вона не вміє правди говорити. А потім, Майя зовсім інша людина.

— Це ж як?

— Так... Тільки ви, будь ласка, не ображайтесь на мене й не подумайте, що в мені говорить заздрість чи то ревність.

— Що ви?

— Я знаю, ви цього не можете подумати,— сказала сестра Катря.— Ні ви зі мною, ні я з вами ніколи не говорили про кохання. І, власне, висловити свою думку про Майю мені тільки тому ніяково, що ви з нею живете!

— А ви це відкіля знаєте? — усміхнувся він.

— Я, власне, гадала, що ви цього не ховаєте?

— Саме?

— Саме... того, що ви живете з Майєю.

— Ну, коли ви так уперто настоюєте, то хай буде по-вашому. А тепер висловлюйте свою думку про Майю.

— Думка моя така: Майя — нехороша людина. Не встигла вона приїхати сюди, як я відчула це. В ній, як це не дивно, багато аристократизму. Ви розумієте мене? Ви подивіться на її зовнішність — це ж княжна! Я навіть думаю іноді, що її й походження таке. Цей римський профіль, цей стрункий стан, ці надменні й нехороші очі, ці мініатюрні пальчики, які так і хочеться погладить,— все це говорить за її аристократичне походження.

— Але цього, я гадаю, мало, щоб не любити її?

— Так, цього мало. Але не тільки ж про її зовнішність я хочу сказати. Кожний її рух, кожний жест, кожна усмішка мене відштовхують від неї. І, я гадаю, не тільки мене. Я певна, що вона зовсім не те, чим ви її уявляєте.

— Але, все-таки, за що ж ви її не любите?

— Знаєте, я можу зробити багато припущень. Але й це вам нічого не скаже. Я знаю тільки одне: Майя — надзвичайна егоїстка. У неї, безперечно, є якийсь біль, і от вона замість того, щоб самій носити вагу цього болю, звалює його на чужі плечі. Це — факт, і ви не одмовитесь од нього, оскільки частину цієї ваги й ви носите. І, взагалі, я можу сказати, що Майїне промешкання на санаторійній зоні скінчиться якоюсь нісенітницею. В даному разі я покладаюсь на свою інтуїцію.

Анарх згадав Майїн тихий негарний смішок, і цей смішок викликав — ні з того, ні з сього — образ метранпажа. І знову неясна тривога зародилася в ньому. Але навкруги було так дзвінко, так бадьоро, що все темне, що постало, враз розсіялось.

— Я гадаю, що ви прибільшуєте! — сказав він, беручи під ручку сестру Катрю й направляючись за нею до кручі.

— Ви так хочете зараз вірити — хай буде так.

— Знаєте що? Давайте покинемо про це! — сказав він і зітхнув.

Сестра Катря фиркнула й нервово поправила свій чорненький бантик.

— Пробачте! — тихо сказала вона.— Я й сама не помітила, як зайшла так далеко.

— Ні, я зовсім не про це. Я кажу: давайте виберемо веселішу тему. Бачите, який прекрасний ранок?

Вони зупинились над кручею. Праворуч у підніжжя гори текла ріка. На поверхні їй сковзались верховоди. Далі легко хвилювались комиші. Вдалині по звертистій металевій лінії маячив ранковий човен: рибалка й ятері. І не знати, хто сіяв, хто просіяв голубий порох під кручі. І не знати, відкіля так п'яно пахли береги.

— І правда, гарно! — сказала сестра Катря.— Я завше, коли бачу перед собою голубе небо, згадую чомусь біленький фартушок, що його носила в гімназії. І, знаєте, коли я окунуся з головою в якийсь позитивізм або в «критику чистого розуму», мені здається, що я шукаю там саме його — цей фартушок — біленький, як перший далекий сніг.

— Цікаві асоціації.

— І, навіть, більше того,— сказала сестра Катря,— і тепер, після громадянської війни, саме тепер, коли всюди якось посіріло, мені здається, що я вдруге загубила цей біленький фартушок. Фартушок, мабуть, символ радості.

Анарх хотів був щось сказати, але в цю хвилину розтявся недалеко оклик.

— Савонаролочко!

Сестра Катря здригнула й сказала, увільняючи свою руку:

— До побачення. Я піду.

Він одступив на крок. Він не затримував дівчини. Сестра Катря відійшла в бік і скоро зникла в зарослі.

Анарх подивився вниз: крізь гущавину продирались Майя і Хлоня. Іншого разу він був би цілком задоволений. Після останньої суперечки, коли Майя назвала його «сволоччю», анарх досі не почув од неї жодного слова. Тепер, хоч і знав, що Майя йшла миритися, не тільки не відчув радості, як завжди було з ним, а скоріш був незадоволений.

Перший збіг на командну висоту Хлоня. Він привітався з анархом і пішов до дальньої кручі. Скоро на висоті була й Майя.

— Чижик-пижик! Руку! Мир! — сказала вона.

Майя, очевидно, нарочито розпустила волосся й забризкала своє тіло духами. На командній висоті запахло конвалією.

— Чижик-пижик! Ну, невже тебе не хвилює туге тіло юнки? — казала Майя, притискаючись до анарха й роздимаючи ніздрі.— А от ти мене хвилюєш! І ти не вір мені, що я зараз жартую. І зовсім то не жарт, коли почуваєш під своїми руками живі сильні м'язи, і твоя кров бунтується. То неправда, що жарт!

Анарх мовчав.

— Ей, ти, куди ти тікаєш! — крикнула Майя, повернувшись у той бік, куди йшов Хлоня.

Той зупинився й пішов назад. Тоді Майя потягла анарха до пенька, і скоро всі троє сиділи на ньому.

— Ну, Хлонько,— звернулася Майя до юнака.— Як ти казав, коли ми йшли сюди? До кого я зараз подібна? Ну?

— Це, звичайно, шкода, але ви сьогодні чудово виглядаєте,— сказав Хлоня.

— Чому ж це шкода?

— А тому, що ви — злючка!

— Злючка? — зареготала Майя.— Хлонько! Яке ти маєш право говорити так?

— А яке ви маєте право називати мене на «ти»?

Майя поправила своє не в міру викликаюче декольте, прищулила очі й звернулась до анарха:

— Бачиш, він теж хоче перейти зі мною на «ви».

— Не я хочу перейти на «ви»,— сказав Хлоня,— а ви мусите зі мною говорити на «ви».

— От тобі й раз! Ну, як же я з тобою буду говорити на «ви», коли ти карапет?

— Себто я не мужчина?

Майя ще голосніше зареготала. Тоді ображений Хлоня підвівся, оправив блузку й халат і подивився уважно на Майю.

— Коли я не мужчина, то чого ж ви залицяєтесь до мене?

— Я? Залицяюся до тебе?

— Да! Ви залицяєтесь до мене. Хіба не ви тільки-но пропонували мені поцілувати себе?

— Себто я пропонувала тобі, щоб ти поцілував себе? — знову зареготала Майя.

Хлоня почервонів.

— Ну, я не так, значить, висловився.

— Покинь, Хлонько, говорити єрунду, ти краще що-небудь прочитай... Ну?

Анарх вийняв цигарку й запалив її; над пеньком спалахнув синій димок і запахло. Він вбирав запах конвалій й уважно дивився на Майїне декольте.

Йому раптом прийшла мисль («яка глупота»), що він ще не прокинувся, і тоді ясно постала перед ним учорашня сутичка з Карно.

Хлоня вже заспокоївся.

— Ви гадаєте, що так не можна сказати, а я гадаю, що так можна сказати,— говорив він.

— Слухай, чижик-пижик,— звернулася Майя до анарха.— Як, по-твоєму, можна так сказати? Хлонько, повтори!

— Я хочу перед вами розсипати одуванчик слів,— повторив юнак.

— Це щось подібне до старомодного реверансу. Слухай, Хлонько, ти обов'язково будеш на провінції парикмахером.

— Хай буде й так: це теж не погано!

— Ну, а як би ти намалював сьогоднішній ранок?

— Я сказав би: «Був ранок і все було так прекрасно, як голуба... птичка. Знаєте: скок! скок!»

— І все?

— Цього досить; можна в двох словах передати цілу картину.

— А я сказала б так: ти, Хлонько, enfant terrible *.

— Прошу не ображати мене!

— Хіба ти зрозумів? — зареготала Майя.— Я ж нарочито і вжила салонної мови, щоб не образити тебе!

Хлоня круто повернувся й пішов до дальньої кручі.

Гинули роси, зник жовтожар. Над рікою випливало сонце й гриміло в простори. Далеко на Гралтайських Межах кричав

---

* Жахлива дитина *(франц.).— Ред.*

санаторійний дурень. І ріка несла цей оклик вниз по течії до моря. Дурень остаточно збожеволів: він до краю налив ріку, він затопив її своїм задушеним криком.

— Чижик-пижик! Все-таки скажи мені...— промовила Майя, коли Хлоня відійшов на декілька кроків, і положила енергійним жестом анархову голову на свої коліна.— Я все-таки не розумію тебе! Чому ти останнього часу такий... я б сказала, розгублений. Може, в тебе єсть якісь тайни?

Анарх подивився на Майїні прищулені очі й побачив у них не то тривогу, не то докуку.

— Тебе, може, дивує те, що я тебе не так зустрів, як бувало раніше?

— А хоч би й це! — нервово кинула Майя.

— Коли тільки це, то не варт вести нам такі розмови.

Майя, замість того, щоб образитись, на всі очі подивилась на анарха.

— Значить, у тебе єсть якісь тайни?

— Ніяких тайн у мене нема,— в'яло промовив він і, положивши руку на її коліно, заплющив очі. Він щодалі, то більш почував у своїм тілі якусь неміч.— Покинь мене розпитувати.

— Хіба тобі неприємно?

— Так.

— Дивно! — сказала Майя й ще щільніш притулилась до нього.— Все-таки я не розберу, чому ти останнього часу ведеш себе якось...

— Ти думаєш?

— Да, думаю. І, по-моєму, не помиляюсь.

— Ну, коли ти так цікавишся,— знову в'яло сказав він,— то я тобі скажу: я — хворий.

Майя покосила очі на анарха й тихо спитала:

— Чим же ти хворий?

— Хіба тобі не все одно?

— От чудак! — неприродно засміялась вона.— Я ж тебе кохаю... Хіба ти забув?

Анарх провів рукою по своїй волохатій голові, подивився на довгі Майїні вії, під якими вона сховала очі, і сказав:

— Давай не будемо валяти дурня.

— Ну, я бачу, що з тобою не можна серйозно говорити,— образилась вона.— Ти зі мною просто не рахуєшся. Невже я тільки й валяю дурня? — і потім спокійно сказала: — Я тобі скажу прямо. Я догадуюсь, що в тебе зовсім не така хвороба, як у людей. Ти, мабуть, хворієш — тільки, будь ласка, не шукай тут задньої мислі — хворієш на анархізм... Так?

Анарх подивився на Майю. Але й зараз її очей не видно було: їх прикривали довгі вії.

— Ні, у мене інша хвороба.

— Ну, от і скажи мені... Чого ж ти мене мучиш?

— Я бачу, тебе дуже цікавить... Так от: я хворію істерією.

— Тільки всього?

— Тільки всього!

— Ну, я тобі не вірю. Коли б було тільки це, ти б так довго не мучив мене.

— Це, бачиш, залежить від темпераменту,— ще раз в'яло промовив він.

Майя засміялась своїм тихим негарним смішком і грубо скинула з колін анархову голову.

— Ходім на зону! — сказала вона.— Чижик-пижик! Мене не обдуриш! — і погрозила пальцем.

— Як не обдуриш? — спитав він і почув, як йому неприємно йокнуло під серцем.

IX

Зійшовши з командної висоти, Майя зупинилась, подивилась на анарха, і від її погляду несподівано повіяло холодом.

— Я йду в палату,— сказала вона.

Він нічого не відповів і пішов на схід, несвідомо прямуючи на луки. День було зіпсовано. Розмова з Майєю знову чомусь звела кінці мислі на постаті Карно. Він пригадав останню зустріч із метранпажем, всі її деталі, і якесь неясне передчуття обхопило його.

Власне, що його нервувало? Зустрівся він з Карно сам на сам лише один раз, але анархові здалось, що він метранпажа бачив уже тисячу разів. Він певний, що поводження Карно з ним не є випадкове метранпажеве чудернацтво,— в цьому ховається якийсь глибокий сенс, і оскільки це так, то він, очевидно, не помиляється, гадаючи, що Карно почав раптом стежити за його кожним кроком. І випадок із яблуками — не більше як зачіпка. Тепер він не почував колишньої незадоволеності, він уже не думав про міщанство, яке оточувало його. Анарх якось враз примирився з ним. Тепер перед ним поставало щось більше, безвихідне й гостре, як метранпажеве обличчя.

Йому знову прийшла мисль, що це рожеве «сьогодні» — не більше як фантом. «Так буває за час кризи,— подумав він,— проривається життя, але одразу ж гасне, і тоді прискореним темпом проходить процес хвороби до остаточної руїни».

І, зрозумівши, що цей рожевий день є випадкова пляма на його хворій психіці, він зрозумів і те, що бадьорий настрій уже ніколи до нього не повернеться.

До дзвоника залишалось біля години, і він пішов на луки поволі. Він ішов саме до санаторійного дурня.

Там він сяде на горбику й запалить цигарку. Відціля санаторійна зона буде маячити якоюсь заозерною птицею, що відпочиває на перельоті. Дурень буде мовчати, підводитись і знову кричати своє «о». Тоді на горизонті виросте біла стьожка: то кур'єрський чи пасажирський поспішає до города. І буде чути далекий гудок над степами. А по степах, припадаючи, поплибуть клоччя пари. Коли потяг зникне за горизонтом, дурень здивовано подивиться на нього, і в його погляді стане незрозуміла тоска. Тоді анарх подумає, що дурень згадує якусь степову станцію на глухій дорозі, повз котру зрідка, не зупиняючись, пролітає потяг. Подумає, що дурень тоскує за тим невідомим життям, яке, прорвавшись у степ, мчиться до невідомих обріїв. І дивно: коли анарх тікав від санаторійної публіки, він завжди попадав до дурня. З ним було не тільки легко — в нім він находив надто близькі йому рисочки й цілковите заспокоєння.

Передосіннє сонце стояло в згустках опару. З города гулом темної міді крокували дзвіниці. Луна від того гулу бродила по луках важкою примарою й потопала у вогкості надбережжя.

Але ріка мовчазно й байдуже линула в даль. Анарх прийшов і сів біля дурня. Той нічого йому не сказав і, сидячи на пеньку, уважно розглядав конфетну обгортку. Що він у ній найшов цікавого — важко було догадатися. Але він так уважно дивився на цей нікчемний папірець, що можна було з певністю сказати: конфетна обгортка викликала для нього якісь химерні асоціації. Очевидно, по них дурень находив відповідь на свої, йому одному зрозумілі, запитання.

На горі кричала Унікум: когось уперто кликала. І анарх, коли вереск її розсипався над луками, машинально повернув голову й дивився на санаторійну зону.

Дурень сидів і зрідка гигикав.

— Чого ви смієтесь?

— Оце! — тикнув той пальцем на папірець і задумався.

— Що оце?

Але відповіді не було. Можливо, дурень просто не міг відповісти. Зрідка він кидав погляд на коней: вони стояли збоку й підбирали зелену траву. Дурень уважно дивився на них і потім переводив кудись здивовані очі. А коли теленькав дзвоник, що висів на шиї молодого жеребчика, дурень похляв голову й монотонно відбивав:

— Телень! Телень!

Коні підводили голови й сторожко прислухались до шамотіння в осоках: то пролітав вітер, біг через ріку й пропадав на Гралтайських Межах. І тоді ж від санаторійної зони кокетливо кошлатились зелені трави.

Коли анарх іще раз повернувся на крик Унікум, він побачив, як з гори спускаються дві постаті. Він одразу пізнав їх: то був метранпаж і миршавий дідок. Вони, очевидно, направлялись до нього.

Анарх відчув, як йому щось неприємне й гостре проповзло по спині. Карно розмахував руками, нібито щось доказував дідкові, і його гостреньке обличчя витягнулось уперед, як лягашеві на полюванні. Метранпаж раз у раз скидав свої очі на те місце, де сидів анарх, і тоді анарх крізь гони відчував нахабність цього погляду. Тут щось було від інквізиції. Це був якийсь неможливий тваринний сарказм.

Він був певний: Карно прямує до нього й прямує саме для того, щоб знову підкреслити, що він, Карно, вже тут, на санаторійній зоні, що він, Карно, вже не допустить приходу нового рожевого ранку, який був сьогодні; що він, Карно, зараз розсипе свій гаркавий сарказм і накаже анархові не забуватись.

«Ах, яка глупота!» — скинувся він.

Але ця думка якось непевно промайнула в голові й одразу сховалась.

Нечутно спадав ранок і плавко сідав на фіолетові озера загоризонтної зони. Прямо горів сизий капусник, а над ним стояли табуни комах. Вище тікали дикі поля.

Карно й дідок підходили до того горбика, на якому сидів дурень. Анарх не помилився: перескочивши рівчака, метранпаж привітався з дурнем і сів оддаля на траві. Дідок, як і завше, метушився і, ніби він нічого іншого й не знав, хіхікав:

— Хе... хе... Тавонарола!

Карно посидів мовчки з хвилину. Потім витягнув своє гостреньке обличчя.

— Да, погодка нічого собі! — сказав він, невідомо до кого звертаючись.

Але анарх, як тільки почув цей голос, інстинктивно зібрав мускули на своїх руках і знітився. Він раптом пізнав якусь надзвичайну розгубленість, ніби на нього насувалась безвихідна сила. Щось подібне до цього він пізнав колись у дитинстві, коли батько, зібравши дітвору біля ганку, повалив його на холодний цемент обличчям униз, спустив з нього штани й почав бити його ременем по оголеному тазу. Це була перша «порка», і з першим ударом він пізнав, як йому в мочовому пузирі неможливо залоскотало, і він в якомусь божевіллі розкусив грудку цементини.

Тільки з цим він міг порівняти свою розгубленість, яка його зараз обхопила.

— Будь ласка, дайте мені сірники! — сказав Карно, звертаючись до анарха, і поліз у кишеню за кисетом.

Анарх ураз підхопився, ніби йому обов'язково треба було підвестися з горбика. Але в той же момент знову сів: йому раптом ударив в обличчя сором, і він навіть подумав про себе: «Чорт! Глупота!».

— Я прохаю сірників, якщо вони є у вас,— повторив Карно.

Анарх вийняв коробку й недбало кинув її до метранпажа. Той підняв здивовано брови, але нічого не сказав і запалив цигарку.

— А що це у вас лежить? — спитав Карно, показуючи на анархові коліна.

Анарх здригнув і інстинктивно схопився за кишеню.

— Ви про що? — вирвалось йому тихе запитання.

Метранпаж засміявся.

— Як я вас налякав яблуками!.. Я кажу про он той листочок... Бачите?.. Ага, от-от? Я кажу — з якого це дерева? З мене недавно сміялися, що я не відрізню кленового листя від дубового... Ви як, відрізняєте?

— Ні! — в'яло промовив анарх і подивився, де ж дідок? Але дідок сидів позаду його й тихо хіхікав. Коли анарх повернувся до нього, він показав гнилі зуби й знову кинув:

— Хе... хе... Тавонарола!

— А я от тепер уже відрізняю,— сказав Карно,— це дуже легко. Хочете навчу?.. От подайте мені цей листочок... Ну, подайте ж! Ну, чого ж ви сидите... Ну, скоріш...

— Будь ласка, не мішайте мені відпочивати! — різко кинув анарх і тут же почув свій голос чужим і порожнім.

— Хе... хе... Тавонарола,— знову захіхікав дідок.

— Який ви запальчастий,— саркастично всміхнувся Карно й витягнув своє гостреньке обличчя.— І потім, чому ви так грубо говорите зі мною? Це, здається, не перший раз?

— Так! Не перший раз! — різко кинув анарх.

— Я розумію, що не перший раз! — сказав метранпаж і підвів брову.— Але ви все-таки не хвилюйтесь! Ще встигнете відпочити. На те є мертва лежанка... Хіба забули про неї?

— Хі... хі... Тавонарола,— ще раз захіхікав дідок.

— Забув! — різко шпурнув анарх і взявся за голову: йому прийшла мисль, що це — сон. Ніколи він не бачив на санаторіях і взагалі в житті таких метранпажів. В більшості це були або обивателі, або недалекі ортодокси. Тепер перед ним сиділа воістину якась чудернацька людина.

Дурень, що весь час безглуздо дивився на конфетну обгортку, раптом підвівся і, вибрикуючи, мов молоде теля, з гиком побіг до коней.

— Ну, добре,— гаркаво сказав Карно й витягнув своє гостреньке обличчя.— Гніваєтесь, значить, не треба!

Але анархові в цю хвилину несподівано прийшло на думку самому кинути запитання.

— А скажіть мені,— сказав він, і йому йокнуло в грудях.— Ви справді думаєте, що я боюсь вас?

Карно не здивувався, ніби давно вже чекав на це запитання.

— Так! Думаю!

— А чому ви й досі мені нічого про це не сказали?

— Я бачу, що я не помилився,— засміявся Карно.— Знаєте, мені смішно: така махина, а боїтесь такої маленької людини. Мені, бачите, здалося, що ви істерик.

— Хі... хі... Тавонарола,— захіхікав дідок і поліз до того пенька, що на ньому сидів анарх.

Анархові стисло горло спазмами, і він пізнав прилив тваринної радості: все це, значить, з'ясовується просто — він істерик. Нічого особливого нема. І, ніби боячись, що хтось розділить із ним цю радість, він навіть хитренько всміхнувся й опустив голову.

Метранпаж уважно дивився на те місце в комишах, де пориНув дурень, і мовчав. Дідок підліз уже і, виставивши гнилі зуби, хіхікав.

Далі, мов крізь сон, він чув, як Карно говорив про Майю, як він питав, відкіля вона? Анарх не знає? І підморгнув. Він, безперечно, любить (не тільки цей дідок) гарних, смаковитих дівчат. Знаєте, він любить, коли в дівчини білі литки й вона вся пухка. Знаєте, ляжеш на неї, і здається, що ліг на пуховик.

В такому ж дусі незграбними фразами, цинічними до безглуздя, метранпаж говорив із чверть години. Анарх за цей час не промовив жодного слова. Він тепер певний був, що все це — примара, що ніякого метранпажа в дійсності нема, що завтра він прокинеться й буде реготати з себе. Він рішив покірно вислухати Карно, свідомо приймаючи його, як фантом... Можливо, нарешті, він сидить десь зовсім не на луках, а в ізольованому помешканні. Завтра він прокинеться й побачить — нічого нема!

— Значить, за малинкою ходите?.. Ну, і ходіть!.. З Майї гарна малинка,— говорив метранпаж.

Анарх і на це не реагував. Мов волохата статуя, сидів він на пеньку й дивився собі під ноги. Збоку хіхікав дідок.

Потім він підвівся і, похитуючись, пішов до санаторійної зони.

По дорозі він зустрів сестру Катрю.

— Знаєте,— сказала вона,— я за ніч проглинула мало не триста сторінок. Але я не відкрила жодної сторінки життя. Я думала раніш, що я мало працюю, а тепер я бачу, що я просто бездарна людина.

Анарх подивився на сестру Катрю й раптом скинувся: що ж, і вона фантом? Ах, яка глупота!..

— Слухайте,— звернувся він до неї, протираючи очі,— як ви гадаєте, я сплю, чи це...

— Що це? — підхопила сестра Катря.

— Ах, Боже мій! Я вас питаю: це сон, що я з вами говорю, чи це дійсність?

Сестра Катря подивилася на свого співбесідника, і він їй здався, очевидно, дуже комічним. Вона, здається, перший раз щиро засміялась. Сестра Катря взяла анарха за руку, вивела з гущавини, поставила на сонячний бік і прямо подивилась йому в очі. Звичайно, вона зрозуміла цю виходку як бажання його трохи пожартувати з нею.

X

Після цієї сутички — на луках — із ним скоїлось щось неладне. Моменти фантастики так переплутались із дійсністю, що він іноді буквально не міг відрізнити примари від реальної речі. Але Карно й для решти санаторійців був центром уваги. Анарх остаточно запевнився в цьому, коли випадково прочитав уривок із щоденника згаданої хворої. Там було написано це:

«...Наш санаторій поділяється на два табори: плебеї, інтелігенція. Між таборами завжди іноді мовчазний, іноді буйний антагонізм. Іншої класифікації тут нема. Але на цей раз усе це згладилось: один табір — весь санаторій, другий складається з одного метранпажа. Бувають люди, яких не люблять усі. От і Карно. І плебеї вже не захищають «свого». Гордий, неприступний, а виходки — ніби його допіру вкусила осіння муха. Цинік і нахаба: куди там до нього слинявому дідькові! І всі вже давно знають, що ця хитра людина кривляється і вдає з себе дурненького. Власне, головним мотивом незадоволення є шпигунство. Звичайно, шпигунство допустиме, шпигують усі потроху. Але всьому ж єсть межі. Коли шпигунство — нешкідливе явище — нічого. А то, припустимо, ходив дехто покурити (курити дозволено, лиш би ніхто не бачив), а тепер не можна ходити. Всюди він, ця нахабна фізіономія. Набачить — і доносить ординаторові. Той, звичайно, лякає випискою із санаторію. Це вже занадто. І росте мовчазний протест. А недавно навіть (це коли вже запахло осінню) така була сутичка. Хлоня попрохав, щоб метранпаж відсунув койку, щоб Хлонину койку можна було поставити на сонце. «Товаришу, будь ласка, одсуньте свою койку»,— попрохав Хлоня. Карно мовчить. «Товаришу, я вас прошу, одсуньте свою койку»,— ще раз попрохав Хлоня. Карно — ні слова. І так до трьох

разів. Тоді Хлоня підводиться й каже: «Ви, товаришу, невихована людина!» — «А ви, товаришу, Онан!» — кинув Карно.— «І більш нічого?» — спитав Хлоня.— «І більш нічого!» — сказав Карно. Це чули інші. Інші захвилювались. Хлоня мовчить, а інші не могли мовчати. Оточили метранпажа й загалділи. Що, мовляв, за чортовщина, ви — погромник, вам не може бути місця на санаторійній зоні. Метранпаж і тоді ні слова. Тоді до нього підскочила Унікум і закричала: «Повторіть і мені, що ви сказали! Зараз повторіть!» — «Онан»,— спокійно повторив Карно. Це вже було занадто. Це вже чорт знає що! Це ж неможливо! І піднявся такий гамір, такий крик, що позбігалися сюди мало не всі сестри, мало не весь санаторій. Але метранпаж і зараз лежить і мовчить. «В чому тут справа?» — спитала сестра. Всі загалділи, і ніхто нічого не розбере. «Товаришу, в чому тут справа?» — ще раз спитала сестра. «А я знаю!» — сказав метранпаж.— «Як ви там Хлоню назвали?» — «Ніяк!» — різко кинув Карно.— «Але почекайте,— галдів санаторій,— ви, мовляв, назвали його Онаном». Тоді метранпаж підвівся й почав плести нісенітницю. Припустимо, в старовину навіть талмудисти носили таке ім'я, а поети й зараз прославляють його. Що ж тут особливого? «Але, почекайте, ви ж не талмудист?» — «Ні!» — «Ви ж не поет?» — «Ні!» — «Тоді ж, яке ви маєте право називати його так?» Ну, а потім усе так переплуталось, що нічого не можна було розібрати. Карно, безперечно, глузував. Він просто погромник. І хоч усю цю історію було «замазано», але Карно на цей раз, мабуть, остаточно й безповоротно скомпрометував себе. Ми його бойкотуємо».

Так! Очевидно, Карно є найреальніша особа, коли він центром уваги являється мало не для всіх. Так! Карно нічого не має спільного з примарами!

Але чому ж він так неможливо мучить його? Проте анарх не помилився, коли рішив, що хворий психічний процес піде прискореним темпом. Він частіше став прокидатися вночі й тривожитись. Якась темна настирлива мисль остаточно не давала йому покою. Підозрілість доходила до абсурду, і він тоді знову дивився в одну крапку, і крапкою цією був метранпаж. Але й обставини складалися для нього невигідно. До Карно й справді тепер мало не кожного тижня приходив якийсь незнайомий чоловік із города й завжди якось таємно зникав у бур'янах. Часто до анархової койки підходила Унікум і, звертаючись до Майї, говорила:

— А я про нього щось знаю!

— Про кого? — питала Майя.

— Про метранпажа!.. Про кого ж! — сказала Унікум і зробила загадкове обличчя.

Правда, Унікум багато дечого знала, і їй ніхто не вірив. Але анарх цілком серйозно приймав ці розмови, бо вони відповідали його настроєві й загальному душевному станові.

До того ж Майя не менш дивно почала вести себе: вона раптом перестала сміятись своїм тихим смішком, і в ній анарх став помічати якусь різку переміну. По-перше, вона ніби уникала зустрічі з ним і, по-друге, робилась похмуріша, і над її переніссям несподівано виросла зморшка. Можливо, на Пайю впливала природа, бо запахло дозрілою осінню.

Ішов вересень. За місяць прийде листопад. Над оселями, над санаторійною зоною повисне туман. Десь буде рипіти ясень, а далі шелестіти — похилі явори. Із санаторія хворі поїдуть у город. І буде тоді порожній санаторій мовчазно стояти серед степу. Тоді зрідка дійде сюди гул із города, а глухої ночі повз санаторій будуть пролітати — крізь тумани, по невеселих дорогах республіки — червоні очі потяга.

«Іде вересень! Прийде листопад!»

Над санаторійною зоною перелітали аероплани по маршрутній лінії «від — до». До анарха підходила Майя й говорила про те, що віддаляється літо.

— Я почуваю, як пливе літо до Чорного моря,— казала вона і в'яло гладила своєю вихоленою рукою анархову голову.— Я почуваю, що воно пливе в Малу Азію, в країну чорного лебедя.

Майя знала якусь легенду: з тайги, із сіверких північних озер вилетів білий лебідь на австралійські копальні й там сів на темну ріку. І став тоді лебідь як атрамент. Майя вже не говорила про кохання, і тепер він не чув од неї цинічних фраз. Але вона частіш говорила про осінь і говорила, що осінь хоч і прекрасна, як цей хрустальний, що пройшов, кінець гомінкого літа, але осінь — тьма, і вона боїться її.

Ріка хмурилась. Од ріки бігли жваві вітерці, підіймались вище й летіли на південь. То були північні сіверкі вітерці. І мовчав яблуневий глуш, нагадуючи анархові чомусь первісну архейську добу [12].

Зрідка до анарха підходила сестра Катря і в сотий раз говорила йому про тупик санаторійного будня й скаржилась, що їй досі не дали командировки.

«Взагалі, вересень на всіх вплинув,— писала в своєму щоденнику хвора.— Унікум — і та стала нервовіша. Принаймні, прийшов і такий випадок, коли й Унікум упала в істерику. Це було на початку вересня. До Унікум прийшов знайомий із города, і вони пішли в ліс. Далеко вони зайшли — невідомо. Але їх на санаторійній зоні не було з півгодини. Раптом у палатах почули істеричні ридання. Коли хворі вибігли на веранду, то побачили заплакану Унікум. «Що там? Що з вами?» —

питали її. Тоді Унікум розказала крізь сльози це: пішла вона із знайомим за конторський плац. Відтіля вони пішли на ріку й сіли відпочити. Унікум буде прямо казати: вона любить цього знайомого. І от, коли вони...— ну, її, звичайно, всі розуміють...— тріснула гілка. Вона скочила й побігла в кущі. А в кущах — що б ви думали? — мерзавець-дідок! Він стежив за нею й підглядав. Унікум заспокоювали. Вона не могла заспокоїтись, бо ж знайомий знервований пішов, не попрощавшись із нею. Це ж чорт знає що! Дехто хіхікав. Але дехто й обурювався: це вже справді хамство! Тоді до дідка підскочив Хлоня й з усього розмаху вдарив його по фізіономії: «Хам!» Дідок зблід і розгублено дивився на хворих. Він щось плів, що він нічого не думав, що він «просто так». «Я не тього, не тумав,— казав він,— я йшов просто так!» — «Брешеш!» — знову істерично закричав Хлоня.— «Тєтє тлово!». Тоді Хлоня раптом схопився за голову й з криком: «Піду утоплюся!» вискочив із дверей. За ним вибігли хворі й декілька сестер».

Анарх, між іншим, був у цей час у своїй палаті. Коли йому розказали про цю історію, він навіть не поворухнувся. Він раптом відчув і тут якусь безвихідність, що проти неї смішно боротись. Він згадав миле Хлонине обличчя й подумав: «Так треба!» Коли Хлоню зловили і з криками та галасом привели в санаторій, анарх і тоді спокійно лежав на своєму ліжку.

XI

Ішли осінні місяці. Ранки стояли прозорі й голубі. Повітря було легке, духмяне й хвилювало, як чисте виноградне вино. Ріка спокійно відходила в даль, і була в ній тиха задушевність і сторожка жура. За експериментальною фермою стояла блідосиза далечінь невідомих обріїв. Вже зникла спека, і вже не чути було гуркоту громів.

Але в той день, коли анарх вийшов із санаторійної зони й пішов на путівець, на проселочну дорогу, до вечора неможливо палило сонце, і в повітрі наростала тривога. З города з індустріальних кварталів насувалась темна, мало не таємна гроза. Літо, згадавши, що не проспівало своєї лебединої пісні, раптом повернулося назад і готувало свій осінній вибух.

Праворуч і ліворуч маячили копи зрізаного жита. Було так тихо, ніби кожна стеблина пізнала тривогу й причаїлась. Зрізані хліба розливали духмяність, і вона проливалась на межі, текла потоками й заливала всі квартали.

Анарх зійшов на путівець. Він зараз, як ніколи, відчував самотність. Він тепер був певний, що і Майя, і весь санаторій — все це ні що інше, як фантоми. І коли він помиляється, коли все це вигадки, що їх він здобув за час патологічного

процесу, коли навкруги його найреальніші особи — все-таки далі так жити не можна. Якась брудна повінь затоплює його. І нема йому виходу. Так можна дійти до будинку божевільних. Треба негайно вжити якихось заходів.

І тоді раптом він згадував, що заходів не може бути, і ламав пальці.

«Але в чому річ?» — і він зупинився. «Де причина такого стану?» І як раніш він не находив відповіді, так і тепер усе перед ним мовчало. Тоді анарх із острахом запевняв себе, що він цілком нормальна людина, що він, можливо, зійшов тільки на останню межу. Він же знає, що те, що він говорить, що він робить,— все це єсть те, що єсть. Коли він береться, припустимо, за ручку палатських дверей, то він знає, що він береться за ручку палатських дверей. Єсть тільки сумніви, і проти них треба вжити якихось заходів.

«Але яких?» — і він зупинявся.

Насувалась гроза. Як дальні гармати, глухо грохотали громи. Тоді зникли, пропали, розсіялись, мов передранковий туман, мов кінематографічна ілюзія, його мислі. Анарх зиркнув на чорну гамузу хмар, і його охопив страх. Він подивився навкруги й побачив: хутко спадає темрява. Тоді він несподівано рвонувся, ніби його, велетня, хтось міцно держав, і кинувся до санаторія. Він буквально летів, розкидаючи поли свого халата. Над пустельним путівцем здіймалась курява.

І в ту ж мить стьожка голубого неба пропала, і темний масив розрізала блискавиця. Потім спалахнув удар. Ще удар — не втечеш! — потоп.

Як наляканий вовк, біг анарх до лісу, до санаторійної зони. Він почував лише тільки, що волосся йому шелестить на голові. Більш він нічого не пізнав у ті хвилини. І тільки коли він наткнувся на групу зарослі, зупинився й пішов поволі.

Коли біг, миготіли санаторійні вогні. Тепер загубив дорогу й брів навмання, як йому здавалось, на захід. Він знав, що скоро мусить ударити розбитий черепок міді, і він прислухався. Але нічого не чути. «Котра година?» — не можна сказати: наче так давно й наче так недавно він вийшов із санаторія.

А удари грому шалено громили ліс, і не знати як шуміли дерева. Блискавиці мчалися в ніч і з тріском розкидали клоччями бенгальський вогонь. Дощу не було. Іноді в електричних фейєрверках виростали над лісом темні силуети: то, мабуть, в тривозі підводились у стихію орли.

Але не чути було розбитого черепка міді й не видно було санаторійної зони. Наче зачарована, пропала в глибинах тьми.

І коли б хто-небудь спитав його, як довго блукав він у лісі тієї ночі, він, безперечно, не міг би сказати. Це було так довго, як біг стихії тоді.

Але, нарешті, закрапало. Із заросли потягло вогким запахом трав.

Гроза стихала, віддалялась і тягла за собою шмаття розстріляного неба. Вже йшов проливний дощ.

Анарх довго плутався між дерев і нарешті побачив будівлю: перед ним раптово виріс її темний силует.

«Санаторійна зона?.. Чому ж тоді огнів нема?..» І догадався: вже за дванадцять, бо не чути мотора електричної станції. Він стояв біля будівлі й не знав, куди йому йти. Кликати сестру не хотілось, і в ці хвилини йому було просто неприємно. Він навіть подумав з іронією: «А людина — людиною, це — філософія сіренького дня: навіть великий біль стихає, коли підходить маленький, але ближче. Це філософія світової «кобилки»: навіть геній, коли його вкусить несподівано. блоха, враз забуває світові проблеми й думає тільки про маленьку блоху».

Нарешті анарх розібрав, де він стоїть. Це було біля сіновалу, що праворуч від центрального будинку. І скільки він простояв би тут — невідомо. Та раптом зареготав санаторійний дурень.

— Ги-ги!

Анарх підвів голову й тоді ж згадав, що саме тут ночує дурень.

— Хомо, чуєш? — покликав він.

Але відповіді не було. Стихав дощ.

— Хомо, чуєш?

— А хто там такий? — обізвався нарешті дурень.

— Та це я, із шостої палати! — сказав анарх.

— О! Відкіля це вас понаносило!.. Та ще й на дощі! Оце!

Анарх розповів: так то й так то, мовляв, те то й те то, мовляв.

— Ну, то лізьте сюди! — сказав дурень.— Підсохнете... Гм... Оце!

Дурень стояв на виступі і також, як і в просвітянських драмах і комедіях забутих архівних авторів, також «чухав» традиційну потилицю, «чухав» під пахвою й патлату голову і також архівно, до болю безглуздо всміхався.

З дверей пахнуло сіном.

Анарх заліз на сіновал і, коли ліг, почув млосний запах чебрецю: він був глибокий, мов мисль, і сухий. Так пахнуть і степові могили, і буйний травневий цвіт. «Так, мабуть, пахне й смерть»,— чомусь подумав він.

А духмяні потоки чебрецю текли й текли.

— Котра зараз година?

Замість відповіді біля дурня хтось заворушився. Анарх здригнув.

— Хто це там із тобою? — спитав він і раптом почув свій голос чужим.

— Я! — чітко відповіло з темного закутка.

І відразу він пізнав його: так, це був Карно. Звичайно, вони не будуть розпитувати один одного, як попали сюди. Але метранпаж заворушився й сказав невимушено, без усякої інтонації:

— Зараз перша. Тільки-но погасили. Душно в палаті. Виліз у вікно на повітря.

Потім помовчав і звернувся до дурня, очевидно, продовжуючи розмову:

— Ну, Хомо невірний, тепер віриш?

— Ги... ги...

Метранпаж наче забув про анарха. Він стільки наговорив тієї ночі, скільки він не сказав за весь час свого промешкання в санаторію! І анарх знав: це тому, що він тут. В кожнім його слові почувався виклик і образа. І після кожного монологу анарх нервово підсмикував плече. І це дурневе «ги-ги» нагадало йому дідків смішок на луках.

— Ну, Хомо невірний,— казав далі Карно,— ти думаєш, що ти живеш? Ні! Ти не живеш, а тільки жеврієш. Тебе, Хомо, нема. От нарочито полапай себе. Почуваєш тіло чи ні?

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— Смієшся?.. Ну й смійся!.. А все-таки тебе, Хомо, нема! І от що інтересно: станеш ти, скажімо, в отару корів та коней, і хіба тебе можна відрізнити від них?.. Ні! Бо ти, Хомо, не Хома, а віл.

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— Ну да,— казав далі Карно.— А от як я стану серед своїх машин, то я, Хомо, все-таки я. Ти не скажеш, що мене нема. Словом, я — метранпаж такої-то друкарні, такої-то профспілки і таке-то моє ім'я, і таке-то моє прізвище... Розумієш?

Тут, безперечно, була нещирість. Тут анарх зловив інтонацію сарказму. Це був справжній санаторійний метранпаж.

А потоки чебрецю затоплювали сіновал, і здавалось анархові, що вони пробивають йому мозок. Десь, ніби за тисячу верст, дзвенів лікарів сетер.

— А тепер візьмемо ще! — говорив Карно.— Ти гадаєш, що тільки тебе нема? Ні! Те ж саме, скажімо, і з нашим санаторієм. Його теж нема. Віриш?

— Ги! Ги!

— Знову смієшся?.. Ну, і смійся, Хомо невірний! А я тобі все-таки кажу — нема! Єсть тільки я, Карно (як хтось тут сміється: миша з одрубаним хвостом). Це, Хомо, як каже сестра Катря,— велика філософія. Треба тільки її зрозуміти...

От, скажімо, утворюють люди собі якісь ідеали, б'ються за них, проливають кров, гинуть, нарешті, а того й не знають, що...

Метранпаж зупинився.

— Да... про що я? — казав він далі.— Про ідеали... От!.. Це дуже проста філософія. Її треба тільки зрозуміти. Образився тут на мене недавно Хлоня. Знаєш його?

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— І образився, щоб ти знав, за те, що я його назвав Онаном. І слід було образитись, бо й справді він не Онан, а невловимий шахер-махер. Ти розумієш, яка тут різниця?.. Ну?

Анарх хотів був щось сказати, але несподівано пізнав, що язик йому паралізовано, і він покірно слухав Карно.

— Це зовсім не погромні промови, як мені сказали недавно,— говорив далі Карно.— Але не в цьому річ: під шахером-махером я розумію не тільки сконденсоване шахрайство з чорної біржі (ти спостерігав, як воно лякає наших м'якотілих інтелігешок?), але й типів, подібних до Хлоні. Це ж мініатюрні чирячки на здоровому тілі. Це ж шапочки-невидимки.

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— Смієшся? Ну, і смійся, Хомо невірний! Колись, через десять — двадцять років, я тобі й про Хлоню розкажу... А тепер іще про сконденсоване шахрайство з чорної біржі. Бо ж, подумай, це ж воно розбиває так звані «святі ідеали» відомих тобі осіб. Скажімо, утворюють люди собі якісь химери, б'ються за них, проливають кров, гинуть, нарешті, а того й не знають (тут я тобі договорю), що... це, можливо, все-таки не даремно. Віриш, Хомо невірний?.. Це велика філософія, і її треба тільки зрозуміти.

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— Так, можливо, не даремно,— сухо говорив метранпаж.— Треба тільки на момент пригадати дещо. Це ж «дещо» дає непереможні закони, і я гадаю — розумні. Бо нічого в природі, як у природі, дурного нема. Ти розумієш? Це велика філософія. І я, Карно, пізнав інтуїтивно мудрість цієї філософії. Я, наприклад, нічого не маю проти того, щоб перескочити ці непереможні закони. Але невдача на мене, скажу тобі, не впливає. Я просто чекаю тоді чергової надбавки до свого жалування або оголошую страйк, коли мене притиснуть. Я, власне, думаю про одне: мені треба жити, і тим, що навкруги мене, теж треба жити. А оскільки життя є тваринна сутичка певних груп, я, звичайно, не забуваю й про революцію. Так-то, Хомо невірний! Це дуже проста філософія...

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— І я нікого не хочу чіпати,— говорив Карно.— За моєю філософією, життя все одно є в'язниця, яку тільки треба обставити так, щоб у ній була канарейка й самовар... Ти не

лякайся цього аксесуара. Самовар теж корисний, коли хочеться чаю, а канарейка частенько може замінити славетний симфонічний оркестр... коли грошей нема. Це, Хомо, дуже, дуже проста філософія.

Анарх довго й уважно слухав Карно, і тільки коли той зупинився на декілька хвилин, він підвівся й пішов із сіновалу.

Він почував себе безсилим і розбитим. Він потребував зараз тихого закутка, де міг би лягти на койку, заплющити очі й завмерти.

Монологи Карно тепер не тільки не стривожили його, але й не заділи, хоч він і знав, що всю цю тираду спеціально для нього призначено.

Не здивувала його й шляхетна, хоч і розхристана, будівля мови Карно.

Він і це прийняв як щось звичайне.

За кілька кроків од ганку анарх скинувся: над санаторійною зоною розтявся постріл. Луна від нього пішла до ріки, зійшла на поверхню, піднялася вище й заглухла в лахміттях розстріляного неба.

На захід тяглися хмари.

XII

Біля центрального будинку він знову згадав, що, власне, не розбуркавши сестер, він не увійде в свою палату. Це його трохи збентежило. Але скоро його погляд упав на Катрине вікно. Там горів огонь.

Він підійшов до вікна й подивився: сестра Катря сиділа в стосах книжок і щось уважно перечитувала. Її тихі очі здивовано стежили за рядками. Вона сиділа в легкім капоті й була в ньому як дівчинка. Йому шкода було її тривожити, але безвихідне становище, в яке його поставила гроза, примусило потурбувати сестру Катрю. Він постукав у вікно й направився до дверей.

Вона зустріла його, як і завжди, ласкаво, хоч і здивувалася цьому візиту. Коли анарх розказав їй, у чому справа, вона, недовго думаючи, положила на канапу подушку й запропонувала відпочити. Сестра Катря сказала, що анарх їй зовсім не пошкодить своєю присутністю, лиш би вона не пошкодила йому світлом своєї нафтової лампочки: вона думає почитати години з дві.

Анарх скинув пантофлі й ліг на канапу.

Сестра Катря зрідка поверталася до нього й говорила (вона, очевидно, читала в цей час щось із Гегеля), що їй хоч і зрозуміла різниця між діалектикою Маркса й Гегеля, але її страшенно дивує: як міг Гегель говорити й доказувати, що все,

що існує в абстракції і в матерії, є прояв і розвиток вічного абсолютного духу. Все ж вона рекомендує анархові прочитати його «Філософію релігії». Вона вважає це найкращою з його праць.

Бажаючи перевести розмову на іншу тему, він сказав:

— Та коли ж ви їдете?

— Скоро, скоро вже! — сказала сестра Катря.— Знаєте, товаришу, я вірю, що там, десь на іншому місці, я нарешті найду заспокоєння.

Потім вона говорила, запалюючись, все на ту ж тему: про землю й людей. Вона мусить найти заспокоєння, бо вона хоче любити і землю, і людей. Вона поправляла свій чорненький бантик і малювала прекрасні картини майбутнього, бо вона вся в майбутньому. Але, з другого боку, вона не хоче залишати землю й її хресні муки.

І, можливо, під впливом її гарячих слів і останньої грози анарх за півгодини до світанку підвівся з канапи й сів до столу. Очі йому горіли хворобливим блиском. Сестра Катря вже спала на своєму ліжку, схрестивши руки, наче і в сні вона віддавала себе на муку. За вікном стояла передранкова тиша. Тільки зрідка лісовики лякали бандитів та дзвенів лікарів сетер. Анарх узяв перо й написав:

«Люба сестро! Запахло снопами. Пам'ятаєш той шлях, де проходила наша юність? Пам'ятаєш той запашний поселок, де тополі летять до горизонту, до цукроварні. Але й тут запахло снопами. Скоро неспокійна Катря й метелик Майя відлетять відціля у вирій (далебі, здається, що вони на моїй невеселій зоні пернаті гості з синіх країн). Скоро відлетять у вирій. І тоді я буду самотній тут, серед степу, без людей. Люба сестро! Та коли ж його зрізали? Що це: біль чи радість? І здається, що його зрізали так давно, ніби сто літ. А втім, я, мабуть, не про жито — про юність на далеких зрізаних полях, про димок молодої інсурекції, про далекі вози, які так риплять, наче знову стоїш біля історичного поселку. Люба сестро! Цього радісного болю ніхто не зрозуміє. Тільки той, хто знає це дике Лівобережжя, ці кошмарні махновські тачанки по степах, цю куряву, що мчиться по східній азіатській магістралі. Тільки той, хто знає Запоріжжя, ріку Калку [13] й тринадцятий вік. Це ж тут пройшла татарва із своїм геніальним полководцем Чінгісханом [14]. Я писав тобі: «Дивіться на схід!». І тепер пишу. Цей трагічний поклик, можливо, не найде відголоску. Його не зрозуміють. Одні побачать у ньому рупор Івана Калити, другі — заклик до дикої азіатчини. Але ж це не те й не друге. Перші помиляються, бо не знають Лівобережжя: воно ніколи спокійно не сиділо під могутньою рукою шовінізму; другі помиляються, бо дивляться на Азію, як на кубло тьми

й забобонів. Люба сестро! Це ж зовсім не так! Ми бачимо, що західна цивілізація гниє, і в ній гниє людськість. І ми знаємо: скоро прийде новий Спаситель, і предтечею йому буде Атілла. Предтеча пройде з огнем і мечем мятежною грозою по ланах Європи, і тільки тоді (тільки тоді) свіжі потоки прорвуть напружену атмосферу. Це буде! Я не тільки вірю, але я й знаю! «Дивіться на схід!» І вся трагедія Лівобережжя та, що воно сміливо кинуло цей міжнародний клич... Коли ти будеш шукати тут елементи месіанізму, ти їх, звичайно, найдеш. Але ти ніколи не найдеш тут дерев'яно-калузької матушки або гопаківсько-шароваристої неньки. Ти найдеш тут Месію, і ім'я йому — майбутній анархізм. Люба сестро! Колись на шведських могилах, там, де тікає прекрасна Ворскла, де Полтава, де цукроварні й одрізи,— там полки Петра розбили Мазепу. Але майбутній Атілла (а він не за горами) повісить на гілляці двох; і то буде не тільки Мазепа, але й Петро [15]. Я згадую зараз своє дитинство й свою юність. І все переплелось: і заводський гудок, і Донеччина, і цигарки з кізяків, і голубоока мати, і Кузька-халамидник. Я згадую цю милу копійку на рейку, щб розплескало, і «Невеселе» за рікою, і потяг, що гримить у нетрях слобожанських борів. Я згадую столітні сосни і дороги, і квартали, і межі по степах, і повстанчі загони... І я думаю: «Що це?» Люба сестро! Запахло снопами. Я знаю: і в тебе — теж. І на тебе наступають осінні дні. Ти будеш сидіти десь там, у глухому закутку республіки, в розруйнованій школі біля традиційної грубки, і слухати, як у бовдурі шаленіють вітри. Біля тебе буде — теж традиційний — сторож, і він буде запевняти тебе, що це не вітри виють, а домовик. Я знаю! Ранком ти накинеш на свої плечі полатану хустку, підеш у нетоплений клас й будеш учити дітей. Діти: «Хо-о-олодно!» А ти почуваєш, що тебе трохи мутить, бо я знаю: ти вчора нічого не їла. Де ж там: вже цілий рік тобі не платили грошей! Але як і заплатять, то невеликі ці гроші. Правда, твої карапети принесуть тобі того жита, яке зараз так пахне. Та я ж знаю: не дуже воно пахуче, коли його їсти. І ще знаю: до жита треба й солі, а в тебе вже й жита нема. І от, люба сестро, мені хочеться впасти перед тобою на коліна й заридати. Так заридати, щоб гримів цілий світ, щоб повстали всі океани, щоб розбити свою прокляту голову. А коли б я був геніальним малярем, то кожна рисочка, кожний мазок стікали б моєю кров'ю. І тоді б я залив, потопив у цій крові цю фатальну неминучу осінь. Люба сестро! Я часто виходжу в степ і дивлюся: навкруги мене дикі поля й дика даль. Тоді я думаю про невеселе життя світової «кобилки», про її темні промерзлі закутки. І думаю: і все це — на просторах надзвичайної земної кулі. Тоді я хочу крикнути, як наш санаторійний дурень, задушеним

криком: «О-о-о!». Тоді, сестро, я, безперечно, фанатик. Моя мисль летить. Я простягаю свої руки догори й падаю, умираю: Sic transit gloria mundi *! Так. Не рушу! Я хочу бачити Месію світової «кобилки»! Я омию його тіло в своїй прозорій крові. Розірву груди. Розшматую серце. І побачу — надходить невідома голуба гроза. Sic transit gloria mundi! І в цей момент, люба сестро, я шаленію. Я забуваю все: і тебе, і Майю, і Катрю, і санаторійного дурня. Все це сплелося в один терновий вінок. Тоді я кладу цей терновий вінок на свою похилену голову і йду на Голгофу. Але, сестро, книжники й фарисеї знову наздоганяють мій надзвичайний пафос. Я чую вдари грому й падаю, стікаючи кров'ю. Це бачу, мов крізь сон... Але вперто й неухильно з терновим вінком на голові йду і йду на Голгофу!»

Анарх положив перо на стіл і підвівся. В його очах стояв хворобливий блиск і якесь дитяче натхнення. Сестра Катря все також, схрестивши руки, лежала на ліжку й рівномірно дихала. Повз вікна йшла густа темрява. І тільки легкий і сторожкий шелест тополі, що шамотів крізь відчинене вікно, порушував тишу. Зрідка з дальніх міських перевалів долітали якісь неясні звуки й нагадували глухий розтрощений дзвін. Саме до них анарх і прислухався.

Зиркнувши на Катрине обличчя, він одчинив двері й вийшов на ганок.

Після грози ходили по санаторійній зоні легкі вітерці. Але не було вже в них тієї теплоти, яка обгортала їх у кінці літа. Це вже були сіверкі вітерці, і вони нагадували осінь. Ясно було, що пройшла остання гроза, що літо проспівало вже свою лебедину пісню. По небу й тепер тяглися розірвані хмари, і була в них та невимовна жура, що завжди нагадує провінціальний глуш і пустельні базарні майдани під одноманітною мжичкою. Саме це й відчув він, зійшовши з ганку. Він так переповнений був враженнями, що забув навіть зачинити двері і залишив сестру Катрю під наступом сіверких вітерців. І досі стояв у його очах хворобливий блиск, і досі йому стукало в скронях. Він ішов по доріжці саду й сам незчувся, як перейшов межі санаторійної зони. Він виходив на перелісок.

Ще розтялося кілька пострілів. Але анарх навіть не здригнув. Навкруги його було тільки одне: запах снопів, і цей запах стояв чимсь невимовним і печальним. Крім цього запаху, навкруги нічого не було: ні звуків, ні кольору, ні речей. І тільки коли він вийшов на поляну, згадав, що залишив Катрину квартиру відчиненою. Тоді він поспішно повернув до головного будинку.

---

* Так проходить слава земна! *(лат.)* — *Ред.*

Дерева розступались перед ним, ніби самі спішили дати йому дорогу. Зрідка налітав сіверкий вітерець, і тоді віти здригалися, і падали з них холодні росинки. Падали рясно, поспішно, раптово. Іноді крізь дерева пробивалася пляма голубого неба. Але в ту ж мить зникала: її знову обгортали сірі полотна розірваних хмар.

Коли анарх зійшов на бокову доріжку, він побачив у вікні сестри Катрі тінь. «Трохи некрасиво,— подумав він,— тривожити дівчину». Але, згадавши про свій лист, що його залишив незапечатаним на столі, покривився. Йому неприємно було, що сестра Катря може прочитати його. І тоді ж він побачив, що тінь стояла, зігнувшись над столом.

...Але він уже знав, хто там. Коли анарх зійшов на ганок, в дверях стояв метранпаж.

— Карно?

— Я! — просто сказав Карно й додав: — Треба зачиняти двері: так можна дівчину застудити.

— Але як ви сюди попали? — сказав анарх.

— Як? — і метранпаж усміхнувся.— Просто: ішов у свою палату, а по дорозі, як бачите, хотів зробити добре діло: двері зачинити дівчині.

Карно сказав і зник у темряві.

Анарх ускочив у кімнату. Лист лежав на столі. Сестра Катря й тепер рівно дихала. Очевидно, вона не прокидалась.

Анарх узяв листа, положив його в конверт і тремтячими руками заховав у кишеню.

XIII

Він прокинувся й здивовано подивився навкруги себе: фотелі, ліжко, канапа, на якій він лежав,— все це з першого погляду здалося йому через міру надзвичайним. І тільки коли він побачив на цвяшку одну з Катриних блузок, що її сестра Катря, виходячи з кімнати, очевидно, не встигла сховати в корзину,— згадав ніч.

Вчора, положивши в кишеню листа до своєї сестри, він ліг на канапу й непомітно для себе заснув. Він це добре пам'ятає. Але що ж далі? Він дістав написаний ним лист і хутко пробіг по рядках. Виходить, що все те, що він згадує,— все це було. Анарх поспішно вийшов із кімнати й побрів до поштової скриньки. Він так нервувався, вкидаючи туди свого листа, ніби боявся, що щось пошкодить йому.

З півночі біг холодний вітерець. Енергійно наступав осінній день. Не вірилось, що тільки-но, декілька годин тому, над санаторійною зоною пройшла гроза. Ртуть падала. Стояла холодна ріка й холодні води. Зрідка накрапав дощ. Койки сьогодні не винесли в садок — розташували їх на веранді.

Коли анарх ліг на свою ліжницю й подивився на хворих, побачив: обличчя всім були якісь сірі й скучні. Очевидно, нікого й ніщо сьогодні не цікавило. Навіть ніде не видно було книжок, що протягом цілого літа відігравали таку велику роль в суперечках між хворими й сестрами.

— Слухайте! — почув анарх позад себе сухий голос.

Він повернувся й побачив Майю. Лягаючи на своє ліжко, він не помітив її.

— Що таке? — спитав він і подивився на дівчину. В ній уже зовсім пропала колишня бадьорість, і тільки зрідка проривався тихий негарний смішок.

— Пам'ятаєте (вона сказала не «пам'ятаєш», а «пам'ятаєте») той веселий день, коли я з вами востаннє зустрілася на командній висоті?

— Пам'ятаю... А що?

— От що: ви сказали тоді мені, що ви — хворий. Я вам не повірила. Тепер вірю.

— Дуже радий! — кинув анарх і подивився навкруги; навкруги було так сіро й скучно, що в нім у ці хвилини не прокинулось жодної мислі. Навіть зиркнувши якось на дальню койку й побачивши на ній Карно, він тільки й подумав, що метранпаж сьогодні зовсім не такий, яким він бачив його вчора. Що ж до того, чи справді Карно був учора з ним, чи то просто була примара, то він навіть не поцікавився. Наступив момент цілковитої апатії. Анарх і справді попав в якесь зачароване коло: ішла апатія, за нею тривога й манія переслідy, причини якої він і досі не міг розгадати, і нарешті проривалося життя. Останній момент знову зміняла апатія, і так без кінця.

— Вашій хворобі я тепер вірю,— сказала Майя.— Бо не тільки я, можливо, і багато з нас захворіло на цю хворобу. Але нашій хворобі ім'я не істерія, а... Як би це м'якше сказати... А... entre chien et loup *. Бо ж подивіться: я завжди погоджувалася з тим твердженням, що ми надто гнучке тіло. Я знаю, що ми служимо тільки тому класу, який — власть. Але...

— Але ви, мабуть, трохи не погоджуєтесь?

— Ні! — різко сказала вона.— Я цілком погоджуюсь. Я сама належу до них, про кого говорю зараз, і добре знаю породу цих людей. Але я мушу визнати, що починаю зневажати цей крам. І не на словах, як це часто буває з нами, а щиро, на ділі. Ви подумайте: все ж таки ми колись давали гідних поваги людей. Був час, коли з нашого осередку виходили безгрішні апостоли й святі проповідники. Варт пригадати хоч би минуле століття й початок нашого. А тепер? Тепер я сама собі не вірю. Мені здається іноді, що й я здібна на ту гидоту, без

* Між собакою і вовком *(франц.)*.— *Ред.*

якої тепер не може жити названа порода. Подивіться хоч би на всіх тих, що тікали за кордон і відтіля паплюжили республіку. З якою солоденькою усмішкою плазують вони на задніх лапках! Де їхнє почуття людської гідності? Це ж кошмар!.. Але не одні ці. Хіба ті, що живуть тут, хіба вони не являються крамом? Тепер кожний бувший велетень не більше, як паршивенький інтелігентішка, міщанин, сволоч, який нахабно дере кирпу й ще нахабніш заявляє «ми». Цебто «ми», не ті, що пахали (це між іншим), а «ми» — власть!.. Зі мною було вже багато випадків, коли я таких-о артистів приймала за партійців. Він так упевнено говорить «ми», що ви ніколи не подумаєте інакше. Знаєте, це до болю противно! Саме в цьому я й бачу розклад вершків нашого суспільства.

— Я чув, що це — не погано,— знову в'яло сказав анарх.

— Або подивіться,— продовжувала Майя, незважаючи на репліку.— Загляньте в магазин, де продається марксівська література... Звичайно, за велике завоювання можна вважати той факт, що наші вороги читають те, що ми хочемо. Але ж гидко дивитись, коли вся ця продажна сволоч навалюється на нашу книгу й пожирає її, майже давиться, пожираючи її. А для чого це? Щоб скоріше сказати «ми».

Анарх слухав ці їдкі слова й несподівано відчув, як у нім заворушилось щось подібне до злоби. Він повернувся й сказав:

— Це закон Дарвіна [16]: боротьба за існування!

Майя зневажливо подивилась на нього й знову перевела свій погляд на койку.

— І це розумію,— сказала вона.— Але все-таки людина повинна чимось різнитися од гадини. І та бореться за існування. Де ж людська чистоплотність?.. І коли хочете щирого признання, я скажу: мені буває соромно до сліз за цей продажний крам.

Вона змовкла й одвернулась. Анарх байдуже подивився на неї, прикрив ковдрою подушку і, раптом підвівшись, мовчки пішов на проселочну дорогу. В їдальні він побачив за невеличким столом нервову хвору, що кожного дня заносила щось у свій щоденник.

«Їдкі розмови входять у систему,— писала, між іншим, в своєму щоденнику хвора.— Навіть Унікум і психопат — і ті почувають потребу висловити свою незадоволеність. «Знову лікарський смотр?» — говорить Унікум. «Знову лікаткий тмот»,— подає дідок. І тоді ж вияснилося: це просто комедія! Головний лікар запише зарані, кого треба виписати, а консиліум лікарів — просто так, для блізиру. В цім певні і Унікум, і психопат, і інші. І вони перекидаються отруйними фразами. Як же, мовляв, відціля треба зробити висновок: залицяйся до головного лікаря. Відціля, безперечно, і так званий протекціонізм.

І Унікум певна, що тут мусить усе змішатися: і партійні, і безпартійні, і анархи, і радбури, і комбури. А коли змішається, тоді виясниться: нас давить протекціонізм, ми загрузли в протекціонізмі. І тому завтра треба обов'язково побачити головного лікаря й зробити йому «глазки». «Але що ж буде робити другий пол?» — питав психопат. «Це залежить від його таланту,— ядовито кидала Унікум і продовжувала, вивертаючи гладкий торс: — А завтра не головний лікар, а прийдуть черевички з губздраву. Подивляться вони на санаторій, покуштують морожено, покрутять носом і скажуть: «Нам цей санаторій не подобається. Значить, ми поїдемо в Крим. Будь ласка, передайте цю записку секретареві губздраву». І улетить. Тоді санаторій, коли він не дурень, мусить зробити так: написати записку й до першої записки, приложивши цю записку, приложити й камінь, що ним чистять нігті, який теж залишили черевички. А в записці оце: «Посилаємо секретареві губздраву манікюрний камінь і записку, яку залишили черевички. Просимо від себе послати її в Крим. Гадаємо, що це для держави не буде накладно, бо одна людина все одно багато не з'їсть». Оце і все. І це буде сучасна притча про камінь для нігтів, про секретаря губздраву й про черевички, які поїхали в Крим». «Буде»,— кричить хтось із своєї койки. «Чи не в Карно ти навчилась так язвити?» «У нього, друже, у нього! — відповідала Унікум.— Воно то так, та...» — «Чого ж ти не договорюєш? — каже Майя.— Я за тебе договорю. Воно то так, та треба тобі, Унікум, не забувати й тієї байки, де говориться: «Чем кумушек считать...» [17]. Ну, словом, ти знаєш!» І тоді виявилось, що Майя — хамка. Унікум підбігла до неї й дробила: «Я не розумію, що ти із себе корчиш! В тебе, мабуть, ущекнене самолюбство? Да?.. Кажи!» Майя не відповідала й виходила з палати...»

За кілька хвилин анарх зійшов на путівець. Він ішов по проселочній дорозі й уважно розглядав стеблину на руці, що на ній завмер мініатюрний шашель. Із-за ріки й тепер гулом темної міді крокували дзвіниці. Будинки то вибігали із змарнілої зелені, то виринали, то знову потопали в ній. Дороги й роздоріжжя відходили по кварталах у німу даль. Було зовсім сіро й скучно. І не вірилось, що колись тут, на цій доріжці, видно було, як боковий шлях вилітав із багряної тирси (клекотіло сонце), а другий шлях — від Гралтайських Меж. Шляхи злітались, зливались і йшли до лісової будки. На ці шляхи часто виходив анарх і дивився на місто. Але місто завжди було таке ж незрозуміле, як і корейський божок. Саме на цей боковий шлях, що біля експериментальної ферми, увечері дівчата йшли з оранжерей і співали пісень у бузковий захід. Це були пісні

журні, починалися вони з «гори високої» й кінчалися тим, що «молодість не вернеться» [18]. Тоді експериментальна ферма відлітала від санаторійної зони на неможливі гони. Але зате вранці кипіла тут радість. Коли падали роси й шумів ядерно світловій, тоді на дахи експериментальної ферми падали каміння всіх спектральних віт. То розсипалася корона землі — сонце.

Анарх ішов навмання й тільки тоді зупинився, коли з-за перевалу прозвучало соковите контральто. Він підвів голову й побачив: повз нього, направляючись із городу, пролетів фаетон. Тоді він раптом скинувся: куди й чого він іде?

Він круто повернув і пішов до санаторійної зони.

XIV

Надходив листяний шум. Хилилися жовті безсилі дерева. Падало листя, а на десятинах міської в'язниці мертво лежала осіння прозора далечінь.

Надходила осінь. І всюди, і на кожному із хворих почувалась вона. Майю ніхто вже не наважився б назвати легковажною дівчиною. Її не пізнавали. Вона схудла, змарніла й за черговий тиждень не тільки нічого не взяла, але й загубила декілька фунтів. Годинами вона лежала в своїй палаті і вже не виносила своєї койки на веранду.

Анарх не виходив із палати й годинами дивився то на одну, то на другу з чотирьох стін. Але частіш він спирався поглядом у стелю: вона чомусь нагадувала йому туманний день і його перший сніг. Сірий колір проточувався крізь вікно й похмурів, як сам присмерк. У цьому була не то розгубленість, не то тоска, не то просто нудна мовчанка. Це, нарешті, була не кімната, а якась сувора пустеля. Тільки ординатор і досі ходив у травневому костюмі. Але, коли й він заходив в анархову кімнату й зупинявся біля порога — суворий і холодний,— анарх і від нього відвертався, бо і в цьому травневому костюмі стояла осінь.

Що ж до Хлоні, то він остаточно поринув у меланхолію. За ним із призначення ординатора стежили тепер, не відходячи, дві сестри. Тим же сестрам наказано було доглядати й Майю. Одного дня вона підійшла до ординатора з проханням відпустити її в город на декілька годин, і, коли їй той не дозволив, вона «закатала» істерику. Доктор так розгубився, що забув навіть зміряти їй температуру. Сестра Катря мусила розбуркати Майю вночі й поставити їй термометр.

Проте й сестра Катря була сама не своя: вона напружено чекала відкомандировки. Щоб трохи забутись, вона просиджувала цілі ночі за книгою і, заснувши вранці, раптом прокидалась

і перелякано дивилась навкруги себе. Перед нею росла темна стіна, і здавалось їй, що на неї наступають якісь важкі незрозумілі квартали. Саме квартали, як щось абстрактне й непереможне. І ці квартали полосували невідомі лінії на безкраїх полях і відходили в сірий дим безвісті.

Надходила осінь. В городі її ще не бачили. Мотори й димарі випускали натовпи диму й закривали небо. На вулицях пахло бензолом. А тут у кожному ледве помітному шелесті мініатюрного листочка відчувався осінній переліт. Дерева все глибше вгрузали в червоне золото й стояли в надмрійній задумі. На перевалі рипів ясень: його підрізали бандити. Надходили листяні симфонії й затоплювали ліс. Надходив золотий потоп.

Зрідка вибігали з поляни кучеряві дерева, перелякано озирались і зупинялися. Але не було виходу з цього золотого потопу: і експериментальна ферма, і санаторійна зона, і перевали, і межі — все поринало в ньому.

Ішла мудрість глухого часу, і анарх знову збентежено дивився в сіру стелю. Він зрідка виходив на доріжку, там озирався навкруги й прислухався до шамотіння: то листя злітало з дерев.

А осінь усе глибше й глибше заходила в колодязь часу. Вже не горів капусник: його зрізали. Іноді поринав у багрянцях захід, і тоді чекали шалених вітрів. Але й вітри не йшли, ніби й вони боялись потривожити цю мовчазну осінню елегію. Санаторійна зона, її будівлі і конторський плац, і яблуневий глуш — все чутко прислухалось до золотого потопу. І думав анарх, що от-от вибіжить із яру розпатлана темна розпука, розкине руки, впаде на голу вбогу землю й істерично заридає. Іноді він бачив її: от вона лежить, от стихає її плач, вона мовчки підводиться, дивиться синіми очима вдаль і, траурна, нечутно зникає за перевалом.

Надходила осінь. В городі, безперечно, про неї нічого не знали, а тут вона почувалась і в миготінні сухих зір, і в зажурі невеселих доріжок, що плутались і стурбовані відступали в нетрі сторожкого лісу. Дикий малинник відлетів до ріки й самотній стояв над тихим бірюзовим небосхилом. Ріка мовчала. Зрідка над санаторійною зоною чули задушений крик пернатого царства. То по довгій і далекій лінії птиці перелітали за горизонтні межі. Ранком на порожній пустелі покинутого поля сідали важкі дрохви, стрепети. І тоді ж ріка приймала в свої води перелітні зграї птиць. То були крякви, чирки, нирці, шилохвости, турпани. Й ці туди, на далеку лінію, у вирій. Туди плавко линула і ріка, і сторожкий човен, і потяг, що вилітав із промислового центру й шалено нісся в золотий потоп. Місячної ночі, коли тихо коливались осінні хвилі й бриніли вогкі вітри, човен стояв одинокою забутою примарою. Але і в мовчазності

ріки була таж сама невимовна самотність. Іноді стрепети раптом підводились із порожньої пустелі покинутого поля й різали ріку своїм важким польотом.

Надходила осінь. Вночі пахло жовтим диким воском. І тоді простори буйної неспокійної республіки плутались по темних шляхах, бігли до моря й прислухались до шелесту похилої тирси. Саме тоді й пахло незносним диким воском. Але золотий потоп плинув далі й далі. І вже затоплював він і каганцеві закинуті оселі. Вдалині миготів город. На оазі великого степу маячили люкси своїми холодними вогнями. І на світанку анарх бачив: до города бредуть стрункі тополі. І думав: «Чи це не пілігрими з далекого краю?» І здавалось анархові, що він стоїть серед забутої Аравії [19]. А там, де город,— зовсім надзвичайна крапка: там — Ель-Харам [20], Кааба [21] й таємний чорний камінь. Анарх несвідомо, в якомусь півсні, шепотів: «Куди пілігрими?..»

Надходила осінь. І знову незносно пахло жовтим диким воском, і самотньо виглядала веранда санаторійної зони. Тільки калинники цвіли ще гарячим цвітом. І чути було, як за рікою кричить санаторійний дурень своє незрозуміле «о».

Санаторій потроху вилюднявся. Уїхав один, другий, третій, нарешті почали готуватись до від'їзду Майя, Унікум і т. д.

Між анархом і Майєю остаточно пробігла чорна кішка. Тепер їх рідко можна було зустріти вдвох. Декого це почало навіть дивувати: «Що таке? Чому це вони стороняться один одного?» Зате з Хлонею анарх тепер майже не розлучався. Ті своєрідні фантоми, що ними завжди жив юнак, анархові потрібні були тепер як саме повітря.

Хлоня сідав на ліжко й говорив:

— І от я іду кудись у поле, і я думаю: «Скучно». І я думаю, що моя епоха, як та прекрасна незнайомка, вискочила, схопила мене в обійми, затуманила мій мозок і раптом зникла. Я метнувся: де вона?.. Але її вже нема!

— Так,— машинально повторював за Хлонею анарх.

— Так! Нема! — казав далі Хлоня й задумався.— А то, буває, здається, що цю незнайомку давить хтось своїми брудними руками. Я схоплююсь. Я горю весь. Я спішу їй на допомогу. Але підбігаю до проклятого місця й бачу — знову нічого нема!

— Так! — машинально повторював за Хлонею анарх.

І в таких розмовах вони часто просиджували цілі вечори. Їм ніхто не перешкоджав: два хворих виїхали, а метранпажа знову перевели на своє місце.

Для решти хворих залишилась одна тема: розмова про тих, кого виписували. І було великою несподіванкою, коли одного хмарного дня на санаторійній зоні зчинився енергійний гамір.

Прозвучав розбитий черепок міді: кликали на обід. Хворі мляво підводились із койок і сідали за стіл.

Раптом підвелася Майя і спитала:

— Хто вчора ввечері сидів за моїм столом?

Хто ж сидів? Ніхто нічого не знає! Для чого це їй? Вчора сиділа вона, а пізніш, здається, анарх.

Майя нервово підкинула плече й мало не скрикнула:

— Я питаю вас: хто сидів за моїм столом?!

Дехто навіть підвівся: чого їй треба! Тоді Майя вискочила з-за столу й розридалась. До неї підбігли й стали її заспокоювати. Їй подавали вже стакан із водою, але Майїні ридання переходили в якісь істеричні викрики. І тільки коли прибіг ординатор, хворі нарешті догадались підійти до Майїного столу. Там вирізано було ножем це: «Майя є... (нецензурне слово)... з анархом». Літери були великі, і фраза зайняла всю площину стола.

Всі занервувались. Навіть миршавий дідок не посмів увернути цинічної фрази.

Але хто ж це міг зробити? Це ж чорт знає що? Мужчини суєтилися біля столу й радились, як найти негідника. Припущень було багато. Вчора сидів тут анарх. Але не міг же він зробити таку гидоту. Навіщо йому компроментувати і себе, і Майю? Ніхто не здібний був на таку низість, крім дідка й Карно. Але ж ні того, ні другого (це всі добре знають) вчора тут не було. Дідок суєтився й клявся, що він цього ніколи б не зробив. Йому вірили. Вірили, проте, й тому, що й Карно не був тут (Карно, між іншим, не знав, кого взяли на підозріння). Останнього часу метранпаж вів себе досить порядно, і було б несправедливим думати на нього. Звичайно, тільки від Карно можна було чекати такого стилю. Але ж із-за цього не можна обвинувачувати людину.

Майя того ж дня не обідала, хоч і зрізали парканну фразу, Вона була так схвильована, що після того декілька днів не виходила з палати.

Що до анарха, то з ним із цього часу й справді скоїлось щось неладне. Коли йому говорили про цю історію (анарх тоді не був за столом), він якось розгублено дивився на оповідачів. Нарешті хворі почали перешіптуватись і запевняти один одного, що цю похабщину саме анарх і написав. Тільки одна сестра Катря, коли їй говорили про це, хвилювалася й кидала:

— Не смійте казати так!

XV

Звичайно, підозріння на анарха впало помилково. Причиною його розгубленості були листи, які він одержав того ж дня, коли з Майєю була істерика.

Стояло похмуре небо й мовчазні поля. Над санаторійною зоною стояв клекіт перелітних птиць: вони летіли у вирій. Тоді з проселочної дороги виринула поштова дрижула, і скоро чергова сестра розносила по палатах листи. Цією ж поштою анарх і одержав кореспонденцію. Один лист був відповіддю сестри на його поетичний вибух у Катринім помешканні. Другий — анонімний. Анархова сестра писала це:

«Любий брате! Тільки-но одержала твою писульку й спішу відповісти. Брате! Що з тобою? Відкіля ця екзальтація? Ти ж, здається, ліквідував її? Відкіля ці Чінгісхани, запахи снопів, голубі грози, Голгофа та інше «дребедень»? Я боюсь за тебе: так ти скоро знову загрузнеш у болоті. Невже ти не уявляєш собі, що ця патетика і є той дурацький колпак, який носили й носять наші доморощені бунтарі — за твоїм вдалим виразом — із гопаківсько-шароваристої просвіти? Скоріш поклич свій розум, інакше буде пізно. Лист, як бачиш, попав не по адресу, бо з того часу, як ми бачились з тобою, я, брате, виросла порядком. Не можу сказати, щоб я розлюбила свій народ (між іншим, ця стру́нка, як ти її не ховаєш за красивими й туманними словами, весь час почувається, бо весь час бринить у кожному твоєму слові). Отже, не можу сказати, щоб я розлюбила свій народ. І от чому: я твердо знаю, що щастя моєї нації, її відродження можливе лише через індустріалізацію країни. Відціля — через оптимізм. Між іншим, це зовсім не те, що ти можеш подумати. Щастя я уявляю собі не тим химерним абсолютом, що до нього прагне інша категорія оптимістів, щастя я собі уявляю цілком реальним досягненням. Отже, мій оптимізм не перейде в безпардонну тоску. Так-то, брате! Тільки оптимізм! А на все інше я плюю з тієї командної висоти, про яку ти мені колись писав. І, в першу чергу, я плюю на слинявих нитиків та інших «символістів». Скажу тобі щиро: те, що ти написав мені в своєму останньому листі, пишуть гімназисти п'ятого класу в своїх меланхолійних щоденниках. Я гадала, що ти тепер серйозніший. Де ж твій європеїзм, з яким ти носився колись? Це ж, брате, так далеко від Європи, як сучасним белетристам від літератури (між іншим: Слюнтяї! Нахали! Порнографісти! Онанітики! І головне — невєжди! Їм би не в журналах друкуватися, а сидіти під спідницею матері й колупати пальцем у роті та навчитися абетки. Як будеш у городі, передай такі ж компліменти й тим ідіотам, що їх друкують і переводять на них народні гроші). Отже, питаю: де твій європеїзм? Це ж, що ти мені написав, є безпардонна психологічна просвітянщина! Хоч ти мені й пишеш про малярство, але я дуже задоволена, що ти ніякого відношення не маєш до нього. Ти був би не маляром, а — пробач за вираз — дешевим фуріозо! Так-то, брате! Пора вже знати, де раки зимують.

Це цілком серйозно! І я дивуюся, як міг ти так низько впасти. Я тебе таким все-таки не уявляла. До побачення. Твоя Клавдія».

Анарх прочитав листа і положив його на стіл. Різка відповідь не дуже його схвилювала. Він знав добре сестру й міг чекати цього від неї. Тоді він розірвав другий конверт і витяг відтіля брудний папір. Тут було написано це:

«Ясновельможному панові анархові. Дорогий і шановний революціонере! Я гадаю, що звернувся до вас у свій час. Добре знаючи ваше непевне становище, спішу із своїм слушним листом. Дорогий товаришу й революціонере! Та пригода, що я для вас невідомий, що я для вас тільки загадкова особа, яка сховалася під анонімкою, можливо, ця пригода на момент затуманить вам мозок, і ви подумаєте: «Нісенітниця!». Але я певний: це не надовго. Ви скоро найдете себе й зробите те, що я вам пораджу. Так слухайте ж, ясновельможний і дорогий революціонере! Це було, здається, напровесні нової героїчної ери. Саме в цей час у канцелярії якогось безбарвного губздраву метушився якийсь каплоухий секретар. І до цього секретаря брели натовпи людей дістати аудієнції: їм треба було попасти на ремонт. Мільйони, більйони, трильйони машиністок та інших «співчуваючих» державних діячів невимушено підкреслювали геніального Маркса та геніальну революцію. Проте тоді вже поганої хуртовини не було, а була прекрасна хуртовина під соусом дикого шовінізму та порнографії. Тоді по оселях ходили трубадури й натхненно співали про педерастію, гнилу проституцію й національний месіанізм. І це м'яко називалося утилізацією Маркса. І от тоді метранпаж такої-то друкарні, такої-то профспілки прийшов від консиліуму лікарів до губздраву й підійшов до машиністки. Ця ж, остання, допіру в секретарськім кабінеті розв'язала з секретарем полову проблему в світлі «співчуваючої етики», здається, на канапі. І, здається, у неї горіли не то вуха, не то шия. Метранпаж сказав, щоб його направили в санаторій, і подав від консиліуму лікарів посвідчення. Машиністка сказала, щоб він звернувся до другої машиністки, але п'ята посилала до шостої. Тоді метранпаж пішов до секретаря. «На ремонт?» — спитав його секретар. «На ремонт»,— відважно відповів метранпаж. Тоді секретар сказав, щоб метранпаж прийшов завтра. А через місяць сказав: «Прийдіть у четвер». Оце поки що і все, дорогий і ясновельможний революціонере! Тепер запитання: як рішити цей ребус, чи варт було метранпажеві домагатися санаторія, чи ні. Я гадаю, що ні, бо де ж тоді будете сидіти ви, ясновельможний анархе! Проте, метранпаж попав-таки в санаторій. І от він

дивиться: санаторій стоїть над рікою. І от він бачить: це один із тих, що там на проселочній дорозі, де починаються степи, де колись глушили час джентельмени з города (звичайно, з проститутками, з коньяком, шампанським, з бенедиктином, з лікером: créme de vanille, créme cafe, creme de thé *, кюрасо і кюрасо з цитрон-меліс, шартрез), де били верцадла, щоб бити... Але кожна держава має свою термінологію, і санаторій теж. Отже, мертва лежанка — це та, що після обіду. Але для чого живуть під псевдонімом — невідомо! Наприклад, Майя. Це, здається, з індійських поем Рамаяна — богиня ілюзії... Ну, хіба ж таки можна назвати таким ім'ям недорізане порося? Так-то, дорогий революціонере! Коли метранпаж говорив із секретарем, вийшла помилка. Секретар зовсім не припускав, що цей метранпаж уміє думати й зовсім не з тих — а la бидло. Секретар зовсім не припускав, що метранпаж бачив, як у його канцелярії метушиться добродій, ім'я якому — натюрморт. А втім, цього листа пишу не я, а мій дружок, що конспіративно ходить до мене. Це, між іншим, дуже оригінальна особа: він нічим не уступає вам. Це, так би мовити, ваш двійник, різниця між вами тільки та, що мій дружок має інший темперамент, а можливо, його просто вкусила осіння муха. Проте, він все-таки — не ви. Зараз ця конспіративна особа відіграє в житті роль провінціального мефістофеля [22]. Я гадаю, ця тимчасова посада до деякої міри має рацію на існування. Але, дорогий революціонере! Не подумайте, Боже спаси, що цей величезний вступ (може, більший від самого листа) не має ніякого відношення до того, що я вам зараз скажу. Про цей вступ ви не маєте права забувати (а ви, здається, забули, так, о мій прекрасний революціонере!). Але раніш, ніж дати обіцяну пораду, я вам дам декілька нескромних запитань. Скажіть, будь ласка, хто це там у вашому санаторії живе милостію «власть імущих»? Хто там у вас перецінює вартості ради свого прекрасного шлунку? О, ясновельможний революціонере! Дозвольте його поздравити! Певно, розум повинен керувати почуттям. Що толку з гарячковості, коли, припустимо, проти «рожна нє попрьош». Правда? І ваш перецінець вартостей, очевидно, добре засвоїв собі мудру формулу: «Проти рожна нє попрьош». Це робить йому честь і показує, що він не з тих парвеню, які пильнують вискочити з свого природного оточення. Це робить йому честь. Як же, він тепер, слава Богу, живий і здоровий, чого й нам бажає від Господа Бога. Він, нарешті, зрозумів, що всі його утопії є плід його недозрілого розуму. І правда, які можуть бути утопії у відсталій економічно й політично країні? Це ж тільки імпресіоніст Бакунін [23] міг мріяти про всесвітній

* Крем ванільний, крем кавовий, крем чайний *(франц.)*.— *Ред.*

бунт. Так-то, шановний революціонере! Я віддаю честь вашому перецінцеві вартостей за те, що він переборов авторитети і живе своїм власним розумом. Він, нарешті, зійшов на широкий шлях, і перед ним замаячили рожеві перспективи. Це вже не утопія, а те реальне, чого ми багато віків чекали. Я вітаю його від усієї душі... Але я бачу, що знову відійшов убік. Треба ж, нарешті, сказати, що я вам раджу, бо ж для цього, власне, і лист писано. Я вам раджу: жити, читати газети, журнали «Огоньок»[24] тощо, любуватися прекрасними краєвидами з командної висоти, «кушати» борщ, котлети й т. п. От вам моя порада. Тільки попереджаю: ніколи не згадуйте свого минулого, в противному разі ви щось надумаєте. Що ви надумаєте, я, звичайно, знаю. Але я вам про це не скажу. Цілую ваші уста й бажаю цього: хай вам присниться сьогодні запашний апельсин. Ваш і т. д. Підпису не ставлю, бо все одно догадаєтесь, хто вам пише».

Анарх ледве дочитав цей нервовий, розкиданий і нескладний лист. Похитуючись, він пішов до палати. І коли б хтонебудь побачив його в цей час, він, безперечно, здивувався б. Анарх був блідий, якось через міру зігнувся і йшов по коридору мов п'яний. В цей час у нього не було ні мислі, ні бажань, ніби все це перейшло в стан атрофії. Автор анонімного листа не тільки не ховав себе, але й всюди випирав свою особу, всюди підкреслював її. А втім, анарх про це не думав тоді. Він бачив тільки сірі стіни своєї палати, в яких стояла осінь, по яких ходили, проточившись крізь вікно, тіні сіверких вітерців із дальнього заріччя. Тільки це — більш нічого.

Того дня падала ртуть. І того ж дня анарх пізнав новий приступ душевної кризи. Мав бути остаточний перелом. Можливо, цей лист тільки прискорив його. До того ж і обставини складались так, що він не почув за цей час жодного бадьорого слова. Власне, раніш його розважала тільки Майя. Тепер же з Майєю творилося щось надто неладне. Тільки сестра та Хлоня не покидали його. Але розмови з останніми ні в якому разі не могли його розважити. Хлоня остаточно поринув у зажуру. А сестра Катря, хоч і заспокоювала своїми чарівними жестами степової дівчини, але й вона була втіленою нудьгою.

Анарх був цілком самотній.

Сестра Катря декілька разів поривалася цього дня розпитати анарха про листи. Вона помітила, що саме з цього моменту він через міру знітився. Але сестра Катря боялась далеко залазити в анархове інтимне життя.

Того ж дня, коли падала ртуть, коли знову, ніби за тисячу верст, дзвенів лікарів сетер, а над санаторійною зоною йшли отари осінніх важких хмар, анарх почув якийсь шум біля веранди.

XVI

Стояв матовий дощуватий день. За рікою й далі брели важкі тумани. Анарх зійшов із ганку й став біля клумби. І тоді ж до веранди підійшов санаторійний комендант. Він попередив хворих, щоб вони не хвилювались, коли почують постріли. Скоро з туману вигринули стрільці: вони мешкали на санаторійній зоні для охорони майна.

Комендант розпитував хворих про ту людину, що стояла біля сараю й ніби когось вичікувала. Чи не знає хто-небудь, хто він такий? Чи нема в кого такого знайомого? Комендант бачить цю людину в кепі вже більше двох годин. Кепі то біля кухні вештається, то блукає чогось по доріжках.

— Це, може, ваш знайомий? — звернувся комендант до Карно.

— Мій? — кинув метранпаж.— Ви, очевидно, до мого знайомого ще не придивились.

Потім Карно казав, що його знайомий цілком доросла людина, а цей — не більше, як хлоп'я. Це просто помилка приймати цього кепі за його друга.

— Так? — спитав комендант.

— Так! — кинув Карно.

Ага! Тоді буде полювання за кепі. Комендант певний, що це ракло. Злодій просто вичікує випадку, щоб зірвати з койок застилкове приладдя.

Стрільці стали напоготові. І скоро почалось полювання за кепі. Розтялось декілька пострілів, і в тумані заметушились постаті. Але раптом усе замовкло, і тільки чути було, як по даху одноманітно відбиває дрібний дощ. Очевидно, стрільці зловили кепі й ведуть його до комендантської.

Скоро з туману вигринув натовп, і люди підійшли до веранди. Кепі розгублено дивився на хворих і раз у раз озирався. Мовляв, у чому справа? Чому за ним стежать? Він же тільки звичайний обиватель, що шпацірує за городом! Крім того, він недоросла людина: йому всього п'ятнадцять років. Його мусять негайно відпустити, бо його на дорозі чекає мама: він шпацірує з мамою!

Ніхто, звичайно, не вірив кепі, бо ж він має надто виснажений вигляд. Кепі надто обірваний, як у нього очі бігають? Кепі треба негайно вирядити в міліцію: хай там виясняють, хто він такий!

Але кепі хвилювався:

— Почекайте, яке ви маєте право?

— А таке маємо право...— і комендант смикнув кепі за руку.

— Почекайте, ви, як бандити, напали на мене! Я обиватель із города!

Але хто наважиться повірити цьому? Кепі, безперечно, злодій! Це всі бачать, не тільки комендант. Кепі треба негайно вирядити в міліцію.

— Почекайте! — кричав той.— Нате мій паспорт! Я — обиватель Карасик!

Що таке? Паспорт? Ну, добре! Комендант візьме. Комендант почитає голосно! Але це не міняє справи... Ага, Абрум Карасик... Але це що?.. Відкіля це?.. З біржі?.. Кепі безробітний?.. Ну, тоді всі розуміють. Він, безперечно, злодій, і він напевно хотів зірвати застилкове приладдя.

За цей час туман розплився, і над санаторієм повисла осіння бездонна голубінь. Раптом спалахнули мовчазні трильйони голубого неба, і тільки темна полоска стояла на обрії: туман відпливав на утопічному аеро. Анарх подивився на захід: у порожнечі земної атмосфери над городом стояла гігантська повітряна куля — обсерваторія. Над аеродромом постав клекіт: то, мабуть, зірвався «Юнкерс» [25]. Із сходу в безвість бігли пір'їнні пáмеги.

Анарх зійшов на доріжку й пішов туди, де стояв натовп. Кепі пручався й не хотів іти до комендантської. Мусили взяти його під руки й тягти. Але кепі рвонувся й вислизнув із рук. Тоді один стрілець підскочив до нього й розмахнувся:

— Ге-е-ех!

Удар був глухий — в спину.

Але в той же час другий удар у голову звалив стрільця з ніг: серед натовпу стояв блідий анарх, і на обличчі йому грала якась усмішка мало не з тваринним відтінком радості, наче цю сутичку саме для нього й розіграно.

Збитий із ніг стрілець підвівся й збентежено подивився на свого несподіваного ворога. Але й усі хворі також здивовано дивились на анарха. В перші хвилини всі розгубились. І тільки за якийсь час комендант зробив страшне обличчя й підскочив до кепі. Анарх і його відкинув сильним жестом на крок.

— Ну?

Голос анарха був надтріснутий, істеричний. В такі моменти виривається цілий потік слів, що за них ніколи не можна взяти відповідальності. Але анархові в цю мить вирвалось тільки «ну».

Натовп мовчав, мовчав і анарх. І тільки коли над санаторійною зоною показався «Юнкерс», анарх узяв за руку кепі

й повів його через конторський плац на шосе. Ніхто з хворих не рухнувся. Тільки комендант крикнув анархові вслід, що він подасть рапорт на нього до головного лікаря.

Коли анарх вивів кепі на дорогу, побачив: недалеко стояла мініатюрна фігурка. То, очевидно, була мама кепі. Отже, кепі не збрехав.

— Живо! — кинув він руку кепі й зупинився.

Кепі побіг до мініатюрної фігурки, яка вже йшла йому назустріч. А коли кепі зійшовся з нею, мініатюрна фігурка, перекинувшись із кепі двома-трьома фразами, раптом повернулась і поспішно пішла до анарха. Це була мама кепі. Скоро він побачив виснажене обличчя обірваної єврейки. Вона була в лахміттях, однією рукою держала дитину, другою розмахувала, прохаючи почекати. Анарх пізнав її: цю єврейку він бачив у городі на бульварі Перемоги в присмерках міських вечорів. Вона завжди стояла з простягнутою рукою.

Єврейка підбігла до анарха й хутко заговорила тим типічним акцентом, що його чути в кварталах єврейської голоти:

— Каспатін, ві такой благой дело сдєлал. Я, каспатін, вас бгагадагю.

І, сказавши це, вона вклонилась анархові сливе до пояса й мовчки пішла.

Скоро дві постаті поспішно ступали по дорозі. І тільки коли вони зникли за експериментальною фермою, анарх, обгинаючи річні заводі, пішов до веранди.

...Підйом знову підупав. Ішов він поволі. Зрідка він зупинявся на пустельному березі й дивився на осоки. Ріка несла свої холодні води в даль. Самотньо виглядали кущі зрізаного комишу. Стояла тільки одна мисль із листа: «Ви щось надумаєте». Це саме і є те, що його мучило весь час промешкання на санаторійній зоні. «Ви щось надумаєте». Так, йому треба щось зробити. Це він давно вже знає. І автор анонімного листа, живучи з ним, не міг не підмітити цього. Хай ніякого метранпажа нема, хай Карно — фантом, хай він у стані летаргії, і все це важкі темні примари... Але він все-таки мусить бути консеквентним. Треба найти в собі мужність. Правда, він уже має досить сміливості бути консеквентним: недарма в його душі зараз такий спокій і така ясна прозорість.

За рікою кричав санаторійний дурень. І крик його серед пустельної осені виділявся рельєфніш, і була в ньому якась невимовна жура. Дерева поринали в золото сторожкого потопу, і крізь них ясно видно було далеку експериментальну ферму й кучугури. Стояла мертва тиша, і тільки гудок безшабашного потягу порушував блідий осінній спокій. І зараз анарх відчував: пахне жовтим диким воском.

Він подивився на схід. Там стояла командна висота. Він згадав Майю, і йому зараз до болю захотілось почути її дзвінкий голос. І коли анарх згадав, що вона тепер зовсім не та, що він, можливо, її тепер такою, як вона була на початку літа, ніколи вже не побачить, йому здалося: він загубив щось неможливо коштовне. Бо з цією командною висотою були зв'язані його кращі хвилини на санаторійній зоні. І цей дикий малинник, і ці тополі, і ця прозора голубінь — все це свідки його світлих надій, що зрідка поставали в ньому. Анарх згадав Хлоню й подумав: «Де він?».

Але Хлоні близько не було.

На шосе маячив фаетон і віддалявся до городу. В ньому, очевидно, виїжджав один із хворих. Санаторій із кожним днем усе більш і більш вилюднявся. «І буду я самотнім серед степу без людей»,— згадав анарх фразу із свого листа до сестри. З невідомих перевалів легкий вітер приносив тривожний запах пожарища.

Біля конюшні він раптом зустрів Карно.

— Я хочу вам тиснути руку! — сказав той, зупиняючи його.

— Мою руку?

— Да, вашу руку!.. Це ж ви, здається, зробили сьогодні такий шляхетний поступок?

— Який це поступок? — не зрозумів анарх.

— Аякже! Я про кепі говорю! Це ж дон Квазідо ще раз повоював із вітряками.

Анарх круто повернувся й хотів був одійти від метранпажа. Але той узяв його за руку:

— Почекайте!

— Ну?

— Я хочу тиснути вашу руку! — і Карно саркастично всміхнувся.

Анархові знову метнулося в голові, що перед ним ніякого Карно нема, що це просто примара — і тільки. Він таємно всміхнувся й озирнувся навкруги. Набачивши колоду, він сів на ній і сказав, даючи місце для Карно:

— Прошу!

— Що таке? — в свою чергу не зрозумів метранпаж.

— Прошу сісти! Хочу поговорити з вами!

— Ви хочете говорити зі мною?

— Я хочу говорити з вами! — чітко сказав анарх.

Осінні хмари закутали небо, і раптом замжичило. Це так скоро зробилось, що анарх, почувши за коміром краплі холодної води, здивовано подивився на небо. Біля центрального будинку було тихо, майже мертво, ніби санаторій зовсім спорожнів. Так буває за тих скучних днів, коли осінь веде

в свій безвихідний тупик. На конторському плацу іржали коні, і десь торохкотіла підвода.

Карно деякий час постояв напроти анарха й несподівано сів біля нього на колоді.

— Слухаю! — сказав він.

— Слухайте! — знову всміхнувся анарх і положив свою руку на метранпажеве коліно: йому знову прийшла мисль, що перед ним безплотна істота.

— Ну? — сказав метранпаж.

— Не ну, а от що, друже! — почав фамільярно анарх.— Як ви гадаєте, про що ми будемо з вами говорити зараз?

— Не знаю!

— А, може, знаєте?

— Може, знаю,— спокійно сказав Карно.

— Ну, без жартів,— суворо кинув анарх.— Кажіть, про що ми будемо з вами говорити зараз?

— Вам це дуже потрібно знати?

— Дуже!

— А коли дуже,— і Карно саркастично всміхнувся,— от я вам скажу: очевидно, про лист.

— От! — зрадів анарх і з полегкістю зітхнув, ніби боявся, що Карно цього не скаже.

— Ну, а далі що? — спокійно спитав метранпаж.

— Далі особливо нічого. Я гадаю, що ви й тепер не відмовитесь від своєї анонімки?

— Не відмовляюсь! — сказав Карно.— І більше того, не відмовляюсь і від тієї фрази, що її написано було на Майїному столі.

— От, я так і думав! — зрадів анарх.— Я певний був, що й це саме ви зробили. Я тільки мовчав.

— А чому ж ви мовчали? — спитав метранпаж.

— Чому я мовчав? — і анарх задумався, прислухаючись до одноманітного шуму в ринвах, по яких стікала дрібна осіння мжичка.

— Так! Чого ж ви мовчали? — ще раз спитав Карно. Але анарх уже не міг говорити. Він і тепер пізнав якусь розгубленість перед цим маленьким чоловічком.

— Тому, що треба мовчати! — ледве вимовив він.— Пустіть мене, я піду!

— Я вас не держу! — усміхнувся Карно й підвівся з колоди.

Тоді анарх насунув на чоло капелюха й мовчки пішов у свою палату. Там він ліг на койку й уперто протягом кількох годин дивився в якусь сіру крапку, що стояла на стіні.

XVII

Листяні симфонії чергувались із дрібними дощами. Ішла глуха пора. За конторським плацом стукала молотилка, і відтіля долітав запах молодих снопів. У прозорі дні золотий потоп поширював свої володіння й заполоняв кожний закуток. Але, коли приходили сірі дні з дрібними дощами, тоді чути було тільки печальні мотиви ринв. Тоді сиротливо виглядала оаза закинутого города. День неохоче появлявся на санаторійній зоні й зникав хутко, ніби випадково забрів сюди. Як тільки смеркало, прокидалась електрична станція й одбивала свої глухі удари. Ішли тумани, і в них іноді пропадали не тільки осінні далі, але й експериментальна ферма.

Зранку готувались до виїзду із санаторія Унікум, дідок і психопат. Санаторійний фаетон стояв уже біля веранди. Чекали, поки скінчиться сніданок. Ішов дрібний дощ. Зрідка з-за ріки доносився задушений крик санаторійного дурня. І пустельні доріжки, і порожня холодна ріка, і сіверкі вітерці, і далі за перевалами — все це зливалось в одну тоскливу осінню елегію. Обличчя всі були бліді, мало не земляні. Покоївки неохоче подавали страву на стіл. В кухні стояв легкий одноманітний дзвін тарілок. І анарх почував у цьому дзвоні сторожку тривогу.

Тоді в його кімнату зайшов Хлоня й сів на ліжко.

— Знаєте,— сказав він,— я тільки-но знову був на командній висоті. Я дивився навкруги себе... Скучно!

— Так...— кинув анарх, заплющивши очі.

— Чули, сестра Катря, каже, вже, здається, одержала командировку.

— Да?

— Да! — сказав Хлоня й спитав: — А коли ж ви думаєте їхати?

Коли він думає їхати? І справді, коли він буде їхати? І тоді прийшла мисль, що він відціля ніколи не виїде, що відціля, з санаторійної зони, нема шляхів. «І не треба!» — подумав він, також хутко погасаючи, як і затривожився. І справді, йому більше нічого не треба. Це так просто, це так ясно.

— Скучно! — ще раз протягнув поет.— Пам'ятаєте легенду? І от я думаю: десь там, на сіверкій дикій півночі, лежить геніальний м'ятежник, закутий у міцні ланцюги, і теж думає: «Скучно». І справді, можливо, він знову підведеться із свого одра, можливо, він знову зійде на наш азіатський корабель і візьме румпель, але ніколи вже він не прорветься з холодного всесильного льоду й не виведе корабель у стихію.

Мені хотілося, щоб він скоріше вмер. Так буде краще, принаймні, для нього.

Хлоня дивився в сіре вікно. За вікном стояв туман. Із сусідньої палати щось виносили: очевидно, виїжджала Унікум. Кроки по коридору звучали глухо й пустельно. Санаторій вилюднявся. Тільки над чорною кухнею стояв цілий день димок. Димок то стояв стовпом, то, розірваний, танув між голих дерев: на нього налітав сіверкий вітерець.

— А інтересно,— несподівано запитав Хлоня,— ординатор не викликав вас?

— Для чого?

— А як же: пожучить за кепі!

— Ні!

— Я так і знав,— сказав Хлоня.— Але річ не в цьому. Я все на ту ж тему. Я знову думаю: десь там, на сіверкій дикій півночі, лежить геніальний м'ятежник, закутий у міцні ланцюги, і в нього одна мисль: «Скучно». І справді, така загибель, поза стихією, біля тієї глухої стіни, про яку каже сестра Катря. Це ж неможливо!.. Це ж якийсь всесвітній ідіотизм! І на чорта ж тоді я існую? Щоб битися з вітряками? Смішно: учéнь не може більше за свого вчителя... А Ленін проходить через п'ятсот літ.

— Так,— машинально кивнув анарх.

— Але образливо от що,— сказав Хлоня.— Пройдуть роки: один, два, десять, двадцять, і, повірте мені, невидимий ворог помститься. Я вже зараз бачу, як мислі мого великого вчителя стогнуть під непосильною вагою бруду й маклерського перекручення. Світова сволоч, що пролізе в святе святих, сховається там за його ім'ям і зробить із нього брудне знаряддя, яким і одкидатиме людськість назад. І коли б я мав хоч крихту надії, що можу боротися з цією сволоччю, я був би безсмертним. Ви вірите?.. Але я тільки нікчемна крапка перед мовчазною стіною, перед якою зложив свою зброю мій далекий учитель.

Хлоня подивився на анарха. Той і зараз лежав, заплющивши очі, і на ньому була якась прозора блідість. Хлоня навіть подумав, що анарх спить.

— Ви мене слухаєте? — спитав він.

— Я тебе, Хлоню, слухаю,— сказав анарх.— Говори, мій неспокійний юначе!

— Хороше ви сказали «неспокійний юначе»,— говорив Хлоня.— Я вже давно не чув таких теплих слів. І взагалі люди не вміють так говорити. Мені здається іноді, що і я, і всі ми скоро розучимося промовляти один до одного. Скоро ми зовсім забудемо тиху задушевність і будемо не то машинізованими хижаками, не то хижими машинами.

Хлоня взяв із тумбочки газету й мовчки пішов до вікна. В кімнаті було тихо. Змовкли кроки і в коридорі. Але анарх уже далекий був від Хлоні. В цій тиші перед ним раптом постав якийсь бюст, червоною плямою він різав стіну. «Чий це бюст?» — пригадував він. Художник поставив його на фоні заграви пожару, і була в цім якась таємна символіка. І фон, і сам бюст виступали на сірій стіні суворим і незломним рельєфом.

А надворі не переставало мжичити. Сірі шмаття набивали собою кімнату, і було сіро. З конторського плацу доносилось виття собаки: то здихав лікарів сетер. Його недавно невзначай підстрелив стрілок. Виття було темне й незрозуміле, і здавалось анархові, що це не виття, а мла вогкої чвирі, і по ній простяглись осінні дороги.

І знову перед ним виріс бюст. І тут же анарх пригадав: колись він підійшов до вітрини й там побачив цю голову. Саме вона й стояла в червоній заграві. Обиватель сказав тоді: «Чорний папа комуни».

І тепер йому стало дико, що він так просто слухав Хлоню, ніби й справді він давно вже зріднився з ним. Це ж про чорного папу комуни говорив Хлоня. Хай не про того, що його анарх бачив у вітрині, але це ж все одно. Виходить, він зовсім не те, чим уявляє себе. Чи, може, Хлоня попав не на свій шлях? І за асоціацією «чорний папа комуни» він пригадав якусь картину. Серед буйної стихії повені стояли на острівку два коня й тоскно дивилися вдаль. Навкруги бушувала вода, і під нею пропадали і оселі, і ліси, і кучугури. Скоро й цей островок порине в повінь. З ним зникнуть і ці два коні, що так тоскно дивляться вдаль. І анарх не міг не порівняти себе й Хлоню з цими одинокими постатями серед буйної стихії.

Хлоня мовчки постояв декілька хвилин біля вікна. Потім повернувся й знову підійшов до анархового ліжка.

— От що,— сказав він тихо,— кілька років тому почалась нова епоха. Це були прекрасні, незабутні дні. Я тоді був зовсім хлоп'яком. Але я й тоді почув цей надзвичайний грохот... Чого ж мені так скучно? І сьогодні стоїть туман, і завтра буде туман. І в цих туманах я нічого не бачу. Де ж моя епоха? Отже, до побачення, товаришу,— раптом, повертаючись, сказав Хлоня.— Піду шукати своєї епохи!

І Хлоня вийшов із палати. Анарх подивився йому вслід: «Скільки йому років?». І ніяк не міг пригадати. Потім він і сам підвівся. Він подумав про сестру Катрю і, згадавши, що вона одержала командировку, пішов до неї. В коридорі він зустрів Майю. Вона йшла, похиливши голову, і навіть не привіталась до нього. Анарх хотів був звернутись до неї з якимось запитанням, але почув у всім тілі неміч, а тому й пройшов мовчки.

Мжичка не переставала йти. Над чорною кухнею стояв димок. Крізь млу видно було полоски води. Далі стояв туман. Командна висота маячила сиротливо й непривітливо, і зараз чути було, як із города гулом темної міді крокували дзвіниці. І цей дзвін, долетівши до конторського плацу, зупинявся, і тоді його продовжувало виття лікаревого сетера. Пес, очевидно, здихав.

Коли анарх увійшов у кімнату сестри Катрі, вона стояла біля корзинки й складала туди білизну. По кімнаті розкидано було строкаті клапті якоїсь матерії, посередині кімнати лежав підсвічник. Із стін сестра Катря вже познімала свої картини. На туалетнім столі не було статуеток, і на ліжку лежала біла подерта сорочка. В шафі було порожньо: очевидно, вона зібрала вже й свою бібліотеку.

В кімнаті було непривітливо, як і надворі. Пустелею віяло з кожного закутка. Особливо неприємно вразив анарха подертий черевик, що лежав біля корзини: на ньому уже зацвів зелений хихлатий морошок. Сестра Катря, очевидно, витягла його з-за шафи й ще не встигла викинути в помийну яму. Черевик мав якийсь надто гострий носик, трохи на кінці загнутий, він нагадував татарські саф'янці.

Сестра Катря зустріла анарха радісною усмішкою. Як же: вона завтра їде! Вона без кінця рада, що нарешті дочекалась цього. Анарх не може й уявити, як далеко вона поїде. А саме: вона перекинеться в Сибір, до самого Байкалу, за тисячу верст. Вона хоче пожити ще в глухій тайзі, подалі від санаторійного життя. Сестра Катря, можливо, там скоріше розв'яже ті важкі проблеми, що тут їй ніяк не даються. До Уралу вона буде їхати почасти кур'єрським, почасти пасажирським, а коли перевалить через гірський хребет, вона пересяде в звичайну «теплушку»: їй здається, що там вона скоріше збереться з мислями. Сестра Катря добре знає сибірське життя, і вона його ніколи не проміняє за який-небудь блискучий Париж або Лондон. Саме в Лондоні тощо, їй здається, і є справжня пустеля. Що ж до Сибіру, то не такий вже він жахливий. Сестра Катря гадає, що туди не тільки їй, але й багатьом слід було б помандрувати. Де-небудь у занесеній снігом оселі й народжуються справжні мислі. Саме в глухій тайзі, на краю світу, вона й найде заспокоєння. То нічого, що там виють північні вітри,— це гарно. Можливо, вони-то й принесуть їй те, чого вона так довго чекає.

— Уявіть, товаришу,— говорила сестра Катря, радісно всміхаючись і поправляючи свій чорненький бантик,— можливо, де-небудь там, за Байкалом чи над Байкалом і Гегель постане в іншому освітленні. І це буде зрозуміло, бо, по суті, ви напевно не скажете мені, що я таке: дійсність чи фантом. Навіть, коли ви візьметесь за мою руку й почуєте під пальцем моє тіло,

і тоді ви не маєте права сказати, що я зараз існую. Можливо, просто це ваш сон, бо й уві сні ви можете те саме почувати... Все відносне!

Анарх так звикся зі своїм химерним становищем, що й зараз подумав: і справді, можливо, ніякої Катрі нема, можливо, нарешті, ніколи він не був на санаторійній зоні й сидить зараз десь в ізольованому помешканні для душевнохворих.

Сестра Катря ще довго говорила про Сибір, про тайгу, про філософію й зокрема про Гегеля. Вона раз у раз радісно всміхалась, ніби й справді найшла свій хресний путь. В її кімнаті зовсім потемніло, коли анарх стиснув її руку й вийшов на ганок.

XVIII

Біля чорної кухні він зустрів санаторійного дурня. Дурень і зараз безглуздо всміхнувся і все поглядав у туман, туди, де тікали темні дороги крізь республіканський глуш. В його погляді й тепер стояла незрозуміла тоска, ніби дурень думав усе про ту ж пустельну степову станцію, що повз неї, не зупиняючись, пролітає експрес.

— Що, Хомо? — машинально кинув анарх.

— Ги!.. Ги!..— зареготав дурень і, як завжди бувало з ним, метнувся вбік і пропав у тумані.

Анарх обминув кухню й пішов до конторського плацу. Коли б хто-небудь спитав його, куди й чого він іде, він, напевно, не міг би відповісти. І справді, він ішов без мислі, автоматично. Зрідка він зупинявся, проводив рукою по чолу, ніби щось пригадував. Але мислі не приходили, і він знову брів уперед. Мжичка не переставала поливати землю промерзлими краплями. Висіло темно-сіре небо, а по ньому поволі проходили важкі хмари. Вив лікарів сетер.

«Так, він тепер знає, що йому треба зробити»,— думав анарх. Це так просто, це так ясно й головне — це консеквентно. І в тому, і в другому випадку він мусить саме так зробити. В тому випадку, коли він живе в ізольованому помешканні і ця дійсність є лише натовпи примар, він нічого не загубить, зробивши те, що йому треба зробити. Навпаки, коли він і після цього буде жити, він буде певний, що навкруги його лише самі фантоми. Але й у другому випадку йому нічого губити. Карно, безперечно, фікція. Він певний, що коли й справді навкруги його дійсність, то Карно на санаторійній зоні нема. Карно — примара і є одна частина його власного «я». Він мав не один випадок запевнитись у цьому. Одне те, що ніколи таких метранпажів не було, є доказом правоти даного припущення.

Виття собаки наближалось. І скоро анарх побачив лікаревого сетера. Собака лежав на боці й зализував величезну рану.

Проходячи повз нього, він побачив, як пес тоскно подивився своїми розумними очима й ще голосніше завив. І це виття таке було нудне й неприємне, що анарх інстинктивно прибавив крок.

Обминаючи темні дерева, він ішов до командної висоти.

Збоку, над рікою, стояв туман. Крізь нього блимали дальні міські огні. В огнях була специфічна осіння тусклість. І, зиркнувши на них, анарх згадав чомусь недавню розмову з сестрою Катрею, Байкал і сибірські нетрі. І подумав: «Сестра Катря, безперечно, має рацію їхати туди». Тоді перед анархом постали дикі азіатські поля, білі хуртовини й тривожні станції на татарських прольотах.

Анарх сходив на гору. Чим далі він ішов, тим легшим ставав туман. Здавалось, розвидняється. І справді, скоро над ним повисло бездонне синє небо. Тільки по долині відступали тумани. Спалахнули зорі, запахло вогкістю. Перед анархом постала оаза дальнього города, чіткі люкси й ледве помітний силует експериментальної ферми. На поселку, що за кілька гін, брехали пси.

Анарх пішов далі, до самотньої берези. Він так упевнено ступав туди, ніби й справді знав, що там найде того, кого йому треба. І тому, зупинившись, він зовсім не здивувався, побачивши Майю.

Притулившись усім тілом до берези, вона стояла, як різьблення.

Інакше й не могло бути. Вона любила ходити до цього місця саме вночі.

Він раптом почув у тілі дрібний дріж, і йому прилила кров до голови. Ніби щось давно загублене він найшов зараз.

Майя не рухалась.

Тоді анарх несвідомо рвонувся вперед і зупинився біля дівчини. Вона стояла заплющивши очі й закинувши голову на суху гілку. Темні овали під очима говорили, що це не та вже Майя, що з нею анарх проводив літні ночі.

— Майо! — сказав він, чомусь лякаючись свого голосу.

— Що таке? — тихо спитала вона, не розплющуючи очей.

Анарх подивився на неї й тут же відчув, як йому здавило спазмами горло. Але він просто й спокійно сказав:

— Я хочу говорити з вами.

— Зі мною?

— Так!

— Для чого ж це? — спитала Майя. І анарх перший раз за кілька останніх тижнів почув її тихий смішок.

— Просто так!

— Це цікаво,— сказала вона й додала іронічно: — ви, очевидно, думаєте виступати десь у ролі трагіка? Так?

— Ні, Майо! — сказав він.

— А... ідіть ви к чорту! — раптом знервувала дівчина.— Обридли мені такі розмови!

Але анарх не образивсь, він одійшов, став над кручею й дивився на далекий город. Так він простояв декілька хвилин у якомусь півсні, весь час чекаючи, що його покличе Майя.

Майя і справді покликала.

— Савонаролочко! — раптом почув він.

Але, коли він зупинився біля неї, побачив: її обличчя було таке ж холодне й німе, як і раніш. Першого моменту анарх навіть подумав, що він просто помилився, бо ж вона таки давно називала його так. Але скоро Майя й справді заговорила:

— Ви хотіли розмовляти зі мною? — спитала вона.

— Ну да!

— Для чого?

— Не знаю!

— Ну, тоді слухайте! — кинула вона, і на цей раз не розплющуючи очей.— Скажіть мені, чого вам треба від мене? Невже ви й досі мрієте, що я вас коли-небудь кохала? Так?

— Так,— одгукнувся анарх.

— Даремно! — сказала Майя.— А втім, мені не треба говорити вам, що в даному разі моє кохання для вас не більше як соломинка, за яку хапається тонучий... Так?

— Так! — майже не думаючи, кинув анарх.

— Виходить,— і Майя розплющила очі, ще раз засміявшись своїм негарним смішком,— виходить, що ви мене не кохали, не кохаєте й не будете кохати. Це, безперечно, так, бо ж я чула — кохання зовсім не таке... Так?

— Так.

— А тепер я вам скажу, що й я вас точнісінько так кохала. І ви для мене були такою ж соломинкою, за яку я хапалась. Але зараз я вас трохи ненавиджу... Тільки, будь ласка, не зрозумійте цього, як прояв ущекнутого самолюбства... Я вас ненавиджу от за що: я колись казала вам про те, що між нами є тайні чекісти. Я навіть натякала на те, що й я належу до цієї категорії людей. Ви мені тоді не повірили. Тепер, гадаю, повірите!.. Я — тайна чекістка, агент червоної охоронки. З самого першого дня вашого приїзду на санаторійну зону я стежила за кожним вашим кроком. Я чомусь вірила, що ви є справжній анарх, який провокаційними засобами затесався в наші кола. І знаєте, тоді по-своєму покохала вас. Я багато знала мужчин. Але по-своєму (можливо, як і ви мене) кохала тільки двох: вас і того юнака, про якого я вам уже говорила. Ви вірите, що я вас кохала? — і Майя скинула на анарха очі.

— Вірю.

— Як хочете,— і вона на хвилину зупинилась.

На санаторійній зоні електрична станція одбивала удари. Знову чути було, як на конторському плацу вив лікарів сетер. То тут, то там спалахували люкси: і на санаторійній зоні, і біля домів відпочинку, і на поселках, і в далекім городі. Огні стояли в степу мовчазно й нерухомо. Повз них і далі виблискували холодні води рік.

— Так, я вас кохала! — казала Майя.— Бо я думала, що ви є справжній анарх. Я сподівалась, що ви мені дасте декілька прекрасних хвилин. І віддаватися вам, скажу щиро, було для мене щастям. Я знала, що моє тіло, моя ласка розв'яже вам язик і ви мені розкажете те, чого я потребую. Так! Я вірила в це: до осені ви будете сидіти в підвалі!.. Бо ж подумайте: в цьому вся я. Ви розумієте?

Майя похилила голову й задумалась. Анарх мовчав. І хоч він узнав од неї зараз, що був її черговою офірою — і тільки, що вона не як коханка, а як тайна чекістка ходила за ним, стежачи за кожним рухом, навіть більше — бажаючи, щоб він зробив якийсь непевний крок, котрий привів би його до тюрми, анарх не тільки не пізнав злоби чи то ворожнечі до Майї — саме тепер, як ніколи, він почув близькість до неї.

— Так,— говорила Майя,— в цьому вся я! Бо ж подумайте: я принесла в офіру все, що могла дати. Я порушила свій дівочий стан із випадковим самцем, я віддала свою чистоту і навіть не через звичайну тваринну злучку. Мої пацієнти були віртуозами. Але я робила це, як ті ідіотки, які із спокійною душею йшли на вогнище... І що мені з того — сто чортів! — що моїх пацієнтів одправляли на той світ у «двадцять чотири години»? — Майя зупинилась і положила долоню на своє чоло.— Але не забувайте,— продовжувала вона,— за кілька років барикадних боїв я мала справу не з одним мужчиною і не з десятьма і, можливо, не з двадцятьма. Звичайно, перша гарячковість пройшла, але її місце запосіла звичка. Ви розумієте? Це вже не нетрі женської душі, а це нетрі взагалі. Я просто звикла висліджувати, доносити. І, оскільки до інших справ була постійна індиферентність і оскільки я завжди пам'ятала, що охранці я віддала все, що могла, я не тільки полюбила цю справу, я просто — сто чортів! — не можу без неї жити!

З дальніх перевалів донісся дзвін: очевидно, в городі бив годинник. Майя здригнула й зупинилась. Анарх застиг, як різьблення, і мовчав. З-за ріки насідав туман. Але небо було синє й спокійне.

— Так, сто чортів! — Майя знову закинула голову й заплющила очі.— І от тепер, зустрівшись випадково з вами, я подумала: стій, чижик-пижик, я до тебе доберусь! Я стежила за кожним вашим кроком і, чого б ви од мене не вимагали, я все б зробила... Нарешті я бачу, що ви є просто остання соломинка, за

яку я схопилась і не вдержалась. І тепер ви розумієте мене?.. Так?

— Так,— коротко кинув анарх.

Тоді Майя несподівано підійшла до нього й обхопила руками його шию.

— Чижик-пижик! — сказала вона, і в її голосі зазвучала інша інтонація.— Що ж тепер прикажете мені робити?

— Не знаю.

— І я не знаю,— і Майя ще щільніш притулилась до анарха.

З Гралтайських Меж прилетів сіверкий вітер. Туман зійшов на ріку й наближався до командної висоти.

— От що,— помовчавши, раптом сказав анарх.— Я найшов! — і якось хворобливо засміявся.

— Що ти найшов? — скинулась Майя.

— Це, власне, паліатив,— сказав він,— але це, можливо, на деякий час дасть тобі задоволення... Я от що надумав... Як ти гадаєш? Не було б краще тобі, коли б я... одійшов... у двадцять чотири години... ти знаєш, куди...

Майя здригнула.

— У двадцять чотири години?

— Так... І це, власне, зовсім не буде офірою для тебе.

— А для чого ж це мені потрібно? — спокійно спитала вона.

Але в її голосі анарх почув і легкий дріж, і сховану радість.

— Як, для чого? Ти підеш тоді в охранку й скажеш, що от, мовляв, була така-то людина і... Словом, ти щось там придумаєш. Ти можеш сказати, що мене перехитрила, розкрила мою «провокацію», і я мусив або втікати (а куди тепер утечеш?), або зробити те, що зробив. Можна навіть найти якісь фальшиві документи, якими ти й докажеш мою провину.

— Ти серйозно говориш?

— Цілком серйозно.

— А в тебе револьвер єсть? — несподівано спитала вона й приставила свій погляд до анархових очей. І в її очах він побачив тваринну радість.

— Револьвера в мене нема,— сказав анарх.

— Так тоді,— і Майя фальшиво засміялась,— я тобі дам свій!

Але, хоч як вона невимушено кидалась фразами, їй не вдалось одурити його. Безперечно, це був не жарт: Майя тільки вдавала з себе жартівницю.

Раптом вона нахилила анархову голову до себе й міцно притиснула до своїх грудей.

— Чижик-пижик! — фальшиво засміялась вона.— Ніколи я не дам тобі свого револьвера! Звичайно, я жартую!

Але він уже не вірив їй: вона саме тепер говорила нещиро.

З Гралтайських Меж іще прилетів сіверкий вітерець. Туман дійшов до командної висоти й збирався на неї. Далекі міські люкси підбило легкою димкою. Пахло вогкістю і чути було в степу гудок нічного потягу. Але небо й зараз було синє й спокійне.

— Чижик-пижик! — говорила Майя і голос її задрижав.— Все це гарно, але ти мене — сто чортів! — не розумієш!

Дівчина не договорила, і анарх почув, як її тіло здригнуло і вона мовчазно й істерично зареготала.

І сливе в цей момент над рікою пронісся тривожний крик.

— Ей! Сюди!.. Скоріш!..

— Де? Де? — обізвалось на санаторійній зоні.

— Кличте до човна рибалку!.. Хлоня втопився!

Анарх остовпів. Майя подивилась на нього сухими очима.

— Скоріш!.. Скоріш!.. Хлоня втопився!..— знову над рікою розтявся тривожний крик.

Майя нервово відкинула голову й мовчки рвонулась уперед.

XIX

На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і тривожний.

Надходив сірий осінній ранок. Ртуть падала.

Над гнилими болотами, над пустельною рікою посувалися сконденсовані води. Дощу не було. Ринви застигли в мовчанці. Над чорною кухнею вже стояв димок і танув у навколишній вогкості. Десь по шосе рипіли підводи: то з околиці крамарі посувались на міський базар. Командна висота стояла в тумані і ледве вирисовувався її темний силует. Зрідка на центральний будинок налітали сіверкі вітерці, і тоді билась на сході бокова віконниця. В степу довго й протяжно кричав паровик, затихаючи неясним відголоском за дальнім перевалом.

Цілу ніч на санаторійній зоні суєтились люди. Першої години відкачували Хлоню, але потім, коли виявилось, що спасти його не можна, обмивали труп, увільняли для мертвого палату й т. д. Але, коли Хлоня і лежав уже на столі, і нічого було робити, і покоївки, і сестри, і хворі, пригнічені цією подією, мовчки ходили з кутка в куток, і тільки перед світанком декого з них поборов сон.

Коли вчора Хлоня пішов до анарха, сестри, що стежили за ним, сиділи спокійно в одній із палат, знаючи добре, що від анарха Хлоня йде тоді, коли покличе дзвоник. Скинулись вони приблизно за годину. Не найшовши юнака в кімнаті, сестри побігли до Катрі шукати анарха. Вони гадали, що Хлоня й пішов з ним. Це було тоді, коли анарх сидів у Катриній кімнаті. Але й там вони, звичайно, Хлоні не найшли. Тоді сестри метнулись по санаторійній зоні. Незважаючи на те, що Хлоня

декілька разів обіцяв утопитися, сестрам і в голову не прийшло негайно побігти до ріки. Вони ходили в контору, на конторський плац, шукали в кухні й на шосе. І тільки коли до них пристав санаторійний коняр, сестри згадали про ріку. Бігти туди треба було через легку трясовину і по ній, звичайно, не можна було пройти в черевичках. Тому й до ріки побіг один коняр. Він іще застав Хлоню на березі біля кручі. Але не встиг коняр перебрести невеличку заводь, як Хлоня мовчки зробив помах руками й кинувся у воду. Тоді-то й покликав коняр собі допомогу. Саме цей крик і чули Майя і анарх.

Хлоню витягли мертвим. Того ж вечора викликали міліцію і склали відповідний акт.

Анарх, прибігши з Майєю на санаторійну зону, одразу ж пішов у свою палату. Він не тільки не захотів дивитись на Хлоню, але й, лігши на койку, навалив на свою голову подушку, щоб не чути було метушні. Опівночі, коли в центральному будинку стихло, він одкинув рукою збите волосся й подивився навкруги себе.

Стояла тиша, і за вікном усю ніч дзвеніли осінні води в ринвах. Очевидно, всьому санаторію ця ніч здалася неможливо довгою. Але анархові вона пройшла зовсім непомітно. За декілька темних годин осінньої темряви перед ним пройшло стільки примар-спогадів, скільки він не бачив за все своє життя. Він остаточно вирішив, що вже не існує, що мешкає «на тому боці» реальності. І він не тільки примирився з цим, йому навіть радісно було, що він уже, нарешті, так просто, без усяких перешкод попав у цей невідомий край. Він цілком свідомо найшов тоді порівняння цьому станові. Саме так він почував себе колись у дитинстві, захворівши гарячкою. Він бачив навкруги себе цілком реальні речі, чув найреальніші розмови, але все це набирало химерних відтінків, якусь неясність і прозорість. І тепер, як і тоді, йому хотілось бачити біля себе когось надто близького, хто б держав свою руку на його гарячій голові. Це було воістину якесь царство фантомів, але тихих, задушевних, і вони не тривожили його.

Перед ним проходили і Майя, і сестра Катря, і Хлоня, і далекі сибірські сніги, і татарські прольоти на неможливих гонах. Знову виринали неясні згадки з дитячих літ, і він бачив забуті обличчя, тихий поселок, дорогу в диких бур'янах на високу гору, де стояло кладовище й де завжди пахло чебрецем. Дорога ухилялась убік, брела через гони чорного пару, добігала до цукроварні й нарешті пропадала в сизій димчатій безвісті. Він чув, як риплять вози в дикому степу серед гарячої тиші, обминаючи польові дзвоники. Воли йдуть вільною ходою, а з гарби плине невесела пісня, проходить бур'янові гони й тане, завмираючи в глухому степовому повітрі. Перед ним виринав

порожній майдан, хата на краю села, де він прожив своє дитинство, графський парк, що царить над усім селом, ставок, стрункі тополі, і знову бігла дорога й її неможлива безмежність. Десь у степу курив димок, і цей запах дальнього пожарища ніс анарха на своїх легких крилах у якісь казкові обрії.

І так цілу ніч фантом за фантомом — ціле царство прозорих і задушевних примар.

І коли нарешті крізь вікно пробився хворий світанок і в кімнаті почало розвиднятись, він розплющив очі й важко зітхнув: він знову пізнав дійсність. І йому до болю шкода було цієї ночі. І тоді ж він почув дрібний дріж по всьому тілу. Він узявся за голову: вона палала. В скронях йому стукало, а коли він удивлявся у стіну, в очі забігали голки.

Анархові прийшла мисль, що він захворів. І ця мисль, як тиха радість, повисла над ним. Він, безперечно, захворів гарячкою, і хвороба прийшла вчасно. Він зрадів їй, бо вона могла його без усяких перешкод знову перенести в царство фантомів. Анарх пам'ятає, як учора, переходячи болото, він нарочито, хоч і інстинктивно, ступав туди, де було глибше, щоб набрати в черевики холодної води. Це була хитрість, і вона йому вдалася.

Він розплющив очі й подивився у вікно, що виходило в коридор: повз нього хтось пройшов, несучи в руках свічку. І тільки зараз анарх згадав про Хлоню.

Але не почув він ні жалості, ні болю, наче це було звичайне явище на санаторійній зоні, наче він давно вже вирішив, що інакше не могло бути. Однієї хвилини йому прийшла навіть мисль: «Чого це сестри так суєтились учора? Невже вони надають так багато значення цій події?». Він гадає, що тут нічого особливого нема. Жив чоловік — і вмер. Можна пошкодувати тільки, що Хлоні, коли він топився, було холодно у воді.

І тут же анарх пригадав те місце, де загинув хлопчик: і він — пам'ятає — любив сидіти на цьому місці. Влітку звідціля маячили прекрасні далі. Він пам'ятає: з боку кручі ріс комиш, такий стрункий і суворий. І комиш якось надзвичайно сторожко мовчав, коли заходило сонце. Тут біля кручі завжди незносно пахло осокою.

Цікаво: анарх думав зараз про себе так, ніби він уже не існує. Він брався за своє чоло і йому було приємно почувати під рукою гаряче тіло; воно розганяло дрібний і уїдливий дріж.

Анарх і не помітив, як наступив глибокий ранок.

Та й трудно було помітити: надворі було також сіро, така ж стояла півтемрява, як і тоді, коли тільки-но розвиднялось. Дощу не було. Над санаторійною зоною нависли темні масиви вод і ніби застигли. На далеких бойнях знову ревів віл, і рев був тягучий і тривожний.

— О-о-о-о! — крикнув раптом біля вікна санаторійний дурень, і все затихло.

І тоді ж почув він, що йому пече в горлі. Він подивився на тумбочку: графина не було. Він підвівся й став на ноги. Коліна йому боліли, і все тіло було в такому стані, ніби його хтось недавно побив. В коридорі він зустрів двох сестер. Одна з них несла якесь шмаття, і воно било в очі своєю надзвичайною білизною.

— Де вода стоїть? — спитав він.

— Там! — махнула кудись рукою сестра й хутко зникла в палаті.

Анарх побрів на веранду, але води й там не найшов. В їдальні він теж не бачив графина. «От ідіотський випадок!» — подумав він, бо спрага вже почала тривожити його. Горло йому остаточно пересохло й пекло тепер не тільки в ньому, але й в грудях стояла неможлива спека.

Йому здавалось, що він стоїть серед вогню страшенної пожежі. Дрібний дріж теж не залишав його. Все анархове грандіозне тіло здригалося в надзвичайній зимниці.

Раптом на порозі показалася Майя.

— Я вимагаю, щоб ви мене виписали! — істерично кричала вона комусь.— В противному разі я й без вас найду дорогу!

— А цього я не маю права зробити! — донісся знадвору суворий ординаторів голос.

— Тоді я сама піду!

— Ні, ви не підете, бо ви ще хворі! — знову вперто сказав ординатор.

Анарх зупинився: Майя стала на порозі й затулила собою вихідні двері.

— Це чорт знає що! — істерично закричала вона, і в цей момент їхні очі зустрілись.

І анарх побачив у Майїних зіницях стільки зневаги, що мимоволі здригнув. Майя круто повернулась і дала йому дорогу.

Тоді він кинувся до сестри Катрі.

Біля ганку стояла самотня підвода: вона, очевидно, мусила відвезти сестру Катрю на станцію. Він подивився у вікно. В кімнаті був такий же розгардіяш, як і вчора. На корзині лежали розкидані книжки, а біля шафи — той же підбитий хихлатим морошком черевик. Сестра Катря з розпущеним волоссям сиділа на ліжку, обхопивши руками голову. На неї, очевидно, сильно вплинула Хлонина смерть. Вона й досі не могла прийти в себе. І анарх не ризикнув потривожити її.

Але спрага не давала йому спокою. Анарх відчув, що коли він скоро не найде хоч декілька крапель води, він може збожеволіти. І тоді він знову кинувся шукати графина. Він кидався

з одного кінця в другий, підбігав до колодязя, заглядав туди, випивав його очима, але води ніде не було.

Навкруги було тихо. Надворі жодної людини, наче вимерла вся санаторійна зона. На конторському плацу й зараз вив лікарів сетер. Над городом стояв туман і важке мовчазне небо. Хмари зупинились і не рухались. Зрідка з високих тополь спадали краплі води й тривожно дзвеніли в ринвах.

Дріж не зупинився. Анархове тіло раз у раз підкидало. Голова йому горіла й розколювалась на дві частини. Спрага давила горло й спирала дихання. Тоді йому прийшло в голову крикнути, покликати когось на підмогу. Але він почув, що язик йому не рухається, ніби його відняло. Він знову озирнувся, але й тепер навкруги було порожньо. Тільки самотня підвода стояла біля Катриного ганку, і на ній не було візника.

І тоді ж він раптом згадав ріку і її холодні води. Ні, він і справді збожеволів. Як він не міг досі догадитись, де йому дістати води? Там же її так неможливо багато. Саме там він і загасить свою спрагу... Це так просто, і це так ясно.

І тиха радість, і заспокоєння прийшли до нього. Голові стало легше, і спека погасла в грудях. Анархові здалося навіть, що в цю хвилину на нього налетів сіверкий вітерець і заграв у його волоссі. Тоді він, підібравши поли свого халата, обійшов центральний будинок і поволі побрів до ріки. Інстинктивно він прямував саме до тієї кручі, де вчора втопився Хлоня.

На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і тривожний. Стояв стіною туман, і за ним не видно було ні города, ні селків, ні експериментальної ферми. Тільки командна висота виділялась одним своїм одрогом.

Він перейшов уже санаторійну межу. Продираючись крізь дикий малинник, він і тепер почув задушений крик санаторійного дурня. Скоро він був на трясовині. Він тепер обережно переступав калюжі, ніби й справді боявся, що замочить ноги. Але вода все-таки попала в один ботинок, і ботинок весь час кумкав. Це навіть знервувало його, і він, побачивши горбик, сів на нього, зняв ботинок і вилив відтіля воду.

Але анарх помилився, гадаючи, що спека в ньому погасає. Дріж теж не зупинявся, і різниця була та, що тепер він брав його приступами. Голова чим далі, то більш набирала ваги, і зараз вона не тільки горіла: її буквально охоплено було нагартованим полум'ям.

Нарешті з туману виплила круча і анарх скоро був біля неї. Переплигнувши останню калюжу, він став на берег і озирнувся. Навкруги було тихо, з дальнього города долітали неясні звуки розтрощеного дзвону.

Він спустився з кручі й став на пісок. Холодна вода поволі, ледве помітно пливла в темну даль. «Але як же я води нап'ю-

ся?» — подумав він, ніби й справді не знав, як це можна зробити.

Нарешті він нагнувся, набрав у долоню води й приложив до неї свої гарячі уста. Разів із п'ять він проробив таку процедуру, але спраги не міг погасити. Тоді він сів на землю й почав роздягатись. Скинув ботинки, халат, сорочку. А коли налетів на нього сіверкий вітерець, він подумав, що тепер глибока осінь і він може застудитись.

Коли анарх увійшов у воду, він навіть здивувався: вода була така тепла, ніби зараз стояв літній ранок. Він одійшов од берега й став по груди.

І тоді ж на другому березі він побачив крізь туман Карно. Той сидів на горбику й дивився на нього. Але анарх не звернув на це уваги, наче й справді таке явище було цілком природним. Перед ним знову постали тихі прозорі фантоми, і йому було легко й радісно. І знову постала перед ним безмежна дорога, сизий димок молодої інсурекції й голубе дитинство. І знову він побачив далекі сибірські поля, азіатську магістраль і занесену снігом монгольську станцію.

На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і тривожний. Але анарх його не чув. І вже не бачив він другого берега, де сидів Карно й саркастично всміхався.

Упала одна крапля, друга — і раптом замжичило. Невеселий осінній дощик біг, спотикаючись, до санаторійної зони. Зашуміли ринви. І печальну елегію осінньої чвирі замкнула похоронна процесія.

Це було на третій день після події з Хлонею.

Із палати виносили двох: Хлоню й анарха. Біля Катриного ганку й тепер стояла самотня підвода й віяло пустелею навкруги. Катря не пішла виряджати подорожників у вічність. Вона й зараз сиділа на своєму ліжку з розпущеним волоссям. Вона так дивилась у вікно, ніби чекала, коли ж нарешті здохне лікарів сетер. Пес і тепер нудно й тягуче вив. Проте, можливо, сестра Катря тоскувала, що ніяк не попаде на холодну станцію дикої сибірської тайги. І зараз біля шафи лежав подертий черевик, і з нього витикався зелений хихлатий морошок.

. . . .

Але й Майя не пішла виряджати подорожників у вічність. В той час, коли процесія пересікала роздоріжжя, вона стояла з заплющеними очима на командній висоті, одкинувши голову на гілку. Майя щось шепотіла, наче творила якусь невідому молитву.

...І раптом знову впала одна крапля, друга — і замжичило. Невеселий осінній дощик біг, спотикаючись, до санаторійної зони.

XX

Із щоденника хворої. «...І стоїть той тихий осінній сум, що буває на одинокому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо в невідомий дальній димок...».— Але я й тут не можу поставити крапки: по-перше, мені шкода героїв, що з ними мушу розлучитись; по-друге, я ще раз хочу сказати, що повість про санаторійну зону мені все-таки не вдалась. А втім, так і мусило бути: рівне, спокійне письмо ніколи не передасть запаху епохи, коли цю епоху пише сучасник. І мої далекі нащадки, витягнувши з архіву ці нерівні рядки — я вірю! — мисленно стиснуть мою руку й скажуть: воістину ця женщина вміла любити. Але річ не в цьому: тепер, коли я почуваю, що мої легені остаточно розруйновані, коли я й сама підходжу до процесії подорожників у вічність,— тепер (нарешті), скінчивши свою повість про санаторійну зону, я не можу не сказати, як я безумно люблю життя. Отже, з тих двох початків, що борються в мені, життя і смерті, перемагає перше. А втім, да не подумають мої далекі нащадки, що XX главу я написала спеціально для цензора. Така думка образила б пам'ять м'ятежних комунарів. То нічого, що я женщина з женственною натурою, — в добу горожанських воєн я — солдат революції, і моє перо — гострий багнет, який завше сторожко прислухається. Так, я безумно люблю життя. Я вірю, що в темних очах моєї буйної неспокійної республіки нарешті заграє голубий промінь, і вона найде те, чого так довго шукає. І зараз у мене один біль: я тоскую, що я не можу бути безсмертною. Бо ж подумайте: я не зробила й трильйонної частини того, що хотіла зробити, і я не розказала того, що мусила розказати. Бо ж подумайте: я бачу перед собою не тільки Хлоню, анарха, Майю й сестру Катрю,— я вже бачу перед собою нових невідомих людей, сильних, як леопард, прозірних, як «чека», і вільних, як воля. Невже ж фортуна не допустить, щоб я про них написала повість?

. . . .

...І стоїть той тихий осінній сум, що буває на одинокому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо в невідомий дальній димок.

ВАЛЬДШНЕПИ

Роман

I

В цей, колись заштатний городок, що стоїть від Не-Парижа (так хтось іронічно назвав наше місто) за шістсот приблизно кілометрів, Ганна і Дмитрій приїхали в середині червня,— тоді, коли не тільки виноградом, але й абрикосами не пахтить наш степовий південь. Товариш Вовчик прибув багато пізніш, і саме того липневого дня, коли над рікою пройшла гроза й випали холодні доці. Він приїхав, як завжди, розхристаний та неуважний і, недовго гадаючи, забіг по дорозі до «буфету найкращих фіалок І. Л. Карасика»: Дмитрій в своєму листі (лист давно вже загублено) якось згадував це до певної міри рідне йому по звукозбігу прізвище.

— Так от що, дорогий джентльмене,— сказав він, чемно скидаючи панаму,— мені потрібна адреса моїх друзів.

— А хто ж ваші друзі? — поцікавився І. Л. Карасик.

Товариш Вовчик ніяк не чекав такої відповіді й тому здивовано підкинув брови.

— Хіба ви не знаєте мусьє Карамазова й мадам Карамазову?

І. Л. Карасик заметушився і зробив винувате обличчя. «Братів Карамазових» [1] він, можна сказати, читав, але йому й на думку не спадало, що ці брати (чи там один брат) могли завітати в його глухий край. Отже, він вважає за потрібне якомога скоріш затушувати свою непоінформованість і, підсунувши своєму несподіваному й химерному гостеві брудненького стільця, запропонувати йому пляшку фіалки власного виробництва.

— Дуже дякую! — сказав товариш Вовчик, виймаючи з кишені п'ятнадцять копійок.— Але ви мене не зрозуміли... Справа от у чому...

Далі він з'ясував, у чому справа, і ребус нарешті було розв'язано. І одразу ж ясно стало, яке має відношення І. Л. Карасик до Дмитрія й Ганни (буквально ніякого!) й скільки він знає про них (рішуче нічого!). Тоді товариш Вовчик попрохав пробачення за турботу й пішов. Він пішов далі й за якусь годину найшов своїх. Про «буфет найкращих фіалок» та комічне непорозуміння він так і забув поінформувати, але він тут же

розповів цікаву історію, що допіру трапилась із ним на річному пароплаві: історію знайомства з досить-таки пікантними дамочками. Він так енергійно розмахував руками, що Ганна тільки й могла зрозуміти: розмова йде про «тих же женщин».

— Одну звуть... не пам'ятаю як,— говорив товариш Вовчик,— а друга — тьотя Клава. З ними такий серйозний в золотому пенсне батько... А втім, може, й не батько — я не поцікавився.

— Так ти запевняєш, що ці дами мешкають недалеко від нас? — сказала Ганна, кидаючи шитво.

— Саме це я й хочу сказати, Ганнусю! І ще я хочу сказати, що тьотя Клава мені страшенно сподобалась і що за якісь два місяці (вони теж приїхали на два місяці) я, мабуть, в неї остаточно закохаюсь.

Товариш Вовчик зареготав, зовсім не до речі підморгнув своєю білою бровою Ганні й, наспівуючи арію з «Князя Ігоря» [2], пішов митись.

— Ну, й козлитон! — беручись за уші, сказав Карамазов.— Ніяк він не погодиться, що йому співати не можна.

Ганна з-під лоба дивилась на Дмитрія.

— Мені здається, що я не помиляюсь, називаючи твоїх нових знайомих нахабками,— промовила вона.— Чи, може, ти думаєш, що це не вони зачепили товариша Вовчика?

Ганна нарочито висловилась різко: вона викликала чоловіка на одвертість.

— Безперечно, вони,— спокійно й лаконічно сказав Карамазов.— Ти вгадала.

Відповідь, як і треба було чекати, не задовольнила жінщину, і вона зрушила брови. Та й як Ганні не хмуритись? Вона дуже рада, що Дмитрій наважився, нарешті, покинути гнилу Лопань і багато спокійніший став. Але не можна й цього робити; не можна цілих два тижні блукати по ночах з якимись випадковими міщаночками й увесь час демонструвати свою безглузду конспірацію. І справді, чому він не хоче розмовляти з нею на допіру зачеплену Вовчиком тему? Ганна знає, що це — чергове несерйозне захоплення, але на цей раз вона чомусь боїться за репутацію свого чоловіка. Якимись підозрілими здаються їй ці дачниці, і вона знову пригадує всі подробиці невеличкої сутички, що трапилась на тому ж таки річному пароплаві.

Як пам'ятає вона, Дмитрій необережно зачепив ліктем одну з них, здається, молодшу, з такими надзвичайно мигдалевими очима. Та повернулась і назвала його ведмедем. Дімі усміхнувся й сказав, що він погоджується з таким визначенням, та, на жаль, воно його зовсім не ображає. Вона спитала, чому. Він кинув якийсь парадокс і почав запевняти її, що тут поганого

нічого нема, бо... й вся його нація трохи мамуловата. «Але хіба це виправдання?» — спитала вона. Тоді Дмитрій стояв на своєму і якось дуже романтично рекомендував свою країну. Він говорив страшенно захоплено, й жінка з мигдалевими очима, раптом стиснувши йому руку, сказала, що вона першого мужчину зустрічає з такою ясністю думок. Ясності, на жаль, ніякої не було, але Дмитрію цей комплімент подобався: в цьому Ганна вже цілком переконалась.

— Ну, добре,— зітхнула вона,— я задоволена твоєю відповіддю.

Карамазов непривітно зиркнув на дружину і зціпив зуби. Йому вже обридло це ниття, й він постановив припинити його.

— Чого тобі треба від мене? — спитав він.— Чи ти хочеш, щоб я собі кулю пустив у лоб?

Ганна нарешті зрозуміла чоловіка й перевела розмову на іншу тему. Вона навіть заспокоїлась, бо тоді не припускала, звичайно, що ці випадкові дами зіграють в її житті неабияку роль.

Товариш Вовчик зупинився в тому ж будинкові, де й Дмитрій. Йому дали окрему кімнату, що виходила вікнами до абрикосового саду, й він був дуже задоволений: більша ізольованість від друга безперечно зіпсувала б йому дачний відпочинок. Крім Вовчика, в квартирі Карамазових оселилася ще й служниця Одарка: Ганна найняла її на два місяці. Служниця варила обід і ходила на ринок за продуктами. Дмитрію вона чомусь нагадувала відому куховарку з не менш відомого «Сміху» [3], й він, коли вона мовчки позирала на нього, завжди почував себе якось ніяково. Одарка так химерно дивилась на своїх хазяїв, ніби вони й справді щось негарне затаїли в собі. Вона була страшенно мовчазна, й від неї Карамазови чули тільки коротке «слухаю».

Словом, з такого-то числа такого-то місяця в обивательське коло заштатного городка влилась нова й цілком організована сім'я.

Але не дуже радісно зустрів її південь. З моря біг гарячий вітер, і провінціальні вулиці буквально вигоріли. Увечері повітря дзвеніло комарами й так палило обличчя, що не було жодної можливості вийти з кімнати.

Історія почалась в один із таких вечорів. Спалене сонце уже давно зарилось у далеких пісках, але вікна й віконниці і досі було зачинено наглухо. В кімнаті, в півтемряві (як це буває в романах) сиділа Ганна й пожадливо, невеличкими ковтками, пила холодну воду. Дмитрій і товариш Вовчик лежали на канапах.

— Це неможливо! — сказала Ганна.— Це не відпочинок, а якась мука.

— Цілком справедливо, моя Анет,— підтвердив товариш Вовчик.— Я буквально те ж саме думаю.

Ганна мовчала. Тоді довгий Вовчик розкинув свої довгі руки, подивився на свого ловерака, що, важко дихаючи, лежав біля його канапи, і сказав, що він, як тільки одкрито буде полювання, одразу ж плюне на цей городок і на цілий місяць залізе в комиші.

— А що я мушу робити?

— А тобі я раджу забрати мої вудочки й ловити рибку. Можна ще щось придумати.

Дальша розмова протікала в такому ж дусі і була така ж нудна, як і сама спека. Треба було кинути балачки, і Ганна замовкла. Замовк і товариш Вовчик.

Але Дмитрій мовчав не тому, що йому було нудно, а тому, що в цей час він уважно дивився на Ганну. Дружина здалася йому сьогодні не такою безцвітною, як якоюсь безвихідною. І саме тому безвихідною, що вона (в цьому він уже цілком переконався) не може не стояти йому на дорозі. Хіба Ганна здібна піднятись до тих питань, що так тривожать його? Хіба вона коли-небудь переможе свою обмеженість? Ганна все-таки типова миргородська міщаночка, і саме вона й не дає йому зробитись цільною й рішучою людиною, саме вона й перешкоджає йому протиставити себе рабській психіці своїх дегенеративних земляків. Хіба ці здивовані вишневі (обов'язково вишневі!) очі не характеризують її, що називається «до отказу». Хіба це вона та типова українська жінка, що так ганебно випроводивши синів Тараса Бульби на Запорізьку Січ, пішла плодити безвольних людей?

— Єсть! — подумав Дмитрій і тут же до болю вкусив свою губу: йому раптом спало на думку покінчити з Ганною.

Але вкусив він губу не тому, що насувається щось трагічне, а тому, що згадав: така трагедія по суті була вже. Хіба це не Ганну він розстріляв колись, у часи громадянської війни, біля якогось провінціального монастиря?[4]

— Знаєш що, Ганнусю,— раптом кинув Карамазов.— Я зараз думав про тебе й подумав, що ти воскресла. Як це розуміти?

— Ти, Дімі, страшенно неясно говориш,— сказала Ганна.— В чому там справа?

Карамазов мовчав. Тоді товариш Вовчик повернувся на правий бік і промовив в'яло:

— «Укінчений», як кажуть галичани, «фільозоф».

— Покинь, Вовчику, свої сентенції,— мало не скрикнула Ганна і знову повернулась до чоловіка.— Чого ж ти мовчиш, Дімі?

Але Карамазов і тепер не відповідав. Він повернувся до кошика з абрикосами й уважно розглядав його. Він зараз

згадував свої університетські роки і свою буйну розкуйовджену голову з південними романтичними очима. Спогади завжди тривожать, і на їхньому фоні дійсність стає яснішою. Він, здається, хотів тоді кінчати медичний факультет. Але як це давно було! Кілька слів, і більше нічого: febris catarralis, здається,— простудна зимниця і febris gastrica — шлункове розстройство. Потім spiritus amoniaci causticus, pro pauperos * і... здається все.

Але все-таки: чому ж я ухиляюсь від головного? — подумав про себе Дмитрій і, очевидно, подумав уголос, бо товариш Вовчик повернувся і сказав, що його друг нагадує йому стару бабусю: вона теж вічно щось буркотить собі під ніс.

Ганна уважно подивилась на чоловіка. Тільки сьогодні, саме в цей момент, її глибоко затривожив він. Їй прийшла мисль, що повторюється зимова історія. Правда, колишніх сцен вона вже не спостерігає, тепер Дмитрій уже не б'ється головою об стінку (а зимою він це частенько робив), він уже не згадує раковину з калом, куди нібито попала революція, більше того — йому знову зрідка загоряються очі, і він виглядить бадьоро й весело. Але Ганні така зміна декорації завжди здавалася не зовсім природною... І потім ці абстрактні розмови про націю. Вона, звичайно, далеко не проти того, щоб її країна вийшла на широку дорогу. Але навіщо робити з цього істерику? І, нарешті, це зовсім не розумне захоплення: по-перше, воно може зробити з нього відсталу людину, по-друге, це просто зрада соціальним ідеалам.

— Дімі! — промовила Ганна.— Я все-таки прошу тебе говорити ясніш. Що ти хотів мені сказати?

Карамазов зробив незадоволене обличчя (мовляв, чого вона прилипла до нього?) і раптом занервувався.

— Іди ти до всіх чортів! — скрикнув він і стукнув стільцем об підлогу.

Тоді товариш Вовчик, що знав Дмитрія не гірше Ганни і знав, що зараз може розігратись сімейна драма, поспішив на допомогу і почав заспокоювати друга.

— Ну, добре! Чого ти галасуєш?.. Ти ж таки, Дмитрій,— культурна людина.

Вовчик більше нічого не сказав, але й цього було досить. Вовчик якось прекрасно впливає на нерви, і, мабуть, тому, що, він якийсь не від світу цього: у нього ніколи не буває трагедій, і він так просто і ясно дивиться на життя. Він, наприклад, прекрасний лінгвіст, йому — науковому співробітникові — пропонують уже професорську кафедру, але йому якось перешкоджає більярдний кий (він неабияк грає на більярді).

---

* Спирт аміачний каустичний, для бідних *(лат.)*.— *Ред.*

І коли правду говорити, то футбол багато більше цікавить його, ніж уся ця лінгвістика, що її він пізнав так досконало.

— Я йду в сад! — сказала Ганна й вийшла з кімнати.

II

Товариш Вовчик підвівся, взяв на зуби зелений абрикос і крізь цей абрикос кинув незадоволено:

— Знаєш, друже, я не сказав би, що ти поводишся з дружиною по-товариському.

— Ти так гадаєш? — одвертим глумом розтягнув Карамазов.

— Що значить «гадаю»,— спалахнув Вовчик.— Це — факт. Так, це факт, шановний добродію!.. І ви від нього не можете відмовитись.

Треба було чекати, що лінгвіст тут же підкреслить своє незадоволення французькою чи то англійською фразою: так завжди було з ним, коли він починав гніватись. На цей раз його попередив Карамазов.

— Donnes moi votre pouls! * — сказав він, іронічно простягаючи руку.

— Я прошу тебе не жартувати! — мало не скрикнув товариш Вовчик.— Я вимагаю поставитись до мене серйозно. Скажи мені: ти любиш Ганну?

— От тобі й раз! А тобі яке діло? Чи, може, ти її хочеш полюбити? Коли так, то хай буде тобі відомо: я її ненавиджу.

— Ненавидиш? Чому ж ти тоді живеш із нею? І... взагалі, яке ти маєш право дурити її?

Дмитрій взяв зі столу папіроси й запалив сірник. Обличчя йому раптом зблідло, і він став раз у раз поширювати очі.

— А ти як думаєш: яке це право?

— Покинь, будь ласка, жартувати! — заверещав товариш Вовчик.— Я з тобою серйозно говорю!

— І я з тобою серйозно говорю! — Карамазов зупинився, підвівся з канапи і сказав надірваним голосом: — Але я бачу, що ти все-таки не розумієш, за що я її ненавиджу. Так зрозумій же: я її ненавиджу за те, що вона тиха й лагідна, за те, що в неї ласкаві очі, за те, що вона безвільна, за те, що вона — нарешті — нездібна вбити людину. Розумієш тепер?

Лінгвіст здивовано подивився на приятеля. Він зовсім не чекав такого рішучого й несподіваного повороту в розмові й, розгубившись, спитав наївно:

— А навіщо їй вбивати людину?

---

* Дайте мені ваш пульс! *(франц.)* — *Ред.*

— Це, Вовчику, дуже складна історія,— хворобливо всміхнувся Дмитрій,— і я боюсь, що ти її не зрозумієш. Ти, звичайно, вчена людина, але, як мені відомо, на філологічному факультеті таких питань не чіпали.

— Що ти хочеш цим сказати? — тоном ображеного промовив лінгвіст.

— Буквально нічого!.. А втім, я хочу сказати от що: людину, Вовчику, дуже нелегко вбити!.. Ти ще ніколи не вбивав... не на війні, а так, у звичайному побуті? Ну, от! А я вбивав, і знаю. Це дуже складна процедура. І саме тому складна, що робиш це цілком свідомо, зарані знаючи, що не вбити ніяк не можна.

— Ти, Дмитрій, говориш нісенітницю!

— Ні, Вовчику, я говорю те, що думаю. І говорю давно відому істину: тільки через убивство можна прийти до цілковитого соціального очищення... Ти розумієш, що я маю на увазі? В динаміці прогресу соціальну етику можна мислити тільки як перманентний «злочин». Я злочин беру в лапки, бо свідоме вбивство во ім'я соціальних ідеалів ніколи не вважав за злочин.

Товариш Вовчик ще з більшим здивуванням подивився на приятеля.

— З якого це часу ти почав так думати? — спитав він.

— Саме з того часу, коли я весело подивився на майбутнє, коли в мені знову з страшною силою заговорила воля до перемоги, коли я знову почав безумно ненавидіти своїх обмежених сучасників.

— Ти говориш зовсім, як пророк,— іронічно кинув товариш Вовчик.

Карамазов холодно подивився на лінгвіста і сказав:

— А ти думаєш, що я й справді звичайна людина? Ах, який ти наївний, друже! Отже, поспішай виправити свою помилку, бо Дмитрій Карамазов воістину пророк. Справжній пророк, і тільки через нього ти найдеш сенс у цьому земному житті.

Дмитрій раптом зупинився. За якихось кілька хвилин він пожовтів. Рот йому перекосився, і нижня губа дрижала.

— Але Дмитрій Карамазов,— сказав лінгвіст,— все-таки великий фразер і проспівав собі добрий панегірик.

— Що ж робити,— криво всміхнувся Карамазов.— На світі ще ніколи так не траплялось, щоб панегірики складали тому, хто уже їх не проспівав сам собі... так чи інакше. Я співаю собі цинічно, але не в цьому ж справа. Мета завжди виправдовує засоби. Мій цинізм примушує тебе й інших звертати на мене увагу, мені ж цього й треба. А що я фразер, то ти теж правильно підмітив,— несподівано погодився він.— Звичайно, все це, мабуть, фрази, і завтра я їх, можливо, буду сам соромитись.

— Гм, чудеса! — сказав товариш Вовчик і раптом забігав по кімнаті.— І охота тобі, Дмитрій, філософствувати? Це ж така глупота, що ти й не в'являєш собі.

— Саме що глупота?

— Та от ця ж... І взагалі всяка філософія!.. А втім, я думаю, що ти зовсім недаремно філософствуєш...

Лінгвіст зробив помах своїми довгими руками, причмокнув і так побідно подивився своїми білими бровами, ніби він і справді розвінчав по меншій мірі свого вчителя Потебню [5].

— Я тебе слухаю! — сказав Карамазов.

— Ну, от. Тебе цікавило коли-небудь таке питання, хто, як правило, любить ударятись у філософію?

— Цікавило.

Відповідь, очевидно, не подобалась Вовчику, бо він став гаряче запевняти товариша, що той ніколи цим не цікавився, інакше в нього не було б таких сцен із Ганною.

— Ну, добре,— нарешті кинув він.— Хто ж по-твоєму?

— Дикуни, очевидно! — спокійно відповів Карамазов. І тому, що він відповів спокійно, і тому, що Вовчик не чекав такої (на його погляд) влучної відповіді, лінгвістові, як і всякій дорослій дитині, залишилось тільки розгубитись.

— Ну, і що ж? — спитав він безпорадним голосом.

— Я, мабуть, буду з цього правила винятком.

Товариш Вовчик підійшов до вікна й раптом промовив тихо:

— А ти, Дмитрій, знаєш... не дурень.

— Дякую.

— Їй-богу! — несподівано захоплюючись, підскочив лінгвіст.

— Я цілком серйозно говорю. Тисячі років люди мудрують, а й досі не доміркувались до такого парадоксу.

— Саме якого?.. Того, що з правила можна робити винятки?

— Покинь свої дотепи! І справді: хіба розквіт філософських дисциплін не характеризує те чи інше суспільство, як недорозвинений організм?

— Цілком справедливо,— сказав Карамазов.— Саме тому я й вважаю себе за справжнього сина своєї нації.

Лінгвіст уважно подивився на приятеля, спробував був зрозуміти його репліку й, не зрозумівши, махнув рукою.

— Знову філософія! — сказав він незадоволено й потріпав по спині свого ловерака.

Розмова зайшла в якийсь тупик, і друзі її припинили. Вони говорили на різних мовах, і тому продовжувати суперечку було зовсім недоцільно. Навіть недоцільно було й починати її, бо уважний спостерігач міг би зарані сказати, що вони ніколи ні до чого не договоряться. Знав це й Карамазов і навіть тішився

з цього, бо більш серйозна розмова безперечно відбила б від нього й Вовчика — десятого чи то двадцятого з його недовговічних друзів. Він і зв'язався так міцно з лінгвістом тільки завдяки дитячим здібностям його приймати світ цілком безпосередньо.

Познайомились вони три роки тому на міському стенді і з того часу кожного літа їздять кудись на полювання. Вони використовують свою місячну відпустку в серпні місяці і тільки зрідка, як от у цьому році, дістають можливість побувати на Славуті і в липні.

— Кого ти там визираєш? — спитав лінгвіст, коли Карамазов підійшов до вікна.

— Як би тобі сказати,— раптом вимушено усміхнувся той.— Мені здалося, що тут десь недалеко пройшла Аглая.

Товариш Вовчик підкинув свої білі брови.

— Яка це Аглая? — спитав він.— Чи не думаєш ти грати роль божевільного?

— Поки що важко сказати, мій дорогий Вовчику... Це так звуть одну з тих дам, що ти з ними познайомився на пароплаві.

— Так ти, виходить, уже знайомий з ними? Ну, і що ж?

— Ну, і слухай. Саме в цей час чоловік тьоті Клави дрімає, дами мандрують до базару повз наш будинок.

— Ця поінформованість мене рішуче зворушує,— з захопленням сказав лінгвіст.— Їй-богу, з тебе вийшов би не зовсім поганий ловелас... І це, до речі, багато краще твоєї філософії.

Карамазов підійшов до вікна. Спека раптом почала спадати, і з ріки прилетів свіжий вітрець. Якось химерно запахли абрикоси: запах був ніжний і нагадував чомусь старий Прованс [6] і старомодні кабріолети. Тоді й дійсність враз перетворилась на стилізовані ніжно-голубі тони.

— Добре! — сказав Дмитрій і легко зітхнув.— Тільки от що скажи мені, Вовчику: як би ти подивився на мене, коли б я покинув Ганну й зійшовся з однією з цих дам... саме з Аглаєю?

— Хіба ти вже встиг так далеко зайти?

— За якісь два тижні я взагалі нікуди не міг зайти. Я питаю тебе, так би мовити... на всякий випадок.

Товариш Вовчик так голосно й так несподівано зареготав, що навіть його ловерак підскочив.

— От чудак! — скрикнув він.— Навіщо тобі робити це, коли ти можеш і не кидаючи Ганну... ну, як би сказати делікатніш... Ну, словом, використати її... цю дівчину. Мені здається, й ця дівчина, коли вона не дура, погодиться на це.

— А як Ганна? Вона, на твій погляд, теж погодиться?

Лінгвіст не помічав, що Карамазов говорив з ним несерйозно.

— Цього я тобі не можу сказати. Хто її знає — жіноча душа, як то кажуть, темрява... Але їй, мені здається, й не треба цього говорити.

— Цебто ти рекомендуєш дурити її?

— А хоч би й так!.. На мій погляд, тут нічого нема страшного і образливого для неї.

Карамазов підійшов до свого співбесідника і взяв його за плече.

— Тек-с,— кинув він.— Не сказав би я, мій вчений друже, що ти вмієш логічно мислити. В попередній розмові ти обурювався на мене, що я хочу якось там дурити Ганну, а зараз сам рекомендуєш зраджувати її.

Товариш Вовчик нічого не встиг відповісти, бо в цей момент у кімнату ввійшла Ганна і сказала, що лінгвіста хтось кличе. Карамазов підійшов до кошика з абрикосами, мовчки взяв один абрикос і, зиркнувши на дружину, перевів свій погляд на згоріло-голубе небо. Він одразу догадався, хто викликає його друга. І дійсно: біля хвіртки товариш Вовчик побачив тих дачників, що нахабно познайомились із ним на річному пароплаві. Власне, тут були не всі: батька (чи як його) не було. Була тьотя Клава і Аглая.

III

— Здрастуйте, тьотю Клаво! Здрастуйте, Аглає!

Товариш Вовчик розшаркався так галантно, ніби він і справді був славетним ловеласом.

— Доброго здоров'я, mon ami *,— сказала тьотя Клава й, недовго думаючи, упевненим і рішучим рухом узяла його під руку.

Та женщина, що її лінгвіст назвав Аглаєю, поки що не думала фамільярничати з Вовчиком і тільки запропонувала йому одколоти та використати одну із запашних троянд, що висіли на її груді. Товариш Вовчик зробив це з задоволенням, і вони поволі пішли згорілою і порожньою вулицею заштатного городка.

— Ви сюди надовго приїхали? — спитала тьотя Клава.

— Товариш Вовчик уже говорив нам,— сказала Аглая.— Він теж приїхав на два місяці.

— Так,— підтвердив лінгвіст.— Ви не помиляєтесь. Але...

Він хотів щось спитати й, не спитавши, замовк. Власне, він не знав, як спитати: його здивувала тьотя Клава — вона говорила з ним так розв'язно, ніби вона знала його, по меншій мірі, з дитячих літ.

* Мій друже *(франц.)*.— *Ред.*

— А як ви думаєте,— сказала тьотя Клава.— Чому це Дмитрій в останні роки такий нервовий став?

— Цебто який... роки? — Вовчик хотів поцікавитись, який Дмитрій, як вона встигла так добре взнати найінтимніше життя Карамазова, відкіля вона, нарешті, знає про ці «роки», але фамільярний тон його співбесідниці остаточно збив лінгвіста з пантелику, і він рішуче заплутався.

— Ви не «косноязичний»? — поцікавилась тьотя Клава.

Аглая зареготала. Товариш Вовчик почервонів і став запевняти, що «нічого подібного». Він просто не чекав такої симпатичної поінформованості в справах дому Карамазових.

— Тоді, може, ви знаєте,— сказала тьотя Клава,— як думає провести Дімі (вона так і сказала «Дімі») ці два місяці? Цебто — біля Ганниної спідниці чи біля Аглаї?

Це питання переходило вже всякі можливі межі, але товариш Вовчик на цей раз не збентежився. Він рішив, що коли тьотя Клава так фамільярничає з домом Карамазових, то вона, очевидно, одержала відповідне право на це від самого Дмитрія. Він сказав, що відповідати на це питання не буде й рекомендує спитати його друга.

— Так би й давно! — з полегшенням зітхнувши, сказала тьотя Клава.— Хіба ви не бачите, що нас двоє, а ви один... Тільки глядіть, не приведіть сюди й Ганни.

— Ви хочете, щоб я зараз... негайно привів Дмитрія? — спитав недогадливий лінгвіст.

— Ах, Боже мій,— сказала Аглая.—C'est un grand malheur de n'avoir pas ete bien éleve *.

— Воістину! Велике нещастя не бути гарно вихованим,— підтвердила і тьотя Клава.

Тоді товариш Вовчик кинувся з усіх ніг до хвіртки, і дами самі залишились під провінціальними акаціями.

— От що,— сказала тьотя Клава,— Вовчика я беру собі, твоїм тепер назавжди лишиться Дмитрій.

— Я не заперечую,— кинула Аглая й розкусила своїми прекрасними зубами листок з акації.

Вже майже зовсім стемніло. Витикались зорі. З недалекого моря пішов теплий вітер. Аглая виводила на піску своєю голубою парасолькою якісь ієрогліфи, тьотя Клава дивилась у ридикюль, власне, в дзеркало, що було в ридикюлі, і пудрилась мініатюрною пуховкою.

— Дозвольте взнати, скільки вам років? — усміхнулась сама собі тьотя Клава.

— Очевидно, не більше двадцяти семи,— сказала Аглая.

— Ти вгадала, мені двадцять сім. І як пікантно, що я вже тьотя і що в мене така доросла племінниця... Тобі, здається, двадцять три?

* Як зле бути погано вихованим *(франц.)*.— *Ред.*

— І ти вгадала!

Тьотя Клава поправила спеціальним олівцем брову й засвистіла арію з «Баядерки» [7]. Потім дами ще перекидались легкими фразами і раз у раз позирали в той бік, куди пішов Вовчик.

Були вони в рожевих серпанкових платтях, стягнутих у талії поясками, і мали в руках голубі парасольки. Тьотя Клава виглядала багато безтурботніш, в її світло-сірому погляді зовсім нема того ледве вловимого зайчика впертості й рішучості, що зрідка плигає в мигдалевих очах Аглаї, але зате станом тьотя Клава трохи солідніша.

Аглая вийняла з ридикюля маленьку папіроску, запалила її й спитала:

— Ти сказала Жені (справа йшла про чоловіка тьоті Клави), що ми раніш першої не прийдемо?

— Звичайно, сказала... Я від нього взагалі нічого не ховаю.

— І все-таки не ревнує? — усміхнулась Аглая.

— І все-таки... не знаю. Чорт їх розбере цих мужчин: на обличчі одне, а на серці, може, щось інше.

Потім тьотя Клава зробила рухом парасольки диск, піймала поглядом срібно-синій слід метеора й промовила:

— Ти, Аго, не думай, що Женя взагалі нездібний переживати душевних драм. У наш вік, кажуть, навіть корова вміє зітхати.

— Ти, тьотю Клаво, не помиляєшся. Мій Дмитрій підтверджує це на кожному кроці. Я дуже шкодую, що ти не чуєш наших розмов.

Аглая так упевнено й безапеляційно сказала «мій Дмитрій», що навіть тьотя Клава всміхнулась.

— А ти, Аго, рішуча людина,— відзначила вона,— ще не встигла як слід познайомитись із ним, але вже рекомендуєш його, як власного чоловіка... Як же з Ганною? Ти багато взнала про неї?

— Ти, тьотю Клаво, надзвичайно наївничаєш!.. У наш вік за два тижні не тільки сходяться, але й розходяться. А втім, досить! — і Аглая махнула парасолькою в той бік, де вже вирисовувалась фігура Карамазова.

Вовчик лише за якусь хвилину вискочив на вулицю і наздогнав свого друга. Спершу дами бачили тільки Дмитрія. Він ішов до них своїми нервовими кроками, і постать його то вибігала, то знову ховалась за стовбуром молодого клена, що стояв на дорозі. Тоді десь ударила гармошка, й зорі висипали на куці бульвари заштатного городка. Десь гоготала республіканська молодь. Тоді і на протилежних кварталах ударила гармошка.

Товариш Вовчик уже наздогнав Дмитрія, і вони підходили до веселих (так принаймні одразу ж визначив лінгвіст) і симпатичних дам.

— Ну...— зупиняючись, почав лінгвіст і розвів руками.

Тьотя Клава давно вже схарактеризувала собі Вовчика як трохи мамулувату людину, тому, недовго думаючи, взяла його під руку. Вона сказала, що рекомендувати Карамазова не треба, бо вони мають задоволення вже багато вечорів шпацірувати з ним... І потім, вона дуже зрадіє, коли Вовчик для неї буде таким цікавим співбесідником, яким став для її племінниці Дмитрій. За кілька хвилин процесія (так сказала Аглая) йшла в такому порядку: попереду тьотя Клава з Вовчиком, позаду Аглая з Дмитрієм. Дистанція між першою і другою парою була приблизно на півтори кроки. Тьотя Клава закинула на шию Вовчика свою голубу парасольку й розпитувала, хто він, що він, як він. Словом, вимагала, щоб лінгвіст у деталях розповів їй про своє минуле, сучасне й майбутнє. Аглая цього не потребувала від свого кавалера: такі розмови з ним були два тижні тому. Вона відколола з своєї груді останню троянду і держала її на обличчі Дмитрія. Вона питала його, як пахне троянда, чи подобається йому цей запах, чи не краще пахне резеда. Коли вони перерізали провінціальний ринок і увійшли в коло піднавісних огників, Аглая запевняла Дмитрія, що тут їй пахне Флобером і навіть старофранцузьким життям... Карамазов, звичайно, знає поета Війона [8]... І потім він не може не любити гоголівську фантастику. Аглая певна, що можна геніально стилізувати нашу сучасність.

Дмитрій говорив щось невпопад. Тоді Аглая поклала на його рот свою запашну долоню і сказала:

— Який ти чудак, Дімі! Справжній провінціал!

— Ти вже з Дмитрієм на «ти»? — повертаючись, кинула тьотя Клава.— З тебе, Аго, вийшов би прекрасний кавалерист.

Тьотя так дзвінко зареготала, що провінціальна парочка (здається, колишній столоначальник і пристаркувата дочка місцевого кавалера червоного прапора), що йшла їм назустріч, поспішно одлетіла вбік і дала дорогу веселій компанії.

Тоді почав реготати й товариш Вовчик. Він так безумно розреготався, що мусив кинути руку дами, сісти на землю й зупинити компанію. Коли ж його стали допитувати, в чому справа, він тільки й міг вимовити: «провінціал».

— Ну... добре! Ну... провінціал!.. Але де ж тут сіль?

Тоді, нарешті, товариш Вовчик сказав, що для Карамазова це — найобразливіше слово, і що він і уявити не може, яке обурення викликало воно в грудях його ущіпливого друга.

— І зовсім нічого нема тут смішного! — різко шпурнула Аглая і взяла Дмитрія під руку.

Тьотя Клава теж найшла, що смішного тут дуже мало й найшла навіть потрібним (очевидно, на правах тьоті) прочитати лінгвістові невеличку нотацію. Вовчика, як і треба було чекати, страшенно збентежив такий несподіваний фінал, і він хотів навіть прохати пробачення за свою некоректність. Тоді тьотя Клава поправила йому краватку фамільярним жестом, міцно притиснулась до нього і зробила дистанцію на три кроки.

— Ти, Дімі, може, й справді образився на мене? — спитала Аглая.

— Нічого подібного! — всміхнувся Карамазов.— Я тільки не зрозумів... тебе.

Він з якимось надзвичайним задоволенням сказав «тебе»: ця химерна дівчина, що так скоро перейшла з ним на «ти» і якось враз заволоділа ним (коли правду говорити, він не жартуючи, а з глибоким хвилюванням сказав допіру Вовчикові, що хоче зійтися з Аглаєю),— зовнішністю своєю вже остаточно покорила його. Надто вже розумні й страсні були ці мигдалеві очі, й надто вже привабливо коливались ці молоді груди, щоб він міг прийняти її як звичайну женщину. Сьогодні навіть постало в нім якесь неясне передчуття й солодкий біль, і сьогодні він хотів би ходити з нею цілу ніч.

— Чого ти не зрозумів? — спитала Аглая.— Чому я тебе назвала провінціалом?

— Так!

— Це ж, милий, ясно. Я ще тоді, на пароплаві (пам'ятаєш нашу суперечку?), я вже тоді подумала, що ти провінціал. Це по всьому видно: й по рухах і по поводженню з передовою жінкою... як зі мною от... Чому ти так чудно вимовив «тебе»? Чи, може, ти хотів сказати «вас»? Вас іст даст? * Ну? А потім ти й формально провінціал... Хіба ти живеш не в провінції?

— Я, як тобі відомо, живу в столичному граді! — усміхнувся Карамазов.

— Де це? — зареготала Аглая.— Чи не в тому, що на Лопані?

Ця дівчина (очевидно, з якогось Миргорода) так неохайно говорила про лопанський центр, що Вовчик, почувши цю розмову, зупинився і спитав:

— А дозвольте узнати, в яких краях ви мешкаєте? Чи не в Умані?

— Вас це серйозно цікавить? Коли так, то прошу: мій столичний град і моя країна — хай вам буде відомо — дуже далеко відціля.

— Франція? Італія? Іспанія?

---

* Що це таке? *(нім.) — Ред.*

— Московія, моє серденько! — сказала Аглая й притиснулась до свого супутника.

Московія? Ну, це вже Аглая неправду говорить! Дмитрій підтверджує? Тоді він і йому не вірить. І справді: які ж вони московки? Ні, це нісенітниця! Словом, хай це підтвердить тьотя Клава, і тільки тоді він може повірити. Словом, коли Аглая й справді серйозно говорить,— Вовчик остаточно розгубився.

Нарешті говорить тьотя Клава й говорить те ж саме. Вони таки московки й навіть корінні, бо змалку живуть у Москві. Вулиця така-то, номер такий-то, трамвай дев'ять. Коли потрібний телефон, то можна й це сказати. Чоловік тьоті Клави (ви його знаєте — мужчина в золотому пенсне) працює в профсоюзі. Аглая — сирітка (знаєте таку зворушливу кінофільму про часи Французької революції), і вона живе у тьоті Клави. Вона на останньому курсі Московської консерваторії.

— Але відкіля ж ви так добре знаєте нашу мову? — здивовано спитав лінгвіст.

Ах, Боже мій! Що ж тут дивного? Вони далеко не перший раз зупиняються відпочивати на прекрасних степах України, й чому ж їм не знати такої музичної мови (тьотя Клава так і сказала — «музичної»). Аглая, наприклад, дуже любить Україну, й, коли хочете, навіть оригінально. А втім, тьотя Клава далі не буде говорити, в деталях його може поінформувати Аглая і, можливо, Дмитрій. Власне, під впливом своєї племінниці вона й зробилась такою цікавою московкою.

— Прекрасно! — з хрустом давив свої пальці товариш Вовчик і, нарешті, цілком серйозно звернувся до Карамазова: — Знаєш, Дмитрій, їхні портрети обов'язково треба вмістити в одному з наших журналів.

— Як виключні екземпляри?

— Покинь жартувати,— махнув рукою лінгвіст.— Для руської публіки, для... як би це сказати... для «поощрєнія».

— Для заохоти,— поправила Аглая.— Так буде ближче до вашої мови.

— От так московка! — сказав Карамазов.— Чи не почуваєш ти себе трохи ніяково, пане лінгвісте?

Товариш Вовчик спалахнув. Він хотів щось доводити, згадав чомусь (і зовсім не до речі) Прованс, провансальську літературу [9], згадав XIX вік, Жана Жансемена, Теодора Обанеля і т. д., але тьотя Клава вже знову одтягла його на дистанцію в три кроки. Словом, розмову було перервано. Для лінгвіста було ще багато тут недоговореного, навіть інтригуючого (хіба мало московських дачників мандрує по Україні?), але він сподівався поговорити з приводу цього з Карамазовим і від нього

й узнати в деталях історію знайомства московських дам із південною культурою.

— Так, значить, ти кінчаєш нову поему? — спитала Аглая, коли вони знову залишились удвох.

Карамазов зупинився і зробив незадоволене обличчя.

— Я тобі, здається, не один раз говорив, що я працюю в економічному органі. Мене цікавить зараз питання про зниження цін.

— Ти хочеш сказати, що з питання про зниження цін не можна зробити поеми?

— Я хочу сказати, що з Тарасами Шевченками я нічого не маю спільного.

— Коли тільки це, то я рада,— промовила Аглая, замислюючись.— Саме таких людей і бракує вашій нації. Мені здалося, що ти не так хотів сказати. Ти розумієш мене? Я гадаю, що без великого ентузіазму не може бути справжніх економістів.

— Цілком справедливо! — погодився Карамазов.— Кіл, очевидно, вибивають колом, і «закобзарену» психіку можна виховати тільки, так би мовити, загайаватизованим «Капіталом» [10].

— Це не в брову, а в око! — з захопленням сказала Аглая.— Без якогось Лонгфелло і справді не зробити вам своїх економістів і політиків. От я тільки думаю, що Маркса ти зовсім даремно припрягаєш сюди.

— Це справа переконання,— незадоволено сказав Дмитрій.

— Не думаю. Бо Маркс є зовсім чужорідний елемент для вашої країни. А тобі відомо, що коли до водороду додати кислороду, то гаряче тіло не встигає навіть приторкнутись до цієї мішанини — одразу ж виникає вибух і... вода. А втім, не будемо сперечатись. Мене цікавить друге питання. Говорячи про Тараса Шевченка, ти мав на увазі віршомазів взагалі чи саме його, божка вашої нації?

— Я мав на увазі й віршомазів взагалі і його зосібна.

— За що ж ти Шевченка так ненавидиш?

— За що я його ненавиджу? — Карамазов знову зробив незадоволене обличчя: мовляв, навіщо цей допит? Потім раптом нервово одкинув волосся і зупинився.— А за те я його ненавиджу,— надмірно запалюючись, сказав він злим голосом,— що саме Шевченко кастрував нашу інтелігенцію. Хіба це не він виховав цього тупоголового раба-просвітянина, що ім'я йому легіон? Хіба не Шевченко — цей, можливо, непоганий поет і на подив малокультурна й безвольна людина,— хіба це не він навчив нас писати вірші, сентиментальничати «по-катеринячи», бунтувати «по-гайдамачому», безглуздо та

безцільно й дивитись на світ і будівництво його крізь призму підсолодженого страшними фразами пасеїзму?[11] Хіба це не він, цей кріпак, навчив нас лаяти пана, як то кажуть, за очі й пити з ним горілку та холуйствовати перед ним, коли той фамільярно потріпає нас по плечу й скаже: «А ти, Матюша, все-таки талант». Саме цей іконописний «батько Тарас» і затримав культурний розвиток нашої нації і не дав їй своєчасно оформитись у державну одиницю.

Дурачки думають, що коли б не було Шевченка, то не було б і України, а я от гадаю, що на чорта вона й здалася така, якою ми її бачимо аж досі... бо в сьогоднішньому вигляді з своїми ідіотськими українізаціями в соціальних процесах вона виконує тільки роль тормоза.

— Прекрасне визначення! — з захопленням сказала Аглая і тут же чомусь іронічно усміхнулась.— Але...

— Але, мабуть, пора нам залишити цю розмову,— кинув Дмитрій: йому, по-перше, не подобалась Аглаїна похвала («навіщо ця цукерка, коли він зовсім доросла людина?»), і потім він раптом зловив себе на дешевій патетиці.

Тоді Аглая враз обірвала тему й запропонувала наздогнати тьотю Клаву й лінгвіста, що дуже далеко зайшли вперед. Вона запропонувала побігти наввипередки й передала Карамазову свій ридикюль та парасольку. Але потім бігти не захотіла й сказала йому, щоб він витяг із ридикюля її замшеву рукавичку. Вона порадила йому положити рукавичку на нижчу частину його обличчя й, коли він зробив це, спитала, чим вона пахне.

— Чим вона пахне?.. Очевидно, жіночим тілом.

— Прекрасно!.. І цей запах тобі, мабуть, подобається?

— Як би тобі сказати,— промовив Карамазов,— можливо, подобається, а певніше — ні.

Аглая не повірила. Вона взяла його голову й, роблячи надзвичайно великими свої і без того великі очі, стала ними ласкати свого супутника.

— Брехунька! — сказала вона.— Ти неправду говориш. Я знаю, що тобі цей запах подобається. Тому що... тобі не подобається... Ганна.

— Ти про мою дружину?

— Так. Чому ти досі не познайомив мене з нею? Чому ж ти мовчиш?

Чому він мовчить? Він, звичайно, зробить це. Він нарешті познайомить Аглаю з Ганною.

Але він думає, що вона все-таки якась чудна дівчина, й потім думає, що дружина мала рацію назвати її нетактовною. Це ж некрасиво так поспішати в його інтимні закутки. Невже цього Аглая не розуміє?.. І потім відкіля це вона дізналась,

що йому не подобається Ганна? Словом, Карамазов знову незадоволений, і тому він так нервово запалив сірника.

Вона одразу ж зрозуміла його й поспішила перейти на іншу тему. В цей момент вони підходили до кручі.

IV

— Давай ще трохи відпочинемо,— порадила Аглая, лягаючи на траву.— Можна й наших попередити.

Вона крикнула своїй компаньйонці, щоб та взяла з неї приклад і теж посиділа десь там зі своїм кавалером. Тьотя Клава й Вовчик погодились і зупинились на тому ж таки високому березі, кроків на двадцять далі. Тоді Аглая підсунулась ближче до кручі й сказала:

— Наш новий знайомий поділяє твої погляди?.. Я говорю про товариша Вовчика?

— Які ти погляди маєш на увазі? — спитав Карамазов.

— Ясно які — ті, що ти з ними знайомив мене на пароплаві в нашу першу зустріч і потім майже кожного вечора чіпаєш їх.

— Ти говориш про ідею відродження моєї нації?

— Так. Я говорю про національну романтику.

Карамазов покривився: мовляв, він нічого не має спільного з тим, про що говорить вона, це їй він уже декілька разів говорив, і, значить, треба бути більше обережним із такими термінами.

— Ми говоримо на різних мовах,— сказав він.— Ідея відродження моєї нації — ще раз повторюю — нічого не має спільного з національною романтикою.

Аглая усміхнулась і положила на свої коліна голубу парасольку.

— Хай буде по-твоєму,— сказала вона.— Та як же з Вовчиком?

— Мій друг не тільки не поділяє цих поглядів, але й взагалі далеко стоїть від усякої політики.

— І все-таки ти такий шматок м'яса можеш вважати за свого друга?

— А чому ж ні? Хіба в ньому не може бути гарних людських початків?

— М'ясо завжди залишається м'ясом,— енергійно сказала Аглая.— І в м'ясі ніяких людських початків не може бути.

Вона так уважно подивилась на свого кавалера, ніби хотіла загіпнотизувати його.

— Це теж справедливо,— сказав Карамазов.— Але з Вовчиком я все-таки не можу не дружити.

— Шкода! — кинула Аглая й взяла резонерський тон.— Треба бути послідовним навіть у дрібницях. Здається, Толстой

говорив колись, що найважче полюбити ближніх. Я думаю, що багато важче їх же таки зненавидіти справжньою ненавистю. Тільки тут можна показати неабияку волю і, коли хочеш, відвагу... Ти їх, здається, високо ставиш?

— Ти гадаєш, що мені бракує волі і я не можу бути відважним?

Дмитрій сказав це якимось непевним голосом, наче він і сам не довіряв собі.

— Ти маєш волю і ти відважний! — упевнено й навіть з деяким захопленням відзначила Аглая.— Саме за це ти так скоро й сподобався мені... Сподобався, звичайно, як людина.

Розмова прервалась. Вона вже дивилась у землю й ховала від нього свої очі. Він мовчав тому, що в нім у цей момент зажевріла внутрішня боротьба: з одного боку, йому підлестило її захоплення ним, як відважною й вольовою людиною, а з другого — він не зовсім вірив їй (відкіля вона знає, що він саме така людина? Чи не з кількох розмов із ним?). І потім його раптом якось образила її самовпевненість і цей батьківський тон. Нарешті він заспокоївся й сказав:

— А ти, знаєш, цілком правильно підмітила: я говорю про ближніх. Мені це твердження дуже подобається. Здається, мій однофамілець Альоша Карамазов [12] ставив якось там наголос на любов до дальніх. А я от теж думаю, що цей наголос треба перенести на ненависть до ближніх.

— І ти гадаєш, що найбільша загадка саме тут ховається?

— Тільки тут і більше ніде! — з деяким хвилюванням сказав Карамазов.— От хоч убий мене! Я не можу їх зненавидіти справжньою ненавистю. У кожного з ближніх — навіть найбільших моїх ворогів — буває така, знаєш, людська усмішка й таке, знаєш, миле й гарне обличчя, наче на тебе прекрасна Богоматір дивиться. Я кажу й підкреслюю: у к о ж н о г о, ба навіть у суворих і злих з природи людей я бачу цю усмішку й це обличчя.

— Може, ти перебільшуєш? Невже таки в кожного?

— Клянусь тобі! Богоматір всюди й на кожному кроці. Це якийсь жах, і іноді навіть руки падають у знемозі. Не можна зустрічатися з людьми. Щоб творити якесь діло й боротись, треба надягати машкару Мізантропа [13] і в ній ховати перш за все очі... Очі, знаєш, найлютіший ворог усякого прогресу, бо очима бачиш Богоматір, і саме в очах ховається Богоматір.

Карамазов зупинився й почав нервово кусати свої губи. З звичайної психічно нормальної людини він раптом перетворився на маніяка. Раз у раз здригаючись, він усе повертав до кручі голову й розгублено дивився в неясні далі Дніпрових вод.

— Словом, Богоматір не дає тобі зненавидіти своїх ближніх? — спитала Аглая.

— Тільки вона. Во ім'я якоїсь ідеї я здібний на все, навіть здібний убити людину. Але якийсь Іван Іванович однією людською усмішкою може покорити мене в один момент... навіть коли б цього Івана Івановича я й ненавидів своєю недоношеною і якоюсь чудною ненавистю.

— І так із тобою завжди бувало?

— Ні,— сказав Карамазов із деяким відтінком туги в голосі.— Тільки в останні роки мене так сильно затривожила Богоматір. Раніш це багато легше було. Раніш ідея майже зовсім засліплювала мене, і для мене не було ближніх.

Аглая взяла руку Карамазова й положила її на свою долоню.

— Так-от,— сказала вона,— єсть дві ненависті: справжня й твоя недоношена. Перша — велика ненависть, і вона творить життя. Ця ненависть не знає ближніх. Друга, недоношена, є тільки тінь від першої. Перша від розуму й від серця, друга — тільки від розуму... Як ти гадаєш, можна бути відважною і вольовою людиною тільки від розуму?

— Ти вже почала сумніватись у мені? — спитав Дмитрій, усміхаючись вимушеною усмішкою.

— Нічого подібного! — знову впевнено відзначила Аглая.— Ти маєш волю і ти відважний. Я тільки думаю, що ніякої Богоматері нема й що вона не більше, як примара. Я також думаю, що твоя недоношена ненависть уже є справжня ненависть, і ти здібний зненавидіти своїх ближніх... Ти розповідав мені, як колись, у часи громадянської війни, ти розстріляв когось із ближніх біля якогось монастиря...

— Так то ж,— вирвалось несподівано Карамазову,— во ім'я великої ідеї.

— А хіба тепер ти без ідеї залишився? Хіба тебе не захоплює сьогодні хоч би та ж ідея відродження твоєї нації?

— Звичайно, захоплює,— непевним голосом сказав він.— Але...

— Без усяких «але»,— рішуче одрубала Аглая.— Щось одне: або це ідея, або це нова примара. Вона мусить тебе також захопити, як і та, що во ім'я її ти розстрілював своїх ближніх.

Карамазов раптом зареготав.

— І справді,— сказав він,— мені іноді така глупота приходить у голову, що потім, їй-богу, соромно за самого себе. От, наприклад, здається мені іноді, що Богоматір корегує в мені, так би мовити, людину. Ближній, мовляв, не тільки Іван Іванович, але й я сам. Отже, ненависть я мушу переносити й на себе. Коли мене покоряє Іван Іванович, це значить наступив момент, коли я мушу ненавидіти Дмитрія Карамазова, цебто себе.

— Що ти мусиш сам себе ненавидіти, коли тебе покоряє Іван Іванович,— це так. Але щодо коректи, то вона й справді глупота і звичайний собі бред.

— А то навіть,— продовжував він говорити,— здається іноді, що сама ненависть мусить носити в собі Богоматір.

— Це ще більший абсурд, бо ненависть і Богоматір є два зовсім протилежних полюси.

— Так і я полемізую з собою. Але й цей удар я парирую: мовляв, справжня ненависть — давно вже відомо — є найбільша любов. І значить справжня ненависть — це є прекрасна людська усмішка.

— Це вже софістика для шарлатанів і боягузів. Богоматір не може не стояти на дорозі до справжньої ненависті і, значить, до мужнього вчинку.

— Цілком справедливо! — погодився Карамазов.— Але мені от здається, що Богоматір не може *с т о я т и* на дорозі, і що тільки відсутність її робить ненависть недоноском.

— Яким же це чином?

— А таким чином, що супутником справжньої ненависті є завжди радісні й до того молитовні перебої серця, ніби зустрічаєш світле Христове воскресіння.

Аглая ще ближче підійшла до кручі.

— Я гадаю,— сказала вона, що тут справа багато простіша. Не Богоматір тебе турбує, а звичайна невпевненість. Під радісні перебої серця розстрілюють, скажемо, тоді, коли жодного сумніву не залишилось.

— Хто його знає,— надтріснутим голосом сказав Карамазов.— Можливо, я й помиляюсь.

Він раптом відчув, як ним запановує якась страшна туга. Він уже не бачить перед собою ні Аглаї, ні Дніпра, ні прекрасної південної ночі. Він уже забув, як він високо ставить себе за відвагу й волю, і відчуває себе зараз страшенно нікчемною людиною: він навіть хоче, щоб хтось плював йому в обличчя — і плював довго, настирливо й образливо.

Аглая, очевидно, уважно стежила за своїм супутником і тому поспішила йому на допомогу.

— Ти, друже, безперечно, помиляєшся,— сказала вона.— Ти глибоко помиляєшся.

— Ти говориш про Богоматір?

— Я говорю про тебе... Ти помиляєшся, коли думаєш, що тебе довго буде тривожити непевненість. Це — коротке, тимчасове явище, й воно скоро зникне.

Вона підвелась, знову сіла на траву і його примусила сісти біля неї.

— Так от, мій хлопчику! Хто хоче бути вольовою людиною, той не може не побороти в собі невпевненість,— сказала вона й положила свою руку на його голову.

Вже стояла глибока південна ніч. На Славуті кожної хвилини прокидались якісь неясні звуки. Десь ревів пароплав, і далеко на півдні пливли його привабливі вогні. Раз у раз фуркали й падали аероліти і тривожили очі загадковим світлом свого ярко-срібного горіння.

— Так,— раптом промовив Дмитрій.— Хто хоче бути вольовою людиною, той не може не побороти в собі невпевненість. І ти правду говориш, що я вже її поборов. Я не можу не побороти, бо майбутнє за моєю молодою надією [14] і за моїм молодим класом.

Він узяв її руку й міцно стиснув. Жива людина знову прокидалась у нім, і він ще раз перетворювався. Він навіть не помітив, як Аглая іронічно посміхнулась, коли він майбутнє своєї нації зв'язував з «якимось там» класом.

— Я іноді буквально задихаюсь од щастя,— говорив він далі, скидаючи з кручі камінці й зовсім не помічаючи, що його розмові бракує елементарної послідовності.— Темні сторони нашої дійсності тоді зовсім зникають із моїх очей, і я починаю рости і виростаю у велетня. Бо й справді: в суспільстві не може бути такої ситуації, коли неможлива боротьба. Коли ж це так, то... як усе-таки весело жити «на етом светє, господа»... Ти не можеш і уявити, як я полюбив це заялозене слово «прогрес». Прогрес — це ж по суті якір спасіння. Це ж вихід із того становища, що в нього зайшла революція.

— Але ти говориш зовсім як учень першої групи,— сказала Аглая.

— Цілком справедливо! — гаряче підхопив Дмитрій.— Я і єсть учень першої групи й маю мужність визнати це. Така вже логіка подій: хто хоче жити в наші дні, той обов'язково мусить починати з абетки...

— І витягувати з архіву старі гасла?

— А хоч би й так. Хіба революційні гасла сьогоднішнього дня завтра не можуть стати реакційними? Хіба ми не маємо прикладів? І навпаки, хіба лозунги якогось 1917 року сьогодні не стали фарисейством і матеріалом для спекуляції? Це не значить, що ми збанкротували, а це значить, що треба бути діалектиком. Сьогодні масу можна повести тільки під тим стягом, що на ньому буде чітко написано: «прогрес».

— Навряд тільки вона піде за тобою, бо маса не терпить абстракції. А прогрес — це для неї абстракція.

— Цілком погоджуюсь,— сказав Карамазов.— Але я далеко стою від вульгарного тлумачення маси. Революцію маса творить через свою інтелігенцію, бо всякий масовий вибух тіль-

ки тоді робиться революцією, коли ним починають керувати Дантони, Леніни чи то Троцькі.

— З тебе вийшов би не зовсім поганий агітатор-прогресист,— кинула Аглая і демонстративно засвистіла якусь шансонетку.

— Ти мені робиш багато честі своєю заявою.

— Nullement,— промовила дівчина.— On ne voit pas tous les jours un malade comme vous êtes *.

— Ти мене вважаєш за хворого? — образився Дмитрій.

— Боже борони,— сказала Аглая.— Мені тільки неприємно, що твоїй розмові бракує логіки. З одного боку, ти висловлюєш безперечно розумні думки, а з другого — плутаєшся в Ленінах, у класах тощо.

— Ну от, знову стара історія,— незадоволено промовив Карамазов.— Чи не думаєш ти вплинути на мою ідеологію? Коли так, то ти даремно витрачаєш сили. Взяти хоч би те ж відродження моєї нації. Я його інакше не можу мислити, як засіб, не як мету, як фактор, що допомагає мені роз'язати основну соціальну проблему. Відродження моєї нації — це є шлях до чіткої диференціації в нашому суспільстві й, значить, крок до соціалізму. Інакше на це відродження я дивитись не маю охоти.

— Значить, із твого відродження ні чорта й не вийде! — грубо кинула Аглая і, зробивши із долонь рупора, покликала тьотю Клаву.

Карамазов поглядом переможця подивився на дівчину. Він не тільки не образився — йому навіть приємно було, що вона зірвалась із спокійного тону. Її самовпевненість і захоплювала, і в той же час нервувала його, бо що ближче він сходився з нею, то сильніш відчував її вплив на свій світогляд.

— А Вовчик не зовсім поганий співбесідник,— підходячи, сказала тьотя Клава.— І виявляється... зовсім не комунар.

— Дозвольте,— заметушився лінгвіст.— Хіба ви не знаєте, що Дмитрій член компартії?

— Не турбуйтесь! — сказала Аглая.— Знаємо... і думаємо, що він не буде гніватись на тьотю Клаву за одвертість.

— Цебто ти хочеш сказати,— промовив Карамазов,— що тьотя Клава мене образила?

— Ми хочемо сказати,— кинула Аглая,— що комуністи, хоч і непогані люди, але в більшості страшенно нудні... Ну, словом, світорозуміння їхнє — можна напевно твердити — не сягає далі Чемберлена [15] з моноклем і чергової парт'ячейки... Правда, цікавляться ще китайськими справами.

Карамазову пересмикнуло обличчя. Його карючило, що ці випадкові позапартійні дачниці так неохайно ставляться

* Нічого. Не завжди побачиш такого хворого, як ти *(франц.).— Ред.*

до його партії. Будучи, так би мовити, вічним опозиціонером, він у той же час був своєрідним фанатиком комунізму й, звичайно, не міг спокійно реагувати на це зовсім невипадкове нахабство.

Але розмову вже скінчили й умовлялись, де можна буде зустрітись завтра. Вже флоберівські дами зникли в темряві абрикосового дворика і товариш Вовчик щось захоплено розповідає про тьотю Клаву. Тоді Дмитрій раптом згадує Ганну і вже не відчуває до неї тієї злоби, що її пізнав увечері. Йому навіть трохи заболіло серце, і він сказав:

— Ти, Вовчику, будь ласка, не говори Ганні, де й з ким ми блукали сьогодні.

— Чому це? — спитав лінгвіст: він уже забув вечірню розмову, коли сам радив приятелеві ховати від Ганни свої зустрічі з Аглаєю.

— Я так хочу! — сказав Карамазов.— Ти це мусиш зробити для мене.

Товариш Вовчик здивовано подивився на Дмитрія, декілька разів здвигнув плечима, але згоду, звичайно, дав.

— Згоду я даю,— сказав він.— Але от що, друже: як це так трапилось, що московські дами зробились українками?

— Це питання і мене дуже цікавить.

— Цебто ти теж нічого не знаєш? — спитав здивований лінгвіст.

— Стільки знаю, скільки й ти.

— Дивно. Коли хочеш загадково. Їй-бо... Ти як гадаєш?

— Я теж так думаю, що загадково. І думаю, що цю загадковість дами нарочито утворюють для, так би мовити, пікантності.

— Це мені, їй-богу, подобається! — скрикнув із задоволенням лінгвіст.— Чому не зробити з звичайної випадковості зустрічі інтересну пригоду? Інтрига не тільки в романі цікава річ, вона й в житті приємна розвага.

— Ти, я бачу, починаєш філософствувати,— усміхнувся Карамазов.

Товариш Вовчик звичайно не погодився з цим твердженням і сказав, що Дмитрій все-таки анальфабет і не розуміє, що таке філософія.

— А втім,— промовив він,— я не про це. Я хочу про твою фортуну. Тобі страшенно везе, і я, їй-богу, заздрю. Аглая й справді не дівчина, а прямо запашна клубничка. Смак у тебе зовсім непоганий.

— Ти не задоволений тьотьою Клавою?

— Боже борони. Навпаки, з тьотьою Клавою безперечно краще зв'язатися... Знаєш, із заміжньою жінкою багато безпечніш.

Товариш Вовчик зареготав од задоволення і заплигав, як молоде теля.

...Коли вони сходили на свій ганок, у північній частині заштатного городка вже кричали ранні провінціальні півні.

V

На другий день вони знову зустрілись: тепер вони зустрічались кожного вечора. На шостий день над дачним посьолком раптом розірвалась гроза. Хмари заволокли все небо, і цілий день ішов краплистий дощ. По вулицях стояли великі калюжі, й надзвичайно розмило дерев'яні тротуари. Тьотя Клава прислала до Карамазових дівчину з запискою й просила в ній друзів сьогодні не виходити. Лінгвіст перечитав листа й, передаючи його Дмитрію, кинув:

— Я гадаю, що дівчата мають рацію саме так вирішити. Ти як на це дивишся?

— Як же тут дивитись,— сказав Карамазов.— Очевидно, краще не придумаєш.

Він, звичайно, збрехав, бо на його погляд година була не така вже й погана, щоб одмовитись від веселої гулянки. Мовляв, можна було в крайньому разі пороззуватись — це ж не город і не осіння пора.

— Але ти все-таки замислився? — сказав товариш Вовчик, провіряючи замки в своїй рушниці.

— І не думаю замислюватись,— ще раз збрехав Карамазов і зробив декілька нервових кроків по кімнаті.

Він ніяк не розуміє, чому це йому трохи заскеміло серце. Невже тому, що він сьогодні не побачиться з Аглаєю? Він же зустрічався з нею вчора й кожного дня зустрічається. Він, нарешті, побачиться з нею завтра й ще багато разів буде з нею бачитись. Як же розуміти цей несподіваний біль?

В коридорі раптом заговорили, і в кімнату ввійшла Ганна.

— Ну, що ми, хлопці, будемо сьогодні обідати? — спитала вона.

— Очевидно, котлети й пюре з сметаною,— поспішно відповів Дмитрій.

Ганна уважно подивилась на чоловіка: вона не знала, жартує він, чи й справді серйозно говорить.

— Чого ти витріщила на мене очі? — сказав Карамазов.— Я ж тобі говорю: котлети й пюре з сметаною.

— А я тобі говорю,— промовила Ганна,— що ти, Дімі, сьогодні в поганому настрої і починаєш негарно жартувати зі мною.

— А я от що говорю,— сказав Вовчик, кидаючи на ліжко свою рушницю,— що ви й сьогодні — я бачу — полаєтесь...

Це чортзна-що — не новий побут, а якась карикатура на нього.

Карамазов вимушено всміхнувся й простягнув свою руку лінгвістові.

— Дякую, друже, за правду-матку і прошу пробачення,— сказав він.— Дякуй і ти, моя мила Ганнусю... Хіба тобі не приємно вислухувати це від безпартійної сволочі?

— Ти, будь ласка, не лайся,— пробурмотів товариш Вовчик.

— Невже ти образився?.. Коли так, то другий раз прошу пробачення і заявляю: я пожартував.

— Я знаю, що ти пожартував. Але все-таки, чому тобі таке зле обличчя?

— Я, бачиш, Вовчику, котлеток захотів і пюре з сметаною.

Ганна зірвалась з свого місця і підійшла до столу.

— Дімі! — сказала вона з розпукою.— Ну, навіщо це? Навіщо ти робиш наше життя безконечною мукою?

— Ах, Боже мій, яка трагедія! — поглузував Дмитрій.

Тоді товариш Вовчик підбіг до свого приятеля й замахав руками.

— Слухай, друже...— ледве вимовив він від хвилювання.— Я... я думаю, що ти не комуніст, а деспот! І я... таки донесу на тебе в... контрольну комісію.

Карамазов зареготав. Він так неприємно зареготав, що лінгвіст навіть розгубився і подивився навкруги себе здивованими очима.

— Ти думаєш на мене доносити в контрольну комісію? — спитав Дмитрій.— Прекрасно! Тільки будь, друже, справедливою людиною і зразу донось на мільйон комуністів. Донось нарешті на всі сто п'ятдесят мільйонів будівників соціалізму, донось на самого себе, бо й ти такий же хам, як я, паняй, нарешті, в небесну канцелярію і донось на саму контрольну комісію.

— Дімі,— сказала Ганна,— ти себе не поважаєш і не поважаєш ту партію, до якої належиш. Не забувай, що товариш Вовчик все-таки позапартійний.

— Ти гадаєш, що такі питання треба ставити на ком'ячейці?

— Саме це я й хочу сказати, Дімі. Тільки це.

Карамазов раптом втихомирився. Чи то спокійний тон дружини вплинув на нього, чи щось інше.

— Я ще раз прошу у вас пробачення,— сказав він.— Я й справді трохи погарячився.

— Значить, ти визнаєш, що Ганна має рацію стримувати тебе?

Дмитрій нічого не відповів. Він несподівано застиг в одній позі серед кімнати й так стояв кілька хвилин. Ганні навіть

прийшла мисль, що він захворів. Вона підійшла до чоловіка і взяла його за руку.

— Дімі, чого ж ти мовчиш?.. Що з тобою, Дімі?

— Нічого особливого, Ганнусю,— спокійно й серйозно промовив Карамазов.— Я думаю зараз про наше фарисейство і думаю: чому? Чому ми не соромимось говорити про пюре й котлети? Чому ми нарешті не соромимось проїдати тут народні гроші... саме в той час, коли навкруги нас люди живуть у неможливих злиднях, у таких злиднях, що аж ридати хочеться... Чому ми нарешті боїмось виносити гірку правду на люди (хоч її люди й без нас знають) і ховаємо по своїх ком'ячейках?

— Ну, це вже сльоза й ця карамелька зовсім не до діла,— сказав лінгвіст.— У всякому разі вони не можуть тебе характеризувати.

— І я думаю,— кинула Ганна,— що ти сьогодні йдеш проти самого себе. Хіба це не ти так відстоюєш гасло: «сильному дорогу»?

Дмитрій хотів щось відповісти, але в цей момент у кімнату зайшла Одарка й зупинилась на порозі.

— Я слухаю! — сказала вона.— Ви мене кликали?

— Що ви слухаєте? — надзвичайно сумним голосом спитав Дмитрій.— Невже ви не вмієте говорити людською мовою.

Служка мовчки подивилась на свого хазяїна. Її кам'яні очі застигли в якійсь одній крапці, і вся вона була якась штучно дерев'яна, як статуя спеціального призначення. Навіть Ганна відчула це і, зірвавшись зі свого місця, поспішила випровадити Одарку за двері.

— Я на неї спокійно не можу дивитись,— промовив Карамазов, коли Одарчині підошви зашелестіли в сінях.— Вона мене своєю мовчазністю так іноді тривожить, що я, їй-богу, починаю боятись за свою голову: от-от збожеволію і кинусь кудись бігти скаженим бігом.

— Тобі, Дімі, треба лікуватись,— сказала Ганна.— Ти хворий, Дімі!

— Лікуватись? Це не те! Не те, моя люба! — зітхнув Карамазов.— Справа от у чому: іноді біжиш — і зупиняєшся. Зупинився і стоїш. Навкруги так прекрасно — озеро, небо, димок синьої далини, а «він» стоїть і вилупив на тебе баньки... Я говорю, Ганнусько, про наше чорне піаніно... про те, що в Харкові. Це не піаніно, а якась жахлива примара. Заплющиш очі й лежиш. І от раптом щось штовхне тебе, і ти подивишся. І бачиш, як з піаніно лізе на тебе якась волохата істота. Підлізе і сяде навпроти тебе. Я довго мовчу й довго запевняю себе, що нічого немає. Тоді волохата істота лізе до мене на кровать. Саме тоді, Ганнусько, я кричу, щоб ти запалила електрику. Але ти ніколи не встигаєш запалити, бо волохата істота

страшенно метка й хутко ховається в піаніно, а ти, Ганнусько, спросоння страшенно мамулувата.

— І ти серйозно віриш, що ця істота живе в піаніно? — спитав товариш Вовчик.

— Їй-богу, не знаю! — якось жалібно всміхаючись, сказав Карамазов.— Як комуніст, я їй не вірю, а як мешканець такої-то кімнати в місті Харкові, я не можу не вірити, бо майже кожного дня мені приходиться вночі тривожити дружину.

— Тобі й справді лікуватись треба,— сказав товариш Вовчик.

— І ти про ліки? Чудаки ви страшенні! Їй-богу, чудаки! — Карамазов подивився на свого приятеля і несподівано зареготав.— Ой, які ж ви чудаки! Невже ти не помітив, що я ввесь час дурня валяю? Очевидно, з мене непоганий артист вийшов би.

— Ну тебе к чорту! — спалахнув лінгвіст і хутко вийшов з кімнати.

Цілий день, а потім цілу ніч Дмитрію не давав покою образ дівчини в рожевому платті й з голубою парасолькою, дівчини, що так скоро назвала його «милим», що так цікаво говорила про старофранцузьке життя («ти знаєш поета Війона?»), що відчула в наших нічних базарних завулках безсмертного Флобера, що нарешті в час його душевної кризи явилась до нього такою цікавою співбесідницею.

Заснув він, коли вже зовсім розвиднилось. Сон його був неспокійний і прокинувся він за якісь дві години. Сонце вже високо стояло в чистому небі й важким огнем палило його голову. Перший погляд упав на Ганну. Вона сиділа на канапі й держала в руках якогось листа. Дмитрій зробив гримасу незадоволення: це була записка від тьоті Клави. Ганна зиркнула на чоловіка і спитала його спокійним голосом:

— Відкіля цей лист, Дімі?

— Прочитай уважніш, і ти, мабуть, сама догадаєшся,— сказав він, повертаючись до стіни.

— Це від тих же дам?

— Мені здається, що тобі нема ніякого діла до моїх листів,— грубо кинув Карамазов.— Хто тебе просив лазити в мій паперовник?

Ганна здивовано подивилась на чоловіка.

— Я зовсім випадково натрапила на цю записку,— сказала вона.— Мені потрібні були гроші на цукор... і, значить, нічого хвилюватись. Хіба ти раніш не дозволяв мені розпоряджатись своїм майном без спеціальних на це інструкцій. Чи, може, ти тепер щось маєш ховати від мене? Так тобі треба сказати.

Дмитрій зиркнув на дружину. Вона так щиро говорила, її були такі сумні очі, що в нім раптом прокинулось почуття огиди до себе.

— Ти мене пробач, Ганнусю,— сказав він.— Я й справді різко висловився... Але виною цьому настрій: я сьогодні спав дуже погано.

Карамазов обняв Ганну і став ласкати її. Він нарешті підтвердив її припущення. Записка, звичайно, від «тих дам». Але що ж тут такого? Тьотя Клава (він майже несвідомо заговорив саме про цю даму, не згадуючи Аглаї) така собі міщаночка, і він це прекрасно розуміє. Чи, може, вона думає, що він все-таки закохається в неї? Тоді це зовсім несерйозно.

Ганні хутко забилось серце, і вона зупинила свій тривожний погляд на чоловікові.

— І ти це правду говориш? — спитала вона.

— Що з тобою, Ганнусько? — сказав Карамазов.— Яку це правду ти маєш на увазі?

— А от таку,— зітхнула Ганна.— Мені, Дімі, і в голову не приходило в чомусь серйозному запідозрювати тебе, але зараз я дивуюсь твоїй красномовності.

— Ну, от уже й красномовність не подобається.

Карамазов держав у зубах ніжно-смагляве вухо своєї дружини й розгублено дивився на стелю. Він зрозумів, що спросонку видав сам себе й що цього виправити вже не можна. І тому, коли Ганна вперто повторила своє запитання: «ти це правду говориш», у нім спалахнула злість.

— Ні,— різко сказав він.— Я брешу!

Ганна добре знала чоловіка і чекала такої відповіді. Але вона знала й те, що після таких вибухів він остаточно обезволюється.

— Ах, Дімі! Боже мій, Дімі! Що ти робиш із собою? Справа ж зовсім не в цих дачницях. Невже ти гадаєш, що я вже не вмію поважати себе?

Дмитрій слухав дружину й нічого не чув. В цей момент він і не міг чути, бо мислі й почуття раптом покинули його, і він лежав мертвим шматом м'яса. Так із ним завжди бувало після сварки з Ганною.

— Ах, Дімі! Ти зовсім даремно про мене так думаєш. От познайом мене з цими дачницями, і я тобі доведу це... Ти обіцяєш познайомити?.. Ну?

— Я зроблю все... що хочеш,— сказав Дмитрій.— Тільки будь ласка, вийди відціля.

Ганна не примусила довго прохати себе, і за якусь хвилину її вже не було в кімнаті. Тоді Карамазов вийняв із чемодана купальний костюм і, покликавши товариша Вовчика, пішов із ним до річки.

— Ти подивись на ці обличчя, що обминають нас,— сказав лінгвіст, посилаючи до ніг свого сетера.— Зверни увагу, як вони

дивляться: їй-богу, як вороги. От психологія! Коли приїхав на відпочинок, то обов'язково пан.

— Вони, очевидно, мають рацію так думати.

— Так, по-твоєму, треба знищити всі будинки відпочинку?

— По-моєму, треба залишити цю тему, бо все одно з порожніх фраз ми не виберемось. Коли ці дикуни не хочуть вбачати в тобі трудової людини й не хочуть розуміти, що ця людина має право за якийсь рік чи то два роки відпочити один місяць, то твоє обурення проти них є цілком законне явище. Але, з другого боку, цілком законно й вони обурюються проти тебе, бо, по-перше, ти не один, а таких, як ти, тисячі, по-друге, не всі ці тисячі уміють коректно поводитись із цими людьми й, по-третє, ми й справді в порівнянні з ними — пани.

— Словом, і тут тупик? — сказав товариш Вовчик.

— Що ти хочеш цим відзначити?

— Те хочу відзначити, що ти й справді трагічна фігура. Всюди ввижається тобі сама безвихідність.

— Очевидно, така вже вдача мені,— сказав Дмитрій і широко позіхнув.

Вони підходили до річки. На пристані суєтились портовики і щось вигружали з підвід. Пароплава ще не було, не було й вітерця, так що ріка стояла, як дзеркало. Ранок був винятковий: після дощів ночі стали холодніти, і холодок нічний затримувався на воді, аж поки сходило сонце.

— Ну, вже скоро почнемо полювати,— сказав товариш Вовчик і від задоволення крякнув.

Карамазов одв'язав свій каюк, і вони, відпливши сажнів три від берега, кинулись у воду.

І тоді ж хтось недалеко зареготав. Карамазов подивився і побачив у купальних костюмах Аглаю і тьотю Клаву. Вони стояли на річному пляжі і готувались лізти у воду.

— Драстуйте, мої голуб'ятка! — закричав товариш Вовчик.

— Здоров був, голубе! — відповіла йому криком тьотя Клава.

Дмитрій відчув, що йому стало важко дихати. Він наздогнав свій каюк і вліз у нього. Цілу ніч Аглая не давала йому спокою, цілу ніч він мріяв про зустріч із нею (наче він не бачився з нею сто років), і он на ранок він раптом стрічає її в купальному костюмі. В ньому в перший раз прокинувся до неї справжній стривожений самець. Він безсоромно дивився на її таз, на її груди і ніяк не міг одірватись. Йому захотілось зареготати й так дико, як, очевидно, реготала первісна людина. Йому навіть прийшла мисль підпливти до флоберівських дам і, жартуючи, схопити в свої обійми Аглаю.

— Ану, покажи, як ти плаваєш? — закричала Аглая, звертаючись до Карамазова й так випинаючи груди, ніби вона збиралась летіти до нього.

— Ah, mon Die! Que dites vous lá *,— крикнув товариш Вовчик.

— І ти тут, mon ami? І ти? Que vous êtes aimable de venir me surprendre ainsi **.

— Але компенсація, мадмуазель. J'espere que vous me feres l'amiťie de diner aves moi.

— C'est une drave qui demande reflexion ***.

— Будь ласка, подумайте. Бо я до обіду дістав прекрасного вина.

Товариш Вовчик уже сидів у каюку напроти Дмитрія і поволі гріб до пляжу.

— Ти знаєш,— сказав він, звертаючись до свого приятеля.— Я говорю про загадковість, що за нею сховались наші дами. Її все-таки можна розшифрувати.

— Яким же це чином?

— Дуже просто,— тихенько засміявся лінгвіст.— Ми їх напоїмо добрим міцним вином — і вони нам усе розкажуть.

— Ти так думаєш?

— Я цього певний... Тим паче, що дами не від того, щоб колись із нами випити. Оце недавно тьотя Клава так прямо мені й сказала, що вона хоче «кутнуть».

Карамазову ця мисль теж подобалась. Не тому, що йому хотілось «розшифрувати», як говорив товариш Вовчик, московських дам — ця загадковість із кожним днем його все менше й менше цікавила,— а тому, що сьогодні він побачив прекрасне Аглаїне тіло, тому, що йому захотілось кусати її. Йому метнулось у голові, що п'янка може утворити непогану обстановку, і він уже напружено шукав місце для оргії.

— Я бачу, що ти поділяєш мою думку,— сказав товариш Вовчик.

— Я її цілком поділяю.

— Ну, так тоді допомагай мені, друже. Я думаю зараз атакувати наших дам і сподіваюсь, що сьогодні вночі ми будемо з ними пиячити.

— Але де ж ми з ними зійдемось? — спитав Карамазов.

— Про це я вже подумав. Годині о восьмій ми сядемо в каюк, заберемо з собою що треба й поїдемо на Зелену Косу. Там можна буде навіть огнище розвести.

---

* О, мій Боже! Що таке ви говорите? *(франц.)* — *Ред.*

** ...Мій друже... Ви такі люб'язні, що своїм візитом принесли приємний сюрприз *(франц.)*.— *Ред.*

*** Сподіваюсь на вашу ласку повечеряти зі мною.

— Над цією проблемою варто поміркувати *(франц.)*.— *Ред.*

— На Зелену Косу? Прекрасно. Як це він по неї не подумав. Це ж такий затишний куточок, що кращого й не треба. Там навіть можна буде й заночувати... саме в копицях сіна.

— Ти добре придумав,— сказав Карамазов.— Я з охотою підтримаю тебе.

Товариш Вовчик ще раз від задоволення крякнув і змовк: вони вже були біля флоберівських дам.

— Що ви там секретничаєте? — спитала тьотя Клава, коли каюк легко сів на пісок пляжу.

— Це я кажу Вовчикові,— знайшовся Дмитрій,— що пора вже вас познайомити з моєю дружиною.

— Ти це серйозно говориш? — спитала Аглая, примружуючи очі.

— Цілком серйозно... і ми зробимо так: я вас познайомлю з Ганною, а ви нас познайомите з чоловіком тьоті Клави.

Аглая поспішила погодитись. Більше того, вона гадає, що треба це зробити сьогодні увечері.

— Тільки не сьогодні,— кинув товариш Вовчик і поінформував дам про план щодо випивки.

Дами план прийняли, але Аглая сказала, що перш за все вона хоче познайомитись із Ганною.

— Чому це «перш за все»? — незадоволено спитав Дмитрій.— На цю історію ще буде час.

— Але й на випивку буде час,— уперто сказала Аглая.

Вона так рішуче стояла на своєму, що за кілька хвилин Вовчик уже виходив із себе. Тоді дами несподівано почали вдягатись і покинули пляж.

— І на чорта тобі треба було говорити про це знайомство? — незадоволено сказав лінгвіст.

Але Карамазов і сам проклинав себе за необачність. У всякому разі друзі вже знали Аглаю і зрозуміли, що ніякої вечірки не можна влаштувати, доки вони не задовольнять цю капризну й уперту дівчину.

VI

Звести Аглаю з Ганною вдалось тільки на четвертий день після розмови на річному пляжі. Це трапилось увечері біля хвіртки, саме на тому місці, відкіля флоберівські дами починали чергову гулянку з своїми кавалерами. Зустріч була холодна, і це особливо відчула Ганна.

— Чого це ви так цураєтесь громади? — спитала Аглая, беручи під руку дружину Карамазова.

— Відкіля це ви взяли? — в свою чергу підвела брови Ганна.

— От тобі й маєш! Скільки вже часу живемо тут, а вас жодного разу не бачили на вулиці. Хіба це не замкнутість?

— Ганна страшенна індивідуалістка,— пожартував товариш Вовчик.

Тьотя Клава ні з того ні з сього засміялась дрібненьким і негарним смішком.

— А я от думаю, що тут зовсім інша причина,— сказала Аглая.— Ти, Дімі, як думаєш?

Карамазов іздригнув. Він зовсім не чекав, що Аглая буде так фамільярно поводитись із ним у присутності Ганни.

— Я вас прослухав,— червоніючи, сказав він.— Про що ви там?

— Цебто я?

— Ну да, ви!

— Ти подумай, тьотю Клаво,— засміялась Аглая.— Він уже до мене звертається на «ви».

— Ха, ха,— знову розсипалась дрібним і неприємним смішком друга флоберівська дама.

Утворилось ніякове становище. Таке ніякове, що навіть товариш Вовчик відчув це.

— Ви Дмитрія не зрозуміли,— раптом спокійним голосом сказала Ганна.— Він під цим «ви» мав на увазі й вас і мене.

— Ти, Дімі, підтверджуєш це? — спитала Аглая і уважно, навіть з деякою повагою подивилась на Ганну.

— Звичайно,— зрушив плечима Дмитрій і вийняв портсигара.

Він уже взяв себе в руки, і обличчя йому було спокійне.

— Так от що,— сказала Аглая.— Чи не тому ви так рідко виходите на вулицю, що не хочете зустрічатись із міщанками?.. Так би мовити, тікаєте від обивательського оточення? Я не помиляюсь?

— Я тільки не знаю, кого ви маєте за міщан? — спокійно спитала Ганна.

— Кого я маю? Ну хоч би себе саму, тьотю Клаву й так далі.

— Я вас так мало знаю, що вважати вас за міщан поки що не ризикую.

— Ну, а як узнаєте — тоді ризикнете?

Ганна взяла свою косу й положила її на груди. Вона помовчала декілька секунд і нарешті сказала:

— Тут і ризикувати нічого. Коли ви міщанки, то значить міщанки... Але я сподіваюсь, що маю справу з людьми іншого гатунку.

Тьотя Клава по-солдатськи скинула свою голубу парасольку на плече і взяла праву руку «під козирьок».

— Рад стараться, ваше-ство! — чітко сказала вона, звертаючись до товариша Вовчика.

Знову утворилось ніякове становище. Ганна, звичайно, зрозуміла, що тьотя Клава глузує з неї, але тепер вона вже не зуміла розрядити напружену атмосферу й мовчки дивилась убік.

— Давайте покинемо ці розмови,— сказав товариш Вовчик.

— Навіщо це робити? — промовила Аглая.— Ця тема дуже цікава... Ти, Дімі, як гадаєш?

Карамазов нічого не відповів на це запитання і раптом зробив кілька кроків убік.

— Почекайте мене, будь ласка, хвилини дві. Я зараз буду тут.

— Це ж ти куди збираєшся втекти? — не без іронії сказала Аглая.

— Нікуди я не думаю тікати,— грубо кинув Карамазов.— Я йду в буфет води напитись.

— А чому ти думаєш, що ми води не хочемо? Правда, Ганно?

— Так, і я хочу води,— сказала Карамазова.

— Ну, так тоді ходімте всі,— незадоволено кинув Дмитрій.

Вони вже стояли посеред базару, недалеко від «буфету найкращих фіалок І. Л. Карасика». Саме в цей буфет і рушили вони.

— Я думаю,— сказала Аглая, сходячи на ганок,— що шановний І. Л. Карасик угостить нас не тільки фіалкою, але й святою водою?

— Про що ви говорите, баришня? — спитав крамар, люб'язно усміхаючись.

— Я говорю про святу воду, цебто — про горілку.

— Ви, очевидно, гадаєте, що я, крім фіалки, продаю ще й горілку «з-під поли»? — ображено спитав І. Л. Карасик.

— Я не тільки гадаю, але й певна, що це так.

Крамар із задоволенням подивився на своїх гостей і раптом заметушився біля столиків.

— Ну, коли ви так певні, то хай буде по-вашому... Якої ж вам горілки треба і скільки ви її подужаєте?

Компанія зареготала: мовляв, так би й давно. І нічого куражитись. Хіба вони не знають, що І. Л. Карасик симпатична людина і, як усяка симпатична людина, вміє кожному прислужитись.

— Ми серйозно будемо пити горілку? — спитав Карамазов (він хотів сказати «ти серйозно думаєш пити» і якось не міг цього вимовити в присутності Ганни).

— Звичайно, серйозно! — сказала Аглая.— Чому ж не пити? Хіба ти не пропонував мені влаштувати п'янку?

Карамазов почервонів і звів свої брови. Цей цинізм, що ним бравувала сьогодні Аглая, його вже починав нервувати. Він усім корпусом зробив різкий рух і одійшов од дальнього

столика. За ним пішла і тьотя Клава з Вовчиком: лінгвіст теж був незадоволений.

— Дімі — страшенний чудак,— говорила Аглая, взявши за руку Ганну, і так говорила, ніби нічого не трапилось.— Вранці, знаєте, ледве скандала не підняв, що я не хочу з ним пиячити... А зараз чомусь сам одмовляється.

Ганна холодно подивилась на Аглаю.

— Я тільки не розумію, для чого це ви мені говорите,— сказала Ганна.

— Як для чого? Для того, щоб ви випили зі мною, бо мені зараз дуже хочеться випити.

— А мені, на жаль, не хочеться. Давайте краще підемо на свіже повітря.

— Ви зовсім не п'єте?.. Чи, може, тільки зараз одмовляєтесь?

— Чому ж не п'ю? — вимушено всміхнулась Ганна.— Іноді і я п'ю, але сьогодні я не хочу. Я гадаю, що й ви не маєте великого бажання: в таку духоту не п'ють горілки.

Аглая знову взяла Карамазову за руку і з співчуттям подивилась на неї.

— Що духота, то це ви правдиво говорите,— сказала вона.— Але не в одній же духоті справа; я думаю, що вам усе-таки важко — вам, комуністам.

— Чому ж нам важко?.. Ви зовсім даремно співчуваєте!

— Невже вам можна пити горілку? — з робленим здивуванням спитала Аглая.

— Звичайно, можна. Хіба ви не чули?.. Але, як-то кажуть, у міру.

— Словом, золота серединка? Ну що ж, і це добре. Отже, зробіть мені милість і випийте зі мною «в міру».

Вона не дочекалась відповіді і, підбігши до крамаря, запропонувала йому поставити на один із столиків пляшку горілки. Потім, підлетівши до компанії, схопила Карамазова та товариша Вовчика за руки й потягла їх до Ганни.

— Я теж думаю, що зараз не варто пити,— сказав товариш Вовчик.— І справді духота страшенна.

— Ну от, і цей тієї ж співає... А що ти мені вранці говорив?

Карамазов зиркнув на Аглаю, зробив рішучий крок до крамаря.

— Чи нема у вас якогось кабінету, де можна було б посидіти? — спитав він.

— Як так нема! — ні з того ні з сього образився І. Л. Карасик.

— Так би й давно! — сказала Аглая і, здається, п'ятий раз узяла Ганну за руку.— Чудачок цей Дімі, страшенно неврівноважена натура... Ви вже давно з ним живете?

Підійшла до Ганни й тьотя Клава і теж узяла її за руку.

— Ви мені, їй-богу, подобаєтесь,— сказала вона.— Я завжди гнівалась на Дмитрія, що він так із вами поводиться.

— Я вас не розумію! — кинула Ганна й розгублено подивилась на товариша Вовчика: вона раптом відчула себе зацькованим звірком.

— Ну, як же так,— промовила тьотя Клава.— Хіба це гарне поводження, коли він тільки сьогодні спромігся вивести вас на люди.

— Тут Дмитрій ні при чому. Я сама нікуди не хотіла виходити.

— Сама? Ну це інша справа. Товаришка Ганна, очевидно, відпочиває, фунти, так би мовити, набирає. Це — зовсім непогано.

Вони вже сиділи в кабінеті, і біля них метушився крамар. Карамазов перетворився. Коли за якісь півгодини він був похмурий, то тепер на його обличчі ввесь час грала весела усмішка, і він щедро розкидав дотепи та сентенції. Аглаїн цинізм, що спершу його приголомшив, скоро став за те джерело, яке напоїло його чарівною водою і дало йому, так би мовити, «наплюовательський» настрій. Він добре знав, що Ганна давно вже рветься додому, що флоберівські дами не дадуть їй спокою, і, нарешті, знав, що вже, можливо, недалеко навіть до скандалу, але все це вкупі не тільки не тривожило його, все це вкупі підштовхувало його робити те, що іншого разу він би, безперечно, не зробив. Він згадував сьогоднішній ранок, згадував Аглаїне тіло, і йому хотілось мучити Ганну — мучити за те, що вона не дає йому взяти це тіло... і взагалі так уперто стоїть йому на дорозі.

— Ну, і хто ж буде пити? — безпорадно махнув рукою лінгвіст, коли крамар наповнив келихи.

— Хіба ти не думаєш? — сказала Аглая.— Ну, так тоді давай втрьох... Ви, Ганно, теж, звичайно, не будете?

— Не буду.

— Добре... Який же нам тост придумати?.. Avancez un peu *,— знову звернулась вона до Ганни.

— Я погано розумію французьку мову.

— Вона каже,— неохайно і з почуттям власної гідності кинула тьотя Клава,— щоб ви трохи подвинулись.

— Mille pardons за французьку мову. Але, messieurs, lassez moi seulement m'installer **.

Аглая раптом перехилила келих і випила свою горілку. Випила й тьотя Клава та Карамазов.

---

* Трішки наблизьтесь *(франц.)*.— *Ред.*

** Перепрошую... панове, мені набридло розташовуватися *(франц.)*.— *Ред.*

— А тепер можна й тост придумати,— сказала Аглая після другого келиха.— Я випила, товариство, за відважних і вольових людей. Чуєте? Я випила за безумство хоробрих. Але не за те безумство, що вродилось у сорентівського міщанина Пєшкова,— я випила за те безумство, що привело троглодита до стану вишуканої європейської людини. Я випила за те безумство, що не знає тупиків і горить вічним огнем стремління в невідомі краї. Я випила за безумство конквістадорів... Ви мене, Ганно, розумієте? Дозвольте вам одрекомендуватись. Я — нова людина вашого часу. Я — одна з тих молодих людей, що, як гриби, виростають біля ваших ком'ячейок і яких ви не помічаєте. Дмитрій Карамазов, ти знаєш, хто перед тобою сидить? О, ти не знаєш, як сказав би Гоголь, хто сидить перед тобою. Це сидить твій антипод. Але ви мене все-таки, я бачу, не розумієте. Ах, друзі дорогі... Давайте ще вип'ємо за безумство.

Аглая знову перехилила келих. Обличчя їй розчервонілось, і очі блищали химерним блиском. Карамазов із захопленням дивився на дівчину.

— Іще я хочу сказати, друзі мої, що хоч це й дивно, а породив мене ніхто інший, як ваша ячейка. Це моя рідна мама... Ну, от уявіть собі. Росте десь, в якомусь, скажемо, вузі дівчина. Дівчина, що називається, кров із молоком. Від природи її покликано до кипучої діяльності — не тієї, що комсомолить у пустопорожнє... ну, скажемо, якоюсь нудною доповіддю чи то «собачим завулком», а тієї, що скажемо, Перовська [16]. І от кличе її ячейка і каже: «Так от що, свідома юнко, будеш ти у нас кандидаткою у комсомол... Твоє яке походження?»... А на чорта мені це походження? Не я ж робила батька? А він мене зробив!

— Мабуть, твоє походження все-таки темненьке,— сказав товариш Вовчик.

— А ви, Ганно, як думаєте? Темненьке моє походження?

— Я думаю, що мені вже пора додому,— сказала Ганна й підвелась зі стільця.

— Ні, почекайте! Я ще не скінчила,— Аглая грубо взяла за руку Ганну й посадила її.— Так от. Що ж мені робити? Ви розумієте — мене від природи покликано до кипучої діяльності, і я хочу творити життя. Не так, як його творите ви, Ганно, і не так, як ти, Дмитрій Карамазов (вона знову випила келих горілки), а так, як її творили хоробрі на протязі тисячі років... Ви, звичайно, кажете, що я проповідую ідеологію нової буржуазії — хай буде по-вашому. Але й буде по-моєму, бо ми — я й тисячі Аглай у спідницях та штанях — не можемо далі жити без повітря.

— Вам, мабуть, дуже душно! — раптом зіронізувала Ганна.

— Parbleu, j'étouffe. Je vous prie de baisser la glace, pour nous donner un d'air *.

— Я вам уже говорила, що я погано розумію французьку мову.

— Вона говорить,— зі злістю сказала тьотя Клава,— що вона задихається і просить вас відчинити вікно.

А, це зовсім інша справа,— знову зіронізувала Ганна.

Карамазов раптом зірвався з місця і підійшов до дружини.

— Ти, Ганно, очевидно, хочеш додому? — різко сказав він.— Так я можу провести тебе.

— Я зовсім не п'яна й тепер уже додому не збираюсь,— спокійно промовила Ганна.

— Так я збираюсь! — кинув Карамазов.— Ходім!

Тьотя Клава і Вовчик теж підвелись. Підвелася й Аглая.

— Я передчувала, що з цієї зустрічі нічого гарного не вийде,— сказала тьотя Клава.

— А що ж мусило вийти? — наївно спитав лінгвіст.

Дама легенько посіпала його за ніс і подала свою руку для поцілунку. Вона нарешті заспокоїлась і сказала йому, щоб він завтра приходив до них із Карамазовим: мовляв, чому не проїхатись у город К. на кілька годин. Словом, треба ще познайомитись із К. Поїздка, мабуть, буде цікава, бо година прекрасна й потім на пароплаві можна набратись нових вражень. Товариш Вовчик погодився. Тоді тьотя Клава взяла під руку Карамазова і зробила йому таку ж пропозицію.

Дмитрій теж погодився і, скинувши на плече тьоті Клавину парасольку, пропустив уперед Аглаю й Ганну: і та і друга цілу дорогу йшли мовчки.

— А все-таки весело жити «на етом светє, господа»,— сказала Аглая.— Це, здається, твої, Дімі, слова?

Карамазов мовчав. Він замислився. Він думав про те, про що недавно говорила Аглая, і мислі йому наздоганяли одна одну. Він і справді стикнувся з цікавою дівчиною. І йому тепер уперто лізло в голову, що ця зустріч може скінчитися маленькою драмою і що в цій драмі головними особами будуть, очевидно, троє: він, Аглая та Ганна.

— Товариство,— сказав товариш Вовчик.— А хто з вас розплачувався з І. Л. Карасиком?

Лінгвістові відповіла мовчанка: очевидно, ніхто про це й не подумав.

— Ну, таке відношення до крамаря я можу назвати тільки свинством.

---

* Чорт візьми, я задихаюсь. Я вас прошу опустити скло, щоб дати нам повітря *(франц.)*.— *Ред.*

— Нічого подібного,— сказала тьотя Клава.— За І. Л. Карасика нічого турбуватись: коли він сьогодні не взяв, то візьме завтра. І завтра йому краще брати, бо завтра ви в нього ще щось купите.

— А воно й правда! — погодився лінгвіст.— Розрахунок правильний. Якийсь Перерепенко до цього ніколи не додумається.

VII

Коли приятелі підійшли на другий день до того будинку, де квартирували дачниці, їх зустріла Аглая з незадоволеним обличчям і сказала, що кавалерам зовсім не личить спізнюватись на цілих півгодини. Словом, тьотя Клава розгнівалась і поїхала сама. Аглая, звичайно, на них уже не гнівається і просить їх зайти у кімнату. До речі, вони познайомляться із Женею (мужчина в золотому пенсне). У нього зараз страшенно болить якийсь зуб... очевидно, зуб кастрованої мудрості.

— Прошу! — сказала Аглая й відчинила двері.— Заходьте, панове-товариство!

На друзів війнуло вишуканою парфюмерією. Пахла пудра, пахли духи, і здавалось, що кожний закуток і кожна річ цього помешкання набралась приїсного запаху. На туалетному столі стояло кілька ваз із квітами, на вікнах лежали французькі романи. Товариш Вовчик почав було розмову про вчорашній вечір. Але Аглая, очевидно, не мала охоти говорити про це.

— Мені здається, що я вчора була така ж, як і завжди,— сказала вона.

— Безперечно! — поспішив погодитись лінгвіст і, поклавши на вікно якийсь старомодний французький роман, що його встиг уже переглянути, сказав:

— Ну, а де ж ваш мужчина в золотому пенсне?

— А от зараз ми його покличемо,— сказала Аглая.— Євгенію Валентиновичу! А ну-бо йдіть сюди.

За дверима, що в другу кімнату, хтось засуєтився, і, нарешті, мужчина в золотому пенсне з'явився на порозі.

— Євгеній Валентинович,— одрекомендувала його Аглая.— Чоловік тьоті Клави.

Нова людина мовчки стиснула руки друзям і почала бігати по кімнаті, ввесь час тримаючись за хворий зуб. Цей типовий інтелігент із профсоюзу — чемний і тендітний — він зараз забув гарний тон і не звертав уваги на приятелів. Карамазов уважно розглядав його й думав, що цей мужчина в золотому пенсне обов'язково мусить бути Євгеній Валентинович, що інакше його й назвати не можна. Не Іванович або Петрович і не Денис або Степан, тільки Євгеній Валентинович. Правда,

можна було б його назвати ще Валентин Євгеновичем. Але по суті це все одно.

— Ти, очевидно, дивуєшся, чому в мене так багато французьких романів? — спитала Аглая, звертаючись до Вовчика.

— Коли хочеш, я дуже дивуюсь,— сказав лінгвіст.— Навіть страшенно дивуюсь.

— А коли не хочу?

— Тоді я можу й не дивуватись. Словом, я маю бажання вгодити тобі... ти як думаєш?

Аглая сказала Карамазову, що вона вже змінила свій погляд на Вовчика і що тепер їй він починає подобатись. Лінгвіст подякував за комплімента.

— Ну так все-таки: чому ж у тебе так багато французьких романів? — поцікавився Карамазов.

— Це, бачиш, моя спадщина від прадіда. Він залишив мені дуже непогану бібліотеку.

— Чи не був твій прадід культурним поміщиком?

— Я би тобі сказати... Треба гадати, так. Власне, не зовсім так, але все-таки так.

— Може, ти мені назвеш його прізвище? Чи не князь це, припустим, Волконський?

— Чому це обов'язково Волконський, а не якийсь Мазепа?

— Тому, що як до першого, так і до другого ти маєш таке відношення, яке я маю до Чандзоліна, припустим.

— Даремно ти так думаєш! — сказала Аглая і зробила хитреньке обличчя: мовляв, вона зараз хоче помовчати, але згодом Карамазов не тільки почує це прізвище, він навіть трохи і здивований буде.

— Можливо, я й помиляюсь! — Дмитрій і тут же подумав, що Аглая чим далі, то більше намагається заінтригувати його. І московське походження, і її порівняно чиста українська мова, й, нарешті, культурний прадід — усе це підтверджує його припущення.

Товариш Вовчик захотів висловити своє співчуття мужчині в золотому пенсне.

— Вам, мабуть, дуже болить зуб? — спитав він.— Я знаю, як болить зуб, це щось жахливе.

— Мугу! — відповів Євгеній Валентинович і знову схопився рукою за щоку.— Мугу.

Тоді лінгвіст ударив себе по колінах і почав запевняти, що йому, мужчині в золотому пенсне, є прямий сенс піти до зубного лікаря. Вовчик із цим лікарем зустрівся кілька днів тому і вважає, що це страшенно симпатична людина. Невже Євгеній Валентинович не хоче шукати допомоги в названого ескулапа? Вовчик певний, що мужчина в золотому пенсне не пошкодує. Ну... як?

— Звичайно, треба піти туди,— сказала Аглая за свого родича, що крім «мугу» нічого не міг вимовити.

— Ну й добре! Вони підуть до зубного лікаря, і зуб за якусь годину покине тривожити... Чи не хоче й Аглая пройтись? Може, тоді й Дмитрій не проти?.. Словом, давайте підемо всі. Правда, на дворі душно, але треба ж допомогти людині. Євгеній Валентинович грає в футбол? Нарешті він безперечно грає в шахи. Так?.. Ну й добре. Коли заніміє зуб, вони зіграють у шахи.

— Але коли ж ти поведеш Євгенія Валентиновича до лікаря? — всміхаючись, нагадала Аглая.

Товариш Вовчик заметушився: мовляв, він це зробить із великою охотою й негайно. Словом, давайте збиратись.

— Ах, який ти балакучий,— сказала Аглая.— Чи не пора тобі взятись за діло? Женю ти, звичайно, поведеш сам, бо нема ніякого сенсу всім нам пектись на сонці.

Товариш Вовчик іще більше засуєтився. Він прекрасно розуміє, що треба негайно побачити ескулапа, і компанія тут ні при чому. Він хапає свій капелюшок, одчиняє двері й пропускає в них у порив гарячого вітру мужчину в золотому пенсне. Євгеній Валентинович бере в руку свою руду борідку й мало не вибігає. Таким чином, у кімнаті порожніє, і в ній залишаються Дмитрій та Аглая.

— Ну, слава Богу,— кинула дівчина й з полегшенням зітхнула.— Так обрид зі своїм зубом, що хоч тікай у Москву.

Карамазов нічого не сказав. Йому раптом тривожно забилось серце. До вчорашнього дня він почував себе багато спокійніш. Звичайно, Аглая йому одразу ж подобалась, звичайно, йому колись вирвалась фраза, що він хоче зійтись із нею. Але то було тільки туманне передчуття, і він, наприклад, ніколи не шукав тем про кохання, він завжди говорив з Аглаєю, як із звичайним розумним товаришем.

Тепер не те. Він раптом відчув її присутність у цьому городку, так би мовити, фізіологічно, і це почуття почалось не вчора, а певніше — в той вечір, коли йому з нею не вдалось зустрітись, коли він так мучився цілу ніч. Навіть і не в той вечір — це почалось із першої зустрічі з нею на пароплаві, тисячами невидимих психологічних ниток він зв'язувався з нею до вчорашнього дня, і вчорашній день був тільки логічним і неминучим висновком. Хіба випадково вона показала йому своє тіло в купальному костюмі? Хіба випадково вона вчора ввесь вечір намагалась одрекомендувати себе? Хіба випадково він почув цю апологію безумства хоробрих на фоні вчорашньої зустрічі, тієї зустрічі, коли вона стояла на пляжі в потоках сонця і демонструвала йому своє здорове рубенсівське [17] тіло? Нічого випадкового нема, всякий випадок зв'язано з тою чи

іншою основою і обумовлюється він певними причинами, і коли причини були, то інакше й трапитись не могло. І згадуючи її вчорашню розмову про безумство хоробрих, йому до болю захотілось бути таким же безумним. Йому захотілось схопити її в обійми й закричати побідним криком дикого переможця. Перед ним на мить промайнули сумні, осточортілі очі його Ганни, і він уже більше нічого не бачив. Він зовсім не думав про те, як вона прийме його ласки. На нього в цей момент навіть не вплинула обстановка, що безперечно не відповідала його намірам. Він уже нічого не бачив, крім цієї привабливої дівчини і її мигдалевого погляду.

Карамазов нахабно подивився на Аглаїн торс і зупинив на ньому свої очі.

VIII

І він, очевидно, мав рацію. Інакше навіщо б служка зачиняла віконниці? Чи, може, Аглая хоче затримати спеку? Так ні, цього не може бути! Вона безперечно шукає півтемряви. Треба бути рішучим, і тільки.

В кімнаті темніє тією денною темнотою, коли, й заплющивши очі, відчуваєш ясний безхмарний день і згоріло-порожні вулиці заштатного городка. Крізь одну віконницю лізе вогняна лапа південного сонця й, полоснувши по вазах із трояндами, легко лягає на стіну.

Аглая поправила декольте свого рожевого плаття й скинула на Карамазова очі.

— Дмитрій, іди-но ближче до мене,— сказала вона.— Ти хочеш абрикосової води?

— Дякую! — кинув Карамазов і зупинився біля дівчини.

— Не хочеш?.. Ну, тоді я сама вип'ю.

Вона підійшла до глечика й з ним сіла на своє попереднє місце. Ковтаючи невеличкими ковтками жовтувату воду, вона говорила йому про Євгенія Валентиновича й раптом поцікавилась його родинними справами. Словом, вона хоче ще дещо взнати про нього й особливо її цікавлять факти, так би мовити, глибоко інтимного характеру. Ну от, знову припустим: які ж нарешті в нього взаємовідношення з дружиною? Вона його колись запевняла, що він не любить свою Ганну, але це ж був тільки жарт. Вона, звичайно, нічого не знає, а її дуже цікавить, як він ставиться до своєї дружини.

Доки Аглая подавала запитання, так би мовити, «взагалі», Карамазов готовий був їй відповідати. Але коли вона фамільярно заговорила про Ганну, йому неприємно стиснуло серце: він несподівано образився за дружину. Мовляв, чому це Аглая не дає їй спокою? За кілька хвилин перед тим він не міг навіть

припустити, що в нім прокинеться таке почуття. Але зараз воно навіть затривожило його. Звичайно, він уже не любить, він сьогодні навіть ненавидить Ганну. Але з нею зв'язано такі гарні хвилини, що він не може не поважати її якоюсь своєрідною повагою. У всякому разі, він рішуче одмовляється згадувати сьогодні її ім'я в присутності Аглаї, так принаймні диктують йому норми елементарної етики.

— Може, Ганни ми не будемо чіпати? — спитав Карамазов.— Невже тобі не обридло говорити про неї?

— Чому це? — дитячими очима подивилась на нього Аглая.— На мій погляд, вона все-таки цікава женщина.

— Я гадаю, що їй зовсім не місце в нашій розмові.

— В нашій розмові? От тобі й маєш! Чому це в нашій розмові?..

Аглая зрушила праве плече й сказала:

— Ти переконаний у цьому?.. Ну, що ж, добре! Я її не буду чіпати.

Вона змовкла, мовчав і Карамазов. Розмова перервалась на дуже невдалому місці, і тому утворилось таке враження, ніби хтось когось і якось образив. Дмитрію прийшла мисль, що Аглая зрозуміла причину його небажання говорити про Ганну, і йому стало ніяково. Чому й справді не поінтимничати?

— Ти дуже хочеш знати, як я ставлюсь до Ганни? — спитав він.

Аглая бистрим рухом розправила на колінах своє рожеве плаття, подивилась кудись убік, помовчала трохи й раптом сказала тихим, але рішучим і впертим голосом:

— Я це дуже хочу знати.

— Ну, так от: із своєю дружиною я вже давно в натягнутих відношеннях. Приблизно років три.

— Як розуміти тебе: ти вже розлюбив її, чи щось інше треба мати на увазі?

— Бачиш,— сказав Карамазов,— мені важко з'ясувати це. Сказати, що я її розлюбив, не можна. Але й сказати, що я її люблю, теж не можна.

Аглая підвелася з стільця, пішла до канапи й запалила папіроску.

— Ти хочеш сказати,— промовила вона,— що ти її ніколи не любив?

— Цього я не хочу говорити, бо це зовсім не так; я її сильно любив. Справа тут багато складніш. Тут... як би сказати...

Він замовк і усміхнувся: йому й самому смішно стало, як важко вияснити цю родинну історію.

— Ну що ж далі? — засміялась Аглая.— Як же далі, мій глупенький хлопчику?

Карамазова раптом знервувала її фамільярність, і він різко сказав:

— Далі я одмовляюсь ґоворити.

— Який ти чудний, Дімі,— і Аглая подивилась на нього сумними очима,— і яка ж ти, мій глупиш, усе-таки нещасна людина... Так я зрозуміла тебе ще в нашу першу зустріч.

Дмитрій засміявся: йому страшенно подобається ця самовпевненість. Хто це їй наговорив такого абсурду про нього?.. Проте він на неї не ображається. Вона може говорити ще щось і в цьому ж таки дусі.

— Я, звичайно, можу говорити,— спокійно сказала Аглая.— Але ти мусиш покинути своє самолюбство й теж не бути таким самовпевненим. Словом, поставимо так, що коса наскочила на камінь. Сильна людина на таку ж сильну. Хоч правду казати, я в тобі нічого не бачу ні від коси, ні від каменя.

Остання її фраза гострим болем відгукнулася в його серці. Він нічого не має ні від коси, ні від каменя? Він — той, кого вона недавно вважала за сильну вольову людину. Вона жартує чи правду говорить? Карамазов розгубився і, як ображений хлопчисько, стояв перед Аглаєю.

— Що це значить?

— Це значить,— сказала Аглая,— що не треба ображати людину, коли вона цього не заслужила — це раз. По-друге, цим мені хочеться сказати, що я тебе знаю не гірше, ніж ти сам себе знаєш.

— Що ж ти знаєш про мене? — майже з розпачем спитав Дмитрій і тут же відчув, що йому серце завмерло.— Ти ж, здається, вважала мене за сильну людину?

— На жаль, так, як сам ти себе вважав,— промовила вона.

Аглая бачила, як вражали Карамазова її слова, але на цей раз вона, очевидно, свідомо робила їх злими. Що її штовхало глузувати з нього? Жіноча помста за його обережне відношення до Ганни чи щось інше? В усякому разі вона на цей раз дала собі волю. Вона на цей раз наговорила йому стільки неприємного, скільки від неї він ще ніколи не чув.

— Ти, Дмитрій Карамазов,— говорила вона,— страшенно самовпевнена людина, але в той же час ти ніколи не довіряєш своїм силам... Цієї нової характеристики ти від мене, мабуть, не сподівався почути? Правда? Ти, Дмитрій Карамазов, великий боягуз і страшенно безвольна людина. Але в той же час ти, Дмитрій Карамазов, страшенний невіглас. Словом, ти, Дмитрій Карамазов, недоносок тридцятих років... бо й самі ці роки історик схарактеризує тим же самим назвиськом... Ти, я гадаю, не ображаєшся на мене за цю характеристику?

Йому ображаться, звичайно, нічого, хоч — правду кажучи — характеристика така ж жорстока, як і несподівана. Але

він усе-таки не розуміє, навіщо вона? Чому це їй прийшло в голову саме сьогодні говорити йому такі «компліменти»? Він ніяк не може цього втямити.

— Ти не розумієш? — сказала Аглая.— Шкода! А справа дуже проста. Милий мій, невже ти не розумієш? Невже ти не розумієш, що я маю бажання покинути цю гру в темну?

— Тепер не розумію, що ти хочеш сказати цією «грою в темну»? — промовив Карамазов і відчув, як йому знову повертається колишній настрій. Він бадьоро подивився на неї і навіть спитав її, чи не знає вона, що це з ним? Що це трапилось із ним за якусь секунду?

— Я знаю, мій милий,— сказала Аглая, помітивши зміну настрою у свого співбесідника.— Але давай все-таки повернемось до твоїх фамільних справ. Скажемо так: коли ти зійшовся з Ганною? Ну, коротенько!

— Коли я зійшовся з Ганною?

Аглая не помилилась. Карамазов постановив зробити екскурс у минуле. Настрій зробив своє діло, й він несподівано навіть для самого себе почав. Він почав із того, що зустрівся він із своєю дружиною в обложенім місті, коли воно з тоскою дивилось на північ. Тоді стояв глибокий холодний вересень. Червона гвардія відступала й, відступаючи, ледве стримувала полки переможця. Снились далекі дні минулого: й городовий на розі, й голий осінній парк, і якась музика в кіно — нудна й весела. Він прийшов у «чека». В той час там готувались до побігу. На підлозі валялись стоси папірців, ганчірок і білизни. Він зупинився біля дверей і дивився на баришень, що рились у барахлі, напихаючи ним свої саквояжі. Саме тоді до нього й підійшла Ганна (він потім узнав, що це Ганна). Вона з тоскою здавила свою голову й притиснулась до дверей. Тоді він вийняв із кобури браунінга й підійшов до однієї скрині, де вовтузились барахольщики. Він вистрелив одній баришні в карк. Того ж дня «чека» розстріляла ще кількох мародерів, і того ж дня Ганна зійшлася з Дмитрієм.

— Це і все? — сказала Аглая, коли Карамазов зупинився.— Ти скінчив свою історію?

— Мабуть, усе! — кинув Дмитрій, знову відчувши якусь ніяковість («і справді, навіщо ця зайва одвертість?»).

— Коли все, то мені й цього досить... Я від тебе більше нічого не потребую.

— Ну, так як же: люблю я свою дружину чи ні? — вимушено усміхнувся Карамазов.

— Про це ти почуєш за якісь два-три тижні,— цілком серйозно сказала Аглая.— А поки що давай і справді перейдемо на іншу тему.

Вона взяла його голову й положила її на свої коліна. Карамазов здригнув: приїсний запах духів і троянд туманив йому мозок... Біла лапа південного сонця різала очі й денна кімнатна тиша викликала млость. Дмитрій майже несподівано для себе почав обережно гладити Аглаїне коліно й, можливо, тому, що вона ніяк не реагувала на це, він за кілька хвилин схопив в обійми її ноги й, тихо скрикнувши, вп'явся зубами в її м'яке тіло.

— Що з тобою? — суворо сказала Аглая і з силою відштовхнула його від себе.— Що з тобою, Дімі?

Карамазов підвівся. Він блукав розгубленими очима по стелі й здавалось, що він от-от кинеться на підлогу й заб'ється в припадку епілепсії.

— Що з тобою, Дмитрій? — промовила Аглая вже ласкавим голосом.— Як ти зважився на такий вчинок?.. І до того з жінкою, що з нею порівняно так недавно познайомився? Знаєш, я не чекала від тебе такої хоробрості!.. Чи, може, ти мене прийняв за баришню легкої поведінки? Ну?.. Чого ж ти мовчиш?

— Пробач мені! — ледве промовив Карамазов.— Я це зовсім несподівано зробив.

— А що буде, як я розповім про це Ганні? Ну?

Дмитрій не відповідав. Тоді Аглая підійшла до нього і взяла його обличчя в свої руки.

— Ну, нічого,— сказала вона.— Я на тебе не ображаюсь. Більше того, скажу одверто — мені навіть приємно було, коли ти вкусив мене. Я переконалась, що ти є такий палкий, яким намалювала тебе моя уява. Чуєш?.. Я не ображаюсь!

Карамазову прийшла мисль, що дівчина просто жартує з ним. Вона, мабуть, і справді не проти того, щоб він узяв її, але він, Карамазов, страшенно мамулуватий мужчина й не знає, як поводитись із такими цікавими жінками. Треба бути більш рішучим, впертим, і все буде гарно. Він узяв її руку й спитав:

— Ти дозволяєш мені говорити з тобою так, як я того хочу?

— Будь ласка! — кинула Аглая, не одриваючи очей від його обличчя.— Що ти думаєш мені сказати?

Дмитрій підійшов до вікна. За вікном в абрикосовому саду щось кричала хазяйка подвір'я, й над одною з ваз дзижчала муха. На ліву віконницю сів єгипетський голуб і протуркотів своє ласкаве «супруг».

— Ну, я тебе слухаю,— сказала Аглая.— Як ти там хочеш говорити зі мною?

— Бачиш,— почав мамулувато Карамазов і почервонів.— Я страшенно хотів би мати... тебе...

Аглая засвистіла. Боже мій, як їй не свистіти, коли Дмитрій такий без кінця наївний. Що значить «мати»? Чи не думає,

що вона так і кинеться йому в обійми? Ні, це зовсім несерйозно! І коли б хтось інший сказав так, вона б зуміла реагувати. Але йому вона радить тільки покинути свою «карамазовщину» й поважати себе і її.

— Ти зрозумів мене? — спитала вона, кінчаючи.— Ну, говори ж, Дімі!

Він нічого не відповідав і мовчки дививсь кудись у простір. Він почував себе дуже ніяково. Так пройшло кілька секунд. Але от раптом він зареготав сильним і цілком природним реготом.

— Знаєш що,— промовив він.— Дозволь мені поцілувати твою голову.

Аглая з зацікавленням подивилась на нього. Вона знову взяла в долоні його обличчя й промовила ласкавим, майже матерним голосом:

— Поцілувати мені голову?.. І цього не треба робити.

— Клянусь тобі,— раптом скрикнув Карамазов.— Клянусь тобі, що в мене й тіні не залишилось поганого почуття до тебе.

— Я дуже рада,— сказала Аглая.— Я вірю. Dante anait bien raison de dire l'Enferest pane de bonnes resoletion *. Але я дозволю тобі це зробити тільки тоді, коли трапиться те, про що я зараз думаю.

— А про що ти зараз думаєш?

— Дімі, не треба бути таким наївним, а то я зовсім розчаруюсь у тобі. Ти зараз дуже подібний до свого друга Вовчика.

Аглая підійшла до глечика з абрикосовою водою і зробила з нього кілька ковтків. Якось химерно вона виглядала зараз, і Карамазов відчув у ній щось надзвичайно рідне. Йому здалось, що саме її він загубив колись, і вона тепер прийшла до нього, така бажана, як ніхто і як ніщо. Карамазов дивився в її очі, стежив за її рухами, і йому ввижалось, що ці очі й ці рухи він бачив чи то уві сні, не то наяву. Але, коли це було наяву, то це було тисячу років тому. Йому навіть прийшла мисль, що він, Карамазов, жив у якійсь іншій плоті ще далеко до Данте, що його допіру згадала Аглая.

— Чого ж це так довго нема наших від лікаря? — раптом сказала дівчина.— Як ти думаєш, Дімі?

— Очевидно, зуб виривають.

Карамазов вийняв портсигар і запалив нову папіросу. Повз вікно із криком пробігла дітвора й зникла за рогом. Знову затуркотів єгипетський голуб.

---

* Данте був правий, що дорога до пекла вистелена благими намірами *(франц.).— Ред.*

З дальнього дому відпочинку вдарили в дзвін: мабуть, скликали до другого сніданку. Біла лапа південного сонця полізла вище й поширилась.

У кімнаті стало ще душніш.

— Ну, Дмитрій,— сказала Аглая,— ти йшов би додому: я зараз думаю надягати купальний костюм.

Карамазов узяв капелюх і мовчки пішов до дверей.

— Я гадаю, що ми зустрінемось увечері? — сказала йому вслід Аглая.

Дмитрій повернувся. Вона стояла, заложивши руку за голову й загадково дивилась на нього.

— Обов'язково! — сказав він і вийшов із кімнати.

«Щось почалось»,— раптом прийшло йому в голову. Не той роман що до нього він хотів утекти од нудоти буднів нудної Ганни, почалось щось тривожне і — тепер він певний — трагічне. Але не жах викликало воно в нім, а почуття якоїсь безумної радості, ніби він мусив на днях одкрити цілком нову й надзвичайно цікаву сторінку в своєму одноманітному житті.

Карамазов пішов до ріки. Йому хотілось зараз кинутись у воду й попливти проти течії чорт знає куди — такими сильними й рішучими рухами розсікаючи дзеркальну поверхню.

IX

Він так ніколи не чекав вечірньої години, як того душного дня. І цілком нормальна людина не може уявити, як він мучився, коли Аглая не вийшла з дому.

Але вона не виходила й на другий день та на третій день — у п'ятницю. В суботу товариш Вовчик, зустрівшись із тьотею Клавою біля квартири флоберівських дам, поставив таке рішуче запитання:

— Скажи мені от що: чому це не видно твоєї племінниці? Чи не посварилась вона з Дмитрієм?

— Не думаю,— сказала тьотя Клава.— Моя племінниця дуже розумна людина і з пустячка не буде робити трагедії.

— Ну, так чому ж вона сидить дома?.. Чи, може, й вона захворіла?

Тьотя Клава посміхнулась і нічого не відповіла. Вона підійшла до акації, зірвала плід і, зробивши з нього дитячого пищика, взяла його в свої ярко-червоні губи. Товариш Вовчик підвів білі брови й сказав з обуренням:

— По-перше, я не розумію, чого ти мовчиш, а по-друге, таємність тут зовсім не до діла. Чому не сказати прямо?

— По-перше,— обурилась у свою чергу тьотя Клава,— я не знаю, що мені сказати прямо, а по-друге, я тобі не жінка, і ти так не кричи на мене! Чи, може, ти хочеш, щоб я покликала Євгенія Валентиновича?

Лінгвіст раптом зблід. Він зовсім не чекав такого несподіваного повороту в розмові і, як і треба було припускати, перелякався.

— Я прошу пробачення,— сказав він.— Ти... ви не зрозуміли мене.

Але тьотя Клава вже заспокоїлась. Вона не може довго гніватись на «свого чудачка». Її тільки дивують ці мужчини: не встигли поцілуватись два чи то три рази з тою чи іншою жінкою, як уже ту чи іншу жінку починає вважати за свою власність і починає на неї страшенно кричати. Ну, добре, вона дещо дозволила товаришу Вовчику... але хіба йому цього вже досить? Тьотя Клава ніяк не чекала, щоб лінгвіст міг так скоро розчарувати її.

— Подякуй моєму характерові,— сказала вона й подала свою руку для поцілунку.

Обличчя лінгвістові взялося червоною фарбою. Він мільйон разів дякує і запевняє, що більш ніколи й не подумає кричати на тьотю Клаву. Він крикнув, їй-богу, не навмисне, і його спровокував ніхто інший, як Карамазов. За якісь три дні цього чудака й пізнати не можна. Він якось змарнів, і очі йому заблищали безперечно хворобливим блиском. Коли Вовчик спитав приятеля, що з ним, той одверто заявив йому, що закохався в Аглаю і закохався якось там надзвичайно. Словом, «щось почалось». Вовчик як міг заспокоював його, але хіба божевільного заспокоїш?..

Він приблизно так заспокоював: ну як це легенький флірт із випадковою жінкою та ще й за такий короткий термін може перетворитись несподівано в серйозну драму? Звичайно, Аглая — цікава дівчина, звичайно, Карамазов неврівноважена натура, але все-таки це ж занадто. Тільки винятковий процес у безперечно хворій психіці може так підкузьмити людину.

— Саме це ти й говорив йому? — спитала тьотя Клава.

— А що ж я міг говорити йому? Я взагалі не маю здібностей для такої невдячної ролі.

— А коли не маєш,— з обуренням промовила женщина,— то не треба й брати її на себе. Хто тобі намолов, що це легенький флірт? Чого ти розписуєшся за Дмитрія?.. Чи, може, ти найнявся до Ганни за адвоката? Коли так, то можеш іти од мене.

Ах, Боже мій! Вовчику все-таки рішуче не везе. Все він якось не до речі говорить. Особливо йому не везе з женщинами. Лінгвіст схоплює руку тьоті Клави й, оглядаючись (щоб не побачив Євгеній Валентинович), цілує цю руку п'ять, десять, двадцять разів. Тоді тьотя Клава викидає з рота зелений пищик і пропонує піти до Аглаї і поговорити ще з нею. По суті, це ж справа не її, а її племінниці, і, значить, розмовляти треба

з племінницею. Тьотя Клава зараз піде в кімнату й покличе Аглаю, а товариш Вовчик мусить прямувати до абрикосового саду й там полежати в гамаку. Коли він не хоче зустрічатись з її чоловіком, йому слід перелізти через паркан, бо Євгеній Валентинович працює біля вікна, і, значить, пройти непоміченим не можна.

— Тоді я краще перелізу через паркан,— враз погодився лінгвіст і, покликавши свого ловерака, пішов від хвіртки.

Стояв прекрасний південний вечір. І сьогодні перегукувались ті ж самі, що й кожного дня, занесені з Росії невгамовні гармошки. По всіх кінцях городка дівчата співали зовсім не аранжированих і все-таки надзвичайних народних пісень. У голубому небі прорізались срібні зорі, і з ріки зайчиком плигав тендітний і легкий вітерець. Коли товариш Вовчик, перекинувши через тин свого сетера, пішов до гамака, там уже сиділа Аглая.

— Ну, так що ти хотів мені сказати? — зустріла вона його запитанням.

— Я, власне, нічого не думав говорити,— несміливо почав лінгвіст, сідаючи на траву.— Мені наказала тьотя Клава порадитись із тобою з приводу Дмитрія.

— Я тебе слухаю.

Товариш Вовчик зам'явся. І справді, що він скаже Аглаї? Може, і їй він скаже не до речі — і тоді нова неприємність. Але не можна й мовчати: коли й далі Дмитрій буде викидати таких коників, то полювання — пиши пропало! І лінгвіст, плутаючись, починає говорити. І кінчає він тим, що Аглая мусить побачитись з Карамазовим.

— Ти так гадаєш? — спитала дівчина й серйозним поглядом подивилась на співбесідника.

— Коли правду говорити, я нічого не гадаю. Але мені здається, що Дмитрій захворів, і ти можеш допомогти йому... хоч би тим, що будеш зустрічатись із ним.

— На твій погляд він не закохався в мене, а просто захворів?

— Нічого я в цих справах не розумію,— занервувався товариш Вовчик.— Але думаю — так.

— А я от думаю інакше,— самовпевнено сказала Аглая.— Я думаю, що він і захворів, і закохався. Але захворів саме тому, що закохався в мене. Коли хочеш, я докажу це тобі хоч завтра. Завтра зустрінусь — і ніякої хвороби не буде. Ти віриш?

— Нічого мені доказувати,— нервово кинув лінгвіст,— бо я тобі все одно не повірю.

Аглая знаком запитання застигла в гамаку: вона не чекала такої сміливості від товариша Вовчика.

— Чому ж ти не повіриш? — спитала вона.

— Чому ж ти не повіриш? — спитала вона.

— А тому, що я не перший рік знаю Карамазова. Ти можеш його заспокоїти, але це все-таки паліатив.

— Хіба з ним уже були такі приступи?

— Звичайно, були, і незалежно від того, чи закохався він у когось, чи ні.

— Значить, це приступи божевілля, і я для нього тільки зачіпка?

— Не знаю, які це приступи. Але я знаю, що ти зовсім випадково попала в поле його зору й саме в момент рецидиву його ідіотської хвороби.

Аглая замислилась. Декілька секунд тільки цвіркун порушував тишу вечірнього абрикосового саду.

— Все-таки це не вияснення,— нарешті сказала вона.— Треба спершу дошукатись причин його хвороби, і тільки тоді можна говорити, чим я можу бути для нього: паліативом чи справжніми ліками.

— Тут про причини не доводиться говорити,— незадоволено промовив товариш Вовчик.— Причини ясні: психічна спадщина батьків.

— Звичайно, тут не без психічної спадщини батьків, але мати тільки її на увазі — це значить нічого не розуміти... А я от усе розумію.

Лінгвіст здвигнув плечима. Хоч він і чув від Карамазова, що Аглая розумна дівчина, але тепер він починає сумніватись у цьому. Як це вона все розуміє? Відкіля вона так знає Карамазова за якісь маленькі тижні? Чи, може, їй розповіли про нього провінціальні кумушки? Чи, може, сам Дмитрій говорив про себе? Та це ж несерйозно.

— Що ж ти розумієш? — іронічно спитав він.— Я от, наприклад, далі одмовляюсь переливати з пустого в порожнє.

— По-перше,— спокійно почала Аглая,— я беру від тебе слово, що про нашу розмову Дмитрій нічого не буде знати. По-друге, я одразу ж заявляю тобі, що я Карамазова краще тебе знаю. Знаю тому, що Карамазових сьогодні тисячі. Дмитрій Карамазов, хай буде тобі відомо,— тип. Це я підмітила вже з першої нашої зустрічі, коли мені довелось розмовляти з ним. Що це за тип, я вже говорила самому Дмитрію, і тепер мені залишається тільки дещо додати. Ти мене хочеш слухати?

— Прошу! — поспішно промовив товариш Вовчик: спокійна Аглаїна самовпевненість уже примушувала його ставитись до неї з деякою повагою.

— Ну от. Будемо по черзі. Скільки, скажемо, років Карамазову? Мабуть, тридцять три — тридцять п'ять? Так?.. Я це знала. Це саме та людина, що, вискочивши з сіренських гімназіальних штанців, одразу ж ускочила в епоху війни й революції.

Отже, по-перше, Карамазов недоучка. Далі: він опозиціонер? Так?.. Я й це знала. Карамазови не можуть бути не опозиціонерами, бо події вони прийняли крізь призму своєї романтичної уяви про світ. Вони не можуть заспокоїтись, бо їм на роду написано тривожити громадську думку.

— Ну, це вже ти чула від самого Дмитрія,— сказав товариш Вовчик, згадуючи характеристику новітньої карамазовщини як перманентного руху, що її дав сам Карамазов.

— Нічого я від нього не чула,— сухо промовила Аглая і продовжувала.— Отже, маємо, безперечно, здібного недоучку з романтичним складом натури. Значить, маємо те, що прийнято називати щирою людиною і що можна підкупити щирістю й використати на всі сто відсотків. Карамазова захопила соціальна революція своїм розмахом, своїми соціальними ідеалами, що їх вона поставила на своєму прапорі. В ім'я цих ідеалів він пішов на смерть — і пішов би, висловлюючись його стилем, ще на тисячу смертей. Але як мусив себе почувати Дмитрій Карамазов, коли він, попавши в так зване «соціалістичне» оточення, побачив, що з розмаху нічого не вийшло й що його комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі «собірателя землі руської» і спускається, так би мовити, на тормозах до інтересів хитренького міщанина-середнячка. Це вже занадто, бо, на погляд Карамазова, цей середнячок завжди стоїть і стояв грізною примарою на путях до світового прогресу і, значить, на його погляд, до справжнього соціалізму.

— Але це до нашої справи, здається, не має ніякого відношення? — обережно вставив товариш Вовчик.

— Чи не боїшся ти, що нас хтось підслухає? — з'язвила Аглая.— Тоді я буду мовчати.

— Будь ласка,— здвигнув плечима лінгвіст.— Чого мені боятися, коли я цілком радянська людина, і всі це добре знають. Що я не люблю політики, так це зовсім інша справа.

— Ти, здається, не любиш і філософії?

— Це все одно.

— Ну, так тоді я продовжую, бо це якраз і йде до справи. Словом, Дмитрій Карамазов і Дмитрії Карамазови прийшли до жахливої для них думки: немає виходу. Зі своєю партією рвати не можна, бо це, мовляв, зрада не тільки партії, але й тим соціальним ідеалам, що за них вони так романтично йшли на смерть, це буде, нарешті зрада самим собі. Але й не рвати теж не можна. Словом, вони зупинились на якомусь роздоріжжі. І от Карамазови почали філософствувати й шукати виходу з зачарованого кола. Але й тут їм не пощастило, бо вони шукали парикмахерські перпетуум мобіле: шукали такого становища, коли й вівці залишаються цілі й вовки не почувають

голоду. Коротко кажучи, ці недоучки остаточно заплутались і таким чином прийшли до душевної кризи. Ці Карамазови забули, що вони Карамазенки, що їм бракує доброго пастиря. Вони (часто розумні й талановиті) не здібні бути оформителями й творцями нових ідеологій, бо їм бракує широкої індивідуальної ініціативи й навіть відповідних термінів, щоб утворити програму свого нового світогляду. Це запальні Діцгени [18], що їх використовують Маркси та Енгельси, але це не Маркси й Енгельси. Карамазов, завдяки романтичному складу своєї натури й завдяки, мабуть, революції, хоче таки розв'язувати проблеми універсального значення, але він їх розв'язує в хаосі своєї ідеологічної кризи, в хаосі своїх недоношених уявлень про картину світу, і тому послідовно мусить прийти до розбитого корита.

— І все-таки я не розумію, до чого це ти говориш? — знову вставив товариш Вовчик.

— Зараз буде ясно,— сказала Аглая й запалила нову папіроску.

— Отже, я говорила про Карамазова, як про певний тип нашого часу. Дмитрій теж належить до цього типу. Але, як відомо, правил немає без винятків, і не всі Карамазови прийдуть до жовтого дому. Дмитрій випадково найшов собі оддушину в другорядній, на його погляд, ідеї відродження його молодої нації, і ця оддушина може спасти його. Йому тільки потрібний добрий пастир, і такого пастиря він уже відчув у мені. Я ще з ним мало розмовляла на цю тему, але все одно той факт, що я з першої зустрічі почала активно й цілком щиро підтримувати його захоплення новими ідеями,— один цей факт не міг не положити глибокого відбитку на його вразливу душу, і він закохався, як може закохатись тільки нестриманий романтик. Я це вже провірила на трьох днях розлуки. Отже, старої хвороби нема, є нова хвороба, але це вже хвороба остаточного видужання.

— Ти вже скінчила? — зітхнув із полегшенням товариш Вовчик.

— Скінчила.

— І все-таки я скажу, що й ти багато мудруєш і трохи подібна до того ж Дмитрія.

— Відкіля ж це видно? — всміхнулась Аглая.

— А хоч би відтіля, що ти надто вже просто говориш про кохання, ніби справа йде про якусь купівлю чи то продаж. Якось чи то надумано, чи то навіть меркантильно все це...

— А ти ж думав, що маєш справу з кисейною баришнею? Ні, друже, в наш вік можна кохати справжнім коханням тільки тоді, коли це кохання підігрівається полум'ям соціальної ідеї.

— Тоді мені буквально не зрозуміло, як ти, московка, можеш зробитись якимось там пастирем.

— А чому не припустити, що мені душно на своїй вітчизні? — загадково посміхнулась Аглая.— В таких випадках можна зробитись навіть киргизом тощо... коли в Киргизії є оддушина.

Товариш Вовчик раптом позіхнув і, розкинувши руки, ліг на траву.

— А все-таки, коли правду говорити,— сказав він,— нічого я не зрозумів із твоїх балачок. Якось дуже плутано, майже так, як у Дмитрія. Політика, політика й політика. І відсутність усякої ясності... Ти часом не комуністка?

Аглая засміялась. Їй все-таки Вовчик, їй-богу, подобається: поруч із безпримірною наївністю такий тонкий сарказм. Коли б вона належала до компартії, їй би від такої репліки, безперечно, не поздоровилось. Тепер вона розуміє Карамазова й розуміє, чому він не хоче покінчити з своєю КП(б)У.

— Ти, будь ласка, не приписуй мені того, що я й не думав говорити,— стривоженим голосом сказав лінгвіст.

— Ти одмовляєшся? — усміхнулась Аглая.— Тоді я прошу пробачення: мені здалося чомусь, що ти багато відважніш самого себе.

Товариш Вовчик широко позіхнув. Він підсвиснув своєму ловеракові й сказав:

— Ну, добре. Постановимо, що розмову скінчено. Тепер запитання: ти сьогодні вийдеш до Дмитрія?

— А ти дуже хочеш, щоб я вийшла?

— Звичайно.

— А чому тобі так хочеться, щоб я вийшла?

— Тому, що коли й далі Дмитрій буде з таким же настроєм, то з нашого полювання нічого не вийде... І потім мені дуже обридли ці фокуси.

— Словом, ти хочеш, щоб я обов'язково вийшла?

— Звичайно.

— Ну, тоді я обов'язково не вийду.

— А я тоді з тобою й говорити не схочу,— обурився товариш Вовчик.— І взагалі я страшенно шкодую, що прогаяв стільки часу.

Аглая зареготала. Ах, який він смішний, цей Вовчик! Він «прогаяв стільки часу»! Хіба все його життя не є порожнє місце в світовому рухові? Відкіля це він узяв, що йому дано якось там «гаяти чи не гаяти час»?

— Проте, ти на мене не гнівайся, друже. Це я жартую,— сказала вона.

Але Вовчик і без пробачення не ображається; він немало чув таких компліментів хоч би від того ж Дмитрія. Вони його

зовсім не обходять. Його тільки дивує, чому це «пастир» (він таки зіронізував) не хоче йти до своєї вівці... Словом, до побачення!

Вовчик підвівся вже і йде до паркану. Тоді з-за повітки вискакує тьотя Клава й бере його під руку. Вона запевняє лінгвіста, що й не думала підслухати його розмову, але вона ставить такі дві вимоги: перша — Вовчик дає чесне слово, що Дмитрій нічого не знає про те, як думає про нього Аглая («моя племінниця, бачиш, з одного боку, висококультурна людина, а з другого — якась вже необережна і одверта до безумства»).

— Таке слово я вже дав Аглаї,— незадоволено сказав лінгвіст.

— А друга,— продовжувала тьотя Клава,— я тебе прошу поцілувати мене по секрету в оце праве вушко й піти зі мною до Євгенія Валентиновича. Тепер тобі нічого турбуватись: Женя вже знає, що ти сидиш з Аглаєю, і хоче зіграти з тобою в шахи.

Вовчик зараз не має бажання грати в шахи: йому треба піти до Дмитрія. Але він не може відмовитись, бо тьотя Клава все одно постановить на своєму і все одно йому доведеться грати в шахи. Він повертається до гамака й раптом бачить у ньому Аглаю. Вона зараз маячить там неясним силуетом. «Що думає ця чудна дівчина?» — приходить йому в голову. Але питання цього він і не думає розв'язувати... та й прийшло воно зовсім випадково.

Тьотя Клава, як і треба було чекати, спершу влаштувала з ним подорож у глибину абрикосового саду, й там, під пишною бузиною, притиснула його до своїх грудей. І тільки коли все було зроблено, вона взяла його під руку, й трохи похитуючись від задоволення, пішла з ним до Євгенія Валентиновича.

— О, баядерка!..— наспівувала вона, наближаючись до дверей.

На порозі їх зустрів мужчина в золотому пенсне і простягнув обидві руки:

— А... я дуже радий! — сказав він і дав дорогу трохи збентеженому лингвістові.

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

* *
*

О, рудні, ваше свято.
Вітайте жебрака,
Приніс вам слово-злато
Яскравого Франка.

Цегельні, цукроварні
Хапайте неба смак —
Ківші несу з броварні
І блискавку-маяк.

Родився я у клуні,
В степах мантачив сміх,
Виховувався в буйних
Просторах золотих.

Але колись заводи
Покликали міцніш,
І я в лани, городи
Встромив забуття ніж.

Поручкався з телицею,
Коню, волам вклонивсь
І до заліза й криці
Хлопчиськом покотивсь.

І дні пішли за днями,
Себе я гартував,
Відкрились інші брами,
Інакше заспівав.

Тепер іду новітній,
І лине буйний спів.
Я вам, заводи рідні,
Несу вінок з огнів.

О, рудні, ваше свято,
Вітайте жебрака,
Приніс вам слово-злато
Яскравого Франка.

ШВЕЦЬ ПРАЦЮЄ

Цок! Цок! по цвяшках
На підошві стежки дві —
Це я вам —
Чобітки.

Не дивіться, що я плюну,
Розітру, як скло блищить.
Ах, який, який я юний
В цю веселу мить.

Аж по лікоть голі руки:
Праця в хаті, а важка...
Цитьте, йдуть до мене з бруку...
Цок-цок по цвяшках!

. . . .
Пальці правої в живиці —
Сучу дратву я, шарпак,
Але очі — зоряниці,
А на серці — мак.

Віск пролинув
Раз і... два...
І зігнув я знову спину —
Пара буде ще нова.

Шило в шкіру зашилив я,
Дратва шиє, шаркотить,
Шашель в шварі... Шив я, шив я,
Швидко в шевні все біжить.

Раз-два! Раз-два!
Пара буде ще нова!
На колодці маю чобіт.
Прошу тих, хто з смаком робить,
А я знову дратву в руки,
Потім цвях, а далі... стуки...

Цок-цок! по цвяшках
На підошві стежки дві —
Це я вам —
Чобітки...

КЛАВІАТУРТЕ

Клавіатурте розум, почуття і волю —
клавіатурте!
Шукайте метрополію свідомого життя.

Собака почуває проміння сонця,
а ти — о чоловіче — ти знаєш блиск
байдужих зор?

Кінцеві межі кучугурять
і вишкіряються з пітьми,
а там нікчемність: атом-нуль
...Куди це вітер так війнув
з пітьми?

Пустіть по тирсі Арімана [1]
свій гострий нюх!
Пізнайте все в віках і над віками.

Майдани в марності загрузли —
у калюжах
...не мітингуйте мій патос!
Бреде слизька і мрячна осінь.
Ми чули-бачили і вибухи, і морок —
чи то сузір'я мріяли в снігах,
коли по рейках тихих семафорів
пливла зелена
фантазійна
путь?
А сьогодні ваше ізмарагдове слово —
на чорта?
На чорта, коли нема молитви?
Кінь непідкований — негідний,
кінь непідкований по брукові не побіжить,
а ми хочемо —
без межі,
д'ех — без межі!

Молимося тобі, невідомість минулого,
сучасного і майбутнього.

Молимося мудрості і віку, і секунді.
Молимося тому, чого не знаємо,
бо наша молитва-жага все-всепізнання

Клавіатурте розум, почуття і волю!
Клавіатурте!

В ЕЛЕКТРИЧНИЙ ВІК

Поема

Красномовного мудреця Бояна
в хуртовину
промайнула
тінь.
І обіжно на подій екрані
фуркнув люкс.

І читали:
Степи Залізняка [1] і Гонти [2],
а на зорі —
гайдамацький рев.
То ведмідь блакитноокий
біля твоїх дверей.

Гляди ж, щоб думок анемона
на релях не закурявила лист,
бо тендітне досягнення гроно
упаде на траурні ризи.

І молився я:
Отче наш — електричної системи віку!
На твоїх крицевих віях
запеклася майбутня сльоза.
Твоя напруженість воліє
на патлах буйних днів
провести лабіринти смаку.

Да святиться
твоє ім'я.
Да буде твоя непохитна воля
там —
на землі,
як тут —
в заводі.

І глузували над святим святих,
і в сміх
підмішували кал.
Вони не знали тих доріжок
І шлях той бурьовий,
що нас виховував
тримати руху стяг.
Їх розуміння, що порожній
у діжці звук.
Їх приборкала тирса, поле
і шелести журби,
а клуні рип колись повісив
життя їх на снопи.

І казав я:
Покиньте мріяти мертвим!
Давайте, посолодимо сучасний мент.
Ви хочете, мабуть, жерти?
Так і я ж хочу!
Чуєте?
Ах, не варт!
Вас розбуркає лишень Марат [3].
А я (я не покину ранок!)
і ваших і своїх дітей
уберу у віяло фазана
і поведу в майбутнє.

1

А вчора степ шумів...
Ох, як метушився степ!
Чекали у місто гостей
троглодитного віку.
Тулились до будинків
примари переляку,
десь скавучав собака,
а потім вив
на хмари.

Було небо повне, як вагітна сіроока дівчина.
Але була виснажена душа —
кинемо її знову в лабети...
Ша!..
Серце моє, де ти?
Прив'язане на нитку

і мусиш під'агатити кров?
Невже воли і корови
кізяками нагодують їх?
Невже мукання золотої телиці
вартує ударів по ковадлові?
Ні! «Сила солому ломить»,
а їхня воля
за гратами біляозерного виховання.

Ах, я знаю цю в'язницю.
У ній і мені — атому мільйоноголового тіла
було гарно гріться
на комині з жеврівшими колоссями.

Я згадую: волошкова тиша,
дзвіночки в вербах шарудять похило,
а легіт припоясав межі,
розпустивши бузкові крила.

Іржали десь на луках коні,
і так боязко було кинути голосівку...
Хотілось забрести до самих фараонів
і дмухати на нетутешню музику.

Все це я знаю... Має насолоду і
пелюшковий сморід.
І от на годину
у ланцюжку чоловічого життя
ви маєте ще раз посьорбати
отрути.

А я, як лаврик,
покину сад улітку під морозом
своїм зраненим оком.
Хай! Я почекаю!
І брук мій — у глушінь, майдани
притаяться...
Я ж біля машини стану.
І ремінь заспіває про іншу перемогу,
про авіо часи...

2

І буде так —
я вмить скричу:

Гей, просторніш мені дорогу!
Це буде перший сказ.
За ним заспівають і перетворяться
в блискучу мантію
дійсності
казки утопістів...

Я не схотів бути Па-де Кале [4] і Ла-Маншем
і роздирати землю.
Я хочу нести вісті
з берегів електричного царства.
Але я — не Гастів [6], не Маяковський,
не Єсєнін,
я з української діжки беру хміль.
Я лишень (по-персіянськи) пенід.
І кому ж, як не мені,
мисль свою пускати амазонкою
в далечінь?

Я буду уїдливою нянькою
біля вас,
бо ви розіб'єте коштовні вази,
і будемо укупі плакати
ще один вік.
Ви розумієте мене?
Я — це фуга!
Во ім'я ваших —
Отця і Сина, і Святого Духа —
Я — ми.

Слухай, чоловіче:
Да не будуть тобі бозі другі,
тільки моє засмажене обличчя.
Це — не наруга —
це сердешна порада,
бо мені вклоняються не лишень
Дніпрові русалки,
але й океанські наяди...
Хто міжпланетних мрій
таємність розпутляє?
Я.
Я лоно страдниці-землі
в троянди уквітчаю,
а кров
і бризки мозку під мечами
перетворю в вино й желе.

А фаворити мої — бурі
гієні очі попечуть,
і потечуть
часів Адама ріки...

Ах, швидкувати б, заарканити
цю мить!

3

Степ замовк.
Мовчить.
Гризе наші виснажені крижі.
І я мовчу. І в цій мовчанці
ховаються зорі далекого-близького
і трагедія сучасності.
Вулиці примружили єхидні очі
і вийшов, вчорашній, тужу
з приватною ініціативою в кишені.
Чути на брукові крізь шум:
Ага!
Це до мене... Ну і що ж —
не повернеться Мойсей у Єгипет,
а сьогоднішній Прометей [7]
умовно —
неприковано-прикований.

Одно зусилля в зусиллях вікових —
і вільний заспіває вільним.
А місто і степи
шпалерами пропустять
уїдливих пророків
до арки на тріумф.
Сплете вінки історія
з фіалок-сміхострумок,
і уквітчає шлях.

Вона ж примусила
іти
в прийдешнє.
Вона ж поклала колючок,
бар'єри і паркани.
Вона! Це все вона!
І я, коли бракує палу,
сітчаю розумом

всесвіт
життя.
І глум, плювки
приймаю доброхітно —
офіра
це...

Ах, карнавальте свої оселі
і огадючте оазу міст,
я все ж упертий, хоч невеселий
і неосяжний бажання плац.
Іду похмурий в крицевих дзвонах,
розтаборився по всій землі...
бори в задумі... ідуть колони...
бори — колони...
То я іду.
Іду —
по логаритмах —
бо вічний
дух
мій.

4

І в цю хвилину
вашого розгнузданого свята
стою біля машини
і слухаю пісню безмежності.
В руках румпель —
веду корабель машинізації.
І повернути землю
вже маю тверди.

О Архімеде [8]!
Твоя сива голова прострілена
сяйвом.
Нащадок прадідів великих
вже скрикнув —
Еврика!
І із провалля літ
нова Америка,
Месія і Колумб [9].

То —
Колектив,
заліза міць
і я.

І на минулого полову —
притьмом беркут — огня.

Цього і досить.
А там, помалу, в реп'яхах,
в мамуловатому коші
хтось прогримить —
Товариші!
І табуни проколе мрія
і глузд творіння.
І хоч вовтузиться блакитноокий ведмідь
і б'ється у бекéт з погрозами пожеж —
і я бреду і ти бредеш
вперед.

5

Так споконвіку було.
Одні упирались з ганчіркою в руці,
а другі тяглися до стягу зорі
і йшли за хвостами комет,
горіх розкусивши буття.

І хіба посміє вічність
шпурнути в моє обличчя
докір?
Я почуваю, як мої плечі піднімаються
у височінь.
Я проростаю мудрістю, величністю
природи.
І не вам, льокаям склизької жабиної
                                                                      пристрасті,
зупинити мене!

Я вже бреду по мрійній вогкості,
по асфальтах прийдешнього.

Океани запінили береги
і мелодійно музиканять повітря.
Обшир —
до Оріона [10]!
В моїх грудях товпиться
легкоморозний цвіт
осінньої турботи.
Мурашки золотої радості
плазують по спині.

І всюди бачу я
електрики блискучі очі.
І всюди чую я
прелюдію машин до людського життя.
А Україна, всесвіт —
в купелі боротьби,
і біля них — матуся неминучість.

. . . .

Так крок кривавий тисячоліття
свою одміряє добу.
Зітхне так легко людскість,
і під березами незгод
опороситься немовлям.

. . . .

Але ще довго буде степ
ревти.
Я знаю це.
Не раз іще гостей
з звіриними очима,
що гірше татарви
часів перегорівших,
чекатиму до себе.
Хай буде так! — інакше і не можна...
А я в той час у електричний вік
ступатиму поволі
і в електричний вік —
прийду...

...На димарях похмурого завода
і на полях, в шматках крові —
читаю заповіт.

ПАМФЛЕТИ

ДУМКИ ПРОТИ ТЕЧІЇ

ВІД АВТОРА

Випускаючи другу серію памфлетів, ми вважаємо за потрібне й на цей раз попрохати пробачення у читача: і тут не все буде зрозумілим для нього.

Але чого ж ми поспішаємо з виданням цієї брошури?

Тому, шановний читачу, що життя не чекає на нас. Ті ідеї, що ми їх кинули у своїй першій серії памфлетів («Камо грядеши», вид. «Книгоспілка», 1925 р.), шукають собі підтримки. Отже, той, хто стежив за літературною дискусією минулого року, очевидно, зрозуміє нас. Більше того, він мусить пробачити нам гостроту в виразах, бо, коли розв'язується майбутнє молодого мистецтва, сентиментальності нема місця.

В нашій брошурі зібрано ті статті, що ми їх на протязі останнього місяця 1925 року надрукували в додаткові до газети «Вісті» — «Культура і побут» і того ж року в журналі «Червоний шлях». Памфлет на брошурку В. Поліщука [1] ми подаємо додатком, бо «етюди» цього нашого опонента треба розцінювати тільки як звичайнісінький вибрик... може, і милого, але в усякому разі несерйозного супротивника.

Таким чином, «ахтанабіля сучасності» ти, шановний читачу, прийми від нас, як веселий дотеп для розваги після обіду. Що ж до решти нашої роботи, то просимо тебе добре обміркувати її. І коли ти переконаєшся, що ми в основному стоїмо на правдивому шляху,— неси наші мислі в найглухіші закутки республіки і всюди підтримуй нас. Тільки спільними зусиллями ми виведемо нашу «хохландію» на великий історичний тракт.

ПЕРЕДМОВА ДО РОЗДІЛУ «ДВІ СИЛИ»

Минуло вже кілька місяців із того часу, як з'явилася надзвичайно сумна стаття ображеної просвіти [2]. Ця талановита елегія несподівано для самої себе відіграла, так би мовити, світову роль: її охрестили зовсім інтернаціональним ім'ям,

саме тим, що його вимовляють — casus belli *. Тільки цим і можна пояснити її успішну конкуренцію з працею Ейнштейна: як і «принцип відносності», вона викликала з приводу себе цілу літературу. Навіть ми, смиренні «олімпійці», присвятили їй зошит на чотири аркуші, назвавши його, за Сенкевичем [3], «Камо грядеши». В цій брошурі, до речі, нами було зроблено одну зі спроб систематизувати декілька думок про сьогоднішню мистецьку ситуацію.

Але як же реагували на просвітнянський виступ наші літературні «масовики»?

Що ж, і вони найшли за потрібне відгукнутись, але... тут підскочило традиційне «але». Висловлюючись м'яко, всі їхні виступи були трохи туманні... порівнюючи з петербурзькими осінніми туманами, і трохи короткозорі... порівнюючи з доброю курячою сліпотою. Єдина думка, що в'їдливо стежила за читачем, була така:

— Хвильовий і «праві кола» не хочуть пускати в літературу робітничо-селянську молодь, бо не довіряють їй, бо зневажають її.

Коли б справа йшла тільки про цей симпатичний закид, ми не брались би знову за перо, а просто послали б своїх шановних опонентів в одвертий лист Анатоля Франса [4], адресований до «Почесного легіону» з приводу «Моніки Лерб'є», і саме в це місце:

«В інтересах ваших ми просимо вас не робити того, що вам робити не слід. Утримайтесь від суда, який невимовно вище стоїть за вашу компетенцію».

Але справа лежить глибше, і тому ми беремо на себе труд систематизувати ще кілька думок.

Перш за все [5], звернім увагу на те пікантне явище, що ми його спостерігали, стежачи за виступами наших опонентів. Цікаво, ретельно вишукуючи прихильників «олімпійських» тез серед молодої української інтелігенції, вони на протязі кількох місяців жодного разу не озирнулись і не поцікавились, хто ж за ними йде, хто ж їм симпатизує. Малодосвідчений читач весь час був під таким враженням, що за нами тягнуться «праві кола», а за літературними «масовиками» — найсправжніша, кристально чиста робітничо-селянська молодь. Отже, настав уже час покінчити з цією солодкою ілюзією.

Скажемо так: хай «гартованськo»-«плужанські» маси зачекають хвилинку, а ми зупинимось на українській інтелігенції.

Припустимо на один момент, що Зеров [6], Филипович [7] та Могилянський [8] являються в нашій літературі найправішими

---

* Випадок війни *(лат.)*.— *Ред.*

елементами суспільства (ми кажемо: суспільства, бо справа йде не про мистецькі форми, а про ідеологію). Припустимо, що сьогоднішній Рильський [9], який, на наш погляд, серед сьогоднішніх пролетарських поетів маячить світлою ідеологічною плямою, припустимо, що він є шляхтич, який продовжує народницькі традиції свого славетного батька Тадея [10]. Припустимо, нарешті, що всі українські інтелігенти цілком підтримують «Олімп».

Але подивимось тоді, чи не підтримує хто й наших архіреволюціонерів і саме з кіл цієї ж української інтелігенції, так чи інакше зв'язаної з культурними традиціями минулого.

Тут ми підійшли до надто делікатного моменту: саме тут ми мусимо назвати ті прізвища, що їх дипломатично обминає в дискусії «масова» література.

Але кого ж ми маємо на увазі? — Не будемо критись:

— Ми говоримо про Загула [11], про Терещенка [12], про Ярошенка [13], про Савченка [14] і т. д. Очевидно, ніхто не буде сумніватись, що сьогоднішній «плужанин» Загул належить до так званих попутників. Ніхто, очевидно, і не подумає, що Терещенко, автор «печалі й ніжності», належить до робітничо-селянського молодняка. Але й нікого не візьме сумнів, що всі вони, наперекір «Олімпу», підтримують масовізм.

Правда, тут наші супротивники мусять використати свій останній козир за назвою диференціація, мовляв, Савченко, так «диференціювався», що його ні в якому разі не можна поєднати з правим крилом.

Припустимо. Припустимо, нарешті, що всі вони архіліві, що всі вони до безумства закохані в пролетарську літературу. Але, сказавши «а», треба сказати й «б». Треба доказати цю «теорему».

— Нумо, докажіть! З цілковитим задоволенням не тільки послухаємо, а й повіримо. Бо ж той факт, що вони підтримують так звану «масову» літературу в лапках, для нас тільки порожній звук, бо ж ця «теорія» стоїть під доброю сотнею величезних знаків запитання.

Чи, може, є якісь інші докази?

Їх, звичайно, нема. Диференціація, зі слів відповідної резолюції ЦК РКП, проходить прискореним темпом. Але вона в однаковій мірі стосується всіх кіл молодої української інтелігенції, і в однаковій мірі тягне її на наш бік, і в однаковій мірі одштовхує її від староукраїнського осередку. Бо ж справді:

— Чим відрізняється група Зерова від Загула та інших?

Перш за все, більшою культурністю. По-друге, своїм поважним, серйозним відношенням як до історичного моменту, так і до молодого суспільства, так і, нарешті, до самої себе. Тільки недалекі крикуни та нечесні люди можуть вигукувати,

що Филипович, припустимо, належить до найправіших кіл. Ми певні, що 99 % із них не читали праць того ж Зерова... як і взагалі нічого не читають. Хіба ми не чуємо завжди:

— Зеров — формаліст! Зеров не визнає класової літератури!

Чуємо.

Але ми знаємо й те, що ні один із цих «критиків» не взяв на себе труда перечитати хоч би те ж «Нове письменство» [15], в якому б він побачив Зерова-соціолога, в якому дано такі убійчі характеристики плеяді поміщицьких письменників.

Все це так, нарешті, кажуть нам, але не в той бік гне його соціологія. Де його погляд на революцію?

Прошу:

> «Революція відкрила широкі перспективи [16] українському культурному розвиткові. Після 1917 року не вдалася ні одна спроба загнати його в тісніші межі. І тепер, коли гасло українізації звучить повним звуком, нові суспільні сили, покликані ліквідацією старого ладу до загального проводу, мусять і нашу культурну творчість поставити в нормальні умови».

Це — з останньої статті Зерова, і це — теж із неї:

> «Де й коли я або Могилянський, або Филипович виявили ворожнечу до пролетарських письменників? Нікому з нас закидувана нам не раз «класова ворожість» не заважала захоплюватись, скажімо, промовами Бебеля або «Віденськими шукачами золота» П. Ампа. Розуміється, сповідатися, божитися і бити себе в груди, щоб запевнити тов. Кияницю [17], ніхто з нас не буде. Може вірити, може не вірити. Але коли він хоче закинути нам упереджену злобу й ворожість до пролетарського мистецтва, то мусить свої твердження обставити доказами».

Розрядка Зерова. От вам відношення не тільки до нашої революції, але й до пролетарської творчості... А коли вам і цього мало, то дозвольте «відкрити Америку».

— Щоб показати свої симпатії, для цього зовсім не треба губити почуття своє людської гідності. Це — по-перше. Подруге, той, хто дуже поспішає, має скоро «захекатись», як говорить герой Кулішевої п'єси... [18] і, головне, він обов'язково наробить багато неприємностей і для себе, і для інших. І потім не треба забувати, що Зеров не тільки тут одрекомендується. Хіба його стаття, припустимо, про Сосюру не є тому яскравим доказом? [19]

І коли вона різниться чим (ідеологічно) від подібної статті (про того ж Сосюру) «масовика» Савченка, то відсутністю згаданої нами «захеканості».

Для наших письменників не треба компліментів, вони потребують серйозної товариської поради, і тільки.

Так стоїть справа з Зеровим. Візьміть другу паралель: у той час, як Филипович поступово і природно доходить до ідеологічно й художньо витриманої збірки «Простір» [20], видаючи грунтовні розвідки про Л. Українку та Франка, у цей час товариш Загул, прекрасний колись поет, за нещасливим прикладом Купріна [21], який переробив свій «Поєдинок», підфарбовує свої колишні вірші... і зовсім не на користь новому суспільству, бо після переробки вони втратили велику частину своєї художньої цінності, а відціля і значний контингент своїх читачів. Питаємо: кому це потрібно? Робітникам, селянам чи революції? Бо ж у першій редакції ми на них дивились, як на історичний документ, а тепер ми дивимось, як на звичайну халтуру. Очевидно, втішатись із цього буде сам тов. Пилипенко.

Або візьміть того поета, що подавав колись надії і звали його Ярошенком. Хто ж він тепер? «Царинник Мина з України» [22]. Навіть автор «Цень-Цаню» [23] дійшов до виробничих віршів, які потрібні тільки Державидаву.

Всі ці факти говорять,— і дуже красномовно,— що та частина української інтелігенції, яка підтримує пилипенківський масовізм, ніколи не грішила на справжню лівизну. Може, вона й хотіла взяти такий «гріх» на себе, але це нестримне бажання призвело її до халтури. З другого боку, вони трохи «захекались». Так що нашим «масовикам» похвалятись найлівішими колами української інтелігенції зовсім не доводиться. Найменша спроба виявити дійсний стан речей одразу ж розкриває перед нами «всі карти». Мало того, вона несподівано інформує нас і в тому, що й такі «праві», як Меженко [24], по суті підтримують напостизм. Візьміть його промову на київському диспуті. Хіба він у ній не договорився до ліквідації мистецтва? Правда, ми тут маємо справу з ліквідатором іншого гатунку, бо Пилипенко, здається, оперу не вважає на «мумію». Але для нас зовсім не важно, з якої точки вони йдуть до однієї цілі. Плужанин мандрує до «катафалку» з нерозуміння законів мистецтва, а добрий колись музагетівський критик — з «присищеності».

Отже, в особі Меженка масовізм придбав собі і «правого».

А хіба сильний громадський діяч Ол. Дорошкевич [25], висловлюючись образно, не запропонував уже Пилипенкові свою широку ерудицію і послуги теоретика на місце «лепету» щупаків [26]? Бо ж коли ми всюди підтримуємо цю корисну для радянської республіки людину, то це зовсім не значить, що ця людина мусить підтримувати наші погляди на мистецтво.

Таким чином, ми бачимо, як активна молода українська інтелігенція, з причин диференціації, відійшла від того ізольованого пункту, що над ним маячила вивіска: «праві». Звичайно, вона й надалі має тенденцію гуртуватись до певної міри окремо, але вже тепер її світогляд буде визначатись у великій мірі ідеологічним станом тих «нових суспільних сил», що їх, зі слів Зерова, «покликано ліквідацією старого ладу».

І коли тепер ми підійдемо до літератури, то треба сказати це:

— Оскільки серед «нових сил» у галузі мистецтва намітився поділ на два табори, остільки, природно, і вона, інтелігенція, активно ставиться до цієї боротьби, остільки й вона підтримує тих чи інших.

Отже, виявивши природу цих двох сил, ми таким чином і виявимо, хто із цієї інтелігенції відіграє позитивну, а хто негативну роль. Дана коротенька розвідка й допоможе нам зрозуміти, що поняття терміну «найправіші кола», в силу складних громадських процесів, утратило свою колишню ясність і відповідно ускладнилось. Ми сподіваємось також, що нам, кінець кінцем, удасться доказати, як легковажно ставляться наші опоненти до нашого майбутнього, раз у раз жонглюючи цим терміном.

ДВІ СИЛИ

«Услужливый медведь опаснее врага» [27].

Воістину. Але справа, звичайно, не в цій шляхетній тварині.

Мало не всі літературні «масовики», як і поважний Ол. Дорошкевич, наївно думають, що ми в своїх статтях виходили головним чином із «етичного критерія». Всі вони так чи інакше натякають нам, що ми ухилились від марксизму. Багато з них і тепер підходять до Хвильового й потихеньку нашіптують:

— Знаєте... тільки жаліючи вас, мовчу. Ну, борони боже, примусять десь виступити з приводу вашого «Камо грядеши». Камня на камені не залишиться.

Таке зворушливе відношення до нас ми спостерігаємо на кожному кроці. Але чим ми з'ясовуємо його?

О, тут багато причин. Отже, перечислимо деякі з них. Перша — недостача «пороху». Багато є бажаючих «осадити» нас, але, бачите... ліньки поритись у книжках. Для всіх ясно, що ми десь помиляємось, а саме де — чорт його знає. Власне, і видно нашу помилку, та тільки ж треба обгрунтувати свій доказ. Друга — це наша патетика. Ой, який він наївняк:

«загірні комуни», каже, ну, це ж ясно — романтика. Треба буде пожаліти його. Третя — це відношення до самих себе. Ми ж такі небесні ангели. Прямо те, що французи звуть pruderie *. Ну, як він може про нас говорити таке? Чудак!.. Треба попередити його.

Єсть і четверта, і п'ята, і десята причини. Та досить.

Але ми пропонуємо говорити відверто й не шушукаючи, бо тепер іде боротьба не за портфелі, а за пролетарське мистецтво (пролетарське не в розумінні пролеткультівському, а в розумінні марксистському).

Відповідна резолюція ЦК РКП у третьому пункті [28] говорить про вихід «із громадських глибин нових ідеологічних агентів буржуазії», що так чи інакше проявлять себе в літературі. Але ні до цього пункту, ні до інших пунктів цієї резолюції ми ніколи не підходили так, як підходить ідеолог масовізму С. Пилипенко.

Як він проповідує свою ідеологічну лінію в мистецтві?

Скликає пленум «Плугу», припустимо, зачитує там згадану резолюцію, порівнює її зі своєю «плужанською» платформою, згадує кілька книжок із селянської бібліотеки, почервонить «червоним» віршем на післяпленумних вечорницях, на тому й кінець.

— Мало?

— Малувато!

«Класова природа мистецтва взагалі і літератури зокрема визначається в формах без кінця більш різноманітних, ніж, наприклад, у політиці»,— каже та ж резолюція ЦК РКП [29].

Ми й це завжди пам'ятаємо. Тому й провіряючи свою ідеологічну лінію, ніколи не спрощуємо того, що не піддається вульгаризації.

Перш за все, трактуючи дальші шляхи розвитку пролетарського мистецтва, ми виходимо з конкретної української дійсності. По-друге, ми намагаємось іти в ногу з життям, тому й не прикладаємо тих тез до нашої дійсності, які лежать в архівах «військового комунізму», тому й не змішуємо вчорашніх попутників із сьогоднішніми, і тим не заплутуємо й без того плутаної справи.

Коли ми читаємо в резолюції ЦК РКП пункт про ідеологічних агентів буржуазії, то ми ставимо собі перш за все таке запитання:

— Відкіля вони мусять прийти?

Отже, щоб зберегти чистоту свого світогляду, треба знати, з якого боку копати вовчі ями, щоб не викопати їх випадково на своєму торсі.

---

* Цнотливість *(франц.)*.— *Ред.*

Оскільки в нас спостерігаються елементи капіталізму, остільки й відроджується молода буржуазія. В місті ми маємо міського буржуа — непмана, в селі — зміцнілого куркуля. Але в той час, коли зріст міської культури буржуазії іде порівняно повільним темпом, мільйонне куркулівство вже остільки зміцніло, що далеко залишило за собою міського крамаря. Отже, у тій невидимій боротьбі за впливи на мистецтво, яка мусить відбутися між куркулем і непманом (бо ж їхні інтереси не завжди сходяться), більше шансів на перемогу має перший. Це зовсім не значить, що міському буржуа нічого не залишиться. Це значить, що головної ідеологічної навали на мистецтво треба чекати зі столипінського «отруба». Це значить, що доки не зміцнів непман, доки він не сперся упевнено своїми «джимі» на «стабілізований» капіталізм, доти з 10 вовчих ям 8 треба рити на бік глитайського степу, і тільки дві — до міських приватних крамниць.

Тим більше це ми мусимо підкреслити, прикладаючи цю формулу до українського мистецтва. Тут картина приблизно така:

— До революції українська інтелігенція ідеологічно живилася виключно з села і скоріш із незаможницького, ніж із глитайського, оскільки серед неї було багато виходців саме з цієї прослойки. З пролетаріатом і міською буржуазією вона мала слабенькі зв'язки. На сьогодні ситуація приблизно та ж. Але з тією різницею, що на завтра вона має тенденцію змінитись. Ми маємо на увазі українізацію.

Звичайно, надавати велике значення тій українській міській буржуазії, яка скоро поставить свої крамнички на Благбазі [30] і яка, порівнюючи з російським, припустимо, буржуа, мусить ідеологічно впливати на більш широкі кола нашої інтелігенції, надавати їй велике значення ми поки що не будемо. Але не треба забувати, що українізація, одкриваючи нашій нації широкі двері в світ, прискорюючи процес класової диференціації на Україні, в той же час установлює для ідеології зі столипінського «отруба» радіорупор на одній із центральних вулиць міста.

От чому ми, виходячи, зі слів тов. Дорошкевича, «з етичного критерія» у своєму «Камо грядеши», схарактеризувавши просвіту не тільки як психологічну категорію, але і як ідеологію буржуа селянського непу, не забули підкреслити «селянського». От чому й відповідна резолюція ЦК КП(б)У [31] рекомендує хоч би тому ж «Плугові» не дуже розбухати.

Ми куркуля задовольнили цілком... включно до «сороковки». Матеріально він процвітає на своїх пишних маєтках. Але він почуває потребу задовольнити і свої «духовні» інтереси. Він уже знає собі ціну. От вам характерна картинка:

— Тьма. Риплять вози. Запитують: «Хто їде?» — Відповідають з погордою: «Куркулі!».

Це саме той глитай, що кілька років тому відхрещувався від своєї клички й божився, що й він більшовик. Очевидно, надійшов уже той момент у його громадському житті, коли він відчув свою силу. Очевидно, він тепер уже пішов у похід і на мистецтво, як на ідеологічну надбудову, де він не тільки задовольнить свої «духовні» потреби, але й утворить там для себе фактори, що допоможуть йому боротися і за владу.

Тепер подивимось, хто із нас у більшій небезпеці: ми, «олімпійці», як називає нас, комунарів, задерикувата просвіта, чи літературні «масовики».

Як відомо, ми складаємо дуже невеличку групу митців. Ця група давно вже порвала (коли вона їх мала) всякі родинні чи то ідеологічні зносини не тільки з куркулем, але й узагалі з селом. Отже, було б абсурдом припускати, що ця цілком міська група літераторів візьме на себе хоч би й позасвідомо роль представника ідеології глитая. Що ж до позасвідомого представництва ідеології непмана, то це можливо... за умови відриву цієї групи від партії. Оскільки група наполовину складається з комуністів, оскільки в її роботу партія безпосередньо вносить корективи, остільки абсурдність такого припущення випливає на поверхню.

Характерно й те, що й у союзники собі ми взяли теж ту частину інтелігенції, яка виросла в місті. Ми утворюємо (за резолюцією ЦК РКП) «тісне товариське співробітництво» з тими культурними діячами, які цілком урбанізувалися.

Правда, відціля на нас несподівано може вплинути міський буржуа, але теж правда, що з двох зол треба вибирати краще (а вибирати треба, бо цього вимагає партія), бо ж знаємо: до нашої сьогоднішньої урбанізованої інтелігенції міський буржуа має приблизно таке відношення, яке Щупак, припустимо, до У-Пей-Фу [32].

Звичайно, Зерова наші опоненти вважають за аристократа (здається, носить пенсне), але, як кажуть, вільному воля, спасенному рай.

Тов. Дорошкевич у своїй прекрасній статті «На день Жовтневої річниці» [33] не погоджується з т. Луначарським, що однією з функцій інтелігенції є «охранение и организация человеческого опыта». Ми вважаємо, що цю функцію Зеров і його група виконували ретельно.

Але тепер подивимось на тов. Пилипенка і його безталанних і мистецьки і марксистськи (пробачте за полемічну різкість) малописьменних учнів, як-от товариш Кияниця та товариш Щупак.

«Плуг» має 2000 членів та 1000 студійців. «Гарт» удвічі чи утричі менше. З кого ж вони складаються?

— З робітничо-селянської молоді!

— Хіба?

Ми гадаємо, що це «маленька» помилка, до якої треба внести саженний коректив.

Перш за все, про робітничу молодь.

Ми не будемо заглядати до списків цих організацій і провіряти, скільки «плужан» та «гартованців» мало зв'язки з робітничою масою. Про Америку можна говорити й не будучи в Америці.

Коли серед 1000 найдеться 2—3 потрібних нам юнаки, то це буде просто випадок, який підтвердить наше правило. А правило таке:

— Робітничий клас на Україні був до цього часу остільки відірваний від української культури, що на сьогодні він не може дати безпосередньо від себе своїх діячів для цієї ж таки культури.

Отже, ніякої робітничої маси в організаціях «Гарт» і «Плуг» не було й ще довгенько не буде.

Тепер про селянську молодь. Тут справа стоїть краще. Дійсно, така єсть. Більше того, тут єсть не зовсім малий відсоток незаможницької молоді. Але єсть, очевидно, і інший елемент, саме той, який зі столипінських «отрубів».

Отже, беручи до уваги, що ідеологічно керівничі апарати цих організацій страшенно слабенькі, порівнюючи з натиском на них економічно й культурно сильного куркуля, беручи до уваги, що ці апарати по суті займаються чиновничим листуванням і взагалі являються в великій мірі фікцією, треба сказати так:

— Наші літературні «масовики» давно вже стали перед великою загрозою здачі своїх ідеологічних позицій у мистецтві.

Вся трагедія в тому, що їхні організації претендують не на звичайні культурно-освітні функції, де контроль над ідеологією проводиться порівнюючи дуже легко, а на керівництво мистецьким рухом, цим найскладнішим із усіх рухів, мистецьким рухом того класу, який веде за собою 30 мільйонів населення. Вся трагедія в тому, що на керівництво такою надзвичайно тонкою ідеологічною надбудовою, такою архіспецифічною галуззю творчої діяльності, яка мусить відігравати тепер величезну роль в будівництві нового життя, претендують мистецьки й марксистськи малописьменні люди, оточені до того ж агентами селянського дрібного буржуа.

Об'єктивно картина така: хоче чи не хоче тов. Пилипенко (він, мабуть, звичайно, не хоче), але він мусить здавати куркулеві позицію за позицією. І він їх уже здає.

Ми зовсім не випадково, а цілком продумано поставили питання: Європа чи просвіта? Ц е о д н е і з к а р д и н а л ь н і-

ших питань нашої доби. В Європі, як у психологічній категорії, об'єднано суму тих можливостей, які ми можемо в мистецтві протиставити просвіті, теж психологічній категорії, з якої живиться куркуль. Будучи абстрактним явищем, вона в конкретний час у конкретному суспільстві відіграє не менш конкретну роль.

Отже, нічого нема дивного, що в сьогоднішній літературі борються дві сили: перша — це та, яка орієнтується на Європу, друга — це та, яку використовує просвіта, інакше кажучи, куркуль. Перша — продовжує марксистські традиції, друга — сповідує вульгарний марксизм. Між цими силами не може бути згоди, бо перші не позволять вносити «маленьких» «меншовицьких» коректив у погляди на мистецтво, другі, в силу своєї безграмотності, переконані в своїй правоті і ніяк не можуть додуматься, що ці «маленькі поправки» продиктував їм куркуль.

Як мусить і як дивиться на мистецтво потенціальний буржуа?

Не будучи класом, а тільки прослойкою, не беручи на себе такої місії, яку брав «третій стан» і бере пролетаріат, він до всіх громадських категорій підходить з інтересів свого власного добробуту, ніколи не беручи на облік ні свідомо, ні позасвідомо інтересів усього суспільства. Відціля його й вузькоутилітарний підхід до всякої справи. Він психологічний махновець.

Така його природа визначає і його підхід до мистецтва. З історії світової літератури ми знаємо немало прикладів, коли занепад мистецтва йшов одночасно з побідним ходом регресивних народницько-куркулячих ідей. Це знаменно! Саме так і мусить бути, бо розквітом мистецтва відмічається завжди розквіт історичного класу і, значить, порівнюючи печальне становище потенціального буржуа. Ми цим не хочемо сказати, що мистецтво робить добробут класу, хоч воно, будучи ідеологічною надбудовою, і бере на себе частину цієї функції, ми маємо говорити так:

Оскільки пролетаріат завоював собі гегемонію, остільки і його мистецтво повинно перемогти куркулячі тенденції.

Але час перемоги напередодні. Сьогодні ж куркуль дає нам «останній і рішучий бій». І саме в цих організаціях «Гарт» і «Плуг», де запанував вульгарний марксизм, вірний позасвідомий слуга нашого ворога.

Що вульгарний марксизм у нашій українській мистецькій дійсності має коріння на столипінських «отрубах», це показує хоч би та ж спорідненість його з просвітою, рідною мамою куркуля. Але будемо говорити конкретніш.

Перш за все, про тов. Пилипенка як ідеолога масовізму.

У свій час ми, висловлюючись вульгарно, взяли його «на арапа»: не знаючи добре, як він визначає мистецтво (а нам треба було знати, бо в визначенні лежить мистецька ідеологія), ми, добре продумавши всю мистецько-громадську ситуацію, голосно заявили, що він розуміє його «як метод будування життя». Таким чином, ми викликали його на відвертість.

І що ж? Ми не помилились. Він хоче «пізнаючи-будувати». Тут характерна «невеличка» поправочка, цей маленький дефіс між «пізнаючи» й «будувати». Не маючи в собі сміливості цілком одкинути «пізнання», він додає до нього красивого «будування», але не в тому сенсі, що його ми тлумачили в своїх попередніх статтях, а з метою, як потім вияснилось в особистих із них розмовах, зробити таку формулу:

«Мистецтво є метод пізнання — будування життя».

Справа тут, звичайно, не в словах, не в термінах, а от у чому: не треба плутати понять і не треба вносити поправок до ясної марксистської формули. Ми ж добре знаємо, що ховається за цим «будуванням». Про це нам Пилипенко не раз казав:

— Літературою (він має на увазі художню) зветься і вивіска на Держвидаві, і афоризми на паркані, і вірші в «уборній».

Отже, ця невинна «поправочка» по суті робить ухил у ліквідацію мистецтва. А оскільки це так, то і продиктовано її тим же таки куркулем.

Або візьмемо таке твердження:

«Ніякої кризи революційної літератури немає».

В той час, коли мало не всі пролетарські митці б'ються над проблемою, як вийти з тупика, куди зайшла ревлітература, коли вони ніяк не найдуть відповідної атмосфери, що в ній вони б узяли ставку на якість, у цей час Пилипенко робить наївне обличчя і заявляє:

«Ніякої кризи немає».

Це називається марксистський підхід до справи... Але й тут не без злощасного потенціального буржуа: це він диктує такий текст, бо саме в його інтересах це знамените «на Шипке все спокойно».

Або ще візьміть таку логіку. З одного боку, тов. Пилипенко кричить, що «попутницько-буржуазний табор» підіймає голову, а з другого — пише:

> «Водночас ми виставляємо гасло єдиного радянського фронту в формі української федерації радянських письменників «Гарт», «Молот», «Жовтень», «Плуг», «Ланка» [34] та інші».

Три-чотири роки тому може й доцільна була така організація. Але тепер, коли навіть Петрушевич стоїть за Радянську владу, ця ідея викликає величезний знак питання.

В чому ж справа? А справа в том, що «Молот» та «Жовтень», як усім відомо, не більше як фікція (сам Пилипенко заявив це на пленумі «Плугу»). «Гарт» без «олімпійців» майже не існує, отже, залишається «Ланка», «Плуг» та «інші». Що таке «Ланка», здається, всі знають. Отже, і тут чуємо диктовку куркуля.

Але покиньмо товариша Пилипенка й дамо слово його учням.

Перш за все, зупинимось на Кияниці. Хоч він і дуже коректно говорив про нас, але факти й почуття громадського обов'язку примушують і його віднести до послідовних учнів вульгарного марксизму.

> «За Зеровим у літературі,— пише він у журналі «Життя і революція» [35],— мусить панувати конкуренція. Але яка конкуренція? Не традиційна ж європейська, поки що буржуазна з вільним простором і розвитком для всяких ідеологій в літературі».

От вам, так би мовити, шедевр підходу до справи. Невже можна щось краще придумати, щоб остаточно скомпрометувати нашу критику. За Кияницею виходить так:

— Тільки в нашому Союзі нема «вільного простору для розвитку всіляких ідеологій», бо буржуазія на цю справу дивиться зовсім інакше.

Ми знаємо, що спровокувало тов. Кияницю на таке твердження, але мусимо-таки довести до його відома: в Європі ніякого «вільного простору нема». Не можна ж брати всерйоз яких-небудь пацифістів-літераторів, типових попутників буржуазії. Що ж до таких письменників, як Сінклер [36] з Америки або Бехер [37] з Німеччини, то будьте спокійні:

— Їм дають такий «вільний простір», який «обхватом» своїм рівняється приблизно марксистському «обхвату», марксистській підготовці наших почтенних критиків-масовиків.

Отже, ми зовсім не здивуємось, коли той же Зеров буде глузувати з Кияниці: він на це має повне право. Шкода тільки, що виступ будуть трактувати, як виступ проти «робітничо-селянської молоді».

І справді, як усе це дешево, як усе це відстало, як усе це, нарешті, безграмотно! Невже наші літмасовики думають, що демагогією про «свободну торгівлю» вони збудують нове мистецтво? Невже це секрет, що Зеров, говорячи про конкуренцію, просто предавав слова тов. Бухаріна?

Ну, навіщо так недалеко й так скандально підходити до серйозної справи!

Але, звичайно, Кияниця нас все-таки не зрозуміє, бо вже надто слабенький його марксистський багаж. Бо ж послухайте цей безпардонний уривок з його творчості:

> «Він (Могилянський) навчає молодь, що для того, щоб стати грамотним марксистом, треба вистудіювати класичну англійську політекономію, німецький філософський ідеалізм, бо й сам Маркс на цьому виховувався».

Ви, може, думаєте, що Кияниця дякує Могилянському за пораду? Нічого подібного! Це він говорить з іронією. Бо, на його погляд:

> «І без підготовки, за програмою Могилянського, молодь зможе стати остільки з марксистського боку свідомою, щоб розпізнати класовий підхід Могилянського».

Що це таке? Де й коли ми живемо? Хто це пише? В той час, коли по всіх галузях нашого будівництва ми беремо ставку на якість, цей безпримірний муж намагається повернути нас до 17 року! Хто це? Учень 3-ої групи радянської школи чи справді критик? Далебі, ми червоніємо від сорому перед тим же Зеровим, бо Кияниця, здається, член тієї партії, до якої належимо й ми.

Отже, очевидно, і, на жаль, не Кияниці судилося виправляти «помилкові тези Хвильового», для цього ми радимо притягти більш марксистськи грамотних людей.

Але справа не в Хвильовому, справа в вульгарному марксизмі, фундатором якого в умовах української дійсності є тов. Пилипенко. Справа тут у тому, що цей «марксизм» має своє соціальне коріння, що його продиктовано куркулем.

Але покиньмо Кияницю: ясно, з ким ми маємо діло, і як ми мусимо ставитись до його критичних етюдів. Давайте ще, хоч на хвилинку, зупинимось на другому учні Пилипенка. Ми говоримо про С. Щупака.

Цей товариш, на радість, менш наївна людина. Але й він демонструє ту ж відсутність знайомства з мистецтвом, як і інші його однодумці. С. Щупак «все прекрасно знає» (його любима фраза), і він, здається, не претендує на роль дослідника європейських просторів. Шкода тільки, що й він шкодить молодому мистецтву і саме своїм писарським підходом до справи. Щупак гадає чомусь, що без писарів пролетарська література ніяк не обійдеться, і це його підштовхує на утворення власної групи.

Ми, звичайно, не маємо нічого проти того, щоб і цей товариш приймав активну участь у мистецькому рухові, навпаки, раді будемо такому доброму сусідству. Але ми ставимо вимогу:

— Ти хочеш мати справу з мистецтвом — іди, «добро пожаловать», можеш бути й не художником, але ти мусиш бути знавцем мистецтва. Отже, мандруй до книгозбірні, діставай відповідну літературу й вивчай цю галузь. Бо для мистецтва писарів не треба.

Щоб не бути голослівним і не сумніватись у писарських здібностях тов. Щупака, посилаємо читачів до його статті в газеті «Пролетарська правда» [38].

От вам примірна постановка питання:

> «Нам відомо, що дехто з товаришів Хвильового, перебуваючи в Києві, не цурався і того, щоб намацати грунт для утворення у Києві групи своїх симпатиків».

Чи не нагадує вам ця цитата гоголівських «приятних» дам? Нагадує? А нам от вона нагадала статтю Луначарського з журналу «Октябрь», де описано враження від наради пролетписьменників:

> — «Нет, эти люди положительно неугомонны,— сказала ярая сторонница Воронского [39], взглядом ища у меня сочувствия и пожимая плечами».

Чи не намацує ваше вухо деякої співзвучності в цих слівцях: «сторонница» й «симпатики».

— «Ах, что вы говорите, София Ивановна [40],— сказала дама, приятная во всех отношениях, и всплеснула руками».

Далебі, «Анна Григорьевна», тов. Щупак, ми цілком серйозно говоримо. «Да поздравляем вас: оборок более не носят: на место их фестончики».

— Що ви кажете! — скрикнула Луначарська [41], а за нею і Щупак:

> «Вот послушайте,— говорит Демьян Бедный [42] своим прекрасным остроумным языком. Так ясно и просто. Никаких споров. О чем тут спорить? Разве для каждого не несомненно, что только поворот человечества к коммунизму в этом смысле дает ему настоящую победу над рабством необходимости. И напряженный взгляд массы (цебто пролетарських письменників) сверкает стальной решимостью».

Чуєте,— «стальной решимостью», бо ж усе «так просто и и ясно», навіть плакати хочеться від «умиления». Такий же точнісінько підхід до складних проблем мистецтва ми зустрічаємо й у тов. Щупака.

> «Той, хто стає на новий організаційний шлях Хвильового, той мусить підписатися і під «Камо грядеши».

Який же організаційний шлях? Де це Шупак чув про нього? Чи не від дами «приятной во всех отношениях»? Не «плужанин», а прямо тобі кумушка!

Хоч наша лопанська столиця і не дуже до столиці подібна, але в даному випадкові ми маємо право зітхнути:

— Ех, матушка провінція!

Як бачите, і від цієї фрази, підкресленої, до речі, несе тими ж «симпатиками». Ніхто вже тепер не сумнівається, що Хвильовий у своїх памфлетах має дві сторони: одна безсумнівна — це критика масовізму, а друга, як дехто каже,— «парадоксальна», що за неї поки що може відповідати сам Хвильовий: це — теза про азіатський ренесанс. Очевидно, оскільки в одній книзі зійшлися такі тези, остільки прихильники нового організаційного шляху (а такий єсть, тільки не такий, яким здається «Пролетарській правді») не обов'язково мусять «підписуватись й під «Камо грядеши». Ми гадаємо, що й тов. Щупак, як і всякий толковий писар, розуміє це, але він не міг інакше сказати, як сказав, бо всі його виступи зводяться до того, що єсть якісь «прихильники», єсть якісь «симпатики», хтось комусь стоїть в опозиції і т. д., і т. п. Словом, він хоче пограти й на себелюбстві дурачків, які, не розкумекавши, в чому справа, забунтують проти «загірних комун» і підуть у симпатики до Шупака. Хай на нас не ображається голова київського «Плугу», але ми йому не довіряємо у його ідеологічній класифікації літературних груп. Бо ж він так недавно агітував за співробітництво з тими, кого сьогодні він відносить до «найправіших кіл». Не думаємо, щоб він «погнушався» і ненависними йому панфутуристами... коли б вони пішли до нього в «симпатики». А, взагалі, скажемо так:

— Який сенс у тому, що Шупак «довіряє молодим силам», коли від цього довір'я дуже мало користі?

Такий другий учень вульгарного марксизму, але й він по суті в лабетах глитая.

І тому зовсім нема нічого дивного, що поспіх пролетарського мистецтва для літературних масовиків полягає в тому «діловому календарі», де під рубрикою «історичні події» поставлено й день народження Хвильового. Нічого нема дивного, що якийсь Ф. Я. з газети «Пролетарська правда»[43] таку наводить критику:

> «О. Копиленко, тепер це вже видно, не просто випадкова, бліда зірка в якомусь другорядному сузір'ї. Це — справжня зоря першої величини, і то зоря з самостійним світлом!»

Може, для задрипанок О. Копиленко і є зоря «першої величини» й то «з самостійним світлом», але для нас він гарний

письменник, який подає надії. І потім: навіщо «бить стулья»? І потім: навіщо робити велику ведмежу послугу молодому мистецтву? Добре, що Копиленко тільки посміявся з цієї рецензії. Ну, а що якби він «возомнил о себе»?

От до чого доводять гасла вульгарного марксизму. І коли Шмигельський [44] скаржиться в тій же «Пролетарській правді», що не знає, за ким йому йти, ми його розуміємо і співчуваємо йому. З одного боку, він читає газетну замітку, з якої довідується про асигновку державою мільйона карбованців на видання усього Л. Толстого, з другого — йому пропонують покинути вивчення англійської політекономії, бо й без неї ми можемо розпізнати класовий підхід Могилянського. З одного боку, він чув, що Жеромський [45] за свій «більшовицький» роман «Перед весною» одержав від президента Польщі прекрасну віллу, з другого — йому втлумачують, що талант — це вигадка «Олімпу» , і цього таланту політик ніколи не буде задобрювати на бік свого класу, бо справжня художня література — це та, що на паркані.

Наші «критики» не хочуть розуміти такого простого й давно відомого факту:

— Лопе де Вега [46] написав у свій час більше в сто разів, ніж усі взяті вкупі сьогоднішні пролетарські письменники. Отже, було що читати, було й чим задовольнити потребу читача. Але він, Лопе де Вега, був талант, і тому його читали, і тому він зробив для свого часу стільки, скільки ми всі разом, очевидно, не зробимо.

Наше завдання підготовити відповідний грунт і відповідну атмосферу, що в ній і виросте наш, хоч би маленький Лопе де Вега. Бо, як показує дійсність, тільки він виконає в мистецтві історичну роль, тільки він дасть для свого класу те, чого цей клас вимагає.

Отже, резюме:

З кризою пролетарської літературної творчості намітилась уперта боротьба за існування цієї ж таки пролетарської літературної творчості. Найлютішим ворогом пролетарського мистецтва є ідеологія зі столипінських «отрубів». Робота її невидимих агентів зробила вже своє діло. Вульгарний марксизм є продукт цієї роботи. Отже, боротьба з вульгарним марксизмом стоїть на черзі дня, як актуальніше питання.

Молода українська інтелігенція сьогодні є прихильник Радянської влади. В боротьбі двох сил вона приймає активну участь, але не як цілком ізольована організація, а як до певної міри диференційована група «сили, покликаної ліквідацією старого ладу». Частина з неї, менш витримана, пішла за вульгарним марксизмом.

Розділ «Дві сили» скінчено. Тепер ми перейдемо до деталізації деяких моментів, не зовсім ясних нашим читачам. Ми вважаємо за потрібне з'ясувати, нарешті, що ми розуміємо під психологічною Європою, як ми дивимось на формалізм, яким нас докоряють і т. д. Ці питання не менш цікаві, а тому й дозвольте перейти до дальшого розділу.

ПСИХОЛОГІЧНА ЄВРОПА

> Завдання дослідника-марксиста — взяти на облік усі необхідні особливості розвитку, все складне переплетіння дійових осіб і впливів.
>
> «З абетки комунізму».

Ми вже казали, що тов. Пилипенко, сповідаючи вульгарний марксизм у мистецтві, об'єктивно творить волю ворожої собі соціальної групи. Ми підкреслюємо о б' є к т и в н о, бо ж смішно припускати, щоб людина сама хотіла зла, бо інакше абсурдно було б переносити питання саме в таку площину: ми маємо справу не з випадковим громадянином, а з одним із видатних комуністів.

Але відкіля цей вульгарний марксизм?

Він, безперечно, витікає з основної помилки лідера масовізму:

— Тов. Пилипенко вважає, і без всяких застережень, що наше селянство є потенціальний пролетаріат.

Хто з нас не чув од нього цієї формули? Скільки разів подано було її на «плужанських» вечорницях! Якою чудовою симфонією звучала вона кілька років.

Діалектика є революційний нерв марксизму і в той же час є логіка протиріч. «Все тече», як казав стародавній філософ Геракліт[47]. До руху, коли річ буває в процесі становлення, треба прикладати формулу: «або так, або ні». Селянство в умовах буржуазної державності в своїй незаможницькій частині є, безперечно, потенціальний пролетаріат, цебто воно, не будучи пролетарським класом, має тенденції зробитись ним.

Але чи можна цю формулу прикладати й без всяких застережень до всього селянства й до того ж в умовах нової економічної політики?

Оскільки ми вступаємо в фазу «непа», оскільки ми не ставимо перед собою завдань великого капіталу — експлуатувати й, нарешті, спролетаризувати цю дрібнобуржуазну прослойку, остільки ми даємо широкий простір для розвитку цієї ж таки дрібної буржуазії. Іншими словами:

— Ми не тільки не розоряємо маленького хазяйчика, навпаки — дбаємо, щоби він якомога безболісно пережив період накоплення багатств.

Отже, говорити в даних конкретних умовах про селянство як про потенціальний пролетаріат доводиться дуже й дуже обережно. У всякому разі куркуля треба завжди виділяти й відносити до потенціального буржуа.

І коли тов. Пилипенко не хоче цього робити, то він тим самим приймає вульгарний марксизм. В цьому й «зарито собаку».

Проте ми гадаємо, що й доводи другого прихильника масовізму мають те ж саме коріння. Ми говоримо про одного з видатніших українських громадських діячів.

В 6—7 числі журналу «Життя і революція» вміщено було дискусійну статтю за назвою «Ще слово про Європу» Автор її тов. Ол. Дорошкевич. По суті, це — перший виступ серед наших опонентів, що на нього, коли б ми хотіли, то не мали права відповідати з жартівливим тоном. Дорошкевич підійшов до поданих нами думок цілком серйозно, як і належить поважній людині.

Але чи погоджуємось ми з його корективами?

Звичайно, ні! Більше того, його статтю ми розцінюємо як найсильніший удар по наших засадах.

Отже, поспішаймо викрити помилки нашого поважного опонента. Хай пробачить нас тов. Дорошкевич, але ми завжди були тієї думки, що відомий афоризм — «errare humanum est» * можна прикласти до кожної людини, а, зокрема, і до нього.

Статтю свого супротивника ми розбиваємо на дві частини. Перша — це та, де він цілком погоджується з нами, і, до речі, зовсім не по заслузі вихваляє Хвильового (не скажи Хвильовий того, що сказав,— сказав би хтось інший), це та частина, де він розбирає нас як «обличителів» просвіти. В другій частині статті наш опонент сам бере на себе роль «обличителя»... але вже нашого романтизму, нашої неспроможності накреслити дальші шляхи розвитку української літератури. Так чорним по білому й написано:

> «Усі його (Хвильового) заклики до психологічно-художнього та інтелектуального прийняття Європи я вважаю лише за ліричний рефрен».

Звичайно, було б великою помилкою гадати, що ми намагаємось одрапортувати за Цезарем: «Прийшов, побачив, переміг!». Коли вже притягувати історію, то ми скоріш уподобляємо себе Катонові Старшому [48], який усі свої промови кінчав цим знаменитим:

---

* Людині властиво помилятися *(лат.)*.— *Ред.*

«Треба обов'язково зруйнувати Карфаген».

Але не зайвим буде й з'ясувати, в якій мірі наші заклики були «лише ліричним рефреном» і чи то й справді вся наша патетика була свідком нашого ж таки нерозуміння Європи, поданої антитезою до позадництва.

Тепер, коли просвіту на деякий час і до певної міри дезорганізовано,— тепер ми не боїмося визнати, що перша фаза боротьби характеризувалась, висловлюючись терміном Семенка, наголосом на деструктивний момент.

Що це значить?

Це значить, що всю нашу увагу було сконцентровано на емоціональному боці справи. Нові ідеали, які виступають проти старих і до того досить-таки дискредитованих, мусять на перших порах не стільки впливати на інтелект, скільки на емоцію. Така тактика всякої боротьби. Відціля, і тільки відціля, і пішла наша нестримна й, на перший погляд, наївна лірика.

Але чи значить це, що й від усієї нашої установки «одгонить тим же етичним критерієм»?

Не думаємо. Справа тут трохи простіша: тов. Дорошкевич наш тактичний прийом прийняв за «чисту монету»; його збентежила патетика, яка, коли її взяти в абстракції, являється, по суті, плодом недозрілого розуму. «Масовий» критик, вихований на уманських спрощеннях, побачив у нашій установці найсправжнішого чорта з ідеалістичного пекла, а київський ерудит не повірив нашій силі й захвилювався, що ми, мовляв, загубили соціальний критерій. Бо і справді:

— Та дівчина [49], яка виступала на київському диспуті, одверто рекомендує Хвильового як агітатора за «Європу в лакових ботиках».

— А Дорошкевич? Хіба він не приховав такої рекомендації між рядків своєї статті?

Отже, дозвольте сказати:

— Переказувати своїми словами елементарний матеріалізм — заняття не завжди й не зовсім цікаве. Хіба не краще було б, коли б одні, як-от «масові» критики, взяли й перечитали абетку комунізму, а другі, як-от Дорошкевич, повірили нам на слово, на «їй-богу», що ми сяк-так, а все-таки розуміємось у марксизмі.

А втім, «нет худа без добра», як говорить російська революційна література, що її радить нам згадувати наш опонент (до речі: це зовсім жарт). Дуже цікавим парадоксом прозвучала колись відповідь придуркуватого Кіндермана: «Із комуністичної літератури я читав Достоєвського й Толстого». Не тільки наші супротивники, але й не всі прихильники поданих нами тез як слід уявляють собі, з яким вантажем підуть вони організовувати молоде мистецтво на тих ділянках, де

переможено просвіту. Отже, з відповіддю одному з наших опонентів стикається початок дальшої, так би мовити, конструктивної фази боротьби.

Що ж таке ця психологічна Європа, яка так лякає Дорошкевича?

Мистецтво є не тільки метод пізнання життя, але й — в іншому плані — ідеологічна надбудова. Таким чином, оскільки ми маємо справу з мистецтвом, остільки й торкаємось схеми марксистських надбудов. Іншими словами:

— Коли ми, припустимо, беремо Ніцше, його «Morgenröthe» і зустрічаємо такий рядок із «Рігведи» [50]: «Єсть багато вранішніх зір, які ще не світили», то, щоби вияснити сенс присутності в цій книзі індійського гімну, нам доведеться увійти в лабіринт факторів, які розташувались за тридев'ять земель від свого економічного базису.

Ми нарочито навели такий «плутаний» приклад, щоб сказати:

— «Олімп» цілком розуміє «плужанських» писарів, які ніяк не втямлять, де загубила кінці так звана психологічна Європа.

Історичний матеріалізм, як відомо, ніколи не відхиляє психологічного фактору. Навпаки, він припускає його дію, вважає її за цілком нормальне явище в громадському житті. Так що саме це слово «психологія» не таке вже страшне, особливо тоді, коли боязкі люди будуть частіш розгортати абетку комунізму:

— Відтіля вони узнають, що цей загадковий і неприступний їм фактор є не що інше, як жива людина з її мислями, з її волею, з її хистом.

Таким чином, залишається ще притягти елементарну логіку й силогізувати приблизно так:

— Коли психологічний чинник діє в громадському житті, а жива людина ідентична цьому факторові, то, очевидно, історію робить не тільки економіка, але й живі люди.

Ми хочемо сказати те, що говорив Енгельс [51]:

> «Політичний, правовий, філософський, літературний, художній розвиток і т. д. беруть в основу економічний базис. Але вони впливають один на одного й на економічний базис».

Проте, які ж це живі люди? Як ми конкретніш розшифруємо цей термін?

Двигуном історії є, як відомо, так званий «змінний стосунок» — людина-природа. Інакше кажучи, ми маємо справу з боротьбою громадської людини проти природи. Отже, те живе творіння, що його ми ототожнюємо

з психологічним фактором, і є по суті громадська людина.

І коли ми говоримо про психологічну категорію, яка «випитовхує» людськість із просвіти, то, очевидно, і маємо на увазі якусь суспільну одиницю.

Ці елементарні засади про роль людини в історії нам потрібні для того, щоб запитати себе:

— Чи не дала Європа якогось типу творіння, яке — в тій пропорції, що його наділяє так званий «змінний стосунок» і робить історію?

Ви питаєте, яка Європа? Беріть, яку захочете: «минулу — сучасну, буржуазну — пролетарську, вічну — мінливу». Бо і справді: Гамлети[52], Дон-Жуани[53] чи то Тартюфи[54] були в минулому, але вони є і в сучасному, були вони буржуазні, але вони є і пролетарські, можете їх уважати «вічними», але вони будуть і «мінливі». Таку кокетливу путь держить діалектика, коли блукає в лабіринті надбудов.

Тут ми, нарешті, стикаємось з ідеалом громадської людини, яка в своїй біологічній, ясніш психо-фізіологічній, основі вдосконалювалась протягом багатьох віків і є власністю всіх класів.

У цьому сенсі ми не маємо нічого проти того, щоби Леніна порівняти з Петром Великим: як той, так і другий належали до одного типу громадської людини й саме ідеального, що його нам дала Європа. І імператор Римської імперії Август[55], і мислитель буржуазії Вольтер[56], і пролетарський теоретик Маркс — всі вони в цьому сенсі подібні один до одного.

Це зовсім не значить, що кожний з них, взятий в конкретному оточенні в конкретний час, буде міжкласовим явищем. І той, і другий, і п'ятий служили своєму класу. Але поскільки їхня служба, піднімаючи культуру їхнього ж класу, викликала розвиток нових сил, що характеризують поняття прогресу, що мусили прийти їм на зміну й часом були їхнім антиподом, остільки між Леніним і Петром Великим можна поставити знак тотожності. І піп Лютер[57], і робітничий ватажок Бебель належать до одного типу європейської громадської людини. І той, і другий, і п'ятий, і десятий не відривались від своєї соціальної бази, але всі вони були двигунами історії у пропорції того ж таки «змінного стосунку». Стан їхнього інтелекту і вдачі дорівнювався даному соціально-економічному й політичному ладу. Цей класичний тип ми мислимо в перманентній інтелектуальній, вольовій і т. д. динаміці. Це та людина, що її завжди й до вінців збурено в своїй біологічній основі.

Це — європейський інтелігент у найкращому розумінні цього слова. Це, коли хочете, —

знайомий нам чорнокнижник із Вюртемберга[58], що показав нам грандіозну цивілізацію і відкрив перед нами безмежні перспективи. Це — доктор Фауст, коли розуміти його як допитливий людський дух.

І зовсім помиляється Шпенглер: він везе на катафалку не Фауста, а «третій стан», бо доктор із Вюртемберга безсмертний, поки існують сильні, здорові люди.

— Ага... так от про що ви говорите! А чи нема тут, у вас, ідеалізму? — Подивимось:

> Перша цитата з Мерінга[59]: «Історичний матеріалізм ніколи не відхиляє дії ідейних сил».
>
> Друга цитата з Плеханова[60]: «Велика людина баче далі інших і хоче сильніш інших. Вона — герой. Не в тому сенсі, що вона начебто може зупинити чи то змінити хід речей, а в тому, що її діяльність являється свідомим і вільним виразником цієї необхідної і позасвідомої ходи. В цьому її значення. В цьому її сила. Але — це колосальне значення, страшна сила».

Саме ця страшна сила і є згаданий нами тип, і є психологічна Європа, що на неї ми мусимо орієнтуватись. Саме вона й виведе наше молоде мистецтво на великий і радісний тракт до світової мети.

Соціалізм — це, з одного боку, теорія боротьби за царство свободи, з другого — конкретний етап боротьби людини з природою. Отже, треба подивитись на справу ширше і глибше, і не думати, що тисячі кащенків[61], хоча би й комуністичних, роблять епохальну справу, що вони «зададуть» тон гнилій територіальній Європі, що витягнуть її з болота, куди затягла її колись могутня і прекрасна, тепер стара й безсила буржуазія.

Так стоїть справа з психологічною Європою, що до неї антитезою є просвіта Гаркун-Задунайського[62]:

— Психологічна категорія є жива людина з мислями, з волею, з хистами. Жива людина є громадська людина. Класичний тип громадської людини вироблено Заходом. Як надбудова, він вплинув на економічний базис, на добробут феодалів і буржуазії. Він вплине й на добробут пролетаріату. Його соціальний сенс у його широкій та глибокій активності. Отже, не можна мислити соціального критерію без психологічної Європи.

— І все?

— Ні, тепер дозвольте ще зупинитись на просвіті.

КУЛЬТУРНИЙ ЕПІГОНІЗМ

Motto те ж, що й до попереднього розділу.

«Нам передано изумительное литературное наследие, на нас, коммунистах, лежит тягчайшая ответственность за то, какую литературу даст нам новая Россия после Пушкина, Гоголя, Толстого».

Так в ересефесерівські простори сурмить і сурмить «Красная новь» [63]. Ми тут, на Україні, кричимо, хоч і на всі легені, але трохи інакше.

— В минулому лежать надзвичайні шедеври мистецтва. «Третій стан» — дав епоху Відродження, Байрона, Гете, Гюго і т. д. Ми, комунари, несемо на собі велику відповідальність: цілком від нас залежить, яке мистецтво дасть пролетаріат у добу своєї диктатури.

Але ця відповідальність ускладнюється, коли ми уясняємо собі, що це мистецтво мусить творити культурно відстала нація.

До цього часу ніхто ще не брав на себе труда з'ясувати заплутану ситуацію, з якою ми стикаємось в *українській* культурі.

Звичайно, не важко якомусь зміновіховцеві професорові Ключникову, поділивши етичну сферу на мораль, право та політику, вивести основні світові програми, і тим перемогти історичну ірраціональність. Бо все це зводиться до того, щоб підкреслити на якійсь 177 сторінці, що «Россия — первая освободительница мира». Не важко розв'язати цю проблему і якомусь тупоголовому петлюрівцеві. Але для нас, що не розглядають національний момент як самоціль, питання, зв'язані з цим моментом, ще більше ускладнюються.

Стоїть така основна й нез'ясована дилема:

— *Чи будемо ми розглядати своє національне мистецтво, як служебне (в даному разі воно служить пролетаріатові) і як вічно підсобне, вічно резервне до тих світових мистецтв, які досягли високого розквіту?*

Чи, навпаки, залишивши за ним ту ж саму служебну роль, найдемо за потрібне підіймати його художній рівень на рівень світових шедеврів?

Ми гадаємо, що це питання можна розв'язати тільки так:

— Оскільки українська нація кілька століть шукала свого визволення, остільки ми розцінюємо це як непереможне її бажання *виявити й вичерпати* своє національне (не націоналістичне) офарблення.

Це ж національне офарблення виявляється в культурі й в умовах вільного розвитку, в умовах, подібних до сьогоднішньої ситуації, з таким же темпераментом і з такою ж волею наздогнати інші народи, як це ми спостерігали й у римлян, що за порівнюючи менший період значно наблизились до грецької культури. Ця ж національна суть мусить себе вичерпати й у мистецтві.

Коли наші погляди в цьому випадку зійдуться з «чаяніями» нашої ж таки дрібної буржуазії і навіть фашистів, то це зовсім не значить, що ми помиляємось.

Бо і справді: національне офарблення — це ні що інше, як звичайне офарблення культури того чи іншого народу. Його використовують усі класи. Найкраще за всіх його використав «третій стан». І коли дрібна буржуазія хапається за нашу ідею, то, по-перше, вона розуміє її, як націоналістичну суть, по-друге, коли справа йде до певної міри і про те, що ми говоримо — то й до певної міри тут беззаконного й антирадянського нема.

Словом, коли «націонал-більшовик» Устрялов[64] приймає програму компартії, то це зовсім не значить, що ця програма потребує корективів.

Наша постановка — це послідовний висновок із політики нашої партії щодо національного питання. Такою постановкою ми остаточно — по лінії мистецтва — можемо розв'язати цю «прокляту проблему», яка затримує класову диференціацію на Україні, а відціля й похід людськості до комуністичного суспільства.

Але тепер, коли ми перейдемо до дійсного стану речей, то треба сказати:

— Наша постановка в тому випадку буде мати реальні наслідки, коли нове суспільство стане розглядати наше мистецтво в фокусі світових мистецьких колізій. Іншими словами: ані на мить не спускаючи з ока відповідних досягнень інших країн, ми мусимо найти якнайближчі шляхи до повного розквіту, бо в противному разі нема рації робити нашої установки. Що ж до того, що ми маємо більше тенденцій на позадництво, за це говорить уся історія нашої нації.

Це ж класична країна гаркун-задунайства, просвітянства, культурного епігонізму. Це — класична країна рабської психології. Недарма саме вона й породила антитезу до психологічної Європи: цю «ідеальну» просвіту. Коли тов. Сталін говорить, що розвиток національної культури залежить від самої нації, яка думає творити цю культуру, то наші епігони розуміють це так: «Приїдіте і володейте нами».

Від Котляревського, Гулака, Метлинського [65] через «братчиків» [66] до нашого часу включно українська інтелігенція, за винятком кількох бунтарів, страждала і страждає на культурне позадництво. Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку. Він ніяк не може втямить, бо він боїться — д е р з а т ь!

Хіба наші сьогоднішні розмови про масове мистецтво не є ознакою позадництва? Хіба нам і досі не доводиться витягувати ганебну постать Гаркуна і ставити його поруч із Європою, хоч би для контрасту? Може, й це, скажете, лірика? Може, й це «манівці personalia»?

Тов. Дорошкевич вагається, що краще: просвітянство чи естетичне міщанство? Ми не вагаємось і кажемо: пара п'ятак. Міщанство — завжди міщанство і завжди йому одна ціна.

Але коли ми візьмемо конкретні постаті з нашого минулого, які захоплювались естетизмом, то й Євшан [67], і молодий Семенко, і Вороний [68] є для нас не тільки представники певних соціальних груп, але і трагічні моменти в історії нашої літератури. Коли взяти ті умови, в яких росла й розвивалась хохландія, коли взяти на увагу ту атмосферу жахливого позадництва, в якій жив той же поет Вороний, то нема нічого дивного, що наші естети впадали в крайність.

Хіба це знамените «l'art pour l'art» * не пророблило з часів Аріосто [69] певної еволюції? Хіба античний пароль — «краса» з означенням класових сил не шукав іншої гармонії, де б звучали громадські мотиви? Хіба той же Пушкін (знову звертаємось до «російської революційної літератури») не був тому прикладом? Хіба за «Русланом і Людмилою», цим «Orlando furioso» **, ми не бачимо ще Пушкіна-громадянина?

Але Пушкін жив у нормальній атмосфері культурного будівництва, а Кобилянська [70], припустимо,— за великою китайською стіною, серед дикунів та епігонів. Чи могла ж вона, можливо, пересічний талант, поставивши перед собою велике завдання, вийти переможцем?

Український естетизм, як каже тов. Дорошкевич, «становив найповерховішу з громадського боку, найменш впливову плівку нашої літератури». Але чи значить це, що він був антигромадським явищем?

Коли формула: «мистецтво для мистецтва» є ознакою розкладу мистецтва, а також суспільства, то треба сказати, що в часи нашого українського естетизму наше національне

---

* Мистецтво для мистецтва *(франц.)*.— *Ред.*

** Несамовитим Орландо *(лат.)*.— *Ред.*

мистецтво й наше національне суспільство тільки-но становилось на ноги. Але, не припускаючи навіть цієї засади, ми, закликаючи до прийняття психологічного Заходу, в той же час надаємо представникам нашої модерністсько-етичної Європи велике значення. Бо ми виходимо не з сахаринно-народницьких засад, які затримують національний розвиток, а з глибокого розуміння національної проблеми.

Українське мистецтво мусить найти найвищі естетичні цінності. І на цьому шляху Вороні й Євшани були явищем громадського значення. Для нас славетний «мужик» Франко, який вважає Флобера за дурня, менш дорогий, ніж (да не буде це personalia!) естет Семенко, ця трагічна постать на тлі нашої назадницької дійсності.

Що ж до ідеального революціонера-громадянина, то більшого за Панька Куліша [71] не знайти. Здається, тільки він один маячить світлою плямою з темного українського минулого. Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західнього інтелігента. І ми зовсім не розуміємо, чому тов. Дорошкевич уважає його за представника «чорної Європи», на наш погляд, це саме й є Європа червона. Бо ж під «червоним» ми розуміємо не що інше, як символ боротьби.

Куліш був по суті ідеологом сильного «третього стану», і коли б він не стикнувся з мертвою стіною культурного епігонізму, ми б, безперечно, в часи горожанської війни не мали таких вождів, які завжди плентались у хвості маси. Як у свій час національні війни були революційним, червоним явищем в історії людськості, так і Куліш для нашої країни був прогресивною, червоною Європою.

Але чи значить це, що ми радимо брати за ідеал Кобилянську чи то Куліша? Хто так подумає, буде наївною людиною. Ми тільки хочемо подивитись правді в очі.

Ці люди стояли на правдивому шляху, але стикнувшись із рідним позадництвом, залишились трагічними постатями, повними протиріч і помилок. Що ж до їхньої ідеології, то ясно — вона була буржуазна, цебто в даний момент відстала, контрреволюційна й нам не потрібна.

— Але почекайте,— зупиняє нас Дорошкевич:

> «Ставити тепер нашому письменникові такі абстрактно-європейські вимоги [72] — вибачте, але це значить недооцінювати соціально-побутових можливостей і вимог нашої доби. Наш письменник, що виходить із бідняцького й середняцького села та інколи з міста, не кінчає класичної гімназії, не знайомиться з курсом історико-філологічного факультету в університеті св. Володимира».

Хай пробачить нам наш шановний опонент, але в цій тираді ми відчуваємо, по-перше, барський тон інтелігента-народника, а по-друге, вбачаємо тут саме це «недооцінювання соціально-побутових можливостей нашої доби».

Перш за все, які вимоги нашої доби?

— Перед нами, як перед молодим класом, і перед нами, як перед молодою нацією, ця доба ставить таке завдання: утворити за всяку ціну нове і справжнє мистецтво.

По-друге, які ж її соціально-побутові можливості? Дійсно, соціально-побутові можливості того письменника, що про нього говорить тов. Дорошкевич, тотожні відповідним можливостям якогось дикуна.

Але чи буде це письменник? Ось у чому сіль питання!

На наш погляд, звичайно, ні!.. Коли ми маємо на увазі не писаря, а таки ж письменника. Що ж до справжнього художника слова, то він може навіть і не сторожувати в університеті св. Володимира (Горький, припустимо, теж не сторожував), але він повинен зрозуміти цю абстрактну Європу.

Ми вже спиралися на Маркса, який казав, що «певні періоди розквіту мистецтва ніяк не відповідають загальному розвиткові суспільства». Могли б ще раз цитувати його, але, гадаємо, досить! Де ж тут неясність, коли ми кажемо: кожен клас, в тому числі і пролетаріат, творить своє мистецтво через свою більш-менш талановиту молодь і ніяк не всім загалом. Невже не ясно, що ця молодь може в культурі стояти вище від свого класу на сто, на тисячу і т. д. голів?

Наші соціально-побутові можливості воістину низької марки. Але це значить, що ми мусимо втішатись тим примітивним напівдикунським письменством, яке дає нам наш новий «різночинець». Провінціал Вергілій [73] не вчився-таки в класичній гімназії св. Володимира, і все-таки... все-таки він був Вергілієм. Златовратський [74] і Успенський [75] не тому не дали творів, рівних тургенєвським, що були «різночинцями», а головним чином тому, що тоді російська буржуазно-поміщицька література пішла на спад... і тому (вертаємось до раніш сказаного), що та соціальна група, яку вони представляли, цебто міщанство й селянство, ніколи не візьмуть на себе історичної місії, тому що, знову повторюємо, для цієї прослойки мистецтво носить вузькоутилітарне значення. Це «різночинці» в масі, як правило.

Що ж до окремих постатей, які намагались репрезентувати «третій стан», то «неістовому Віссаріону», наприклад, типовому «різночинцеві», ніщо не пошкодило стати найбільшим російським критиком, на десять голів вищим за критиків-дворян. Навіть із тим же «різночинцем» Достоєвським щось не ладно в нашого опонента: його, Достоєвського, «чернетки-оригінали»

в світовій літературі займають більш поважне місце, ніж «француз» Тургенєв. Так ми думаємо, Дорошкевич — навпаки.

Взагалі, треба сказати, що аналогія: «різночинець» — селянин-робітник «трохи й навіть більше, як трохи», невдала. Цим не можна доказати, певніш виправдати сучасних златовратських у мініатюрі.

Хай ще раз пробачить нам тов. Дорошкевич, але в таких спробах ми відчуваємо запах чарівного яблучка з «пятнишком» з кошика хоч і прекрасної, але далекої і неможливої Лізи Калітіної [76]. Конкретніш: все це аксесуари з народницької скриньки, і ведуть вони свою родословну від тієї ж культурної української інтелігенції, яка весь час стежить за диригентською паличкою російського «діда-шестидесятника».

Життя ускладнюється. Треба шукати інших паралелей, порівнянь, аналогій. Справа в тому, що ми не підемо на альянс із грінченківщиною [77]. Ми, як і пролетаріат, ведемо свою родословну від Куліша, від великого «третього стану». З потенціальним буржуа ми нічого не маємо спільного. Вузькоутилітарний сахарин ми виробляти не будемо.

Тов. Дорошкевич не виправдав безграмотність нашого письменства, бо він грубо підійшов до системи надбудов. В мистецтві не завжди така послідовність: дворянин-різночинець — селянин-робітник. Буває і так: дворянин, а потім Шевченко. Де ж подівся Винниченко? Очевидно, в еміграції.

Тов. Дорошкевич, виправдовуючи безграмотність нашого письменника, який не здібний розібратися в психологічній Європі, тим самим і своїм великим авторитетом пропагує так званий масовізм. Оскільки ж ця «червона» халтура виходить під натиском ідеології зі столипінського «отруба», ми зі спокійною совістю беремо цитату з Тугенхольда [78]:

> «Декаданс — то є всезростаюча перепродукція митців: колосальні виставки, ринки картин, де справжні твори мистецтва губляться в цілому морі бур'яну, незлічимий натовп наслідувачів, цих верескливих поросят, які з ненажерством накидаються на кожного більшого митця, заялозюють і призводять до асбурду кожну велику ідею, нарешті, декаданс є повним розривом між народом і мистецькою культурою, між публікою і митцями. Але всі ці симптоми свідчать не так про занепад мистецтва, як про смерки нашої культури».

Всі ці ознаки ми бачимо й тепер у себе. Декаданс дійшов своєї кульмінації. Ми б'ємо тривогу й заявляємо:

— Той клас, що дав геніальних теоретиків і практиків революції, не може не дати в скорому часі і своїх більш-менш талановитих митців. Вергілій прийде... можливо, й тепер із провінції,

можливо, й тепер не один. Він не був навіть за сторожа в університеті св. Володимира, але він (коли це вже буде дійсно він!) одкриє нову сторінку в історії світового мистецтва. З його приходом буде нанесено страшний, смертельний удар культурному епігонізмові.

— Фу, чорт! Пробачте: і тут лірика. Так-от, останнє питання.

ФОРМАЛІЗМ?

Да, у нас нет литературы! [79] «Вот прекрасно! Вот новость!» — слышу я тысячу голосов в ответ на мою дерзкую выходку. «А наши журналы, подвизающиеся на ловитве европейского просвещения? А наши альманахи, наполненные гениальными отрывками из недоконченных поэм, драм, фантазий, а наши библиотеки, битком набитые многими тысячами книг российского сочинения, а наши Гомеры, Шекспиры, Гете, Вальтер Скотты [80], Шиллеры [81], Бальзаки [82], Корнели [83], Мольеры, Аристофаны [84]? Разве мы не имели Ломоносова [85], Хераскова [86], Державина [87], Богдановича [88], Петрова [89], Дмитриева [90], Карамзина [91], Крылова, Батюшкова [92], Жуковского [93], Пушкина, Баратынского [94] и пр., и пр. А что вы на это скажете?» — А вот что, милостивые государи, хотя я и не имею чести быть бароном, но у меня есть своя фантазия, вследствие которой я упорно держусь той роковой мысли, что несмотря... (йде величезний період) на все это: у нас нет литературы.

Виссарион Белинский («Литературные мечтания»)

— «Єй чорту», як все це обридло! Іноді сидиш і думаєш: «І справді, чи не толочиш ти води в ступі?». І така тебе візьме розпука, хоч лягай живим у домовину. Тільки спортсменське «ану» й визове: «Ану, докажи, що й ти маєш деяку енергію, ану, докажи, що й ти здібний вірити й не зраджувати своїх переконань. Ану!».

Заздримо тобі, «неістовий Віссаріоне... бо не було в твій час «опоязівців» [95]. Повір нам — і ти був би формалістом. І справді: маючи за спиною таку блискучу плеяду письменників, ти твердив: «нет литературы». Ми не діждались і поганеньких Пушкіних... а скажи ти свою «фантазію» в наші дні? Ну? Тов. Пилипенко «пропише тобі таку іжицю», що й в домовину не потрапиш!

Як? Літератури, кажеш, «нет»? Ах ти «макроман», ах ти маніак... формаліст нещасненький!

Словом, наші опоненти вміють лаятись (див. № 5 «Плужанина» [96])... шкода тільки, що їхня лайка гола й порожня і нас зовсім не переконує.

Але з чого ж вони виходять, коли обвинувачують нас у формалізмі: знову ж таки з заялозеної демагогії чи з нерозуміння цього терміну?

Проте, обидва припущення «кращі»: коли ми маємо справу з першим, то їм це не робить честі, коли ж справа йде про друге... то й це їм не робить честі.

Отже, треба зробити таку середню: — чули, що єсть якийсь формалізм, що він визнає якусь ідеалістичну школу, що його сповідають якісь «опоязівці», що якісь «опоязівці», так би мовити, комусь «в опозиції». І ще чули, що «олімпійці» (до речі, велике досягнення: тов. Пилипенко взяв, нарешті, «олімпійців» у лапки) дуже-таки напирають на художній бік справи. Отже, чому ж їх не назвати формалістами, тим паче, що й вони кричать: «нет литературы!».

Ідеолог масовізму так і пише:

«Колись із формалістами в поезії (а тут Хвильовий виступає саме як формаліст) бився добре тов. Троцький».

Що Троцький «добре бився з формалістами» — це так. Але при чому тут Хвильовий? Де він висловлював свої погляди на формалізм? Коли це було, дозвольте спитати.

— Як, «коли це було»? А «романтика вітаїзму»? Хіба це не формалізм? Хіба це не ідеалізм? Хіба це, нарешті, не... зеровщина (наш лідер тоді ще не читав Зерова).

І тов. Пилипенко обґрунтовує:

— Так, мовляв, «кожен клас і його мистецтво проходять певний цикл розвитку: народження, занепад і смерть. «Замкнене коло». Але клас трудящих не матиме смерті. Пролетарське мистецтво зміниться мистецтвом безкласової доби не внаслідок революції, а органічним шляхом. Отже, тут «замкненого кола» немає, і не всі, значить, закони буржуазного мистецтва стосуються і мистецтва пролетарського. Хвильовий ідеалізує мистецтво, ставить його понад класовою боротьбою»... він забув про... матеріалістичний світогляд і натомість ставить «вітаїзм».

Отже, покличемо як експерта здорову логіку й вияснимо, що ж по суті є ця тирада.

Ми вже не зупиняємось на «трудящих». Бо й справді: кого під цим словечком можуть зрозуміти люди? Ми знаємо різних трудящих: трудиться пролетаріат, але трудиться і багато іншого народу. Для селянської газети таке слово підходить, але для мистецької теорії — навряд.

Не зупиняємось ми й на такій цікавій формулі: «трудящі не матимуть смерті». Бо й справді: це з теоретичного боку цілковитий нонсенс.

Нас цікавить інший бік справи, а не ці незначні, хоч і характерні ляпсуси.

Тов. Пилипенко, очевидно, довго «ламав» голову над нашою «романтикою вітаїзму». Очевидно, не одну годину шукав у ній ідеалізму і збочення від матеріалістичного світогляду. Але що ж він із себе видавив?

Не що інше, як ту ж саму демагогію, що нею він форсить уже кілька місяців.

І справді, навівши уривок з нашої брошури:

«Пролетарське мистецтво пройде етапи романтизму, реалізму і т. д. Це замкнене коло законів художнього розвитку», він тут же подає такого коментаря:

«Правда сплутана з брехнею. Кожен клас проходить цикл розвитку: народження, розквіт, занепад, смерть. «Замкнене коло». Але клас трудящих не матиме смерті».

Ми просимо читача вдуматись у ці дві цитати і сказати нам по-щирості: чи можна так поводитись зі своїм опонентом, як поводиться тов. Пилипенко, і чи не високомірно він ставився до своєї аудиторії: мовляв, все одно не втямлять.

Ми говоримо про закони художнього розвитку, а Пилипенко — про закони існування мистецтва в узькому значенні цих слів.

Ми говоримо про романтизм, реалізм, а Пилипенко про народження, розквіт, занепад і смерть.

Як бачите, наше «замкнене коло» нічого не має спільного з його «замкненим колом». Як бачите, це просто некрасиве поводження з матеріалом. Як бачите, це просто ставка на «дурачка».

Отже, оскільки ми ніде не говорили ні про «народження», ні про «смерть», остільки ми не могли сказати й що «пролетарське мистецтво зміниться мистецтвом безкласової доби внаслідок революції». Все це продукт гарячої фантазії тов. Пилипенка.

Що буде через якусь тисячу років з мистецтвом — ми не знаємо й нас це зовсім не цікавить.

Ми говоримо про період переходової доби й говоримо, що мистецтво цього періоду підлягає тим же законам, що й буржуазне. Які це закони — ми вже сказали вище.

В тій же статті Троцького, що з неї цитує наш опонент, сказано так:

«Художня творчість є завжди складна перелицьовка старих форм під впливом нових товчків».

Що це значить? Чи не те ж саме, що кажемо й ми? Наш «романтизм», реалізм і т. д. і є ця «складна перелицьовка». Отже, треба було б тов. Пилипенкові, замість демагогувати й накидати нам «розквіт, занепад і смерть», уважніш читати того автора, з якого він береться цитувати. Намагаючись обвинуватити нас в ухилі від матеріалістичного світогляду, наш

опонент тут же показує свої слабкі сторони. Цікаво спостерігати, як голова «Плугу» борсається в матеріалі. Більш вдячної ролі, як заперечувати «напищеного» Хвильового, що вбогість свою весь час ховає за красиві фрази та календарні афоризми,— і придумати важко. А от піди ж, і ця роль не під силу.

Бо і справді: як ми подавали «романтику вітаїзму»[97]? Як антитезу до мистецького ліквідаторства. Невже треба надавати так багато значення тому, що «вітаїзм» звучить так, як «біологічний віталізм». Недарма ж ми, щоби не наводити на гріх своїх супротивників, свідомо зробили помилку, викинувши «л». Не так давно «пресловутий» Шпенглер робив спростування: в його поняття «релятивізму» втискували зовсім інший зміст, ніж той, що його він мав на увазі. Наш сьогоднішній реалізм, зі слів Воронського, можна майже ототожнювати з матеріалізмом. А хіба Августин Блаженний[98], цей типовий ідеаліст, не називався у свій час реалістом? Справа ж не в назві, а що під цією назвою ховається. Звичайно, Кант був формалістом, звичайно, Шкловський проповідує ідеалізм. Але при чому тут ми? Де, в чому наша теорія подібна до біологічного віталізму, що, як відомо, «фетишизує окремі сторони процесу?» Відкіля це видно, що ми, як іоніти, кажемо: «В начале бе слово»?

Один той факт, що ми не мислимо в класовому суспільстві безкласового мистецтва, розбиває всі наклепи на нас у формалізмі. Треба ж все-таки відповідати за свої слова, навіть тоді, коли їх висловлює і «масовий» читач. Тим більше це треба сказати про Пилипенка як ідеолога масовізму. Варто йому було кинути дві-три фрази, як уже його безталанні учні підхопили:

> «Нове об'єднання,— пише про нас т. Щупак[99],— («якщо воно утвориться») (утворилось!! — *М. Х.*), яке висовує примат форми над приматом ідеології, буде цілком на руку оплічникам».

Хоч у нашого друга, як бачите, і багато претензій, але ми глибоко переконані, що він стільки розуміється в формалізмі, скільки ми в писаризмі. Чи, може, і його збентежив Троцький? Коли це так, то да навчиться він читати його:

> «Цілком справедливо: по одних лише принципах марксизму ніколи не можна судити[100], відхиляти чи приймати твір мистецтва. Продукти художньої творчості повинно, в першу чергу, судити по їхніх законах, цебто законах мистецтва. Але тільки марксизм здібний виясниги, чому, відкіля і т. д.».

Хіба ми не те саме кажемо? Художній твір треба «судити в першу чергу по законах мистецтва». І це зовсім не значить,

що ми висовуємо «примат форми» над «приматом ідеології», що ми хочемо «підупасти на руку оплічникам». (Ну і словечко! Без п'яти хвилин не «опричники». Тільки товариш Щупак і міг придумати його.) Щоби розібратися в тому, що говорить у даній цитаті Троцький, треба, звичайно, не бути вульгарним марксистом і трохи розумітись в діалектиці.

Коли «плужанин», хоч би й київський, припустимо, напише якийсь твір, то ми, перш за все, мусим подивитись і сказати собі: що він написав — репортерську замітку чи художній твір.

— Ми маємо право (і саме як марксисти) зробити це?

— Очевидно, маємо, інакше ми не знали б, з ким познайомились, чиї думки здобули честь вислухати.

В чому ж тоді питання? При чому тут формалізм і «примати»? Коли подивитись на справу уважніш, то будемо мати таку картину: в той час, як Хвильовий «дразниться» календарними афоризмами, його супротивники приймають це за чисту монету й собі намагаються форснути «вченими приматами».

Ані з Шкловським[101], ані з Якобсоном[102], ані з Кручених[103] і т. д. нам не по путі, як не по путі нам і з вульгарними марксистами.

Формалізм ми вважаємо за ідеалістичну течію[104] в мистецтві, яка має своє соціальне коріння. Коріння формалізму лежить в буржуазному світогляді. Формалізм як технічний апарат має рацію на існування, і його ми використовуємо. Але ми, закликаючи до формального вдосконалення, ніколи не забуваємо основної мислі, яку подала марксистська естетика:

> «Щоби з успіхом іти по слідах Мікеланджело[105], треба вміти мислити й почувати так, як мислив і почував великий флорентієць».

Таку думку висловив Плеханов із приводу художньої виставки в Венеції. Такої думки дотримуємось і ми. І чи не тут «зарито формалістичну собаку»? Бо і справді: що таке ті невдалі спроби, які ми спостерігаємо в сьогоднішніх творах? Що таке це «плужанське» «молоде життя»? Чи не вбога пародія на художній твір і на художника?

Вся справа не в «асонансах та алітераціях», а знову ж таки в тому, щоб «мислити й почувати» (хоч у мініатюрі) так, як мислив і почував великий флорентієць. Справа в тому, що ми до своїх завдань підходимо кустарно. Тільки той письменник має рацію на існування, який здібний пізнати життя, не тикаючись щохвилинно в свою «платформу». Це не значить, що йому не треба корегувати ідеологію своєї творчості, а це значить, що «по циркуляру» мистецтва утворити не можна. Ніякі «асонації та алітерації», цебто те, що стосується справжнього формалізму, його не врятують, коли він не

подивиться на світ вільним поглядом свого класового світогляду. От чому ми й кажемо: вас, 1200 письменників із Хвильовим умісті, які за 8 років революції не дали жодної повісті, жодного роману, глибоко поважаємо. Але покиньмо дурити себе: в атмосфері диких поглядів на мистецтво ми ще 8 років, коли не всі 80, будемо плентатись позаду інших країн.

Такий наш «формалізм» і коли він нічого не має спільного зі справжнім, то в цьому ми зовсім не повинні, бо ми й не називаємо його формалізмом.

Що ж до «опоязівства», то треба сказати це:

— Прийнявши в основу твору ту чи іншу актуальну ідею, не можна не думати і про те, як передати її. Тут нам до певної міри й допомагають формалісти як технічна школа. І коли дехто із сучасних письменників, втішаючись «великими» темами, не звертає уваги на «читабельність» своїх речей, то це теж печальне явище. Він теж не вміє «мислити» так, як згаданий флорентієць.

Всі ці елементарні засади ми подаємо тільки тому, що нас весь час цькують формалізмом. Далебі, навіть ніяково було писати цей розділ: все так «просто і ясно»... і ніяких тобі «приматів».

Як бачите, наша основна вимога — це уміти думати й почувати. В нашу епоху великих зворушень, великих дерзаній і великих польотів, ми інакше не мислимо художника. Тому ми й тягнемо його до психологічної Європи, тому ми й закликаємо його вбити в собі віковий епігонізм.

Отже, тільки упереджена людина буде шукати в нашій програмі ідеології формалізму.

НОВИЙ ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ШЛЯХ
ЯК РЕЗЮМЕ

Якась кумушка вже розповіла тов. Щупакові, як ми мислимо новий організаційний шлях:

«Це об'єднання, яке постає під знаком ворожості до організаційної і громадської роботи, прокламовано, як організацію місцевого значення», але воно все-таки «прагне всеукраїнського масштабу».

Отже, по-перше, доводимо до відома голови київського «Плугу», що кумушка, не будучи добре поінформованою в справах харківських пертурбацій, дещо йому перебрехала: ніхто й ніде з «олімпійців» не виставляв такого пункту. По-друге, коли розуміти організаційну і громадську роботу в тих формах, в які вона виливалась у «Гарті» і «Плузі», то Щупак має рацію саме так інформувати суспільство: ми дійсно вороги згаданої роботи. Бо і справді:

— Завдання письменника ширші і глибші за ті, що їх ілюструють «плужанські» вечорниці та ті бухгалтерські засідання, які відбуваються по різних «гарто-плужанських» бюро.

Організаційна і громадська робота письменника лежить, перш за все, в його творах, по-друге,— в профспілці, по-треті,— у живому спілкуванні з масами. Коли письменник вештається серед трьох десятків писарів, яких штучно втягнено в літературу, і які, головне, не відповідають його запросам, то це ще далеко не значить, що він веде громадську роботу. Навпаки, він одривається від неї.

Але коли він із вільної ініціативи так чи інакше втручається в наше громадське життя, то це і є те, чого ми хочемо.

Отже, ми й кажемо: треба покінчити з напівмертвою гуртовщиною як з антигромадським явищем.

Що ж до «місцевого чи то всеукраїнського масштабу», то ми на це дивимось простіш:

— Буде вже наслідувати «папі». Всі ці літературні всеукраїнські ЦК зовсім не потрібні для письменника. Справа не в літературному ЦК, а в літературі.

Отже, «це об'єднання» й «місцевого значення», і «всеукраїнського масштабу». Це цілком залежить од того, як «це об'єднання» буде впливати на суспільство і які твори буде давати: коли його продукцію буде читати все населення України, то значить «це об'єднання всеукраїнського масштабу», коли його творами буде втішатись, припустимо, один Харків, то значить воно «місцевого значення».

Як бачите, справа з «симпатиками» стоїть простіш.

І ще ми доводимо до відома тов. Щупака: в нашому «клубі» об'єднуються за принципом ідеологічним, і хай він не вірить «даме приятной во всех отношениях».

А втім, дозвольте точніш поінформувати про новий організаційний шлях.

Тут ми, власне, думаємо використати ті тези, які пророблено і внесено було від групи «гартованців» на одне із засідань ЦБ «Гарту» і які на цьому ж засіданні і цей же ЦБ був ухвалив.

Отже, ще раз до абетки комунізму: «діалектика є революційний нерв марксизму». Таким чином, ми, щоби не бути «червоними» реакціонерами, мусимо подивитись на всі явища життя крізь призму діалектичного мислення. Коли ми «б'ємося» не за «Гарт» та за «Плуг», а за робітниче-селянське мистецтво, за мистецтво (зосібна й літературу) преходової доби, то давайте подивимось, чи не пережило це мистецтво й ця література тих організаційних форм, в яких вона існувала й існує до цього часу.

Велика соціальна революція висунула актуальну справу організації таких літугруповань, як «Гарт» і «Плуг». Вони муси-

ли відіграти роль не стільки літературного, як революційного чинника: треба було протиставити щось старому цільному буржуазному мистецтву. Отже, оскільки утворення цих угруповань виникло за, так би мовити, «негайним замовленням» молодого класу, який не мав ще своїх художників, як і культурних традицій, остільки всіх «гарто-плужанських» письменників можна було вважати письменниками тільки умовно. Саме цим «умовно» й пояснюється той великий наплив у ці організації, який ми спостерігаємо й до цього часу. «Гарт» і «Плуг» брали на себе роль не стільки конструктивного фактору, скільки деструктивного. На їхню долю випала така історична роль: вони мусили не стільки утворювати мистецтво молодого класу, скільки деморалізувати табір буржуазних митців, витягуючи таким чином маси з-під впливу ідеології старого мистецтва. Словом, ці наші робітничо-селянські угруповання відіграли ту ж саму роль, що її брали на себе подібні організації за часів як Великої Французької революції, так і в часи Паризької Комуни.

Аналізуючи роботу «Гарту» і «Плугу», після років їхнього існування, треба сказати, що в основному вони цю роботу виконали. Мало того, вони прискорили диференціацію серед так званих «попутників». Нарешті, треба підкреслити останнє і найголовніше на останній момент:

— В колах цих організацій асимілювався і почасти виробився (винні в цьому не «Гарт» і «Плуг», а закони життя) певний кадр уже не умовних, а таки справжніх, хоч і маленьких, будемо казати, письменників.

Але перший етап пройдено. Революція ввійшла в полосу мирного будівництва, в полосу непу. Боротьба не втихає, вона тільки прибрала інших схованих форм. Боротьба на ідеологічному фронті проходить із великою завзятістю. Очевидно, і в художній літературі, як ідеологічній надбудові, не мусить бути спокою та ладу.

Але хто ж цю боротьбу буде провадити в цій тонкій ідеологічній надбудові, яка зветься мистецтвом? Очевидно, митці й ті, що мають чималий мистецький багаж.

Буржуазна література через своїх свідомих чи позасвідомих агентів подасть для цієї боротьби найкращі свої сили. Робітничо-селянське мистецтво мусить те ж саме зробити.

Тут ми і стикаємось із тим кадром не «умовних» письменників, яких ми маємо в «Гарті» і «Плузі».

Але чи здібні вони протиставити себе в мистецтві навалі тій старій і консервативній ідеології, яку сповідує сьогодні непмано-куркуль?

Безперечно, здібні. Але за тієї умови, коли вони будуть до певної міри чітким і викристалізованим ядром.

Виходячи з цільової установки масового охоплення, «Гарт» і «Плуг» втягли до себе широкий загал, який, виправдавши свого часу свою масовість, поступово, вбираючи нові неоформлені сили, створив затичку до оформлення мистецьких ідеологічно чітких одиниць. Таким чином, в наші дні ці організації не тільки поволі перетворилися в культурницькі, але й загрожують зробити зі свого письменницького ядра ідеологічно-мистецький кисіль, невиразну, аморфну «масу». Саме виходячи з марксистської формули: «буттям визначається свідомість».

Навіть один цей факт уже ясно говорить за те, що робітничо-селянська література мусить шукати нового організаційного шляху.

Але візьмемо далі:

— «Гарт» і «Плуг», захопившись внутрішньою організаційною боротьбою, інакше кажучи — ідеологічною, бо організаційна боротьба виникає тоді, коли є якась ідеологічна нев'язка — весь час гальмували нормальний розвиток творчості своїх письменників і «*саме тому, що була страшенна неясність: чому «Плуг», який не будучи есерівською організацією, «використовуючи тільки селянські образи», мусить вести організаційну, себто ідеологічну боротьбу з «Гартом»*».

Як бачите, друга наша теза являється по суті висновком із першої. Дальші тези теж виходять із неї, бо стержнем питання все-таки залишається масовість чи то масовізм. Треба мати багато волі, щоб опорожнити той горщик, в якому розташувалась «гарто-плужанська» каша понепівської виробки. Ми не беремо на себе сміливості виконати всю роботу, але частину тез ще подамо:

— Установка на так звану «комсомольську», «жіночу», «дитячу» та іншу літературу, що її практикували ці організації, ще раз підкреслює, що ми маємо справу з культурно-освітніми організаціями, бо з мистецького погляду, з погляду тих завдань, які стоять перед нами, це абсолютно не витримує критики. Робітничо-селянська література єдина і для робітників, і для селян без розподілу на партійність та пол. «Гарт» і «Плуг», наче «тощі фараонові корови», втягли до себе й письменників, і художників, і композиторів (утворюючи відповідні сектори та секції, словом, нова головполітосвіта). Але дали вони їм що-небудь? Ні! Одержати від них що-небудь? Теж ні, бо... каша, бо композитор, припустимо, не маючи потрібного йому оточення, губив свою кваліфікацію і, головне, думав не про свої композиції, а про те, що йому сказати на бухгалтерському засіданні.

— Широке втягування та прийом у свої лави нових членів (— Чи до вас у «Плуг» можна записатись? — А ви відкіля? —

Та от із Микитівки, хлібороб.— Чому ж, будь ласка, подайте заяву!) довело, врешті, до того, що більшість, одержавши членські квитки, вважали себе за цілком закінчених письменників. Це розвивало чванство, політиканство, ледарство.

— Так звана масова громадська робота полягала в улаштуванні вечірок, гастролей, нальотів на ті чи інші клуби і призвела, нарешті, до замкнутої гуртківщини (харківські «Плуг» і «Гарт»).

Отже, ми вважаємо за доцільне в інтересах розвитку мистецтва, а, зокрема, і літератури на Україні створення таких форм мистецько-літературних організацій, що сприяли б:

— Концентрації творчих одиниць (критики, критики-публіцисти, літератори-художники), які б, з одного боку, могли б задовольнити підвищені вимоги робітничо-селянських мас, з другого — здібні б були протиставити старій ідеології в мистецтві новий світогляд молодого класу чітким і виразним шерегом.

За молодих художників із робітничо-селянської маси боятись в умовах пролетарської державності нічого. Виявлення молодих сил, наперекір «Гарту» і «Плугу», переводиться життям коло журналів, газет та інших видань. Для молодих сил є широкий простір.

Вважаючи організаційну боротьбу між «Гартом» і «Плугом» за недоцільну, ми в той же час стверджуємо: молоде мистецтво може вигартуватись тільки в процесі баталій по художніх установках (грунтуючись, звичайно, на єдиній пролетарській ідеології).

Отже, на новому організаційному шляху не тільки зійдуться різні школи й напрямки, але туди прийдуть і молоді сили через індивідуальні зв'язки.

— Глибоко поважаючи товаришів робсількорів, надаючи їхній роботі значення більше, ніж тій, що ми хочемо провадити, ми в той же час говоримо:

— Практика масового втягування робсількорів до «Гарту» і «Плугу» псувала і псує піонерів культурної революції, збивала і збиває багатьох із них із пантелику, відхиляла й відхиляє їх від справжнього розуміння робсількорівських завдань.

Словом, однині наше одне із чергових гасел не «дайош кількість — хто більш», а «дайош якість». Треба відтворити знищений художній критерій.

Таким чином, ви бачите, що перед нами стоять такі завдання, які ані «Гарт», ані «Плуг» в умовах нашої дійсності й у старих організаційних формах не можуть на себе взяти. Виконавши свою історично-позитивну роль, вони з колишньою своєю установкою стали негативним явищем. Отже, їм залишається тільки одне:

Оголосити себе спілками гуртків мистецької самоосвіти. Це єдиний для них вихід, коли вони хочуть жити. Тільки в цьому разі їхня дорожка може зійтися з новим організаційним шляхом.

Такі наші основні думки. Нова організація і буде базуватись на них. В це нове революційне угрупування мусять увійти письменники як «Плугу», так і «Гарту». Ми пролетарську літературу в вузькому розумінні цього слова (цебто ту літературу, яка свідомо бере в основу свого змісту постулати компартії) розуміємо, як ідеологічно-художній авангард літератури переходової доби. Отже, ми не мислимо, щоб у нашій організації не було письменників із незаможницько-середняцьких кіл, тих, що приймають пролетарську ідеологію, але «використовують селянські образи». Таким чином, ми й на цьому ставимо крапку: ми не хворіємо на «лівизну».

Але що ж знаменує собою цей новий організаційний шлях?

Не що інше, як перенесення нашої мистецької роботи в інший план. Цього вимагає життя, цього вимагає маса,— саме той клас, якому ми хочемо служити. Життя нас не чекає і, головне, не чекає нас та ідеологія, яка зі столипінських отрубів. Отже, поспішаймо до інституту марксизму. Покиньмо безграмотно «критикувати» Зерова. Навчимось серйозно підходити до явищ нашої складної дійсності.

Кінчаючи свою статтю, ми не можемо ще раз не попрохати пробачення в тих товаришів і друзів, себелюбство яких ми зачепили в своїх розділах. Цим ми не збираємось одхиляти удару супротивника: ми з радістю зустрінемо його. Ми хочемо сказати тільки, що в наше завдання входило потривожити те мертве болото, куди встряли й «добрі, хороші» люди. (Висушувати ж це багно доведеться багато й багато років.) Наші прекрасні супротивники, не взявши на облік складної ситуації, полізли в мистецтво з великими претензіями, але зі слабеньким мистецько-марксистським багажем. Отже, в їхніх інтересах:

— Раніш, ніж відповідати нам, хай вони трохи ознайомляться як з українським, так і зі світовим культурним надбанням: єсть дуже багато гарних джерел. Коли треба буде, справку ми можемо дати.

Але чи значить це, що ми, дійсно, «зариваємось», що страждаємо на манію величія? — «Боже упаси»: всі ми вважаємо себе за середніх осіб (в тому числі і Хвильовий! Чуєте? Навіть цей невизнаний «геній» Хвильовий!). Але що ж поробиш, коли нам доводиться стискатись із такою азіатчиною.

Отже, ми тоді покинемо бити в тривогу, коли побачимо, що на зміну нам прийшли вдумливі люди.

Отже... в основному ми, напевне, не помиляємось. Що ж до деталей, то... той не помиляється, хто нічого не робить. Припустимо навіть, що ми й в основному помиляємось, але ми все-таки тішимо себе такою надією:

— Нашу роботу «візьмуть, нарешті, в роботу» не безграмотні демагоги, а ті товариші, які кожним своїм словом, з одного боку, будуть корегувати нас, а з другого — підтримувати наші переконання, що молодий клас ставить у мистецтві перед собою більш ширші завдання, ніж ті, що їх тримаються ідеологи масовізму. Тільки з цими товаришами ми підемо поруч, бо тільки з ними ми переможемо ту ірраціональність, яка лягла на нашому історичному шляху.

«АХТАНАБІЛЬ» СУЧАСНОСТІ, АБО ВАЛЕР'ЯН ПОЛІЩУК У РОЛІ ЛЕКТОРА КОМУНІСТИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Жук, хоч і сидить він на троянді,— все одно жук.

Сааді [1]

ЛІРИЧНИЙ ВІДСТУП

«...І от Жовтень ударив по всіх їх [2]. Як було приємно тоді жити! Колони революційного війська тягнуться повз моєї посади. Чиновня розбіглася, а революційну армію треба кормити. І от нас кілька чоловік»... «взяли на себе всі склади «Сельдяного Буяна» (...«Петроградское Особое Присутствие по продовольствию»). Нам прислали охорону солдат до 20-ти, і ми день і ніч суток зо п'ять провели там, видаючи по ордерах, вже не пам'ятаю якої революційної організації, їжу, рибу й м'ясо»... «Правда, нас за це підтримали матеріально, видавши поверхурочні гроші за 90 з лишкою годин». «Пам'ятаю, як уночі, розставивши зміну варти, ми з рештою солдатів готували з тріски крупник і читали запальні відозви Петросовета, обмірковуючи становище».

Як вам подобається цей революційний уривок із автобіографії Валер'яна Поліщука? Нам він страшенно сподобався, бо ми відчули в ньому таку милу безпосередність, таку щирість і одвертість, якій ніяк не можна не позаздрити. Шко-

да тільки, що автор цього веселого фрагменту, відрекомендувавши себе в «L'Humanité» [3] (звичайно, через перекладача) «гарячим (чи то палким) воїном, який брав активну участь у революційних битвах Октября» (дослівно так було надруковано: «Militart ardent, il (цебто Поліщук) prend une part active aux batailles révolutionnaires d'octobre», не догадався під рубрикою «в чому проявлено вашу активність» додати:

— Був главкомом на складі «Сельдяного Буяна», де командував проти контрреволюційної «їжі, риби, м'яса», за що й одержав «поверхурочного» ордена... чи то пак ордера «за 90 з лишком годин».

Але з того «сельдяного» часу багато води втекло. Наш главком (ми в свій час через свою малописьменність і зовсім не з «яхидства» називали їх каптьорами),— наш главком став динамічним верлібристом. І от якого він вірша «ушкварив» на день восьмої річниці Жовтня:

> — «Я не знаю [4], якого б прокляття кинути вам, остеклілі пани. Щоб розверзлася земля під вами, щоб облила пекельно вогнева лава ваші черепи і очі закриті»... «Усі неможливі муки наше сумління готове відверто на вас кинути в розпалі бою». «Ми з презирством згадаємо вас, блювотна мерзота вселюдства, паразитарне панство, і слина огиди плювком полетить із язика й рота».

Підкреслення наше... Але як вам подобається цей уривок? Верлібрист, як бачите, згадав, що він був колись главкомом і рветься «в розпалі бою» на панство. Його, здається, ще ніхто й не заспокоював, але він уже, так би мовити, авансом кричить: «Та де там,— коли «пече», дайош мені «фундаторів кабали вікової» — і нікотрих гвоздьов! Нерви мені заплутались у голові! Держіть мене, а то — побий мене Бог — вирвусь... Ви киваєте на неп? Тєто єрунда? Хіба ви способні почувати щось? Ну, кажіть, способні?.. Ага! А я от чую, «колони революційного війська повз «Петроградского Особого Присутствия по продовольствию» не йдуть, а прямо тобі рєжуть!.. Але й тєто не хвакт. Ви думаєте, що я під Косинчину «Анкету» [5] підробляюсь? Нічого подібного! То вже кличуть мене до продовольствія... Я зараз!.. Зараз... (тільки, будь ласка, не забудьте про ордена... чи то пак про «поверхурочного ордера»)... Я зараз! Мене трясьот у лихоманці... і... і... вже потекла слина... Ах, «сельдяной буян»! Ну коли ж, нарешті, я доконаю цей дорошєфремовський [6]... чи то пак зеро-хвильовський [6]... «крупник з трескою»!

Так голосить і галасує (і цілком справедливо) наш колишній «оплічник», «теперішній кращий приятель С. Пилипенка»

(див. славетну автобіографію, а також у туманну історію «видавництва автора»). Такі «твори» «випущаєть» «тєтой» симпатичний мальчонка.

Але робили ми цей ліричний вступ тільки для того, щоб наші читачі не сумнівались:

— «Гомер революції» [7] і сьогодні не покинув слинити і плюватись. Отже, коли ми назвемо його слинявим каптьором (ти не ображайся, Валер'яне, «ми тебе не хочемо підозрівати в цьому»), то не вбачайте, будь ласка, в такій фамільярності вульгаризму й бажання нашого зробити неприємність своєму «оплічникові». Особливо просимо не звертати уваги на те, що наша характеристика цього милого, хоч і малописьменного (про малописьменність буде далі) «гомера» зійдеться з відповідною характеристикою якогось жовто-блакитного емігранта. Справа тут, бачите, занадто простенька: Поліщукова слина однаково неприємна для всіх. Це просто фізіологічне почуття.

I

Отже, в боротьбу двох сил улетів динамічний верлібрист, автор скандальної автобіографії («фе») і не менш нудної губанівської «Європи на вулкані» [8], «ахтанабіль» сучасності, як сам він себе рекомендує.

Словом, В. Поліщук випустив ще одну брошуру й чекає на неї рецензії.

Отже, авансом: брошура, як брошура! Розділи два й будуть мати поспіх [9]... Особливо серед дурачків, оскільки цей поспіх зветься succes du scandale *. Але коли ми об'єктивно підійдемо до неї, то побачимо: новий «твір» машинізованого верлібриста страшенно нагадує його передостанній. Ми говоримо про той передостанній [10], де Поліщук на протязі двох друк[ованих] аркушів їсть «революційні» баклажани й не менш «червону» «юшку, де плавало кілька галушок». Словом, справа йде про той твір, що від нього відвернулись буквально всі, хто поважає себе: мабуть, багато в ньому цього самого «фе»!

Очевидно, треба було б замовчати й нову «циркуляцію культурної крові». Але — досить! «Ахтанабілеві» сучасності вже слід показати його справжній гараж. Бо і справді: доки він буде використовувати наївняків із «науково-дослідчої кафедри історії української культури в Харкові» та якимись путями пролазити навіть... в комуністичний університет. Нам тим легше зробити це, що слинявий каптьор (ти не ображайся, Валер'яне, «ми тебе не хочемо підозрівати в цьому») зачепив

* Скандальний успіх *(франц.)*.— *Ред.*

своєю слиною нашого шановного памфлетиста Миколу Хвильового, який, памфлетист, до речі, давно уже чекає причіпки покінчити з цією болячкою на пролетарській літературі.

Отже, по-перше, два слова про особисті випади. Зупинятись на них ми довго не будемо (це була б неповага до самих себе). Але, приймаючи на увагу, що Поліщуків твір може попасти в руки якогось малописьменного читача, ми вважаємо за потрібне на момент і для розваги зупинитись і на цьому.

Так от: вимушену сміливість «сельдяного буяна» дуже тонкими нитками шито. Прошу, приклад:

Поліщук, як і його «папаша» Пилипенко, перш за все, схопився за вітаїзм: мовляв, це ж страшенне неуцтво викинути з цього слова «л» [11], хоч би і свідомо, як ви пишете.

От тобі й раз! А ти ж як думав: висока культура? Неуцтво, голубе, неуцтво! Тому ж ми й шукаємо Зерова.

От динамічність — це нам подобається! Знаючи добре, що ми рано чи пізно, а назвемо його малописьменним «ордером», Поліщук йде в «контратаку» й заявляє:

— Це ж малокультурність вживати [12] так багато чужоземних слів: «опоненти», «класичний афоризм», «солідарність» і т. д.

От тобі і два! А ти ж як думав: культурність?

Правда. Істинна правда.

Малокультурність дуже частенько прикривається словечками високого штибу (це ми докажемо далі, коли розберемо «твір» «ахтанабіля» сучасності, але ніколи «опоненти» чи то «класичний афоризм» не були словами подібного гатунку, коли ними глушили «крупник із тріскою». Звичайно, можна б було сказати так:

— Філософічні твори В. Поліщука — то є зібрання шаблонних думок, які треба висловити в короткій і одривочній формі і які, на жаль, розтяглися у триаршинні поеми.

Але можна сказати й так:

— В. Поліщук — то є просто класичний афоризм із держвидавського «ділового календаря».

Ми гадаємо, що друга формула краща, хоч би своїм динамізмом... І незважаючи на чужоземне походження.

А втім, покиньмо фехтувати полемічною шпагою; коли когось цікавить, як ми будемо відштовхувати ті чи інші особисті напади, хай улаштовує турнір: ми з охотою приймемо в ньому участь. А зараз давайте подивимось, чи не виглядає зі сторінок останнього «твору» нашого «автора» обличчя «військового фершала» і... і... Словом, далі буде видно.

Почнемо з першої статті, що зветься «Завдання доби». Завдання такі: «1) на міжнародний терен! 2) машинізація, 3) динамізм, 4) матеріалістична мова, 5) мистецтво для

працюючих». Завдання, як бачите, «оченно сурйозні». Отже, спитаймо, як їх розв'язує «гарячий воїн революційних битв Октября» (militant ardent etc.).

Словом, було так: було три періоди і прийшов четвертий. В першому періоді був Котляревський та інші, в другому — Драгоманов[13] і Франко, в третьому — Леся Українка й Коцюбинський із модерністами. Перший «не цурається свого», другий характеризується тим, що «ми повинні бути культурні і свідомі національно», а для третього характерне: «у нас може бути так, як у Західній Європі». Що ж до четвертого, то поки що почекаємо.

Ну, як вам подобається це поділення? На наш погляд, воно дуже «вумне». Справді, хіба письменники поліщуківського другого періоду не брали на себе завдань письменників третього періоду? Хіба Драгоманов і Франко не користувалися з «європейських сюжетів»? І, навпаки, хіба Леся Українка не закликала до культурності і свідомості національної? Звичайно, в нюансах «мужня жінка» відрізнялась чимсь од мудрого галичанина, оскільки вона належала до молодшого покоління; але ці нюанси не судилося підмітити нашому верлібристові. Його ж поділення — це просто малописьменні етюди.

«Але зараз після Жовтневої революції,— пише далі «сельдяной буян»,— наступає четвертий період.— Ми не тільки вміємо взяти дещо із Заходу, але м и м а є м о (підкреслення його ж) і знаємо, що дати свого оригінального в світову скарбницю».

Та невже? Так-таки й маємо з підкресленням? От «сторія»! Чи не «Європу на вулкані»? Ні, каже Поліщук: «ідею пролетарської революції, втілену в своєрідні культурні та літературні форми»! От бачите що! А м и й не знали досі! Словом, каптьор вносить пропозицію влаштувати «соревнование» зі штабом світової революції — компартією. Що ж, пропозиція непогана.

Але хто ж із нас буде вносити цю «ідею» до вищеназваної «скарбниці»? З брошури видно, що всі сучасні українські письменники до цього не здібні, бо хоч дехто з них і має цю «ідею», але формально всі вони або Надсони[14], або Пільняки, або неокласики. Залишається авангардний верлібрист Поліщук... та почасти Пилипенко... чи то пак «плужани». Очевидно, вони й мусять наробити репету в «світовій скарбниці». Ідея, як бачите, варта уваги. Словом, дайош тов. Петнікова[15] — і «нікоторих гвоздьов»! На те ж він і вчив чужоземні мови, щоб перекладати... чи то пак заробляти гроші. І потім, хіба ви не знаєте,— «скандинавська література завоювала собі місце на світовій арені». Поліщук за це цілком відповідає, бо він чув дещо і про Гамсуна[16].

Але, хоч як хоче «показати себе» «з розмахом» наш «автор» — все-таки треба його попередити:

— Не поспішай, друже, а то захекаєшся! Скандинавці тоді завоювали Європу, коли дали «Вікторію», «Пана», «Голод» і т. д. Одним «дайош Європу» не візьмеш, брате! «Своєрідна дифузія» виллється в ту саму «дифузію», яка підстерегла жабу, що уподоблялась волові. Пам'ятаєш цю байку?

Звичайно, «утворити міжнародне товариство друзів української культури» завжди можна, але тоді четвертий період буде характеризуватись перекладами на європейські мови письменників попередніх «періодів»... і, можливо, перекладами... межигірських творів. От у чому сіль!

Словом, перше завдання «на міжнародний терен» і «дайош Європу» — тотожне завдання деяких інтелектуально пересічних «хатян» [17]. Недарма В. Поліщук, як справжній звульгаризований «неохатянин», привіз із Європи «котелок і джимі».

В своїх статтях ми вже говорили, як ми розуміємо Європу. До чого ж убого звучить тепер ця неписьменна трактовка Заходу. Коли вірити «ахтанабілеві» сучасності, що ми переживаємо четвертий період, то, наперекір хлестаковщині, він буде характеризуватись учобою, поглибленням, утворенням своєрідних зв'язків із культурно-революційними традиціями українського та європейського минулого. Передостаннє покоління українських письменників мало не вийшло на Захід. Наше покоління, в силу багатьох причин, навряд чи вийде. Наступна генерація мусить вийти й саме з ідеями пролетарської революції. Але для цього треба негайно покінчити і з хлестаковщиною, яка, по суті, являється елементом модернізованої просвіти.

Словом, коли б «гарячий воїн революційних битв Октября» (militant ardent etc.), замість писати триаршинні поеми та розкидати «революційну» «тріску», почитав хоч трохи Леніна, то він би вичитав із нього чимало корисних для себе думок.

II

Але яке ж друге завдання? — Друге?.. Звичайно, «машинізація». Тут Поліщук виступає в ролі, так би мовити, машиніста. Тут «сельдяной буян» намагається доказати, що «другою основою нашого існування є базування на енергетиці України та справі машинізації нашого життя».

Що ж, думка непогана. Читали ми її не раз хоч би в тому ж «Українському економісті» [18]. Але при чому тут Поліщук?

— Як при чому? «Хіба не панує думка, що українська культура — це село, а місто — це російська культура?» От коли ми цієї думки позбудемось, тоді й «машинізуємо життя».

Боже мій, який абсурд! Яка трьохетажна галімаття! Тільки «гарячий воїн» і здібний так мислити. І справді, оскільки українське місто завжди було за садибу русифікації, остільки населення знало його тільки за такого. Тепер же, коли воно взяло на себе роль провідника українізації, і населення почало придивлятись до нашої культури.

— Але коли ж люди скажуть (галасує Поліщук), що українське місто — це українська культура?

— Очевидно, тоді, друже, коли ми в цьому місті збудуємо цю культуру. Поява в Харкові, припустимо, таких культурних очагів, як держдрама або державна опера, все більш і більш переконує населення, що город — це вже не російська культура.

Перехід таких відомих артистів, як Петіпа [19], з російської на українську сцену є тому один із яскравих доказів.

Але «ахтанабіль» сучасності все-таки страшенно хвилюється і далі сперечається з вітряками: «у нас, мовляв, робітники не росіяни». Щоби яскравіш підкреслити свій талмуд, він навіть приплів сюди Донцова [20], «лягнувши» його ніжкою... через кордон.

В чому справа? Донцов гадає, що українська інтелігенція «могла б одбудувати свою ідеологію тільки на селянстві»? І хай собі гадає! Так гадає дехто і з наших радянців? На здоров'ячко! А ми от думаємо, як би цьому робітництву прищепити українську культуру, і гадаємо, що її за кілька років прищепимо, бо так наказує нам наша партія. Очевидно, тоді ніхто й не наважиться говорити, що «робітництво в нас російське».

Отже, такі недалекі розмови нагадують нам порожнє бельботіння (ти не ображайся, Валер'яне, «ми тебе не хочемо підозрювати в цьому»), і в наші ділові будні розраховані куркам на сміх... і емігрантам на розвагу. І коли цю галіматтю слухає молодь із комуністичного університету, то ми тільки здивовано підводимо брови.

Словом, «енергетику України», що її вичитано з популярної брошури, ніяк не можна зв'язати з іспанськими вітряками. І коли хто-небудь ще й досі сумнівається в політичній безграмотності нашого «автора», то хай ще послухає такого пустодзвону:

> «Українська культура може й повинна (підкреслення його ж) спиратись уже й зараз на робітництво важкої і легкої індустрії».

В чому річ? Як це «спиратися»? Що має на увазі «сельдяной буян»? Пролетарську ідеологію? Так тоді навіщо такі страшні слова? Навіщо цей спеціальний розділ про машинізацію? Навіщо так голосно заявляти:

«Українська культура нового часу повинна бути не польовою, а індустріальною».

Ви питаєте навіщо?.. Та треба ж форснути «неохатянською»... чи то пак просвітянською мудрістю. Треба ж «пущати» словечки високого штибу, щоби сховати свою політичну й поетичну неписьменність. Бо і справді, далі вияснясться така «сторія»: вся голосна завірюха про «індустрію, машинізацію та енергетику» зводиться до того, що треба... «віддати частку свого творчого хисту шахтареві» та «змальовувати цукроварні». Мовляв, чому ж нам не взятись за цю справу? Отже, «Чернявський [21], Винниченко, Черкасенко [22] писали про робітника?».

Словом, синиця хотіла запалити море, а вийшов — пшик... у квадраті «пшик = А; значить, A^2».

І коли потім «гарячий воїн» галасує, що «волошкові поети щезнуть незабаром», то ми його «яхидно» запитуємо: та невже? Чи не йде тут справа про «Косинку, Осьмачку [23] й навіть Тичину», які стоять тобі на дорозі? Правда, Поліщук згадує потім, що й він грішить (саме грішить, а не творить) «волошками» («Дума про Бармашиху» [24] та різні «Жита»), але то він, бачите, писав «свідомо, зрідка, для менту». Словом, «дайош» «Нову Асканію» і «майовий дощик із божого неба»! [25]

Ая-я-я-я-я! І це пише та людина, яка в свій час подавала надії стати не останнім пересічним поетом? До чого може довести відсутність почуття міри й самокритики! Ая-я-я-я-я!

Такі от двоє перших завдань. На цьому ми власне, і закінчимо огляд вступної статті, і от чому: третє «завдання» ми, щоб не повторюватись, однесемо в кінець, а на четвертому й п'ятому не доводиться зупинятись: для п'ятого нема розділу (так би мовити, «красне» слівце), а четверте є слабенький переказ Доленгової [26] розвідки.

III

Далі йде «полемічний» екскурс у сучасність. Тут верлібрист «криє» Хвильового, Зерова й Дорошкевича. «Криє» — треба віддати йому справедливість — добре. Борзописець із нього для жовтої преси вийшов би не зовсім поганий. Шкода тільки, що він так і не вияснив, «що ж то за передовий Зеров». Бо ж форсити своєю задрипанською поінформованістю — це ще не є доказ. А задрипанки от де: «на чолі Європи стоять не неокласики, а верлібристи». Далі ми будемо говорити, який із В. Поліщука верлібрист, а зараз дозвольте поінформувати:

— На чолі сучасної поетичної Європи стоїть поетичне (віршоване) бездоріжжя. Що ж до верлібру, то він там, не розцвівши, одцвітає, доживає свої останні дні. Таким чином, тягнути до нього (навіть у «неохатянських» «смислах») —

значить страждати на епігонізм... чи то пак на «ахтанабіля». Наш «сельдяной буян», не знаючи чужоземних мов (ти не ображайся, Валер'яне, «ми тебе не хочемо підозрівати в цьому»), і досі користується старими російськими джерелами.

Отже, «приятелю милий», покинь свої претензії! Не можна говорити цього в Харкові, а тим паче в Києві. Наливати можна на задрипанках, а не тут. Тобі не подобається «азіатський ренесанс»? Добре! Але ж не форси своєю малокультурністю. Тебе посилала Наркомосвіта в Європу? Прекрасно! Але, подивившись на неї одним оком, не вподобляйся «петербурзькому писареві» із відомої тобі п'єси [27], який думав, що на провінції «вопче нет абразованих людей».

Коли Зеров не хоче визнавати твоєї «поетики» (про неї річ буде далі), то він, очевидно, має рацію. І от над цією рацією тобі треба подумати. І треба ще подумати над тим, чому Хвильовий, розуміючи Європу (це ти й сам визнав), в той же час не «слинить» неокласики. І коли ти кажеш, що «єгиптяни не копіювали, а організовували природу», то ми тобі все-таки не хочемо вірити, бо ти стільки ж розумієшся в єгипетській культурі, скільки твій верлібр подібний до поетичного твору. Коли говорити твоїми претензійними формулами, то це буде так:

Єгипетська культура — А; Поліщук — В; поетичний твір — С; поліщуківський верлібр — Д. Отже, й маємо:

А : В = С : Д.

Взагалі, треба сказати, що «філософ із головою хлопчика» не стільки «наливає», скільки не розуміє. Бо всю його «вченість» обмежено тим же таки «петроградським писарем».

«Як би я не любив корінфського ордеНа в архітектурі [28],— пише Поліщук,— але я не стану проповідувати, що всеукраїнський «Палац праці», де скупчилась житлова техніка нашої доби, будували інакше, як не в стилі залізобетонних і скляних конструкцій нашого часу».

Перш за все, не ордеРа, а ордеНа, цебто стилю, бо «ордеР» тут звучить чистісінько, як «ахтанабіль». Чи, може, «палкий воїн революційних битв Октября» (militant ardent etc.) згадав того ордеРа, що «за 90 з лишкою годин»? Все можливо! Але що ж таке цей стиль наших конструкцій? Коли Поліщук розуміє його, як стиль, що не знає зайвих цяцькувань, то доводимо до його відома: колони (оці саме ордеРи... чи то пак ордеНи) і корінфські й ассірійські etc. не завжди будувалися для цяцькування. Коли ж справа йде про якийсь новий архітектурний стиль, то треба поговорити з архітекторами й інформувати нас конкретніш, «матеріалістичною мовою», бо ми можемо подумати, що «сельдяной буян» чув тільки одним

вухом про архітектуру. Бо і справді, хоч як розпинається наш «учений» автор, але ми все-таки не задоволені з залізобетонних «конструкцій» харківського горкомхоза, бо вони свідчать тільки про нашу архітектурну малописьменність.

І тому, коли Поліщук меле щось про «Червоний плуг», то ми гадаємо, що це просто бажання найти собі прихильників. Можливо, в Данії і потрібні письменники з розрахунком одного на кожні 200 чоловік. Але навіщо ж тоді воювати з «волошками»? Словом, «другорядні твори нам потрібні, бо першим сортом не охопити всього життя». Шкода тільки, що на цей «перший сорт» нема Козьми Пруткова [29]. А втім, коли Поліщук уважає свої поеми за «перший сорт», то чому ж: можна тоді мати і «другорядні твори».

* * *

Як вам це подобається? Га? Але перепрошуємо: і ще post scriptum — «єфремівське саморекламство» [30]. Post scriptum тому, що... вибачте!.. ніяково присвячувати цілий розділ: позапартійний лає, а комуніст... як би сказати це... ну, як би це сказати... «захищає»... ох!... ах!.. академіка.

Отже, «сельдяной буян» наступає на... на... (ах, «Петроградское Присутствие по продовольствию»!) на... С. Єфремова 1923 року.

Перш за все, про «саморекламство». Воістину: «хто б казав, а хто б і мовчав». Звичайно, дуже похвально, що Поліщук не солідаризується з думками українського інтелігента минулих років. Одне лихо, запізнився він трохи. Треба було виступати проти академіка, приблизно тоді, коли виходив хоч би той же «Вир революції» [31], де вміщено компліментну статтю брата цього ж академіка [32] про цього ж В. Поліщука.

Тепер цей «виступ» трохи смішний, коли не сказати більше. Отже, не сумнівайся, Валерко, академік живе вже напередодні 1926 р. і... очевидно, того, що писав, не повторить.

Звичайно, С. Єфремов, будучи людиною старого покоління й чужого нам світогляду, вже не прийде до нас. Тому ми й мусимо його взяти в полосу нашого уважного ідеологічного контролю. Але контролювати його доведеться, очевидно, не Поліщукові. Бо і справді, беручись виявляти ворожу ідеологію, а тим паче політичні реверанси, треба розумітись хоч трохи в сучасній громадській ситуації, а по-друге, не плутати реверансів із здоровими думками. Хіба чужий нам С. Єфремов не може висловити корисних для нас думок?

На наш погляд, він цілком справедливо обурюється проти «галасливих гомерів революції». Бо він же має на увазі нікого іншого, як «сельдяного буяна». На наш погляд, він цілком

справедливо й Тичину «пхнув» на перегляд закінчення «космічного оркестру»: кінець і справді був не до місця, хоч окремим віршем він набирає неабиякого значення (це вже проти академіка).

І ще проти того ж академіка (але треба з головою!): він, С. Єфремов, на наш погляд, помиляється в оцінці деяких сучасних письменників. І коли ми не «кип'ятимося», то тільки тому, що знаємо: вищеназваний академік виховувався десятки років у чужій нам ідеологічній атмосфері. Наша партія прекрасно знає ідеологічну ціну всій старій українській інтелігенції, але вона терпляче вичікує і не стільки глибинного перелому в світогляді цієї ж інтелігенції, скільки щирого й не формального, а внутрішнього й безповоротного визнання радянського устою. Це зовсім не значить, що ми не обійдемося без неї (старої), а це значить, що комуністична партія має великий державний розум і знає, чого вимагати. Це також зовсім не значить, що ми дозволимо розповсюджувати «єфремівську історію» 1923 року [33], а це значить, що в добу мирного будівництва ми істерики «закатувати» не будемо. Хай С. Єфремов і думав колись про т. Коряка [34], як про «нетвердо держащегося на ногах». Тепер він мусить подумати інакше, бо об'єктивний історик молодого письменства ім'я Коряка згадає, як ім'я фундатора пролетарської літератури, як ім'я людини, що положила начало в молодій поезії.

Словом, ми ввійшли в полосу ділових буднів, і хоч скільки б галасував «сельдяной буян», життя піде своїм шляхом. Бо ж справа тут не в самому академікові: Поліщукові «ворожий» і Дорошкевич, і журнал «Червоний шлях» (за редакцією комуніста Шумського) [35], і «Життя й революція», і ще багато імен та часописів.

В чому ж справа? А справа в тому, що всі вони не хочуть визнавати халтурного верлібру. Тут і все «саморекламство Єфремова».

IV

Отже, беручи в «перепльот» дальшу статтю під назвою «Дутий кумир» [36], де «гарячий воїн революційних битв Октября» (militant ardent etc.) слинить П. Тичину, ми вже заранця знаємо, в чому справа.

Звичайно, поет (а за такого вважає себе й В. Поліщук) і про поета має право писати. Звичайно, кожний із нас дивиться на творчість Тичини так, як йому забажається. Але писати такі розвідки, як «Дутий кумир», здібний тільки борзописець із жовтої преси (ти не ображайся, Валер'яне, «ми тебе не хочемо підозрівати в цьому»). За такі розвідки в культурних країнах преподносять сюрпризом єдинодушний бойкот.

Але то ж культурні країни, а ми всього-на-всього — хохландія, прекрасний грунт для хлестаковщини, смердяковщини [37]. Отже, краще подивимось, як же розбирає наш автор П. Тичину.

Вся справа в «прем'єрстві». В. Поліщук, через свою поетичну малописьменність, гадає, що на місце «розвінчаного» Тичини кандидатом являється він, «орден»... чи то пак «корінфський ордер», він, чемпіон халтури й succes du scandale'ю. Тільки через це П. Тичина є і Надсон, і Чупринка [38], і Ігор Северянін [39]. Але... oleum et operam perdidi *, як каже латинське прислів'я. Даремна праця!

Павло Тичина є один із найбільших поетів сучасної європейської поезії. Коли говорити про вихід нашої сьогоднішньої літератури на західну арену, то цю розкіш можна дозволити тільки авторові «Сонячних кларнетів».

— Але почекайте! Ви ж казали: нам нічого показати Заходу?

— Тому-то ми й говоримо: «дозволити». Вся трагедія в тому, що П. Тичина — національніший поет, і його твори не піддаються халтурним перекладачам. Отже, треба стикнутись із людьми високої культури, щоб ми дозволили П. Тичині вийти на «міжнародний терен».

Павло Тичина зумів поєднати глибоку думку з блискучою формою вислову. Задрипанський формаліст гадає, що вся справа в «мелодизмі» і «звукальності». В тім-то й річ: не в цьому, голубе! Інакше тобі б не довелося з такою розпукою запевняти «українського читача, що його обдурено». Інакше б ти, голубе, не казав, що Тичину «чогось» (очевидно, «чомусь»? — *М. Х.*) вважають за одного з найкращих майстрів.

Павло Тичина повстає перед нами своєю поетичною постаттю, як поет кількох періодів. І коли вся справа в «Сонячних кларнетах», то ми кажемо: Тичина першого періоду — це поет пантеїстичного світовідчування, поет, який пізнав глибину природи й ототожнює її з початками сущого.

Звичайно, «котелковим» модникам, «петроградським писарям» од формалізму ця збірка здається відсталою, бо вони в ній бачать тільки «звукальність». А ми-от кажемо: це — зразок мистецтва. «Дзеньки-бреньки» чупринівські також відносяться до неї, як поліщуківський інтелектуальний багаж до справжньої ерудиції. Коли наш друг так любить формули, то в даному разі вона буде така: 7. (65. 119) : $^{19}/_{47}$ = (як) звичайні штани: (до) Піфагорових [40]. Недарма ж так зарапортувався:

---

* Оливу і працю я втратив *(лат.).— Ред.*

— «І тільки в тих місцях, де Тичина дає малюнки природи, можна захоплюватися творчою глибиною самої природи, але, звичайно, не «мудрістю» «поета».

От вам приклад поліщуківської логіки. Коли «сельдяной буян» «захоплюється глибиною природи» в процесі читання Тичининих творів, то, очевидно, цю глибину й передала йому мудрість названого поета. Це так ясно, що навіть дитина не буде сумніватися в цьому. Хто ж сумнівається — той тільки показує своє безсилля.

А в тім, візьмемо поліщуківський, так би мовити, справжній «формалістичний» екскурс у тичинівську поезію. Вийде так: все застаріле — і епітети, і звороти, і ямби. Але оскільки формалістична ерудиція «корінфського ордера» найсвіжішої (зовсім не застарілої), так би мовити, вчорашньої «нехватки», остільки й маємо такі «шедеври» неохатянського опоязівства:

— «Ось ті епітети в своїй бідності: весна запашна, сизокрилими голубками, тепле сяйво, вино червоне» і т. д.

Що значить «бідність епітетів», шановний «воїне»? Коли б товариш «ахтанабіль» уважніш почитав цих же опоязівців, то він би узнав од них, що цей термін має умовне значення. Перш за все, не кожний поет робить наголос на імажинізм, а по-друге, кожне слово, хоч (за законом т[ак] з[ваного] «самоодштовхування») і сходить у певні періоди з поетичного горизонту, але це зовсім не значить, що воно ніколи не відродиться. «Запашний» і «червоний» в один час фігурують як поетичні елементи, в другий — це прозаїзми й шаблон. Будьмо говорити «матеріалістичною мовою». Коли Поліщук у дні мирного будівництва республіки, галасуючи про «панство», заднім числом називає його «блювотною мерзотою», то це прозаїзми й застарілий шаблон. «Блювотний», очевидно, треба було вживати вісім років назад. І, навпаки, тичинівські епітети «запашний» і «червоний» у свій час були поезією і багатством, так ми їх відчуваємо й зараз (прик[лад], Байрон, Пушкін і т. д.). Отже, заднім числом «червонити» не можна. І не треба ще перелічувати тичинівську «церковщину» («голуб — дух», «благовісні» і т. д.). Звичайно, праця «тета» вдячна. Але оскільки ніякого відношення не має до поетики (це вже справа соціології), то ми радимо «гарячому воїнові» (militant ardent etc.) перелічити ще всю «церковщину» Тараса Шевченка, Лесі Українки та Івана Франка.

На жаль, ми не маємо можливості (брак місця) детальніш зупинитись на «неохатянськім» формалізмі, не маємо можливості розповісти про всю глибину і блискучу формальну досконалість таких речей, як «Космічний оркестр» або «Псалом залізу» [41]. Але ми не можемо не навести найсильніших місць Поліщука:

«Навіть у звукові ми хочемо Вагнера [42], а нам дають Мендельсона [43]. Взяти б хоч цей вірш: «Вітер,— не вітер — буря».

Це, звичайно, революція і, звичайно, вона «трощить, ламає (який шаблон! — *В. П.*) і плакатне «мільйон мільйонів мускулястих рук».

Цей мальчонка, який стільки ж розуміється в Мендельсоні й в архітектурі (до речі, йому зовсім бракує музичного слуху, як і відомому андреєвському героєві [44]),— він таки вміє брати на «арапа». Як же: він «не плакатний». Але не наливай, голубе, не повіримо! І налітаєш ти саме на «вітер» тому, що цей твір є один із найдосконаліших творів сучасності.— А втім, візьмемо другий зразок «критики».

— «В магазині Кнопа
виставлена жо-
втая перчатка»...

Це на тичинівське: «на хмарах хмуре сонце знов осінній ві» [45].— Як вам це подобається? Чи не відчуваєте ви тут жовтої смердяковщини? Ая-я-я-я-я!

Отже, не «динамічний верлібрист» «розвінчає» великого поета. Той П. Тичина, який упевнено йде до вершин своєї поетичної досконалості, який зараз переживає період великих полотен, не по плечу «нашому другу». Хай же галасує собі під ніс «гомер революції» — то нічого: його галас (ми цілком погоджуємося з академіком С. Єфремовим) у ретроспекції «стане за маленький і малопомітний епізод».

V

Тут ми підійшли до останнього розділу поліщуківської брошурки, що його навряд чи прочитає хто, але він цей розділ у нашому плані відіграє мало не найголовнішу роль. Оскільки в цю галіматтю втягнено марксизм, оскільки її проповідується серед студентства комуністичного університету, остільки ми не маємо права мовчати.

По суті — це найпікантніший розділ зі всієї брошурки. Називається він так: «До марксівської поетики». Це саме той розділ, в якому «петербурзький писар», розв'язно показуючи свою вченість, остаточно нас переконує, що «корінфський ордер» не є друкарська помилка, а таки справді «ахтанабіль». Коли б нам редакція віддала весь вістянський додаток, од «твору» не залишилось би й вогкої плями. Але оскільки нас обмежено, ми подбаємо доказати хоч би ту просту істину, що таких «теоретиків» не можна і близько підпускати до молоді.

Перш за все назва розділу: «До марксівської поетики». як вам подобається? Га? «Марксівська поетика»! Тут «динамічний верлібрист» із місця в кар'єр показав свою подвійну неписьменність: і поетичну, і ту ж марксівську. «Петербурзького писаря» збентежила, очевидно, наша «марксистська

естетика». Але це ж дві «великих адеських різниці». Естетика є відділ філософії, а поетика, піїтика всього-на-всього теорія поетичного слова. Як не може бути марксівського чоботарства чи то кравецтва, так не може бути й марксівської поетики. Коли російський формалізм робить ухил в ідеалізм, то не в сфері поетики, а в сфері естетики. Саме тому ми й підкреслюємо завжди: ми не проти «опоязівської» поетики, а ми проти їхньої естетики.

Звичайно, ці тонкощі не кожний громадянин здібний зрозуміти. Але коли цього не розуміє лектор комуніверситету, то тут вже не «фе», а треба його гнати відтіля, і то «в тришия» (ти, Валер'яне, не ображайся, «ми тебе не хочемо підозрівати в цьому»).

Як бачите, сама вже назва розділу визначає його зміст. Але що ж В. Поліщук хоче додати «до» цієї «марксівської поетики»... чи то пак «корінфського ордера»?

Утворив він свою теорію по таких книжках: Тинянов [46] — «Проблема стихотворного языка» і Томашевський [47] — «Наука о литературе». Можливо, використовував Брюсова [48] й Шенгелі [49]. Що ж до «Вільдрака [50] і Дюамеля» [51], то хоч «сельдяной буян» і називає їхню роботу «теорією вільного вірша», але це, по суті, «теорія вольного стиха» в російському перекладі Шершеневича [52]. Це ми говоримо для того, щоб читачі не сумнівались: «теорію» утворено по російських і відомих нам джерелах. Ця «теорія» всього-на-всього... «ахтанабіль» од культурного російського формалізму й до європейської «передової мислі» вона ніякого не має відношення, хоч би тому, що «автор» «не силен в чужестранных языках». Мало того, В. Поліщук, як видно, не читав і Сергія Боброва [53], і «Символізм» Бєлого. Отже, коли він після зачитання нашого памфлету не спалить або не віднесе своєї «теорії» в одне із «вузькоутилітарних» місць, хай звернеться до нас: ми йому розкажемо, що в цих книжках написано. Бо і справді, їх тепер на ринкові нема.

Коли ми уважніше перечитаємо цей розділ, то побачимо, що всю «теорію» утворено щоб доказати: Поліщук — верлібрист, а верлібр — альфа й омега всього сущого. Цебто, коли б автор був трохи грамотніший, можна було б сказати: «О, друже, ти фетишизуєш окремі сторони процесу», цебто впадаєш в ідеалізм. Але оскільки ми в даному разі маємо «марксівську поетику», то... все це зводиться до «зеленого оселедця». Єсть така вірменська загадка: «Висить, пищить, зелене».— «Що ж то має бути?» — «Як що? Оселедець!».— «Чому ж він зелений?» — «Я його пофарбував».— «Чому ж він пищить?» — «Як чому? Щоб не одгадали».

«Дійсно всеохоплюючим поняттям,— пише Поліщук,— є ритм, цебто повторення певних груп звуків, і коли вели-

> чини тих груп будуть відноситись поміж собою, як 1:1:1 і т. д., то це буде метр, тоді як ритм носить у собі величини ритмічних груп, які між собою в більшості незмірні, як, наприклад, $1/3/:1:1$, $/23\ 45/:4^{7}/16:\sqrt{2}$» і т. д.

Чи не злякала вас ця «формула»? От де вища математика. Правда? Що там «плужанин» — і «олімпієць» злякається! Правда? Шкода тільки, що Поліщук не живе на задрипанках, бо тут ми цю «формулу» називаємо «зеленим оселедцем». І справді, що таке метр? — Віршовий розмір,— відповідає учень третьої групи,— стопа, як сказано в грецько-латинській науці про вірш.— Ну, скажи приклади? — Ямб, хорей, дактиль і т. д.— Що ж тоді — ритм?— Це є такт, правильна зміна повишень та знижень звуку.— Отже, метр не те ж саме, що ритм? — Звичайно, ні,— відповідає, усміхаючись, учень третьої групи.

— Навіщо ж тоді наш «автор» ломиться в одчинені двері? — А хіба не знаєте? Щоб форснути арифметикою і елементарною алгеброю.— Навіщо ж тоді він із зрозумілих речей робить «зеленого оселедця»? — А хіба не знаєте? Треба забити молоді памороки. (До речі, хай не лякаються товариші «плужани»! Такі цифри, як $1/2345.../$ або $\sqrt{2}$ і т. д. фігурують «для пущей важности». Можна з таким же поспіхом узяти й до тієї ж формули приложити (правда, Валер'яне?) і $19,/0817.../$ і $\sqrt{4^{1}/_{2}} — 0./0000001.../$.

От вам зразок вищої математики шановного «петроградського писаря». Те ж саме можна сказати і про алгебру з першої статті, що до неї ми обіцяли повернутись. Саме: $\frac{e+a}{2}$ Це мусить бути доказом того, що «асонанс психологічно приємніший за риму».

«Друже милий»! Не можна ж тільки те і знати: плиг! плиг! од «зеленого оселедця» до «парикмахерського» тлумачення законів мистецтва! Існування асонансу й рими знову ж таки виходить із основного принципу «самоодштовхування». П'ять років тому асонанс був приємний для вуха, а сьогодні приємніш рима. Прийде час, коли асонанс знову відвоює собі позиції.

> «Динамічність твору,— пише далі Поліщук,— полягає в тому, що для передачі почування від творця до людей приймаючих, виявляється мистецькими засобами духовного напруження в експресивній формі ритму, евфонії, образів, сюжету та ідей, маючи завданням дати гармонійний синтез усіх творчих засобів, технічних здобутків та наукового знання й пам'ятаючи за Плехановим і Бєлінським, що мистецтво є споглядання ідеї в образі».

Ах, Боже мій! Яка галімаття! Яка схоластика! Яке «парикмахерство»! Ми вже не будемо говорити про кострубатість фрази, про Бєлінського та Плеханова, що їх зовсім не до речі втиснуто в цей «крупник із тріскою». Ми тільки хочемо запитати читачів: хіба лише «динамісти» «мають завданням дати гармонійний синтез усіх творчих засобів»? Це ж завдання кожного поета «от Ромула до наших дней» [54]. «Сельдяной буян» дещо чув про німецький експресіонізм» [55]: звідси і буря в склянці. Що ж до «наукового знання та технічних здобутків», то... самі бачите — Поліщук.

Далі слід було б зупинитись ще на «здвигології», вичитаної з Кручених, але через брак місця скажемо тільки:

— «Воно, конєшно», поетична лексика створюється різними шляхами, але вряд чи зрозуміє її наш лектор... і навряд, щоб колись таке словечко, як «угробило», зробилось поетичним в українській поезії. Тут справа в Поліщуковій малописьменності: ніколи чужоземне слово (а «угробило» — чужоземне) не буде поетичним знаряддям.

VI

Отже, перейдемо до останнього моменту. Це — верлібр. Звичайно, верлібр непоганий вірш (читай хоч би тичинівський — «Вітер, не вітер — буря»), але при чому тут «корінфський ордер»? Доводимо до загального відома: Поліщук пише не верлібром, а звичайною прозою і то поганою. Ви зверніть увагу на таке явище: В. Поліщука ніхто не хоче читати. Чому? Тому, що його Пилипенко видає? Тому що верлібром? Боже, борони: Верхарна [56], наприклад, справжнього верлібриста (його, до речі, чомусь зовсім не згадує «автор») перекладено на всі мови. Очевидно, тут справа не в цьому. А справа от у чому: Верхарн прийшов до верлібру через глибоку культуру класичного вірша, а В. Поліщук, коли ви загадаєте йому написати якогось сонета, то тільки поморгає віями. І Зеров не проти верлібру (див. його переклад Дюамеля), але він, як і ми, проти неуцтва. Для справжнього верлібриста Верхарна не потрібна була схоластична «теорія хвиляд», в якій і сам «сельдяной буян» мало розуміється. Замість писати спеціальну для виправдання своєї слабенької прози «парикмахерську» «теорію», написав би, друже, гарного сонета, переконав би нас, що й ти прийшов до верлібру через глибоку культуру класичного вірша. Тоді б і не доводилося протиречити самому собі: один раз ти кричиш: і «ямби й верлібр — все гарно й потрібно, головне ідеологія», а два рази галасуєш, що тільки верлібр спасе революцію.

Словом, «ахтанабіля» сучасності зв'язано з індустрією:

«Цей новий ритм у поезії, який зараз носить назву верлібру, з'явився найраніш в Америці — Уїтмен»[57]. Виходить, що законодавець літературних форм — Франція — віддала першенство відчування поетичного разом з індустрією — Америці. Це дуже характерно».

Звичайно, воно, може, й характерно, може, щось і «виходить», та тільки «виходить»... «марксівська поетика»... чи то пак «корінфський ордер». Справа в тому, що В. Поліщук, цей претензійний «військовий фершал», і досі не знає, де найраніш з'явився верлібр. А з'явився він найраніш от де:

— В древнєєврейській і взагалі східній поезії, яка ніякого відношення не мала ні до Америки, ні до індустрії, ні до сучасної революції.

І потім, хіба для Америки Уїтмен характерний? А чи не чув ти, друже, про Джека Лондона[58] і його «волошки»? І потім, хіба тільки і світу індустріального, що Нью-Йорк? Хіба в Англії, де випущено перший паротяг (тільки не 1875 року, ти помиляєшся, хоч і переконуєш нас декілька разів, а в 1825-му), нема цієї грандіозної індустрії? Так чому ж тоді англійські поети нехтують верлібром? І потім, коли говорити про нові часи, то чи не Верлен був першим поетом, який зламав вірша? Га? От тобі й «економічна структура сучасності»!.. (ти не ображайся, Валер'яне, «ми тебе не хочемо підозрівати в цьому»). І потім, взагалі, даремно галасуєш ти, друже! Коли і згодитись із тобою, що «найкращі представники сучасної поезії є верлібристи», то, по-перше, ти до них ніякого не маєш відношення, по-друге, ці «найкращі» досі не висунули сильного поета, по-третє, деякі з них (хоч би той же Бехер) плюнули на верлібр і перейшли... на звичайні оповідання.

І тому, хоч скільки б свистів «наш лектор», що «верлібр іде поруч із найбільшою революційністю і знає, і любить значення індустрії»,— ми думаємо: militant ardent etc. І ще ми думаємо: це — також «своєрідне» сполучення вимушеної фетишизації з неуцтвом. Бо і справді: єсть моменти в історії поезії, коли відкидалися не тільки рими чи то ямби, а й розпадався зовсім вірш. Так було, скажімо, в IV віці після Різдва Христова в Римі. І розпадався він не тому, що в IV віці була велика індустрія, а тому, що він кінчав певний цикл свого розвитку в тому чи іншому (соціальному чи національному) офарбленні. Європейський верлібр останніх років теж знаменує собою певний розпад вірша. І тільки! І коли в тій же Франції цей же верлібр жевріє, то його підтримує розпад старого суспільства, деструктивний період соціального зросту. Ми ж переживаємо період конструктивного зросту, і в нас верлібр на

деякий час (і, можливо, не на малий) зникає з горизонту. Бо ж коли ми підійдемо до суті самого верлібру, то побачимо: оскільки це — дитина імпресіонізму, остільки він і мусить страждати на спадкові хвороби. На що хворів імпресіонізм — ми знаємо: включно до словесного онанізму.

Так стоїть справа з верлібром. Що ж до «теорії хвиляд», до цієї вимушеної схоластики, бездарно й «по-корінфськи» сфабрикованої на основі вищезазначених книг, то треба ще раз пошкодувати, що нам не хочуть давати всього «вістянського» додатку. Отже, скажімо, всі ці «середні» «математичні» під жирним шрифтом... не більше, як «ордер». Для Остапа Вишні, до речі, тут прекрасний матеріал. От вам зразок:

«Марсельєза й Інтернаціонал, як пісні підйому й наступу, що характеризують і доби підйомів — ямбічні».

Словом, мальчонка агітує за ямбічність, як за революційний розмір. І коли він потім забуває про це, то ми тут зовсім ні при чому:

> «В. Поліщук, щоб давати ритм наступу (чи не на С. Єфремова? — *М. Х.*), почав писати верлібром. Якраз неокласик Рильський пересадив ямби поляків і Пушкіна, Зеров — латинців».

Як бачите, тут уже ямб не є вже ознакою «підйому і наступу». Словом,— «крой Ванька — бога нєт!». Стіна біла? Біла! Стіна чорна? Чорна! Так би мовити, марксистська діалектика... чи то пак «поетика».

Або дивіться ще на «мої спостереження»: «звуки «и» та «ы» одного порядку за артикуляцією з «г» та «h».— Правда, геніальні спостереження»? Ну, як же: недарма ж Поліщук відчуває себе Колумбом! Або ще такі «перлини»: «коли хвиляди в першому рядку будуть: перша — А, друга — В, а в другому: перша — С, друга — Д, то формула виразиться так: — А : В = = С : Д. Звичайно, можна й так зрівняти: — А : С = В : Д».

Як вам це подобається?.. А нумо, шановний лекторе, скажи нам, чи не можна ще й так зробити: — В : Д = А : С? Можна, каже нам друг.— А, може, можна ще як-небудь? — Можна! — відповідає він же.— Ну, і слава Богу, скажемо ми. Але при чому тут «Вільдрак і Дюамель із 22 і 26 сторінки» невідомо якого тексту і, очевидно, (без усякого сумніву!) Вадима Шершеневича? Ну? — Або візьміть ще цей «перл». Привівши уривок із своєї «Європи на вулкані»: «Гей ви, слиняві (от лихо, як йому подобається ця слина! — *М. Х.*), що писком і піском плазуєте до сучасних днів, хіба ви не бачите сьогоднішніх велетнів історії» (цебто Поліщука.— *М. Х.*),— він подає такого «формалістичного» коментаря:

«Хвиляди четвертого рядка притьмовані (по-рос. замедлены). Вони якраз тим повільнішим загальмованим темпом виявляють урочистість і шану, яку автор хотів оддати «велетням історії». Тут маємо й випадок тропа, коли за одним заходом в'яжуться різні поняття: «плазуєте писком» (зневажливо лицем) і піском — шляхом піскуватим, брудним».

Так що ви скажете на цей коментар? Чи переконав вас В. Поліщук, що він своїм слинявим віршем «віддає шану велетням історії?» (Ах, militant ardent etc.!) Нас він, накажи мене Бог, не переконав, бо піскуватий шлях ніколи не буває брудним.

В такому дусі написано всю «марксівську поетику»... чи то пак «корінфського ордера». Але весь жах у тому, що таку-от галіматтю проповідується серед нашої молоді (в брошурі так і написано: «лекції-бесіди Валер'яна Поліщука в комуністичному університеті»). Отже, ми гадаємо: треба негайно покінчити з цим непорозумінням і з цією хлестаковщиною. Жук, хоч і сидить він на троянді,— все одно жук! В противному разі ми наробимо безграмотних «сельдяних буянів», які будуть нам варити верлібр із «тріскою».

«Тепер кілька слів по-товариському». Товаришу Валер'яне! Писав ти колись добрі пересічні вірші, але тебе збентежив Филипченко [59] і... манія величія. Покинь їх, друже! Коли тебе колись тов. Лейтес [60] порівнював із вищеназваним російським поетом, то це ж було «яхидство»: для Лейтеса Филипченко — завжди «посредственность». Не думай також, що, пробувши 2 місяці в Європі, ти пізнав «абразованость». Омана це, голубе! Приборкай себе, друже, як і ми себе приборкали, і йди на технічну виучку до Зерова. Може, з тебе ще щось пересічне й вийде, але в тому разі, коли ти послухаєш нас. Покинь також писати свої безграмотні «теорії», а краще сідай за книгу й серйозно повчись. От тобі наша порада.

Але коли ти не послухаєш нас (повір нам!), життя (а з ним жартувати небезпечно) упевненим рухом викине тебе навіть із того останнього закутку, що зветься «видавництвом автора».

Амінь.

P. S. Цього памфлета написано було для вістянського додатку «Культури і побуту» і взято його для «Червоного шляху», здається, на другий день після виходу Поліщукової брошурки, цебто місяць тому. Не так давно в приватній розмові мені подали двоє «яхидних» запитань, які, очевидно, цікавлять і широкого читача. Отже, коротенький діалог.

— Ставите ви «сельдяного буяна» на своє місце цілком по заслузі. Але от що, тов. Хвильовий, як це так сталося, що «угробленому» сьогодні Поліщукові ви вчора (цебто кілька

років тому) складали панегірик? Конкретно: чи не писали ви хвалебної рецензії на поему «Ленін» і статті під назвою: «Перші сонячні вибухи» [61]?

— Охо-хо-хо-хо! Писав, дорогий читачу. Їй-богу, писав! Перша замітка під моїм прізвищем, друга — під псевдонімом, який, до речі, розшифрував «молодий учений», що «натискає» на Поліщукову «ручку». Мало того, в той час, коли «сельдяного буяна» хотіли «угробити» (точнісінько так, як він сьогодні намагається завжди коректних неокласиків), аз, грішний, був його першим і найретельнішим «ходатаєм»... Охо-хо-хо-хо!

— Чому ви так зітхаєте? Мабуть, приперчило трохи? Га?

— Їй-богу, приперчило, та... не з того боку. Перечитав оце свої позаторішні статті й подумав: Боже мій, яких-небудь 4—5 років — і така безодня! От коли слід було б мене вилаяти... Але я говорю про стиль, про кострубатість своєї патетичної фрази — і тільки! Щодо решти, до оцінки творчості В. Поліщука, то вона, ця оцінка, ще раз підкреслює, що я стою на правдивому шляху. І справді: знав я, з ким маю діло? Знав! Поперше, я знав, що «сельдяной буян» має нахил до халтури (так я тоді й написав: «такі вірші, як «Градація» ми не пропонували б авторові вміщати у збірку»). По-друге, я знав, що динамічний верлібрист уміє чужий вірш видати за свій (так я тоді й писав: «негарно», не слід використовувати так безпардонно Еренбурга, того самого, що «Шаксе-ваксей»). По-третє, я знав, що «корінфський ордер» не має «викристалізованої ідеології», про це теж було написано в тій же статті. Але навіщо ж я все-таки вихваляв його? Ах, друзі мої! Я був би страшенним наївняком, коли б інакше робив. По-перше, Поліщук був добрим пересічним поетом, який подавав надії і саме в часи народження українського пролетарського мистецтва й напруженої боротьби за нього. А «на безриб'ї і рак риба», як відомо. По-друге, й головне, він був (хотів чи не хотів цього) в боротьбі за це мистецтво маленьким гвинтиком і не стільки поетичним, скільки політичним, якого треба було берегти й підтримувати. І коли цього гвинтика «слинила» петлюрівщина за зраду або те ж саме робили з ним русотяпи «Пупишкіни» [62], то що я мав діяти? Я мусив кричати, рекомендувати цього гвинтика як грандіозну махіну. І коли це не пішло на користь В. Поліщукові, то (я глибоко переконаний!) наше мистецтво, в усякому разі, не програло.

Років через 50—60 у своїх мемуарах я ще згадаю цей героїчний час, а поки що да простить мені св. Аполлон [63], син Зевса й Лети: тоді я інакше не міг робити, бо я був не тільки літератором, але і трохи розумівся в політиці. І коли вас не задовольняє моя тактика, то прошу на моє місце. Роботи й тепер не мало: по-перше, треба доконати militant ardent'овщину, по-

друге, ще довго доведеться доказувати «хохлам», що велика пролетарська революція не для того передала нам культурні огнища, щоб ми їх загопачили.

— Ну, добре! Далі піде, очевидно, лірика. Припустимо, ви робили тактичні кроки (ну й тактика!). Тоді друге «яхидне» запитання. Хіхікаєте ви з хлестаковщини «гарячого воїна» гарно, а от на себе й не подивитесь! Чи не ви це й досі працюєте, за хрестоматією Плевако [64], на паровозобудівельному заводі? Га? От вам і «економічна структура сучасності»!

— «Яхидне» запитання!.. Шкода тільки, що його треба адресувати до шановного професора Плевако. Бо і справді: не пошкодило б історикові літератури зробити публічне спростування (тим паче, що я йому вже про це говорив) і публічно визнати, що вся його замітка про мене є продукт хрестоматійної фантазії (за винятком року й місця народження). А то і справді будуть курчата сміятись і з мене, і з професора. Біля станка я дійсно працював, але це було 1923 року і до революції. Кажуть, моя біографія дуже цікава (от якби до неї дорвався «сельдяной буян»!), але — на militant ardent'овщину вона, здається, не слабує.

— Ловко! Викрутився! Ну, нате ж вам за це ордена..! чи то пак «корінфського ордера» і звання чемпіона полеміки. Тепер я бачу, що не всякий «авангард» є авангард, і ще я бачу: «сельдяной буян», вискочивши з конопель, в боротьбі двох сил буде грати роль «петрушки», якого подбають використати не тільки «органони», але і звичайнісінькі темні сили. Словом, ясно. Тепер десерт: чи не скажете ви хоч два слова про молодих «вчених», які «натискають» на Поліщукову «ручку»?

— Ви маєте на увазі Ів. Капустянського?.. [65] Знаменитий учений! Шкода тільки, що він і досі не знає, хто цей дядя — псевдонім і як із ним поводяться. Словом, гарний учений і подає великі надії. Вірю, що з такою наукою ми підемо дуже й дуже далеко. Словом, credo, quia absurdum est. *

II. P. S. Фу, аж втомився, корегуючи «гранки». Така халепа з цими статтями — прямо біда: «ручка» труситься до лірики, а життя «натискає» на публіцистику. От і зараз кортить ще два слова сказати (пробачте, Миколо Григоровичу!). Справа в тому, що ми мусимо констатувати дуже приємний факт: наш памфлет уже зробив своє діло.

Через кілька днів після виходу 12 числа «Червоного шляху», де вміщено було «ахтанабіля» сучасності, В. Поліщук видрукував вірша «Ейфелева башта» [66], в якому вже робить спробу написати сонета. Спроба, правда, не зовсім удала, але у всякому

* Вірю, через те, що це абсурд (*лат.*).— *Ред.*

разі — прогрес! «Из искры возгорится пламя» [67]; можливо, ця спроба й поведе нашого верлібриста через культуру класичного вірша до справжнього верлібру... Дай, Боже! і допоможи ще йому, Боже, побороти в собі себелюбство, і постав перед ним, Боже, якусь церобкопівську плювательницю: хай плює на здоров'ячко. Бо чим же винні Зеров і Рильський, що йому так багато слини в роті?

З великою приємністю ми констатуємо й такий факт: «гарячий воїн» не цурається вже і тичинівської «церковщини». То нічого, що він поруч свого «сонета» видрукував (очевидно, виправдовуючи себе) «наплювательський» вірш Маяковського, то нічого, що він переборщив трохи «опахалами»,— то нічого! Надалі наш верлібрист найде міру своїй «церковщині»; що ж до Маяковського, то він побачить, що цей поет не тільки плює, але вже й тоскує за «облаком в штанах» [68] («мне бы покончить жизнь в штанах, в которых начал»).

Словом, от вам зразки тієї «церковщини», до якої вже йде Поліщук: «немов с в я т и й о г о н ь донести в хату треба», «мов темним о м о ф о р о м мене укрити», «як юна Б о ж а м а т и», «на ж е р т в у вечерову», «як ласка м а д о н н и», «вже колишуть своїм о п а х а л о м», «я м о л ю с я за всіх», «в о с к р е ш а ю вас» і т. д., і т. п. etc.

Правда, букетик? От шо значить памфлет: не встиг видрукувати, як уже й наслідки! Це я взяв, до речі, з «Радіо в житах», з тієї збірки, яку й написано «свідомо», оце недавно... цими днями. От тобі й «корінфський ордер»!

— Ви говорите «корінфський ордер»?.. А все-таки справді: невже не можна сказати ордер? Ну, покиньте, нарешті, своє «ехидство», Миколо Григоровичу! Боже мій, скільки у вас тієї злоби до тих людей! Ая-я-я-я-я-я!

— Ах, дорогий читачу, нічого не зробиш: така вже мені злоба до тих людей. Як підскоче «поверхурочний», так і закипить «в нутрє». От і зараз: їй-богу, «мілітан» вивозе! Не будь його — (—) весь ефект пропав би. Латинський «орден» у французів, звичайно, переходить в «ордер», але в нас останній звучить все-таки як «ахтанабіль». Бо і справді, що ви показуєте касирові, коли вам треба одержати «поверхурочні за 90 з лишкою годин»? Ордера чи ордена? Очевидно, ордера, наказа. Тепер уявіть, що «залізобетонна» колона теж зветься «ордером». Ви берете цю колону й несете до касира. Касир здивований і пропонує назвати її «орденом». Тоді ви з горя випиваєте пляшку сороковки й намагаєтесь повісити цього «залізобетонного» «ордена» на свої груди. Це вам не вдається і ви кричите:

— До чорта ордени й ордери! Хай буде«корінфська» колона!

Це, звичайно, каламбур, але я, як апологет пуризму, рішуче повстаю проти всякої... претензійності.

УКРАЇНА ЧИ МАЛОРОСІЯ?

Рабство — річ ганебна, але рабська психологія в свободі — гідна зневаги.

Ф. Шіллер [1]

Нация — это исторически сложившаяся устойчивая общность людей, возникшая на базе общности языка, территории, экономической жизни и психического склада, проявляющегося в общности культуры.

И. Сталин

На башті б'є годинник. На сході вже стоїть світла полоска світанку, і от загуде сонце. Таємна птиця відродження розплющила очі і розправляє свої могутні крила. Але ми ще стоїмо на чатах і прислухаємось. На колінах нам лежать квітневі числа «Комуніста» з 18 до 29, і тоді «мимохіть виринають в пам'яті ці гіркі й їдкі слова» великого поета, що їх ми поставили в своєму першому motto. І зрозуміло: ми читаємо публіцистичні етюди славетних і бездоганних марксистів — Володимира Юринця [2] із Держвидаву [3] і Андрія Хвилі [4] із Агітпропу [5]. Нам страшенно не хочеться полемізувати з ними, бо знаємо, яка це невдячна праця: хіба докажеш, що не кожний Герострат [6] — Герострат і не кожному крикунові судилося прославитись в Ефесі? Але ми також знаємо, що за спиною наших марксистів (хоч вони цього, можливо, і не хочуть) стоять певні кола радянського суспільства, і тому знову тягнемось до атрамента. Словом, нумо розвивати свої попередні думки.

Проте, з другого боку, було б несправедливим відмовити як Юринцеві, так і навіть Хвилі в деяких і плюсах. Погоджуючись з нами, що могутній вчора та скомпрометований нами сьогодні славнозвісний масовізм є шкідливе явище, вони тим самим відкривають нову сторінку в літературній дискусії. В своїй останній статті, підводячи підсумки нашої першої перемоги і намічаючи теми для дальшого обговорення, ми самі до цього й закликали. Плужанський анальфабетизм давно вже сидить нам в печінках, і тому всяку спробу відмежуватися від нього ми щиро і від душі вітаємо.

Шкода тільки, що наші друзі кар'єром влетіли «в другий екстрем». В той час, коли тов. Пилипенко і К^{0} просвітянствували, мов справжні християни, Юринець і Хвиля почали свій тріумфальний похід під грім екстравагантної фанфаронади гаданого переможця і в супроводі хоч і порожньої, але зате галасливої фразеології кожний з них, уявивши себе по меншій мірі Наполеоном [7], раптом прийняв позу (звичайно, зовсім не по заслузі) претензійної, начебто об'єктивної третьої особи,

і зі свого агітпропо-державидавівського «висока» потріпує по плечу Вільну Академію, мовляв: «Ну что, брат Пушкин?» [8]— «Да, так, брат,— отвечает бывало: — Так как-то все...» — Большой оригинал».

З того ж самого «висока» наші наполеони показують і свою сміливість: мовляв, зачепи тільки — одразу пожаліюсь папі-агітпропу. Ми, партійці, свого папу теж поважаємо, але дозвольте зазначити, що й вищенаведені плюси захмарено невеличкими, але красномовними мінусами.

А втім, дамо слово нашим другим друзям. Хай вони допоможуть нам поговорити з нашою мамою, що ім'я її — компартія. І будемо ми говорити так, начебто культурний рівень нашої аудиторії не нижчий за шановну ерудицію т. Юринця.

І

Мерінг, наприклад, завше гадав, що ідею соціалізму не тільки в естетиці, а навіть (навіть) політиці й науці не зовсім визначено. Це давало йому привід не погоджуватись навіть (навіть) з Марксовою характеристикою щодо автора «Розбійників» [9]. Він, прямолінійніший за Плеханова, навіть (навіть) він ніколи не поспішав з рішучою характеристикою тих чи інших явищ в духовному житті народу.

Як же наші друзі характеризують і репрезентують перед компартією великий культурний здвиг, що допіру розпочався в українській літературі? На їхній погляд — це не що інше, як «помахування» «дерев'яними шаблями» та «картонними мечами». «Назадницька гігантомахія» — і тільки. І коли потім один із них, опам'ятавшись, хотів трохи виправитись і порівняв одного з диспутантів з Карлейлем, то й це порівняння прозвучало, на жаль, Фрейліґратовою [10] похвалою: мовляв, дуже добрий твій, Марксе, «Капітал», ним дуже захоплюються крамарі з Рейну. Коли «під густими мряковинами критики» [11] наші друзі не відчувають «широких левад творчості», коли «даються нашому мистецтву тільки «grande teorie» * і постулати ідеологічного хатянства, то, очевидно, і згаданий Карлейль мусить бути або дерев'яним, або картонним. Словом, од компліментів ми одмовляємось, щоби вони не заважали нам подивитись на справу цілком об'єктивно.

Отже «дерев'яно-картонна» гігантомахія. Не зрозуміло тільки, чому вона так стривожила славнозвісного марксиста Юринця, який одразу розганяється на кілька статей. А тому, раптом починає самознищуватися Хвиля, що вона «має глибокі коріння в розвиткові економічних, соціальних і національних особливостей України». Виходить, це зовсім не картонна гіган-

* Фундаментальні теорії *(франц.)*.— *Ред.*

томахія? Так точно, теж зовсім несподівано починає відступати і Юринець, бо в ній зібрано багато «шкідливих для діла пролетарської культури закликів». Значить, не «картонна»? Не картонна. Не «дерев'яна»? Не дерев'яна. От тобі й храм Діани: так ненароком і зарапортуватись можна.

Проте наші наполеони і самі це знають. Дерево й картон для стилізації: мовляв, не догадайся, чому пишу такі величезні підвали в центральному органі партії. Історик всесвітньої літератури, Володимир Юринець, очевидно, ще не забув, як картонний меч Рейхліна [12] викликав у свій час велику боротьбу між гуманістами й обскурантами. Справа, значить, не в тому, що наш сьогоднішній літературний рух не заслуговує уваги, а справа, так би мовити, навпаки: він не тільки стривожив наше суспільство, більше того, деякі ігноранти його встигли вже fidem de foro tollere — загубити громадський кредит.

Звичайно, цей неприємний бік «картонної» медалі не міг не турбувати наших друзів. От чому Юринець поспішив зробити екскурс в історичні аналогії, а Хвиля, що йому страшенно бракує Юринцевої всесвітньої начитаності, звар'їрував деякі місця зі своєї нещодавно випущеної (здається, єдиної) популярної брошурки про українські «широкі можливості» [13]. Словом, надівши професорські окуляри, вчені марксисти почали аналізувати ситуацію і шукати соціально-економічного коріння.

Як і треба було чекати, Хвиля, за прикладом «вчених» з клубу містера Піквікка, перш за все сказав декілька надзвичайно серйозних і виключно нечуваних фраз про диференціацію, міжнародний капітал і сільське господарство. Закінчив він свій аналіз такою оригінальною мораллю: «Не слід верзти всякі нісенітниці в розмовах і політиці». Але, гадаючи, що сентенцію хтось обов'язково візьме під сумнів, професор присвятив їй спеціальний розділ під піквікксською красномовною назвою «Боротьба за ідеологічну цитадель». Словом, від одного аналізу нам поки що — пробачте за різкість — не холодно й не душно. Очевидно, і читачі почували себе точнісінько так же.

Юринця вивезла всесвітня начитаність, і він вирішив піти на шлях історичних аналогій. Перш за все він порівняв нас з молодогегельянством [14] і, щодо останнього, тут же навів убійчу цитату з Маркса. Ваша, мовляв, гігантомахія — то ж самісіньке, а як «історичний матеріалізм» характеризує молодогегельянство — самі бачите.

На момент припустім, що ця аналогія і справді вдала. Але хіба тут така вже велика небезпека? Справа от в чому: наш ерудит не розуміє тієї парадоксальності, якою перейнято Марксову характеристику молодогегельянства. «Чи відомо» т. Юринцеві, що з цього самого молодогегельянства вийшов, очевидно, й напевно відомий йому Фейєрбах [15], що воно останньому дало

можливість поставити, як-то кажуть, Гегеля «на ноги», що Енгельс і навіть сам бородатий Маркс належали в кінці 30-х — і на початку 40-х років минулого століття до молодогегельянських кіл? В якому плані трактував Маркс той начебто й рідний йому рух? В плані сучасної йому боротьби, і саме тоді, коли воно, зігравши свою революційну роль, продовжувало культивувати гегелівський ідеалізм. Ми ж на молодогегельянство мусимо дивитись в плані ретроспекції і прикладати до нього об'єктивний метод. «Молода Німеччина» [16] з часом теж виродилась в реакційне явище. Революціонер Гейне [17] завше стоїть поруч з песимістом і поетом «світової скорботи» — Байроном. Але й Гейне і «Молода Німеччина» в середині XIX століття були тією фортецею, відкіля летіли снаряди в болото рідного філістерства. Ленін не раз давав Плеханову характеристику подібно до тієї, що її Маркс дав молодогегельянству, але це зовсім не заважає ленінцю Юринцеві не тільки використовувати плехановські методи, але й буквально вчитись в нього. Отже, коли комусь наш рух нагадує молодогегельянство, то це зовсім не погано. Безперечно, і він, як і все на світі, може дійти до тієї точки, коли почне набирати реакційного характеру. Але це трапиться за якийсь десяток-два років. Саме тоді наш попередній товариш і мусить виступити з цитатою Маркса. Сьогодні ж Юринців виступ — це («не ображайтеся», камраде Хвиля) дин із тих прекрасних актів, що ними вславилася наша не менш прекрасна нація.

Але професор не задовольняються однією аналогією. Вони рішуче хочуть скомпрометувати перед партією наш сьогоднішній рух, і тому порівнюють його ще з «українським модернізмом». Отже, на момент припустім, що і ця аналогія вдала.

В своїх «Думках проти течії» в розділі «Культурний епігонізм» ми вже говорили, як треба розцінювати наших так званих «європейців». Невже ж ця «волинка» непорозумінь і безграмотних ляпсусів буде тягтися до безконечності? Хіба вам не ясно, шановний товаришу, що наша псевдочервона публіцистика веде до розриву з культурним надбанням, що її підхід до наших «європейців» є антимарксистський, антинауковий, що це є народницько-суб'єктивне тлумачення минулого в плані злободенних перипетій? Справа ж не в тому, що євшанівський естетизм залишився туберкульозним, не в тому, що Яцків [18] не пішов далі «пангуманітарних дифірамбів». Справа в тому, що цей «шум» був все-таки здоровим, логічним і необхідним етапом на шляху до соціальної диференціації, до пробудження нових суспільних сил. Хіба «Молода муза» [19], культивуючи крайній індивідуалізм, не була етапом до символізму? Хіба останній не зіграв революційної ролі, виховавши в своїх рядах таку, досить таки імпозантну фігуру, як Олесь? Хіба сам найбільший моло-

домузівець і дальший зрадник Яцків не зіграв помітної ролі в боротьбі з тим же таки міщанством? Хіба сам великий Франко теж всюди був однаковий? Хіба він не писав індивідуалістичних «Зів'ялого листя» і «Semper tiro» [20]? Хіба... і т. д. і т. п. В чому ж справа? Чому так гримає Юринець на «Молоду музу»? Хто йому дав на це таке широке право? Чому французи, росіяни, поляки і т. д. не запльовують таким чином своїх попередників? Чи, може, «Молода муза» те ж саме, що й Слащов-Кримський [21]? Чи, може, вона була такою вже бездарною, що нашому професорові чешуться руки? Так тоді відкіля ж взялися «Соняшні кларнети», «Інтермеццо» [22] і т. д.? Воістину: «ми не знаємо, що таке державні справи», інакше б ми давно вже придбали в особі Юринця одного із своїх справжніх мужів. «Молода муза» не повинна в «неповнокровності українського суспільства», яке «віддавна не знало історично-конструктивних традицій». Не «літературщина Карманських» [23] «підмивала елементи суспільної психіки» — цей погляд, по меншій мірі, антимарксистський. Розхлябаність згаданої психіки не є результат роботи літературщини, а навпаки. Що ж до «молодомузівської гігантомахії», то це цілком природнє явище всякої доби, яка передчуває національне відродження. Яскравим прикладом є тому XVIII вік в німецькій літературі. Так звані «м'ятежні генії» — цілком природнє явище того часу.

Але й основна установка нашого модернізму теж була цілком правильною. Ставка була все-таки на «дійсну» Європу (її, до речі, як побачимо далі, професор не розуміють). І коли вона, ця ставка, зігравши історично-необхідну роль, виродилась в «гарячку ностальгії», то все це виходило не стільки «з залізної мови класових конфліктів», як з трагедії української нації в цілому, з її ролі колоніальної країни. Цим ми, звичайно, не думаємо ставити наших модерністів поза «залізною мовою класових конфліктів», цим ми хочемо підкреслити, що ностальгія є все-таки і перш за все ностальгія.

Тут, до речі, про пікантне протиріччя. Відкіля наш марксист взяв, що байронізм «мав основою нездійсненність замислів Великої Французької революції» [24]? На світанку XIX століття західноєвропейська інтелігенція зі своєю атеїстичною філософією, як відомо, прийшла до «світової скорботи», але не тому, що «не здійснились замисли» названої революції, а навпаки: саме тому, що вони здійснились. Чому в свій час Мільтону [25] вдалося злити ідеї пуританства, стійкість Кромвеля [26] з ідеями умираючого Відродження? А тому, що західноєвропейська буржуазія не пройшла ще одного з своїх дальших етапів розвитку. Мільтон, як відомо, був предтечею віку раціоналізму. Але Байрон — тільки «могильщиком» третього стану, бо Велика Французька революція підводила лише підсумки і не одкривала

нових Америк. Недарма феніального парвеню Бомарше[27] прийнято називати кульмінацією торжества буржуазії.

Отже, не можна робити таких lapsus'ів, напираючи на «залізну мову класових конфліктів», раптом і фактично виводити з-під впливу цих конфліктів західноєропейське суспільство. Песимізм Шопенгауера[28] і справді виходив з чітких соціально-класових пертурбацій. Але скигління інтелігента Карманського брало свій початок, головним чином, з того туману української антиприродньої соціальної ситуації, що в силу відомих причин затримувала законну класову диференціацію в межах нашої нації і частенько проти волі і бажання штовхала найрізнорідніші класові організми іти під одним жовто-блакитним прапором. В українському суспільстві тільки з осінньої революції мова згаданих конфліктів заговорила по-справжньому. Ця мова що далі, то голосніша. Але діапазон її поширюється пропорціонально розгортанню національного відродження. Інтелігенти Карманські не знали цієї музики, а коли й знали, то їхнє скигління це знову і все-таки ностальгія.

Таким чином, гасло «Європа» залишається при всій його актуальності. Наша економіка наздоганяє західноєвропейську прискореним темпом, отже, і в нашому житті наступає період бурного оживлення. Всі ті суперечності, що ми їх спостерігаємо в нашій економіці, неминуче тягнуть за собою нервозність та розхристаність і в духовному здвигові. Міщани завжди жахалися такого оживлення. Але коли більшовик лякає нашу молодь, кваліфікуючи це оживлення, як назадництво і «смішні крики», то ми не тільки рішуче протестуємо, але й подбаємо розвінчати новоявлений канцелярський марксизм. Коли «модерністська» гігантомахія, не маючи під собою відповідного грунту, наблизила до нас європейські далі, то яким же треба бути безвихідним «чинушою», щоб не бачити, в які широкі горизонти упирається наш молодий рух. Тов. Юринець справедливо передрікає «український ренесанс, оснований на побіді праці». Але коли він каже, що наші «перспективи силою фактів не дають можливості їхнього здійснення», то ми тільки здвигуємо плечима. Що це таке: зарозумілість третьої особи чи державидавівська логіка? Коли йде ренесанс, то, очевидно, єсть і можливість здійснення широких перспектив. Чи, може, професор думають, що Україна така собі, «для блізиру», а справді все-таки Малоросія?

Але ми трохи забігли вперед. Власне, справа йшла тільки про історичні аналогії. Отже, зрезюмуємо. Коли б наш рух можна було порівняти з молодогегельянством чи то з «модернізмом», то й тоді ми стоїмо на правдивому шляху. Але, як ми побачимо далі, для нашого часу прийдеться взяти зовсім іншу паралель.

II

І до чого ж не везе тій «психологічній Європі». Скільки вже місяців ляскають по ній перами, а вона все жива і все вище д'горі підводить свою прекрасну голову. І коли Юринець почав «відкривати» наші «помилки» і «так безпощадно, як це робили класики російської критики», ми одразу зацікавилися: чи не про неї, бува, йде справа? І виявилось: дійсно так. Саме на «психологічній Європі» і дають нам чергову генеральну баталію. От тоді-то ми й зареготали. І так дзвінко зареготали, як можуть реготати тільки запальні юнаки з часів великого Відродження.

Словом, «загадка». В держвидавівському запалі шановний марксист заявляють, що ми «не відрізняємо світла від тіні», що ми в Європі «не бачимо класової структури, внутрішніх протиріч, антагонізмів» і т. д., що для нас існують тільки «великі діячі», до якого класу вони б не належали». На доказ приведено величезну цитату з нашої останньої книжки памфлетів.

Але скільки треба мати зарозумілості, щоб викидати такі-от безвідповідальні словеса. От вам найсильніший удар по наших засадах. «Чи може» (пише Юринець) серйозний письменник порівнювати без застережень Лютера — виразника слабої, кволої, не здібної ще до історичної творчості німецької буржуазії, Лютера, що віддавав селянство на поталу поміщику — порівнювати з енергійною сміливою й цільною в своїх класових стремліннях постаттю Бебеля?

Ну, як не повірити Юринцеві і не розвінчати нашу серйозність? Аргументи воістину убійчі, а поезії — океан великий.

Але відповідаємо: звичайно, «не може». Наш професор не помиляється. Тільки не може... зовсім не в тому сенсі, що його він мав на увазі. Великого реформатора Лютера і справді не можна «без застережень» порівнювати з рядовим робітником німецького революційного руху, як Монблан [29] зі шведськими курганами. Але хіба ви мали це на увазі?

Отже, справа не в тому, що ми образили цим порівнянням постать Бебеля, а справа в тому, що ми тенденційно підійшли і, коли вже торгуватись, то образили пам'ять Лютера. Проте (це вже в бік «архіправих»), оскільки ми виводили тип, а не портрет, то й тут страшного нічого нема. Бебель і справді, хоч і зіграв в історії людськості невеличку рядову роль, але й він належав до того ж самого позитивного типу, що його символізує великий піп.

Та справа ж зовсім не в цьому. Юринець твердить навпаки: Лютер, мовляв, не гідний енергійного соціал-демократа. Для

нього ця велетенська фігура — все-таки піп. І він ніяк не хоче відрізняти його від якогось попа Іпата з задрипанок. Для нього Лютер все-таки — «камунія».

Отже, до логіки... а перш за все протиріччя: з одного боку, великий реформатор — представник кволої буржуазії, з другого — він, кволий (бо ж без міцного соціального грунту), десь дістає силу «віддати селянство на поталу поміщику». Одразу неув'язка, а неув'язка саме тому, що наш марксист зробив дві історичні помилки. По-перше: з ім'ям Лютера зв'язано не кволу німецьку буржуазію, а саме активну, яка зуміла кволому гуманізму надати політичний і громадський характер, яка в боротьбу з папством внесла, як відомо, характер народної справи, яка гуманізм не повела по річищу тодішньої італійської теології, а насичила його елементами національного руху проти Риму. Це саме та буржуазія, шановний професоре, висунула зі своїх рядів таких людей, як Гуттен[30] і Еразм[31]. По-друге: ставлячи наголос на лютерівське рабопродавство (мовляв, «віддавав селянство на поталу поміщику»), можна уявити собі приблизно таку картину. В якомусь XV віці селянство було вільне, і тільки з приходом цього капосного попа воно попало в кріпацтво. А чи не було трохи навпаки? Епоха Реформації, як відомо й школяреві з повітового міста, ніколи б не набрала такого широкого розмаху, коли б вона не йшла під гаслом боротьби з найбільшим тоді поміщиком — Римом. Отже, «чи може серйозний письменник», за якого, до речі, вважає себе Юринець, робити такі скандальні ляпсуси?

Але припустім, що наш марксист добре знає історію і вищеприведені недогляди відносяться до фантазії коректора. Тоді все-таки дозвольте знов висловити своє безмежне здивування: невже-таки в пантеоні не найшлося місця великому реформаторові навіть поруч з рядовим соціал-демократом? Колись Мерінг казав, що римські попи зробили з Лютера диявольську машкару. Тепер цю ж машкару надягає на нього марксист Юринець.

Що таке епоха Реформації? (Боже мій, знову підготовча група.) Це перш за все, як говорить та ж таки елементарна політграмота,— перший удар по католицизму. Це — боротьба молодої буржуазії за своє соціальне оформлення. Тоді сходив на історичну арену сильний молодий клас, і він, цей клас, навіть кволі гасла Відродження, як от епікурейські ідеали, зумів рішуче відкинути. Епоха Реформації, помічаючи себе боротьбою з католицизмом, тим самим підкреслила і виявила прагнення європейських держав емансипуватись від влади Риму. Іншими словами, тоді почався й розгорнувся процес утворення національних держав — первинна диференціація в суспільстві. Невже ж наш професор забув це? А коли не забув, то чому ж він

так характеризує нам Лютера — головного натхненця цього безпримірного руху в історії? Чи не була епоха Реформації одним із тих величезних факторів, що привели нас до епохи комуністичних революцій? Звичайно, Лютер не Господь Бог, він тільки вільний виразник настроїв свого часу і свого суспільства. Але Лютер, по-перше, геніальна людина, по-друге (в плані ретроспекції) — великий революціонер і попередник наших комуністичних методів. Поставивши Бебеля поруч з ним, ми тим самим (коли вже пішло на благбазівські переговори) зробили велику честь не останньому, а саме першому. Треба бути діалектиком і знати, що коли Юринцева схоластика не находе місця в сьогоднішньому житті, то це зовсім не значить, що схоластика середньовіччя, яка, як відомо, була конкретніш містики, не відіграла в свій час прогресивної ролі. Перед нами зараз лежать народницькі памфлети Вольтера, але чи пам'ятає наш друг, як висловлювався колись і десь — забули — про народ цей «просвітитель». Народ, казав він, це — бидло, що потребує ярма, погонщика і паші. Словом, справжня контрреволюція. Але й «освічений абсолютизм» був не кращий? А все-таки сказати, що ця епоха була реакційною і що Вольтера не можна порівняти з Бебелем,— значить взагалі нічого не розуміти. Монтеск'є [32], як відомо, був фундатором монархічного конституційного вчення, але це зовсім не значить, що він належав до чорної сотні.

Троцький в своїй книзі «Куда идет Англия?» порівнював Леніна з Кромвелем. Але «чи відомо» Юринцеві, що Кромвель в свій час боровся з комуністичними сектами? Той же Троцький в тій же книзі порівнює Леніна ще й з Робесп'єром. Але послухайте, що він говорить далі: «Англійська соціальна криза XVII століття сполучає в собі риси німецької Реформації XVI століття з рисами Французької революції XVIII століття». В самому Кромвелі Лютер подає руку Робесп'єру [33]! Іншими словами, родословна приблизно така: Лютер — Кромвель — Робесп'єр і... (о жах!) Ленін.

«Єсть глибока неусвідомлена інтуїція в поклику» т. Юринця. Але будьте покійні, шановний професоре: ми прекрасно розуміємо, де кінчається більшовизм і починається фашизм. Погано тільки, що от ви не знаєте, як прищепити героїчну конструктивну психіку Європи до нашої «малоросєйщини». Бо й справді: проспівавши дифірамби «завзяттю (буржуазних) конквістадорів», «мужеському невдоволенню» молодого третього стану, «ясній мудрості Галілеїв [34] і Декартів», наш друг несподівано так говорить: «Але вся ця конструктивна культура була тільки методою озброєння європейської психіки для грабежа і визиску».

З таким додатком, звичайно, далеко не поїдеш і вже на-

певно не прищепиш «малоросейщині» вищезгаданої психіки. Справа в тому, що Юринець несподівано впадає в пилипенківську вульгарщину. До конструктивної культури він, замість марксистського об'єктивного методу, прикладає суб'єктивно-народницький. Конструктивна психіка, оскільки її використовував капіталізм, на його погляд, гідна «тільки (тільки) для грабежа й визиску». Для нього мужеський англійський XVIII вік тільки (тільки) вампір, який п'є «кров індусів». І він не хоче бачити в тому ж віці і в тій же Англії формування революційної ідеології через цю ж саму конструктивну психіку, коли на місце придворних кар'єристів прийшли друкарі Річардсони. Чи не вони були натхненцями тих самих гірняків, що сьогодні, зі слів Комінтерну, починають нову еру? Наш професор навіть заплямував д-ра Фауста і тільки за те, що той покинув Гретхен і взявся «за діло капіталістичного піонера?..». Ні, кричать Юринець, «ця психологічна Європа не може бути нашим прообразом. Ми всіма силами будемо старатися, щоб вона не існувала. Історичну конструкцію будуть у нас проводити нові суспільні шари».

Цілком справедливо, дорогий друже: нові шари. Але ми сумніваємось, щоб вони «провели» «історичну конструкцію», коли ви будете «усіма силами старатися». Невже ви не розумієте, що д-р Фауст, який покидає Гретхен на зорі капіталістичного будівництва, є індивідуальний людський тип, є той європейський метод, що його мусимо всі наслідувати? Чи не прийшов час покинути сахарин красивих слів про «неперервну працю працюючих» і не мазати ним губи нашої молоді. Співаєте ви прекрасно, але справа ж не в тому, щоб залитись соловейком, а в тому, щоб провести через диктатуру пролетаріату працюючих до царства свободи, до економічного розкріплення. Тут сахарин зовсім ні при чому. Тут «дайош» залізну логіку. Звичайно, легше всього демагогнути і найти в нашому заклику якийсь «легальний марксизм» молодої буржуазії. Але подумайте, професоре (і іже з вами), куди ви забрели? Це ж безвихідне болото народництва, що сьогодні й є головною базою для столипінських отрубів. Ми вірили, що хоч наші книжники зуміють приховати десь живий марксизм, але й цю віру розбито на трісочки. У вас єсть всі дані для того, щоб стояти десь в авангарді, вашу тоску за героїчною конструктивною психікою ми відчуваємо, але будьте послідовними і логічними до кінця і не давайте приводу т. Пилипенкові, цьому всеукраїнському oleum ricini *, глузувати над вашими промахами. Ми не будемо доказувати десятками цитат з Леніна, як це робить плужанська канцелярія, що не можна «рвати в мистецтві» з «усією буржуаз-

* Олія рицинова *(лат.)*.— *Ред.*

ною культурою». Цей ляпсус очевидний. Ми тільки хочемо підкреслити, до якого абсурду може привести неясність позиції навіть досить-таки начитану людину. Проста ленінська лінія тому стала незрозумілою Юринцеві, що він не продумав до кінця нашої «психологічної Європи».

Слабеньким місцем наших марксистських книжників — це є діалектика. Це — «так і ні». Порівнювати Леніна з Петром Великим і можна й не можна. Так, як порівнює Сорель[35] і Горький,— не можна, і Юринець не помиляється, бо це порівняння стоїть в плані тих вузеньких національних масштабів, що їх мали на увазі автори порівняння. Але порівнювати так, як це робимо ми — можна. Бо для нас і Ленін, і Петро Великий — один і той же прогресивний людський тип. Предпосилка до нього — це свободна воля, яка зворотно впливає на економіку. Ленін і Петро Великий — цілком справедливо — є представники і виразники різних класів, але хіба «декабристи» і компартія теж цілком ідентичні соціальні фактори? Чому ми не боїмося рівняти себе з поміщиком Рилєєвим[36] і жахаємось порівняння з Петром, без якого не було б Рилєєва, й саме як революційного фактора.

Ця страшенна неув'язка в антимарксистській теорії — «перериву тяглості» — не дає можливості Юринцеві побачити революційні й здорові елементи і в творчості наших неокласиків. І тому, коли він приходить в стан афекту й вигукує: «Доволі вже нам Європи. Доволі європеїзації України» — нам нічого іншого не залишається, як спитати нашого ж таки професора: «А вам це хто сказав? Відкіля це видно, що доволі Європи, коли ви її й досі не розумієте?».

Отже, «не продумав» тов. Юринець до кінця своїх гадок, є в них колосальна незв'язаність, кінці там не сходяться з кінцями. Колись навіть різні світогляди, як от деїзм і матеріалізм, били по католицизму. Де ж той науковий марксизм на Україні, що нарешті не буде плентатись позаду більшовицької практики? Коли в глибокій древності Абеляра[37] проголосили єретиком за його бажання провести в царство небесне кращих поганських філософів, то невже та ж сама участь чекає всіх тих, хто в XX столітті, на світанку комуністичних революцій підніме меч проти «малоросєйщини»?

III

Таким чином, ми підійшли до «московських задрипанок»: з приводу цієї, як сказали б росіяни, «щепетильної» справи Юринець не ризикнув багато говорити. Він тільки розшаркався

перед Москвою, як якийсь російський князь перед ханом Золотої Орди [38], або як зразковий член малоросійської колегії [39] перед самодержавцем всеросійським, і запевнив її, Москву, що «рвати з нею він не буде», бо вона, Москва, назавжди останеться його «серцем». Словом, «благонадежности», як сказав би той же росіянин, на п'ять з плюсом.

Таке от обожнення Вітчизни Івана Калити страшенно характерне для тієї частини москвофільствуючої галицької інтелігенції, яка підсвідомо ототожнює Леніна з Миколою II. Її не обвіяно духом м'ятежа й свободолюбія, що ним завжди горіла Наддніпрянщина.

Другий наш наполеон — Андрій Хвиля — знає, де раки зимують, і він береться тільки, так би мовити, обережненько пояснювати цілком ясного Юринця. Для цього наш другий приятель закликав до себе порожній псевдоінтернаціоналізм і використав його, що називається, до «отказу».

Але дозвольте одрекомендувати і цього наполеона. Колись Троцький приблизно так говорив про Вардіна [40]: «У него тьма претензий, но знаний убийственно мало». Те ж саме й з Хвилею: гонору — Чорне море, наче шаровари Гаркун-Задунайського, а ерудиції — як кіт наплакав: на жаль, набралось тільки на одну компілятивну брошурку й то для дітей середнього віку. А втім, це — загостра характеристика, і це, безперечно, результат нашої роздратованості; як же, фамільярничав з «Пушкіним».

Але все-таки повірте нам, шановний камраде, що з таким багажем, з яким ви виступили, люди далеко не їдуть. Навіть ваші прихильники стурбовані й рішуче заявляють: «пропав». Мовляв, з Вільною Академією, та ще й з такою підготовкою важко боротись.

Проте, не хвилюйтесь, тов. Андрію, нічого страшного нема. Обміняємось тільки візитними карточками, а на слідуючий раз ви будете трохи обережніш. І потім ви зовсім даремно ображаєтесь і кажете, що ми хочем на вас «начхать». І в думках не було — їй-богу. Для вас двері Вільної Академії назавжди одчинено.

От тільки погано, що ви не вмієте полемізувати. Коли ми вас назвали просвітянином, то вже мусите назвати нас якось інакше. А то виходить по-дитячи: «А твій батько теж був кривий». Несерйозно, і не личить до вашої поважної посади. Коли ми вас назвали просвітянином, то ви мусите подумати й сказати: «Так, я — просвітянин, але в цьому я не повинний, бо мене держали в темноті триста років. Отже я, Андрій Хвиля, піду, мабуть, в інститут марксизму і відтіля пришлю для «Червоного шляху» статтю про Драгоманова, і тоді вже президент Вільної Академії — Михайло Яловий не по-

думає, що я знаю цього вченого тільки по назвах. От, наприклад, «Чудернацькі думки», «Листи на Наддніпрянщину» [41] і «другі».

Але для чого вся ця передмова? А для того, шановний камраде, що не треба гарячитись, а треба бути спокійним, бо в полеміці — це перше діло. Особливо треба бути спокійним, коли ви дістали честь полемізувати з такою поважною інституцією, як Вільна Академія. Несерйозно, друже. Несерйозно.

Отже, наш розділ в «Апологетах писаризму» про «московські задрипанки» викликав цілу бурю протестів. Заметушилась Малоросія, вдарила в порожні гармати хохландія, петлюрівщина, «австрійська інтрига» [42] і т. д., і т. п. І от на сцену вилазить порожній псевдоінтернаціоналізм, що в ньому марксизм і не ночував ніколи. Звичайно, володіти справжнім інтернаціоналізмом — нелегка справа. Звичайно, не кожен зуміє взяти національну проблему у всій її складній модифікації й модуляції. Але навіщо ж тоді вискакувати з порожніми та ще й претензійними статтями та ще й в центральному органі партії?

Отже, будемо говорити серйозно й не «по-хлоп'ячому». Хвиля ображається, що ми назвали Україну самостійною державою. От тобі й раз. А хіба вона не самостійна? Перехрестіться, камраде, та подивіться в нашу конституцію. Розгорніть параграф перший і уважно перечитайте. Чи, може, ви гадаєте, що нашу конституцію складали «хлоп'ята»? Чи, може, ви, як Юринець, голосуєте й галасуєте за Малоросію? Чого ви повертаєтесь і так жалкенько по-рабськи усміхаєтесь до російського міщанина? Все одно п'ять з плюсом не поставить. Нічого вам «протестувати» й проти росіян, які теж мають свою конституцію й теж самостійні. Скажіть, будь ласка, який тризубівський великодержавник вже намагається і Московію українізувати?

Отже, ми є справді-таки незалежна держава, що входить своїм республіканським організмом в Радянський Союз. І самостійна Україна не тому, що цього хочемо ми, комуністи, а тому, що цього вимагає залізна й непоборна воля історичних законів, тому, що тільки таким чином ми прискоримо класову диференціацію на Україні. Коли якась нація (про це вже давно й не раз писалось) виявляє свою волю на протязі віків до виявлення свого організму як державної одиниці, тоді всякі спроби, так чи інакше, затримати цей природний процес, з одного боку, затримують оформлення класових сил, а з другого — вносять елемент хаосу вже в світовий загальноісторичний процес. «Замазувати» самостійність порожнім псевдомарксизмом — значить не розуміти,

що Україна доти буде плацдармом для контрреволюції, доки не перейде того природного стану, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав. Наше завдання полягає не в тому, щоб дурити, чи то нервувати, молоде українське суспільство, диференційоване від своїх петлюрівських бурбонів, а в тому, щоб ясністю своєї позиції остаточно атрофувати в ньому почуття зоологічного націоналізму і — головне — розгорнути дальшу диференціацію. Не треба забувати (ще раз кажемо), що ми живемо в надзвичайно складній обстановці, коли поруч соціалістичного будівництва виростають елементи капіталізму, а з останнім і молода буржуазія. Наші надбудови не встигають розвиватися пропорціонально надбудовам третього стану. Молодь, що виходить з вузів, легко піддається пропаганді по темних закутках. Чи є Україна колонія, чи ні,— такі розмови ми вже давно чуємо. В наших умовах — це загрозливе питання. Соціальні процеси, що їх викликано непом, логічно ведуть до конфлікту двох культур. Українське суспільство, зміцнівши, не помириться зі своїм, фактично, коли не de jure*, декретованим гегемоном — російським конкурентом.

Отже, тут з порожніми фразами далеко не поїдеш. Наше завдання попередити цей конфлікт. Іншими словами: ми мусимо негайно стати на боці активного молодого українського суспільства, що репрезентує не тільки селянина, але вже й робітника, і тим назавжди покінчити з контрреволюційною (по суті) думкою будувати на Україні російську культуру. Бо всі ці розмови про рівноправність мов є не що інше, як приховане наше бажання культивувати те, що вже не воскресне. Іншими словами, ми самі собі ставимо перешкоди в нашому соціалістичному будівництві. Від цього треба якомога швидше відмовитись. Цим ми прискоримо серед українського суспільства цілковито ідеологічний відлив на наш бік. Тільки таку постановку питання ми можемо назвати серйозною.

Ergo**, покиньте, Хвиля, «любити» сахарином своїх уст «робітничо-селянську Україну», покиньте «прагнути» підняти її на вищий «культурний рівень» і т. д., і т. п. Нікому від вашої любові ні холодно й не душно. Ви зумійте взяти на облік співвідношення всіх реальних сил і зробити правильний прогноз на майбутнє. «По воле волн» пливете ви сьогодні зі своєю популярною брошуркою. Але ми вам пропонуємо поставитись активно до процесу, інкаше ми будемо з вами сидіти на тій гілляці, що її вже трохи підрізано. Радян-

---

* Юридично *(лат.).— Ред.*

** Отже *(лат.).— Ред.*

ська влада зробила для України стільки, скільки не зробив би жодний уряд на світі. Приблизно такими от фразами ви «щеголяете» на дев'ятому році революції. Але це й без вас всі давно знають. Справа в тому, що викликані революцією сили можуть врешті стати ворожою стихією. А щоб попередити це, ми й пропонуємо не тільки вивчити деталі цього руху, але й трохи напружитись і відчувати вчасно ті гасла, що вже носяться в даній конкретній суспільній атмосфері. Жодне з гасел не страшне для нас, коли воно в наших руках, але бережіться, коли воно попаде в чужі руки.

Тут ми підійшли до одного з таких-от конкретних, а для панікерів і міщан — котрреволюційних лозунгів.

Хвиля запевняє компартію, що ми нібито поставили так питання: «разом чи не разом іти з пролетарською Росією». Тут же він дає свою «галасливу» й «крикливу відповідь»: «разом». Ми вітаємо свого веселого камрада, що він, будучи комуністом, мав мужність так рішуче відповісти. Але хіба перед нами стоїт така проблема? Хіба ми так ставимо питання? За рішучим і догадливим Хвилею, ми вже давно послали екстренну ноту і закликаємо до розриву з РСФРР. Ну що ж, хай буде й так, коли комусь того хочеться.

Але наш «галасливий наполеон» не вгомоняється. «Ви будете,— рече він,— бити себе в груди і кричати, що є багацько дурнів, шовіністів і йолопів в Ленінграді й в Москві». Але я, Хвиля, читаю вам таку-от мораль: «Дурнів зі старого часу нам залишилось багато, ви, мовляв, не звертайте на них уваги», працюйте і все.

Що «йолопів і шовіністів» в Ленінграді і Москві багато — в цьому ми не сумніваємось. Але при чому тут Хвиля? Навіщо входити в роль «вечного хохла» і, прийнявши позу Людовіка XIV [43], кричати на всю Україну: «не бойсь, малороссы, побей меня Бог, не выдам». Коли цей наш маленький Андрій зробився великим чоловіком і почав грати таку велику роль — всеукраїнського партійно-хохлацького папашу? (А чи не рано «пташечка запела»?) Отже, дорогий камраде, злазьте скоріш зі свого стула класного наставника якоїсь задрипанської прогімназії і покиньте цей нравоучительний тон, бо, по-перше, він вам ніяк не личить, а по-друге, раніш, ніж говорити ним, треба його заслужити. Ніхто, звичайно, крім нашого «галасливого й крикливого» ученого хохла, не бив і, головне, не буде бити себе в груди, і ніхто, крім його ж, не надає великого значення шовіністам «із Ленінграда». Навіть на московського Демосфена-Ларіна [44] ми дивимось крізь пальці і гадаємо, що справа зовсім не в його філіпіках.

Справа лежить глибше. Наголос ми зробили не на «московських задрипанках», як декому хочеться, а на тих причинах, що виносять на поверхню життя новий лозунг. Справа в тому, що українське національне відродження логічно підійшло до другого свого етапу. В молодому національному суспільстві, з одного боку, пройшов певний процес класової диференціації, а з другого — ми спостерігаємо метушню і біганину. Остання ж з'ясовується тіснотою рамок культурного розвитку. Молоді сили не бачать ще в цих рамках дальших перспектив і не можуть розгорнутись для виявлення своєї творчої потенції. Справа в тому, що в той час, як в Росії ми завжди втручаємось морально й матеріально в національне культурне будівництво, в усі його закутки, на Україні логікою одірваності нашої від національного відродження ми, крім химерної ситуації в культурному будівництві, маємо кілька не завжди неімпотентних матеріально і не завжди неслабеньких «хохлацьких апаратів». Це один бік медалі. Другий витікає з класової диференціації в національному організмі. Соціальні процеси, що далі — то більш поглиблюють цю диференціацію і при такому стані речей зовсім неможливою становиться та атмосфера, що нею оточують наші головотяпи той революційний кадр, який безпосередньо будує українську радянську культуру. Кожний міщанський шпінгалет із російських кіл вважає за свій обов'язок дивитися на такого-от українця скоса і, при нафоді, потріпати його по плечу: «мовляв, работай, національ, може, через 100 років і будеш комуністом». Цим ми не думаємо бити самих себе: наша компартія завжди йде назустріч життю. Ми цим хочемо підкреслити, що відповідну атмосферу утворюють, звичайно, не шпінгалети. Словом, нам — компартії — треба негайно звернути увагу на це загрозливе явище і пошукати нових шляхів для рішучого розв'язання цього питання. Треба якомога скоріш піти назустріч українській радянській молоді, яка хоче бути, перш за все, комунарами, а потім уже українцями. Треба не забувати, що вона вже зна собі ціну і вже вміє відрізнити міщанина від революціонера. Інститут «вчених хохлів» — це був необхідний історичний етап в розвиткові української комуністичної думки. Тепер цей інститут віджив себе, і молодь, яка не загубила своєї людської гідності, сьогодні хоче вийти на радісний творчий шлях радянського будівництва в супроводі справжнього товариського оточення.

Словом, справа йде знов-таки про органічне вростання нашої партії в національний радянський рух. Коли Хвиля, сидячи в центрі і на відповідальній посаді, досі не уявляє, що робиться хоч би в тій же українській літературі, то

чого ж можна чекати від товариша з окружкому, припустимо?

Наш друг так репрезентує перед партією нашу ж таки літературу і нашу ж таки радянську інтелігенцію, що прямо очі на лоб лізуть. Справа в тому, камраде Хвиля, що ви трохи проспали: лягали — була Малоросія, підвелись — стоїть Україна. Наша інтелігенція, на ваш погляд, і досі в тому самому ембріональному стані, що ви його спостерігали в провінціальній просвіті, починаючи свій перший безштатний період свого ж таки битія. Справа, друже, зовсім не в тому, що наша інтелігенція не вміє перекладати з закордонних, як ви кажете, мов, а справа, так би мовити, навпаки: «наше державне видавництво ще не скоро спроможеться видати оцих класиків». Це ж ви самі пишете, хоч, правда, і не в тому сенсі. Зрозуміли, де Сіракузи [45]?

Але ви, мабуть, і досі не здогадалися, в чому ми вас обвинувачуємо? Ми вас обвинувачуємо в тому, що ви запльовуєте українську радянську інтелігенцію жалконькими словами, і тим даєте привід російському міщанству підвести вище голову, і тим даєте привід молоді нервувати і не довіряти компартії. І ми вас обвинувачуємо в тому, що ви замазуєте перед Москвою правдиву картину того розгону в нашому культурному будівництві, який принесло з собою національне відродження. Будучи малограмотною людиною, ви такою уявляєте собі і всю молоду українську інтелігенцію і такою її одрекомендували центральному органові партії. Бо ж подумайте: навіть дочка Жовтневої Революції Вільна Академія (і та) в своїй добрій половині вже давно стежить за західноєвропейською літературою безпосередньо і не має потреби в російських перекладах. А ви ж кажете про всю українську інтелігенцію. Правда, несподівана для вас новина? Ну, а як же, ви допіру злетіли з Марса, а в Малоросії ви звикли принижати себе... чи то пак, нас. Справа ж, друже, не в Хвильовому. Хвильовий дійсно здібний у нас тільки виписати якусь чужу фразу з латинського чи з французького словника «для пущого фасона», але він же Вільній Академії, та би мовити, за кавалериста, і держать його там до пори до часу. Невже ви припускаєте, що якийсь інший член Вільної Академії буде полемізувати з вами?

Але коли ви не розумієте й цього, то як же ви зрозумієте, чому ми не радимо нашим письменникам орієнтуватися на московське мистецтво?

V*

Визнавши не тільки де-факто, але і де-юре національне відродження за один із тих етапів, що його мусить пройти Україна на своєму шляху до соціалізму, ми тим самим свідомо примушуємо себе не тільки робити дальші висновки, які витікають з цього визнання, але й віддаємо себе в цілковите розпорядження залізної логіки консеквенції. Логіка ж висновків вимагає, перш за все, ясності.

Давид Штраус [46], що, як відомо, грою фортуни теж має деяке відношення і до матеріалістичного монізму, кинув колись такий цікавий афоризм: «Можливо, Сіріус і більший за сонце, але від нього не спіє наш виноград». Отже, коли російське мистецтво — велике і могутнє, то це буквально нічого не доказує. Навпаки, коли світло з нього приходе до нас, як сузір'я Великого Пса, тільки за кілька великих років, то нам треба якомога швидше покинути орієнтацію на нього. Виноград національного відродження не мириться з тим, хоч і прекрасним — але — в силу багатьох і відомих історичних непорозумінь — далеким сонцем. Хочемо ми, чи не хочемо, логіка подій і певних соціальних процесів [пропуск.— *Ред.*] ми мусимо це визнати. Справа, значить, не в тому, що це шкідливе чи нешкідливе явище. Справа в тому, чи зуміє компартія вчасно підхопити те нове гасло, яке вже ширяє в повітрі, і надати йому відповідний комуністичний зміст. Звичайно, нема нічого легшого, як торохтіти порожнім псевдоінтернаціоналізмом,— «левому ребячеству» ми знаємо ціну. Всі ці фрази, що українська культура мусить розвиватися на базі російської (як це культура на базі культури, коли культура завжди бере базою своєю економіку?), що «язык русский — язык Ленина» (а хіба «язык мордвы» чи то киргизів — не може бути «языком Леніна»?), що на Україні російська культура є культура пролетаріату (а чому в низових професійних рядах свідомого українського пролетаріату, як говорить статистика, вдвічі більше, ніж росіян з євреями вмісті?), що «треба іти з росіянами, як рівний з рівним», що всі народи — брати і т. д., і т. п.— всі ці фрази є все-таки фрази — не більше, і їм місце в архівах керенщини [47]. На одному зі з'їздів Володимир Коряк говорив, що ви, мовляв, Вільна Академія, даєте реванш російській літературі. Це теж несерйозно. Бути справжнім інтернаціоналістом — це значить наперекір всяким забобонам в національному питанні, що утворилися на протязі великого часу,

* Очевидно, помилка в нумерації, розділ IV випущено.— *Ред.*

найти в собі мужність бути послідовним до кінця і в цій послідовності сміливо нести прапор пролетарської революції. Тут не може бути подвоєнності, утвореної російським шовінізмом, який гвалтує нашу психіку, не дає їй можливості набрати елементів конструктивізму; не може бути подвоєності, яка весь час примушує нас, як зайців, щохвилинно озиратися назад і дивитись, що сказав той чи інший, і частенько непевний «папа». Юринець згадав десь повнокровного Бекона [48]. Ми зараз згадуємо Монтеня [49], який зі своїм que fais je... (по чім знати) брав під сумнів навіть сам сумнів. До монтенівського божевілля йде і наша хохландія. Не треба забувати, що коли феодальний легітимізм переміг в Східній Європі завдяки відсталості буржуазії, то той же легітимізм в якихось 50—60-х роках минулого століття зміцнювався й філософією заячого шопенгауерського міщанства. Фашистська мужня цільність [50] мусить бути ближчою нам від рідної розляпаної психіки. І саме тому ближчою, що вона стоїть на діаметрально протилежному полюсі. Це закон природи: сходяться різні характери — активний холерик і в'яла сангвінічка, але холерик завжди мріє про ту прекрасну любовницю, що стоїть, знову-таки, на діаметрально протилежному полюсі, в даному разі родинних взаємовідношень. Пролетаріат в альянсі з дрібною буржуазією, але пролетаріат ніколи не перестає думати про темперамент того великого третього стану, який покидає Маргариту на світанку капіталізму, щоб на запитання історії, хто стукає в двері, упевнено і чітко відповісти: C'est moi! Ouvrez dous! * (подивися, тов. Хвиля, в словник).

Але до такої послідовності не кожний найде в собі волю. Отже, не маючи сміливості звільнитись від психічної розхитаності, навіть ті, хто, по суті, розуміє і співчуває нам,— навіть ті озираються і впадають в винниченківську псевдочесність з собою. Хіба давно, скажемо, Коряк говорив, що російська література мусить увійти в свої етнографічні береги? А от сьогодні, коли з цієї тези зроблено відповідні висновки, коли від слів перейдено до діла, він здрейфив і кричить, що це «націоналістичний вибрик М. Хвильового». Що ж, скажемо: «І ти, Брут?». Але хай добре подумають всі ті, хто зупинився на півдорозі, яку треба мати цільність свого світогляду, яку треба мати ясність щодо революційних перспектив, щоб не захитатись під навалою дешевих слів про «хатянський європеїзм Вапліте». Ми глибоко переконані, що наші супротивники і самі не знають, де ця «генерально-організаційна лінія Жовтня в літературі». Фрази, фрази і фрази.

---

* Це я! Відчиніть-но! *(франц.) — Ред.*

В гаслі, скерованому проти російського мистецтва (звичайно, не в погромному сенсі, як його тлумачать демагоги, а в сенсі орієнтації), ми добачаємо два моменти. Перший витікає безпосередньо з логіки національного відродження («надто ще болючі спомини минулого» — цілком справедливо каже Юринець); він, цей момент, обумовлюється, головним чином, сумою тих факторів, що їх викликає це відродження. Висловлюючись вульгарно, але зате й ясніш, боротьба за книжковий ринок, за гегемонію на культурному фронті двох братських культур на Україні — російської й української — це є життєва правда, та проза, яка далека від сантиментів і романтики і яка з кожним днем становиться яснішою. Тут висновок короткий: оскільки ми визнаємо українське відродження за необхідний і неминучий етап, остільки ми не тільки мусимо розвинути матеріальні рамки для виявлення культурних можливостей молодої нації, але й подивитись на нове гасло по-марксистськи. Чому українська інтелігенція не хоче орієнтуватись на російське мистецтво? Тому, що на книжному ринкові вона стикається з російським крамом. Орієнтуючись на російське мистецтво, вона не здібна побороти свого конкурента, бо її крам буде завжди розцінюватись, як крам другого, третього чи четвертого сорту, хоч би він був і першого. Це закон психології нашого читача, принаймні, на перший десяток років. З другого боку, українська інтелігенція відчуває, що в масі вона не здібна побороти в собі рабську природу, яка північну культуру завжди обожнювала і тим не давала можливості Україні виявити свій національний геній. Отже, оскільки це так, то нам залишається тільки взяти все це на облік і вчасно підхопити нове гасло, скерувавши його в комуністичне річище. Коли українська радянська культура робиться в себе, на Україні, гегемоном, то це зовсім не значить, що вона не може стати комуністичною. Але, коли в боротьбі її проти російського конкурента (будь то конкурент з пролетарських письменників чи з «смєновєхівців»[51]), цю культуру не хочуть розуміти, то це вже загрозливе явище, і з цього момента ми будемо спостерігати відхід її до табору дрібної буржуазії. Треба бути послідовним: або ми визнаємо національне відродження, або ні. Коли визнаємо, то й робимо відповідні висновки.

Отже, цей момент в новому гаслі, так би мовити, шлункового характеру: з одного боку, «гони монету», з другого — не перешкоджай мені боротись з моїм конкурентом, бо ж ти, так би мовити, сам декретував (фактично, коли не де-юре) цю конкуренцію визнанням відродження; з третього боку, не добачай в цьому контрреволюції.

Так ми дивимось на цю справу і гадаємо, що такі погляди є результат виховання нашого в тому реальному марксизмі, який ніяк не мириться з порожнім белькотінням, приперченим начебто інтернаціональними фразами. Ленін, очевидно, передбачав таку ситуацію, коли говорив [52], що для нас зовсім не важно, «які будуть кордони між Росією і Україною і які будуть форми їхніх державних взаємовідношень», в цьому, на його погляд, «можно і должно» «іти на уступки», «в цьому треба перепробувати і те, і інше», бо «від цього справа робітників і селян не загине». Ленін не тільки був геніальною людиною і передбачав нашу сьогоднішню ситуацію, але він був перш за все справжнім інтернаціоналістом. Він, природний росіянин, не дав, хоч би тим же полякам, жодного приводу усумнитись в його інтернаціональності і заявив, що польський пролетаріат іде по тій же путі, але не так, як в Росії. Чому ми кожного, хто, проаналізувавши ситуацію і взявши на облік всі про і контра, робить реальні висновки, спішимо заплямувати назвою шовініст? На наш погляд, Україна теж трохи інакше буде іти до соціалізму, хоч і в одному радянському політичному союзі з Росією. Тут ми підійшли до другого моменту в новому гаслі.

VI

Коли на шлункові мотиви нового лозунга ми реагували холодком матеріаліста-обсерватора, то другий момент ми підхоплюємо зі всім запалом своїх буйних відродженських натур. Тут ми, перш за все, комунари, сучасники героїчної епохи.

«Чого ви пнетеся,— пише Андрій Хвиля,— чи слід кидати гасла нехтування тієї спадщини, яка є в російській літературі?» — «з новою російською літературою нам по дорозі». Отже, лозунг проти літературної Росії маємо замінити: «разом з літературною Росією». Юринець ушкварив точніш: «ми повинні шукати в Москві товкачів для нашого «культурного розвитку». Отже, «благонадежности», знову-таки... на п'ять з мінусом (мінус припадає на Юринцеву невдалу формуліровку), а розуміння суті справи — ні на копійку.

Перш за все треба умовитись: говорячи про російську літературу, ми весь час мали на увазі мистецтво — отже, Ленін чи то Плеханов тут зовсім ні при чому. Значить, справа в художніх надбаннях Москви і зовсім не в «російській революційній демократії», що від неї ми, зі слів Хвилі, хочемо начебто відштовхнутись. В тім-то й справа, що ми цю революційну демократію не думаємо ототожнювати, як роблять це наші опоненти, з сухаревськими крамарихами

і з безперспективною літературщиною, декадансом, занепадом, реакцією, що запанували нині в російській літературі. Справа в тому, що саме ми і хочемо допомогти новим пролетарським силам у Росії вибратись з багна графоманії. Коли наші опоненти не вірять, що московська література сидить нині в цьому багні,— хай вони спитають у якогось пана, і він їм на ушко підтвердить: «Це дійсно так». Комінтерн,— одна справа, а Сухаревка — зовсім інша. І будьте ласкаві не плутати цих двох понять.

Але чому ж сьогоднішнє московське міщанство (і пролетарське, і «смєновєхівське»), за винятком якогось десятка оповідань (що є крапля в морі), переживає такий занепад? Чому її теми етнографічної балаканини (всі ці Стеньки Разіни [54], расєйські мужики, Омельки Пугачови [55]) — є бонтон сьогоднішнього московського Парнасу? Чому ці теми неодв'язно стежать за російським письменником найгероїчнішої і найзмістовнішої епохи? Відкіля ця арцибашевщина [56] четвертого сорту пролетарських письменників Гладкових [57], чірікання поетів солом'яної Русі, пересічність Іванових [58], обмеженість Пільняків, бульварщина Еренбургів і т. д., і т. п. Відкіля ця безплотна, хоч іноді і дотепна (для провінціальних баришень) формалістика Шкловських? Відкіля ця профанація літературних господ Алексеїв Товстих [59]? Яка причина такого розкладу?

Буттям визначається свідомість. Відціля витікає перша причина. Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства, що в ньому, як всесвітній оазис — пролетарські заводи, Комінтерн і ВКП. Коли на Україні і, зокрема, в центрі її, ви чули тільки «товариш», там вже давно перейшли з «гражданина» на «господина». Москва має міцні традиції, які глибоко входять в міщанство. Москва як Москва (і навіть Росія без Сибіру) по суті не бачила Жовтневої революції і її героїчної боротьби. Російська революційна демократія — одне, а жидкобородий московський інтелігент — зовсім інше. І от сьогодні він затоскував за сухаревською купчихою, за тройкою «з бубенцями», і, головне... за Спасителем. Він знов почав «богоискательствовать». Він забув, що «простой человек», як говорив Олександр Блок, не прийде з ним говорити про Бога. І от знову починається вакханалія теософії, порнографії, розчарування і самогубства. Письменник, коли він пересічність — раб свого суспільства. Отже, й маємо результати дійства першої причини.

Але друга причина витікає зі спадщини. Велика російська література є, перш за все (здається, так її характеризує і Брандес [60]), література песимістична, певніше, пасивно-песимістична. В західноєвропейському письменстві оптимізму теж

небагато було, але там песимізм завжди закликав суспільство до активності, до будівництва, до «невідомих обріїв». Він, цей песимізм, не тільки стимулював до боротьби, але в ньому суспільство находило і сенс життя. Російський пасивний песимізм виховував кадри «лишніх людей», попросту кажучи, паразитів, «мечтателей», людей без «определенных занятий», «нитиків», сіреньких людей «двадцятого числа». Російський песимізм породжував класичні гімназії, що з них виходили Рудіни [61] — високовчені і безпорадні в практичному житті. Російський песимізм породжував і дику бюрократичну машину; бо ж всі ці Івани Івановичі і Петри Петровичі, вилізши з-під мамашиної «класично-гімназіальної» спідниці і стикнувшись з суворим життям, шукали «20-го числа», щоб тягти свою «песимістичну лямку», розбавляючи її вином, «винтом», «стукалкою» і теософськими розмовами про велике призначення «Росії-Месії». Цей песимізм міг виникнути тільки в Росії, де кволий умираючий феодалізм не давав виходу з подвійної людської природи, принесеної капіталізмом, і затримував людське «я» в лабетах кволого християнського дуалізму, в лабетах християнізму. І справді: порівняйте кількох російських письменників і ви побачите, що для кожного з них тоска «расєйської ширі» є та вісь, на яку накручуються всі інші мотиви. Їхня справжня фізіономія, навіть для західника Тургенєва, відбивається все-таки в дзеркалі сконденсованого слав'янофільства Костянтинів Леонтьєвих [62], в «мракобесії» Розанових [63]. Абсолютизм зробив своє діло. Феодалізм визначив велику російську літературу. Під прапором пасивного християнського дуалізму пройшло московське мистецтво. Данте [64] робив підсумок середньовіччя, але він, на жаль, не дав прообраз російської літератури. Московський інтелігент і сьогодні тоскує за теологією Беатріче, за подорожником в рай, але він невдоволений Вергілієм — цим символом земної мудрості. Толстой, наприклад, відчував Руссо [65] не як антитезу до скептицизму — виступи останнього проти раціоналізму він добачав тільки проповідь за патріархальну демократію. Руссо для Толстого, перш за все, християнин, з його пасивним дуалізмом. Російська література, яка не бачила своєї справжньої буржуазії, не відчувала її оточення, не переживала пафосу капіталістичного будівництва і завжди спиралась на феодалізм, не могла утворити позитивного світовідношення. Відціля її «расєйськая ширь» з «расєйською» тоскою, відціля і пасивний песимізм. Золотий вік західноєвропейської літератури проходить під прапором буржуазних революцій і буржуазного хазяйнування. Це був революційний час, і він ніс з собою оптимізм (чи то активний песимізм) молодого суспільства. Уже епоха енциклопедизму видвигала таких

парвеню, як Дідро [66]. Золотий вік російської літератури робило кволе дворянство, яке й визначило світовідношення цього мистецтва. Але й за цим віком не приходив законний хазяїн держави, і російська література пішла на спад. Таке довге хазяйнування пасивного християнського дуалізму як основного мотиву не могло не відбитись на психіці російської інтелігенції, не могло не утворити тієї химерної колізії, що їх ми спостерігаємо й сьогодні. Треба наздоганяти сьогоднішній день, а важкі традиції, як камені на шиї, тягнуть на дно мертвого дуалізму. Треба творити «героїчну епоху», а жидкобородий «богоискатель» тягне теософію. Єсенін і низка інших самозгубств — це як реакція. Етнографічна романтика (будь то іваново-пільняковська Рассея, чи то бульварна «Жанна Ней», чи то пролетарський сахарин карамельних Даш [67]) — така романтика не спасає становища. Один з російських критиків порівнював колись романтизм з слов'янофільством. В сьогоднішній російській етнографічній романтиці та сама ідеалізація минулих Разіних і Пугачових зливається з почуттям «расєйського» патріотизму, з неясними мріями про майбутнє. Далі цього йти не можна. Треба шукати нової дороги. Велика російська література дійшла своєї межі і зупинилась на роздоріжжі.

І якою злою іронією на адресу тієї ж літератури звучать ці безграмотні поради орієнтуватись на московське мистецтво. Волею історії вийде зовсім навпаки: російська література для свого відродження зможе знайти чарівний бальзам тільки під буйним живим деревом відродження молодих національних республік, в атмосфері весни колись пригноблених народів. Але це трапиться тоді, коли національні генії України, Білорусії, Грузії і т. д. побідним тріумфальним кроком будуть іти по Західній Європі під грім фанфар, які розбуркають віковий сон жидкобородого «богоискателя», які навіки придушать в нім почуття великодержавницького шовінізму й примусять його поважати сусіда. Клин вибивають клином, а не проповіддю християнського соціалізму.

В статті про Фонвізіна [68] В. Бєлінський каже [69], що «росіяни є спадкоємці цілого світу, не тільки європейського життя, і спадкоємці по праву» що вони «не повинні й не можуть бути ані французами, ані англічанами, бо вони мусять бути росіянами». Так думає й сьогоднішній великодержавний інтелігент, і хоч скільки б ми не кричали, що цей погляд застарілий і не відповідає вимогам сьогоднішнього дня, московський месіанізм буде жити в головах московської інтелігенції, бо вона й сьогодні виховується на тому ж самому Бєлінському. Справа, значить, зовсім не в тому, що ми гніваємось на Віссаріона: Бєлінський від того менший не стане,

коли його буде захищати Хвиля. Справа в тому, що традиція не жарт і вона давить сьогоднішню московську молодь. Коли Плеханов, присвячуючи статтю цьому самому Фонвізіну, без всяких застережень спирається на великий авторитет Бєлінського, коли, нарешті, жодний із нинішніх марксистів не посміє рішуче розвінчати месіанізм «неистового Виссариона», тоді нам залишається одне: вибивати клин клином. Тов. Сталін говорить[70], що суть ленінізму це є «поєднання революційного розмаху з американською діловитістю». Дозвольте ж і нам бути практиками, і ні на хвилину не забуваючи про свою кінцеву хворобу великодержавництва, [пропуск.— *Ред.*] тими ліками, які прописала ділова історія. Розбити російський месіанізм — це значить не тільки одкрити семафор для експресу радісної творчості, що вітром свого руху починає справжню весну народів, але й звільнити московську молодь від вікових забобонів великодержавництва. Хвиля й Юринець наївно переконують себе, що Бєлінський вже ніколи не повернеться, що стара Росія вмерла, що і т. д., і т. п. Але це ж тільки псевдоінтернаціоналізм, який може заколихати недалеких людей і тих, хто бачить в російському месіанізмі розв'язку соціальних проблем, хто вище за все ставить не комуністичне суспільство, а єдність вітчизни Івана Калити. Будемо говорити конкретніш. Візьмемо хоч би того ж М. Горького. Здається, й «революційна демократія», і пролетарський письменник, і друг нашого вчителя — Леніна, і божок сьогоднішньої московської літературної інтелігенції і т. д., і т. п. Але поцікавтесь, як він думає в травні 1926 року. На пропозицію О. Слісаренка перекласти його повість «Мать» на українську мову, що її, цю повість, вид[авництво] «Книгоспілка» хотіло видати в скороченому тексті для молодняка, М . Горький — російський пролетарський письменник — відповів О. Слісаренкові — українському пролетарському письменникові — таким листом (приводимо дослівно):

«Уважаемый Алексей Андреевич, я категорически против сокращения повести «Мать». Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий — стремятся сделать наречие «языком», но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия.

При старом режиме я — посильно — протестовал против таких явлений. Мне кажется, при новом режиме следовало бы стремиться к устранению всего, что мешает людям помогать друг другу. А то выходит курьезно: одни стремятся создать «всемирный язык», другие — действуют как раз наоборот.

А. Пешков».

На конверті стоїть: «M. Gorki» (М. Горький). В листі дата: 7.V-26. Sorrento.

Лист не потребує коментарів: він сам за себе говорить. Але він ще раз підтвердив наші припущення й прогнози. Навіть в авторові «Буревестника», навіть в цій людині, що, очевидно, хоче грати роль «совести земли русской», навіть в ньому сидить великодержавник, проповідник російського месіанізму й «собиратель земли русской» для земли русской, але у всякому разі не для комунізму. Горький теж липовий оптиміст, і тому в ньому довго ще буде перемагати міщанин А. Пєшков із Сорренто. Тільки вітер, тільки він, що несе на своїх крилах весну народів, розвіє туман російського месіанізму й жидкобородої обмеженості. Тільки вітер, тільки він виведе московську молодь на шлях здорового й радісного оптимізму. Словом: «во ім'я отця й сина й святого духа», як починалась в минулому столітті перша революційна відозва на Україні польського поета Розенталя.

Але в чому трагедія? А трагедія в тому, що російське міщанство, погодившись з нами, що говорити про «економічні й політичні» умови як умови цілком тотожні є «нісенітниця», в той же час кричить в свій рупор: «Не дозволю». Мало того, той же Андрій Хвиля в своєму порожньому псевдоінтернаціональному запалі робить «передержку» і подає таке запитання: «Чи є в нас дані говорити про те, що для нашої економіки єдиний шлях — орієнтація на Захід, а ні в якій мірі не на Росію?».

Куди орієнтуватись нашій економіці — це справа економістів і Політбюро нашої партії. Але ми ж ніде не говорили про економічну орієнтацію. Таким чином, звичайно, дуже легко притягти до нашої справи «австрійську інтригу», що її, до речі, і притягував, здається, вже колишній завідуючий відділом друку ЦК т. Нюрнберг. Але, по заяві одного із секретарів того ж ЦК т. Корнюшина, компартія не думає вбачати в наших виступах цієї «інтриги».

Справа от в чому: «Коли виник масовий національний рух [71], то одмахнутись від нього — значить на ділі піддатись націоналістичним забобонам!» (В. Ленін). А що ми одмахуємось від нього — в цьому нема жодного сумніву. Тільки вивчивши всі його деталі, інакше кажучи, зрісшись з ним в єдине ціле, ми маємо право зітхнути з полегкістю. Коли більшість наших відповідальних товаришів напередодні дев'ятої річниці революції й існування Української Республіки, напередодні 10-ої річниці смерті Франка, давно відомого Західній Європі, не знають автора «Бориславських оповідань» [72], великого публіциста й вченого, то це й називається одмахнутись від національного руху. Але лихо тут не в тому, що дехто з наших

партійців піддається об'єктивно «націоналістичним забобонам», а в тому, що цей одрив від української культури «чреват грозными последствиями». Але лихо тут в тому, що ми в своїй великодержавницькій обмеженості не хочемо добачати в новому гаслі здорових елементів. Відродженські мотиви молодої української поезії не тільки не примиряються з декадансом сьогоднішнього московського мистецтва, з обмеженістю тамошніх пролетарських митців, але вони противляться й духу песимізму великої російської літератури, духу мертвого християнського дуалізму.

Колись в своїй «Истории русской общественной мысли» Плеханов так писав [73]: «Треба пам'ятати, що Лессінг [74] зробив літературну реформу за прикладом літературних ідеологів третього стану. Завдяки цьому, його протест проти французоманів не був протестом проти «освободительных» французьких ідей». Наш протест проти москвоманії (про це ми ще будемо писати й далі) не є протест проти московських ідей революційного більшовизму, не є здача революційних позицій і — «націоналістичні вибрики», як заявляє критична дешовка, це є протест, висловлюючись фігурально, проти французького псевдокласицизму, це є гамбурзька драматургія. Ми теж надзвичайно високо ставимо свого Дідро-Леніна. Але ми хочемо вжити тих революційних методів, що з них скористались Лессінг і Бєлінський. Російська література була для нас «лучом света в темном царстве» [75]. Ми вміли плакати над «Грозою», вміли мріяти в «Литературных мечтаниях», уміли відчути, як «сміється море» в зіницях «зеленоокої Мальви» [76], уміли пізнавати глибину достоєвських психоаналізів, відчути розмах «Войны и мира» [77] і здригнутись, коли била «калатушка» нічного сторожа в «Вишневом саду» [78]. Ми знаємо, що таке російська література, і нам до болю образливо за неї, що її сьогодні захищають столоначальники.

Але дозвольте ж сьогодні, коли гряде новий час нової людини, підняти м'ятеж проти нашого колишнього бога, бо цей бог не відповідає духу епохи. Во ім'я російської молоді, во ім'я російського мистецтва, що буде творитись на території Московії,— і в ім'я його ми б'ємо на сполох. Велика російська література не здібна виховати сильну й здорову, цільну й залізну людину, що буде мати крицеві нерви і не полізе рачки від тих ідеалів, які спалахнули в осінній революції. Велика російська література не здібна підтримувати огонь надзвичайної віри в правду горожанських баталій, в неминучість приходу «далекої загірньої комуни». І коли московська молодь в силу важких традицій не може звільнитись від впливу свого мистецького минулого, то не тягніть в це ж болото (свідомо чи несвідомо) і наш молодняк. У нас теж були

традиції. Але, по-перше, вони демократичніші, по-друге, їхню вагу не можна порівнювати з російським минулим. На «богоискательство» ми не страждаємо. Коли в Москві жахнулися «богохульства» «97», то у нас якась Гапка з задрипанок вже не повірить горобиної ночі небесному Ількові. Колись Герцен [79] писав, що «Чінгісхан» з телеграфами і електричними двигунами — неможливий». Наша молодь це добре знає. Отже, не заганяйте її в багно песимізму.

Стара західноєвропейська література ближче нашій молоді (навіть) ідеологічно. Тут відповідь Юринцеві, який москвофільствує своїми «товчками» і не розуміє, як наші ідеологічні починання можуть не «виходити з політичного союзу з Москвою». Беремо конкретний приклад. Як підходив і описував Бальзак в своїх «Les paysans» * селянина? Він перш за все розвінчав ідилічне уявлення про останнього, накреслив подібність його світосприймання до світосприймання буржуа, і потім він, як ніхто, намалював інтенсивність його протилюдських інстинктів. Приблизно те ж саме робив і Золя [80] в своїй «Землі». Такий підхід, коли відкинути якісь бальзаківські реалістські симпатії, гідний навіть марксистського пера.

Що ж робить з тим же селянином російська література? Тургенєв, наприклад, в тих же 40-х роках дає свої «Записки охотника», в яких, як відомо, ідеалізує селянина і підносить його крізь призму свого ліберально-поміщицького світогляду. Те ж саме робили з ними і Григорович [81], і Златовратський. Навіть Чехов в своїх «Мужиках» [82] не так вже зачепив народників, як це здалося Н. К. Михайловському. Звичайно, ми не збираємось обвинувачувати російських письменників. В цьому повинна тодішня соціально-економічна ситуація в Росії. Але це також і не значить, що бальзаківська ідеологія не ближча до нас за ідеологію Тургенєва. Бальзак був представником ідеології творчого класу, от чому він рідніший нам народницьких оповідань хоч би того Л. Толстого. Останнього, до речі, дехто вважає за оптиміста, але це глибока помилка. Ми не помилились, кваліфікуючи московську літературу як песимістичну. Коли говорити парадоксально, то толстовський оптимізм все-таки виходив з песимізму жидкобородого «богоискателя». Це той же липовий оптимізм, що його сконденсував Руссо в своїх надіях на «сільське населення» і які розвіяно було подіями Великої Французької революції.

Як бачите, навіть ідеологічно західноєвропейська література може бути нам ближчою. Нічого нам малювати котурнові постаті карамельних робітниць Даш, як це роблять московські пролетарські письменники, чи то котурнових «мужичків», як

---

* «Селянах» *(франц.).— Ред.*

це роблять попутники, перегинаючи Бальзака, так би мовити, в звіризмі, чи то опереткових більшовиків, яких малюють в міщанському закутку. Коли сучасні російські літератори в силу тих чи інших причин можуть зійти на правдивий шлях, то це зовсім не значить, що ми (не — ?) можемо вбити двох зайців: з одного боку, утворити справжнє мистецтво великої епохи, з другого — показати революційний путь російського Парнасу.

Для цього у нас є всі дані, вони витікають з тієї передпосилки, що ім'я її відродження. В цьому справедливому і природньому юначому запалі нема й тіні «австрійської інтриги». І нема саме тому, що ми так далекі від неї, як ідея пролетарської революції від обмеженого націоналізму. Повірте нам, коли б ми вірили в ті ідеали, які проповідує нам Донцов, то, будьте покійні, ми найшли б в собі мужність піти за них не в один «штаб Духоніна». Це не фанфаронство, не фразерство, а те почуття своєї людської гідності, яке керувало Рисаковими [83] й Перовськими.

Нове гасло, що його скеровано проти російської літератури, ми розуміємо як гасло здорового суперництва («соревнования») для двох націй і не як націй, а як революційних факторів. Коли ми боротьбу двох спортсменських команд не розцінюємо як боротьбу революції і контрреволюції, коли наше мистецтво вдалим ходом відродженського ферзя хоче дати московському «богоискателю» мат в три ходи, то це треба тільки вітати. В цьому національної гордості боятись нічого. Народне прислів'я так каже: «Навіть злидні без пихи не живуть». А Ленін з приводу цього в тій же статті, що її невдало цитує Юринець, от що говорив: «Ми повні почуття національної гордості [84], бо великоросійська нація теж утворила революційний клас, теж доказала, що вона здібна дати людськості великі зразки за соціалізм». Наш геніальний вождь ще раз запитував себе: «Чи чуже нам, великоросійським пролетаріям, почуття національної гордості?». І відповідав: «Звичайно, ні. Ми любимо свою мову, свою вітчизну. Ми пишаємось тим, що осередок великоросів видвинув Радищева, декабристів» etc. Він не боявся так говорити, бо знав, що в «кожній національній культурі єсть соціалістичні елементи».

Дозвольте ж і нам пишатись тим, що революційний і послідовніший з декабристів — Пестель [85] — жив під південним сонцем України, що велику російську літературу робили наші Гоголі, Короленки [86], що перші полки, які підняли м'ятеж проти царату, були по національності наші, що історію боротьби трудящих записано не в тульській «Канаді», а на просторах України, де найменша оселя є сторінка із героїчного минулого, що і т. д., і т. п. Цього раніш не видно було — дозвольте, щоб

його видно було і щоб ми могли пережити те почуття національної гордості, яке відчував Ленін.

Хтось із російських критиків говорив, що якби Гоголь писав українською мовою, то це був би другий Данте. Ми гадаємо, і наші Драгоманови при інших умовах були б в пантеоні найкращих світових революціонерів. Дозвольте, нарешті, припустити, що при умові рішучого розв'язання національного питання навіть із Хвилі може вийти славетний комуністичний діяч. Український куркуль воістину страшна сила, але це нічого не доказує. В своїх «Естетичних замітках» Мерінг не сумнівався, що класична німецька література не залежала від побутових умов, бо вона не хотіла черпати свою силу в бюргерстві. Коли в XVIII столітті французький драматург Мерсьє [87] зумів уже відрізнити буржуазію від пролетаріату і оспівати останнього саме тоді, коли й третій стан виступав як єдине ціле, і за грохотом Великої Французької революції ще не видно було «могильщика» капіталізму, то якою ж треба бути обмеженою людиною, щоб скоса поглядати на українське відродження і добачати в ньому тільки столипінський отруб.

Колись Англія давала ідеї, Франція їх розносила по світах. Чому не припустити, що ідеї «кремлевского мечтателя» [88] понесе в широкий світ якась із молодих союзних республік? Грецькі городи були колись ідеалом Руссо. В цьому ідеалі і ми добачаємо здорові моменти. Полемізуючи з Бухаріним, Ленін говорив, що треба дати нації можливість розвинутись, диференціюватись від своєї буржуазії. Початок такої диференціації ми спостерігаємо сьогодні на Україні, і наше нове гасло, хоч як це парадоксально, і є результат класової диференціації. Боротьба з дуалізмом людської природи — є первинна ознака кристалізації нового сильного класу. Коли столоначальники гадають, що це «хлоп'ячі лозунги», то non omnia possumus omnes (людина не універсальна), не кожний знає своє місце і не кожний здібний піднестись вище першого поверху.

VII

Отже, для наших опонентів були неясні такі терміни: «Європа», «Росія» і «азіатський ренесанс». Очевидно, і надалі вони будуть плутатись. Але більш здібні з них повинні вже розуміти, що під «Європою» ми мали на увазі не тільки технічні досягнення, але й головне — психологічну категорію, певний тип культурного фактору в історичному процесі, певний революційний метод. «Чи можна погодити віру в Азію з захватом по відношенню до Європи?». Це цілком залежить від того, шановний тов. Юринець, що ми розуміємо під Європою. Європу Гегеля, Лессінга і т. д.— можна, бо кожний з них в ретроспективному плані не тільки виразник певних кіл буржуазії, але

й той Радищев, яким пишався Ленін. Європу навіть Шпенглера — навряд чи можна, хоч би тому, що вона не може стояти в названому плані, а в плані сьогоднішньої боротьби ця Європа для нас загрозливе явище. Ленін ніс світло з Азії, але він завжди пропонував учитись у Європи. Він, очевидно, гадав, що психологічну Європу можна зв'язати зі Сходом.

Здається, ми вияснили й свій погляд на Росію. Є дві Росії: Росія Краснопреснінських районів, Комінтерну і ВКП і Росія сухаревської крамарихи та жидкобородого «богоискателя». Як же ми дивимось на «азіатський ренесанс»?

Прийде час, коли ми своїй теорії присвятимо окрему брошуру... а тепер дозвольте хоч два слова і про цю «загадку». Ми вже говорили, що для нас теорія циклів — не порожній звук, але в той час, коли Н. Я. Данилевський [89] і О. Шпенглер (перший в «Європі й Росії», а другий в «Гибелі Європи») з'ясовують цю теорію через філософію ідеалістичного інтуїтивізму, ми її мислимо в плані матеріалістичної каузальності. Кожний народ переживає дитинство, культурний етап і цивілізаційний. В цьому у нас нема розходжень. Цивілізаційний етап і на наш погляд є останній акорд всякої культури і початок її кінця. Але в той час, коли для ідеалістичного інтуїтивізму історичні типи культур замкнуто в самовольні рамки, як от «фаустівські», що йдуть під знаком своєї судьби, ми, виходячи з принципу каузальності й поділяючи історичні типи культур, замикаємо їх в рамки патріархального, феодального, буржуазного і пролетарського часу. Кожний з цих типів не подібний до другого, але це не абсолютно, оскільки всюди вривається момент природного спадкоємства.

Принцип каузальності витікає з установки світової історії в плані наукового досвіду. Коли ідеалістичний інтуїтивізм є суб'єктивна інтеграція випадкових історичних моментів для вияснення картини світу і прогнозів, є апріорний підхід до історії і розглядає світ в той чи інший історичний момент не як світ двох таборів — хазяїв і рабів, а як світ прогресу для прогресу, то принцип каузальності завжди виходить з конкретних даних і визначається ідеєю перебудови соціальних взаємовідношень, прагне умовної кульмінації ідеального суспільства — матеріальної рівності.

Для ідеалістичного інтуїтивізму, хоч як би він дурив себе псевдоясністю своїх теоретичних формул, світ завжди буде за какофонію, бо цикл буржуазної культури, дійшовши своєї вищої цивілізаційної точки, летить у провалля віків і, як столітній дід, впадає в дитинство. Шатобріан [90] в часи розквіту буржуазного циклу, доводячи розумом віру і повстаючи проти раціоналізму, все-таки страждав на той раціоналізм і, таким чином, творив свій цикл. Ідеалістичний інтуїтивізм не може

його творити, хоч як би він і приховувався за фашистський оптимізм. Уже Мольєр — не тільки прообраз героїв XVIII віку енциклопедистів, але й поета «світової скорботи», «могильщика» третього стану. Шпенглерівська ідея всесвітньої монархії є повернення до дитинства, це є ідеї не кого іншого, як Данте і Вергілія.

Принцип каузальності — з теорії історичного матеріалізму. Цією філософією й починається пролетарський цикл. Ідеалістичний інтуїтивізм для вияснення картини світу веде послідовно до міфів древності, до відшукання культурно-парикмахерського [пропуск.— *Ред.*]. Принцип каузальності, оскільки в основі його лежить досвід, не входить в коло того напівміфічного минулого, яке нічого не може з'ясувати. Рукописи славетного мейєрхольдівського [91] фараона «Герум-Герум» нас можуть цікавити як художників — і тільки. Ніцше [92], будучи філософом епохи розквіту імперіалізму і ідеологом великого й живого капіталу, цілком слушно не йшов в минуле далі античної культури. Всесвітню історію і справді треба розглядати з конкретних і відомих нам етапів. Плутатись в якійсь мікенській культурі [93] — і справді треба сповідати інтуїтивізм. І мікенську, і індійську, і єгипетську, і вавілонську, і арабську і т. д. культури ми відносимо умовно до патріархального напівміфічного циклу. В даному разі нас цікавить тільки той факт, що розвиток цих культур, за виключенням таких туманних, як ацтеків або як от єгипетської, протікав, головним чином, на тій території, яка являється Азією і Європою. Але й грандіозний Єгипет, підпавши ще до Р[іздва] Х[ристова] спершу під владу Камбіоза [94], а потім Олександра Македонського [95],— але й він свою культуру ще в глибокій древності прилучив до європо-азіатської. Александрія вже при Птоломеях [96] була центром грецької вченості і колонією Риму.

З другого боку, не може не кинутись в очі і той факт, що майже всі культури патріархального періоду утворились тими народами, які мешкали на території Азії, і тими, які географічно стояли на її межах. Таким чином, в творенні першого культурно-історичного типу людський матеріал Європи відіграв порівняно [не] велику роль, не дивлячись на те, що європейська територія в цей час навряд чи була порожньою. (Цю гіпотезу підтверджує хоч би те наукове припущення, яке встановлює існування слов'ян по цей бік Уралу з 1000 року до Р. Х.). Отже, людський матеріал Азії розв'язував патріархальний період. Але розв'язуючи його, він остільки вичерпав свої творчі сили, що вже феодальний тип природно мусив виявляти себе на європейській території, де людський матеріал був повний набраної в віках і не виявленої енергії. Цією енергією Європа розв'язала не тільки другий період, але й третій — буржуазний. Четвертий, пролетарський, культурно-історичний тип європейське

населення не здібне підняти. Це знову-таки гіпотеза, але для більш-менш спостережливої людини вона становиться за аксіому. Сьогодні ми — сучасники «Гибелі Європи», але не як фаустівської культури, а як буржуазного типу. Але ми — сучасники й свідки падіння творчої енергії людського матеріалу на європейській території. Західне суспільство природно йде до стану духовної імпотенції. Творчу енергію вичерпано, її хватило на два періоди: пройде багато віків, коли Європа знову (матиме — ?) блискучу історію. Це зовсім не значить, що вона ще довго не буде іти попереду інших країн, це зовсім не значить, що і в час свого тимчасового замирання вона не буде творити чудеса хоч би в тій же техніці,— це значить, що творча ініціатива всесвітнього, універсального значення вже не може виявитись на тій території, де розрядка людської енергії протікала на протязі кількох десятків віків. Греція і сьогодні живе, але це вже не Греція далекої прекрасної культури. Рим і сьогодні жевріє, але жодний Муссоліні [97] уже не підніме його на висоту колишньої грандіози. Європейські комуністичні революції як пролог до пролетарського періоду не обійдуться без сторонньої ініціативи, як це було з буржуазними. І це зрозуміло, бо ініціатива піде відтіля, де буде творитись четвертий культурно-історичний тип. Тільки натхненці цього культурного періоду зможуть доконати капіталізм.

Але де ж ця загадкова країна, що розв'язує велику світову проблему? Вона там, на сході. Ex oriente lux *.

Азія знову виходить на широку історичну дорогу. Віковий, тисячолітній відпочинок східного людського матеріалу — це є період накопичення енергії для всесвітніх універсальних завдань. І тільки ця енергія здібна вивезти Європу з цивілізаційного періоду конаючого типу культури. В цьому не може бути сумніву. Соціальний пафос, що ним горить сьогодні Азія, є не тільки перша ознака відродження нових грандіозних сил, але й ознака відповідності останніх четвертому типу культури. Рапсодії і саги Рамаяни — напередодні свого воскресіння в новому пролетарському періоді. Сунь-Ятсенівські [98] проекти розвитку хазяйства Хіни [99] в інтернаціональному соціалістичному плані — не тільки протест проти імперіалізму західноєвропейських держав, але й яскрава ілюстрація до пробудження азіатської потенціальної енергії. Духовну культуру завжди тісно зв'язано з невловимим химерним процесом надбудов, і ми дуже хотіли б подивитись в якомусь 22 столітті на шпінгалета, який сьогодні вульгаризує теорію історичного матеріалізму заявою, що економіка Азії виключає всяку думку про універсальну роль останньої в світовому історичному процесі.

---

* Світло зі сходу *(лат.)*.— *Ред.*

Нещодавно Маяковський «одкривав» і розвінчував сьогоднішню Америку [100]. Зі слів, здається, Лозовського [101], індустрія цієї країни не така вже грандіозна, як нам здається. Настав час «одкрити» й Азію. Варто перечитати хоч би труди того ж доктора Сунь Ятсена про капіталістичний розвиток Хіни, щоб од нашого скепсису не залишилось і тіні. Але й Індія Тагора не та уже країна, що «под развесистой клюквой». Словом, економічних передпосилок тут уже досить для розвитку духовної культури і саме четвертого типу. Звичайно, таке припущення можливе тільки тепер, коли економіка Західної Європи може стати за міцну матеріальну базу для азіатських конквістадорів. «Жовта небезпека», що її так жахалася буржуазія, по суті, завжди символізувала ту реальну силу, яка розв'яже проблему комуністичного суспільства, активно почавши утворювати новий культурно-історичний тип.

Отже, азіатський ренесанс тісно зв'язано з епохою великих горожанських сутичок, з смертельною боротьбою двох сил: з одного боку — капіталізму, з другого — східних конквістадорів. Західноєвропейський пролетаріат має важкі традиції і без пробудженої, універсального значення, азіатської енергії він не тільки не здібний почати новий культурно-історичний тип, але й звалити з себе мертву вагу третього стану. Це зовсім не значить, що «літературу творить не певна доба, а й спадщина», це зовсім не значить, що не треба брати на увагу «сили пролетаріату і його придатності викликати нові культурні здібності»,— це значить, що не треба вподоблятись однобокій теорії фізіократів, які в XVIII столітті фетишизували селянство. Пролетаріат не є абстрактна категорія, а тільки конкретний класовий організм, і кілька віків хазяйнування в Західній Європі духовної культури третього культурно-історичного типу не могли не відбитись на його техніці. Елементарний дарвінізм завжди це може підтвердити. Західноєвропейський пролетаріат для заволодіння матеріальними цінностями досить підготовлений. Але не треба забувати, що якийсь пруссизм виховував найкращий європейський пролетаріат (німецький) не з часів поразки і мрій про реванш, а на протязі багатьох великих років.

Азіатський ренесанс визначається не тільки відродженням класичної освіченості, але й відродженням сильної й цільної людини, відродженням нового типу відважних конквістадорів, що за ними тоскує й європейське суспільство. Але цього не могла не розуміти буржуазія. Колись Копернік [102] вносив у світогляд сумніви, Ньютон [103] з'ясував світовий порядок. Сьогодні фашизм прийшов цей порядок зміцняти. І хоч цей прихід запізнілий, але це досить вдала й вчасна вилазка: темперамент фашизму не може не викликати симпатію [104].

Отже, всі ці передпосилки треба завжди брати до теорії залежності надбудов від економіки.

Але при чому ж тут Україна? А при тому, що азіатське відродження тісно зв'язане з більшовизмом і при тому, що духовна культура більшовизму може яскраво виявитись тільки в молодих радянських республіках... і в першу чергу під блакитним небом південносхідної республіки комун, яка завжди була ареною горожанських сутичок і яка виховала в своїх буйних степах тип революційного конквістадора. З другого боку, наша Євразія стоїть на межі двох великих територій, двох енергій, остільки авангардом 4-го культурно-історичного типу виступаємо ми. Колись Бухарін в своїй промові про «судьби російської інтелігенції» [105] так говорив: «Ленін твердив, що за кілька років ми будемо вести за собою Азію. Цього ще нема, але це буде. Ми пропонуємо вам подумати про ці гігантські всесвітні масштаби. Зійдіть, будь ласка, з ідеологічної позиції, що вихваляє безграмотність сільської вчительки і не закликає (не закликайте — ?) нас до цієї темноти, а йдіть вперед по вказаній нами путі».

Те ж саме й ми говоримо нашим «чинушам». Коли вони не розуміють, що Гоміндан [106] є фактор більш революційного значення, ніж якийсь амстердамський Інтернаціонал [107], то ми, очевидно, завжди будемо розмовляти на різних мовах. Звичайно, «світовий пролетаріат» мусить «стати керівником визвольних рухів національностей Сходу». Але от біда — західноєвропейський пролетаріат ведуть Макдональди [108] й Вандервельди [109], що їх пролетаріат не завтра скине й у всякому разі не раніш великого пожару на Сході. «Культурні досягнення» західноєвропейського пролетаріату ми не думаємо скидати з «рахунків світової історії». Але ми знаємо, що коли Кант перекладає християнський дуалізм з мови феодальної на буржуазну, то буржуазний письменник Барбюс [110] намагається перекласти його на мову «могильщика» буржуазії. Такі «здобутки», очевидно, прийдеться «скинути з рахунків світової історії». Наше твердження, що азіатський ренесанс протягнеться на кілька століть, зустрічають вигуками: «Ловко, браво!», але не ловко виходить, коли наша галаслива червонохуторянська просвіта ніяк не може вивести свій світогляд з рамок масштабу провінціального вчителя політграмоти. І коли вона твердить, що за десяток-два років не буде буржуазії і світ стане за «єдину пролетарську сім'ю», то ми в цьому вбачаємо не тільки казенний оптимізм, але й учуваємо нотки песимізму жидкобородого «богоискателя», який давно вже махнув рукою на всесвітню революцію і, зробившись гвинтиком бюрократичної машини, виробляє для маси золоті пілюлі заспокоєння. На його погляд, «вселюдська культура» прийде в якихось 40-х роках нашого століття. І він не хоче слухати, що для стабілізації нашої психіки прийдеться прихватити кілька віків, і тільки після цих віків ми зможемо творити «вселюдську куль-

туру». Проте, коли розуміти останню як конгломерацію, що складається з «червоного вірша», циркулярної інструкції і псевдомарксизму, то така й дійсно прийде за якийсь десяток років.

Словом, поки що ніхто не переконав, що азіатський ренесанс в нашій концепції не відповідає справжньому марксизму. Коли, нарешті, нас питають: «Як знайти різницю у поглядах старих слов'янофілів[111] і ваших», то й тут ми відповідаємо: «Для цього треба взяти якийсь том історії слов'янофільства й добре його перечитати». Коли ж тоді наша концепція буде незрозумілою, то тут залишається тільки безпорадно махнути рукою і вдаритись у філософію «недоросля». Бо й справді: найкращий вигляд це той, що його французи називають не інакше [пропуск.— *Ред.*].

Чим характеризується слов'янофільство? Перш за все, як говорить елементарна політграмота,— філософсько-історичною теорією національної самобутності. Але оскільки ця теорія утворилася під впливом філософської системи напівмістичного Шеллінга[112] й ідеалізму Гегеля[113], остільки її «самобутність» була одірвана від соціально-історичних процесів й вона мусила виродитись в «мракобєсіє» Леонтьєва. Панславізм привів до «самобутнього» Сходу і ідеалістичного месіанізму. Але хіба ми говоримо про «самобутність» Азії? Справа ж іде про Маркса і принцип каузальності. Треба ж відрізняти самовар від чижика і знати, що слов'янофільство є одна з варіацій того ж таки ідеалістичного інтуїтивізму *.

Отже, азіатський ренесанс і надалі залишається прекрасною поезією наших днів. Ми й надалі віримо й переконані, що тільки конквістадори Великого Сходу утворять четвертий культурно-історичний тип, що тільки вони виведуть людськість на шлях комуністичних революцій.

Але треба кінчати. Марксизм завжди був живою теорією, і він ніколи не цурався здорової романтики. Найлютішим своїм ворогом він вважав сухий ревізіонізм. Колись робили спроби використати марксизм для оформлення ідеології великого капіталу («легальний марксизм»), тепер намагаються зробити з нього під прапором безграмотних фраз народницький сахарин. Ця остання спроба реакційніша за першу, бо об'єктивно — повторюємо ще раз і ще раз — грає на руку столипінського отрубу. В вульгарному марксизмі шукають собі підпори, з одного боку (ще раз і ще раз), безсмертний куркуль, з другого — міське міщанство. Саме тут і йде кристалізація їхнього світогляду.

---

* До речі: як зв'язати азіатський ренесанс з греко-римським мистецтвом? Про це ми ще будемо говорити, а поки що посилаємо читачів до прекрасної статті українського талановитого критика М. Зерова «Література чи літературщина». Сьогодні останній його знову атакує.

Отже, очевидно, боротьба тільки починається, і коли взяти до уваги, що в українській літературі марксизм почав розгортати поки що свої дитячі крильця, що його кроки плутаються в лабіринті найскладнішої ситуації, яку знала коли історія, то з певністю можна кваліфікувати нашу боротьбу, як боротьбу «не на життя, а на смерть». Від рефрену Катона Старшого — «Delenda Carthago» * ми не одмовляємось, і наш соціальний фанатизм ніколи не погасне. До зачеплених питань ще не раз доведеться повертатись, але ми знаємо, що «крапля довбе й камінь». У всякому разі, безпримірна поразка масовізму має можливість нашій дискусії розгорнутись. Це перший плюс. Другим плюсом ми примусили суспільство хоч трохи поважати письменника (Хвиля в рахунок не йде). Третій плюс — найбільший — це той, що наша література вже відчуває вітерці доброго повітря. В ньому ми й розгорнемо свої могутні відродженські крила. Інакше і не могло бути, бо за нас життя, бо наш молодий клас — пролетаріат — упевнено сходить на історичну арену.

Почали ми свою статтю критикою спроб найти в історії відповідні аналогії до нашого сьогоднішнього руху. Систематичні провали наших супротивників в цьому сенсі ми з'ясовуємо, з одного боку, національною обмеженістю, з другого — літературною безграмотністю.

Навіть т. Коряк, який нещодавно кинув нам «рукавичку» і викликає нас на бій,— навіть він не здібний підвестись вище заяложеної схеми («хатянство — радянство») і зробити з марксизму живу теорію. Справа в тому, що логіка соціальних процесів нашої дійсності ні в якому разі не може припустити відриву від цих процесів пролетарських ідеологічних надбудов. Всяка спроба в цьому сенсі обов'язково несе за собою невдачу. В часи військового комунізму пролетарське мистецтво не тільки могло, але й повинно було обособлятись. Тепер, в час органічного будівництва, коли пролетаріат іде в союзі з дрібною буржуазією і вкупі з нею простує до соціалізму тепер всяке обособлення логічно веде до самогубства фізичного чи морального, все одно. Володимир Коряк весь час намагався стати осторонь, зайняти позиції, так би мовити, третьої особи (стати), так би мовити, «чистим» марксистом і (дивитися — ?) на життя зі свого мудрого «висока». Він не симпатизував ані плужанській просвітянщині, ані «хатянщині Вапліте». Але такої позиції життя не терпить, і наш колишній вчитель відчув, що його особиста трагедія логічно мусить стати за один із епізодів того соціального фарсу, який ще й досі розігрують наші ультраліві комуністи. Внаслідок такого розв'язання особистої трагедії маємо вступ т. Коряка до складу співробітників

* Карфаген треба зруйнувати *(лат.)*.— *Ред.*

плужанського органу. І хоч скільки б колишній вчитель «паплюжив» містечковий масовізм «Плуга», хоч які б він будував химерні ілюзії щодо своєї чистої безсторонності,— Пилипенко завжди з охотою буде друкувати його, завжди буде виставляти його за докладчика за своїх «маломістечково-просвітянських» з'їздах. Дядько прекрасно розуміє, що в особі Коряка він придбав собі вірного, хоч, можливо, й химерного, союзника. Словом, життя, примусивши нашого колишнього вчителя вийти з ілюзорного стану безстрашності, ще раз підтвердило наше припущення неможливості нашого відриву від живих соціальних процесів. Т[овариш] Коряк мусив стати на бік чи то тих сил, які грунтуються навколо «Вільної Академії», чи то тих, які визначаються «маломістечковим просвітянством». І він став. І прекрасно зробив. Краще бути безперспективним і об'єктивно-реакційним плужанином, ніж сидіти десь на морально спустошених левадах своїх розбитих ідеалів. Що не говори — а плужанізм своїм ясно окресленим дрібнобуржуазним світоглядом являється тією тичкою на історичному роздоріжжі, що завжди буде попереджати і одганяти від себе молодь.

Отже, силою залізних законів історії наші ідеологічні надбудови вливаються в загальне річище української громадської думки. Але зібравшись в чужий монастир, вони, ці надбудови, мусять забути про свій «устав». Коли українська громадська думка розвивалась по лінії «хатянства» й «радянства», то й мільйони Хвильових не зможуть звернути її з цього шляху. Нам залишається тільки вибирати більш вигідну позицію і оволодіти одним з цих процесів. На цей шлях і пішли всі пролетарські письменники. Іншими словами, коли ми «хатяни», то той, хто не з нами, обов'язково попадає в лабети просвітянства. Що таке останнє,— всі, здається, знають. Але що таке «хатяни» — це й досі «загадка». Коли ми всяку спробу притягти до нас «хатянство» як «хатянство» завжди відкидаємо, то не тому, що ми не хочемо вбачати в ньому одного з своїх попередників, а тому, що наші опоненти не здібні поставити «хатянство» в план ретроспекції. Ми вже говорили — «хатянство» не тому прийшло до «європейського фрака», що воно ставило останній за свій ідеал, а тому, що тодішня соціально-економічна ситуація не відповідала «хатянським» «гаслам». Бо що таке «хатянство»? Чи не було воно потенціальним західництвом? Отже, в цьому сенсі ми дійсно вбачаємо в ньому свого предка. Коли ви здорову красиву людину називаєте мавпою — вона, очевидно, не повірить вам і буде вас вважати принаймні за дурня. Але зовсім не значить, що ця людина, коли вона має більш-менш широкий світогляд, не добачає в цій же мавпі свого попередника.

Отже, ми, азіатські конквістадори, є, хоч як це й дивно, перш за все «західники». І протиставляємо себе, з одного боку, «енкам», а з другого — «європенкам». Діалектика навчила нас нести світло з Азії, орієнтуючись на грандіозні досягнення Європи минулого. Іншого путі, на наш погляд, нема для пролетарського мистецтва. Тільки установка на «західництво» передає нам командні висоти. Волею історії ми перешиковуємось в інший план, але з такою ж непохитною вірою в здійснення своїх ідеалів, що їх ми мали, випускаючи літературний універсал 21-го року. [114] Коли брати історичні аналогії, то наш час відповідає двом історичним моментам: XVIII-у віку в німецькій літературі і XIX-у в російській. Це епоха «Sturm und Drang'y» [115], епоха «бурі й натиску». Росіяни 40—50-х років, здається, не називали свій час цим терміном. Але західники — Бєлінські, Грановські [116], Герцени — по суті, теж були творцями золотого віку своєї національної культури.

Колись тов. Сталін говорив [117], що «само собою розуміється, нація як всяке історичне явище має свою історію: початок і кінець». В XVIII віці Німеччина, а в XIX — Росія проходили серединний етап своєї національної трансформації.

Українське мистецтво теж підходить до свого золотого віку. Починається період «бурі й натиску». Друга половина німецького XVII віку, що йшла за 30-літньою війною [118], характеризується інтелектуальним і політичним занепадом. В першій половині XVIII починається рух, і в тому ж віці Німеччина дає Лессінга, Гете, Шіллера. Ще до автора «Лаокоона» в німецькій літературі був рух проти французької поезії і просвітительства. Це був рух, як відомо, не проти Франції, а проти художніх смаків французького двора. Класичний період німецького мистецтва рішуче розв'язав це питання «Стражданнями молодого Вертера» [119] і «Розбійниками». Це зовсім не значить, що тодішня молодь була націоналістично настроєною, навпаки, Гете і Шіллер, як відомо, були космополітами. Навіть рішучий момент боротьби з французоманією тісно зв'язує Лессінга з Дідро. Але першоджерелом була все-таки Англія — Європа для тодішньої Німеччини. Але все-таки надходив золотий вік,— і Гете пішов до Шекспіра. Це зовсім не підходило (зашкодило — ?) німецьким класикам згадати Марціала [120] й піднести «Ксенії» рідному філістерству. Україна теж пережила свою війну з царатом і вийшла з неї до певної міри спустошеною. Але вже в минулому столітті починається непоборний національний рух. Культурний занепад вів нас до тих обмежених соціально-побутових можливостей, що їх ми маємо сьогодні.

Але національне відродження робить чудеса, і нація прискореним темпом підходить до свого золотого віку. «М'ятежні генії» (термін, що ним охрестили себе поети епохи «Штурму

унд Дрангу») повторюються сьогодні в українській літературі. Раніш, ніж почати фундаментальну творчість, «м'ятежні генії», як відомо, кинулись в бій. Багато з них не витримало такого безпримірного горіння, частина з них збожеволіла, але натомісць з гуртка страсбургських «м'ятежників» вийшов Гете. Наша епоха теж страждає на гігантомахію, але ця гігантомахія не що інше, як гігантомахія «бурі й натиску». Історична місія «м'ятежних геніїв» зводилась, як відомо, до того, щоб розчистити атмосферу, скинути традиції, найти самостійний шлях для розвитку німецької літератури. Ті ж самі завдання і ми беремо на себе. «Штурм унд Дранг» звертався до Оссіана [121], Гомера, Шекспіра, ми теж провіряємо свої можливості на античній культурі і Ренесансі. Це зовсім не значить, що ми когось хочемо рабськи наслідувати. Ми тільки даємо своїм вбогим опонентам ще один козир в руки, але козир більш певний. «Штурм унд Дранг» був, як відомо, продовженням французького раціоналізму і його освободительних ідей, але він був також повстанням проти раціоналістичного догматизму. М'ятеж продовжує російський більшовизм, але повстаємо проти псевдомарксистського вульгаризму. Тоді був час не зовсім ясного протесту,— наші горизонти теж тільки-но виясняються.

Така-от наша історична аналогія і спеціально для тих, хто їх полюбляє. Нічого блукати в «пантагрюелізмах» [122] — «дайош» «бурю й натиск». Наша епоха все-таки залишається великою епохою ренесансу, що розчиняє двері тому весняному повітрю, яке легеньким і радісним вітерцем біжить з Азії.

Наше відродження йде під прапором пролетарських революцій і кожним своїм нервом спрямовано туди, де маячать і горять під осіннім димком прекрасні «озера загірньої комуни». Ми вже все маємо — і буйні фарби Петрицького [123], і конструктивну чіткість Меллера [124], і прекрасні звуки Вериківського [125], і незрівнянну поезію Тичини, Рильського, і надзвичайного Курбаса, і..., і..., і... Але ми ще не маємо відповідної культурної атмосфери. Ми знаємо, що основа всього — це Дніпробуд. Але не виросте дуб без сонця. Безпокійний Байрон не будував Лондона, але й навіть він, «могильщик» третього стану, був великим громадянином і вмів запалити до творчості своє суспільство. І це ми знаємо. Ми віримо, що гряде і наш геніальний неспокійний громадянин. Його викликаємо ми своїми нервами, своєю непоборною волею.

Отже, підводиться прекрасне сонце відродження, і ми тиснемо руку тобі, невідомий товаришу. Ми підемо з тобою по наших спустошених городах і селах з багряним прапором і вийдемо на той великий тракт, що по ньому йдуть народи до далекого, але безсумнівного комуністичного суспільства.

ПРИМІТКИ

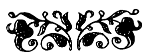

До даного тому ввійшли кращі твори Миколи Хвильового: значна частина новел та оповідань, «Повість про санаторійну зону», роман «Вальдшнепи», рання поезія. Вміщено кілька памфлетів, написаних у ході літдискусії 1925—1928 рр. Хоча у 20-ті роки він по праву вважався одним із найавторитетніших і найпопулярніших українських письменників, протягом десятиліть його твори були майже невідомими українському читачеві. За життя письменника з'явилося кілька видань вибраних творів, зокрема: *Хвильовий Микола.* Твори. У 3-х т.— Харків: ДВУ, 1927.— 1930 (т. 1 (Етюди) — 1927 р., т. 2 (Осінь) — 1928 р., т. 3 (Етюди) — 1930 р.). Перший та другий томи творів без композиційних змін було перевидано вдруге в 1929 р. Третій том не вийшов. У 1932 р. здійснено вид.: *Хвильовий Микола.* Вибрані твори: У 2-х т.— Харків: Рух, 1932.— Т. 1. Запланований другий том не побачив світу. Після цього впродовж майже шести десятиліть на Україні були під забороною не лише книжки, але й саме ім'я звинуваченого у найтяжчих ідеологічних гріхах письменника.

У 1980—1986 рр. Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка (Нью-Йорк. Балтімор. Торонто) видало Твори М. Хвильового у п'ятьох томах з грунтовною передмовою і коментарями Гр. Костюка. Окремі томи супроводжувалися вступними статтями М. Шкандрія, С. Гординського, Ю. Шевельова. У 1989 р. вперше після тривалої перерви видавництво «Радянський письменник» опублікувало збірку вибраного «Сині етюди». В 1990 р. у видавництві «Дніпро» з'явилися твори М. Хвильового у двох томах.

Враховуючи останню волю автора та едиційну практику, що склалася, новели й оповідання в даному томі розташовано в основному так, як уклав їх М. Хвильовий для прижиттєвого видання (Твори: У 3-х т.). Оповідання, не вміщені в тритомнику, подаються в хронологічному порядку.

Тексти публікуються за джерелами, що найточніше передають творчу волю автора. Авторський правопис наближено до сучасного. Твори датуються здебільшого за першодруком, окрім тих випадків, коли дата написання зазначена автором.

У примітках подається історико-літературний та реальний коментар. Авторські зауваження до текстів наводяться в посторінкових виносках беззастережно, переклади іноземних слів і виразів подаються з ремаркою *«Ред.»*. Маловідомі імена й назви, історичні події, що коментуються в примітках, позначені у тексті цифрами. В кінці тому вміщено словничок малозрозумілих та діалектних слів.

НОВЕЛИ, ОПОВІДАННЯ

ВСТУПНА НОВЕЛА

Вперше надруковано у вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків: ДВУ, 1927.— Т. 1 (Етюди).— С. 5—12. Твір написано спеціально для цього видання. Подається за першодруком.

[1] «Седі» — п'єса англійського прозаїка і драматурга В. С. Моема (1874—1965), поставлена трупою театру «Березіль» у сезоні 1927—1928 рр.

[2] Ужвій Наталя Михайлівна (1898—1986) — українська актриса, народна артистка СРСР, Герой Соціалістичної Праці. У спектаклях театру «Березіль» блискуче виконувала головну роль дівчини Седі в однойменній драмі Моема.

[3] «Березіль» — один з перших українських пореволюційних театрів. Заснований українським режисером-новатором Лесем Курбасом (1887—1937), працював у 1922—1926 рр. у Києві, в 1926—1935 рр.— у Харкові. Після арешту Леся Курбаса в грудні 1933 р. «Березіль» фактично розпався. Деяких акторів було репресовано. 1935 р. частина колишніх «березільців» об'єдналася в Харківському українському драматичному театрі імені Т. Г. Шевченка.

[4] Тропік Козерога — південний тропік або ж паралель з широтою $23^{0}27'$, де стоїть сонце опівдні в день зимового сонцестояння 21—22 грудня. М. Хвильовий вжив цю назву як узагальнюючe означення тропіків.

[5] Лопань — невелика річка, яка протікає у Харкові. Хвильовий не раз іронізував над мізерністю пересихаючої, заболоченої столичної річечки.

[6] Шпол Юліан (псевдонім Михайла Омеляновича Ялового; 1895—1934) — прозаїк, драматург, поет. Близький друг Миколи Хвильового. Автор збірки поезій «Верхи» (1923), драми «Катіна любов, або Будівельна пропаганда» (1928), роману «Золоті лисенята» (1929) та ін. Активно виступав як публіцист на сторінках тогочасної періодики. Був першим президентом ВАПЛІТЕ (Вільної Академії пролетарської літератури). 1927 р., дбаючи про збереження організації, яку вульгарно-соціологічна критика піддавала злісним нападкам і звинуваченням, збори ВАПЛІТЕ виключили трьох керівників — Хвильового, Ялового й Досвітнього — зі складу організації. Це була ініціатива самих виключених, котрі продовжували співробітничати з ВАПЛІТЕ. Ця оборонна акція не допомогла. У січні 1928 р. ВАПЛІТЕ «самоліквідувалася». Впродовж кількох років М. Яловий був головним редактором ДВУ (Державного Видавництва України). У квітні 1933 р. його арештували одним з перших серед харківських письменників, що, очевидно, стало однією з безпосередніх причин самогубства Миколи Хвильового. У передсмертному листі він написав: «Арешт Ялового — це розстріл цілої Генерації... За що? За те, що ми були найщирішими комуністами? Нічого не розумію. За Генерацію Ялового відповідаю перш за все я, Микола Хвильовий».

[7] Професор Канашкін — сатиричне уособлення войовничого псевдовченого, прообразом якого був активний у 20-х роках літературознавець і критик вульгарно-соціологічного напряму Анатолій Машкін, постійний опонент Хвильового і ваплітян.

[8] Кав'ярня Пока — у 20-х роках улюблене місце зустрічей творчої інтелігенції Харкова. Знаходилася на вулиці Сумській, поблизу багатьох редакцій, видавництв тощо.

[9] ... професор Канашкін запевняє, що цей твір не належить перу письменника Рінальдо Рінальдіні, а належить перу французького письменника Гофмана-молодшого, що писав під псевдонімом Дюма (батько).— М. Хвильовий навмисно довільно змішував різноманітні прізвища, назви творів світової літератури задля саркастичного висміювання неосвіченості, поверховості «пролетарських» літературознавців і критиків на кшталт професора Канашкіна.

Гофман Ернст Теодор Амадей (1776—1822) — німецький письменник, композитор, художник.

Дюма Олександр (Дюма — батько; 1802—1870) — французький письменник, автор знаменитого історико-авантюрного роману «Три мушкетери».

[10] Досвітній Олесь (псевдонім Олександра Федоровича Скрипаля-Міщенка; 1891—1934) — український радянський письменник, один з фундаторів і керівників ВАПЛІТЕ, близький друг Миколи Хвильового. Автор

повістей «Тюнгуй» (1924), «Гюлле» (1927), «Нас було троє» (1929), роману «Американці» (1925) та ін. Улітку 1933 р. був арештований невдовзі після самогубства Хвильового, знищений в листопаді 1934 р.

[11] «Собор Паризької Богоматері» — роман видатного французького письменника Віктора Гюго (1802—1885), написаний 1831 р.

[12] Олесь Слісаренко — навмисне гумористичне поєднання імені й прізвища різних письменників, Олеся Досвітнього та Олекси Слісаренка. Слісаренко Олекса Андрійович (1891—1937) — поет і прозаїк, активний член ВАПЛІТЕ. Автор поетичних збірок «На березі Кастальському» (1919), «Поеми» (1923), «Байда» (1928), десятків прозових книжок, зокрема повістей «Плантації» (1925), «Бунт» (1928), роману «Чорний ангел» (1929), новелістичних збірок «Сотні тисяч сил» (1925), «Камінний виноград» (1927) та ін. Був репресований, загинув на Соловках.

[13] Семенко (Михайль) Михайло Васильович (1892—1937) — поет, лідер українського футуризму, автор збірок «П'єро задається», «П'єро кохає» (1918), «Кобзар» (1924, 1925), «Поезії» (1932). Незмінний організатор футуристських угруповань «Аспанфут», «Комункульт», «Нова генерація», альманахів та журналів «Семафор у майбутнє» (1922), «Альманах трьох» (1923), «Нова генерація» (1927). У ході літературної дискусії 1925—1928 рр. різко виступав проти ідейно-естетичних поглядів Хвильового, проти орієнтації ВАПЛІТЕ на оволодіння мистецьким досвідом минулого. У 1937 р. був заарештований і розстріляний.

[14] «Зустріч трьох».— Мається на увазі відома свого часу книжка «Зустріч на перехресній станції. Розмова трьох» (К.: Бумеранг, 1927), де змальовано символічну зустріч трьох поетів-футуристів — Михайля Семенка, Гео Шкурупія та Миколи Бажана на задимленій залізничній станції, на перехресті доріг. Біля манливого Семафора в Майбутнє вони палко дискутують про майбутнє мистецтва.

[15] Любченко Аркадій Панасович (1899—1945) — письменник, член-фундатор і секретар ВАПЛІТЕ, був у дружніх стосунках із Хвильовим. Літом 1944 р. виїхав у еміграцію, зберіг і вивіз архів ВАПЛІТЕ, матеріали якого були пізніше опубліковані професором Юрієм Луцьким. Помер у Німеччині після важкої операції.

[16] Пилипенко Сергій Володимирович (1891—1943) — український прозаїк, байкар і публіцист, автор збірки «Байківниця» (1922), «Анекдоти старого редактора» (1933) та ін. Організатор і незмінний голова спілки селянських письменників «Плуг». Редагував «Селянську правду», працював у багатьох видавництвах. Був одним із найактивніших опонентів Хвильового у літературній дискусії 1925—1928 р., обстоюючи «плужанський» масовізм і безоглядно заперечуючи естетичну вибагливість Хвильового, його вимоги грунтовної роботи над словом, серйозної освіти письменника, вивчення мистецької спадщини минулого. Роману «Малоросія» у Пилипенка немає. Хвильовий натякає на примітивність «плужанского» просвітянства, яке захищав у ході літдискусії Пилипенко. 1934 р. був репресований.

[17] Азарх Раїса (1898 — ?) — письменниця, член РКП(б) з 1917 р. учасниця громадянської війни, була у дружніх стосунках з командиром Червоного козацтва Віталієм Примаковим. У 20-х роках перебувала на керівній партійній роботі, була членом дирекції ДВУ. Сприяла Хвильовому та близьким до нього письменникам у виданні їхніх творів. Після знищення у 1937 р. Примакова звинувачена у троцькізмі й, очевидно, репресована. Дещо з її творчої спадщини перевидавалося після XX з'їзду КПРС.

[18] Свою наймолодшу збірку...— Мається на увазі збірка М. Хвильового «Сині етюди» (Харків, 1923).

[19] Пільняківщина — стильовий вплив прози російського письменника Бориса Андрійовича Пільняка (справжнє прізвище Вогау; 1894—1941) — одного з представників пореволюційної прози, автора романів «Голий рік» (1921), «Соляний амбар» (1937), повісті «Червоне дерево» (1929) та ін. За

певну залежність від поетики Пільняка недоброзичливі критики не раз картали Хвильового.

[20] «Серапіонові брати» — угруповання петроградських письменників, засноване 1921 р., назване за аналогією з гуртком друзів у однойменному романі Е. Т. А. Гофмана. До нього належали М. Зощенко, Вс. Іванов, В. Каверін, Л. Лунц, К. Федін, І. Груздєв, М. Нікітін, Є. Полонська, М. Слонимський, М. Тихонов. «Серапіонові брати» орієнтувалися на засвоєння технології мистецтва, на художній експеримент, активні формальні шукання, виступали проти спрощеності й мистецької невибагливості.

[21] ...прочитати у професора Сулими.— Мається на увазі стаття М. Сулими «Фразеологія Миколи Хвильового» (Червоний шлях.— 1925.— № 1-2.— С. 263—290). Говорячи про кострубатість і безграмотність своєї художньої мови, Хвильовий епатує некоректних критиків, яких йому не бракувало, хоча іноді закиди у надмірній засміченості русизмами, просторічними виразами бували й справедливими.

[22] «Садок вишневий коло хати» — початок однойменного вірша Т. Г. Шевченка (1847).

[23] «Три мушкетери» — роман французького письменника Олександра Дюма, написаний у 1844 р.

[24] «Удари молота і серця» — збірка поезій Василя Михайловича Еллана-Блакитного (справжнє прізвище Елланський; 1894—1925) — українського поета, публіциста, громадського і політичного діяча. В. Блакитний — автор класичних зразків революційної лірики, виступав також як прозаїк (під псевдонімом А. Орталь), блискучий пародист (під псевдонімом Маркіз Попелястий), фейлетоніст і сатирик під псевдонімом Валер Проноза). Один з провідних діячів Української партії соціал-революціонерів — лівого її крила, так званих боротьбистів. Після входження частини боротьбистів до складу Компартії України В. Еллан стає членом ЦК КП(б)У і редактором щоденної газети «Вісті ВУЦВК». Організатор і керівник спілки пролетарських письменників «Гарт». Перша збірка поезій «Удари молота і серця» надрукована 1920 р. Блакитний підтримав перші поетичні виступи Хвильового, співпрацював з ним у «Гарті». Проте, коли Хвильовий виступив проти масовізму «Гарту», спробував створити студію «Урбіно», відстоювати певну автономність, суверенність творчої особистості, Блакитний різко засудив його позицію. У роки культу В. Блакитний був посмертно звинувачений у буржуазному націоналізмі, пам'ятник, поставлений друзями в Харкові,— знищений, твори — заборонені. Реабілітований після XX з'їзду КПРС.

ЖИТТЯ

Вперше надруковано в журн.: Шляхи мистецтва.— 1922.— № 2.— С. 13—15. 1923 р. оповідання опубліковано в збірці «Сині етюди» (Харків: ДВУ), 1925 р.— окремою книжечкою (Харків: ДВУ), 1927 та 1929 р.— у першому томі Творів. Востаннє за життя автора оповідання опубліковано у вид.: *Хвильовий Микола*. Вибрані твори. У 2-х т.— Харків: Рух, 1932.— Т. 1. Останнє прижиттєве видання готувалося в складних умовах. Злісні нападки на Хвильового в тогочасній пресі все посилювалися, його художня творчість замовчувалася. Письменник підготував і запропонував ДВУ двотомник своєї прози, але видавці відмовили йому. Хвильовий уклав угоду з харківським кооперативним видавництвом «Рух», де за редакцією його директора А. Березинського надрукований 1932 р. перший том. (Оформив його художник А. Петрицький.) Другий том так і не побачив світу. Зважаючи на всі ці обставини, на цензурний тиск, автор змушений був вносити у свої твори часом одверто кон'юнктурні правки. Особливо це позначилося на новелах «Життя» та «Я (Романтика)». Тому оповідання «Життя» подається за виданням, що найточніше відбиває творчу волю автора: *Хвильовий М.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1927.— Т. 1.— С. 13—23.

Для «рухівського» видання (1932 р.) письменник сам написав передмову і короткі автокоментарі до кожного з творів. У передмові сказано: «На протязі кількох останніх років дехто із наших не в міру дбайливих критиків рішуче й безапеляційно закреслює весь мій попередній, мало не чотирнадцятилітній творчий шлях пролетарського письменника. Робиться це дуже просто. Знаєте, хто такий Хвильовий? Та це той, що з «Вапліте», основоположник «хвильовизму» й автор «Вальдшнепів». Про інші мої твори ані слова! Не існує ні моїх кількох томів (їх, до речі, по книгарнях давно вже нема), не існує й висловлювань відповідальних партійців про мою творчість, як про творчість, в якій чимало є корисного для радянського читача. Згадується лише колишня «гостра цікавість» до моєї особи.

На «гостру цікавість» я не претендую. Не претендую тому, що вона мене ніколи не приваблювала, не претендую й тому, що не належу до тієї категорії письменників, які вміють швидко й легко писати, я з великими труднощами переборюю т[ак] з[ваний] «опір матеріалу».

Але ніяк я не можу не вимагати від наших не в міру дбайливих критиків, щоб вони, сідаючи писати статті про мою перебудову, спершу брали на себе труд хоч як-небудь зазирнути в мої книжки. Не можна ж, шановне товариство, робити з людини, що на протязі багатьох років у силу свого розуміння і здатностей боролася за пролетарське мистецтво,— не можна робити з цієї людини п р о л е т а р с ь к о г о початківця, який допіру повернувся з «ваплітівської» еміграції й який, крім «Вальдшнепів» та «хвильовизму», нічого не має за душею. Ви кажете, що я колись був «рупором українського фашизму?» Не заперечую! Ви запевняєте, що я поки що перебуваю у стані «ще недостатньої перебудови»? Теж вірю, бо в такому ж приблизно стані чимало сучасних пролетарських письменників. Але хіба тільки це й можна сказати про мою літературну роботу?

Проте, коли для нас у нашій радянській літературі не існує авторитетів, то давайте звернімось ще до буржуазної критики.

Беру один із кількох прикладів. У 1931 році вийшла німецькою мовою збірка моїх «Вибраних оповідань». Як же відгукнулася буржуазна преса на цю мою збірку?

Рекомендую № 4 за 1932 рік «Бюлетеня експресних інформацій для книгарів, бібліотек і друзів книги» (бюлетень напрямку католицьких партій, видавець д-р Шлісман, Інсбрук). В цьому бюлетені (даю переклад з німецької мови) буржуазна преса відгукується так:

«Десять оповідань, з яких ні одне не схоже на друге. У вступному оповіданні «Мати» змальовується жахлива доля руської матері, що жертвує собою заради старшого сина. Молодший син її хоче вбити свого старшого брата, і вона приймає смертельний удар від цього молодшого сина, рятуючи свого випещеного улюбленця. Після фривольної «Вариної біографії» іде розкішна сатира «Іван Іванович», на якій сильно помітно вплив великих гумористів Англії. Іван Іванович — партійний урядовець першої комуністичної епохи, що з своєю жінкою й двома дітьми користується з усіх переваг комунізму, але сам ще є цілком буржуа, втрачає всяку рівновагу, коли він раптом чує про майбутню чистку партійного осередку, отже, й місця своєї служби. Далі нанизуються інші картини комуністичного життя — серйозні, фривольні, страшні, жахливі події часів революції й божевільної громадянської війни, що вимагали незчисленних людських жертв».

«Навіть у перекладі, який, коли судити з передмови, значно послаблює достоїнства українського автора, кожне поодиноке оповідання становить маленький шедевр (Meisterwerk), якому з письменницького боку мало чого можна закинути. Але тим більше треба дорікати друкарському складачеві».

«Д л я д о з р і л и х ч и т а ч і в, д л я м о л о д і й н а р о д н и х б і б л і о т е к н е п р и д а т н а — к о м у н і с т и ч н а!» (Підкреслення моє.— *М. Х.)*

Як бачите, мої оповідання не тому непридатні для закордонної молоді й закордонних народних бібліотек, що вони недосконалі (кожне поодиноке

оповідання становить маленький шедевр — (Meisterwerk), а саме тому, що вони комуністичні! Так думає буржуазний рецензент, і так зовсім не думає дехто із наших радянських критиків.

Хто ж із них помилється?

Не будемо гадати. Подаю на суд читачів збірку вибраних своїх творів у двох томах. Перший том іде під назвою — «Ліричні етюди», другий під назвою — «Сатиричні етюди». Проте, без сатири в першому томі, як і без лірики в другому, звичайно, не обійшлося. Ліричні етюди підібрані в такий порядок: оповідання про громадянську війну, далі — роки відбудовчого періоду. Мотиви мисливських новел продовжують другий відділ. Кінчається книга циклом шахтарських оповідань. Сатири другого тому, на мій погляд, не вимагають класифікації, і тому кожна із них посіла випадкове місце.

Маючи на увазі, що мої книжки можуть попасти в руки малодосвідчених читачів, я до кожного твору написав невеличке вступне слово.

Микола Хвильовий».

Планований другий том, «Сатиричні етюди», так і не побачив світу. Перший том Вибраних творів був останнім виданням Хвильового на Україні аж до 1989 р. Згадані у передмові автокоментарі, на жаль, мало що дають для глибшого розуміння того чи іншого письменницького задуму. Вони продиктовані болісною необхідністю виправдатися, заперечити несправедливі звинувачення. Хвильовий тут незрідка дає своїм героям вульгарно-соціологічні характеристики, виправдовує те, що не потребує виправдань, в дусі панівних ідеологічних штампів тлумачить складні, неоднозначні ситуації й конфлікти. Часом, як ось у коментарі до оповідання «Життя», прикро вражає простолінійність, спрощеність трактування художньої концепції твору: «Цією поемою розпочинається невеличка серія оповідань про життя людей кінця епохи воєнного комунізму й перших років непу. Оксана — це запліднене ідеями комунізму незаможне селянство. Мишко — липовий комуніст, але й він, користуючись з нашої фразеології («тепер для бідних школа»), одвернув неписьменну Оксану від «темного життя», і вона кинулася до життя «світлого, молодого, як молодик».

Я дуже радий, що вже тоді (поему написано 1921 року) бачив на просторах соціалістичної України «ферми, електричні плуги, машини, фабрики, заводи... і далі... далі»...

Авторське втручання в текст також продиктоване здебільшого зовнішніми обставинами. Для розуміння характеру правок нижче наводяться важливіші різночитання:

Видання 1929 р.	Видання 1932 р.
Оксана дивилась на Гандзю й теж хвилювалася й думала про очерети, про комуніста, про комуністів, про продподаток — батько лаявся... (С. 15)	Оксана дивилась на Гандзю й теж хвилювалася й думала про очерети, про комуніста, про комуністів, про продподаток — куркулі лаялись... (С. 147)
Оксана не любила комуністів, усе село не любило (С. 18)	Оксана, може, й не любила комуністів, куркуляче село не любило (С. 149)
каже Гандзя (С. 19)	каже Гандзя-куркулівна (С. 150)

[1] Гоголь Микола Васильович (1809—1852) — український і російський письменник, один з основоположників критичного реалізму.

[2] Карл XII (1682—1718) — король Швеції, полководець. Здобув кілька значних перемог, але похід у Росію завершився поразкою його військ у Полтавській битві. Загинув під час походу в Данію.

[3] Троцький Лев Давидович (справжнє прізвище Лейба Бронштейн; 1879—1940) — партійний і державний діяч, один з керівників Великої Жовтне-

вої соціалістичної революції, з 1918 р. нарком військових і морських справ, а також голова Реввійськради республіки. У ході гострої внутрішньопартійної боротьби в 1923—1927 рр. Троцького як лідера опозиції й одного з найсильніших суперників Й. В. Сталіна у боротьбі за владу було виключено з партії і вислано у Казахстан, а на початку 1929 р.— за межі СРСР. Перебуваючи в Туреччині, Франції, Норвегії, Троцький продовжував активну політичну діяльність. У серпні 1936 р. йому було заочно винесено смертний вирок на першому московському процесі над колишніми учасниками лівої опозиції. У 1937 р. Л. Троцький знайшов політичний притулок у Мексіці, де через три роки був убитий за завданням ДПУ.

[4] Махно Нестор Іванович (1889—1934) — ватажок анархістського селянського руху на півдні України в роки громадянської війни.

[5] Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — український державний і військовий діяч, гетьман Лівобережної України в 1687—1708 рр.

[6] Петлюра Симон Васильович (1879—1926) — український військовий, політичний і літературний діяч, генеральний секретар військових справ у Генеральному Секретаріаті Української Центральної ради, з лютого 1919 р.— голова Директорії.

[7] Катерина — героїня однойменної поеми Т. Г. Шевченка (1838).

КОЛОНІЇ, ВІЛЛИ...

Вперше надруковано у зб.: «Сині етюди» (Харків, 1923.— С. 13—20). 1925 р. видано окремою книжечкою в харківському видавництві «Книгоспілка», 1927 та 1929 рр.— у першому томі Творів. Подається за вид.: *Хвильовий М.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1929.— Т. 1.— С. 24—33.

[1] Соцвосниця — вживане у 20-х роках скорочення з російського «социальная воспитательница».

[2] «Ми смєло в бой пайдьом...» — шаржована цитата з популярної на фронтах громадянської війни народної пісні.

[3] Бебель Август (1840—1913) — один із засновників соціал-демократичної партії Німеччини, автор відомої у революційні роки в Росії книжки «Жінка і соціалізм» (1879), особливо популярної серед учасниць феміністського руху.

[4] Коллонтай Олександра Михайлівна (1872—1952) — радянський партійний і державний діяч, дипломат, член РСДРП з 1915 р. Багато писала про жіночий рух, становище жінки у суспільстві й у сім'ї.

[5] Ліліна (Радомисльська) Злата Іонівна (1882—1929) — діячка російського революційного руху, член РСДРП з 1902 р., дружина Г. О. Зінов'єва.

[6] Зінов'єв (Радомисльський) Григорій Овсійович (1883—1936) — радянський партійний і державний діяч, учасник революційних подій. Як одного з активних учасників внутрішньопартійної боротьби після смерті Леніна, впливового діяча опозиції його було засуджено і розстріляно у справі «троцькістсько-зінов'євського терористичного центру».

[7] ВУЦВИК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.

[8] Леонтович Микола Дмитрович (1877—1921) — видатний український композитор, хоровий диригент, педагог, музично-громадський діяч.

РЕДАКТОР КАРК

Вперше надруковано у зб.: «Сині етюди» (Харків, 1923.— С. 21—44), 1927 та 1929 рр.— у першому томі Творів. Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1929.— Т. 1.— С. 34—62.

[1] І Бєлий, і Блок, і Єсенін, і Клюєв — цитата з вірша П. Г. Тичини (1891—1967) «І Бєлий, і Блок» (1919), що увійшов до збірки «Плуг».

Белий Андрій (справжнє прізвище Бугаєв Борис Миколайович; 1880—1934) — російський поет і романіст. Блок Олександр Олександрович (1880—1921) — російський поет. Єсенін Сергій Олександрович (1895—1925) — російський поет. Клюєв Микола Олексійович (1884—1937) — російський поет.

[2] Связан я узловыми дорогами...— строфа з вірша російського радянського поета-пролеткультівця Василя Дмитровича Александровського (1897—1934).

[3] Інсургенти *(лат.)* — застаріле слово, що означає учасник повстання, повстанець.

[4] Хмельниччина — національно-визвольний рух українського народу 1648—1654 рр.

[5] Павлюк (Бут) Павло Михнович (? — 1638) — провідник народного повстання на Україні у 1637—1688 рр. Страчений у Варшаві.

[6] Трясило (Федорович) Тарас — гетьман, вождь народного повстання проти польської шляхти 1630 р. Після поразки повстання відступив із рештками війська на Запоріжжя.

[7] Сковорода Григорій Савич (1722—1794) — український просвітитель-гуманіст, філософ і письменник.

[8] Калита Іван (Іван I; ? — 1340) — князь московський, одним з перших почав об'єднувати північно-східні руські землі навколо Москви.

[9] Ясси, Бакеу — міста в Румунії.

[10] Чека — надзвичайна комісія (з російської: чрезвычайная комиссия), спеціальний орган у Радянській державі в 1917—1922 р. для боротьби з контрреволюцією і саботажем. Всеросійська надзвичайна комісія 1922 р. була реорганізована у ДПУ — Державне політичне управління.

[11] Госпуп — скорочення з російської: Государственное политическое управление. Орган, що діяв у пожовтневі роки; Надзвичайна комісія (ВЧК) трансформована в ДПУ 1922 р.

[12] Моцарт Вольфганг Амадей (1756—1791) — австрійський композитор.

[13] Бетховен Людвіг ван (1770—1827) — німецький композитор, піаніст і диригент.

[14] Лисенко Микола Віталійович (1842—1912) — український композитор, основоположник української класичної музики, автор опер «Тарас Бульба», «Енеїда», «Різдвяна ніч» та ін.

[15] Конан-Дойль Артур (1859—1930) — англійський письменник.

[16] Шерлок Холмс — герой знаменитих детективних романів А. Конан-Дойля.

[17] Ангел — отаман повстанських об'єднань, що діяли на Україні в 1919 р.

[18] Есери (соціалісти-революціонери) — члени авторитетної політичної партії в Росії у 1901—1923 рр. (до 1917 р. на нелегальному становищі), виражала переважно інтереси дрібної буржуазії та селянства.

[19] ...німець картопельку садить...— цитата з поетичного послання Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим...» (1845).

[20] Центральна рада — вищий законодавчий орган Української Народної Республіки у 1917—1918 рр. Утворена на Всеукраїнському Національному Конгресі в Києві у квітні 1917 р.

[21] Трудовий конгрес — з'їзд представників селянства і ліберальної буржуазії під проводом Директорії 23 січня 1919 р., коли з Києва було вигнано німців і повалено гетьмана Скоропадського. З'їзд проголосив об'єднання Західно-Української Народної Республіки та Української Народної Республіки в єдину соборну Україну.

[22] Михайловський Микола Костянтинович (1842—1904) — російський публіцист, соціолог, критик, один з теоретиків народництва.

[23] Губ-трамот — поширене у перші пореволюційні роки скорочення з російської, можливо, від «губернский транспортно-моторизованный отряд».

[24] Т а г о р Рабіндранат (1861—1941) — видатний індійський письменник, композитор, художник, громадський діяч.

[25] Г а р ш и н Всеволод Михайлович (1855—1888) — російський письменник.

[26] Р є п і н Ілля Юхимович (1844—1930) — російський художник-реаліст.

[27] Б е л ь ш е Вільгельм (1861—1914) — німецький письменник та історик літератури, один з активних популяризаторів теорії Дарвіна.

[28] «Р о с і я в і м л і» У е л ь с а — публіцистична книга-репортаж (1920) англійського письменника Герберта Уеллса (1866—1946).

[29] Е с д е к — соціал-демократ.

[30] К и р и л о - М е ф о д і ї в с ь к і б р а т ч и к и — члени Кирило-Мефодіївського братства (товариства) — таємної антикріпосницької організації, яка існувала в 1845—1847 рр. у Києві. Членами товариства були Т. Г. Шевченко, М. І. Гулак, М. І. Костомаров, В. М. Білозерський, П. О. Куліш.

[31] С и в а ш (Гниле море) — західна частина Азовського моря, відділена від нього Арабатською стрілкою. У листопаді 1920 р. війська Червоної Армії разом із загонами махновців вбрід перейшли Сиваш і розбили білогвардійські війська в Криму.

[32] Б о р о т ь б и с т и — українська революційна партія, яка виникла 1918 р. внаслідок розколу Української партії соціалістів-революціонерів з лівого її крила. Походить від назви центрального друкованого органу — газети «Боротьба». Лідерами боротьбистів були Г. Михайличенко, В. Блакитний, Г. Гринько, П. Любченко, О. Шумський. 1920 р. партія саморозпустилася, значна частина боротьбистів увійшла до складу КП(б)У. У роки культу колишні боротьбисти були піддані масовим репресіям.

[33] Р К П — Російська Комуністична партія.

[34] К П (б) У — Комуністична партія більшовиків України.

[35] В о л и н ц і т а і з м а ї л ь ц і — розташовані у Петербурзі запасні полки Волинський та Ізмаїльський, які складалися в основному з українців і одними з перших приєдналися у березні 1917 р. до повсталих робітників. Великий вплив у цих полках мали українські соціал-демократичні організації. Участь цих підрозділів у жовтневому повстанні мала велике значення для перемоги соціалістичної революції.

[36] «Я т а к ї ї, я т а к л ю б л ю м о ю У к р а ї н у у б о г у...» — цитата з поезії Т. Г. Шевченка «Сон» («Гори мої високії») 1847 р.

[37] В е р д і Джузеппе (1813—1901) — італійський композитор.

КІТ У ЧОБОТЯХ

Вперше надруковано у зб.: «Дочери Октября» (Харків, 1922.— С. 53—61), 1923 р.— у зб. «Сині етюди», двічі окремими книжечками (1924, 1925 рр.), 1927 та 1929 рр.— у першому томі Творів. Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Вибрані твори.— Т. 1.— С. 110—129.

У цьому виданні автор подав до твору такий вступ: «Новела «Кіт у чоботях» давно ввійшла в хрестоматії й не потребує коментарів».

[1] Д у л ь с і н е я — героїня роману Мігеля Сервантеса де Сааведра (1547—1616) «Дон Кіхот» (1605—1615). Для головного героя проста, неосвічена селянська дівчина Альдонса була Дульцінеєю, «дамою серця». У переносному значенні — обожнювана жінка.

[2] К р а с н о в Петро Миколайович (1869—1947) — генерал царської армії, в жовтні 1917 р. був направлений на придушення революції в Петрограді, у 1918 р. очолив виступ донських козаків проти Радянської республіки. Після розгрому заколоту емігрував. За рішенням Верховного суду СРСР страчений у Москві.

[3] К о л ч а к Олександр Васильович (1873—1920) — царський адмірал, один з головних керівників російської контрреволюції. Встановив на Уралі, в Сибіру і на Далекому Сході військову диктатуру. Був захоплений червоними партизанами, засуджений Іркутським ревкомом і страчений 1920 р.

[4] Юденич Микола Миколайович (1862—1933) — білогвардійський генерал, очолював контрреволюційні виступи на північному заході Росії в період іноземної інтервенції й громадянської війни. Війська Юденича, що загрожували Петрограду, були розгромлені в грудні 1919 р. У 1920 р. втік за кордон.

[5] Денікін Антон Іванович (1872—1947) — генерал-лейтенант царської армії, головнокомандуючий контрреволюційними силами Південної Росії під час громадянської війни. Після розгрому деніківщини в березні 1920 р. білоемігрант.

[6] Тьєр Адольф (1797—1877) — французький історик і державний діяч, прем'єр-міністр і міністр закордонних справ. Під час Паризької комуни 1871 р. очолив версальців у боротьбі проти комунарів. У 1871—1873 рр.— президент Франції.

[7] Подиви — скорочення з російської: политический отдел дивизии.

ЮРКО

Вперше надруковано в журн.: Зори грядущего (Видавався в Харкові.— 1922.— № 5), 1923 р.— у зб. «Сині етюди», 1925 р.— окремою книжечкою (ДВУ). 1927 та 1929 рр.— у першому томі Творів. Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1929.— Т. 1.— С. 84—97.

[1] «Нива» Маркса — щотижневий ілюстрований журнал, який видавав О. Ф. Маркс у Петербурзі в 1870—1918 рр.

[2] «Отче наш, електричної системи віку...» — цитата з поеми М. Хвильового «В електричний вік» (1921).

[3] Пуанкаре Раймонд (1860—1934) — французький політичний і державний діяч, у 1913—1920 рр. президент Франції.

НА ГЛУХІМ ШЛЯХУ

Вперше надруковано в журн.: Шляхи мистецтва (1923.— № 5.— С. 39—40), 1924 р. опубліковано у зб. «Осінь», 1925 р.— окремою книжечкою (ДВУ), 1927 та 1929 рр.— у першому томі Творів. Подається за вид.: *Хвильовий М.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1929.— Т. 1.— С. 84—97.

[1] Гунни — давні кочові племена, об'єднання яких складалося в Приураллі у II—IV ст. з тюркомовних хунну і місцевих угрів та сарматів.

[2] Сармати — грецька назва кочових племен Північного Кавказу і степової частини Поволжя (VI—IV ст. до н. е.).

[3] Германці — стародавні племена індоєвропейської мовної групи, що спочатку жили на узбережжі Північного та Балтійського морів.

[4] Аттіла (? — 453) — полководець, вождь гуннського союзу племен.

[5] Тамерлан — європейська форма прізвища Тимура (1336—1405), середньоазіатського полководця і правителя.

[6] Великі Зондські острови — острови в Індонезії, частина Малайського архіпелагу.

[7] Наяда — у грецькій міфології німфа джерел і струмків.

[8] А я дівчина Наталка...— неточна цитата пісні Наталки з п'єси І. П. Котляревського (1769—1839) «Наталка Полтавка» (1819). У тексті п'єси: «Ой я дівчина Полтавка, А зовуть мене Наталка».

[9] Володимирська — Володимирський тракт, якими гнали каторжників у Сибір. Ця дорога скорботи увічнена художником І. І. Левітаном (1860—1900) на відомій картині «Владимирка» (1892).

СОЛОНСЬКИЙ ЯР

Вперше надруковано у зб.: «Сині етюди» (Харків, 1923.— С. 74—85), 1924 р. видано окремою книжечкою разом з оповіданням «В очереті», 1926 р.— окремою книжечкою (ДВУ), 1927 та 1929 рр.— у першому томі Творів,

1932 р.— у Вибраних творах, т. 1. Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Вибрані твори.— Т. 1.— С. 156—169.

У цьому виданні був лаконічний авторський вступ: «Солонський Яр» став теж хрестоматійним оповіданням. Написано 1921 року».

[1] Холодний Яр — ліс під Чигирином, де, за народними переказами, гайдамаки святили ножі перед повстанням проти польської шляхти у другій половині XVIII ст. Т. Г. Шевченко звертається до цих подій у поезії «Холодний Яр» (1845).

СИЛУЕТИ

Вперше надруковано в журн.: Червоий шлях (1923.— № 1.— С. 18—29). У 1924 р. опубліковано у зб. «Осінь», 1927 та 1929 рр.— у першому томі Творів. Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1929.— Т. 1.— С. 120—140.

[1] Ортечека — скорочення, ймовірно, від російського «организационно-транспортный отдел чрезвычайной комиссии».

[2] Коцюбінскіх.— Мається на увазі Коцюбинський Михайло Михайлович (1864—1913) — український письменник і громадянський діяч. Згаданий образок «Він іде» написаний 1896 р.

[3] Коцюбинський Юрій Михайлович (1896—1937) — син письменника, український радянський державний, партійний і військовий діяч, входив до складу першого уряду Радянської України. Був незаконно репресований.

[4] Мене, факел, фарес — перефразований вислів з Біблії (кн. пророка даниїла, гл. 5, 25): «Мене, мене, текел, упарсин (перес)» — слова-символи, накреслені таємничою рукою на стіні палацу вавілонського царя Валтасара. Ці слова — пораховано, зважено, поділено — попереджали про взяття Вавілона персами, загибель вавілонського царства і поділ його між персами та мідянами.

[5] «Красная нива» — літературно-художній масовий ілюстрований щотижневий журнал, виходив у Москві в 1923—1931 рр.

[6] Олесівські солов'ї — асоціація з відомим віршем Олександра Олеся (справжнє прізвище Кандиба Олександр Іванович; 1878 — 1944) «Чари ночі» («Сміються, плачуть солов'ї») (1904), що став, покладений на музику Миколою Лисенком, популярним романсом.

[7] «Капітал» — головна паця Карла Маркса (1818—1883), яку він писав протягом 1867—1883 рр., де здійснено фундаментальні економічні, філософські та історичні дослідження капіталістичного ладу.

[8] Мікель-Анджело (Мікеланджело Буонарроті; 1475—1564) — італійський скульптор, живписець, архітектор і поет доби Відродження.

[9] Достоєвський Федір Михайлович (1821—1881) — російський письменник, творчість якого мала величезний вплив на розвиток світової літератури і філсофської думки. У прозі Хвильового знаходимо немало ремінісценцій з творами Достоєвського.

[10] Рафаель Санті (1483—1520) — італійський художник і архітектор доби високого Відродження.

[11] Боян — легендарний давньоруський співець-дружинник другої половини XI —початку XII ст. Про нього згадується в «Слові о полку Ігоревім».

[12] Горький Максим (справжнє прізвище Пєшков Олексій Максимович; 1868—1936) — російський радянський письменник і громадський діяч.

[13] Декарт Рене (1596—1650) — ранцузький філософ, математик, фізик і фізіоло.

[14] Хрестові походи — військові походи західноєвропейських феодалів під релігійними лозунгами з метою захоплення земель, головним чином на мусульманському Сході (1096—1270).

[15] Кіплінг Джозеф Редьярд (1865—1936) — англійський письменник, автор відомих творів «Мауглі» («Книга джунглів», 1894; «Друга книга джунглів», 1895), оповідань, казок, поетичних збірок.

[16] «Рікі-Тікі-Таві» — індійська казка про відважного звірка мангуста, який боровся зі зміями.

[17] Третьяковська галерея — один з провідних московських музеїв російського дореволюційного і багатонаціонального радянського мистецтва. Заснована визначним діячем російської культури Павлом Михайловичем Третьяковим (1832—1898). 1892 р. зібрання було передане в дар Москві.

[18] «Золотий гомін» — поема П. Г. Тичини (1891—1967) із збірки «Сонячні кларнети», написана в 1917 р.

[19] Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — український історик, державний і політичний діяч. Завідував кафедрою всесвітньої історії Львівського університету. З 1897 р.— голова товариства українських поступовців у Києві. З весни 1917 р.— лідер української партії соціалістів-революціонерів і голова Центральної ради. На початку 1919 р. емігрував. У 1924 р. з дозволу радянського уряду повернувся на Україну для наукової роботи, був обраний академіком АН УРСР та академіком АН СРСР.

[20] Не від Луки, а від повстання.— Мається на увазі євангеліст Лука і повстанські істини, які, мовляв, замінили істини євангельські.

[21] Евклід (III ст. до н. е.) — давньогрецький математик.

[22] Лобачевський Микола Іванович (1792—1856) — російський математик, творець першої неевклідової геометрії.

[23] Віфліємська зоря.— Мається на увазі біблійний епізод народження Христа у Віфліємі, неподалік Ієрусалима. Поява чудесної зорі сповіщає волхвам про народження Месії, і коли вони прийшли у Віфлієм, зоря спинилася над тим місцем, де знаходився немовля Христос.

ШЛЯХЕТНЕ ГНІЗДО

Вперше надруковано у зб.: «Сині етюди» (Харків, 1923.— С. 86—92), 1926 р.— у збірці оповідань «Злочин» (Харків: ДВУ), 1927 та 1929 рр.— у першому томі Творів. Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1929.— Т. 1.— С. 141—149.

Порівняно з першодруком, автор, готуючи оповідання для трьохтомника, зробив деякі скорочення:

Зб. «Сині етюди»	Твори.— Т. 1
Рипить віз: ри-ип! (Кажуть, тут недалеко, був Петро перший, той, що Полуботка нашого — не нашого замучив, той, що на кістках зґвалтованих, неспокійних степовиків наших збудував Петербург — вікно в Європу). Тягнуться воли до Великої Шведської Могили. Великої тому: відціля Мазепа, тікав, окаяний, проклятий гетьман. Хіба він міг дати волю українському народові? Прийшли сюди з півночі люде — з далекої півночі, з близької півночі, а ми хотіли волі... Хіба він міг дати волю невеселому краю? (С. 88)	Рипить віз: ри-ип! Тягнуться воли до Великої Шведської Могили. Дєдушка приїде на хутір і дивиться на ярину. (С. 143)

[1] Шкуровський — походить від прізвища Шкуро Андрія Григоровича (1886—1945) — білогвардійського генерала, командира кінного корпусу Добровільної армії Денікіна.

[2] Столипін Петро Аркадійович (1862—1911) — державний діяч царської Росії, з 1906 р. міністр внутрішніх справ і голова Ради міністрів у 1906—1911 рр.

[3] Столпотвореніє вавілонське.— Мається на увазі біблійний переказ про будівництво вавілонської башти. Розгніваний Бог змішав мови будівників, щоб вони перестали розуміти один одного і припинили будівництво. Тут вжито у переносному значенні — порушення узвичаєного, руйнування усталених житейських, моральних законів і норм.

[4] «Нова рада» — щоденна українська газета, що виходила в 1917—1919 рр. у Києві за редакцією А. Ніковського. Була фактично продовженням забороненої царським урядом під час імперіалістичної війни прогресивної київської газети «Рада».

[5] Сполкомщики — просторічне від російського «исполкомщики».

СИНІЙ ЛИСТОПАД

Вперше надруковано у зб.: «Сині етюди» (Харків, 1923.— С. 93—110), 1926 р.— окремою книжечкою (ДВУ), 1927 та 1929 рр.— у першому томі Творів. Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1929.— Т. 1.— С. 150—171.

[1] Фігнер Віра Миколаївна (1852—1942) — російська революціонерка-терористка з групи «Народна воля», учасниця кількох замахів на Олександра II. За процесом «14-ти» засуджена до смертної кари, яку було замінено довічною каторгою, 20 років перебувала у Шліссельбурзькій фортеці в одиночній камері. У 1906 р. втікла з архангельського поселення за кордон. У 1915 р. повернулася до Росії, опублікувала мемуари.

[2] Ельбрус — найвища вершина Кавказьких гір.

[3] «Правда» — щоденна газета, орган ЦК КПРС, виходить з 1912 р.

[4] Колхіда — антична назва Кавказького узбережжя Чорного моря, Західної Грузії.

[5] Шаміль (1799—1871) — глава мусульманської військово-теократичної держави в Дагестані і Чечні, третій і останній імам (релігійний правитель з 1834 р.), керівник національно-визвольної боротьби північнокавказьких горців проти російського колоніалізму. В 1859 р. був підступно полонений і засланий у Калугу. Тільки у 1870 р. йому вдалося втекти із заслання, помер Шаміль поблизу Медіни (тепер Саудівська Аравія) по дорозі в Мекку.

[6] «Інтернаціонал» — революційна пісня французького поета-комунара Ежена Потьє (1816—1887), написана 1871 р., стала гімном Комуністичної партії Радянського Союзу.

[7] Чичиков — герой поеми в прозі М. В. Гоголя «Мертві душі» (1842).

[8] Домбровський Ярослав (1836—1871) — польський революційний демократ, один з найактивніших військових діячів Паризької комуни.

[9] Россел Луї-Натаніель (1844—1871) — французький військовий і політичний діяч. Учасник франко-прусської війни. Обурений політикою французького уряду, подав у відставку і перейшов на бік Паризької комуни. Розробив план військових дій проти версальців. Після поразки комуни розстріляний за вироком трибуналу.

[10] Делеклюз Луї Шарль (1809—1871) — французький політичний діяч, журналіст, один з керівників Паризької комуни. Загинув на барикадах.

ЧУМАКІВСЬКА КОМУНА

Вперше надруковано у зб.: «Сині етюди» (Харків, 1923.— С. 111—126), 1927 та 1929 рр.— у першому томі Творів. Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1929.— Т. 1.— С. 172—191.

[1] Чумак Василь Григорович (1901—1919) — український радянський поет, один із фундаторів першого українського літературного журналу пореволюційного часу «Мистецтво». Вів підпільну революційну роботу в окупованому петлюрівцями і денікінцями Києві. Розстріляний денікінською контррозвідкою в Києві 21 листопада 1919 р.

[2] «Безнадійно. Є надія...» — вірш В. Чумака «Офіра» (збірка «Заспів», 1919 р.).

[3] Бобчинський і Добчинський — персонажі комедії М. В. Гоголя «Ревізор» (1836).

[4] Каутський Карл (1854—1938) — один з лідерів і теоретиків німецької соціал-демократії і 2-го Інтернаціоналу.

[5] Упродком — скорочення з російської: «уездный продовольственный комитет».

[6] Тред-юніони — професійні спілки Великобританії та ряду інших англомовних країн. Виникли у XVIII ст. Метою робітничого руху вважається профспілкова боротьба за поліпшення економічного і правового становища окремих груп трудящих.

[7] Завжінвідділом повпаркому (скорочено) — завідуюча жіночим відділом повітового партійного комітету.

[8] Кронштадт — місто в Ленінградській області. Заснований Петром I як фортеця для захисту Петербурга з моря. В 1921 р. антирадянський Кронштадтський заколот був ліквідований частинами Червоної Армії за участю делегатів X з'їзду партії.

[9] Непівська (походить від неп) — нова економічна політика, розроблена Леніним і проголошена X з'їздом РКП(б). Означала відхід від політики воєнного комунізму, заміну продрозверстки продподатком і частково допускала ринкові відносини.

[10] Вл. Ільїн — один з псевдонімів В. І. Леніна. Під цим псевдонімом були опубліковані роботи В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» (1896—1899), «Від якої спадщини ми відмовляємося?» (1897—1898) та ін.

[11] Геккель Ернст (1834—1919) — німецький біолог-еволюціоніст, пропагандист теорії Чарлза Дарвіна про походження видів. Намагався обгрунтувати соціальний дарвінізм, а також спілку науки і релігії.

[12] Мах Ернст (1838—1916) — австрійський фізик і філософ, мав значний вплив на розвиток емпіріокритицизму та неопозитивізму, його гостро критикував Ленін.

[13] «Матеріалізм і емпіріокритицизм» — філософська праця В. І. Леніна, написана 1908 р.

[14] «Анти-Дюрінг» — одна з головних теоретичних праць Ф. Енгельса, написана 1878 р.

[15] Комбури — комуністичні буржуа, поширене в перші пореволюційні роки скорочення.

[16] Каледінський — походить від імені Каледіна Олексія Максимовича (1861—1918) — керівника контрреволюційного заколоту заможного донського козацтва в 1917—1918 рр.

[17] Ціцерон Марк Туллій (106—43 до н. е.) — давньоримський політичний діяч, оратор, письменник, автор трактатів і промов. Прихильник республіканського ладу

[18] «Комуніст» — газета, орган ЦК КП(б)У. Виходив у 1918—1926 рр. у Харкові російською мовою, з червня 1926 р.— українською. З 2 лютого 1943 р. видається під назвою «Радянська Україна».

НА ОЗЕРА

Вперше надруковано в журн.: Всесвіт (1926.— № 15.— С. 2—4), 1927 та 1929 рр.— у першому томі Творів 1932 р.— у Вибраних творах (т. 1). Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Вибрані твори.— Т. 1.— С. 236—248.

У виданні 1932 р. оповіданню передував невеликий вступ: «До етюду «На озера» я відношу й «Мисливські оповідання добродія Степчука». Ці поетичні екзерциції (свідомо беру це не зовсім благозвучне слово) треба розглядати не як оповідання пролетарського мисливця, а як записки переляканого дрібного буржуа. Хіба ж пролетаріат «тікає від людей»? Хіба він ширяє над «мертвими краями старосвітських поміщиків», «шукаючи нових ілюзій до нових невідомих берегів»? Отже, нічого нема дивного в тому, що модернізований тартарен * боїться мертвої качки, дітей і нарешті опудала в останньому оповіданні того ж таки добродія Степчука. Написано 1927 року».

Це якраз дуже промовистий доказ того, що своїми автокоментарями Хвильовий намагався не так прояснити зміст, авторську позицію, як по можливості застрахувати себе від тодішньої голобельної критики. Навряд чи письменник всерйоз протиставляв «пролетарського мисливця» і мисливця — «дрібного буржуа». Та й образ твердокам'яного пролетаря, який ніколи не сумнівається, не шукає «нових ілюзій» — це досягнення якраз невтомно критикованої Хвильовим пролетарської літератури з її «монументальним реалізмом».

[1] Б'єргалка — розмовна назва кафе, пивнички, де можна дешево й швидко поїсти. Походить від нім. bier або ж від франц. biére.

[2] Фламмаріон — тут фантазер, дослідник незнаного. Очевидно, походить від імені французького астронома, дослідника Місяця, засновника французького астрономічного товариства Каміля Фламмаріона (1842—1925).

[3] Горацій (Квінт Горацій Флакк; 65—8 до н. е.) — римський поет.

[4] Епікурейський (за ім'ям давньогрецького філософа-матеріаліста Епікура; 341—270 до н. е.) — спрямований на одержання насолоди, яка, за Епікуром, грунтується на задоволенні потреб і виключає страждання тіла і душі.

[5] «Нотатки мисливця» (1847—1851) — цикл оповідань І. С. Тургенєва (1818—1883).

[6] «Бежин луг» — оповідання І. С. Тургенєва, що увійшло до циклу «Нотатки мисливця».

[7] Пульхерія Іванівна й Афанасій Іванович — персонажі повісті М. Гоголя «Старосвітські поміщики» (1835).

[8] Сахара — найбільша на земній кулі пустеля в Африці.

[9] Сорочинці — містечко Миргородського повіту Полтавської губернії (тепер Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області).

[10] «Червона свитка».— Мається на увазі мотив повісті М. Гоголя «Сорочинський ярмарок» (1831) — пекельна червона свитка, яка нібито приносить нещастя всім, у чиї руки потрапляє.

[11] Дон Квізадо — одне з прізвищ дон Кіхота, героя однойменного роману Мігеля де Сервантеса.

МИСЛИВСЬКІ ОПОВІДАННЯ ДОБРОДІЯ СТЕПЧУКА

Вперше надруковано в Універсальному журналі (1929.— № 6.— С. 42—58). Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Вибрані твори.— Харків; Рух, 1932.— Т. 1.- С. 250—287.

Автор супроводжує твір таким зауваженням: «Див. вступне слово до ескізу «На озера». Рік той же».

[1] Мюнхгаузен (Мюнхаузен) — герой німецьких анекдотичних переказів про дивовижні пригоди безжурного й хвальковитого барона Мюнхаузена;

* Тартарен — персонаж сатиричної трилогії «Тартарен Тарасконаський» (1872—1890) французького письменника Альфонса Доде (1840—1897), в якій зображено тип задаваки-мисливця.— *Ред.*

на їх основі написано гумористичний збірник (1786) німецького письменника Рудольфа Еріха Распе (1737—1794), російський переклад якого здійснив 1923 р. К. Чуковський («Удивительные приключения, путешествия и военные подвиги барона «Мюнхгаузена»). Переробку збірника Распе здійснив німецький письменник Готфрід Август Бюргер (1747—1794), видавши 1786 р. під назвою «Дивовижні пригоди барона Мюнхаузена».

[2] Прекрасна Маргарита — героїня драми німецького письменника Йоганна Вольфганга Гете (1749—1832) «Фауст» (1773—1831).

[3] Фердищенко — персонаж роману Ф. М. Достоєвського «Ідіот» (1868).

БАРАКИ, ЩО ЗА МІСТОМ

Вперше надруковано у зб.: «Сині етюди» (Харків, 1923.— С. 127—143), 1926 р. опубліковано окремою книжечкою (ДВУ), 1927 і 1929 рр.— у першому томі Творів. Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1929.— Т. 1.— С. 206—225.

[1] Гайдамаччина — українські військові угруповання, що діяли в 1918—1920 рр.

СВИНЯ

Вперше надруковано у зб.: «Сині етюди» (Харків, 1923.— С. 144—159), 1927 і 1929 рр.— у першому томі Творів. Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1929.— Т. 1.— С. 226—245.

[1] Йоркширська, темворст, суфолькська, ессекська — породи домашніх свиней.

[2] «Іван Сусанін» — опера російського композитора Михайла Івановича Глинки (1804—1857), створена 1836 р.

[3] Лівадія, Оріанда, Алупка — курортні міста в Криму.

[4] Генуйська — від Генуя — місто в Італії.

[5] Яйла, Чатирдаг — гори в Криму, Карабах — гора на Кавказі.

[6] Совнаркомка (просторічне) — їдальня Раднаркому.

[7] Ібсен Генрік (1828—1906) — норвезький драматург.

[8] Пшибишевський Станіслав (1868—1927) — польський письменник, романіст, драматург, есеїст.

[9] Московський Пирогов.— Йдеться, очевидно, про Григорія Степановича Пирогова (1885—1931) — співака, соліста Великого театру в Москві в 1910—1921 рр. Його брат, Олександр Степанович Пирогов (1899—1964) — соліст Великого театру СРСР з 1924 р.

КІМНАТА Ч. 2

Вперше надруковано в журн.: Шляхи мистецтва (1922.— № 1.— С. 17—21), 1923 р. опубліковано у зб.: «Сині етюди», 1927 та 1929 рр.— у першому томі Творів. Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1929.— Т. 1.— С. 246—267.

[1] Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770—1831) — німецький філософ-ідеаліст, представник класичної німецької філософії.

[2] Кант Іммануїл (1724—1804) — німецький філософ, один із зачинателів класичної німецької філософії.

[3] Лібкнехт Карл (1871—1919) — діяч німецького й міжнародного робітничого руху.

[1] Євангеліє од Матвія — ранньохристиянські твори, що входять до складу Нового заповіту— частини Біблії. Авторство одного з чотирьох канонічних євангелій приписується апостолу Матвію.

ЛЕГЕНДА

Вперше надруковано у зб. «Сині етюди» (Харків, 1923.— С. 178—188), 1926 р. увійшло до зб. «Злочин» (Харків: ДВУ), 1927 і 1929 рр.— у першому томі Творів. Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Вибрані твори.— Т. 1.— С. 130—143.

Публікація супроводжувалася авторським зауваженням: «Див. вступне слово до «Кота в чоботях». Написано 1921 року».

[1] Приймак (Примаков Віталій Маркович; 1897—1937) — радянський військовий діяч, організатор і керівник Червоного козацтва України. Репресований в роки культу.

[2] Будьонний Семен Михайлович (1883—1973) — радянський військовий і державний діяч.

[3] Хортиця — острів на Дніпрі, нижче Дніпрових порогів. До 1775 р. Хортиця входила до складу володінь Запорізької Січі і була її важливим стратегічним пунктом.

[4] Морозенко Нестор (Мрозовицький Станіслав; ? —1649) — корсунський наказний полковник. Улітку 1648 р. на чолі повстанського загону Морозенко разом із загонами М. Кривоноса, І. Ганжі брав участь у визволенні Поділля. Загинув під час Збаразької облоги 1649 р.

ЗАУЛОК

Вперше надруковано у масовій серії бібліотеки «Гарт» (Харків, 1923), 1924 р. вміщено у зб. «Осінь», 1927 і 1929 рр.— у першому томі Творів. Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1929.— Т. 1.— С. 281—292.

[1] Олександр II (Олександр Миколайович Романов; 1818—1881) — російський імператор (1855—1881), убитий народовольцями.

[2] Микола II (Микола Олександрович Романов; 1868—1918) — останній російський імператор (1894— березень 1917).

[3] Раковський Християн Георгійович (1873—1941) — голова Раднаркому України в 1919—1923 рр. Згодом за участь у «лівій» опозиції, незгоду зі сталінською національною політикою був усунений з високих постів, кілька років працював повноважним представником СРСР у Франції та Англії. По справі «правотроцькістського блоку» був засуджений у березні 1938 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР на двадцять років ув'язнення. Розстріляний 1941 р. Реабілітований 1988 р.

[4] П'ятигорськ — курортне місто на Ставропіллі.

[5] Чехівський телеграфіст Ять — персонаж оповідання А. П. Чехова (1860—1904) «Весілля з генералом» (1884).

ЕЛЕГІЯ

Вперше надруковано в альманасі «Квартали» (Харків, 1924.— № 11). 1924 р. вміщено у зб. «Осінь», 1927 та 1929 рр.— у першому томі Творів. Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1929.— Т. 1.— С. 293—302.

[1] «Минають дні, минають ночі...» — цитата з однойменного вірша Т. Г. Шевченка (1845).

[2] Альпійські гори — гірська система в Європі, що простягається дугою від берегів Середземного моря до Середньодунайської низовини.

3 «Мы на горе всем буржуям мировой пожар раздуем...» — цитата з поеми О. О. Блока (1880—1921), «Дванадцять» (1918).

[4] Гавризанкар (Гауризанкар) — гірська вершина в Гімалаях, висота 7144 м. До 1913 р. помилково ототожнювалася з Джомолунгмою (Еверестом), що знаходиться на відстані 60 км від неї.

ДОРОГА Й ЛАСТІВКА

Вперше надруковано в зб.: «Сині етюди» (Харків, 1923.— С. 189—192) як дві окремі короткі новели — «Дорога» (С. 189—190) і «Ластівка» (С. 191—192). Пізніше автор об'єднав їх у цілісний твір, що друкувався у першому томі Творів (1927 і 1929 рр.). Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1929.— Т. 1.— С. 303—307.

[1] Володарський В. (справжнє прізвище Гольдштейн Мойсей Маркович; 1891—1918) — радянський революційний діяч.

ПУДЕЛЬ

Вперше надруковано в журн. Червоний шлях (1923.— № 2.— С. 37—52), 1924 р. опубліковано в збірці «Осінь», 1926 р.— у Харкові окремою книжечкою разом з оповіданням «Лілюлі», 1928 і 1929 рр.— у другому томі Творів, 1932 р.— у Вибраних творах (Т. 1). Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Вибрані твори.— Т. 1.— С. 170—197.

Оповіданню передує авторський вступ: «Сіль оповідання «Пудель» в розмові Сайгора з Тетяною. Ще точніше: в «філософуванні» Тетяни про людину. Це — відбиток чехівських настроїв дрібнобуржуазної інтелігенції відбудовчого періоду (оповідання написано 1923 року). Мораль: романтично-намовленим «матеріалістам» Сайгорам не рекомендується вести інтимні розмови з Тетянами».

[1] Лассаль Фердінанд (1825—1864) — діяч німецького робітничого руху, публіцист, філософ, критик.

[2] Редвидав — редакційно-видавничий відділ.

[3] Андрєєв Павло Захарович (1874—1950) — російський співак, соліст театру опери і балету ім. С. М. Кірова (колишнього Маріїнського) в Ленінграді.

[4] Бальмонт Костянтин Дмитрович (1867—1942) — російський поет-символіст, есеїст.

«ЛІЛЮЛІ»

Вперше надруковано в журн. Червоний шлях (1923.— № 6-7.— С. 4—24). 1924 р. опубліковано в збірці «Осінь». 1926 р. у Харкові виходило окремою книжечкою разом із оповіданням «Пудель». 1928 і 1929 рр. вміщено у другому томі Творів. Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1929.— Т. 2.— С. 63—99.

У першодруці зроблена така присвята: «Павлові Тичині: — «Власне і це — варіація на тему: vita nova. І тут спектакль, і тут знайомий Вам квартет: товариш Огре, горбун, Льоля і Маруся».— Присвячую».

[1] «Лілюлі» — драма французького письменника Романа Роллана (1866—1944), написана 1919 р.

[2] Юліанський, Григоріанський (календарі).— Юліанський календар (ст. ст.) — система літочислення, введена Юлієм Цезарем у 46 р. до

н. е. Середня тривалість року в цьому календарі складає 365,25 дня, що на 0,0078 дня довше тропічного року (періоду зміни пір року). Оскільки помилка Юліанського календаря складала близько трьох днів за 400 років, він став замінятися Григоріанським календарем (н. ст.) у 1582 р., при римському папі Григорію XIII. У СРСР Григоріанський календар введений з 14 лютого (1 лютого ст. ст.) 1918 р.

[3] Бордо — місто у Франції.

[4] Пролеткульт — культурно-просвітницька і літературно-художня організація, що ставила своєю метою створення нової, пролетарської культури через розвиток творчої самодіяльності пролетаріату. Виникла напередодні Жовтневої революції. Діячі Пролеткульту виступали з вульгарно-соціологічних позицій. Пролеткульт припинив своє існування в 1932 р.

[5] «Світлана» — балада російського поета В. А. Жуковського (1783—1852), написана в 1808—1812 рр.

[6] Люксембург Роза (1871—1919) — діячка німецького, польського й міжнародного робітничого руху.

[7] Голгофа — пагорб поблизу Єрусалима, де, за євангельським переказом, було розп'ято Христа.

[8] Помкомгол — Комітет допомоги голодаючим.

[9] Колізей — пам'ятка давньоримської архітектури (75—80 рр.), призначався для боїв гладіаторів та інших видовищ.

[10] «Собака садовника» — одна з численних аматорських російських п'єс початку XX ст.

[11] Миклухо-Маклай Микола Миколайович (1846—1888) — російський вчений, мандрівник і громадський діяч.

[12] Дафніс і Хлоя — персонажі роману давньогрецького письменника Лонга (бл. II—III ст.).

[13] «Amеto» Боккаччо — пастораль у віршах і прозі «Амето, або Комедія про флорентійських німф» (1341—1342) італійського письменника-гуманіста Джованні Боккаччо (1313—1375).

[14] Хеопс (Хуфу) — єгипетський фараон IV династії (27 ст. до н. е.). Гробниця — Велика піраміда Хеопса — визначний пам'ятник світової архітектури, одне з семи чудес світу. Тут вжито для іронічної гри слів.

[15] Савойя — історична область на південному сході Франції.

[16] Савояри — жителі Савойї. Портрети жебраків-савоярів — один з наскрізних мотивів класичного живопису.

[17] Сіденгем (Сіденхем) Томас (1624—1689) — англійський лікар, один з фундаторів клінічної медицини, активно впроваджував і вдосконалював систему практичної медицини.

[18] Жіронда — департамент на заході Франції.

[19] Гаронна — ріка у Франції, впадає в Біскайську затоку.

[20] Карузо Енріко (1873—1921) — італійський співак (тенор), виступав в оперних театрах Італії, Нью-Йорка, Парижа, Петербурга.

[21] «Анна Кареніна» — роман Л. М. Толстого (1828—1910), написаний у 1873—1877 рр.

[22] Петровський Григорій Іванович (1878—1958) — радянський державний і партійний діяч, учасник робітничого революційного руху, більшовицький депутат IV Державної думи. У 1919—1938 рр. голова ВУЦВК.

[23] «Артемівці» — студенти Комуністичного університету ім. Артема, який існував у Харкові в першій половині 20-х років для підвищення загальноосвітніх і політичних знань комсомольського та партійного активу.

[24] Фальстаф — персонаж історичної хроніки «Генріх IV» (1597—1598) В. Шекспіра (1564—1616), п'яниця і хвастун.

[25] Сведенборг Емануель (1688—1772) — шведський філософ-ідеаліст, письменник, теософ-містик. Автор відомої теософської системи про поведінку духів. Мав значний вплив на теорії романтиків, його ідеї позначилися на творчості В. Блейка, С. Т. Колріджа, Р. У. Емерсона, Ю. А. Стріндберга.

Вченням Сведенборга захоплювались російські релігійні філософи початку XX ст.

[26] Імажинізм — літературна течія в Росії 1920-х років (С. Єсенін, Р. Івнев, А. Марієнгоф, В. Шершеневич та інші). Декларували самоцінність не пов'язаного з конкретною реальністю слова-образу, необхідність зв'язку поезії зі стихією народної творчості. Засвоюючи поетику раннього футуризму, заперечували його політичні орієнтації в пожовтневий період.

[27] Сабурова дача — тодішня побутова назва лікарні для психічнохворих у Харкові.

АРАБЕСКИ

Вперше надруковано у вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків: ДВУ, 1927.— Т. 1. Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1929.— Т. 1.— С. 308—339.

[1] Сервантес де Сааведра Мігель (1547—1616) — іспанський письменник, автор роману «Дон Кіхот» (1605—1615). Брав участь у морській битві біля Лепанто, міста на березі Корінфської затоки в Греції. 1575 р. був захоплений у полон піратами і проданий у рабство, в 1580 р. викуплений місіонерами.

[2] Сієрра Мартінес (1881—1947) — іспанський поет, драматург, режисер модерного театру. Мав велику популярність у багатьох країнах після постановки п'єси «Пісня про колиску» (1911).

[3] Карлейль Томас (1795—1881) — англійський письменник, публіцист, історик, автор відомих праць «Історія Французької революції» (1837), «Герої, культ героїв і героїчне в історії» (1841).

[4] Діккенс Чарлз (1812—1870) — англійський письменник, автор авантюрно-пригодницьких, соціально-проблемних романів. Роман «Посмертні записки Піквіккського клубу» (1837) — сентиментально-гумористична розповідь про тогочасну Англію.

[5] Тобілевичо-старицьких бур'янів.— Мається на увазі народницький реалізм драматургії Івана Карповича Тобілевича (Карпенка-Карого; 1845—1907) та Михайла Петровича Старицького (1840—1904).

[6] «Гайдамаки» (1839—1841), «Катерина» (1838) — поеми Т. Г. Шевченка.

[7] «Тіні забутих предків» — повість М. М. Коцюбинського, написана в 1911 р.

[8] Винниченко Володимир Кирилович (1880—1951) — український письменник, політичний і державний діяч. У 1917—1918 рр.— голова Генерального Секретаріату, першого уряду УНР. З 1919 р. в еміграції. Помер у Франції. Панна Мара — героїня однойменної п'єси Винниченка (1918).

[9] Шеллі Персі-Біші (1792—1822) — англійський поет-романтик, автор філософської, політичної, інтимної лірики.

[10] Богданов Олександр Олександрович (справжнє прізвище Малиновський; 1873—1928) — російський філософ, письменник, економіст, політичний діяч, один з теоретиків богобудівництва.

[11] Стерн Лоренс (1713—1768) — англійський письменник, автор знаменитого роману «Життя і думки Трістрама Шенді, джентльмена» (1760—1767).

[12] Свіфт Джонатан (1667—1745) — англійський письменник-сатирик, автор роману «Мандри Гуллівера» (1726) — гострої сатири на тодішній англійський державний лад, пануючу буржуазну мораль.

[13] Шехерезада — героїня-оповідачка знаменитих арабських казок «Тисяча і одна ніч».

[14] Квакери (з *англ.* quakers — буквально тремтячі, самоназва «Товариство друзів») — члени християнської протестантської секти, заснованої в 1650 р. у Англії. Заперечують зовнішні форми релігійності, сповідують пацифізм.

Нині організації квакерів існують у США, Англії, Східній Африці. 1937 р. створена міжнародна організація квакерів — Всесвітній консультативний комітет друзів.

[15] Мекка — місто в Саудівській Аравії, священне місто мусульман.

[16] Капабланка Хосе Рауль (1888—1942) — видатний шахіст, чемпіон світу.

[1] Реті Р. (1889—1929) — видатний шахіст.

Я (РОМАНТИКА)

Вперше надруковано в альманасі «Гарт» (Харків, 1924.— Ч. 1). 1924 р. опубліковано у збірці «Осінь»; двічі у другому томі Творів (1928 і 1929 рр.), 1932 р.— у Вибраних творах (Т. 1). Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1929.— Т. 2.— С. 5—33.

В останньому прижиттєвому виданні 1932 р. цією новелою відкривався том. В автокоментарі до неї Хвильовий писав: «Герой новели «Я» — не революціонер. Це, так би мовити, «революціонізований» індивідуаліст, себто один із тих дрібнобуржуазних інтелігентів, що не позбулися психологічного вантажу «молодої людини XIX сторіччя»,— людини, про яку зараз, з легкої руки М. Горького, багато пишуть у нашій пресі й яка, на жаль (та й на радість), і досі живе серед нас: жалкувати треба, що живе, радіти — що вже в невеликій кількості.

Новелою «Я» автор рішуче повстає проти індивідуалізму. Дегенерата введено не випадково! Навіть кращий із тих, що в них «розколюється «я», навіть він іде в супроводі «низенького лоба, розкуйовдженого волосся і приплюснутого носа». Подвійність натури послідовно веде до виродження, до дегенерації.

Міг такий індивідуаліст активізуватися за часів громадянської війни? Принаймні в уяві — безперечно! В 20-х роках XX сторіччя на землі вже не існувало тихих закутків шатобріанівських Рене *.

Невже і герой новели був колись, як він говорить, «главковерхом чорного трибуналу комуни»? Нічого подібного! Це просто марення зарозумілого плутаника. В кращому разі він міг хіба що відступати з більшовиками! І то не командиром якогось червоного загону, а одним із пасажирів тих ешелонів, що в них евакуювалися наші родини.

Яку роль зіграла новела свого часу? Автор певний, що зіграла вона роль революційну. Таких, як «я», сьогодні ми майже не бачимо на нашій радянській землі, на початку ж непу серед дрібнобуржуазної інтелігенції їх було чимало. Поставивши «я» в «красиву», романтичну обстановку й у той же час показавши його нікчемність («дрібненькі сльози», істеричність, відсутність справжньої стійкості і т. д.),— автор тим самим, очевидно, сприяв перевихованню вищезгаданої інтелігенції в дусі комуністичного світогляду.

Чи є сенс друкувати цю новелу зараз? Мабуть, є! Хіба б ми в противному разі випускали життєписи «молодої людини XIX сторіччя»? Останньою заявою автор, до речі, не збирається порівнювати себе з великими творцями «зайвих людей».

Новелу «Я» написано на початку 1923 року».

Таке трактування постаті головного героя, зрозуміло, суперечить авторській точці зору, як вона бачиться на основі аналізу самого тексту. Письменник ставив складні філософські, моральні проблеми, досліджував конфлікт фанатизму і людяності, а не просто викривав пристосуванця-індивідуаліста й непослідовного революціонера. Завданням передмови було виправдатися, присто-

* Рене — герой повісті «Рене, або Наслідки пристрастей» (1802) французького письменника Франсуа Рене де Шатобріана (1768—1848).— *Ред.*

суватися, хоча б позірно, до насаджуваних ідеологічних догм, можливо, й убезпечитися від цензурних заборон. Те, що сказав Хвильовий-художник, незрівняно глибше й серйозніше, ніж сказане Хвильовим-коментатором. Між виданнями 1929 і 1932 рр. існують певні текстові розбіжності. Причому є всі підстави вважати, що ці зміни не відображають останню творчу волю автора, а викликані зовнішніми причинами. Хвильовий змушений був зняти згадки про службу героя в ЧК, про його безпосередню приналежність до «трибуналу комуни». Тому твір подається не за останнім прижиттєвим, а за виданням 1929 р., що найповніше відповідає творчому задуму.

Нижче наводяться суттєві різночитання:

Видання 1929 р.	Видання 1932 р.
День і ніч я пропадаю в «чека». (С. 6).	День і ніч я в трибуналі. (С. 14).
я — чекіст, але я і людина (С. 7).	я — суддя, але я і людина (С. 15).
Андрюшу, мого бідного Андрюшу, призначив цей неможливий ревком сюди, в «чека», проти його кволої волі (С. 9).	Андрюшу, мого бідного Андрюшу, призначено сюди проти його кволої волі (С. 16).
так якого ж ви чорта, мать вашу перетак, не зробите цього Месію з «чека»? (С. 19).	так якого ж ви чорта, мать вашу перетак, не зробите цього Месію з нас? (С. 25).
Чорний трибунал комуни збирається до побігу (С. 26).	трибунал збирається до побігу (С. 31).

Це дає підстави зробити висновок, що твір перероблявся в основному з цензурних міркувань.

[1] «Цвітові яблуні» — присвята-асоціація з новелою М. Коцюбинського «Цвіт яблуні» (1902).

[2] Амазонянки (амазонки) — у грецькій міфології войовничий народ у Малій Азії та на узбережжі Азовського моря, що складався лише з жінок.

[3] Синедріон — рада старійшин, вищий державний орган з політичними і судовими функціями в древній Іудеї. Тут — рада, вищий орган.

[4] Хетейський ієрогліф — письмена хеттських племен у Малій Азії, які утворили в першій половині II тисячоліття до н. е. державу з високою культурою.

[5] Версальці.— Тут у значенні контрреволюціонери, за аналогією до зосереджених у Версалі контрреволюційних військ на чолі з А. Тьєром і М. Мак-Могоном для боротьби проти Паризької комуни 1871 р.

[6] Штаб Духоніна.— Мається на увазі начальник штабу і головнокомандуючий російської армії, який не визнав Жовтневої революції і на початку грудня 1917 р. за наказом М. Криленка був розстріляний у Могилеві. Звідси й походження евфемізму — «відправити в штаб Духоніна», тобто розстріляти.

[7] Теософи — прихильники теософії, релігійно-філософського вчення про можливість «безпосереднього осягнення бога» за допомогою містичної інтуїції та одкровення, безпосередніх контактів із потойбічними силами. Засновницею сучасної теософії вважають російську письменницю О. П. Блаватську, за ініціативою якої 1875 р. у Нью-Йорку було організовано теософське товариство.

[8] Конфуцій (Кунцзи; бл. 551—479 до н. е.) — давньокитайський філософ, педагог і політичний діяч.

[9] Лаотсе (Лао-цзи) Лі Ер (VI—V ст. до н. е.) — китайський мислитель.

[10] Будда — засновник буддизму Сіддхартха Гаутама (623—544 до н. е.).

[11] Магомет (Мухаммед) — засновник ісламу.

[12] Месія — у релігійному вченні посланець бога, який здійснить спасіння людства.

СЕНТИМЕНТАЛЬНА ІСТОРІЯ

Вперше надруковано у другому томі Творів (1928 і 1929 рр.). Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків: ДВУ, 1929.— Т. 2.— С. 261—344.

[1] Тамерланівщина — дикий, нецивілізований устрій, правління, походить від імені середньоазіатського завойовника й полководця Тамерлана (Тимура; 1336—1405).

[2] Кочубей Марія (Мотря) — дочка полковника Василя Кочубея (1640—1708), у яку був закоханий старіючий гетьман Іван Мазепа, згодом одружена з сином ніжинського полковника Степана Забіли. Стала прообразом героїні поеми О. С. Пушкіна «Полтава» (1828).

[3] Платон (428 або 427—348 або 347 до н. е.) — давньогрецький філософ-ідеаліст, учень Сократа.

[4] «Пісня про Нібелунгів» — найдавніший німецький епос (датується приблизно 1200 р.), де використані історичні перекази про знищення гуннами держави бургундів, подвиги і смерть лицаря Зігфріда та криваву помсту за цю смерть його дружини Кримхільди.

[5] Раднарком — Рада Народних Комісарів, вищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади в СРСР до 1946 р.

[6] Невський проспект — центральна вулиця Ленінграда.

[7] «Корсар» — романтичний балет (1856) французького композитора Адольфа Шарля Адана (1803—1856) за однойменною поемою Байрона.

[8] Ярославна — героїня поеми «Слово о полку Ігоревім» (між 1185 і 1187 рр.), дружина князя Ігоря, дочка Ярослава Володимировича галицького — Євфросинія.

[9] Бульйонський ліс (правильно Булонський) — знаменитий лісопарк на околиці Парижа.

[10] «Рамаяна» — древньоіндійський епос, що остаточно склався між IV ст. до н. е. та II ст. н. е.

[11] Мойсей — у переказах іудаїзму й християнства перший пророк бога Яхве і засновник його релігії, законодавець, релігійний наставник і політичний вождь єврейських племен у так званому ісході з Єгипту в Ханаан (Палестину).

[12] Онєгін — герой роману у віршах О. С. Пушкіна (1799—1837) «Євгеній Онєгін» (1823—1831).

[13] «Декамерон» — роман у новелах італійського письменника-гуманіста Джованні Боккаччо, написаний у 1350—1353 рр.

[14] Узамітна Ніцца — неодмінна, доступна для всіх (мабуть, від застарілого маловживаного слова узаміт — підряд, без винятку) Ніцца. Ніцца — знаменитий курорт на півдні Франції. Тут в розумінні виношеної мрії, еталону, втіленого прагнення.

[15] Дантон Жорж Жак (1759—1794) — один з найвідоміших діячів Великої Французької революції.

[16] Вайлд (Уайльд) Оскар (1854—1900) — знаменитий англійський поет і прозаїк, автор роману «Портрет Доріана Грея» (1891), що став своєрідним художнім маніфестом естетизму кінця XIX ст.

[17] Цезар — правитель (переносне). Походить від імені Гая Юлія Цезаря (102 або 100—44 до н. е.) — римського полководця і політичного діяча, імператора.

НАРЕЧЕНИЙ

Вперше надруковано в журн.: Всесвіт (1927.— № 35.— С. 4—6). 1930 р. опубліковано у третьому томі Творів (Харків: ДВУ), 1932 р.— у Вибраних

творах (т. 1). Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Вибрані твори.— Т. 1.— С. 80—90.

Оповідання супроводжувалося авторським коментарем: «Для контрреволюції нічого нема святого. Вона не милує навіть маленьку людину з глухої провінції,— людину, що, мабуть, нікому, ніколи й нічого поганого не зробила. Як же інакше розуміти це оповідання? Написано 1927 року».

БАНДИТИ

Вперше надруковано у вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків: ДВУ, 1930.— С. 185—215. Подається за першодруком.

ЗЛОЧИН

Вперше надруковано у додатку до газ. Вісті ВУЦВК (Література. Наука. Мистецтво).— Харків, 1923.— № 7—10.— С. 2—3. Публікувалося чотири рази у збірці «Злочин» (Харків: Шлях освіти, 1924; К.: ДВУ, 1926; Харків: ДВУ, 1928; Харків: ДВУ, 1929) та у вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків, 1930.— Т. 3.— С. 97—130. Подається за останнім прижиттєвим виданням.

ЗАВ'ЯЗКА

(Етюд)

Вперше надруковано в журн.: Життя й революція.—1925.— № 11.— С. 11—21, під назвою «Іраїда» як початок однойменного роману. Роман цей невідомий. З листа М. Хвильового до А. Любченка від 2 березня 1928 р. із Відня довідуємося, що цей роман, як і «Вальдшнепи», був, очевидно, знищений: «Я зараз теж сів писати новий роман, власне, перший, бо «Вальдш[непи]», як Вам відомо, а «Іраїда» теж за ними». (Опубліковано у кн.: *Луцький Ю.* Ваплітянський збірник. Вид. 2. Видання Канадського Інституту Українських студій, вид-во «Мозаїка», 1977.— С. 210.) Як самостійний твір (етюд) під назвою «Зав'язка» вміщено у вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків: ДВУ, 1930.— Т. 3.— С. 258—286. Подається за останнім прижиттєвим виданням.

Порівняно з публікацією в журналі «Життя й революція» автор зробив деякі стилістичні правки. Змінені прізвища багатьох персонажів. Зокрема, дипломата Криленка у журнальному варіанті названо Баторій, інженера Сердюка — Ламене, журналіста Шарка — Пастелян. У пізніших творах Хвильовий менше захоплюється екзотичними деталями й іменами. У цій динамічній зав'язці намічено кілька сюжетних ліній, вузлів.

[1] Шпрее — річка в Німеччині, на якій розташоване м. Берлін.

[2] Шварцвальд — місто і гірський масив у Німеччині.

[3] Лоенгріг (Лонгрін) — герой німецького рицарського епосу кінця XIII ст. До нього зверталися романтики. Набув популярності завдяки опері «Лоенгрін» (1848) німецького композитора Ріхарда Вагнера (1813—1883).

[4] Шпільгаген Фрідріх (1829—1911) — німецький письменник.

[5] Бюргер — житель західноєвропейського середньовічного міста, у вужчому значенні — середній прошарок міського населення.

[6] Езопівська мова — спосіб замасковано виражати думки за допомогою використання алегорій, іронії тощо (за ім'ям давньогрецького байкаря Езопа, VI ст. до н. е.).

[7] Есдебе — соціал-демократи (більшовики).

[8] Хлестаков — герой комедії М. Гоголя «Ревізор».

[9] Д'Аннунціо Габріеле (1863—1938) — італійський письменник і політичний діяч. Перейнятий декадентськими й ніцшеанськими ідеями, після першої світової війни посилено пропагував фашизм.

[10] ...національним героєм, що ім'я йому Симон.— Мається на увазі Симон Васильович Петлюра.

[11] Потсдамський — походить від Потсдам, міста в Німеччині.

[12] «Міжпланетні інтервали» — вірш П. Тичини зі збірки «Плуг» (1919).

МАТИ

Вперше надруковано у вид.: *Хвильовий Микола.*— Твори: У 3-х т.— Харків: ДВУ, 1930.— Т. 3.— С. 5—23. 1932 р. опубліковано у Вибраних творах (т. 1). Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Вибрані твори.— Т. 1.— С. 92—108.

Оповіданню передував такий автокоментар: «Це оповідання дехто плутає з новелою «Я». Між ними нічого спільного нема. Основна мисль оповідання «Мати» така: поділення людей капіталістичного суспільства на класові табори є така неминучість, як неминуча загибель світогляду «старосвітських» людей. Проте думку авторову почасти видко й з епіграфа. Написано 1927 року».

[1] «Приїхали до матері та три сини...» — цитата з вірша П. Тичини «Три сини» (1923).

[2] Тарас Бульба — персонаж однойменної повісті М. Гоголя, написаної в 1839—1841 рр. Імена героїв «Матері» — Остапа та Андрія також перегукуються з іменами двох синів Тараса Бульби, котрі стали непримиренними ворогами.

[3] Франц-Йосиф I (1830—1916) — імператор Австро-Угорщини (1848—1916 рр.) із династії Габсбургів.

ІЗ ВАРИНОЇ БІОГРАФІЇ

Вперше надруковано в журн. Літературний ярмарок (1928.— № 1.— С. 9—39). 1930 р. опубліковано у вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків: ДВУ.— Т. 3, та 1932 р.— у Вибраних творах (Т. 1). Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Вибрані твори.— Т. 1.— С. 40—77.

Оповіданню передував автокоментар: «В перший раз оповідання «Із Вариної біографії» надруковано 1928 року в книзі першій альманаху «Літературний ярмарок». Прочитавши це оповідання, критики заметушилися: один із авторитетних на той час демосфенів дуже жалкував, що автор зробив з героїні «робітничо-селянську богородицю», другий скаржився, що автор зацікавився такою собі зовсім непотрібною Варею. Третій навіть обвинувачував мене у великій прихильності до грубого натуралізму. Подивімось, чи мали вони рацію. Коротко.

В образі Варі, як це видно й без окулярів, автор подає читачеві збірний тип масовика дрібної буржуазії. Словом, щодо натуралізму, то це оповідання є типовий романтичний етюд («щодо вина, то він пив воду», як говорив колись, здається, Віктор Гюго). Гіперболи, узагальнення — це супутники романтичного письма, а саме ними й просякнуто моє оповідання. Чи, може, без окулярів не видно, що богодухівська Варя — не одна Варя, що це тисячі Вар, і не лише богодухівських?

Другому критикові відповідь коротенька. Вірно: вульгаризатори пролетарської літератури ніколи не цікавились перевихованням дрібнобуржуазних мас. Я цим питанням завжди цікавився, саме тому я й звернув увагу на таку собі нікому не потрібну Варю.

Але перед третім демосфеном я схиляю своє непокірне чоло й роблю йому елегантний кніксен. Він мав рацію жалкувати, що я зробив з героїні «робітничо-селянську богородицю», бо... з неї я справді нічого іншого й не міг зробити.

Яка основна ідея твору? Життя дрібної буржуазії завжди йде під контролем «чужої волі», себто під контролем волі якогось класу — чи то буржуазії, чи то пролетаріату — в залежності від обставин. За часів великої громадянської війни пролетаріат, тягнучи за собою вищезгаданий соціальний прошарок, не міг не заплідниити його своїми ідеями, і він його, як відомо, запліднив.

Великі маси дрібної буржуазії побігли туди, куди з боями «підступили загони червоних полків», бо запліднена ідеями революційного класу дрібна буржуазія відчула «щось таке, що з його влади їй уже ніколи не вирватись». І коли дрібнобуржуазна Варя з Монастирської, народивши сина, не знайшла світліших порівнянь, як порівняти себе з богородицею, то чому автор мусить робити з неї щось інше?»

[1] Щоголів (Щоголев) Яків Іванович (1823—1898) — український поет.

[2] «Огонек» — російський щотижневий ілюстрований журнал, виходив у Петербурзі в 1899—1918 рр.

[3] Красний Кут — містечко на Богодухівщині, на р. Мерлі.

ІВАН ІВАНОВИЧ

Вперше надруковано в журн. Літературний ярмарок (1929.— № 7.— С. 5—56). 1930 р. опубліковано у вид.: *Хвильовий Микола*. Твори: У 3-х т.— Харків: ДВУ.— Т. 3.— С. 24—96. Подається за цим виданням.

[1] «Зачем же изображать бедность» — вступний абзац другого тому поеми М. Гоголя «Мертві душі» (том, знищений автором, частково опублікований 1855 р.).

[2] Теккерей Уїльям Мейкпіс (1811—1863) — англійський письменник.

[3] Рабле Франсуа (1483 або 1494—1553) — французький письменник, автор роману «Гаргантюа і Пантагрюель» (1532—1564).

[4] Мор Томас (1478—1535) — англійський мислитель-гуманіст, один з основоположників утопічного соціалізму.

[5] Мопассан Гі де (1850—1893) — французький письменник.

[6] Монументально-реалістична теорія — догматична теорія звеличувального «монументального реалізму», пропагована вусппівцями як єдино пролетарська й революційна, а отже, й така, що єдина має право на існування.

[7] Бухарін Микола Іванович (1888—1938) — радянський партійний і державний діяч.

[8] «Хуліо Хуреніто», «Любов Жанни Ней» — романи російського письменника Іллі Григоровича Еренбурга (1891—1967). Перший з названих романів (повна його назва «Надзвичайні пригоди Хуліо Хуреніто та його учнів» (1922) набув популярності у 20-х роках завдяки схвальному відгуку М. Бухаріна. «Любов Жанни Ней» написана 1924 р.

[9] РСІ — Робітничо-селянська інспекція, контрольний орган, завданням якого була перевірка виконання законів і розпоряджень.

[10] Ка-Ка — Контрольна комісія ВКП(б) для перевірки діяльності членів партії, партійних організацій.

[11] «Друг дітей», «Повітрофлот», «Доброхім» — добровільні громадські організації, в які входили радянські службовці, робітники для опіки над безпритульними, сприяння розвиткові авіації та хімічної промисловості.

[12] Комінтерн (Комуністичний Інтернаціонал, 3-ій Інтернаціонал) — міжнародна революційна пролетарська організація, що в 1919 — 1943 рр. об'єднувала комуністичні партії різних країн і керувала міжнародним комуністичним рухом.

[13] Профінтерн (Червоний інтернаціонал профспілок) — міжнародне об'єднання революційних профспілок, існувало в 1921 — 1937 рр.

[14] Стендаль (справжнє ім'я Анрі Марі Бейль; 1783—1842) — французький романіст.

[15] Діло Бейліса — судовий процес у Києві 1913 р. над євреєм М. Бейлісом по несправедливому звинуваченню у ритуальному вбивстві російського хлопчика. Організований царським урядом і чорносотенцями. Викликав протест передової громадськості. Суд присяжних виправдав Бейліса.

[16] Лейденська банка — електричний конденсатор, у якому ізолятором виступає скляна стінка банки, а роль обкладок відіграє металева фольга, якою банка обклеєна з обох сторін. Зараз застосовується головним чином для демонстрацій у фізичних кабінетах.

[17] Франклінове колесо.— Йдеться про дослідження американським фізиком Бенджаміном Франкліном (1706—1790) проблем атмосферної електрики. Його теорія електричних явищ була застосована для пояснення дії лейденської банки.

[18] Фальвані Луїджі (1737—1798) — італійський фізіолог, один із засновників вчення про електрику.

[19] Сталін (Джугашвілі) Йосиф Віссаріонович (1879—1953) — радянський партійний і державний діяч, з 1922 р.— Генеральний секретар ЦК більшовицької партії. Відповідальний за непрощенні злочини проти людства, масові беззаконня і репресії, що мали трагічні наслідки для народів СРСР.

[20] «Вісті ВУЦВК» — українська республіканська газета. Виходила в Києві в березні — серпні 1919, 1934—1941 рр. і Харкові в 1920—1934 рр.

[21] «Мина Мазайло» — п'єса М. Г. Куліша (1892—1937), написана 1929 р.

[22] Іона Вочревісущий — псевдонім відомого в ті роки публіциста й фейлетоніста газети «Вісті» Миколи Новицького.

[23] Салтиков-Щедрін Михайло Євграфович (справжнє прізвище Салтиков, псевдонім Н. Щедрін; 1826—1889) — російський письменник-сатирик.

РЕВІЗОР

Вперше надруковано в журн. Літературний ярмарок (1929.— № 9.— С. 6—36). 1938 р. опубліковано у вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків: ДВУ; 1932 р.— у Вибраних творах (Т. 1). Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Вибрані твори.— Т. 1.— С. 198—234.

Оповідання супроводжувалося авторською передмовою: «Оповідання «Ревізор» належить до серії тих же етюдів, що й «Пудель». «Всі ми виросли із гоголівської шинелі»,— сказав колись Достоєвський. Леся теж має багато спільного і з Акакієм Акакійовичем, і з «Бедными людьми», і з багатьма чехівськими героями. Але вона безперечно нічого не має спільного зі збірним типом сучасної радянської жінки. Що й говорити, по глухих закутках такі люди, як її чоловік Бродський, ще існують, існують і такі, як Топченко (в противному разі Контрольній Комісії не приходилось би працювати над перевихованням «партійців»), звичайно, Леся має рацію рватися від пелюшок, від «добровільного рабства», і з цього боку вона — позитивний тип, але бачити, що «люди цього життя всюди, завжди й до смішного однакові» — так бачити могла все-таки лише міщанка. Оповідання написано 1928 року. Оцінювати його треба як відбиток побуту й настроїв тогочасного «партійного» міщанства».

[1] Мадам Боварі — героїня однойменного роману французького письменника Гюстава Флобера (1821—1880), написаного 1857 р.

[2] Лягарн Жан Франсуа де (1739—1803) — французький драматург і теоретик літератури. Послідовник Вольтера в галузі просвітительської драматургії.

[3] Акерман — до 1944 р. так називалося місто Білгород-Дністровський.

[4] «Наші гуси Рим спасли...» — неточна цитата з байки І. А. Крилова (1769—1844) «Гуси» (1811), де чванливі гуси постійно повторюють: «Та наші предки Рим спасли».

[5] Мечников Ілля Ілліч (1845—1916) — російський і український біолог.

[6] Кизляр — місто в Дагестані.

З ЛАБОРАТОРІЇ

Вперше надруковано в журн.: Червоний шлях (1931.— № 7-8.— С. 5—18). 1932 р. опубліковано окремою книжечкою у харківському видавництві «Література і мистецтво». Подається за першодруком.

[1] Холодна Гора — район Харкова з відомою в'язницею.

[2] Журавлівські візники.— Мається на увазі Журавлівка — стара назва одного з районів Харкова.

[3] «І ти Брут».— З цими словами у трагедії В. Шекспіра «Юлій Цезар» поранений Цезар звертається до Марка Юнія Брута (85—42 рр. до н. е.), одного з ініціаторів змови проти Цезаря та його вбивства. Історики вважають цю фразу легендарною. Ім'я Брута стало уособленням несподіваної зради, підступності.

[4] Пруст Марсель (1871—1922) — французький письменник, досвід Пруста у зображенні внутрішнього життя персонажа як «потоку свідомості» мав велике значення для літератури XX ст.

ЩАСЛИВИЙ СЕКРЕТАР

Вперше надруковано в зб. «Майбутні шахтарі» (Оповідання).— Харків: ДВУ, 1931; 1932 р. опубліковано у Вибраних творах (Т. 1). Подається за вид.: *Хвильовий Микола.*— Вибрані твори.— Т. 1.— С. 290—300.

Оповідання супроводжувалося авторським коментарем: «Нещодавно група рецензентів літфаку ХІППО, критикуючи мої останні твори, заявила таке: «на жаль, наша критика перебудовується гірше, аніж письменники». Я з цим цілком погоджуюсь. Розбираючи мого «Щасливого секретаря», ці ж таки критики з ХІППО запитують: «Навіщо протиставляти дві випадковості: в Харкові важливі громадські справи, в містечкові умирає єдиний, неповторний син?».

Для секретаря вугільного райпарткому важливі громадські справи в Харкові і справді неабияка випадковість. Величезна випадковість! Критики мають рацію! І ще літфаківцям із ХІППО не подобається, що автор «рукою героя» пише «приїхати не можу». І тут вони мають рацію: вони ж бо хотіли, щоб героїчний секретар Старк «заплакав і поїхав його ховати» (цебто, сина Вову, який, можливо, й не помре!), незважаючи на виклик ЦК й «важливі громадські справи». «Хіба він після цього перестане бути відданим справі більшовиком?» — запитують мене вищезазначені критики. Відповідаю словами Майка Йогансена (див. його «Подорож у Радянську Болгарію»): «Не знаю точно, чого хотіли від мене рецензенти,— очевидно, вони мали рацію, раз їм доручили писати, але дуже хочу виправити свою лінію,— очевидно, неправильну, раз на неї напались рецензенти, бо їм же доручили писати рецензію». Оце поки що й усе».

Це коментар чи не найвиразніше дає змогу побачити, в яких умовах готував Хвильовий свою останню книжку. Блискучий новеліст змушений писати агітки, які навіть важко поціновувати за естетичними критеріями. Якщо «Щасливий секретар» ще зберігає все ж ознаки художнього твору (принаймні цікаво побудований сюжет, точність деяких психологічних характеристик), то наступні оповідання, що увійшли до збірки 1931 р.,— «Майбутні шахтарі», «Останній день» — швидше можна назвати пропагандистськими нарисами. Та й навіть щодо «ідеологічно витриманого» «Щасливого секретаря» автор змушений вступити з критиками в безплідну полеміку, в якій не можна було тоді дошукатися істини, бо предметом обговорення було вже не мистецтво.

[1] Вишня Остап (справжнє прізвище Губенко Павло Михайлович; 1889—1956) — український письменник, гуморист.

ПОВІСТЬ ПРО САНАТОРІЙНУ ЗОНУ

(Етюд)

Вперше надруковано в журн.: Червоний шлях (1924.— № 3.— С. 3—78). 1924 р. опубліковано у збірці «Осінь» (Харків, 1924); 1928 і 1929 рр.— у другому томі Творів. «Повість...» була одним з перших творів Хвильового, надрукованих після півстолітнього замовчування. Журнал «Дружба народов» опублікував її у російському перекладі О. Руденка-Десняка (1988.— № 7.— С. 79—136). Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Твори: У 3-х т.— Харків: ДВУ, 1929.— Т. 2.— С. 100—260.

У першодруці твір мав назву «Санаторійна зона» і супроводжувався авторською присвятою: «Сергію Пилипенкові».

[1] Савонарола Джироламо (1452—1498) — італійський монах, проповідник, релігійно-політичний реформатор у Флоренції.

[2] Махаївщина — дрібнобуржуазна, анархістська течія, проповідувала вороже ставлення до інтелігенції, особливо до революційної інтелігенції. Лідер махаївців — польський соціаліст В. К. Махайський — виступав під псевдонімом А. Вольський.

[3] Муравйов Михайло Артемович (1880—1918) — політичний авантюрист, лівий есер. З грудня 1917 р. був начальником штабу групи радянських військ по боротьбі з контрреволюцією на півдні Росії. В січні — березні 1918 р.— командуючий військами Південного фронту, що діяли проти військ Центральної ради. Відомий своїми антиукраїнськими настроями.

[4] Річардсон Семюел (1689—1761) — англійський письменник, творець європейського родинно-побутового роману в епістолярному жанрі.

[5] Рахіль (*євр.* rāhēl — вівця) — у старозавітних біблійних переказах дружина-красуня Іакова. Вважається праматір'ю царів, пророків, суддів і героїв, всього дому Ізраїлевого.

[6] Шпенглер Освальд (1880—1936) — німецький філософ-ідеаліст, історик, публіцист, представник філософії життя. Розвинув учення про культуру як множинність замкнутих «організмів» (єгипетський, індійський і т. д.), які виражають колективну «душу» народу і проходять певний життєвий цикл.

[7] Бергсон Анрі (1859—1941) — французький філософ-ідеаліст, представник інтуїтивізму й філософії життя.

[8] «Весела вдова» — оперета угорського композитора Ференца (Франца) Легара (1870—1948), написана 1905 р.

[9] Штейнахівське «омоложення».— Йдеться про теорію австрійського фізіолога й біолога Ейгена Штейнаха (1861—1944). Особливої популярності набули його теорії, присвячені проблемам омоложення.

[10] Ейнштейн Альберт (1879—1955) — фізик-теоретик, творець теорії відносності, громадський діяч.

[11] Ліндер Макс (справжнє ім'я та прізвище Габріель Лев'єль; 1883—1925) — французький кіноактор.

[12] Архейська доба (архейська ера) — найдавніша ера в геологічній історії Землі, яка тривала близько 1,5 мільярда років.

[13] Калка (Каяла) — згадана в «Слові о полку Ігоревім» річка, біля якої руське військо князя Ігоря Святославича зазнало у поході 1185 р. поразки від половців. Є різні припущення, яку вона тепер має назву: Кагальник, Кальміус, Калка, Орель тощо.

[14] Чінгісхан (бл. 1155—1227) — монгольський полководець, засновник Монгольської імперії.

[15] Петро І (Петро Олексійович Романов; 1672—1725) — російський цар (з 1721 р. імператор) з 1682 по 1725 р.

[16] Дарвін Чарлз Роберт (1809—1882) — англійський природодослідник, основоположник еволюційного вчення про походження видів рослин і тварин шляхом природного добору.

[17] «Чем кумушек считать...» — цитата з байки І. А. Крилова «Дзеркало і Мавпа» (1816).

[18] «Молодість не вернеться» — цитата з вірша Л. І. Глібова (1827—1893) «Журба» (1859).

[19] Аравія — найбільший півострів Азії.

[20] Ель-Харам — очевидно, озеро Ель-Хаммар в Іраку або ж місто Ель-Харраш в Алжірі.

[21] Кааба — священний храм мусульман у місті Мекка, місце паломництва мусульман.

[22] Мефістофель — у фольклорі й художній літературі один з духів зла, демон, грішний ангел. Цей образ використав, зокрема, Й. В. Гете (1749—1832) у драмі «Фауст» (1808—1831).

[23] Бакунін Михайло Олександрович (1814—1876) — російський революціонер, один з найвизначніших ідеологів анархізму і народництва.

[24] «Огоньок» — громадсько-політичний і літературно-художній ілюстрований щотижневий журнал, виходить з 1923 р. в Москві.

[25] Юнкерс — назва німецького літака, випущеного фірмою «Юнкерс». За ім'ям німецького авіаконструктора й промисловця Гуго Юнкерса (1859—1935).

ВАЛЬДШНЕПИ

Роман

Історія написання й публікації роману «Вальдшнепи» складна. Навколо цього твору сплелося безліч легенд і домислів, суперечливих оцінок і свідчень. Аж до сумнівів у тому, чи «Вальдшнепи» — художній твір, чи «псевдонім» памфлета, висловлена устами персонажів авторська позиція в тогочасній суспільно-політичній боротьбі. Всі ці сумніви, зрештою, мають під собою грунт. Є підстави вважати, що й для самого автора «Вальдшнепи» були продиктовані найперш бажанням відстояти свою точку зору в полеміці, відповісти опонентам, коли інших можливостей вже не було.

Принаймні з художнього боку «Вальдшнепи», очевидно, не стали визначним творчим досягненням митця. Між тим позалітературне їх значення величезне. Євген Маланюк писав: «Літературна форма грає у «Вальдшнепах» ролю допоміжну, як претекст роздати монологи автора окремим дієвим особам роману. Цей «роман» був псевдонімом політичного трактату, який з причин цензурних, не міг би ніколи побачити світу» *.

Робота над романом розпочалася влітку 1926 р. в селищі німецьких колоністів під Херсоном, куди автора запросив відпочивати письменник Микола Чернявський. Це вкрай напружений, драматичний період у творчій долі не лише Хвильового, але й усього кола його літературних однодумців і товаришів. У розпалі відбувалася літературна дискусія. Українська інтелігенція була збурена гострими памфлетами Хвильового, опублікованимв газеті «Культура і побут» (додаток до газети «Вісті ВУЦВК»). 30 квітня 1925 р. (№ 17), тут з'явився «перший лист до літературної молоді» «Про «сатану в бочці», або про графоманів, спекулянтів та інших «просвітян»; 31 травня — «Про Коперніка з Фрауенбурга, або Абетка азіатського ренесансу в мистецтві» (Другий лист до літературної молоді). Ними, власне, й було започатковано літдискусію. 22 листопада 1925 р. у «Культурі і побуті» з'явилися «Думки проти течії», продовжені в наступних номерах (29 листопада та 1 грудня). 1925 р. вийшли в Харкові окремою книжкою «Камо грядеши», а 1926 р.— «Думки

---

* *Маланюк Є.* 13 травня 1933 року.— В кн.: *Хвильовий М.* Твори: У 5-ти т.— Нью-Йорк. Балтімор. Торонто, 1986.— Т. 5.— С. 465.

проти течії». Відбуваються диспути, обговорення, з критикою поглядів Хвильового виступають С. Пилипенко, В. Коряк, філософ В. Юринець, завідуючий відділом друку ЦК КП(б)У А. Хвиля. На адресу непокірного ваплітянського лідера сиплються вже смертельні звинувачення, аж до відомого листа Й. В. Сталіна «Тов. Кагановичу и другим членам ПБ ЦК КП(б)У» від 26 квітня 1926 р. (Повністю опубліковано лише 1948 р.— Див.: *Сталин И.* Сочинения.— М., 1948.— Т. 8.— С. 153 Діяльність керівництва ВАПЛІТЕ і, зокрема Миколи Хвильового, засудив спеціальний пленум ЦК КП(б)У.

Хвильовий продовжує відстоювати свої позиції. У лютому — березні 1926 р. у «Культурі і побуті» (числа 9—13) надрукував «Апологети писаризму». У першій половині 1926 р. він написав памфлет «Україна чи Малоросія?». Опублікувати його вже не довелося.

Ось за таких обставин Хвильовий, вирвавшись, нарешті, з бурхливого харківського оточення, береться за роман. Блискучий новеліст, він не раз звертався до великих епічних форм. Талановитим початком тут була «Повість про санаторійну зону». 1925 р. у «Житті й революції» опубліковано уривок з роману «Іраїда» (названо, до речі, ім'ям доньки письменника). Роман, як уже зазначалося в примітках до етюду «Зав'язка», був, очевидно, знищений автором. З листа М. Хвильового до А. Любченка з Відня від 2 березня 1928 р. довідуємося, що він почав писати новий роман. У останні місяці життя письменник пробував працювати над новим романом, про що навіть повідомлялося в пресі. Та все ж єдиною відомою нині спробою романного жанру зостаються «Вальдшнепи».

Влітку 1926 р. написаний, мабуть, лише початковий, чорновий варіант. Першу частину «Вальдшнепів» надрукував журнал «Вапліте» в кінці 1927 р. (число 5). Наступне число 6 з другою частиною роману було конфісковано в друкарні. Хвильовий у кінці 1927 р. виїхав у тривалу закордонну подорож і про заборону роману та журналу, «самоліквідацію» утвореної ним організації довідався з листів. У «Вступній новелі», написаній спеціально для першого тому Творів у 3-х т. (Харків, 1927), письменник зазначив: «Мій сюжетний любовний роман «Вальдшнепи» буде в третьому томі». Опальний роман, зрозуміло, до третього тому не увійшов. Друга частина поки що невідома. Деякі уривки з неї цитував А. Хвиля у книзі «Від ухилу — у прірву» (Харків: ДВУ, 1928). Роман не раз друкувався за кордоном. 1937 р. увійшов до «Вибраних творів» Хвильового, виданих у Львові («Українська книгоспілка»), 1946 р.— у Зальцбурзі. На Радянській Україні публікація в журналі «Вапліте» була єдиною аж до 1990 р. (Київ.— 1990.— № 1.— С. 5—40).

Подається за вид.: *Хвильовий Микола.* Вальдшнепи // Вапліте.— 1927.— № 5.— С. 5—69.

[1] «Брати Карамазови» — роман Ф. М. Достоєвського, написаний у 1879—1880 рр. М. Хвильовий свідомо дав своєму головному героєві прізвище персонажів Достоєвського, дбаючи про читацьку асоціацію із знаменитим твором.

[2] «Князь Ігор» — опера російського композитора Олександра Порфировича Бородіна (1833—1887), створена в 1890 р. Завершена композиторами М. А. Римським-Корсаковим (1844—1908) і О. К. Глазуновим (1865—1936).

[3] «Сміх» — новела М. М. Коцюбинського, написана в 1906 р.

[4] ...така трагедія по суті була вже. Хіба це не Ганну він розстріляв колись ... біля якогось провінціального монастиря? — Тут асоціація з новелою М. Хвильового «Я», де є подібний епізод розстрілу героєм своєї матері разом з групою засуджених революційним трибуналом монашок. Таким чином, Дмитро Карамазов може сприйматися як спадкоємець біографії «главковерха чорного трибуналу комуни». Подібні перегуки в біографіях персонажів у Хвильового загалом не рідкість. Він досліджує один тип героя і вводить епізоди, які б нагадали про це читачеві.

[5] Потебня Олександр Опанасович (1835—1891) — український філолог, психолінгвістичне вчення якого має значний вплив на розвиток сучасної філологічної думки. Автор робіт «О некоторых символах в славянской народной поэзии» (1860), «Мысль и язык» (1862), «Объяснения малорусских и сродных народных песен» (1883, 1887), а також виданих посмертно «Из записок по теории словесности» та «Из лекций по теории словесности», які відносяться до 70—80-х років.

[6] Прованс — провінція Франції на березі Середземного моря.

[7] «Баядерка» — оперета угорського композитора Імре Кальмана (1882—1953), створена 1921 р.

[8] Війон (Вільон) Франсуа (справжнє ім'я Монкорб'є або де Лож; між 1431 і 1432 — після 1463) — французький поет, автор балад і поем. Поезію Війона перекладав українською мовою і написав про нього грунтовну статтю Леонід Первомайський.

[9] Провансальська література — зародилася в Провансі, провінції Франції з особливим діалектом. Жан Жансемен (вірніше, Жаку Жансемон; 1798—1864), Теодор Обанель (1829—1886) — провансальські поети.

[10] Загайаватизованим «Капіталом».— Йдеться про поєднання романтичного пориву й тверезого реалістичного розрахунку, романтики «Пісні про Гайявату» (1855) американського поета Лонгфелло Генрі Водсворта (1867—1882) і наукової грунтовності «Капіталу» К. Маркса.

[11] Пасеїзм (від *франц.* passé — минуле) — пристрасть до минулого, замилування ним.

[12] Альоша Карамазов — герой роману Достоєвського «Брати Карамазови».

[13] Мізантроп — персонаж однойменної п'єси французького комедіографа Мольєра, написаної в 1666 р. У переносному значенні — людиноненависник.

[14] За моєю молодою надією...— так в оригіналі. Хоча за логікою змісту мало б стояти «нацією».

[15] Чемберлен Остін (1863—1937) — англійський політичний діяч, міністр закордонних справ Великобританії в 1924—1929 рр. У 1927 р. був одним з ініціаторів розриву дипломатичних стосунків з СРСР. У радянській пресі тоді з'являлося багато карикатур, шаржів на Чемберлена.

[16] Перовська Софія Львівна (1853—1881) — революціонерка-народниця, член виконкому «Народної волі», організаторка замахів на імператора Олександра II.

[17] Рубенсівське — слово походить від імені Рубенса Пітера Пауела (1577—1640), видатного фламандського художника, який чудово передавав чуттєву красу образів, сміливі реалістичні спостереження.

[18] Діцген Йосиф (1828—1888) — німецький робітник, соціал-демократ. Самотужки прийшов до матеріалістичної діалектики, пропагував марксизм. Один із засновників І Інтернаціоналу.

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

Поезія Миколи Хвильового на самому початку 20-х років мала значний критичний резонанс. Модерна, зі слідами невтомних формальних пошуків, з символістськими, футуристськими елементами, вона привертала увагу багатьох найавторитетніших поціновувачів, зокрема М. Йогансена, В. Гадзінського, М. Доленга.

1921 р. у Харкові з'явилася окремим виданням поема «В електричний вік» і збірка «Молодість», наступного 1922 р.— збірка «Досвітні симфонії», 1931 р.— збірка «Старі поезії». Окремі поезії друкувалися на сторінках тогочасних журналів та альманахів, зокрема «Шляхи мистецтва», «Арена», «Зори грядущего», збірників «Жовтень» (Харків, 1921), «На сполох» (Харків, 1921), «Штабель» (Харків, 1921) та ін.

Вперше поетичну спадщину Хвильового зібрав і підготував до друку Григорій Костюк. У редагованому ним виданні (Твори: У 5-х т.— Т. 3) розділ поезії супроводжує цікава стаття Святослава Гординського «Поезія Миколи Хвильового».

До даного тому вміщено поему «В електричний вік» та вірші зі збірок «Молодість» і «Досвітні симфонії».

«О, РУДНІ, ВАШЕ СВЯТО...»

Вперше надруковано у зб.: «Молодість» (Поезії). Збірка перша.— Харків: Всеукрлітком, 1921.— С. 3. Подається за першодруком.

ШВЕЦЬ ПРАЦЮЄ

Вперше надруковано у зб.: «Молодість» (Поезії). Збірка перша.— Харків: Всеукрлітком, 1921. Подається за першодруком.

КЛАВІАТУРТЕ

Вперше надруковано у зб.: «Досвітні симфонії» (Поезії). Збірка друга.— Харків: Всеукрлітком, 1922. Подається за першодруком.

[1] Аріман (Анхра-Майнью) — у зороастрійській і древньоперсидській релігіях — бог, який уособлює зле начало.

В ЕЛЕКТРИЧНИЙ ВІК

Поема

Вперше надруковано у кн.: «В електричний вік» (Поема).— Харків: Всеукрлітком, 1921.— 16 с. У 1922 р. опубліковано в журналі «Шляхи мистецтва» (№ 2.— С. 4—5). Подається за останнім виданням.

[1] Залізняк Максим (нар. в 40-х роках XVIII ст.) — запорізький козак, один із керівників повстання проти польсько-шляхетського гніту на Правобережній Україні в 1768 р., відомого під назвою Коліївщина.

[2] Гонта Іван (? — 1768) — один із керівників народного повстання 1768 р. на Правобережній Україні. Страчений польською шляхтою. Іван Гонта й Максим Залізняк оспівані Т. Г. Шевченком у поемі «Гайдамаки» (1839—1841).

[3] Марат Жан Поль (1743 1793) — у період Великої Французької революції один з вождів якобінців.

[4] Па-де-Кале (Дуврська протока) — між узбережжям Франції та островом Великобританією. Сполучає Північне море з Атлантичним океаном.

[5] Ла-Манш — протока між узбережжям Франції та о. Великобританія. Разом з Па-де-Кале з'єднує Північне море з Атлантичним океаном.

[6] Гастів (Гастєв) Олександр Капітонович (1882—1938 чи 1941) — російський радянський поет і вчений, автор популярних у 20-х роках збірок пролетарської поезії.

[7] Прометей — у грецькій міфології титан, що вкрав у богів з Олімпу вогонь і передав його людям. За це з наказу Зевса був прикутий до скелі і приречений на вічні муки: щодня прилітав орел і клював йому печінку, яка відростала за ніч знову. Звільнив Прометея і вбив орла Геракл. Образ Прометея знайшов відображення в багатьох визначних творах мистецтва, зокрема у Есхіла, П. Б. Шеллі, Т. Г. Шевченка.

[8] Архімед (бл. 287—212 до н. е.) — древньогрецький вчений, математик, автор багатьох винаходів.

[9] Колумб Христофор (1451—1506) — мореплавець, 1492 р. відкрив Америку.

[10] Оріон — екваторіальне сузір'я.

ПАМФЛЕТИ

Публіцистика Миколи Хвильового мала величезне значення не лише для розвитку літературного процесу 20-х років, але й для всієї суспільно-духовної ситуації на Україні. Його голос був найчутнішим і найавторитетнішим у знаменитій літературній дискусії 1925—1928 рр. (фактично вона тривала до початку 30-х років). Дискусія вилилася у масштабне й надзвичайно гостре обговорення шляхів розвитку української пожовтневої літератури.

Безпосереднім приводом для початку дискусії була вміщена в газеті «Культура і побут» стаття третьорядного плужанського письменника Г. Яковенка «Про критиків і критику в літературі» (30 квітня 1925 р.). Цей немолодий уже напівграмотний початківець, оповідання якого було відхилене на конкурсі журналу «Червоний шлях», звинуватив визнаних письменників, «сивих дідусів», які, мовляв, не дають утвердитися в літературі селянському молодняку. Він агресивно картав членів жюрі: М. Хвильового, О. Слісаренка, О. Дорошкевича за олімпійство, ідеологічну, класову непослідовність тощо. Г. Яковенко навіть пропонував мати при редакціях ідеологічно витриманих робітничо-селянських контролерів, які б перевіряли рецензії «олімпійців».

Сама по собі ця публікація була досить низькопробною демагогією і не могла мати особливого резонансу. Але Хвильовий побачив за нею загрозливі тенденції. Відповідь ваплітянського лідера стосувалася не так статті Яковенка, як загалом проблем розвитку тогочасного українського письменства. 30 квітня 1925 р. в «Культурі і побуті» з'явилася стаття «Про «сатану в бочці», або про графоманів, спекулянтів та інших «просвітян» (Перший лист до літературної молоді). Хвильовий гостро формулює одне з основних питань: Європа чи Просвіта, талановита, мистецька творчість, естетична вибагливість чи низькопробна «халтура», поверхове червоне просвітянство, ідеологічно витримані писання, які не мають жодної художньої вартості. Небезпеку масовізму, профанації культури Хвильовий означив з усією гостротою. Він переконаний: «Нове мистецтво утворюють робітники й селяни [...] Тільки з умовою: вони мусять бути інтелектуально розвиненими, талановитими, геніальними людьми».

Підняті Хвильовим проблеми бурхливо обговорювалися на київському диспуті 24 травня 1925 р., організованому з ініціативи ВУАН. На диспуті виступили, зокрема, Ю. Меженко, Б. Коваленко, М. Могилянський, П. Филипович, Б. Антоненко-Давидович, Ол. Дорошкевич та інші. Хвильового тут підтримав, зокрема М. Зеров. Він підкреслював, що «Європа» фігурує у Хвильового як символ поважної культурної традиції, як стимул до підвищення художньої майстерності, мистецьких вимог.

31 травня 1925 р. у «Культурі і побуті» з'явився другий лист до літературної молоді «Про Коперніка з Фрауенбурга, або абетка азіатського ренесансу в мистецтві». Теза про азіатський ренесанс не була тут детально обґрунтована автором, пізніше про це ще йшлося в «Україні чи Малоросії». М. Хвильовий вважав, що людство проходить через замкнені цикли свого розвитку, і це пов'язано з окремими типами культур. Подібні теорії розроблялися на початку століття деякими вченими. Історію культури як історію зміни замкнених у собі культурно-історичних типів або ж циклів розглядав, зокрема, О. Шпенглер, автор знаменитого «Занепаду Європи». М. Хвильовий пише про чотири періоди розквіту цивілізації. Перше відродження — культура азіатських народів (Єгипет, Індія, Вавілон, Персія, Китай) за тисячоліття до нашої ери. Наступним циклом була греко-римська культура. Далі — велике європейське

Відродження. Нарешті настав час, вважав Хвильовий, вже четвертого відродження. Причому виснажена європейська цивілізація, очевидно, не здатна його здійснити. На історичну арену знову виходить Азія. І тут роль України, молодої нації, що стоїть ніби на рубежі європейської й азіатської культури, є величезною, навіть месіанською. Хвильовий палко вірить у небачений розквіт української культури. Якраз ці ідеї згуртовували талановите коло ваплітян.

21 червня 1925 р. у «Культурі і побуті» надруковано статтю «Про демагогічну водичку, або справжня адреса української воронщини, вільна конкуренція, ВУАН і т. д.» (Третій лист до літературної молоді). Тут уже автор аргументовано відповідає своїм численним опонентам. Дискусія розгоралася. Ображений плужанський лідер С. Пилипенко картає Хвильового за зневагу до робітничо-селянської творчості, вважає, що нині навіть Венера Мілоська вартує менше, аніж хай і нікчемні з художнього боку бюсти Леніна. (Стаття С. Пилипенка «Куди лізеш, сопливе, або українська воронщина. Перший лист до олімпійців і взагалі до всіх письменників» // Культура і побут.— 1925.— 14 черв.) Водночас Сергій Пилипенко вловив і слабкі сторони памфлетів Хвильового, його надмірну різкість, часом непотрібну грубість вислову. У «третьому листі» Хвильовий розкрив зв'язок плужанства з російським напостівством, з вульгарною соціологією, яка схематизувала літературний процес, спрощено трактувала роль і завдання мистецтва.

У кінці 1925 р. згадані три статті виходять окремим виданням: *Хвильовий М.* «Камо грядеши» (Памфлети).— Харків: Книгоспілка, 1925. «Культура і побут» друкує в кількох номерах памфлет М. Хвильового «Думки проти течії» (22, 29 листопада, 13 грудня 1925 р.— № 44—46). Автор тут розлогіше трактує висунуте ним поняття «психологічної Європи». Для нього «Європа — це досвід багатьох віків», це «Європа грандіозної цивілізації, Європа Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона і Маркса». Цикл «Думки проти течії» надрукований окремою книжкою 1926 р. (ДВУ). Крім статей, опублікованих у «Культурі і побуті» (№ 44—46), сюди увійшла ще стаття «Ахтанабіль» сучасності, або Валер'ян Поліщук у ролі лектора комуністичного університету». Вона попередньо була опублікована в журналі «Червоний шлях» (1925.— № 11—12.— С. 309—327).

Третій цикл памфлетів М. Хвильового під назвою «Апологети писаризму. До проблеми культурної революції» з'явився в «Культурі і побуті» 28 лютого, 7, 14, 21, 28 березня 1926 р. Ці памфлети узагальнювали кілька важливіших тез, відстоюваних Хвильовим. Він заперечує розуміння мистецтва як засобу перетворення життя і наголошує, що мистецтво є засобом пізнання життя. Мистецька творчість — це справа талановитих, високообдарованих, інтелектуально розвинених особистостей. (Речі ніби загальнозрозумілі, але на той час більш ніж єретичні.) Не можна, наголошував письменник, профанувати культуру орієнтацією на неосвічені маси.

Згідно з тодішніми панівними теоріями пролетарської літератури Хвильовий змушений говорити, що гегемонія тут має бути за пролетаріатом. Але на Україні пролетаріат відлучений від української культури. Отже, потрібна негайна українізація пролетаріату. Треба також виховувати інтелігенцію (перевиховувати стару й плекати нову, робітничу та селянську). Звідси у Хвильового гасла «дайош пролетаріат», та «дайош інтелігенцію». І, нарешті, висловлена Хвильовим теза про «втечу» від стилів російської літератури, по якій було випущено впродовж десятиліть безліч критичних стріл. Він справедливо вважав, що українська література не може орієнтуватися на російську, на її стилі, що згубними є культурний епігонізм, давня «назадницька» традиція сприймати європейську культуру через російську, з других рук. Російська культура, писав Хвильовий, тяжить над нами, сприяє не оригінальній творчості, а лише «мавпуванню». Нам, вважав письменник, нема чого зараз учитися в російської культури, «тому що українська дійсність складніша за російську, тому що перед нами стоять інші завдання, тому що ми — молодий клас

молодої нації, тому що ми молода література...» *. Були в подібних твердженнях і емоційні перехльости, але загалом настанова на відмову від копіювання російських зразків, на необхідність іти «до джерел», а не задовольнятися вторинними їх інтерпретаціями, була плідною і надзвичайно актуальною.

Врешті, Хвильовий не був тут першовідкривачем, він узагальнив те, що витало в повітрі. Подібні думки про стосунки української й російської літератур, про відмінні шляхи розвитку українського пореволюційного письменства висловлювало в 20-х роках чимало дослідників, зокрема М. Зеров, О. Білецький. Та й коли мати на увазі історичний аспект, то ці проблеми вже не раз поставали в центрі різних дискусій, зокрема у працях М. Драгоманова.

Найбурхливіші пристрасті розпалилися навколо 13-го розділу «Апологетів писаризму» — «Московські задрипанки». Кинуте Хвильовим твердження, що українська література повинна уникати впливів російської, її стилів, незважаючи на застереження, що не треба плутати наш політичний союз з літературою, кваліфікували вже як політичний злочин.

Із квітня 1926 р. літдискусія набуває вже іншого звучання. У неї втручаються відомі партійні діячі. З'явилися статті В. Чубаря, В. Затонського, А. Хвилі, М. Скрипника. Нарешті обвинувальним вироком для Хвильового та його однодумців став лист Й. В. Сталіна, адресований Л. М. Кагановичу та членам Політбюро ЦК КП(б)У. Сталін висловив обурення тим, що тоді, як західноєвропейські пролетарі виявляють свої симпатії до «цитаделі міжнародного революційного руху і ленінізму» Москви, «український комуніст Хвильовий не має сказати на користь «Москви» нічого, лише закликає українських діячів тікати від «Москви» «якнайшвидше» **. Цей лист інспірував зливу якнайзлісніших звинувачень на адресу М. Хвильового. Написаний після «Апологетів писаризму» памфлет «Україна чи Малоросія?» вже не вдалося опублікувати.

Дещо з висловленого Хвильовим у полемічному запалі видасться сьогодні помилковим чи просто застарілим. Але основні підняті ним проблеми не втратили актуальності й сьогодні. З введенням десятиліттями замовчуваних памфлетів, статей у літературно-критичний обіг є змога осмислити такі важливі тези й поняття, як «романтика вітаїзму», «азіатський ренесанс» та інші, у контексті розвитку літературно-критичної, суспільно-політичної думки XX ст.

ДУМКИ ПРОТИ ТЕЧІЇ

Вперше надруковано у додатку до газети «Вісті ВУЦВК» «Культура і побут» (Харків, 1925) у такій послідовності: 1. Передмова до розділу «Дві сили» і «Дві сили» — 22 листопада 1925 р., № 44; 2. «Психологічна Європа» і «Культурний епігонізм» — 29 листопада 1925 р., № 45; 3. «Формалізм?» і «Новий організаційний шлях, як резюме» — 13 грудня 1925 р., № 46. На початку 1926 р. цикл вийшов окремою брошурою. Для брошури Хвильовий написав невелику передмову. Крім статей, опублікованих у «Культурі і побуті», сюди увійшла стаття «Ахтанабіль» сучасності, або Валер'ян Поліщук у ролі лектора комуністичного університету» (Червоний шлях.— 1925.— № 11-12.— С. 309—327).

Подається за вид.: *Хвильовий М.* Думки проти течії. Памфлети.— Харків: ДВУ, 1926.— 123 с.

[1] Поліщук Валер'ян Львович (1897—1938) — український поет, діяльний учасник літературного процесу 20-х років, очолював літературну організацію «Авангард».

---

* Шляхи розвитку української пролетарської літератури. Літературна дискусія (1925—1928). Збірник матеріалів.— Харків: Український робітник, 1928.— С. 71.

** *Сталин И.* Сочинения.— М., 1948.— Т. 8.— С. 153.

[2] Стаття ображеної просвіти.— Мається на увазі стаття Гр. Яковенка «Про критиків і критику в літературі» (Культура і побут.— 1925.— 30 квіт.), що стала безпосереднім приводом для початку літературної дискусії.

[3] Сенкевич Генрік (1846—1916) — польський письменник, автор романів «Вогнем і мечем» (1883—1884), «Потоп» (1884—1886), «Пан Володийовський» (1887—1888), «Камо грядеши» (1894—1896) та ін. Лауреат Нобелівської премії.

[4] Франс Анатоль (справжнє прізвище Анатоль Франсуа Тібо; 1844—1924) — французький письменник, лауреат Нобелівської премії.

[5] Перш за все...— Цими словами починалося «Передмова до розділу «Дві сили» (Культура і побут.— 1925 р.— 22 листоп.).

[6] Зеров Микола Костянтинович (1890—1937) — український поет, перекладач, літературознавець. М. Зеров, П. Филипович, М. Рильський, М. Драй-Хмара (1889—1939), О. Бургардт (1891—1947), деякі інші близькі до них літератори складали на той час групу неокласиків (яку картали за «праві» позиції), підтримуючи в літературній дискусії ідеї Хвильового.

[7] Филипович Павло Петрович (1891—1937) — український поет, перекладач, літературознавець.

[8] Могилянський Михайло Михайлович (1873—1942) — український письменник, літературознавець, близький до неокласиків. На Київському диспуті 24 травня 1925 р. Могилянський, як і Зеров та Филипович, підтримав ідеї Хвильового.

[9] Рильський Максим Тадейович (1895—1964) — український поет, культурний і громадський діяч.

[10] Рильський Тадей Розеславович (1841—1902) — український економіст, етнограф, громадський діяч, батько М. Рильського.

[11] Загул Дмитро Юрійович (1890—1938) — український поет, перекладач, критик. Починав як символіст. Член літоб'єднання «Західна Україна». З його «антинеокласицистськими» поглядами полемізував М. Зеров.

[12] Терещенко Микола Іванович (1898—1966) — український поет і перекладач, редактор журналу «Життя й революція» в 1925—1934 рр.

[13] Ярошенко Володимир Мусійович (1898—1937) — український поет і прозаїк, належав до літорганізацій «Плуг», «Ланка».

[14] Савченко Яків Григорович (1890—1937) — український поет, критик, належав до «Жовтня», ВУСППу. Д. Загул, М. Терещенко, В. Ярошенко, Я. Савченко, Ю. Меженко та інші свого часу групувалися навколо «Літературно-критичного альманаху» (1918), входили до групи українських символістів, 1919 р. об'єднувалися навколо символістського збірника «Музагет». Проте під час літдискусії заявили себе прибічниками плужанського масовізму, заперечували позицію Хвильового.

[15] «Нове письменство» — літературознавча праця М. Зерова (1924), в якій розглядається творчість І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та інших.

[16] «Революція відкрила широкі перспективи...» — Тут і далі цитується стаття М. Зерова «Євразійський ренесанс і пошехонські сосни» (Див.: *Зеров М.* Твори: У 2-х т.— К.: Дніпро, 1990.— Т. 2.— С. 580, 581). Вперше була опублікована в журналі «Життя й революція».— 1925.— № 11.— С. 67—72.

[17] Кияниця Петро (? — 1933) — критик і літературознавець, колишній укапіст. Працював в Академії наук України. 1933 р. був арештований у зв'язку зі справою УВО (Української військової організації).

[18] ...герой Кулішевої п'єси...— Йдеться про Мусія Копистку з п'єси «97» (1924) М. Куліша. Згадана репліка в дії 1, сцені 7.

[19] Хіба його стаття... про Сосюру не є тому яскравим доказом? — Йдеться про статтю М. Зерова «Володимир Сосюра — лірик і епік. З приводу романа «Тарас Трясило» (Життя й революція.— 1925.— № 9.— С. 30—37).

[20] «Простір» — друга збірка українського поета П. Филиповича, вийшла 1925 р. У 20-ті роки Филипович багато працює як літературознавець, бере участь у виданні масової народної «Літературної бібліотеки». Статті про І. Франка, Лесю Українку, що готувалися до окремих видань їхніх творів, увійшли пізніше до збірки П. Филиповича «З новітнього українського письменства. Історично-літературні статті» (1929).

[21] Купрін Олександр Іванович (1870—1938) — російський письменник. Повість «Поєдинок (1905) про армійське, офіцерське життя викликала гостру полеміку в пресі, чорносотенці звинувачували автора у компрометації армії, антивоєнних настроях.

[22] «Царинник Мина з України» — поема В. Ярошенка, фрагменти якої з'являлися в періодиці 20-х років, зокрема в журналі «Життя й революція» (1925.— № 6—7.— С. 26—30, та № 8.— С. 13—18).

[23] Автор «Цень-Цаню» — М. Терещенко, автор поеми «Цень-Цань» (зб. «Лабораторія», 1924).

[24] Меженко Юрій Олексійович (1892—1969) — український літературознавець і бібліограф. Теоретик символізму, один із авторів «Музагету» (1919). Його промова на диспуті 24 травня 1925 р. та доповідь про занепад опери дала підстави Хвильовому вважати його прихильником напостівських теорій. Однак це були лише випадкові епізоди в творчій еволюції Меженка. Впродовж 1922—1931 рр. був директором Інституту книгознавства. Тікаючи від переслідувань, переїхав у 30-ті роки до Ленінграда, працював у Державній публічній бібліотеці. 1945 р. повернувся на Україну, був директором Бібліотеки АН УРСР. Зібрав унікальну колекцію Шевченкіани, яку передав у дар Інституту літератури АН УРСР.

[25] Дорошкевич Олександр Костьович (1889—1946) — український літературознавець і критик, автор літературознавчих праць, підручників, хрестоматій. У ході літературної дискусії критикував позицію Хвильового.

[26] Щупаки — це прозивне слово М. Хвильовий утворив від прізвища Самійла Борисовича Щупака (1895—1938), критика, журналіста, в різний час редактора журналу «Критика», газет «Більшовик», «Пролетарська правда», «Літературна газета». Був одним з активних опонентів Хвильового, стояв на позиціях вульгарного соціологізму.

[27] «Услужливый медведь опаснее врага» — неточна цитата з байки І. А. Крилова «Пустынник и медведь» («Услужливый дурак опаснее врага» (1808)).

[28] Відповідна резолюція ЦК РКП у третьому пункті...— У третьому пункті резолюції ЦК РКП(б) від 18 червня 1925 р. після відзначення, що відбувається зростання нової літератури, насамперед пролетарської й селянської, сказано: «З другого боку, складність господарського процесу, одночасне зростання суперечливих і навіть прямо одна одній ворожих господарських форм, викликаний цим розвитком процес народження і зміцнення нової буржуазії, неминуча, хоч на перших порах не завжди усвідомлена тяга до неї частини старої і нової інтелігенції; хімічне виділення з громадських глибин нових і нових ідеологічних агентів цієї буржуазії,— все це повинно неминуче відбиватись і на літературній поверхні громадського життя» (Див.: Матеріали до вивчення історії української літератури.— К., 1961.— Т. 5.— С. 42—43).

[29] ...каже та ж резолюція ЦК РКП.— Йдеться про четвертий пункт: «Таким чином, як не припиняється у нас класова боротьба взагалі, так само вона не припиняється і на літературному фронті. В класовому суспільстві і не може бути нейтрального мистецтва, хоч класова природа мистецтва взагалі і літератури зокрема відображається у формах, нескінченно більш різноманітних, ніж, наприклад, в політиці» (Див.: Там же.— С. 42—43).

[30] Благбаз — Благовіщенський базар у Харкові.

[31] От чому й відповідна резолюція ЦК КП (б) У...— Йдеться про постанову Політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1925 р., де зазначено:

«Існуюча організація селянських письменників «Плуг» провадить велику і важливу роботу, яку партії слід всебічно підтримувати, але з тим, щоб місцеві групи «Плугу» не набирали масового характеру і не зливалися з організаціями сількорів» (Див.: Там же.— С. 41—42).

[32] У-Пей-Фу (1878—1939) — китайський генерал, фактичний керівник чжилійських мілітаристів. Під час так званого Північного походу 1926—1927 рр. його війська були розгромлені національно-революційною армією.

[33] ...Дорошкевич у своїй прекрасній статті «На день Жовтневої річниці»...— Йдеться про статтю «Проблеми української культури на день Жовтневої річниці» (Пролетарська правда.— 1925.— 7 листоп.) О. Дорошкевич не погоджується з тезою лекції А. Луначарського «Судьбы современной интеллигенции».

[34] «Гарт», «Молот», «Жовтень», «Плуг», «Ланка» — літературні організації, що існували на Україні в 20-ті роки.

[35] ...пише він у журналі «Життя й революція».— Мається на увазі стаття П. Кияниці «Замість рецензії» (Життя й революція.— 1925.— № 9.— С. 59—63).

[36] Сінклер Ептон Білл (1878—1968) — американський письменник, відомий своїми соціалістичними, комуністичними симпатіями.

[37] Бехер Йоганнес Роберт (1891—1958) — німецький письменник-комуніст.

[38] ...посилаємо читачів до його статті у газеті «Пролетарська правда».— Йдеться про статтю С. Щупака «На літературні теми...», надруковану у «Пролетарській правді» (1925.— 25 жовт.). Цей один з найортодоксальніших і найнепримиренніших вульгарно-соціологічних критиків висловив обурення «шкідливим» виступом Миколи Хвильового на з'їзді «Гарту» Письменник пропонував розпустити «Гарт» і «Плуг», а натомість створити незалежні, децентралізовані письменницькі клуби чи студії. «Дехто з товаришів Хвильового,— як писав С. Щупак,— намагалися намацати грунт для утворення у Києві групи своїх симпатиків до нової асоціації» (С. Щупак мав на увазі, очевидно, київських неокласиків — ще одну групу послідовно і нещадно цькованих літераторів, яких Щупак і його ортодоксальні колеги — ревнителі пролетарської літератури вважали гальмом на шляху розвитку прогресивного, революційного мистецтва.) «Той, хто стає на новий організаційний шлях Хвильового, той мусить підписатися й під «Камо грядеши»,— стверджував керівник київської філії «Плугу».

[39] Воронський Олександр Костянтинович (1884—1943) — російський радянський критик, письменник. Був головним редактором журналу «Красная новь» у 1921—1927 рр. У своїх статтях відстоював вірність реалізмові.

[40] «Ах, что вы говорите, София Ивановна...» — цитата з поеми М. Гоголя «Мертві душі» (Див.: *Гоголь М.* Твори: У 3-х т.— К., 1952.— Т. 3.— С. 187). «Дама, приятная во всех отношениях» — Анна Григорівна, персонаж «Мертвих душ», співбесідниця Софії Іванівни, яка розгадала «таємницю» Чичикова.

[41] Луначарська.— Йдеться, очевидно, про Луначарську-Розенель Наталію Миколаївну (1902—1962), російську радянську актрису, дружину А. В. Луначарського.

[42] Бєдний Дем'ян (справжнє ім'я й прізвище Юхим Олександрович Придворов; 1883—1945) — російський радянський поет, сатирик, байкар.

[43] ...якийсь Ф. Я. з газети «Пролетарська правда»...— Мається на увазі рецензія Ф. Я. на книжку О. Копиленка «Весела історія» (Харків, 1925), вміщену в «Пролетарській правді» (1925.— 11 верес.).

[44] Шмигельський Антон Іванович (1901—1972) — український поет, виступив у «Пролетарській правді» 23 вересня 1925 р. зі статтею «Учора — сьогодні — завтра».

45 Жеромський Стефан (1864—1925) — польський письменник, його роман «Перед весною» (1924) перекладений російською мовою 1925 р.

46 Лопе де Вега (Вега Карпьо Лопе Фелік де; 1562—1635) — іспанський письменник доби Відродження.

47 Геракліт Ефеський (бл. 544—540—480 до н. е.) — давньогрецький філософ, представник іонійської школи.

48 Катон Старший (234—149 до н. е.) — римський письменник, консул, непримиренний ворог Карфагена.

49 Та дівчина...— тобто Нечаївська Віра Йосипівна (1895—?), авторка нарисів, оповідань, член літорганізації «Плуг»; виступала на диспуті 24 травня 1925 р.

50 Рігведа — зібрання переважно релігійних гімнів, перша відома пам'ятка індійської літератури. Ця найдавніша з вед оформилася до X ст. до н. е.

51 Ми хочемо сказати те, що говорив Енгельс...— Хвильовий цитує лист Ф. Енгельса до В. Боргіуса від 25 січня 1894 р. (Див.: *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори.— К., 1968.— Т. 39.— С. 166).

52 Гамлет — герой однойменної трагедії англійського драматурга Вільяма Шекспіра, написаної 1601 р.

53 Дон-Жуан — персонаж старовинної іспанської легенди про людину, яка все життя проводить у любовних пригодах. Легенда послужила сюжетом для багатьох визначних творів світової літератури, зокрема комедії Мольєра «Дон-Жуан» (1665), драми О. С. Пушкіна «Кам'яний гість» (1839), драми Лесі Українки «Камінний господар» (1912).

54 Тартюф — персонаж однойменної комедії Мольєра, написаної 1669 р., ханжа і лицемір.

55 Август Гай Октавій (44 до н. е.— 44 н. е.) — римський імператор, небіж Юлія Цезаря, заклав основи принципату – особливого виду монархії зі збереженням деяких республіканських принципів.

56 Вольтер (справжнє прізвище Аруе Марі-Франсуа; 1694 - 1778) французький письменник і філософ-просвітитель.

57 Лютер Мартін (1483—1546) — діяч Реформації в Німеччині, засновник лютеранства — одного з напрямів протестантизму.

58 Чорнокнижник із Вюртемберга.— Йдеться про доктора Фауста.

59 Мерінг Франц (1846—1919) — діяч німецького робітничого руху, філософ, історик, літературний критик. Був членом «Союзу Спартака». Наведені Хвильовим слова є неточною цитатою з книги Ф. Мерінга «Карл Маркс. История его жизни».— М., 1957.— С. 157.

60 Друга цитата з Плеханова...— Хвильовий цитує роботу Г. В. Плеханова «К вопросу о роли личности в истории».— М.: Государственное издательство политической литературы, 1938.— С. 38.

61 Кащенко Адріан Феофанович (1858—1921) — український письменник, автор популяризаторських романтичних повістей з історії України.

62 Гаркун-Задунайський.— Мається на увазі персонаж оповідання Володимира Винниченка «Антрепреньор Гаркун-Задунайський» (1903). Цей напівграмотний, малокультурний і претензійний антрепренер провінційної театральної трупи став уособленням провінціалізму, далекого від справжнього мистецтва заробітчанства.

63 «Красная новь» — перший російський радянський літературно-художній, науково-публіцистичний журнал, виходив у Москві в 1921—1942 рр. Першим відповідальним редактором його був О. Воронський.

64 Устрялов Микола Васильович (1890—1938) — російський політичний діяч, кадет, один із ідеологів зміновіхівства.

65 Метлинський Амвросій Лук'янович (літ. псевдонім Амвросій Могила; 1814—1870) — український поет, фольклорист, учений і видавець.

[66] Братчики — члени Кирило-Мефодіївського братства, таємної антикріпосницької й антицаристської організації в Києві у грудні 1845 — січні 1846 р. До неї належали М. Гулак, М. Костомаров, В. Білозерський, Т. Шевченко. Основним своїм завданням вважали ліквідацію кріпацтва, повалення самодержавства, об'єднання слов'янських народів у федеративну парламентську республіку.

[67] Євшан Микола Йосипович (1889—1919) — український літературний критик, який заперечував народницькі тенденції в українській літературі, наголошував на культі краси, значенні творчої індивідуальності.

[68] Вороний Микола Кіндратович (1871—1937) — український поет, перекладач, театрознавець, один із зачинателів і лідерів українського модернізму.

[69] Аріосто Лудовіко (1474—1533) — італійський поет, автор поезій в дусі Горація, Овідія, поеми в октавах «Несамовитий Орландо».

[70] Кобилянська Ольга Юліанівна (1863—1942) — українська письменниця, діячка феміністського руху.

[71] Куліш Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — український письменник, історик, фольклорист, етнограф і перекладач. Активний діяч Кирило-Мефодіївського братства. Для М. Хвильового Куліш був перш за все європеїзатором, одним з найкультурніших українських письменників, який своїми перекладами, різнобічною видавничою, освітньою діяльністю розширив рамки українського письменства, «вікно в Європу».

[72] «Ставити тепер нашому письменникові такі абстрактно-європейські вимоги...» — цитата зі статті О. Дорошкевича «Ще слово про Європу (До нової дискусії на стару тему)». (Див.: Шляхи розвитку української пролетарської літератури.— Харків, 1928.— С. 124).

[73] Вергілій Публій Марон (70—19 до н. е) — римський поет, автор поеми «Енеїда», збірки «Буколіки».

[74] Златовратський Микола Миколайович (1845—1911) — російський письменник, автор романів і повістей з селянського життя. Близький до народництва.

[75] Успенський Гліб Іванович (1843—1902) — російський письменник, з народницьких позицій розкривав соціальні протиріччя пореформеного села.

[76] Калітіна Ліза — героїня роману І. С. Тургенева «Дворянське гніздо» (1859), одна з романтичних і дещо ідеалізованих «тургеневских девушек».

[77] Грінченківщина — походить від прізвища Грінченка Бориса Дмитровича (1863—1910), українського письменника, вченого і громадського діяча, автора чотирьохтомного «Словаря української мови». Один з активних діячів київської «Просвіти». «Грінченківщина» для Хвильового — синонім просвітянства, культурного епігонізму.

[78] Тугенхольд Яків Олександрович (1882—1928) — російський критик, мистецтвознавець офіційного спрямування. Хвильовий цитує працю Я. Тугенхольда «Французьке мистецтво 19-го століття» (К., Держвидав, 1921.— С. 4).

[79] «Да, у нас нет литературы...» — цитата зі статті Віссаріона Григоровича Бєлінського (1811—1848) «Литературные мечтания», написаної 1831 р. (див.: *Белинский В. Г.* Полн. собр. соч.— М., 1953.— Т. 1.— С. 22).

[80] Скотт Вальтер (1771—1832) — англійський письменник, автор знаменитих історичних романів.

[81] Шіллер Йоганн Крістоф Фрідріх (1759—1805) — німецький поет, драматург, теоретик мистецтва.

[82] Бальзак Оноре де (1799—1850) — французький письменник, автор циклу романів під назвою «Людська комедія».

[83] Корнель П'єр (1606—1684) — французький драматург.

[84] Арістофан (бл. 445 — бл. 385 до н. е.) — древньогрецький поет-комедіограф.

[85] Ломоносов Михайло Васильович (1711—1765) — перший російський вчений-природодослідник світового значення, поет, історик, художник.

[86] Херасков Михайло Матвійович (1733—1807) — російський письменник, видавець. Був директором Московського університету.

[87] Державін Гаврило Романович (1743—1816) — російський поет, автор популярних од.

[88] Богданович Іполит Федорович (1744—1803) — російський поет і видавець.

[89] Петров Василь Петрович (1736—1799) — російський поет, автор панегіричних од.

[90] Дмитрієв Іван Іванович (1760—1837) — російський поет, байкар.

[91] Карамзін Микола Михайлович (1766—1826) — російський історик, письменник.

[92] Батюшков Костянтин Миколайович (1787—1855) — російський поет, автор популярних елегій та послань.

[93] Жуковський Василь Андрійович (1783—1852) — російський поет і перекладач.

[94] Баратинський Євген Абрамович (1800—1844) — російський поет, автор елегій, епіграм, філософської лірики.

[95] «Опоязівці» — члени товариства російських учених, названого ОПОЯЗ (Общество изучения поэтического языка). Створене в 1916—1918 рр. Сюди входили лінгвісти, літературознавці, письменники, зокрема О. Брік, В. Шкловський, Б. Ейхенбаум, Ю. Тинянов. До опоязівців були близькими в 10-х — на початку 20-х років члени Московського лінгвістичного гуртка Г. Винокур, Р. Якобсон, а також Б. Томашевський, В. Виноградов. Хвильовому була близькою висунена російськими формалістами (зокрема Шкловським, Ейхенбаумом) теорія старіння й оновлення літературних форм.

[96] Див. № 5 «Плужанина...» — тобто статтю С. Пилипенка «Голова без хвоста».

[97] «Романтику вітаїзму» — цей термін, введений в обіг і пропагований М. Хвильовим, «ваплітяни», мистецьке коло Хвильового розуміли як провідний стиль сучасної їм літератури, як активний романтизм, поетизацію сильної, здатної на боротьбу нової української людини, котра не шукатиме патріархального спокою, а прагнутиме осягнути всю повноту життя.

[98] Августин Блаженний Аврелій (354—430) — християнський теолог, представник західної патристики, прихильник неоплатонізму.

[99] «Нове об'єднання,— пише про нас т. Щупак...» — Йдеться про утворення ВАПЛІТЕ. (Стаття С. Щупака «На літературні теми. Розділ І.— «Про спробу утворити нове літературне об'єднання» (Пролетарська правда.— 1925.— 25 жовт.) У цій статті Щупак закликає письменників бути патріотами однієї літорганізації й ставитися вороже до утворення нових).

[100] Цілком справедливо: по одних лише принципах марксизму ніколи не можна судити...— М. Хвильовий цитує Л. Д. Троцького за виданнями 20-х років.

[101] Шкловський Віктор Борисович (1893—1984) — російський радянський письменник, літературознавець, один з провідних теоретиків російського формалізму.

[102] Якобсон Роман Осипович (1896—1982) — російський і американський лінгвіст, літературознавець. Один із засновників Московського, Празького, Нью-Йоркського лінгвістичних гуртків (погляди членів Московського лінгвістичного гуртка були близькими до теорій опоязівців). Один з основоположників структуралізму в мовознавстві та літературознавстві. У журналі «Вапліте» (1927.— № 5) було вміщено статтю Р. Якобсона.

[103] Кручених Олексій Єлисейович (1886—1968) — російський радянський письменник. У 20-ті роки активно виступав як поет-кубофутурист. У 1922 р. вийшла його книжка про поетичну мову «Сдвигология русского

стиха». Якраз вона й дає, очевидно, Хвильовому підстави називати Кручених поряд з визначними вченими-формалістами.

[104] Формалізм ми вважаємо за ідеалістичну течію...— Ставлення Хвильового та його ваплітянського оточення до російськогоо формалізму аж ніяк не було таким однозначним. Категоричність оцінки тут пояснюється полемічним запалом. Адже багато статей Хвильового свідчать про знайомство з роботами В. Шкловського, Б. Ейхенбаума. Він загалом поділяє деякі теорії формалістів про «самовідштовхування», про оновлення літературних форм (зокрема, й у «Ахтанабілі» сучасності», полемізуючи з В. Поліщуком). Інтерес до формалістів у 20-х роках на Україні був загалом значний. У журналі «Вапліте» надруковано статтю Р. Якобсона. У «Червоному шляху» (1926.— № 7-8) вміщено статтю Б. Ейхенбаума «Формальний метод у мистецтві» та — як відгук на неї — статтю А. Шамрая «Формальний метод у мистецтві». І це при тому, що в тогочасних українських журналах російські критики виступали рідко.

[105] «Щоби з успіхом іти по слідах Мікеланджело...» — цитата зі статті Г. В. Плеханова «Пролетарський рух і буржуазне мистецтво» (1905), написаної з приводу Шостої міжнародної художньої виставки у Венеції. (Див.: *Плеханов Г. В.* Литература и эстетика. У 2-х т.— М., 1958.— Т. 1.— С. 119.)

«АХТАНАБІЛЬ» СУЧАСНОСТІ, АБО ВАЛЕР'ЯН ПОЛІЩУК У РОЛІ ЛЕКТОРА КОМУНІСТИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Вперше надруковано в журн.: Червоний шлях (1925.— № 11-12.— С. 309—327). Разом із розділами циклу, вміщеними в журналі «Культура і побут» памфлет увійшов до збірки «Думки проти течії» (Харків: ДВУ, 1926). Подається за вид.: *Хвильовий М.* Думки проти течії. Памфлети.— Харків: ДВУ, 1926.— 123 с.

Написаний з приводу брошури Валер'яна Поліщука «Літературний авангард. перспективи розвитку української культури, полеміка і теорія поезії» (Харків, 1926). Слово «ахтанабіль» першим вжив у своїй брошурі В. Поліщук, розуміючи під ним «романтику вітаїзму». Випади Поліщука були для Хвильового безпосереднім приводом до критики примітивізму, верхоглядства й претензійності ура-революційних літераторів (зокрема й «марксівської поетики» та «революційного» верлібру В. Поліщука; один із розділів Поліщукової брошури так і називався: «Верлібр і його соціальна основа»). «Ахтанабіль» сучасності»,— писав Юрій Шевельов,— належить до стилістично найблискучіших у писаннях Хвильового, і Поліщук ніколи вже не був спроможний піднестися з тих «двох лопаток, на які його поклав його критик». (*Шевельов Ю.* Про памфлети М. Хвильового.— У кн.: *Хвильовий М.* Твори. У 5-ти т.— Т. 4.— С. 33).

[1] Сааді (справжнє ім'я Мусліхаддін Абу Мухаммед Абдаллах; між 1203 і 1210—1292) — перський письменник і мислитель.

[2] «...І от Жовтень ударив по всіх їх».— М. Хвильовий цитує уривки з автобіографічної розповіді В. Поліщука «Дороги моїх днів», вміщеної в книзі критика І. Капустянського «Валер'ян Поліщук» (Харків, 1925.— С. 49). У цьому фрагменті мова йде про революційні події жовтня 1917 р., свідком яких був і Валер'ян Поліщук. на той час студент Петербурзького інституту цивільних інженерів.

[3] «L'Humanité» — газета Французької комуністичної партії.

[4] «Я не знаю...» — М. Хвильовий цитує вірш В. Поліщука «Ненависть» (1924). (Див.: *Поліщук В.* Вибране. К.: Дніпро, 1987.— С. 107.)

[5] «Анкета» — оповідання Григорія Михайловича Косинки (1899—1934), вперше опубліковане 1924 р. у журналі «Червоний шлях» (№ 6.— С. 62—72).

[6] «Дорош-єфремовський... чи то пак зеро-хвильовський...» — Маються на увазі літератори, учасники літдискусії О. Дорошкевич, С. Єфремов, М. Зеров, М. Хвильовий.

[7] «Гомер революції» — так запопадлива критика спішила звеличити В. Поліщука як «найавангарднішого» поета за його звертання до верлібру.

[8] «Європа на вулкані» — «надзвичайна поема» В.Поліщука (Харків, 1925).

[9] ...брошура як брошура! Розділи два й будуть мати поспіх...» — Брошура В. Поліщука «Літературний авангард» складалася з двох розділів: «Контратака» та «До марксівської поетики».

[10] Ми говоримо про той передостанній...— Йдеться про книгу В.Поліщука «Розкол Європи» (К., 1925), що була його першим внеском у літдискусію. Своєрідним продовженням стали «Літературний авангард» (1926) та «Пульс епохи. Конструктивний динамізм чи войовниче назадництво?» (Харків, 1927).

[11] ...за вітаїзм: мовляв, це ж страшенне неуцтво викинути з цього слова «л».— Віталізм — вітаїзм — тут гра слів. Віталізм (від *лат.* vitalis — життєвий) — ідеалістична течія в біології, що визнає наявність в організмах нематеріальної, надприродної сили («життєва сила», «душа»), яка й керує життєвими явищами.

[12] «Це ж малокультурність вживати...» — Тут і далі Хвильовий цитує брошуру В.Поліщука «Літературний авангард».

[13] Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український історик, фольклорист, філософ, публіцист, організатор київської Громади. Перебуваючи з 1876 р. в еміграції, видавав журнал «Громада». У працях Драгоманова ставилися близькі Хвильовому питання про зв'язки української культури з європейською, про те, що українська культура зможе повнокровно розвиватися лише тоді, коли зможе прилучатися до джерел, до здобутків європейської думки безпосередньо, а не через російських інтерпретаторів.

[14] Надсон Семен Якович (1862—1887) — російський поет, один з останніх представників громадянської лірики XIX ст., продовжувач некрасовської традиції. У його віршах звучить скорбота чесного інтелігента, співчуття до «страждаючого брата». «Українським Надсоном» Поліщук в «Літературному авангарді» зневажливо називає Павла Тичину. «Українським Пільняком» не стомлювалася називати Хвильового недоброзичлива критика.

[15] Петніков Григорій Миколайович (1894—1971) — російський поет-футурист. Багато перекладав творів українських поетів.

[16] Гамсун (справжнє прізвище Педерсен) Кнут; 1859—1952) — норвезький письменник, лауреат Нобелівської премії. «Вікторія» (1898), «Голод» (1890), «Пан» (1894) — романи К. Гамсуна.

[17] Хатяни — група українських письменників-модерністів, які об'єднувалися навколо журналу «Українська хата» (1909—1914). Лідерами групи були М.Сріблянський (Шаповал), М.Євшан, А.Товкачевський, близьким до них був і Г.Чупринка. Хатяни обстоювали культ сильної особистості, в їх творчості звучали ніцшеанські мотиви. Групі бракувало яскравих талантів, творчих особистостей, і Хвильовий не раз у своїх памфлетах підкреслював поверховість європеїзму хатян, епігонський характер багатьох їхніх теорій, характеризував це як «краватко-фрачне європенківське хатянство».

[18] «Український економіст» — газета, що виходила у 20-х роках у Харкові.

[19] Петіпа Віктор Маріусович (1879—1939) — російський та український актор, працював у Києві, Харкові, Одесі.

[20] Донцов Дмитро Іванович (1883—1973) — критик, публіцист, один з ідеологів українського націоналізму. В 20—30-х роках редагував «Літературно-науковий вісник» (з 1933 р. називався «Вісник») у Львові.

[21] Чернявський Микола Федорович (1868—1946) — український поет, прозаїк, перекладач. У 1927—1931 pp. вийшла збірка його творів у 10-ти томах.

[22] Черкасенко Спиридон Феодосійович (літ. псевдонім Петро Стах; 1876—1940) — український письменник, автор віршів, позначених впливами символізму, драматичних творів з історичного минулого України.

[23] Осьмачка Тодось Степанович (1895—1965) — український поет. Почав друкуватися в 20-х роках на Україні, належав до групи «Ланка». Еміґрував за кордон, там опублікована більшість його творів. Помер в США.

[24] ...«Дума про Бармашиху» та різні «Жита...» — назви книжок В. Поліщука «Дума про Бармашиху» (1922) та «Радіо в житах» (1923).

[25] «Нова Асканія» і «Майовий дощик із божого неба» — асоціація з двома творами В. Поліщука: «Дощ іде, співа й ридає» (1919) та «Асканія Нова» (1925).

[26] Доленго Михайло (справжнє прізвище Клоков Михайло Васильович; 1896—1981) — український радянський поет, літературний критик, літературознавець. Йдеться, очевидно, про його працю «Жовтнева лірика. (Нотатки до історії української революційної лірики)» / Червоний шлях.— 1924.— № 10.— С. 163—173.

[27] ...«петербурзькому писареві» із відомої тобі п'єси...— Йдеться, судячи із дальших згадок цього персонажа у тексті памфлета, очевидно, про Хлестакова з комедії М. Гоголя «Ревізор».

[28] Корінфський ордер в архітектурі — один з трьох головних архітектурних ордерів. Має високу колону з базою, стволом, прорізаним жолобками, і пишною капітеллю.

[29] Козьма Прутков — колективний псевдонім і сатиричний образ, створений у 1850—1860-х роках російськими письменниками А.К. Толстим, братами Жемчужниковими. Під цим іменем вони виступали з пародіями, байками, афоризмами.

[30] «Єфремівське самореклямство».— Йдеться про розділ брошури В.Поліщука під назвою «Самореклямство С. Євремова та Жовтнева революція». Єфремов Сергій Олександрович (1876—1939) — український літературознавець, критик, публіцист, громадський і політичний діяч. Під час революції був одним з лідерів Української партії соціалістів-федералістів. До 1929 р. дійсний член Всеукраїнської Академії наук. У липні 1929 р. був арештований і засуджений у справі СВУ. Загинув на засланні. Засуджені у справі Спілки визволення України реабілітовані в 1989 р.

[31] «Вир революції» — літературно-мистецький збірник. виданий 1921 р. у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). У збірнику вмі цені вірші В.Чумака, В.Поліщука, М.Терещенка, оповідання В.Атаманюка, В.Підмогильного та інших. Тут з'явилася і стаття В.Поліщука «Динамізм у сучасній українській поезії».

[32] ...брата цього ж академіка...— Йдеться про Єфремова Петра Олександровича (1883 — ?), брата С.Єфремова, професора Дніпропетровського інституту народної освіти.

[33] Єфремівська історія 1923 року»...— Йдеться про кн.: *Єфремов С.* Історія українського письменства.— Вид. 4-е.— Київ — Лейпціг, 1919—1924.— Т. 2.

[34] Коряк Володимир Дмитрович (1889—1939) — український радянський літературознавець і критик.

[35] Шумський Олександр Якович (1890—1946) — український політичний і державний діяч, один із лідерів українізації 20-х років. Був членом УПСР, боротьбистом, пізніше членом КП(б)У. З 1924 по січень 1927 р. очолював наркомат освіти України, який на той час відігравав провідну роль в організації всієї ідеологічної роботи в республіці, у розв'язанні національних проблем. Після обрання у квітні 1925 р. генеральним секретарем

ЦК КП(б)У Л. М. Кагановича стосунки між ними загострилися. Шумський висловлював невдоволення перекрученнями в національній політиці, порушував перед Сталіним питання про відкликання Кагановича з України. Шумський змушений був піти з посади наркома, а вже на лютнево-березневому пленумі ЦК КП(б)У йшлося про націоналістичний ухил О. Шумського. Крім обстоювання надміру швидких, мовляв, темпів українізації, Шумського звинувачували і в підтримці М. Хвильового. На IX з'їзді КП(б)У 1930 р. йшлося вже про розгром шумськізму, волобуєвщини, хвильовізму. З кінця 1927 р. Шумський деякий час працював у Ленінграді та Москві. 13 травня 1933 р., в день самогубства Хвильового, Шумського було заарештовано і засуджено до 10-ти років позбавлення волі. Не добившись реабілітації, 18 вересня 1946 р. Шумський покінчив життя самогубством.

[36] «Дутий кумир» — назва одного з розділів брошури В. Поліщука «Літературний авангард»: «Дутий кумир, або Як ідеологічна розпливчатість і нудний мелодизм зробили з П. Тичини українського Надсона для міщан і відсталих».

[37] Хлестаковщина, смердяковщина — слова походять від імені героя гоголівського «Ревізора», претензійного дурня й шахрая Хлестакова та персонажа роману Ф. М. Достоєвського «Брати Карамазови» Смердякова, нікчеми і вбивці, зведеного брата Дмитра Карамазова.

[38] Чупринка Григорій Аврамович (1879—1921) — український поет-модерніст. Розстріляний по обвинуваченню в організації антирадянського повстання.

[39] Северянін Ігор (справжнє прізвище Лотарьов Ігор Васильович; 1887—1941) — російський поет. Провідними тенденціями його творчості була естетизація салонно-міських мотивів, гра в романтичний індивідуалізм (зб. «Громокиплячий кубок», 1913; «Ананаси в шампанському», 1915).

[40] Піфагорових — слово походить від імені Піфагора Самоського (VI ст. до н. е.), древньогрецького філософа, релігійного і політичного діяча, математика. Йому приписується доведення теореми Піфагора.

[41] «Космічний оркестр», «Асалам залізу» — поетичні цикли П. Тичини: «В космічному оркестрі» (1921) та «Псалом залізу» (1920).

[42] Вагнер Ріхард (1813—1883) — німецький композитор, диригент, реформатор оперного мистецтва. В опері-драмі здійснив синтез філософсько-поетичних і музичних начал.

[43] Мендельсон (Мендельсон-Бартольді Фелікс; 1809—1847) — німецький композитор, диригент, піаніст і органіст.

[44] Андреєвський герой — походить від прізвища Андреєва Леоніда Миколайовича (1871—1919), популярного на початку століття російського письменника. Зображав кризу релігійної свідомості, революцію як стихійний бунт.

[45] «На хмарах хмуре сонце знов осінній ві...» — рядок з вірша П. Г. Тичини «Фуга» (1921).

[46] Тинянов Юрій Миколайович (1894—1943) — російський письменник, літературознавець, один із лідерів ОПОЯЗу. Автор теоретичних праць «Проблема стихотворного языка» (1924), «Архаисты и новаторы» (1929) та ін.

[47] Томашевський Борис Вікторович (1890—1957) — російський радянський літературознавець, текстолог, дослідник творчості Пушкіна. Його «Теория литературы» надрукована 1925 р. у Ленінграді.

[48] Брюсов Валерій Якович (1873—1924) — російський радянський поет, прозаїк, перекладач. Багато виступав як критик і літературознавець. Його роботи по теорії віршування: «О русском стихосложении» (1900), «О рифме» (1924).

[49] Шенгелі Георгій Аркадійович (1894—1956) — російський радянський письменник. Його літературознавчі праці: «Трактат о русском стихе» (1921), «Практическое стиховедение» (1923), «Школа писателя» (1929).

[50] Вільдрак Шарль (справжнє прізвище Шарль Мессаже; 1882—1971) — французький письменник. У ранніх творах звучали ідеї унанімізму, людського братства. Автор антивоєнних віршів, пізніше антифашистських творів, збірки нарисів «Нова Росія» (1937).

[51] Дюамель Жорж (1884—1966) — французький письменник. У ранніх творах поділяв погляди унанімістів, закликав до братства людей і народів. Автор романів та мемуарів.

[52] Шершеневич Вадим Габріелевич (1893—1942) — російський радянський поет, перекладач. Був близьким до імажинізму.

[53] Бобров Сергій Павлович (1889—1971) — російський радянський поет-футурист.

[54] «...от Ромула до наших дней...»— цитата з роману у віршах О. С. Пушкіна «Євгеній Онєгін» (1823—1831).

[55] Німецький експресіонізм (від *лат.* expressio — вираження) — мистецький напрям, що утвердився в Німеччині приблизно в першій чверті XX ст. і мав вплив на культуру ряду інших країн. Експресіоністське мистецтво вирізняється протестом проти бездуховності й пригноблення особистості соціальними механізмами, проти хаосу буття. В експресіонізмі основним був принцип всеохопної суб'єктивної інтерпретації дійсності. Експресіоністські тенденції відчутні в поезії Г. Хейма, Й. Бехера, в публіцистичній драмі В. Газенклевера, Г. Кайзера, Е. Толлера. (Цими драматургами захоплювався, зокрема, Лесь Курбас.) У прозі близько до експресіонізму стояв Ф. Кафка. В центрі художнього світу письменників-експресіоністів — душевні протиріччя героя, змученого бездушною сучасною цивілізацією, всезагальним відчуженням у сучасному світі. Перетворення дійсності, до якого закликали експресіоністи, мало почати́ся з перетворення, оновлення людської душі. В експресіоністському мистецтві сильні агітаційні нотки, часто це твори-заклики. Гострота вираження ідеї досягається гіперболізацією, активним зверненням до різних форм умовності.

Німецький експресіонізм мав загалом значний вплив на українську літературу 20-х років. Цей вплив відчутний і в трактуванні Хвильовим та його однодумцями «романтики вітаїзму» як провідного стилю доби.

[56] Верхарн Еміль (1855—1916) — бельгійський поет, драматург, критик. Один з представників символізму. Попри песимізм і скорботу, в творчості Верхарна звучить і віра в героїчну людину, в історичний прогрес.

[57] Уїтмен Уолт (1819—1892) — американський поет, публіцист, реформатор американської поезії. Ідеї очищаючої людину близькості до природи набули у нього космічного характеру. Уїтмен — один з найвизначніших майстрів і новаторів вільного вірша.

[58] Лондон Джек (справжнє прізвище Джон Гріффіт; 1876—1916) — американський письменник. Автор неоромантичних повістей та оповідань про північ, про життя на морі, роману-утопії «Залізна п'ята» (1908), реалістичного роману «Мартін Іден» (1909) та ін. Під «волошками» мається на увазі традиційність, «неавангардність» реалістичної манери Дж. Лондона.

[59] Филипченко Іван Гурович (1887—1939) — російський радянський пролетарський поет, у 1918—1928 рр. співробітник редакції «Правди». В поезії переважають космічні, планетарні мотиви, уславлення Пролетаріату як господаря Землі.

[60] Лейтес Олександр Михайлович (1899—1976) — український та російський критик і літературознавець, автор статей про Т. Шевченка, П. Тичину, В. Маяковського, Дж. Байрона, С. Цвейга та інших, один з упорядників книги: *Лейтес А. і Яшек М.* Десять років української літератури (1917—1927).— У 2-х т.— Харків, 1928.

[61] «Перші сонячні вибухи» — рецензія М. Хвильового (під псевдонімом М. Тростянецький) на збірку В. Поліщука «Сонячна міць» (1920). Була вміщена у збірнику «Жовтень» (1921.— С. 102—114). Рецензія Хвильового на книжку В. Поліщука була вміщена також у газеті «Вісті» (1922.— № 287).

[62] «П у п и ш к і н и».— М. Хвильовий звертається тут до образу одного з персонажів свого оповідання «Лілюлі», голови пролеткульту Пупишкіна, безграмотного й претензійного російського міщанина, який хоче керувати культурою на Україні.

[63] А п о л л о н — у грецькій міфології й релігії син Зевса й Лети (Лето), бог-цілитель і покровитель мистецтв.

[64] П л е в а к о Микола Антонович (1890—1941) — український літературознавець і бібліограф. Упорядник двотомної «Хрестоматії нової української літератури» (Харків, 1927), де вміщено біографії 75 письменників з докладною бібліографією.

[65] К а п у с т я н с ь к и й Іван Назарович (1894—1939) — критик, автор книги «Валер'ян Поліщук. Спроба характеристики творчості з портретом, автографом і автобіографією поета та бібліографічним покажчиком» (Харків, 1925).

[66] «Е й ф е л е в а б а ш т а» — вірш В. Поліщука, написаний у 1925 р.

[67] «И з и с к р ы в о з г о р и т с я п л а м я» — цитата з вірша поета-декабриста О. І. Одоєвського (1802—1839), написаного в Сибіру у відповідь на віршоване звернення О. С. Пушкіна до декабристів («Во глубине сибирских руд», 1827). Ці слова були епіграфом до газети «Искра», першого центрального органу російської соціал-демократичної робітничої партії.

[68] ...з а «о б л а к о м в ш т а н а х».— Мається на увазі поема В. Маяковського «Облако в штанах» (1915), яка тут уособлює ранній період творчості поета.

УКРАЇНА ЧИ МАЛОРОСІЯ?

Памфлет «Україна чи Малоросія?» написано 1926 р. у ході літературної дискусії 1925—1928 рр. Заборонений цензурою твір був надрукований і відомий лише в уривках, зацитованих запопадливими й нетолерантними критиками, зокрема А. Хвилею. До різних збірок памфлетів М. Хвильового, опублікованих за кордоном, входили лише уривки з «України чи Малоросії?» (Як, скажімо, до одного з останніх видань памфлетів Хвильового в англійських перекладах, підготовлених 1986 р. М. Шкандрієм: The cultural renaissance in Ukraine. Polemical Pamphlets 1925—1926. Mykola Khvylovy (Едмонтон). Через шість з половиною десятиліть у Партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України вдалося віднайти машинописну копію «України чи Малоросії?» (Партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України.— Ф. 1.— Оп. 20.— Спр. 2257.— Арк. 1—102). Памфлет майже водночас опублікували журнали «Вітчизна» (1990.— № 1, 2) та «Слово і час» (1990.— № 1). Знайдена копія рясніє друкарськими помилками, пропусками. За нею, зрозуміло, неможливо відтворити авторський текст без деяких неточностей. При підготовці тексту до друку виправлено фактичні помилки, правопис в основному дотримано за сучасними нормами. Подається за машинописною копією.

[1] Ш і л л е р Йоганн Фрідріх (1759—1805) — німецький поет, драматург і теоретик мистецтва Просвітництва.

[2] Ю р и н е ц ь Володимир Олександрович (1891—1937) — український радянський філософ, академік АН УРСР (з 1929 р.), завідуючий кафедрою Українського інституту марксизму-ленінізму. Виступав і як літературний критик. Був репресований. Йдеться про його статтю «З нагоди нашої літературної дискусії» (Коммунист.— 1926.— 18 квіт.).

[3] Д е р ж в и д а в — Державне видавництво України.

[4] Х в и л я Андрій (справжнє прізвище Олінтер Андрій Ананійович; 1898—1939) — учасник боротьби за Радянську владу на Україні, був членом УПСР, боротьбистом. З 1919 р. член КП(б)У, завідуючий відділом преси ЦК КП(б)У. Був репресований. Мова йде про його статтю «Про наші

літературні справи. (До літдискусії)», вміщену в газеті «Коммунист» (1926.— 24, 25, 28 квіт.).

[5] Агітпроп — агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У.

[6] Герострат — грек з міста Ефес (Мала Азія). Спалив у 356 р. до н. е. храм Артеміди (одне з семи чудес світу), щоб обезсмертити своє ім'я. Переносно — честолюбець, що добивається слави за будь-яку ціну.

[7] Наполеон I (Наполеон Бонапарт; 1769—1821) — французький полководець і державний діяч, імператор Франції в 1804—1814 рр.

[8] «Ну что, брат Пушкин?» — цитата з комедії М. Гоголя «Ревізор». Близьким знайомством з Пушкіним вихваляється в апофеозі своєї брехні нікчемний петербурзький чиновник Хлестаков.

[9] Марксова характеристика щодо автора «Розбійників».— К. Маркс і Ф. Енгельс писали про «Розбійників» Шіллера у кількох роботах. Про вільнолюбний дух, невгамовну фантазію «Розбійників» йдеться у листі Ф. Енгельса до В. Гребера від 24 травня — 15 червня 1839 р. (Див.: *Маркс К. и Энгельс Ф.* Из ранних произведений.— М., 1956.— С. 297—298). Про Карла Моора як «першого «істинного соціаліста» в богемських лісах», бунтаря, якого не зрозумів його час, йдеться в роботі Ф. Енгельса «Істинні соціалісти» (Див.: *Маркс К. и Энгельс Ф.* Сочинения. 2-е изд.— Т. 3.— С. 545—586).

[10] Фрейлігратовою — походить від прізвища Фрейліграт Фердінанд (1810—1876) — німецького поета, громадського діяча, члена Союзу комуністів. Співробітничав з К. Марксом у «Новій рейнській газеті». З часом відійшов від революційних позицій.

[11] «...під густими мряковинами критики...» — Тут і далі Хвильовий цитує згадані статті А. Хвилі та В. Юринця.

[12] Рейхлін Йоганн (1455—1522) — німецький гуманіст, філолог. Боротьба Рейхліна з реакційними католицькими богословами на захист свободи наукових досліджень була підтримана багатьма гуманістами («Листи темних людей» та ін.).

[13] «... брошурки про українські «широкі можливості».— Мається на увазі брошура А. Хвилі, яка поки що невідома.

[14] Молодогегельянство — ідеалістична філософська течія, що розвивала ідеї вчення Гегеля, виникла в Німеччині в 30—40-ті роки XIX ст. Молодогегельянство було радикальним лівим крилом гегельянства. Молодогегельянці підкреслювали, на противагу гегелівському «світовому духу», роль самосвідомості окремої особи в історії. Критика молодогегельянства була дана К. Марксом і Ф. Енгельсом у роботах «Святе сімейство» (1845) та «Німецька ідеологія» (1845—1846).

[15] Фейєрбах Людвіг (1804—1872) — німецький філософ-матеріаліст, критикував гегелівський ідеалізм. У центрі філософії Фейєрбаха — людина, трактована як біологічна істота, абстрактний індивід.

[16] «Молода Німеччина» — літературна течія 30 — початку 40-х років XIX ст. у Німеччині. Група письменників (К. Гуцков, Л. Вінбарг, Г. Лаубе, Т. Мундт та інші) поділяла прагнення до політичних і громадянських свобод, до соціально-критичного мистецтва.

[17] Гейне Генріх (1797—1856) — німецький поет і публіцист, визначний майстер ліричної і гострої політичної поезії.

[18] Яцків Михайло Юрійович (1873—1961) — український письменник, автор психологічних новел і повістей, бібліограф. Належав до «Молодої музи».

[19] «Молода муза» — літературне угруповання українських письменників-модерністів, існувало у Львові в 1906—1909 рр. Сюди входили О. Луцький, П. Карманський, В. Пачовський, Б. Лепкий, М. Яцків та інші. Група видавала журнал «Світ» (1906).

[20] «Зів'яле листя» і «Semper tiro» — поетичні збірки І. Я. Франка. Лірична драма «Зів'яле листя» вийшла 1896 р., збірка поезій «Semper tiro» — 1906 р.

[21] Слащов-Кримський.— Мається на увазі Слащов Яків Олександрович (1885—1929), один з організаторів контрреволюційних виступів під час громадянської війни, генерал-лейтенант. Командував корпусом у денікінській, пізніше у врангелівській армії. 1921 р. повернувся з еміграції до Росії, служив у Червоній Армії.

[22] «Інтермеццо» — новела М. Коцюбинського, написана в 1908 р.

[23] Карманський Петро Сильвестрович (1878—1956) — український поет, належав до «Молодої музи». Трагічні мотиви розчарування й зневіри прозвучали у збірках «З теки самовбивці», «Блудні огні», «Пливем по морю тьми» та ін.

[24] Велика Французька революція — буржуазно-демократична революція у Франції в 1789—1794 рр. Покінчила з феодально-абсолютистським ладом, розчистила грунт для розвитку капіталізму.

[25] Мільтон Джон (1608—1674) — англійський поет, політичний діяч. У своїх памфлетах виступав як поборник суверенітету англійської республіки, противник феодальної реакції. У поемах «Втрачений рай» (1667) та «Повернений рай» (1671) поставив питання про право людини переступати освячену релігією, богословами мораль.

[26] Кромвель Олівер (1599—1658) — діяч Англійської буржуазної революції XVII ст., керівник індепендентів, один з організаторів парламентської армії.

[27] Бомарше П'єр Огюстен (1732—1799) — французький драматург, автор комедій «Севільський цирюльник» (1775), «Весілля Фігаро» (1784) та ін.

[28] Шопенгауер Артур (1788—1860) — німецький філософ-ірраціоналіст, мав значний вплив на деяких українських письменників, зокрема на О. Кобилянську.

[29] Монблан — гірський масив і вершина в Західних Альпах, на кордоні Франції та Італії.

[30] Гуттен Ульріх фон (1488—1523) — німецький гуманіст, письменник і політичний діяч. Виступав проти засилля католицької церкви, засилля князів. Ідеолог повстання німецьких рицарів.

[31] Еразм Ротердамський (Дезидерій; 1469—1536) — вчений-богослов, письменник епохи Відродження, глава «північних гугенотів». Автор «Похвали дурості» (1509).

[32] Монтеск'є Шарль Луї (1689—1755) — французький просвітитель, правник, філософ.

[33] Робесп'єр Максимільєн (1758—1794) — діяч Великої Французької революції, один з керівників якобінців. Страчений термідоріанцями.

[34] Галілей Галілео (1564—1642) — італійський вчений, один із засновників природознавства, винахідник першого телескопа. На суді інквізиції зрікся геліоцентричного вчення, яке активно пропагував.

[35] Сорель Жорж (1847—1922) — французький філософ, теоретик анархо-синдикалізму. Захоплювався Жовтневою революцією. Реакційні ідеї Сореля мали вплив на формування ідеології фашизму, деяких сучасних екстремістських груп.

[36] Рилєєв Кіндрат Федорович (1795—1826) — російський поет-декабрист.

[37] Абеляр П'єр (1079—1142) — французький філософ, богослов і поет. Прихильник теорії концептуалізму, схоластичної діалектики. За критику католицьких догматів його вчення було засуджене як єретичне.

[38] Золота Орда — монголо-татарська феодальна держава, заснована на початку 40-х років XIII ст. ханом Батиєм. Руські князівства були у васальній залежності від Золотої Орди.

[39] Малоросійська колегія — центральний орган державного управління Російської держави, утворений указом Петра I 1722 р. для нагляду за діяльністю гетьмана та козацької старшини з метою обмеження автономії

України. Скасована 1727 р., поновлена 1764 р. для остаточної ліквідації автономії України. Перебувала у Глухові і підпорядковувалась сенатові. Припинила діяльність 1786 р.

[40] Вардін Іларіон Віссаріонович (справжнє прізвище Мгеладзе; 1890—1941) — літератор, публіцист напостівського напряму, друкувався, зокрема, в журналі «Красная новь».

[41] «Чудернацькі думки», «Листи на Наддніпрянщину» — праці українського філософа, історика, публіциста Михайла Петровича Драгоманова «Чудернацькі думки про українську національну справу» (опубліковано 1891 р.), «Листи на Наддніпрянщину» (1893—1894 рр.).

[42] «Австрійська інтрига».— Висміюється відомий пропагандистський штамп, що використовувався монархістською пресою, нібито український національно-визвольний рух інспірується австрійським урядом.

[43] Людовік XIV (1638—1715) — французький король з 1643 р. з династії Бурбонів.

[44] Демосфен-Ларін.— Йдеться про Ю. Ларіна (Лур'є Михайла Олександровича; 1882—1932), відомого соціал-демократа, економіста, члена більшовицької партії з 1917 р. За дорученням Й. Сталіна та Л. Кагановича готував статті з національних проблем на Україні, часто вкрай нетактовні щодо українських справ. Іронічно порівнюється з Демосфеном (бл. 384—322 до н. е.) — афінським оратором і політичним діячем.

[45] Сіракузи — давньогрецький поліс на Сіцілії, центр морської торгівлі.

[46] Штраус Давид Фрідріх (1808—1874) — німецький філософ-ідеаліст, представник лівогегельянства.

[47] Керенщина.— Йдеться про правління Тимчасового уряду, очолюваного Олександром Федоровичем Керенським (1881—1970).

[48] Бекон Френсіс (1561—1626) — англійський філософ-матеріаліст.

[49] Монтень Мішель де (1533—1592) — французький філософ-гуманіст.

[50] «Фашистська мужня цільність»...— За цей і подібні вислови Хвильового згодом не раз впродовж десятиліть називали українським фашистом. Однак у середині 20-х років фашистська ідеологія ще не виявила своєї антигуманної сутності (до того ж, письменник знав про події в Німеччині в основному лише з преси). Хвильовому імпонували ідеї сильної, діяльної особистості, виховання молоді на засадах мужності, волі до боротьби.

[51] «Сменовехівці» — представники громадсько-політичної течії в середовищі російської буржуазної інтелігенції в 20-х роках. Ідеологи «зміновіхівства» (від назви журналу «Смена вех») розраховували на переродження радянської влади в умовах непу.

[52] Ленін, очевидно, передбачав таку ситуацію, коли говорив...— Хвильовий цитує роботу В. І. Леніна «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним». Наводимо цей уривок без скорочень: «А питання про те, як визначити державні кордони тепер, на якийсь час — бо ми прагнемо до повного знищення державних кордонів — є питання не основне, не важливе, другорядне. З цим питанням можна почекати і треба почекати». І далі: в цьому «можна і треба йти на поступки, в цьому можна перепробувати і те, і друге, і третє,— від цього справа робітників і селян, справа перемоги над капіталізмом не загине» (Див.: *Ленін В. І.* ПЗТ.— Т. 40.— К., 1974.— С. 42, 45).

[53] Сухаревські крамарихи.— Йдеться про Сухаревський ринок у Москві. Ця назва була уособленням непманської стихії, міщанських інтересів і смаків.

[54] Разін Степан Тимофійович (бл. 1630—1671) — керівник Селянської війни 1670—1671 рр., донський отаман, воював з кримськими татарами і турками.

[55] Пугачов Омелян Іванович (1740 чи 1742—1775) — ватажок Се-

лянської війни 1773—1775 рр., донський козак, учасник Семилітньої 1756—1763 рр. і російсько-турецької 1768—1774 рр. воєн.

56 Арцибашевщина — епігонське наслідування мотивів вседозволеності, ніщшеанських настроїв романів російського письменника М. П. Арцибашева (1878—1927).

57 Гладков Федір Васильович (1883—1958) — російський радянський письменник, автор романів «Цемент» (1925), «Вольниця» (1950) та ін.

58 Іванов Всеволод Вячеславович (1895—1963) — російський радянський письменник, автор повістей «Партизани» (1921), «Бронепоїзд 14-69» (1922) та ін.

59 Толстой Олексій Миколайович (1882—1945) — російський радянський письменник.

60 Брандес Георг (1842—1927) — датський літературознавець і публіцист. Після поїздки в Росію (1887) написав книгу «Російські враження». Автор фундаментальної праці «Найголовніші течії в європейській літературі XIX століття» (1872—1890).

61 Рудін — персонаж однойменного роману І. С. Тургенєва, написаного 1856 р.

62 Леонтьєв Костянтин Миколайович (1831—1891) — російський філософ-ідеаліст, соціолог.

63 Розанов Василь Васильович (1856—1919) — російський філософ-ідеаліст, письменник і публіцист.

64 Данте Аліґієрі (1265—1321) — італійський поет, автор поеми «Божественна комедія» (1307—1321), сонетів, присвячених Беатріче.

65 Руссо Жан Жак (1712—1778) — французький письменник і філософ, представник сентименталізму.

66 Дідро Дені (1713—1784) — французький філософ-просвітитель, письменник, засновник «Енциклопедії».

67 Даша — героїня роману О. Толстого «Ходіння по муках».

68 Фонвізін Денис Іванович (1744 або 1745—1792) — російський письменник, представник просвітительського романтизму.

69 В статті про Фонвізіна В. Белінський каже... Мається на увазі рецензія написана в 1838 р. на вид.: Полн. собр. соч. Д. І. Фонвізіна (Див.: *Белінський В. Г.* Полн. собр. соч.— М., 1953.— Т. 2.— С. 553).— Г. Плеханов згадує цю роботу Белінського у своїй статті «Д. І. Фонвізін». (Див.: *Плеханов Г. В.* Литература и эстетика.— М., 1958.— Т. 2.— С. 66).

70 Тов. Сталін говорить...— М. Хвильовий цитує лекцію Й. Сталіна «Про основи ленінізму», прочитану у Свердловському університеті. (Див.: *Сталин И. В.* Соч.— М., 1947.— Т. 6.— С. 186).

71 «Коли виник масовий національний рух...» — Хвильовий цитує статтю Леніна «Про право націй на самовизначення». У ПЗТ це звучить так: «Але, якщо виникли масові національні рухи, відмахнутися від них, відмовитися від підтримки прогресивного в них — значить на ділі піддатися *націоналістичним* передсудам») (Див.: *Ленін В. І.* ПЗТ.— К., 1972.— Т. 25.— С. 287).

72 «Бориславські оповідання» — цикл оповідань з життя бориславських робітників І. Я. Франка, написаних протягом 1877—1899 рр.

73 Колись в своїй «Истории русской общественной мысли» Плеханов так писав...— Хвильовий цитує роботу Г. Плеханова «История русской общественной мысли»: «Но нужно помнить, что Лессинг совершил свою литературную реформу, следуя примеру английских и французских идеологов третьего сословия, в особенности Дидро, которого он ставил чрезвычайно высоко. Благодаря этому его протест против французомании не был протестом против освободительных французских идей» (Див.: *Плеханов Г. В.* История русской общественной мысли.— М.—Л., 1925.— Т. 3.— С. 111). Хвильовий цитує Плеханова у вільному переказі.

[74] Лессінг Готхольд Ефраїм (1729—1781) — німецький драматург, теоретик, літературний критик Просвітництва.

[75] «Луч света в темном царстве».— Цей крилатий вислів походить із статті російського критика М. О. Добролюбова (1836—1861) про п'єсу О. М. Островського (1823—1886) «Гроза» (1859), написану 1860 р.

[76] Мальва — героїня оповідання М. Горького «Мальва» (1897).

[77] «Война и мир» — роман Л. М. Толстого, написаний у 1863—1869 рр.

[78] «Вишневий сад» — п'єса А. П. Чехова, написана 1904 р.

[79] Герцен Олександр Іванович (1812—1870) — російський революціонер, письменник, філософ.

[80] Золя Еміль (1840—1902) — французький письменник, прихильник натуралізму. Роман «Земля» написаний 1887 р.

[81] Григорович Дмитро Васильович (1822—1899) — російський письменник.

[82] «Мужики» — оповідання А. П. Чехова, написане 1897 р.

[83] Рисаков Микола Іванович (1861—1881) — народоволець, учасник замаху на імператора Олександра II 1 березня 1881 р.

[84] «Ми повні почуття національної гордості...» — М. Хвильовий цитує роботу Леніна «Про національну гордість великоросів» (Див.: *Ленін В. І.* ПЗТ.— К., 1972.— Т. 26.— С. 98—99). У ПЗТ цитата звучить так: «Чи чуже нам, великоруським свідомим пролетарям, почуття національної гордості? Звичайно, ні! Ми любимо свою мову і свою батьківщину» (С. 98). І далі: «Ми сповнені почуття національної гордості, бо великоруська нація *теж* створила революційний клас, *теж* довела, що вона здатна дати людству великі зразки боротьби за свободу і за соціалізм, а не тільки великі погроми, ряди шибениць, катівні, великі голодовки і велике плазування перед попами, царями, поміщиками й капіталістами» (С. 98—99).

[85] Пестель Павло Іванович (1793—1826) — декабрист, автор «Руської правди», організатор Південного товариства декабристів на Україні.

[86] Короленко Володимир Галактіонович (1853—1921) — російський письменник і публіцист.

[87] Мерсьє Луї Себастьєн (1740—1814) — французький прозаїк, драматург і літературний критик.

[88] «Кремлевский мечтатель» — так англійський письменник Г. Уеллс назвав В. І. Леніна у книзі «Росія в імлі» (1920).

[89] Данилевський Микола Якович (1822—1885) — російський публіцист і соціолог, ідеолог панславізму.

[90] Шатобріан Франсуа Рене де (1768—1848) — французький письменник, автор повістей «Атала» (1801), «Рене» (1802) та ін.

[91] Мейєрхольдівський — походить від прізвища Мейєрхольда Всеволода Емілевича (1874—1940), російського радянського режисера-новатора.

[92] Ніцше Фрідріх (1844—1900) — німецький філософ, представник ірраціоналізму і волюнтаризму, один із засновників «філософії життя».

[93] Мікенська культура — центр егейської культури в південній Греції. Розквіт Мікен припадає на 1400—1200 рр. до н. е.

[94] Камбіоз (Камбіз; 540—522 до н. е.) — давньоперсидський цар із династії Ахеменідів, син царя Кіра. В 525 р. завоював Єгипет.

[95] Александр Македонський (356—323 до н. е.) — цар Македонії, полководець, засновник найбільшої тогочасної світової монархії.

[96] Птоломеї (Птолемеї) — царська династія в елліністичному Єгипті в 305—30 рр. до н. е. Заснована полководцем Птолемеєм І. За останньої представниці династії Клеопатри держава Птолемеїв була завойована Римом.

[97] Муссоліні Беніто (1883—1945) — фашистський диктатор Італії в 1922—1943 рр.

[98] Сунь Ятсен (1866—1925) — китайський революціонер-демократ, вождь китайської революції 1911—1913 рр., перший (тимчасовий) президент Китайської республіки.

[99] Хіна — вживана в той час назва Китаю.

[100] ...Маяковський одкривав і розвінчував... сьогоднішню Америку.— Йдеться про книгу В. Маяковського «Моє відкриття Америки» (1926).

[101] Лозовський А. (Дрідзо Соломон Абрамович; 1878—1952) — радянський партійний і державний діяч, доктор історичних наук, генеральний секретар Профінтерну.

[102] Копернік Миколай (1473—1543) — польський астроном, творець геліоцентричної системи світу.

[103] Ньютон Ісаак (1643—1727) — англійський математик, механік, астроном і фізик, творець класичної механіки.

[104] ...темперамент фашизму не може не викликати симпатію.— Про некритичне трактування Хвильовим деяких гасел фашизму вже йшлося. З контексту цієї репліки зрозуміло, що йдеться про «темперамент» руху, про орієнтацію на сильну, діяльну, вольову, цілеспрямовану особистість. Фашизм початку 20-х — і кінця 30-х років істотно різниться, і ніхто в середині 20-х років не міг передбачити майбутньої еволюції фашизму, його кривавих злочинів.

[105] Колись Бухарін в своїй промові про «судьби російської інтелігенції»... М. Хвильовий подає промову М. Бухаріна, присвячену долі російської інтелігенції, у вільному переказі.

[106] Гоміндан — політична партія в Китаї. Створена в 1912 р., до 1927 р. відігравала прогресивну роль, потім стала правлячою буржуазною партією. Влада її була повалена китайським народом у 1949 р.

[107] Амстердамський Інтернаціонал профспілок — міжнародна федерація профспілок, створена реформістськими профспілковими лідерами 1919 р. на конгресі в Амстердамі. Розпущений 1945 р.

[108] Макдональд Джеймс Рамсей (1866—1937) — один із засновників і лідерів Лейбористської партії Великобританії.

[109] Вандервельде Еміль (1866—1938) — бельгійський соціаліст, реформіст, тривалий час був головою Міжнародного соціалістичного бюро 2-го Інтернаціоналу.

[110] Барбюс Анрі (1873—1935) — французький письменник і громадський діяч, автор романів «Вогонь» (1916), «Ясність» (1919) та ін.

[111] Слов'янофіли — представники одного з напрямів російської суспільної і філософської думки 40—50-х років XIX ст.

[112] Шеллінг Фрідріх Вільгельм (1775—1854) — німецький філософ, представник німецького класичного ідеалізму.

[113] Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770—1831) — німецький філософ.

[114] ...літературний універсал 21-го року.— Йдеться про «Наш універсал до робітництва і пролетарських мистців українських», підписаний М. Хвильовим, В. Сосюрою, М. Йогансеном. (У зб. «Жовтень».— Харків, 1921). Молоді поети проголошували нову добу мистецького розвитку, цілком в дусі того переломного часу намагалися розірвати з традиціями. Вони писали: «Однаково одгетькуючи всіляких неокласиків, [...] що годують пролетаріат заялозеними формами з минулих століть, і життєтворчих футуристичних безмайбутників, що видають голу руйнацію за творчість, та всілякі формалістичні школи і течії (імажинізм, комфутуризм тощо), оголошуємо еру творчої пролетарської поезії справжнього майбуття.

Мідяною сурмою скликаємо до наших лав розпорошені творчі одиниці робітництва. Формуємо загони. Організуємо регулярну армію мистців пролетаріату». (Див.: *Лейтес А., Яшек М.* Десять років української літератури (1917—1927).— Харків, 1928.— Т. 2.— С. 65). «Пролетарська» фразеологія була даниною часу, жоден з цих трьох поетів не був пролеткультівцем. «Наш універсал», як і весь збірник «Жовтень», зіграли важливу роль в організації літературного процесу на пореволюційній Україні.

[115] «Sturm und Drang» («Буря і натиск») — літературний рух у Німеччині 70—80-х років XVIII ст. Назва — за однойменною драмою Ф. М. Клінгера. Представники цієї течії відстоювали національну своєрідність, народність мистецтва, вимагали зображення сильних пристрастей і героїчних діянь. Заперечували нормативну естетику класицизму. Естетична програма «Бурі і натиску» була обґрунтована Й. Г. Гердером (1744—1803), німецьким філософом, письменником, теоретиком літератури.

[116] Грановський Тимофій Миколайович (1813—1855) — російський історик, громадський діяч, глава московських західників.

[117] Колись тов. Сталін говорив...— Хвильовий цитує, ймовірно, газетний варіант статті Й. В. Сталіна «Марксизм і національне питання» (1913). У Зібранні творів цитата звучить так: «Само собою зрозуміло, що нація, як всяке історичне явище, підвладна закону змінювання, має свою історію, початок і кінець» (Див.: *Сталин И. В.* Соч.— Т. 2.— С. 297).

[118] ...30-літньою війною.— Йдеться про війну 1618—1648 рр. між габсбургзьким блоком (іспанські й австрійські Габсбурги, католицькі князі Німеччини) і антигабсбурзькою коаліцією (німецькі протестантські князі, Франція, Швеція, Данія, підтримані Англією, Голландією і Росією). В результаті зазнали краху реакційні плани Габсбургів.

[119] «Страждання молодого Вертера» — роман німецького письменника Йоганна Вольфганга Гете (1749—1832), написаний 1774 р.

[120] Марціал (бл. 40 — бл. 104) — римський поет, епіграми якого вирізнялися гостротою й дотепністю. Автор 15 книг епіграм, зокрема й використовуваних як супровід до святкових подарунків.

[121] Оссіан — легендарний воїн і бард кельтів, який жив, за переказами, в III ст. Деякі його сказання записані в XII ст. Відома літературна містифікація шотландського поета Джеймса Макферсона (1736—1796), який видав під ім'ям Оссіана власні твори, що були сприйняті як оригінальні.

[122] «Пантагрюелізм» — від імені Пантагрюеля, героя роману французького письменника Франсуа Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель», життєлюбного велетня, борця, шукача пригод. Під «пантагрюелізмами» тут мається на увазі, очевидно, заперечення того самовдоволеного захоплення існуючим життям, що його може уособлювати Пантагрюель. Цьому самовдоволенню Хвильовий протиставляє прагнення «бурі й натиску», волю до боротьби, віру в те, що з гуртка нових українських «м'ятежних геніїв», як колись з-поміж «м'ятежних геніїв» німецьких, вийде новий митець, рівний Гете. Саме Україні Хвильовий, як відомо, відводив особливу, майже месіанську роль у розквіті азіатського ренесансу, покладав надії на «весняне повітря, яке легеньким і радісним вітерцем біжить з Азії».

[123] Петрицький Анатолій Галактіонович (1895—1964) — український художник-новатор. У 20-ті роки був активним учасником мистецького життя Харкова, зокрема й літературного. Автор одного з кращих портретів М. Хвильового, який виставлявся на одній з харківських художніх виставок у кінці 20-х років. Він оформив і останнє прижиттєве видання Вибраних творів М. Хвильового (1932 р.).

[124] Меллер Вадим Георгійович (1884—1962) — український маляр, головний художник театру «Березіль». Закінчив Мюнхенську академію мистецтв, виставлявся в «Салоні незалежних» у Парижі поряд з Пікассо, Метценже, Глезом. Після революції повернувся до Києва. Очолив у «Березолі» декораційний цех, створив разом із своїми учнями макетну майстерню. Був учасником багатьох міжнародних виставок. 1925 р. на Всесвітній Виставці в Парижі В. Меллер одержав золоту медаль за макет до спектаклю «Секретар профспілки» Л. Скотта, поставленого в «Березолі» режисером Б. Тягном.

[125] Вериківський Михайло Іванович (1896—1962) — український композитор і диригент, автор кантат, сюїт, балету «Пан Каньовський» (1931).

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Автокефáлія — тут: автокефальна церква, тобто адміністративно самостійна.

Адáмова головá — тут: рід метеликів

Анальфабéт — тут: невіглас, необізнаний

Анемóна — різновид трав; деякі види її декоративні

Арабéска — європейська назва орнаменту, поширеного в мистецтві мусульманських країн. Будується за принципом безкінечного розвитку і ритмічного повторення мотивів. Вирізняється ритмічним нашаруванням однорідних форм у примхливому узорі

Аркебýза — фітильна рушниця, яка заряджається з дула

Áрчик — сідло

Атрамéнт — чорнило

Аýл — назва поселення у деяких народів Середньої Азії

Бешúха — хвороба, запалення

Верцáдло — дзеркало

Водóхреще — церковне свято 19 січня на пам'ять євангельської легенди про хрещення Ісуса Христа.

Гезéнок (гезенк) — підземна вертикальна гірнича виробітка, що не має виходу на поверхню і призначена для спуску корисних копалин

Десятник — помічник старости в дореволюційному селі

Жирандóль — багато оздоблений висячий свічник, люстра

Жлýкто — різновид кадуба для відбілювання полотна

Інсурéкція — повстання

Кайóра — невеликий плоскодонний човен

Комóльці — комуністична молодь; так називали у 20-ті роки членів комсомольських організацій

Купрáжити — гуляти, пиячити

Ладівнúця — патронташ

Літургíя — християнська церковна відправа, під час якої виконуються обряди, читаються уривки з Біблії, молитви

Лонерак — порода мисливських собак

Мандрагóра — рід багаторічних трав, з родини пасльонових. В давнину мандрагорі приписували магічну силу

Міньйóн — тут: сорт шоколаду

Молóння — застаріла слов'янська назва блискавки

Муедзúн (муеззин) — служитель мечеті, який виголошує заклик мусульман до молитви

Мурáль — мурашка

Набíй — навал снігу на дорозі

Очíпок — головний убір заміжньої жінки

Пáмеги — хмари

Паркáса — партійна каса

Пасторáль — жанрові різновиди новоєвропейської літератури XIV—XVII ст., пов'язані з ідилічним світосприйманням. У переносному значенні часто вживається, вказуючи на ідилічне зображення дійсності

П о́ й н т е р — порода мисливських собак

П р о́ с к у р а — білий хлібець особливої форми, що використовується в православному богослужінні

Р е м і н г т о н і́ с т к а — друкарка

Р і́ ж а — клиноподібна ділянка поля чи луків, що врізається в ліс

Р о́ т м і с т р — офіцерський чин в російській кавалерії

Р у́ м п е л ь — важель, зв'язаний з кермом судна і призначений для керування кермом

С и н а г о́ г а — єврейський молитовний дім

С п о́ р з н о — сластолюбно

Т е в т о́ н — німець

У н д е р в у́ д — марка друкарської машинки

Ф о к с т е р'є́ р — порода мисливських собак

Ф у р і о́ з о — шалено, несамовито

Х а́ х о л ь к и — завулки

Ц е р о б к о́ п — центральна робітнича кооперація

Ц и́ м е с — тут: гарний, найкращий

Ч а́ й м а — парус

Ч и н г а́ л — кинжал

Ш а л а м о т н я́ — шум, суєта

Ш а р п а́ к — обірванець

Ш р і т — дріб для стрільби

ЗМІСТ

ПАМФЛЕТИ

Літературно-художнє видання

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Українська новітня література

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

Новели, оповідання

«Повість про санаторійну зону»
«Вальдшнепи». Роман
Поетичні твори.
Памфлети

Художник
І. Г. ДИННИК
Художній редактор
І. М. ГАЛУШКА
Технічний редактор
І. М. ЛУКАШЕНКО
Коректори
Л. П. РЯБЦЕВА, В. М. БОЖОК, О. Є. ЧЕЛОК

Подано до фотоскладання 28.06.91. Підписано до друку 14.01.92. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Гарн. Тип. Таймс. Вис. друк. з ФПФ. Ум. друк. арк. 42,84. Ум. фарбо-відб. 42,84. Обл.-вид. арк. 52,3. Зам. 5-43.

Видавництво «Наукова думка» 252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

АТ "Київська книжкова фабрика", 252054, Київ-54, вул. Воровського, 24.

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

СЕРІЯ

«РАДЯНСЬКА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА»

*

ВИПУЩЕНО:

1. ЯРОСЛАВ ГАЛАН
1983, 592 с.

2. ОСТАП ВИШНЯ
1984, 560 с.

3. ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ
1984, 576 с.

4. ПЕТРО ПАНЧ
1985, 576 с.

5. ІВАН ЛЕ
1986, 672 с.

6 АНДРІЙ ГОЛОВКО, Т. 1
1986, 576 с.

7. АНДРІЙ ГОЛОВКО, Т. 2
1986, 704 с.

8. ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО
1986, 712 с.

9 ЮРІЙ СМОЛИЧ

1987, 752 с.

10 АНДРІЙ МАЛИШКО

1988, 736 с.

11 ІВАН КОЧЕРГА

1989, 736 с.

12 ОЛЕКСАНДР ГАВРИЛЮК
СТЕПАН ТУДОР

1989, 608 с.

13 ОЛЕКСАНДР КОРНІЙЧУК

1990, 608 с.

14 ІВАН СЕНЧЕНКО

1990, 664 с.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ

ОЛЕСЬ ГОНЧАР, т. 1, 2

Микола Хвильовий
Х 30 Новели, оповідання «Повість про санаторійну зону». «Вальдшнепи». Роман. Поетичні твори. Памфлети. Вступ. ст., упоряд. і приміт. В. П. Агеєвої; Ред. тому М. Г. Жулинський. — К. : Наук. думка, 1995. — 816 с. (Б-ка укр. літ. Рад. укр. літ.).
ISBN 5-12-003303-2 (в опр.)

До тому ввійшли кращі твори визначного письменника, одного з найяскравіших діячів «розстріляного відродження» 20-х років. Це значна частина новелістичної спадщини М. Хвильового, дещо з його ранньої поезії, а також «Повість про санаторійну зону» та роман «Вальдшнепи». Вміщено й кілька памфлетів, написаних у ході літературної дискусії 1925 — 1928 рр., — «Думки проти течії», «Ахтанабіль» сучасності, або Валер'ян Поліщук у ролі лектора комуністичного університету» та «Україна чи Малоросія»?

Х $\frac{4702640206-008}{221-95}$ 580-92 ББК 84 Ук 7

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ